

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

AD
EN
HR

3 1,181,248

Invitation, General

Storage in Haya-shi

ՍՏՈՐԷԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԻՆ ՄԵՑ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԲԵՐՈՒՆ Հ. ԴՈՒԿԱՍ ՎԵՐԴԱՊԵՏԻ ԻՆ ԻՃԵԱՆ

: ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵՆԻ

ԸՍՏ ՀԻՆ ԵՒ ԸՍՏ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ

ԱՆՈՒԱՆԵԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿԱՅ

Հանեալ 'ի դրոց մերոց նախնեաց և այլոց:

Տպագրեալ յառաջադասեան ԱՅ-դասի ՏՆ Սեփանոսի

Արքեպիսկոպոսի և ԸՄԱՆՐԱԿԱՆ ԱՐԴԱՅԻ:

ՄԻՆ ՀԱՅԻ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻՔՐ ԱՊՐԱՅԵՆ
Նոյեմբեր 2842

Ի ՎԼԻՆԻՏԻ

Ի ՎԵՆԱ ՍՐԲՈՅՆ ՎԱՋԱՐՈՒ

1822 թԻՎ

made
(L.H.)
for
2000

ԲԼՆ ԲՈՒ ՊԵՐՆԵՆՈՎԱ

Օ հայաստանեայց աշխարհի զհնադրու-
 թեամբ, որպէս արդարեւ մերում հայրենւոյ
 ազգի և աշխարհի՝ ընդարձակադոյն անցա-
 նել բանիւ քան զայլոց աշխարհաց՝ հարկ 'ի
 վերայ առեալ ըստ օրինի հայրենասիրաց, գե-
 ղեցիկ իմն մոլութեամբ ձեռն 'ի գործ արկաք
 'ի յաճախապատում բանից նախնեաց՝ զմերս
 միայն բան աշխարհապատում տեղադրութե-
 հատընտիր ծաղկաքաղեալ, առ իւրաքանչիւր
 ստորագրութեամբ տեղեացն հարգել: **Օ** ի
 այն ինձ ցանկալի հնախօսութիւն, որ իւրով
 հնախօսելովն՝ ընդ նմին և ցուցանիցէ զիւ-
 րոց առաջնորդապէտ մատենագրաց զաղ-
 բիւրսն:

Ի՛նչպց 'ի սկզբան անդ հարեանցիկ իմն ժո-
 ղովածիւք 'ի սոյն յայս մեր տնօրինեալ, յեր-
 կուս անկաք տարապարտ աշխատութիւնս
 և այնպէս նախ առաջին 'ի մտի եղեալ որո-
 շեալ, հանել հաւաքել ո՛չ որչափ բերիւր

կատարեալ հնադիր աշխարհագրի, (արտա-
քոյ մերոյ առաջարկութեան տայ զայն դա-
տեալ․) այլ որչափ ինչ տեսք անել նոր
աշխարհագրի բովանդակար, ամառօտութիւն
զհնադրութեամբ տեղեաց թեւակոխելով,
յայնմանէ զյոլովագունիւք զանց արարաք ըզ-
նախնեաց ասացուածովք 'ի ժողովել, զի Ե-
րևորօքն միայն պատաղելով: Արկրորդ՝ դիւ-
րագունի կարծեալ գործ աշխատութեան,
բուռն հարաք զհինն խառն ընդ նորոյն ստո-
րագրել: Այլ յետ մտատանջ աշխատութիւն
'ի նոյն մտարեբերոյ, վայրապար ուսաք լեալ
տնտեսութիւն գործոյ և անհնարին, զտե-
ղեաց նոյնութիւն նորոյն ընդ հնոյն յամե-
նայնի ամենայնիւ տեղեկանալ, ստուգել,
հեշտ և ընտել համաձայնութեամբ առն-
թեր պաշտել և ս առաւել անհնարին զհին
գաւառաց բաժանմունս, զոլորոս, և զսահ-
մանս, ընդ նոր գաւառաց համահատուած 'ի
մի տնօրինել:

Այնուհետև ապա կրկին մեզ բերեալ աշ-
խատութիւն բանի, վաղվաղակի 'ի բաց 'ի
նորոյն անջատեցաք զստորագրութիւն հին
հայաստանեայց․ կրկին և աշխատութիւն
յանձին կալեալ, փոքու իմն ընդարձակու-

կատարեալ հնագիր աշխարհագրի, (արտա-
քոյ մերոյ առաջարկութեան տոց զայն դա-
տեալ․) այլ որչափ ինչ տէտք է ասել նոր
աշխարհագրի բովանդակար, ամառօտիւքն
զհնագրութեամբ տեղեաց թեւակոխելով,
յայնմանէ զյոլովագունիւք զանց արարաք ըզ-
նախնեաց ասացուածովք 'ի ժողովել, զի Ե-
րեւորքն միայն պատահելով: Արկորդ՝ դիւ-
րագունի կարծեալ գործ աշխատութեան,
բուռն հարաք զհինն խառն ընդ նորոյն ստո-
րագրել: Այլ յետ մտատանջ աշխատութիւն
'ի նոյն մտաբերելոյ, վայրադար ուսաք լեալ
անտեսութիւն գործոյ և անհնարին, զտե-
ղեաց նոյնութիւն նորոյն ընդ հնոցն յամե-
նայնի ամենայնիւ տեղեկանալ, ստուգել,
հեշտ և ընտել համաձայնութեամբ առն-
թեր պաշտել․ ևս առաւել անհնարին զհին
գաւառաց բաժանմունս, զոլորտս, և զսահ-
մանս, ընդ նոր գաւառաց համահատուած 'ի
մի անօրինել:

Այնուհետեւ ասլա կրկին մեզ բերեալ աշ-
խատութիւն բանի, վաղվաղակի 'ի բաց 'ի
նորոյն անջատեցաք զպտորագրութիւն հին
հայաստանեայց․ կրկին և աշխատութիւն
յանձին կալեալ, փոքու իմն ընդարձակու-

Թեան սեղի սուեալ, անդրէն զպիտանիս 'ի
մատենից նախ, այ հաւաքեցաք: Եւ այց
յայնժամ՝ Լաքաժոյ անկատար: Վնազի
միշտ զհամարս զթիւն բանի պատուելեմ
փութացեալ, Եւ զբազում բանս դա-
տեաք հաւանակամ կամօք, զորս զինի ուսաք
կարեորս լեալ և պիտանիս 'ի յիմանալ:
Եւ իտք մարդոյ նախ քան տարածայնութեան
այլեւայլ մատենադրաց 'ի վերայ հասանել,
նախ քան զտարածութեանայն իմանալ բան
իւրաքանչիւր հանդիսից պրուածոց, կարծո-
ղականօքն վարեալ փաստիւք, բուական դա-
տին զմիոյ և եմ զվկայութիւն՝ զորս առաջի-
կայ գտանեն:

Եւ յիս անկատարութիւն Թերաբանելոյ՝ և ու
տուաւ և պատճառ ետ ընդ վայր զժամանակս
ծախելոյ և այնպէս 'ի ստորագրութեան
բազմաց տեղեաց հարկեցուցիչ ամեալ եղև
մեզ գործ՝ ստէպ ստէպ անդրէն 'ի ձեռին
առնուլ զնախնեաց մատենս, ճշդիւ հայել
'ի զանազան նոցին ձեռագիրս, առ 'ի գտա-
նել վկայութիւն նոր յորոշումն երկրայակա-
նայն՝ ընդ առաջ ելելոց զմիոյ միայն տեղոյ,
զաւուրս բազումս հոգողօրէն պարայածեալ
անձանձիր աստ և անդ զընթերցանութեամբք

մատենից : Ուր և ուղղեալ և բացատրեալ
զբազում անուանանախնի Հեղինակաց Յու-
նաց , Հռովմայեցւոց , նա և մատենագրաց
Լսորւոց :

Լսյա պարտասումն ոգւոյ՝ այս տառապանք
զբաղատ՝ կրկին մեզ ուսոյց միտս ճշմարտու-
թեան , գեղեցկապէս Վրժիւքն՝ ողջախոհ
խորհրդովք փորձ առեալ ՚ի վերայ հասեալ ,
որպէս թէ նախ՝ ՚ի ձեռնարկս բանասիրա-
կանս յայնժամ սկսցի որք զյորձն , յորժամ
կատարիցէ • երկրորդ՝ յիւրաքանչիւր հանդէս
ուսմանց՝ մինչև է հանդիսացեալ գործ ընդ-
արձակ , մի կարծեսսս թերևս արձանագրել
գործ համառօտ :

Լսյապէս ահա բացածանօթացեալ ելք
մերոյ աշխատութեանն , և այսչափ ինչ ծա-
նօթութիւն բանի տուեալ ՚ի լսելիս ընթեր-
ցողացդ ստուգապէս յայտարարութեամբքն ,
առ՚ի անըստգիւտ ընծայարերիլ առաջի բա-
նասիրաց յատենի դատողականին , ուր ուրեք
գտցին պակասութիւնք և նուազութիւնք
անտեսելոցն առ՚ի մէջ , բեր ապա այսուհե-
տև անսաղապէս գեղեցիկ իմն վստահութիւն
կառավար զմիտս կալեալ առ ներողականան
հնասիրին՝ հանդիսացուք ՚ի ստորագրել

զ]]ՆԺ հայս։ Լ՝ալում տեղւոյ և ժամանա-
 կի զըղըղիցն թողեալ զներածութիւն հին
 հայաստանեալդ՝ ըստ կարգի և ոճոյ նոր աշ-
 խարհագրութեան, նաև զվերջ հայս։ Լ՝ա-
 լում տեղւոյ թողեալ նաև զհին ստորագրու-
 թիւն վեցեցունց աշխարհաց, որք անդ վաղ
 ուրեմն երբեմն եղեն ընդ տէրութեամբ մե-
 ռոյ աշխարհակալաց։ Եւ կարելով համարէն
 շայժ մուսյամբսի գործոյն՝ ժամանեւ։

ՍՏՈՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ՆԱՀԱՆԳ ԱՌԱՋԻՆ

ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՔ

ԵՍՍ անուն գրեթէ իւրեւր 'ի գործածի 'ի գիրք
մեր, յորմէ Թուի լինել անուն չին նախ քան զՎնուծի
քաղաքին կարնոյ. իսկ յետ չինուծին՝ քանզի եղև քա-
ղաք երևելի ընդ բոլոր պաւստն, նաև ընդ բոլոր հայս,
կոբն անուամբ կոչի ոչ միայն փոքր պաւստ. բարձր հայոց,
այլ նաև նահանգն՝ բարձր հայր՝ զԷթ ըստ մեծի մասին.
նմին իրի և խորենացին յետ դնելոյ զանունս Քաբէր հայր՝
'ի բացատրութի յաւել. * Լախնպն (կամ ըստ մեծա-
գրին) որ և կոչում կարնոյ. Լա յովհաննէս կաթողիկոս
կուէ Քաբէրի կոնոյ.

Վերջ սորա բարձր՝ յորմէ և ընկալաւ զիւր անուն.
* Լաւ անուանոյ (ասէ խորենացիս) բարձր և քան զա-
մենայն երկիր (1). քանզի ընդ չորս կողմունս արձակե-
լեաւ. Լաստիկիւրացին ('ի պատմուէ իւրում զԼ. Ժա.)
ըստ գրից ընդարձակ դաշտին կարնոյ՝ յարևմտեան կողմն
նորա դնէ զխաղաեաց պաւստ., 'ի հիստիսակողմն՝ զսպեր,
զամուրսն սայոց և զարշարունեաց, իսկ 'ի հարաւա-

(1) Լաբէր քան զամենայն հայ. զամենայն երկիր. բնորոնից և
ստան բարձր է. թէ նաև քան երկրաշափից Թողցուք 'ի խնդրել.

կողմն՝ զտարօն, զգաւառն հաշտենից, և զանտառն խորձենոյ:

Ունի լերինս երիս, կամ չորս՝ ըստ այլ ձեռագրաց խորենացւոյն՝ զորոց տէս 'ի նոր հայտատան: Եւ ունս երից երեւելի գետոց, որք են եփրատ, Երասխ, և օ. յոն՝ զորս արձակէ ընդ. երիս կողմունս. իսկ ընդ չորրորդ. կողմն՝ զոր նշանակէ խորենացին, ոչ արձակէ դետ մեծ, այլ մանտունս բաշղումս, որք են վտակք մեծամեծացն, և խառնին 'ի նոսա:

Ըստ առատութեան ջուրց՝ նոյնչափ յուռթի և այս գաւառ և բազմաորդին, զորմէ խորենացին յաշխարհազրութեան իւրում տակաւուք անցանէ ասելով: Ունի * Երէս բազումս, և հաւս պիտանիս, և ջերմուկս (յորոց վերայ անատոլիս զօրավար թէոդոսի կայսեր շինեաց յարկս վիմատաշ քարանց), և աղ, և զամենայն պարարտութի: Բայց 'ի պատմութե իւրում գ. 59. կոչէ զկարին գաւառս մի՝ Բեթամորան, Ե Թաթուր, և Բերբի: Եւ ձոխագոյն գրէ ասելով թէ նշնչափ և անբաւութի ձկանց յախունս եփրատայ, և հաւուց ճարակաւորաց՝ զի 'ի ձուոց նոցա միայն կերակրեալ լինին ընսկելիք երկրին կարնոյ: * Կաշտին ունին զբազմութիւն խոտոց, և զքաջարեութի սերմանաւոր պտղոց. և լերինսն լի են երկօր կճղակաբաշխիք և որոճախովք. նաև զանատունս պաճարս բազմաջուցանեն մեծահասակս քաջամարմինս և յոյրս ցուցանեն համակեալս 'ի զիրութիւնս:

Եւ յամանկանի Բարձր հայր 'ի նահանգին Երզնաումայ. որոյ գաւառք ըստ խորենացւոյն են ինն:

ա. Դարանդի.

է. Սանձաղի.

բ. Բախձ⁽¹⁾.

զ. Դերձն.

գ. Սեփար⁽²⁾.

է. Սդեր.

դ. Երեւոյ. կամ

ը. Երաթամի.

Երեւոյ.

թ. Կմբի.

(1) Յերկուս մեռաղիւս գրէ Աւան.

(2) Յերկուս մեռաղիւս գրէ Սաւա.

ԳՐԻԼԵՆԴԻ (1), — ԺԺ ԿԵՄԵՐՈՒ

Մանուկից և եկեղեցւոյ գաւառիս գորոյ գծիրս և զպատանաւ անուանակոչութիւն ըստ այլոս զնի երգնկային 'ի ձառն լուսաւորին՝ յատրնս ։ Եւ Կրամբք ծագկաւեալ ։ Զորովք ջրաբուղիս, Եղեմարուղիս աղբերն եփրատայ յորդապատ գետին ընդունակ ... այլ և 'ի ծործորս քո լերանց 'ի ներքոյ երկրի աղբիւրս աղի դարանացեալ աւնիս, և 'ի խորութեն 'ի վեր Եկեալ 'ի ջերմութեն արեգականն՝ զիտանեալ ջուրսն առանց աղի ծծի հրոյն զջուրս թիւ և յատկեալ յարգի աղի համեմել անուշահոտ որով և 'ի արեւ աղի կոչիս յոյսմ ներգործութեն ։

Հաւելլու գրել անդեն՝ թիւ հրաշալի իմն պատմի վասն գաւառիս, իրբն զի յաւնաւային Եղանակի 'ի սոթաւ ժամու յորժամ հալին ձիւնդն սառուցեալք՝ կաթաւածք ջրոյն յանձաւս սորա զիղիւլ պաղին, զոր յառաջին ժաւանակս 'ի հեռաւոր տեղիս (ասէ) տանէին 'ի պէտս թագաւորաց սակս առողջարար զօրութեն և ընդ հաւաւին՝ յորժամ 'ի ձմեռանի պաղին այլ ջուրք, սա յայնժամ ջերմացեալ թուրանայ ։

Լախնի բնակիչս սորա կարի իմն մուկալ էին 'ի դիւ թուլին մոլորութեն հեթանոսաց ։ Իսկ զպիտութիւն ձրէ մարտութեն ընկալանն մեծամեծ նշանք և անմիջական քարոզութեն նշան գրիգորի՝ որ ըստ գրելոյ ազաթմանգեղոսի 'ի թուղթ յժաւ ։ Երթեալ հասանէր 'ի 'ի արեւելոց գաւառն ... ձեռնարկեալ զգաւառան հանդերձ միամիտ սատարութեմ թագաւորին, գերեւ զամենեւեան 'ի հայրենեայն աւանդելոյ 'ի սատանայական դիւապաշտ սպասաւորութեն 'ի հնազանդութիւն ծառայութեան քոյ մատուցանէր ... որ և յայտնի իսկ բնակչաց գաւառին՝ նշանք մեծամեծք երեւալք՝ կերպակերպ նմանութեմ

(1) 'ի յաւնականն ազաթմանգեղոսի կոչի ազաւաղանք հարաւ, քո : 'ի արեւ համարիմ և զհարաւային յիւստակեալ 'ի պաղոմնայ Լ. ըն. 'ի կարգս քաղաքաց մեծին հայոց առ եփրատաւ. զի թեպէտ առ Եփրատն նշանակեալք 'ի նմանէ Եւ համեմային գրից քարանա

զեաց, բայց որպէս քննեալ և մը պաղոմնոս բազում արեւ առաւել Եփրատ 'ի նշանակել զառաւ ձանտ և զգիրն, քան թե յաւնուանն, Տես ստորեւ 'ի ստորա գրութեն անոյ 'ի վերջութեմ և զԱմալիպաւ ։

դիւանս փախստական լինէին անկանել 'ի կողմանս խաղ տեաց ॥

Աւեր զլեառն Սեղահ. կոչեցեալ ⁽¹⁾ վասն անհնարին օտարացեալ քարաժայռ խոժոռութեց: Իսկ երգնկացին 'ի շարակնոցն 'ի Սեղահի բառէս բերել երևի զստու զարանութիւն՝ յասելն. * ⁽²⁾ Խորհուրդ Սեպուհոյ Սեպ հական փառաց հոգւոյն Ծով մարդարեւին ծանուցեալ ॥ որ է բերթողական իմն յարմարութիւն:

Կոչեցաւ նաեւ Սեպուհոյ արք. սակս 'ի յայրս ինչ քաւանց սյօր լերին միայնանալոյ սրբուհոյն մանեայ, որպէս զնէ խորենացին ք. 88. * Ինակեցաւ 'ի լերինս յայսմիկ. յայրս ինչ քարանձաւաց. վասն որոյ կոչեցաւ անուն լերինս մանեայ այլք ॥ Իսկ յայսմաւուրս 'ի հոկ տեմբերի և կոչի Եւսեփ Գործնաւորաց: Ի ստորում և եպիս. կոպտունքն Տէր Իշխարի և Տէր Սարգիս 'ի Ժ. Բ. Գ. Դ. Ե. Զ. գրիգորի կաթողիկոսի կոչին Լալիսկոպոս Եւսեփաց Երէն Երէն Գրիգորի ⁽³⁾:

Օգաւաւ լերինս որով երգնկացին. * Ի միջոյս սահմանի երկուց գաւառացն եկեղեաց և զարանաղից Եւսեփացի գոլով լեառն 'ի վերոյ փորելի լերանց՝ յերկուս գաւառս ևս տարածէր նիսա նորա, նմին իրի նոյն երգնկացին վասն մանեայ գրէ. * Ինչ քաղում լերամբք և ձորօք անցեալ 'ի քեզ ('ի սեպուհոյ) բարձրանայր: Իսկ քանզի 'ի զարանաղեաց գաւառի զնեն խորենացին ք. 88. և աստղիկ Գ. Ե. օրպէս և նախանշանակեալ քան յիշատակարանին զեպիսկոպոսաց տեղւոյս, յայտ է թէ բնիկ լեառն անկանել յայսմ գաւառի:

Ախտատեղիք յայսմ լերին 'ի սկզբանէ անտի են նախ իշխար Իսաիայի կարգացեալ. վասն զի ըստ երգնկացւոյն ⁽³⁾ օրհնութիւն նոյն գրիգորի ստացաւ աղապարտել ջուր սորս զբարեհամու թիւն: * Ատուեցաւ (ասկ նոյն երգնկացին և 'ի շարակնոցն) լեառն Սեպուհոյ 'ի տիպ սանիրայ և ահլւմնի, յորմէ բղիւեաց աղբիւրն լուսոյ

(1) Չէ յայտ նախկին անուն այսր լերին. քանզի Սեպուհոյ արք. կոչեցաւ զնի բնակելոյ 'ի նմա սրբուհոյն մանեայ՝ օրպէս ասաւ յայր. իսկ անունս Սեղահ ոչ յիշատակի առ նախնի մատենագիրս առ խորենացւոյն, առ յովհաննէս կաթողիկոսի, և առ ասուկայ:

այլ առ յեառգայս՝ առ խոսրոս վու. և առ երգնկացւոյն 'ի ծառն և 'ի շարակնոցն, և այլն:

(2) 'ի յիշատակարանս ինչ գրոց գրելոյ 'ի թուին հայոց օրթ:

(3) 'ի ներքաղական ծառն նչ լուսաւորեցի:

Զաբա Նադեժդա . . . որով ցնծայ երկիրս 'ի բերս արմը-
տեաց" : { Զաղբերէ աստի Էարբ երբեմն Եր հայր մեր՝ որ
պէս ուսանդէ յովհաննէս Կաթողիկոս, յասկին. * (1) Եւ
գայ 'ի իւրեանց աղբիւրիկն . . . որ և Երաստայ վրմաբ
ստորիակեալ շուրջանակի և դրամբք պատուեալ, և յո
րոյ տեղոյ մատուակեալն իսկ Էր յարեցումն իւր՝ Եր
և անբիծ ձեռքն պրիգորի" :

Երկրորդն է Վարաբ, ուր լուսեցաւ 'ի հովուաց Եր
հայրն, զորմէ նոյն յովհաննէս Կաթողիկոս. * (2) Եւ
(ասէ) հոգ օրհնութե և 'ի փուլեալ Վարաբիկն, յո
րում պատուական զանն հոգեոր 'ի հովուաց Էր ծած-
կեալ. յորոյ վերայ շինեալ էր Էկեղեցի նախ քան զայս
իմով հրամանաւ 'ի մահարձանաց ինչ կրով ձուլածոյ" :

Իսկ առ ստորոտով լերին առ ժամանակօր յովհաննու
... Եւ Եւսի 'ի Թ. դարուն՝ Էին բազմութի իստակրօն
ձգնուոյ որաց աստ և անդ 'ի բարանձաւս և 'ի փառարս,
զորոյ զվարս ստորագրէ անդէն սակաւութ. յորս զմե-
նարանն ուր ընդ ժամանակս ինչ բնակեցաւ յովհաննէս
Կաթողիկոս, իստեայ վան կոչէ ասողիկ, յայտ է թէ վանն
յովհաննու Կաթողիկոսի՝ զոր 'ի վառնայ դնէն ոմանք.
և Էթ՝ թերեւս յանուն գառնուկ ձգնաւորին :

Երզնկացին գոլով 'ի սահմանակից դաւառէն՝ զգորու-
թի իւրումն ճարտասանուն յորդէ 'ի դովել զուպուհ՝ (1),
և մի 'ի գովեալից զայս ինչ յառաջ բերէ յասկին վանն
լուսաւորին. * (2) զէնն արքայական զոսանմանն գործի՝
կենաց արքային յորինէր 'ի կենաց գործիս. և կայ այժմ՝
'ի բեզ ով բարեբախտ և ամենագով Սեպուհ : Եւ
այսմ դնէ և 'ի Էրինք երգան շարակնոցին, զոր իւր
մեկնեալ վարդանայ աշխարհագրի՝ ասէ. * (3) Եւ Էւսն սե-
պուհ կայ հաւհուլունի թուրն արդատայ՝ զոր Էտ նմա
կոստանդիանոս թագաւորն. քանզի յորժամ արդատա զը-
նաց 'ի լեռուն սեպուհ՝ 'ի գտանել զմրն գրիգոր, բազում
բոնս մարգարեականս ասացեալ առ նա Եր լուսաւոր-
ին՝ Էառ զուրն զայն, և ոճեալ որսիւս զխալ եղ 'ի յոդն
բանիւն նոյ. և ասաց թէ յեւանել արիական աղցին՝
յայնժամ երեւցի նշանս այս. զայն նշան 'ի զլուս անդ
լերին տեսեալ զգալի ալսք յովհաննու սլուզ վարդապե-
տին (որ է նա ինքն երզնկացին), ասաց զլուսաւորին

(1) 'ի նմն ճառի՝ զոր և ասաց Եր լուսաւորին, առաջի բազում
'ի Եթն Սեպուհ լերին, 'ի ասի
ժողովրդեան :

Լ'սմիքն, և զ' երկնք ամենայն Հայս վայր վարդան, զորմէ յունիմք ինչ ծանօթութի առ այլ մատենագիրս:

Թարգման: (1) Երթամանդեղոս և բուզանդ Կ. 2. դնեն յայսմ գաւառի, զոր յաւուրս միջին տիգրանայ խորենազին Խ. 13. կռէ Լ'սմ (2). իսկ յաւուրս լուսաւորին նոյն խորենային Կ. 11. և այլք կռին Լ'սմ:

Լ'սդ էր 'ի հնունս պատկեր բարչամիւնայ կռոցն ասորւոց 'ի փղոսկրէ և 'ի բիրեղէ, կաղմեալ արծաթալ, զոր միջինն տիգրան փոխադրեաց 'ի միջագետաց (3). Իսկ 'ի ժամանակս քրիստոնէութեան առհասարակ գեօղն կարդեցաւ 'ի կալուած եկեղեցւոյ * Երթեալ հասանէր (ասեալ թագմանդեղոս 'ի Թուղթ յծն.) 'ի դարանադեաց գաւառն, զի և անդ զանուանելոց սուտ աստուածոց զուղինսն կործանեացեն՝ որ էր 'ի գեօղն Թարգան, մեհեանն անուանեալ Սիստակափառ դիցն բարչամիւնայ, նախ զնա կործանէին ... և զգեօղն ամենայն դատաւ կերտօղն և զեանովքն իւրովք հանդերձ՝ յանուն եկեղեցւոյ նուիրեալ, և զամենափրկիչ նշանին օրինակ և անդ կանգնէին ॥

Լ'սս գեօղ պանծալի գտաւ լինելով տեղի զբօսանոց նոյն զրիգորի * Առդայ (ասեալ յովհաննէս կաթողիկոս) 'ի գեօղն Թարգան 'ի տեղի զբօսանաց պարտիկանն նոյն զրիգորի ... և անդ ... հասի նշխար 'ի ծառոյ անտի հացւոյ՝ զոր 'Ծր լուսաւորին էր անկեալ իւրովք ձեռօրն ॥

Լ'րթանի գտաւ լինել ընդունարան նշխարաց 'որ վարժանիս, և 'ծր յուսկանն՝ որը յայս գեղ Թագեցան: Հետեւ սակաւ ամաց անդ Թագեցաւ և մարմին 'որ լուսաւորին փոխադրեալ 'ի լեռնն սեպուհոյ 'ի ձեռն դառնուէ ձգնաւորին՝ զոր յովհաննէս կաթողիկոս դնէ Թագեալ * Հիւր իսկ 'ի զբօսանաց պարտիկանն ॥ Իսկ վարդան 'ի ներքոյ հիման եկեղեցւոյ՝ զոր իւր իսկ էր շինեալ. ըստ որում այնպէս պատուէր ընկալեալ էր գառնուէ 'ի նոյն (4): Լ'սթմ ևս կոչի այս գիւղ Թար-

(1) Առ կերպոսի յերկու օրէ. նախ ևս գրի Թարգան:

(2) Յերկուս ձեռագիրս գնի: Զբամայէ տանել կոնգնել յԱննի (կամ յԱնի) որպէս գնի յայլում ձեռագրի Թարգան: Բայց 'ի տպագրեայն և 'ի միւսմ ձեռագրի գնի՝ Աննի Թարգան:

(3) Տես 'ի խորենային Խ. 13. և Ծ. 13:

(4) 'ի Թարգանն գնեն Թագեալ տառգիկ և վարդան նաև զքան ալ քրիստակէս՝ որ և ընդգիւ առաջին պատմագրաց: Ասլ և այժման զամբարանն նոյն տրգատայ որ կայ մինչև յայսօր. և բանք բուզան:

դռն (1), թէպէտ և յաշխարհագրական բառարանին (2) գրի՝ թէ (կտրդան լըֆէ-լենն է :

Լըֆ : Լըֆանի յայտմ. դաւառի : * Լըֆը միայն (ասէ բուզանդ. 7. 24) : մասնեցաւ 'ի ձեռս նորա ամուր բերդն Լըֆի 'ի դարանաղեաց դաւառին անդ : Զայտ և նսս և 'ի բանից ազալմանգեղոսի (78. և 78ա.) որ դնէ թէ նրն գրիգոր նախ 'ի զ'ոմանաղեաց դաւառին չըջաւ 'ի (կտրդան և լըֆի) և սպ և անց 'ի սաշմանակից դաւառն եկեղեաց : Լը և և 'ի սա նոյն է ընդ կոմախայի իսկ զկամախ վարդան աշխարհագիր դնէ յերկրին դաւառանաղեաց : Լ'ամն որ : Բանին անդ բուզանդայ 7. 11. * Լը տարան (գմարմին ք. խորոզմու արքայի) առ իւր նախնին լըֆի յեկեղեաց դաւառն դարանաղեաց : աւելորդ դնի բառդ լըկեղեաց :

Լ'աղով բերդ հզոր, խորենացին 'ի յիւլէն 'ի վեց տեղիս և և կուլ, կամ Լ'բոյն Լըֆ. որպէս և ազալմանգեղոս, Լ'նոր տեղին Լըֆ (3) : Լըֆը 'ի բերդէն ունէր և աւան ըստ նորին ազալմանգեղոսի :

Լե. ուրեք գտանեմք 'ի գիրս շինող այսր անուանի բերդիս (4) : այլ գառաջին յիշատակուի սորա գտանեմք առ խորենացոյն՝ ուր յաւուրս նա արտաշէսի՝ աստ պաշեալ լինէին գանձին արքունի. և աստ էին գերեզմանք թագաւորացն արշակունեաց. * Հասանէր (ասէ ազալմանգեղոս 'ի թուղթ 78ա) յամուր տեղին լըֆի 'ի թաւ դաւարարնակ կայանսն հանգստանացաց գերեզմանաց թագաւորացն հայոց : Լիտի լի, աստ պաշեալ լինէին և մեհնական պատմութիւն, զորմէ տեսցես առ խորե-

գայ և յոմանեմ և Լեմուդիկոսի յայտ առնեն թէ առ ժամանակ մի աստ փախագրեցաւ ժորմին արքայ, կամ գէթ մասն ինչ յոսկերոց նորա. թէ և այլք 'ի սկզբան անդ ցուցանեն թաւ գեալ յամուրն անի :

(1) Տես 'ի նոր հայաստան. աղ. Թղթ. 104 :

(2) Տպագրեալ 'ի կոստանդնուպոլս 'ի ԽճՀէ :

(3) Յայտմանէ համառօտողն պատմութեան յաղարկն անուոյ՝ զայս գործածութի սեփականէ սմա յորդուլն միւս անուոյ. * Յանի յաղարկ անունէ, և ամուրն Յանի՝ ներքին բերդն է և :

(4) Հոյն համառօտողն պատմութեան անուոյ՝ ասայի գրէ նոր ծառագութի բերդիս. * Լըֆայէս պարտ է գիտել (ասէ) վանն Յանուոյ, զի գիթի բերդն յառաջն ունէին հայոց իշխանքն. բայց ոչ էր ամուր, իսկ յաւուրս իտաբոգի. թագաւորին հայոց՝ աստ նախարարն յոր ժամութեամբ և գեղեցիկ բրգոք պատեալ ամրացոյց զնա, իւրն սեպհականեալ գտեղին : Լըֆը զայս ոչ կարեմք ստուգել սոսկ բանիւ սորա՝ որ և վերջին ժամանակի մատենագիր, անկարգ 'ի յարմարութի պատմութեան և ժամանակագրութեան :

նացւոյն ք. 63. Սին գրիգոր 'ի ծառայութի եկեղեցւոյ նուիրեաց զԱնի, կործանեալ զոլոմարիական պատկերն զիստի կամ արամազդայ, զոր ա. արտաշէս առեալ էր յեւրաղայ:

Շապուհ պարսից արքայ եառ զայս բերդ. 'ի ձեռն սպարապետին իւրոյ՝ ձեռնառ լինելով նախարարացն հայոց. և գերեաց անտի զամենայն գանձաւ արքունի, այլև զոսկերս թագաւորաց բաց 'ի յոսկերաց ասնատրը կոյ՝ որպէս պատմէ բուզանդ. ք. 24. * Աշանէին 'ի վեր (յԱնի) և կործանէին զպարիսպ նորա, և իջուցանէին անթիւ գանձաւ 'ի բերդէն, և բանային զգերեզմանս զառաջին թագաւորացն հայոց զարանց քաջաց զարշակունւոյ, և խաղացուցին 'ի դերութի զոսկերս թագաւորացն հայոց, բայց միայն զգերեզման չիրմին սանատրիոյ արքային ոչ կարացին բանալ, վասն անհեթեթ սկայազործ հաստալինած ճարտարագործ արարածոյն ⁽¹⁾ ։ Այլ և յետ այսր առման տակաւին անդ պահեալ լինէին գանձքն արշակայ՝ որպէս է տեսանել առ խորենացւոյն ք. 45. ⁽²⁾

Այս Անի առ մասկենագիրս մեր ժ. և ժ. գարուն առ սամուէլի և առ վարդանայ 'ի յետագայս կոչի Ա. ծախ, նմին իրի ուր խորենացին ք. 10. գրէ սակս խոսրովու որդւոյ տրդատայ՝ թի. * Նարձեալ զնա թաղեցին յԱնի առ հօրն, վարդան պատմիչ գրէ վասն նորա. * Աստարեալ խոսրովու զկեանս՝ թաղի առ հօր իւրում 'ի Ամասիս ։ Այլ զոր խորենացին ք. 7. վասն օտայի գրէ՝ թի. ամրացաւ յաման Անի, զնոյն վարդան աշխարհագիր վասն կամախայ գրէ. * Ա կամախ է անառիկ բերդն՝ ուր պահեաց օտա դաստիարակն, և այլն ։ Այլ յանուն սորա առհասարակ դարանաղեաց գաւառն կոչեցաւ Ամախ ըստ նորին աշխարհագրի ։

Իսկ առ յոյնս զտանեմք զիշատակութի անուանս 'ի Ա. գարուն. քանզի գէորգ եպիսկոպոս տորա գտաւ 'ի Զ. բնի հանուր ժողովն՝ գումարեալ 'ի կոստանդնուպօլիս 'ի 680, և 681. որ այսպէս ստորագրեաց զիւր անուն. * Ա. Գէորգ եպիսկոպոս դարանաղեաց կամ Ամասիսու ։ ⁽³⁾

(1) Տե՛ս և 'ի խորենացին ք. 27.

(2) Թեւեալ յերիս ձեռագիրս ևս խորենացւոյն ք. 45. գնի Ամախ զայն ձեռագիր ։

(3) Առնարեն Տօրանի. կամ Գ. Թեւեալ, յորում համարեն գաւառն դարանաղեաց կոչի Ա. ծախ ։

Իւսայլուր 'ի նմին ժողովի. * Վերջ ողորմութիւնն նոյն
եպիսկոպոս վիճակին դարանաղեաց դաւառին մեծին
Հայոց. Սոյն այս գեորգ ստորագրեաց և դրուլեան
ժողովոյն՝ որ էղև 'ի 692. ուր կոչե գինսն Եպիսկոպոս
* Վամախու գաւառին մեծին Հայոց. Եւանց յիշելոյ
զանունն Վարանաղեաց ⁽¹⁾։

Վարանաղի և առ պերսեհրութենի. զիրք կառավարու
Թև զԼ. Ծ. Թորո. 135. * Վամախեան այրու ձին էր ծայր
գօլմիոյ, որպէս զէլղզինու. այրու ձին՝ քալտիոյ (այս-
ինքն խաղտեաց.) իսկ լեռն իմաստուն (կայսր) . . . զոյ-
բու ձին գամախու. և զէլղզինոյ յոյնմ ժամանակի ընդ.
գաւառաւ (Թեմայի.) միջագետաց կացոյց. Սոյն այս
լեռն զՎամախ կարգեաց 'ի խճ կարգի մետրապոլիտաց,
կոչելով * Թորո խճերորդ Վամախուն Հայոց. Եւ
ապա Էանց 'ի ԾԹ կարգի, որպէս և տեսանել 'ի ծանօթու
Թիս եպիսկոպոսարանաց 'ի ԺԸ. Հատ. բուզանդարանին։

Երգեօք այս անուն առեալ էղև յանուանէ մերձա-
կոյ Հին գաւառին ասորոց, որ յունարէն կոչի Վամա-
չին ⁽¹⁾. Կամ Թե նոյն գաւառ ձորերբբեմն մինչև ցատտ,
յունիմք ինչ որոշել. այլ վրան գումնաղինի գաւառին տես
Սարբորդ Հայոց. Եւ առ զՎամախ ըստ սամուէլի 'ի 814.
Է. լեռն կայսր Հայկազուն. զայլ առումն Վամիոյ բեր-
դին 'ի 1520. յիշէ շարունակօղն սամուէլի։

Վե պարտ շփոթել զայս Վնի ընդ միւտոյն՝ որ է 'ի շի-
րակ գաւառ. սյրարատոյ, որոյ Հին և այժմեան զիրք՝ ևս
առաւել ցուցանեն զզանազանութիւն. զի այս Վնի՝ որ
մինչև ցայժմ կոչի Վամախ՝ է առ եփրատու, իսկ միւ-
տոյն՝ աւերակք էրևին առ արտուրեան վաակաւ երաս-
խայ ⁽³⁾։

(1) Լուսին Թարգմանութիւնն
յաւելու և զանունն Վնի գլխի-
կոր Թե Դարանաղի է նոյն որ
առ պարտմայ կոչի Վնի գլխի-
այլ պարտմոս զՎնի գլխայս գնէ 'ի
ԺԸՅՀ իւր։

(2) Իմաստգինի անուն՝ Նոյն
Թորո ընդ մեր երկուց անուանցս
կոչել Վնի։

(3) Եւան 'ի բանից խորենաց.
Էոյն Թ. 13 յայտնի երեք տարեհ.
բուհ տեղւոյ այսր ամրոցին անոյ՝
'ի միւս անի քաղաքն, զի պատ-
մ անգլն՝ Թե քուրք եկեալք 'ի

յունաց ընդ արժանաց գից. առ
'ի շիրթալ՝ 'ի խորագոյն Հայոց.
պատմաստեցին Թե զիր անգլն
կամին բնակել. և արեւելս մեացին
յամուրն տնի. Եւ Թե այս ամուրն
անի լինէր նոյն ընդ անի բերդին
որ 'ի շիրակ լինէր 'ի նոյն իսկ 'ի
խորագոյն Հայոց. այլ յայտ է՝ Թե
երանի դարանաղեաց գաւառին՝ որ
է յարեմտեան եզր մեծին Հայոց.
Եւ յամուրն ուշ եղեալ ոմանք 'ի
յեւթն և 'ի միջին դարու մասե-
նագրաց շփոթեն զստաւ ընդ Թ-
րեարս, յորոց մատմէոս յերեւ

ՄԱՁՈՒՐ :

() անուն այսր չառախ գտանեմի դորդն ինչ այլայլ լուծիք զըլաց և առ բուզանդայ ի. . . ուր և գրի Սուր. և թէպէտ անդէն ինչ ոչ նշանակի՝ թէ իցէ 'ի բարձր հայտ, այլ մերձակայ գաւառքն զորս յիշատակէ՝ ոչինչ ընդ աղօտ ցուցանեն նոյն գոյ ընդ Սուր գաւառի բարձր հայտ, քանզի գրէ նա վասն ' . րայն շապհոյ պարսից արքայի՝ թէ * Սպաստակ յաշխարհն հայոց առնէին, զի ընդ աղնձնիս, և ընդ ծովս մեծ, ընդ անգեղ տունն, և ընդ գաւառս անձաւայ, ընդ ծովս շահու

սեղիս 'ի յիշեն զոմին շիրակայ, անդ զնէ զգերեզմանս առաջին թագաւորացն մերոց : * Սուր էին (ասէ) գերեզմանք հայոց ամենայն թագաւորացն յառաջնոցն և Կոմայն՝ զոր գրէ վասն յովհաննու թագաւորին անոյ. * Թագեցին զնա 'ի քաղաքն անի 'ի գերեզմանն առաջին թագաւորացն հայոց : * Օայս ասէ ոչ վասն գերեզմանացն քաղաքաւորաց, այլ վասն արշակունեացն. քանզի քաղաքաւորսն, ոչ յանի, այլ 'ի քաղաքս և այլուր թագեցան :

'Կոյնպէս չիսթի և վարդան յառնէն : * Մինչդեռ չե էր ընդարձակ շինեալ քաղաքն Սնի՝ որ կոչի խնաւք. թէպէտ ներքին բերդն ընդ այսու անուամբ էր, և հին ժամանակաւ շինեալ. ուր օտա նախարարն ամրացեալ պահէր ըզքորն արդատայ, և զհուսո, և զգործն թագաւորացն արշակունեաց զհին մահուանն խորովու. . . Կուի Սնի և Կամախն այժմ կոչեցեալ բերդ. քոյց ամուրն անի ներքին բերդն է ամրացեալ : * Եւսինս այս հասաւած * Կուի անի, մինչ 'ի քանն բերդն է անաշխու, պատասի յօրինակի միտմ գրելոյ 'ի թագաւորս լիզ. այլ գտանի յայլ օրինակս, յորոց մին և հին՝ գրեալ 'ի խզրոյ ստեփաննոսի որ, պիշեան օրգոյ տարապիշնայ :

Արդ՝ յայտ և թէ 'ի շիրակ գաւառի հին ժամանակաւ շինեալ կայր բերդ՝ Սնի անուամբ, առ որով իբրեւ նորոգ շինեցաւ * Ծքաղաքն Սնի, հինն կոչեցաւ ներքին բերդ : Այլ ընդգէմ նախնի պատմագրացն՝ թէ յոյնմ ներքին բերդն անի քաղաքին պահեաց օտա զքոյր արդատայ, և թէ նոյն ներքին բերդն է՝ որ կուր Սնուրն Սնի տարբեր 'ի կամախայ :

Օհնա մտթէոսի և վարդանայ գնայ և համառօտօրն պատմութիւն քաղաքին անոյ՝ շիսթիկով զերկուսին : Այլ շիսթիկով վարդանայ առաւել է՝ որ զկամախ՝ զոր յայս քան այլ համարի յանի քաղաքն շիրակայ, օրպէս և է իբրեւ յայլ քան միացուցեալ երեւի ընդ անի քաղաքի՝ յասէն վասն շապհոյ և աշտոյ մասկերի օրգոյն օմրատայ քաղաքաւորսնայ : * Եւեալ ըզկողմամբն շիրակայ. . . ասին զշիրակ և զաշոց և զգաւառն տայոց. և այսպէս ըստ բախանն եղեալ աշտոյ քալի շինէ զԿամախ. և բնակեցուցանէ 'ի նմա զքնտանիս իւր : * Սուր 'ի կարգն քանն երկի՝ թէ աշտ շինեալ ոչ զԿամախ (Սնի կոչեցեալ 'ի հուսն) որ էր 'ի քաղաքագեաց գաւառի, այլ զՍնի՝ որ էր 'ի շիրակ :

նոյ, ընդ Սքուր գաւառն, և ընդ գարանաղէ, ընդ և
կեղեաց կողմանս այնց գաւառացն. և այլն:

ԵԳԵՂԵԱՅ (1). ԵՅԺ ԵԶԿԵ:

Եւ զաւամուրեք զհետ յորի նմին բառս Սաւառ, որ
պէս յասերն լատիվերացոյն զլ. նա. * Վեմ Էղեալ գոյ
հասանէ Վիկեղեաց գաւառ. (2): Եւս անուն ՚ի Դ. Ժ
դոյն ընդ. նաւր՝ գրի Վեփեմեմ. որոյ Էպիսկոպոս դա
սի անմիջապէս նախ քան զԷպիսկոպոսն դարանաղեաց.
և քաղաք այնր վիճակի կոչի անդէն Յոթփնտաւոյ,
ուստի և փոխանակ միմեանց առեալ լինի. քանզի ՚ի 16.
դործ նոյն ժողովոյն այսպէս ստորագրէ, Էպիսկոպոս սա
րա. * Եւ եղորոս Էպիսկոպոս Վեփեմեմեայ, կամ Յոս
գինիանուպօլսոյ մեծին հայոց. Եւ ՚ի 18. դործն՝
* Եւ եղորոս խնարհ Էպիսկոպոս Յոսգինիանուպօլսոյ՝
քաղաքի վիճակին Վեփեմեմեայ. Եւ ՚ի 15. ընդ հանուր Ժ
զոյն. * Վեորդ ողորմութիւն նոյ Էպիսկոպոս Յոթփնտա
ւոյնեաց քաղաքին մեծին հայոց. (3):

(1) այս Վեփեմեմեայ նոյն համարի լրբիւն ընդ Վեփե
մեմ, Վեփեմեմ, կամ Վեփեմեմ անուան (4). որոյ Էպիսկո
պոս ստորագրեաց սիւն հողոսական վճռոյն գեննատիոսի
կոստանդնուպօլսեացոյն. Եւ յայնպէս մետրապօլիտ սորա
գտաւ յայն ժողով՝ որ գումարեցաւ վասն անդրէն դար
ձուցանելոյ զփոտիոս ՚ի 13. դարուն. Կոստանդին օրբ
փերուսէն ՚ի գիրս գաւառացի. Դնէ, զՎեփեմեմ ՚ի սահ
մանակցութե իսաղտեաց, ըստ որում և Վիկեղեաց չէ
այնպիսի ինչ հեռի ՚ի իսաղտեաց. և ըստ վիճակի իւրում
ժամանակի Դնէ ՚ի սկիզբն փորուն հայոց. իսկ ըստ եկե
ղեցական թեմի Վեփեմեմ դասի ընդ կամարաւ ՚ի ծանո
թութե Էպիսկոպոսարանաց լեռնի կայսեր:

(2) սոյն զայս Վեփեմեմեայ նոյն համարի լրբիւն և
ընդ Վեփեմեմեմ անուան գաւառին կամ նախարարութե
մեծին հայոց՝ զոր յիշեն պտղովոս, և յառաջ քան զնա
սղրաւոն, որ ՚ի ԺԺ. գիրս 555. Դնէ սահմանակից պոնտա

(1) Եւրեմակս ինչ աշխարհաւ ալլառ ոմակք նախ քան զսաստի.
զբուն խորենացոյն գրի՝ Եւփեմ: Գերային, զորոց զբանս տեղեւ
որդեւ և ՚ի պատմութե անգ Խ. ՚ի ստորեւ:
57. և 7. 2.

(2) Եւստի Եւ կիր արեանեն և կամ Զեփեմեմ:

սի և փորձն հայոց ձգեալ առ եփրատաւ: * Նայս վերջին ծագ Թագաւորութիւնն արմատի փախեալ միհրդաստ հարածեալ 'ի սլոմայէոսէ: զլեառն շատաջուր զ՝ջրիսինեայ գրաւեալ առ տասգիրայիւ, ոչինչ հեռի յեփրատայ՝ որ զփորր հայս բաժանէ յ՝ջրիսինեայ: Իսկ 'ի ժն: գիրս գրէ՝ թէ յառաջ Ժամանակաւ էր ընդ Սօֆիւնիւն՝ որ և ծովք, և դնէ զնա ընդ մէջ տօրոսի և եփրատայ: * Ի միւս կողմանէ տնելով զ՝ջրիսինի՝ որ անկաւնի ընդ մէջ տօրոսի և եփրատայ, մինչեւ և նորա 'ի միջագետս 'ի հարաւակողմն խոտորեալ: Իսկ 'ի վերոյ 'ի գրեւն զնսլմացս եփրատայ՝ զնէ 'ի ձախմէ նորին պէ ոչ յասելն, թէ բղիսեալ սորա 'ի հիւսիսային կողմանց տօրոսի՝ ընթանայ ընդ մեծ հայս յարեմուտս կոյս: մինչ 'ի փորր հայս՝ զսա յաջմէ ունելով, իսկ զ՝ջրիսինի ձախմէ: և ապա 'ի հարաւակողմն խոտոր: Լ յայնմ՝ տորման քերէ առ սահմանօք կապարովկիոյ, զորս Թագաւ յաջակողմն, որպէս և զչոմաղինի: իսկ 'ի ձախ զ՝ջրիսինի և զսօֆինի մեծին հայոց (1):

(1) Եթէ ամանց ճշգիւ առեալ զայսոսիկ կրկին վերջին բանս սգրաւմնի, բնագէտ բերիցն թէ տեղին Աշխիսինեայ ոչ յարմարի եկեղեաց, այլ մանաւանդ չորրորդ հայոց: Ըստ որում չորրորդ հայք է՝ որ անկանի ընդ մէջ տօրոսի և եփրատայ, և չորրորդ հայք է՝ որ անկանի 'ի ձախմէ եփրատայ, առեւի է՝ թէ չէ պարս ճշգիւ առ նուր ըստ ամանայի: քանզի յերկուց բանից՝ առաջինն ապառաջ է ըստ խոտորովնելոյ քաղաւպոնի և սալմասիոսի: իսկ յերկրորդումն անգ՝ ոչ զնի յերկուս տեղիս առ նուրն Աշխիսինի, այլ նախ զնի Լիֆինի, և 'ի համառօտութեան անգ՝ Աթիֆինի, և ապա Աւիֆին: Զորս սալմասիոս ուղղէ և զնէ ըստ կամաց իւրոյ Աշխիսինի: Եւ:

Թերեւս սգրաւմն աստեւն առ նա զԱշխիսինի ըստ որում ձգեալ ըստ մասին նախ 'ի չորրորդ հայս: քանզի որպէս զնէ նա ինքն՝ Աշխիսինի յառաջ Ժամանակաւ էր ընդ Սօֆիսինի և չորրորդ հայք: անս զընդգի:

ժագրութիւն սալմասիոսի: 'ի զԱ. Սոլմասի:

Քանզի եթէ ճշգիւ փոխանակ անգաւոր չորրորդ հայոց առցու: ընդգէտ ելանէ առաջին բանս սգրաւմնի: որ զԱշխիսինի գնէ տահմանակից արմատի: նա զի՝ նոյն սգրաւմն այլուր զԱշխիսինի գնէ մի 'ի զաւառացն՝ զորս տօրոսիոս (արտաշէս) և Թագիստէ զօրավարք մեծին անտիաքոսի յաւելին 'ի հայտատան: առեալ 'ի զագանանեաց, որ ըստ նորա է դաւառ կապագովկիոյ: արգ՝ այս տաւաւել յարմարի և կեղեաց՝ որ անմիջապէս կից է կապագովկիոյ: Ընդգէտ է և գրից՝ զոր ծշանակէ պրոկոպիոս: Այլ առ առաւելն՝ մարմն է առեւ, թէ արոճեալ տահմանք գաւառաց ընդ փոփոխութեամբքն, փոխեցան նախ սահմանք ագիլիսինեայ:

Սոյնպէս չէ մարմն ընդգէտ բնէ և զգիրտ պաղոմայ՝ որ զԱշխիսինի գնէ տօրոսի կամ 'ի հարաւոյ հիւսիսային քաղաքաց՝ որք անկանին մերձ յեփրատ: և զնի

Ի՞նչ զԻջիլիսինն զնկելով սղրազնի ի անդւոջն՝ ու
բանօր եփրատ նախ և յառաջ սկսանի խտորիլ և ըն
թանալ ի հարաւ ընդ փորը հայս, յարմարի գրեթէ ըստ
ամենայնի զրից եկեղեաց՝ որ սահմանակից է փորուն
հայոց, և ի ծայր անդ խտորման եփրատայ ի հարաւ
ւակողին, համաձայն վարդանայ աշխարհագրի՝ որ ասէ.
« Եւան եփրատ յեկեղեաց գաւառին է ॥ Իբր զի
յայտ գաւառի սկսանի եփրատ դետանալ, և զնկմացս
իւր ուղիւ, որոյ բուն և երկար ընթացք բերի ի հա
րաւ:

Համաձայնի այսմ և պրոկոպիոս որ գրէ՝ թէ եփրատ
« Բղիւնլլի Կ. ասպարիզօք հեռի ի թէոդոսիուպօլեայ՝
« է և Երզնաւում») անցանէ ընդ շամբն, և անտի անմի
7 գէտ հոսի լազիլիսինի, և ստորեւ՝ թէ * Եւ հայաւ
այց աշխարհէն որ ի տաւրոս, և ի գաւառէն Իջի
« նայ՝ հոսեալ ընդ աջմէ գեան եփրատ, սրտէ զեր
բազում յայ, և խառնեալ ընդ այլ գետս և ընդ
նի բղիւնեալ յորդութի՝ ի պարսկահայոց՝ մեծանայ
և Երթեալ մտանէ յաշխարհն՝ որ ի նախնեաց
« Եւքսիրիա, և սղմ մնաւանի վարք հայք ॥

Ի ի նշանացն թէ Իջիլիսինի և նոյն ընդ Իլկեղեաց
այն է, զի սղրազն գիրք ծն. զնէ անդ տաճար անաշ
այ՝ որպէս Եր և Իլկեղեաց՝ յստեին, Հայք առաւել
քան զայլս պաշտեն * (Մանահիտ, որում և այլ ուրեք
կանգնեցին մեհան, և Եւ Իջիլիսինի) Ինչ զնէ և պրո
կոպիոս զմեհան անաշտայ, կամ որ նոյն է արտեմայ,
զորմէ ստորեւ:

Ս ասն որոյ և Բաբելոն, որ է ասել Բնաջտական,
գաւառ մեծին հայոց՝ զոր յիշ պլինիոս է. 24. համա
րիմ լինել նոյն իսկ գաւառն Իլկեղեաց, կամ Իջիլիսի
նի, վասն անաջտական քաղնին այսպէս կոչեցեալ, զի
զնէ զայն սահմանակից կապադովիոյ՝ որպէս Եր Իլկե
ղեաց, և անդր հասեցուցանէ զեփրատ փորը ինչ ստորեւ
քան զախն իւր, որպէս այլք ընդ ազիլիսինի:

Քիլիկիոնայ իսկ և իսկ յիշ
Քիլիկիոնայ, որ է Հալաքանք
ի չորրորդ հայս. զի ծան վասն
իլկեղեաց յարմարի նոյն գիրք
պազմայ. Եւ զի ծա ոչ գտնէ
չքաղաքս և զգաւառս Զիջրաիւ
Ըստ Կորգի մեծաւորութն զրեց

նոցա. զի ասն ի վերոյ զԱրմա
ւիւր. զԱրտաշատ և ԶԵսիսա
ւան զնէ ի Կարգս քաղաքացն
որք եմաւ եփրատաւ, կամ մեր
յեփրատ, որ է ընդգիւմ, Եթէ
ձեզիւ առցուք:

Եւ այսպէս նոյն պարտ է համարել զՂեւոնիմի գաւառ մատենադրաց յունաց՝ ընդ մեր Լիկեղեաց գաւառին, որ է սահմանակից դարանաղեաց. որպէս է տեսանել յազաթմանգեղոս 'ի Թուղթն յծր:

Եւ այս յեւրատայ՝ ընդ մէջ նորա անցանէ և Վաղդեա, որպէս յայտնի է յայն բան ազաթմանգեղոսի, քան զի նրն գրիգոր և բաղմու թի իշխա սց 'ի դարանաղեաց գաւառէն գնացին յերեզ աւան Լիկեղեաց գաւառին, և անտի 'ի գնալն 'ի թիլ՝ նոյնպէս որ է յեկեղեաց՝ անցին ընդ գեան Վաղ:

Եւ իրաւոս վարդապետ եղնկացի 'ի Դաւիթ իւր ընդ հանրական՝ կոչէ զսա Վաղդեա, որպէս անուանէ զԼիկեղեաց Ստեփանոս Կոչի Կաթողիկոսի, ակնարկելով՝ թէ այս գաւառ ինչպէս և ինչպէս անուանուի, կամ եկեղեցւոյ. (Տե՛ս զԼիկեղեաց անուանումն): Եւ ի վրայ անտէն չարչար, որպէս և 'ի սահմանակից լեառն ձգնելոյ կոչէ ապա ինչպէս մարտայ զՎաղդեան եկեղեցւոյ վերակացու գաւառի անուանել ըրնակաց:

Եւ իւրեք: Եւ այս անուն յիշատակի ստեղծ, որպէս է տեսանել առ խորենացւոյն Թ. 13. և 57. և առ ազաթմանգեղոսի 'ի Թուղթ ժոյ. և միայն 'ի Թուղթ յծր. կոչի Լիկեղ, որ յաւետ թուի լինել բնիկ ուղղական, և 'ի հալովման, նորին ածանցեալ անունս Լիկեղ: Կոչեցաւ և Եւստակիոս Կոչի. զորմէ տես 'ի վերոյ:

Եւ նկատի յայս գաւառ ըստ վերոգրեալ մատենադրաց, կառուցեալ առ զայլ գետով, որ առ ազաթմանգեղոսի ժոյ. կոչի Վեդ. * Հասին Լիկեղեաց գաւառ 'ի գետն Լիկեղա: Իսկ 'ի յծր. կոչի Լիւն: Օրհնի կոչեցաւ այս քաղաք Լիւն. որ թուի լինել ազաթմանգեղոսի Լիկեղա անունն. վասն որոյ մատթևոս և յայտնի ևս թովմաս՝ դնէ 'ի նմին Լիկեղեաց գաւառի՝ յասելն. * Վնաց 'ի գաւառն Լիկեղեաց 'ի Լիկեղայն: Իսկ յայսմաւորս 'ի մայրի 11. ('ի տպագրեալն.) և գաւառն Լիկեղեաց կոչի յայս անուն. * Վառանգաւոր հօրն գաւառի յերկրին Լիկեղեաց՝ որ է Լիկեղայն: Ստանադիրք տաճկոց կոչն Լիկեղան, Լիկեղան և Լիկեղան, և դնեն յասորիս 'ի գաւառին հոռոմոց, զորս ուղղեալ Երպլոսայ 'ի մատենադարանի իւրում, դնէ 'ի հայս:

Եւ իւր հաշակաւոր մեհեան անահայ կամ արտեմիդեայ. վասն որոյ գրէ ազաթմանգեղոս 'ի յծր. * Ի մեծ

և 'ի բուն մեհնացն 'ի տեղիս պաշտամանն հայոց Թա-
ղաւորացն յանահտական մեհնին յԱրեգն աւանի 1.
(1) այս մեհնան շինեաց միջինն տիգրան, և 'ի նմին կանգ-
նեալ զարման արտեմիդայ, զոր հայր նորա ու արտաշէս
Թ. պառոր առեալ էր յեւրոդայ այսինքն 'ի յունաստանէ,
և 'ի կանխեւ մահու նորա՝ եղեալ կայր ընդ այլ արմանս
յամբոյն 1561:

Այլ էր սա յարմանէն արտեմիդայ՝ զոր նոյն արտաշէս
յասից էրեր 'ի հայս. յորոյ որոշումն գրէ խորենաշին
Բ. 13. *, և զարտեմիդայ զմիւս պատկերն (կանդնեաց
տիգրան) 1562 Տէս և 'ի Բ. 15. 1563 արման
'ի սկզբան սա. 1564 արեւիս, ուր յերկնից իջեալ կեդ-
ծէին հեթանոսք, ասա. 1565 արեւատէս որդի աղամէմնոսի (1)
միանգամայն 1566 արեւեայ քեռ իւրոյ քրմուհոյ ա-
ռեալ 1567 արեւատէս, յունաստան, և անտի 'ի ձեռն
արտաշէսի առաւ 'ի 1568, և 'ի ձեռն տիգրանայ եղաւ
յերիզայ՝ որովհետ 1569

1570 այս առ 1571 և պրակոպիոս (2), որոյ 'ի յիշեն
չէ. 1572 արեւիս (այն է 1573 կեդեայ գաւառ յորում էր 1574
գաւ.) յիշէ և զայս մեհնան յասեւն. * 1575 արեւ (այսինքն
'ի շամբէն), հոսի եփրատ 'ի 1576 արեւիսինի (արեւիսինի),
ուր էր մեհնան դաւրիսեան արտեմիդայ՝ ուստի փախու-
ցեալ ասի իփիգէնէ ընդ ուրեատէսի և բիլատէսի, բերե-
լով զգրօյեալն արտեմիդայ, 1577 արեւ իրի Թէմիւտ ամենայն
ազգաց հեթանոսաց էր յարդելի այս դրօշեալ, այլ ևս ա-
ռաւել յունաց. յոյր սակս սակր արդատ առ 1578 գրիգոր
փան արմանիս առ աղաթմանկ զոսի 'ի Թէմ. ԺԶ. * 1579
ոչ առնուցուս յանձն պաշտօն մատուցանել զիցն, մանա-
ւանդ այս մեծի անահայտ տիկնոջ, որ է փառք ազգիս
մերոյ և կեցուցիչ, զոր և ամենայն թագաւորք պատուեն,
մանաւանդ Թագաւորն յունաց 1580:

Այն գրիգոր արանշէլեք կործանեաց զայս մեհնան,
յորում գէր 'ի նմանութի վահանաւ որ զօրու ժողովեալ
մարտնչին, և զոսի գոգիւրս անահայտ փորեալ նուիրեաց
էկեղեցւոյ, յորոյ պատճառս կրեալ էր զանտանելի չար
չարանս 'ի արդատայ՝ յայտմ վայրի, բայց արտաքոյ ա-

(1) Սա Ի. Բ. է 1564 արեւատէս առ 1565 'ի գիրս պատերազմաց պար,
առնուրդ զօրացն յունաց 'ի Բ. 15. 1566 արեւատէս պատերազմին:
(2) 'ի գիրս պատերազմաց պար,

ւանին՝ որպէս Թուի, ուր բանակեալ էր տրդատ հաւ
դերձ զորոր :

Յի ժամանակս քրիստոնէութիւն փոխանակ մտտի բազ-
նեայն հեթանոսաց զարդարեցաւ քաղաքն և շրջակայ
սահմանքն բազմութեմ եկեղեցեաց, վանորէից, և անա-
պատականաց ի փառաբանութիւն Ճշմարտին այլ : Սի ի
նոցունց է աւետիս Տիրուհին, ի միւս կողմն եփրատայ՝ որ
ի ճառն յայտնութեմ նշխարաց Երեսնեան (1) կողմ
հաւանութեմ և գեղեցեցեմ :

Եւ յայլ կողմն՝ եկեղեցին յանուն Վրիլին, զոր շինեաց
եպիսկոպոսն եզնկայու ասրգիս անուն՝ մեծարեալ յամ-
նեցունց ի ԺԳ դարուն, որպէս զրի անդէն . * Սի յարբե-
պիսկոպոսութեմ (2) մայրաքաղաքիս եզնկայ և գաւառիս
եկեղեաց Տն արգսի՝ յորում տունկ քաջազուարճ երեւ-
եալ ի վիճակիս յայտ, որ է տեղի չարարանաց և նահա-
տակութեմ լուսաւորին մերոյ Երեսն դրիգորի, պատուեալ
յայ, մեծարեալ յազգաց և յազանց և ի թագաւորաց
մեծաց, բարենշան շառաւեղ մերում ժամանակիս, և
սկիզբն նորոյման եկեղեցւոյ պայծառութեմ որ և շի-
նեաց զհրաշագեղ խորանն այլ՝ զգեղեցիկայարմարն եկե-
ղեցի՝ որ յանուն Վրիլին մերոյ և լոն յոի . բարետէր և
նծապարզ և զաւակուն յոհաննիսիւ : Սիս աւագ խո-
րան եկեղեցւոյս կոչեցաւ յանուն վրիլին . երկրորդ խո-
րանն՝ լաթութիւն . իսկ երրորդն՝ յանուն Սից առաքե-
լոց, ուր եղ ասրգիս եպիսկոպոս զաջնոյ մեծին ներսէսի :

Սիւլիսան շահ նախահաւն օսմանեանց զնախկին
բնակութեմ իւր յետ Թողլոյ զմահան՝ կալաւ յայտ քաղաք
ի հիճրէթի 621 . (1224) :

Սիսն զսա Սողու կամ Սուղալ Թաթարք ի հիճրէ-
թի 630 . (1242 .) նենգութեմ հանելով զքաղաքացիս ար-

(1) Հեղինակ այս Դառի երեք
լիւնէ խոսքն եզնկացի :

(2) Սարգիս առաջնորդ գաւա-
ռիս ի ստորագրութիւն ինչ ԺԳ
զովոց եղելոց ի կիւրիկոյ՝ գասի
ի կարգս եպիսկոպոսաց . ուստի
զԱրքեպիսկոպոսութեմ անուն
զոր տայ Դառի . Թուի թէ պարտ
է առնուլ կամ իրրի զպատուա-
նուն ինչ, և ոչ ըստ կարգի եկե-
ղեցական իշխանութեմ, և կամ

առնլ Թէ ի ժամանակի գրութեմ
այսր Դառի ամբարձեալ էր Դա
յարբեպիսկոպոսական պատիւ .
որ յառաջ ի ժամանակ Ժողովոց
էր լոկ եպիսկոպոս : Սիցն առ Սար-
գիս է՝ զոր յամին յունաց 1270 .
(քնի՝ 1219 .) յիշատակեալու
Քարաճիտ առաստեմանեաց հա-
տ . Թղթ . 378 . զոր Թաթարաց
կաջուցեալ էր ի վերոյ քաղաքիս .
ուրանօր Եզնկայն գլխի Աւետիսն

տարոյ քաղաքին և կոտորելով: Եւ ի 1395. լինելով
մուր յիս զբաւելոյ զմիջադեռս՝ և կն և սիրով և առ զեզն
կայն. այլ * () մեծ կաթուղիկէն զլորն սարգիս (ասե
թուլմաս մեծօրէցի) ի հիմանց քակեաց, և զայլ և կեկե
ցիան զամենայն կործանեաց: Եւ իսկին թովմաս պատմ
և զայլ և այլ առումն քաղաքիս ի զանազան բռնաւորաց:

Եւսի եր () խաչման և պուշ՝ Լըզնկացի անուանեալ,
բազմութիւն զբռնածոց ծաղկեալ ի ժո. դարուն. որ և
զրեթի վերջինն գտաւ. բանիրուն մատենագրաց մերոց:

Եւայն քաղաք և ի չրջակայ սահմանս յաւանդեցին
երկրաշարժութիւն, ի սկզբանէ անտի բազում աւերումն
ածելով ի վերայ, որք և պատմին ի ժամանակագրութեմ
զոր աստի և անտի ժողովեալ աւարել պատմագրի, մա
նաւանդ ի ժամանակագրութեմ զուկասաւ կեղեցւոյ՝ զնի,
զկնի պատմագրութեմ իւրոյ: () Ժողովեալն նորա՝ և
զոր գտաք ի յիշատակարանս այլ գրոց, ըստ կարգի
թուականաց կարգեցուք յառաջիկայդ:

Թուական Դ. Եւսն. Լըզնկացի թուական:

նշդ.	1045.	Եւ հասարակ կործանեաց քաղաքն պատառամբ եր կրի, և սպան զբազումս ի բնակեաց:
Մե.	1166.
Մե.	1168.	Եւսն ժո. հաղար ոգիս:
Մե.	1236.	Լործանեաց զէկէ զէցի մի:
Նդ.	1254.
Էթ.	1268.	Եւսն ժո. հաղար ոգիս յա ւաւր կիւրակի:
Էթ.	1281.	Եւսն ժո. հաղար ոգիս մերձ ի կոր ծանիլ:
Էթ.	1287.	Եւսն ժո. հաղար ոգիս բազմու թիւ մարդկան:
Էթ.	1290.
Էթ.	1356.	Եւսն ժո. հաղար ոգիս և ու թիւս Լըզնկացի քաղաքն:
Էթ.	1374.	Լըզնկացի անդամ շարժեալ ըզ քաղաքն, յերկրորդումն անդ կործանեաց զպարիսպանորա ն ի զէկէ Եւսն ժո.

պճբ.	1433.	Լյօթն անգամ շարժեցաւ քաղաքն :
ջէ.	1458.	Սպան Լթ. հազար ոգիս :
ջնւ.	1482.	Սպան Լ. հազար ոգիս ընդ հողով ծածկեալ :
ռիե.	1576.	Պ. նոյեմբերի 5. ՚ի մէջ գիշերի, որ տեւեաց ցամիսս 4 :
աւգ.	1584.	Պ. յունիսի 17. յերկուշաբաթի ՚ի 3. ժամու. յանկարծ շարժամբ առհասարակ զքաղաքն կործանեալ ժէ. հազար ոգիս սպան, և Ե. հազար ընդ հողով ծածկեաց, զորս կիսամահ գտին ՚ի ներքոյ աւերակաց :
ամիգ.	1784.	Տես զայսմանէ ՚ի նոր հայաստան :

(1) Երկրաշարժութիւն որ ՚ի նոյգ. յիւն և մատթէոս յանէն * Լազուս եկեղեցիք խախտեալ փլաւ ՚ի համանց ՚ի յեկեղեաց գաւառին. և քաղաքն որ Լազուս կոչի՝ փլաւ առհասարակ, և պատառեցաւ երկիրն, և արք և կանայք ընկղմեցան ՚ի խորս անդնոց, և զաւուրս բաղումս գայր ձայն աղաղակի ՚ի խորս անդընդոց : (1)

(2) Նաճախութիւն այնպիսի երկրաշարժութեց յայտ առնեն՝ թէ գտանին անդէն հանք՝ յորոց գոլորեաց սլառ ճառին. յայտ առնեն ևս զքաղմամարդութիւն քաղաքիս, ուր ՚ի 1458. յետ մեռանելոյ Լթ. հազարաց, զինի ինք. ամաց՝ գտան ՚ի նմա տակաւին Լ. հազար ոգիք, և այն իսկ միայն թիւ մեռելոց :

(3) Եկեղեաց գաւառի դնեն զսոյն ազաթանգեղոս, բուզանդ, յովհաննէս կաթողիկոս, և այլք, Լյան կուլելով որ ՚ի յունականն ազաթանգեղոսի գրի իմէս տես : Ինք մէջ սորա և երիզայ անցանէ գետն Վայլ՝ զորմէ տես ՚ի վերոյ : Լյս աւան կայր և յառաջ քան զժամանակս միջին տիգրանայ (1), յորում նա ինքն զաւ

(1) Զհեծումն վերադրելոց ՚ի ներքոյ աւերակաց կամ յուցառել :

(2) Զիմութիւն այսր աւանի պոռոտներէն ընծայէ արիստակեայ : շիթեղով ընդ յիմութեան

Թեև ասոյ զպատկերն՝ զոր հայր նորա ան. արտաշէս ա. աեալ էր յեկրադայ կանգնեաց անդէն մեհնան, և բազին շինելով անդէն: Եւ առ իմանալ ճգրտիւ զգիրս տեղեաց մեհնիցն, որպէս և դաւառին եկեղեաց, զուրն իսկ զբանս խորենացւոյն դիցուք աստմանոր: * Ի քեռ. այր իւր միհրդատ (ասե ի Բ. 13. կամ 14.) հաւառացեալ զմաժաբ, և զհոգս միջերկրայցն . . . դառնայ յաշխարհս մեր: Եւ աջին գործ՝ զմեհնանն շինել կամեցաւ. իսկ բրմացն որ եկեալ էին ի յունաց՝ զմտաւածեալ զի մի ի խորագոյն հայս վարիցին, պատճառեցան ըզձուլթիս՝ իբր լծի գիրն անդէն կամին զբնակիլն. որում հաւանեալ օրհրան՝ կանգնեաց զոլումպիական պատկերն դիոսի յամուրն յանի, և զաթենաս ի թիլ:

Այն պատկեր է՝ որ ուռ ազաթանդեղոսի ի յԾբ. կռի ի լանկական, որ է նոյն աստուածութի գիտութեւ, զորոյ զպատկերն նրն գրեգոր՝ և որք ընդ նմա իշխանք՝ կործանեցին: * Վանդէին լանկական պատկերն (ասե ազաթանդեղոս) գտտեցն արամազդայ ի թիլն աւանի, և զքանձա երկուց մեհնիցն (յորոց մին էր յերիգա) աւար ժողովեալ ի նուէրս սպասու եկեղեցւոյն թողին տեղացն հանդերձ: Եւ յորիկ աղագաւ բուզանդ. Դ. 2. կոչէ շիւիլ Կոլոմաժ Գրիգոր: Եւ խորենացին Դ. 88. սեպհա կան դնէ արիստակեայ՝ յասկն: * Իսկ զմարմին երանելոյն (արիստակեայ) բարձեալ աշակերտայն բերին յեկեղեաց զաւառն հանգուցանել ի թիլն յիւրում աւանի: Եւ լաթ թաղեալ դնեն զմարմին նորին նոյն նաւ. բուզանդ, և յովհաննէս կաթուղիկոս. այլ և զմարմին մեծին ներսէսի՝ համաձայն խորենացւոյն Դ. 38. * Եւ արձեալ զմարմին նորա (այսինքն մեծին ներսէսի) արքային պապայ՝ թաղեաց ի թիլն⁽¹⁾ աւանին:

Եւ եկեղեցիս սորա հռչակաւոր գտաւ անուանեալն Կաթուղիկէ, զոր շինեաց մեծն ներսէս՝ յորում և թաղեցաւ. բայց քակեցաւ յարշաւելն անդ ապտուռաւ հիմի քեռոր գւոյն մահմէտի ԺԷ. հազարաւ ի հայս՝ յամին իբր 635. ⁽²⁾ որոյ վասն ի ճառն յայտնութեւն նշխարաց մեծին ներ

վածոյ՝ զոր կերտեալ ասեն արիստակեայ յիւր բնակութի:

(1) Եւ յապէս Գրիգոր երկից մե. ազգրաց եւ, ուր ի սպազբեալն Գրի թիլ:

(2) Գրեգոր ի նմին Խառի, և

առ յովհաննէս Ժամկոնէի ի մե. ազգիրն՝ Գնի այս Խ. ամաւ. զինի մահուան խորովու. պարտից արքայի ի ժամանակս հերակեայ կայսեր. իսկ մահ խորովու գի. պաւ ի 627. Վասն կործանման

պճբ.	1433.	Լյուծն անգամ շարժեցաւ քաղաքն :
ՋԷ.	1458.	Սպան ԼԹ. հազար ոգիս :
ՋԼԱ.	1482.	Սպան Լ. հազար ոգիս ընդ հողով ծածկեալ :
աիե.	1576.	'ի նոյեմբերի 5. 'ի մէջ գիւ շերի, որ տեւաց ցամառ 4 :
աչգ.	1584.	'ի յունիսի 17. յերկուշա բաթի 'ի 3. ժամու. յան կարծ շարժմամբ, առհասարակ քակ զքաղաքն կործանեալ ժե. հազար ոգիս սպան, և Է. հազար բնդ հողով ծած- կեաց, զորս կիսամահ գտին 'ի ներքոյ աւերակաց :
ամղ.	1784.	Տես զայսմանէ 'ի նոր հայ ատան :

(1) Երկրաշարժութիւնն որ 'ի նոյգ. յիւն և մասնակաւ
յանէն՝ * Լազուս եկեղեցիք խախտեալ փլաւ 'ի հի-
մանց 'ի յեկեղեաց գաւառին. և քաղաքն որ Լյուծն
կոչի՝ փլաւ առհասարակ, և պատահեցաւ երկիրն, և
արք և կանայք ընկղմեցան 'ի խորս անդնդոց, և զա-
ւուրս բազումս գայր ձայն աղաղակի 'ի խորս անդրն-
դոց ॥ (1)

{ Նախախուժիք այնչափ երկրաշարժութեց յայտ առ-
նեն՝ թէ գտանին անդէն հանք՝ յորոց գոլորշեաց սրտ
ճառին. յայտ առնեն ևս զբազմամարդութի քաղաքիս,
ուր 'ի 1458. յետ մեռանելոյ ԼԹ. հազարաց, զիսի ին-
ամաց՝ գտան 'ի նմա տակաւին Լ. հազար ոգիք, և այն
իսկ միայն թիւ մեռելոց :

{ Ինչ. { Եկեղեաց գաւառի ղենն զտոյն ագաթանգե-
ղոս, բուզանդ, յովհաննէս կաթողիկոս, և այլք, Լյուծն
կոչելով որ 'ի յունականն ագաթանգեղոսի գրի թիւ
Կէս : Ինդ մէջ սորա և Երիզայ անցանէ գետն 'իայլ
զորմէ տես 'ի վերոյ. Լյուս աւան կայր և յառաջ քան
զժամանակս միջին տիգրանայ (2), յորում նա ինքն զա-

(1) Զհեծումն վերադրելոց 'ի
ներքոյ աւերակաց կամ ցուցա-
նել :

(2) Զիսկութի այսր աւանի պա-
ղոս ասորոնէցի ընծայէ արիստա-
կեայ, շիտթելով ընդ յիսկութեան

Թէնասայ զպատկերն՝ զոր հայր նորա նմ. արտաշէս աւաւէալ էր յեկաղայ կանգնեաց անդէն մեհեան, և բազին շինելով անդէն: Եւ աւ իմանալ ձգորտիւ զգիրս տեղեաց մեհեանիցն, որպէս և գաւառին եկեղեաց, զրուն իսկ զբանս խորենացոյն դիցուի աստանօր: * Եւ քեռայր իւր միջոցատ (ասի: ի Դ. 13. կամ 14.) հաւաւ տացեալ զմաժար, և զհորս մէջերկրայցն... դառնայ յաւիարհս մեր: Եւ աջին զործ՝ գմեհեանն շինել կամեցաւ. իսկ բրմացն որ եկեալ էին ի յունաց՝ զմտաւածեալ զի մի ի խորագոյն հայս վարիցին, պատճառեցան ըղձութիս՝ իբր թէ զիրն անդէն կամին զմեակին. որում հաւանեալ տիգրան՝ կանգնեաց զոլոմախական պատկերն դիտի յամուրն յանի, և զաթենաս ի թիւ: 11

Այն պատկեր է՝ որ առ ազաթանդեղոսի ի Եփ. 4. կոչի լուսնական, որ է նոյն աստուածուհի գիտութեմ, զոր զպատկերն նրն գրիգոր՝ և որք ընդ նմա իշխանը՝ կործանեցին: * Եւ անդէն լուսնական պատկերն (ասի: ազաթանդեղոս) դատելն արամաղայ ի թիւն աւանի, և զգանձս երկուց մեհեանիցն (յորոց մին էր յերիզա) աւաւ ժողովեալ ի նուէրս սպասու եկեղեցւոյն թողին տեղօրն հանդերձ: Եւ յորիկ աղագաւ բուզանդ Դ. 2. կոչի զթիւ լուսնական գրիգոր: Եւ խորենացին Դ. 88. սեպհա կան դնէ արիստակեայ՝ յասին: * Իսկ զմարմին երանելոյն (արիստակեայ) բարձեալ աշակերտացն բերին յիկեղեաց գաւառն հանգուցանել ի թիւն յիւրում աւանի: Եւ թաղեալ զնէն զմարմին նորին նոյն նաւ բուզանդ, և յովհաննէս կաթողիկոս. այլև զմարմին մեծին ներսէսի՝ համաձայն խորենացոյն Դ. 38. * Եւ արձեալ զմարմին նորա (այսինքն մեծին ներսէսի) արքային պապայ՝ թաղեաց ի թիւն⁽¹⁾ աւանին: 11

Յիկեղեցին արա հռչակաւոր գաւաւ անուանեալն լուսնայի, զոր շինեաց մեծն ներսէս՝ յորում և թաղեցաւ. բայց քակեցաւ յարշաւէն անդ աստուածաշնորքեալ զբոյն մահմէտի ԺԸ. հազարաւ ի հայս՝ յամին իբր 635. ⁽²⁾ որոյ վրան ի ճառն յայտնութեմ նշխարաց մեծին ներսէսէ:

վանայ՝ զոր կերտեալ ասին արիստակեայ յիւր բնակութիւն:

(1) Աստուղտ գնի բոտերից մեծագոյն էս. եւ ի ապագրեալն գնի թիւ: 11

(2) Բանդի ի նմին ճառի, և

աւ յովհաննէս մաթիոնէի ի մեծագիրն՝ գնի այս Ե. ամաւ զնի մահաւան խորոգու պարսից արքայի ի ժամանակս հերակլեայ կայսեր. իսկ մահ խորոգու գիւպաւ ի 637. վրան կործանման

սէսի կողմն անուհեակ հանդիմանելով, ըստ սովորուածի ազգիս՝ որ այսպէս կողմն զամենայն կործանեալ եկեղեցիս⁽¹⁾։

Յետ քակելոյ եկեղեցւոյս՝ անյայտ մնաց նշխարք Ծրին ներսէսի, և յայսնեցաւ 'ի 1275. 'ի հայրապետութեան հայոց տն յակոբայ, և 'ի Թագաւորութե լեւոնի որդւոյ հեթմոյ։ Վերեզման Ծրին գտաւ երկայն 7. կանգուն, լայն իբր ն. կանգուն, խոր իբր մարդաւաի, 7. աստի ճանապարհ կռնաւ իբր քաղաքի. և 'ի վերայ գերեզմանին՝ երեւելիս կամար կռնաւ 'ի իր և 'ի քաղաքի։ Հարեմտեան կողմն գերեզմանին եղեալ կայր մարմին Ծրին բազմեալ յաթոռ. իսկ առաջի նորին գտան նշխարք՝ որք ին մեծամեծ անդամք մարմնոյ՝ և ոչ բոլանդակ մարմն, ծածկեալք սակաւ ինչ հողով։ Սարգիս եպիսկոպոս եղև կայր եղեալ յերկուս արկեղս կնքեալ իւրով մատանեալ՝ առ ահի տաճկաց՝ տարաւ յեղնկայ։

Հիշատակի 'ի նմին ճառի և այլ վանք և եկեղեցի յանուն Ծր հայրապետաց 'ի ինն աւանի, յայտ է՝ Թէ յանուն որդւոյ և Թոռանց լուսաւորին. կամ միայն արիւ տակեայ և ներսէսի։ Սարգիսազն այսր եկեղեցւոյ՝ կր Սատուական անուն, որ չորեքկին տեպեամք յայտնութի ընկալեալ վանս տեղւոյ գերեզմանի Ծրին ներսէսի՝ ծանոյց ամենեցուն, յորում ժամանակի առաջնորդ վա նացաւ 'ի յերսէս ոմն։

Հայս աւան վնեաց եկեղեցի⁽²⁾ ըստ գրելոյ յովհաննոս մամիկոնէի՝ նաև իշխանն հարքայ՝ խրատու ստեփաննոսի առաջնորդի վանից գլակայ, որ յաջորդեաց զինի Թաթկայ 'ի 7. դարուն։ Ինն անուամբ գտանին և այլ կրկին տեղիք՝ զորոց այլուք։⁽³⁾

Չորէս։ Ղաւն՝ որ ընդ ժամանակս ինչ եղև արքայաւ նիստ, զորմէ խորենացին Թ. 60. կամ 59. * Ղաւն (ն.

եկեղեցւոյս այսպէս գրի 'ի մե. ապրիլ յովհաննոս մամիկոնէի։ 'ի յաւ ապառաչիմ անցանէ 'ի հարք... 'ի սոյն տօն քակի եկեղեցին որ յաշտից վանս... և ներսիս հայրապետին կաթողիկէ եկեղեցին 'ի Թիւն յեկեղեցաց գաւառի։

(1) Ստիմ առաջորէն 'ի հոյսաւ տան փոքն՝ Հանիսի էլէնի։ կամ

կրճատմամբ՝ Հանիսի։

(2) 'ի տղապրեալն յովհաննոս մամիկոնէի 'ի Թգթ. 27. գնի 'ի բազմաւորեան իշխանի։

(3) Սխալի մտեանն որ զԹորք գան կոչեցեալ համարի Թիւն, յորմէ և 'ի Թիւն գնէ Թաղեալ զյուսիէ, և զորն քրիտոն ընդգէմ նախնի պատմագրաց։

տիրան արքայ) գնաց զհողմամբ լճկեղեաց 'ի յաւանին
'Արմէս հաստատելով զարքունինս։

Իւրիւր Վեռլ յայտ գաւառի՝ ուր պատ արքայ ետ
ճշլ մեծին ներսեփի դեղ մահու, և ելլո՞ծ 'ի կենաց։ * Վա
խեալ յաշխարհէս երանելին ներսէս (ասէ խորենային
Գ. 38.) 'ի գաւառին լճկեղեաց 'ի գեղն որ կոչի Խախի՝
(1) նոյն գրեն ասողիկ. Գ. 1. յովհաննէս կաթողիկոս (1)
և վարդան. զոր բուզանդ. Ե. 24. կոչէ Լ'աւ, և 'ի նմա
դնէ ապարանս պատայ։ * Եւ կոչեցաւ (սյսինքն կոչեաց
դնեբսէս) յապարանս իւր 'ի Խախ աւան յլճկեղեաց գա
ւառի (1)։

Ստեփանոս Լ. Կ. Գ. 11. * Եւն յաւուրս նորա
(այսինքն՝ Գ. ար. յայ արքայի,) նպարապետ զօրո՞ւն
հայոց՝ վասակ որդի վաւի, որ զՍտասկերան շինեաց
լճկեղեաց գաւառին։

Իւրիւր Վաւն՝ զոր յիշատակէ լաստիվերացին 'ի զԼ.
իւր. և երեւի դնել զնոյն յլճկեղեաց գաւառի, քանզի
գրէ. * 'ի գաւամարայնոյն՝ առաքի 'ի Թաղաւորէն դա
տաւոր իրաւանց սոխարհին ... որոյ հասեալ 'ի գաւառն
լճկեղեաց՝ ընդ առաջ երթայ նմա ամենաշարն վրվռ.,
և ամբաստան լինի զմեծարգի հայրապետէն սամուէլ և ...
զոր իբրեւ լուաւ դատաւորն ... առաքէ զինուորս բե
րել ստիպաւ զերանելին ... առաջի իւր։ Եւ յետ այլոց
բանից. * Եւ երթեալ ժողովոյն քաղմութի մինչև յեզր
գետոյն եփրատայ՝ ուր մանանաղի 'ի նմա խաւնի, լինի
յայնմ ժամու եկր անձրեւի, և 'ի յորդուծէ անձրեւին
զարթեալ եփրատէս, և զայր լի դարիւ և դարիւ։
Եւ զինուորսն բերեալ նաւ փութացուցանելին անցու
ցանել զծերունի եպիսկոպոսն զսամուէլ ... յայնկոյս
Ստանն որ կոչի Լյովիւր, քանզի և դատաւորն անդ իսկ
էր։ Ստանաւ երկարատող վկայութեանս 'ի լաստի
վերացոյն, եղև առ 'ի ցուցանել ըստ կարի զգիրս Լյա
վիւր աւանի, միանգամայն և եկեղեաց գաւառի՝ որ սա
մանակիցն և մանանաղաց։

Սեդեհոս. 'Զոր՝ ուր նահատակեցաւ և Թաղեցաւ որն
Թեոդորոս յաւուրս գրիգորի լուսաւորչի, յորում ասկա
շինեցաւ վկայարան 'ի լուսաւորչէն, և եղև միայնարան։

(1) Վա որում յորինեալ ինչ
գրի նախ խաղ.՝ Տայ նմա ար.
բուցումն մահու 'ի Գեղն խաղ։

(2) 'Ի գեղնէ աստի ասի լինել
Ստեփանոս Գ. կաթողիկոս 'ի
վախման ԺԳ. գարուն։

որ և կռի Վարդա Վերսի թի թարս որոյ և գաւառ նշա-
նակի յայսմաւուրս ՚ի մայիսի 11. * ՚ի յերկրին լազե-
ղեաց որ է յլազընկա՝ ՚ի կողմն արեւելից՝ է կառուցեալ
գերեզման տը նախարաց նորա (տրիս թորոսի), վանք տե-
ղի կուսակրօն Զգնազգեաց անձանց միայնաւորաց ⁽¹⁾։
Լ՝յոթմկոյի Սերբէլէ թի թարս։

Սորէն, կամ Սորենաչն։ ՚ի նմին պատմութե յայսմ
աւուրս ՚ի մայիսի 11. կոյի ուրեք Լ՝աւ, և ուրեք Լ՝աւ
նաչն ՚ի գաւառին Սալաւանեաց, կամ որպէս այլուր գրի
Սալաւանեաց ⁽²⁾։ Կոլեցաւ Սուրէն՝ յանուն իշխանին հօր
թէոդորոսի։

Սորենէյ Գոյեի։ ՚ի յատակի անդէն յայսմաւուրս, և
դնի ընդ մէջ գերջանու և լազընկայ։

Սիլիֆօթ ⁽³⁾։ Չոր ուր էր գիւղ, և հանդէպ գեղջն
բարեհամ աղբիւր Լ՝իքենա՝ ձայնեալ, կամ ըստ տպա-
գրեալ յայսմաւուրաց Սիլիֆօթ։

ՄԱՆԱՆԱԴՐՈՒ

Սահմանակից եկեղեաց և հարցայ ծանուցանէ լինել
այս բան լաստիվկրացոյն ՚ի գլ. Թ. * ՚ի արեւելից կող-
մանէ ելեալ ընդ ապահոնեաց և ընդ հարցայ գաւառն
անցեալ ՚ի Սանանաղի, իջեալ և յեկեղեաց։ Սակ անուն
նորա ցուցանէ լինել ՚ի նմին՝ հանք աղնիւ աղի, մանաւ
նայի նմանեցուցեալ, ուստի և մեզ երեւի թէ այժմ ան-
կանի ՚ի Սիւրման և ՚ի Սիւռա՝ ուր ելանէ աղ ընտիր ⁽⁴⁾։

՚ի գաւառի աստ էր այրն դժուարին՝ ուր ամրացան
երեւելին նախարարք յափշտակօղբ գանձուն Գ. արշակայ,
զոր խորենացին Դ. 45. ստորագրէ յասելն։ * Վախըւ
տեայս արկանէր (սամուէլ մամիկոնեան) յամուր Լ՝յրս
՚ի գաւառին Սանանաղեայ, յոր մուտ մէ գտանէր, բայց
՚ի կողմանէ դոյզն ելք էին առ ՚ի Թաւալ. և առաջի
դրաց Լ՝յրին՝ սեպ էր ուղղորդ միապաղաղ, և ՚ի վե-
րուստ պաղանձաւ քուսուոր, որ հայի յանդուհոս խորաւ
ձարոյն. և որ ինչ գերծանի յանհարին ուխտ սաստկու-

(1) Սալա պատմութե մէ գաւա-
ռի ՚ի հին օրինակս յայսմաւուրաց։

(2) Լ՝ գաւառ անձանեթ. զոր
մէ յիշատակէ խորենացին։

(3) Թուի լինել անուն յունա-
կան։

(4) Տես ՚ի Նոր հայաստան, ՚ի
Թղթ. 83։

Թէ անկանի՝ անդադար հոլովմամբ գլորեալ, ոչ արեր լինել⁽¹⁾ ասնկոխ ॥

(1) Եպիսկոպոս դաւառիս յիշատակէ զաղար փարպեցի մի՝ ի Թուոյ նոցա՝ որք գրեցին պատասխանի նամակին պարսից. կոչելով ի Թղթ. 75. «Տէր (1) աւէն եղիսկոպոս ॥ անանազոյ ॥»

Ամբաստանք, 1 աստիվերոցին ի գլ. Ժմ. յայտ անուն կոչէ զեառն յասէն. 11րս պատրաստեցաւ. 11 անանազոյն ի լեռն որ կոչի Ամբատարէրդ 1. 12 ստորե դնէ ի նմա և բերդ, և առաւել ստորե ի բաղմաւորս կանն կոչէ 1 էրթո սեփոյ 1 13ին զայն պարսիկք և սկիւթացիք ի 1048. չարապար հարուածս ածեալ ի վերայ փախստեից անդր ամրացելոց:

Երկ. 1 Երդարաղար՝ զոր արիստակէս լատիվերոցին ի գլ. 104. դնէ 1 և նմանապէս սեփոն:

11-ի. և 12-ի. 11րկին գեօղք ի նոյն սահմանի՝ որք էին կալուածք երկուց կանանց սահելոց յաղանդ Թոն գրակեցոյ. 11 անկին (առ) գեօղս երկուս, զնոսս կաղաղս և հանգրուան պատրաստական արարին վիշապ օմին կամակորի. 12 զկնի կոչէ 12 արակս, յասէն. 12 զ12 արական որ իւրեանց բնական տեղիւ էին՝ զորս յառաջ տակաւ մի յիւեցաք, որոց անուանքն կոչին միումն 11աչէ, և միւսումն 12իւոյ. զրնակիւս տեղեայն զամենեւեան ընդ ինքեանս միարանեցին ॥

13-ի. 14-ի. 15-ի. 16-ի. 17-ի. 18-ի. 19-ի. 20-ի. 21-ի. 22-ի. 23-ի. 24-ի. 25-ի. 26-ի. 27-ի. 28-ի. 29-ի. 30-ի. 31-ի. 32-ի. 33-ի. 34-ի. 35-ի. 36-ի. 37-ի. 38-ի. 39-ի. 40-ի. 41-ի. 42-ի. 43-ի. 44-ի. 45-ի. 46-ի. 47-ի. 48-ի. 49-ի. 50-ի. 51-ի. 52-ի. 53-ի. 54-ի. 55-ի. 56-ի. 57-ի. 58-ի. 59-ի. 60-ի. 61-ի. 62-ի. 63-ի. 64-ի. 65-ի. 66-ի. 67-ի. 68-ի. 69-ի. 70-ի. 71-ի. 72-ի. 73-ի. 74-ի. 75-ի. 76-ի. 77-ի. 78-ի. 79-ի. 80-ի. 81-ի. 82-ի. 83-ի. 84-ի. 85-ի. 86-ի. 87-ի. 88-ի. 89-ի. 90-ի. 91-ի. 92-ի. 93-ի. 94-ի. 95-ի. 96-ի. 97-ի. 98-ի. 99-ի. 100-ի. 101-ի. 102-ի. 103-ի. 104-ի. 105-ի. 106-ի. 107-ի. 108-ի. 109-ի. 110-ի. 111-ի. 112-ի. 113-ի. 114-ի. 115-ի. 116-ի. 117-ի. 118-ի. 119-ի. 120-ի. 121-ի. 122-ի. 123-ի. 124-ի. 125-ի. 126-ի. 127-ի. 128-ի. 129-ի. 130-ի. 131-ի. 132-ի. 133-ի. 134-ի. 135-ի. 136-ի. 137-ի. 138-ի. 139-ի. 140-ի. 141-ի. 142-ի. 143-ի. 144-ի. 145-ի. 146-ի. 147-ի. 148-ի. 149-ի. 150-ի. 151-ի. 152-ի. 153-ի. 154-ի. 155-ի. 156-ի. 157-ի. 158-ի. 159-ի. 160-ի. 161-ի. 162-ի. 163-ի. 164-ի. 165-ի. 166-ի. 167-ի. 168-ի. 169-ի. 170-ի. 171-ի. 172-ի. 173-ի. 174-ի. 175-ի. 176-ի. 177-ի. 178-ի. 179-ի. 180-ի. 181-ի. 182-ի. 183-ի. 184-ի. 185-ի. 186-ի. 187-ի. 188-ի. 189-ի. 190-ի. 191-ի. 192-ի. 193-ի. 194-ի. 195-ի. 196-ի. 197-ի. 198-ի. 199-ի. 200-ի. 201-ի. 202-ի. 203-ի. 204-ի. 205-ի. 206-ի. 207-ի. 208-ի. 209-ի. 210-ի. 211-ի. 212-ի. 213-ի. 214-ի. 215-ի. 216-ի. 217-ի. 218-ի. 219-ի. 220-ի. 221-ի. 222-ի. 223-ի. 224-ի. 225-ի. 226-ի. 227-ի. 228-ի. 229-ի. 230-ի. 231-ի. 232-ի. 233-ի. 234-ի. 235-ի. 236-ի. 237-ի. 238-ի. 239-ի. 240-ի. 241-ի. 242-ի. 243-ի. 244-ի. 245-ի. 246-ի. 247-ի. 248-ի. 249-ի. 250-ի. 251-ի. 252-ի. 253-ի. 254-ի. 255-ի. 256-ի. 257-ի. 258-ի. 259-ի. 260-ի. 261-ի. 262-ի. 263-ի. 264-ի. 265-ի. 266-ի. 267-ի. 268-ի. 269-ի. 270-ի. 271-ի. 272-ի. 273-ի. 274-ի. 275-ի. 276-ի. 277-ի. 278-ի. 279-ի. 280-ի. 281-ի. 282-ի. 283-ի. 284-ի. 285-ի. 286-ի. 287-ի. 288-ի. 289-ի. 290-ի. 291-ի. 292-ի. 293-ի. 294-ի. 295-ի. 296-ի. 297-ի. 298-ի. 299-ի. 300-ի. 301-ի. 302-ի. 303-ի. 304-ի. 305-ի. 306-ի. 307-ի. 308-ի. 309-ի. 310-ի. 311-ի. 312-ի. 313-ի. 314-ի. 315-ի. 316-ի. 317-ի. 318-ի. 319-ի. 320-ի. 321-ի. 322-ի. 323-ի. 324-ի. 325-ի. 326-ի. 327-ի. 328-ի. 329-ի. 330-ի. 331-ի. 332-ի. 333-ի. 334-ի. 335-ի. 336-ի. 337-ի. 338-ի. 339-ի. 340-ի. 341-ի. 342-ի. 343-ի. 344-ի. 345-ի. 346-ի. 347-ի. 348-ի. 349-ի. 350-ի. 351-ի. 352-ի. 353-ի. 354-ի. 355-ի. 356-ի. 357-ի. 358-ի. 359-ի. 360-ի. 361-ի. 362-ի. 363-ի. 364-ի. 365-ի. 366-ի. 367-ի. 368-ի. 369-ի. 370-ի. 371-ի. 372-ի. 373-ի. 374-ի. 375-ի. 376-ի. 377-ի. 378-ի. 379-ի. 380-ի. 381-ի. 382-ի. 383-ի. 384-ի. 385-ի. 386-ի. 387-ի. 388-ի. 389-ի. 390-ի. 391-ի. 392-ի. 393-ի. 394-ի. 395-ի. 396-ի. 397-ի. 398-ի. 399-ի. 400-ի. 401-ի. 402-ի. 403-ի. 404-ի. 405-ի. 406-ի. 407-ի. 408-ի. 409-ի. 410-ի. 411-ի. 412-ի. 413-ի. 414-ի. 415-ի. 416-ի. 417-ի. 418-ի. 419-ի. 420-ի. 421-ի. 422-ի. 423-ի. 424-ի. 425-ի. 426-ի. 427-ի. 428-ի. 429-ի. 430-ի. 431-ի. 432-ի. 433-ի. 434-ի. 435-ի. 436-ի. 437-ի. 438-ի. 439-ի. 440-ի. 441-ի. 442-ի. 443-ի. 444-ի. 445-ի. 446-ի. 447-ի. 448-ի. 449-ի. 450-ի. 451-ի. 452-ի. 453-ի. 454-ի. 455-ի. 456-ի. 457-ի. 458-ի. 459-ի. 460-ի. 461-ի. 462-ի. 463-ի. 464-ի. 465-ի. 466-ի. 467-ի. 468-ի. 469-ի. 470-ի. 471-ի. 472-ի. 473-ի. 474-ի. 475-ի. 476-ի. 477-ի. 478-ի. 479-ի. 480-ի. 481-ի. 482-ի. 483-ի. 484-ի. 485-ի. 486-ի. 487-ի. 488-ի. 489-ի. 490-ի. 491-ի. 492-ի. 493-ի. 494-ի. 495-ի. 496-ի. 497-ի. 498-ի. 499-ի. 500-ի. 501-ի. 502-ի. 503-ի. 504-ի. 505-ի. 506-ի. 507-ի. 508-ի. 509-ի. 510-ի. 511-ի. 512-ի. 513-ի. 514-ի. 515-ի. 516-ի. 517-ի. 518-ի. 519-ի. 520-ի. 521-ի. 522-ի. 523-ի. 524-ի. 525-ի. 526-ի. 527-ի. 528-ի. 529-ի. 530-ի. 531-ի. 532-ի. 533-ի. 534-ի. 535-ի. 536-ի. 537-ի. 538-ի. 539-ի. 540-ի. 541-ի. 542-ի. 543-ի. 544-ի. 545-ի. 546-ի. 547-ի. 548-ի. 549-ի. 550-ի. 551-ի. 552-ի. 553-ի. 554-ի. 555-ի. 556-ի. 557-ի. 558-ի. 559-ի. 560-ի. 561-ի. 562-ի. 563-ի. 564-ի. 565-ի. 566-ի. 567-ի. 568-ի. 569-ի. 570-ի. 571-ի. 572-ի. 573-ի. 574-ի. 575-ի. 576-ի. 577-ի. 578-ի. 579-ի. 580-ի. 581-ի. 582-ի. 583-ի. 584-ի. 585-ի. 586-ի. 587-ի. 588-ի. 589-ի. 590-ի. 591-ի. 592-ի. 593-ի. 594-ի. 595-ի. 596-ի. 597-ի. 598-ի. 599-ի. 600-ի. 601-ի. 602-ի. 603-ի. 604-ի. 605-ի. 606-ի. 607-ի. 608-ի. 609-ի. 610-ի. 611-ի. 612-ի. 613-ի. 614-ի. 615-ի. 616-ի. 617-ի. 618-ի. 619-ի. 620-ի. 621-ի. 622-ի. 623-ի. 624-ի. 625-ի. 626-ի. 627-ի. 628-ի. 629-ի. 630-ի. 631-ի. 632-ի. 633-ի. 634-ի. 635-ի. 636-ի. 637-ի. 638-ի. 639-ի. 640-ի. 641-ի. 642-ի. 643-ի. 644-ի. 645-ի. 646-ի. 647-ի. 648-ի. 649-ի. 650-ի. 651-ի. 652-ի. 653-ի. 654-ի. 655-ի. 656-ի. 657-ի. 658-ի. 659-ի. 660-ի. 661-ի. 662-ի. 663-ի. 664-ի. 665-ի. 666-ի. 667-ի. 668-ի. 669-ի. 670-ի. 671-ի. 672-ի. 673-ի. 674-ի. 675-ի. 676-ի. 677-ի. 678-ի. 679-ի. 680-ի. 681-ի. 682-ի. 683-ի. 684-ի. 685-ի. 686-ի. 687-ի. 688-ի. 689-ի. 690-ի. 691-ի. 692-ի. 693-ի. 694-ի. 695-ի. 696-ի. 697-ի. 698-ի. 699-ի. 700-ի. 701-ի. 702-ի. 703-ի. 704-ի. 705-ի. 706-ի. 707-ի. 708-ի. 709-ի. 710-ի. 711-ի. 712-ի. 713-ի. 714-ի. 715-ի. 716-ի. 717-ի. 718-ի. 719-ի. 720-ի. 721-ի. 722-ի. 723-ի. 724-ի. 725-ի. 726-ի. 727-ի. 728-ի. 729-ի. 730-ի. 731-ի. 732-ի. 733-ի. 734-ի. 735-ի. 736-ի. 737-ի. 738-ի. 739-ի. 740-ի. 741-ի. 742-ի. 743-ի. 744-ի. 745-ի. 746-ի. 747-ի. 748-ի. 749-ի. 750-ի. 751-ի. 752-ի. 753-ի. 754-ի. 755-ի. 756-ի. 757-ի. 758-ի. 759-ի. 760-ի. 761-ի. 762-ի. 763-ի. 764-ի. 765-ի. 766-ի. 767-ի. 768-ի. 769-ի. 770-ի. 771-ի. 772-ի. 773-ի. 774-ի. 775-ի. 776-ի. 777-ի. 778-ի. 779-ի. 780-ի. 781-ի. 782-ի. 783-ի. 784-ի. 785-ի. 786-ի. 787-ի. 788-ի. 789-ի. 790-ի. 791-ի. 792-ի. 793-ի. 794-ի. 795-ի. 796-ի. 797-ի. 798-ի. 799-ի. 800-ի. 801-ի. 802-ի. 803-ի. 804-ի. 805-ի. 806-ի. 807-ի. 808-ի. 809-ի. 810-ի. 811-ի. 812-ի. 813-ի. 814-ի. 815-ի. 816-ի. 817-ի. 818-ի. 819-ի. 820-ի. 821-ի. 822-ի. 823-ի. 824-ի. 825-ի. 826-ի. 827-ի. 828-ի. 829-ի. 830-ի. 831-ի. 832-ի. 833-ի. 834-ի. 835-ի. 836-ի. 837-ի. 838-ի. 839-ի. 840-ի. 841-ի. 842-ի. 843-ի. 844-ի. 845-ի. 846-ի. 847-ի. 848-ի. 849-ի. 850-ի. 851-ի. 852-ի. 853-ի. 854-ի. 855-ի. 856-ի. 857-ի. 858-ի. 859-ի. 860-ի. 861-ի. 862-ի. 863-ի. 864-ի. 865-ի. 866-ի. 867-ի. 868-ի. 869-ի. 870-ի. 871-ի. 872-ի. 873-ի. 874-ի. 875-ի. 876-ի. 877-ի. 878-ի. 879-ի. 880-ի. 881-ի. 882-ի. 883-ի. 884-ի. 885-ի. 886-ի. 887-ի. 888-ի. 889-ի. 890-ի. 891-ի. 892-ի. 893-ի. 894-ի. 895-ի. 896-ի. 897-ի. 898-ի. 899-ի. 900-ի. 901-ի. 902-ի. 903-ի. 904-ի. 905-ի. 906-ի. 907-ի. 908-ի. 909-ի. 910-ի. 911-ի. 912-ի. 913-ի. 914-ի. 915-ի. 916-ի. 917-ի. 918-ի. 919-ի. 920-ի. 921-ի. 922-ի. 923-ի. 924-ի. 925-ի. 926-ի. 927-ի. 928-ի. 929-ի. 930-ի. 931-ի. 932-ի. 933-ի. 934-ի. 935-ի. 936-ի. 937-ի. 938-ի. 939-ի. 940-ի. 941-ի. 942-ի. 943-ի. 944-ի. 945-ի. 946-ի. 947-ի. 948-ի. 949-ի. 950-ի. 951-ի. 952-ի. 953-ի. 954-ի. 955-ի. 956-ի. 957-ի. 958-ի. 959-ի. 960-ի. 961-ի. 962-ի. 963-ի. 964-ի. 965-ի. 966-ի. 967-ի. 968-ի. 969-ի. 970-ի. 971-ի. 972-ի. 973-ի. 974-ի. 975-ի. 976-ի. 977-ի. 978-ի. 979-ի. 980-ի. 981-ի. 982-ի. 983-ի. 984-ի. 985-ի. 986-ի. 987-ի. 988-ի. 989-ի. 990-ի. 991-ի. 992-ի. 993-ի. 994-ի. 995-ի. 996-ի. 997-ի. 998-ի. 999-ի. 1000-ի. 1001-ի. 1002-ի. 1003-ի. 1004-ի. 1005-ի. 1006-ի. 1007-ի. 1008-ի. 1009-ի. 1010-ի. 1011-ի. 1012-ի. 1013-ի. 1014-ի. 1015-ի. 1016-ի. 1017-ի. 1018-ի. 1019-ի. 1020-ի. 1021-ի. 1022-ի. 1023-ի. 1024-ի. 1025-ի. 1026-ի. 1027-ի. 1028-ի. 1029-ի. 1030-ի. 1031-ի. 1032-ի. 1033-ի. 1034-ի. 1035-ի. 1036-ի. 1037-ի. 1038-ի. 1039-ի. 1040-ի. 1041-ի. 1042-ի. 1043-ի. 1044-ի. 1045-ի. 1046-ի. 1047-ի. 1048-ի. 1049-ի. 1050-ի. 1051-ի. 1052-ի. 1053-ի. 1054-ի. 1055-ի. 1056-ի. 1057-ի. 1058-ի. 1059-ի. 1060-ի. 1061-ի. 1062-ի. 1063-ի. 1064-ի. 1065-ի. 1066-ի. 1067-ի. 1068-ի. 1069-ի. 1070-ի. 1071-ի. 1072-ի. 1073-ի. 1074-ի. 1075-ի. 1076-ի. 1077-ի. 1078-ի. 1079-ի. 1080-ի. 1081-ի. 1082-ի. 1083-ի. 1084-ի. 1085-ի. 1086-ի. 1087-ի. 1088-ի. 1089-ի. 1090-ի. 1091-ի. 1092-ի. 1093-ի. 1094-ի. 1095-ի. 1096-ի. 1097-ի. 1098-ի. 1099-ի. 1100-ի. 1101-ի. 1102-ի. 1103-ի. 1104-ի. 1105-ի. 1106-ի. 1107-ի. 1108-ի. 1109-ի. 1110-ի. 1111-ի. 1112-ի. 1113-ի. 1114-ի. 1115-ի. 1116-ի. 1117-ի. 1118-ի. 1119-ի. 1120-ի. 1121-ի. 1122-ի. 1123-ի. 1124-ի. 1125-ի. 1126-ի. 1127-ի. 1128-ի. 1129-ի. 1130-ի. 1131-ի. 1132-ի. 1133-ի. 1134-ի. 1135-ի. 1136-ի. 1137-ի. 1138-ի. 1139-ի. 1140-ի. 1141-ի. 1142-ի. 1143-ի. 1144-ի. 1145-ի. 1146-ի. 1147-ի. 1148-ի. 1149-ի. 1150-ի. 1151-ի. 1152-ի. 1153-ի. 1154-ի. 1155-ի. 1156-ի. 1157-ի. 1158-ի. 1159-ի. 1160-ի. 1161-ի. 1162-ի. 1163-ի. 1164-ի. 1165-ի. 1166-ի. 1167-ի. 1168-ի. 1169-ի. 1170-ի. 1171-ի. 1172-ի. 1173-ի. 1174-ի. 1175-ի. 1176-ի. 1177-ի. 1178-ի. 1179-ի. 1180-ի. 1181-ի. 1182-ի. 1183-ի. 1184-ի. 1185-ի. 1186-ի. 1187-ի. 1188-ի. 1189-ի. 1190-ի. 1191-ի. 1192-ի. 1193-ի. 1194-ի. 1195-ի. 1196-ի. 1197-ի. 1198-ի. 1199-ի. 1200-ի. 1201-ի. 1202-ի. 1203-ի. 1204-ի. 1205-ի. 1206-ի. 1207-ի. 1208-ի. 1209-ի. 1210-ի. 1211-ի. 1212-ի. 1213-ի. 1214-ի. 1215-ի. 1216-ի. 1217-ի. 1218-ի. 1219-ի. 1220-ի. 1221-ի. 1222-ի. 1223-ի. 1224-ի. 1225-ի. 1226-ի. 1227-ի. 1228-ի. 1229-ի. 1230-ի. 1231-ի. 1232-ի. 1233-ի. 1234-ի. 1235-ի. 1236-ի. 1237-ի. 1238-ի. 1239-ի. 1240-ի. 1241-ի. 1242-ի. 1243-ի. 1244-ի. 1245-ի. 1246-ի. 1247-ի. 1248-ի. 1249-ի. 1250-ի. 1251-ի. 1252-ի. 1253-ի. 1254-ի. 1255-ի. 1256-ի. 1257-ի. 1258-ի. 1259-ի. 1260-ի. 1261-ի. 1262-ի. 1263-ի. 1264-ի. 1265-ի. 1266-ի. 1267-ի. 1268-ի. 1269-ի. 1270-ի. 1271-ի. 1272-ի. 1273-ի. 1274-ի. 1275-ի. 1276-ի. 1277-ի. 1278-ի. 1279-ի. 1280-ի. 1281-ի. 1282-ի. 1283-ի. 1284-ի. 1285-ի. 1286-ի. 1287-ի. 1288-ի. 1289-ի. 1290-ի. 1291-ի. 1292-ի. 1293-ի. 1294-ի. 1295-ի. 1296-ի. 1297-ի. 1298-ի. 1299-ի. 1300-ի. 1301-ի. 1302-ի. 1303-ի. 1304-ի. 1305-ի. 1306-ի. 1307-ի. 1308-ի. 1309-ի. 1310-ի. 1311-ի. 1312-ի. 1313-ի. 1314-ի. 1315-ի. 1316-ի. 1317-ի. 1318-ի. 1319-ի. 1320-ի. 1321-ի. 1322-ի. 1323-ի. 1324-ի. 1325-ի. 1326-ի. 1327-ի. 1328-ի. 1329-ի. 1330-ի. 1331-ի. 1332-ի. 1333-ի. 1334-ի. 1335-ի. 1336-ի. 1337-ի. 1338-ի. 1339-ի. 1340-ի. 1341-ի. 1342-ի. 1343-ի. 1344-ի. 1345-ի. 1346-ի. 1347-ի. 1348-ի. 1349-ի. 1350-ի. 1351-ի. 1352-ի. 1353-ի. 1354-ի. 1355-ի. 1356-ի. 1357-ի. 1358-ի. 1359-ի. 1360-ի. 1361-ի. 1362-ի. 1363-ի. 1364-ի. 1365-ի. 1366-ի. 1367-ի. 1368-ի. 1369-ի. 1370-ի. 1371-ի. 1372-ի. 1373-ի. 1374-ի. 1375-ի. 1376-ի. 1377-ի. 1378-ի. 1379-ի. 1380-ի. 1381-ի. 1382-ի. 1383-ի. 1384-ի. 1385-ի. 1386-ի. 1387-ի. 1388-ի. 1389-ի. 1390-ի. 1391-ի. 1392-ի. 1393-ի. 1394-ի. 1395-ի. 1396-ի. 1397-ի. 1398-ի. 1399-ի. 1400-ի. 1401-ի. 1402-ի. 1403-ի. 1404-ի. 1405-ի. 1406-ի. 1407-ի. 1408-ի. 1409-ի. 1410-ի. 1411-ի. 1412-ի. 1413-ի. 1414-ի. 1415-ի. 1416-ի. 1417-ի. 1418-ի. 1419-ի. 1420-ի. 1421-ի. 1422-ի. 1423-ի. 1424-ի. 1425-ի. 1426-ի. 1427-ի. 1428-ի. 1429-ի. 1430-ի. 1431-ի. 1432-ի. 1433-ի. 1434-ի. 1435-ի. 1436-ի. 1437-ի. 1438-ի. 1439-ի. 1440-ի. 1441-ի. 1442-ի. 1443-ի. 1444-ի. 1445-ի. 1446-ի. 1447-ի. 1448-ի. 1449-ի. 1450-ի. 1451-ի. 1452-ի. 1453-ի. 1454-ի. 1455-ի. 1456-ի. 1457-ի. 1458-ի. 1459-ի. 1460-ի. 1461-ի. 1462-ի. 1463-ի. 1464-ի. 1465-ի. 1466-ի. 1467-ի. 1468-ի. 1469-ի. 1470-ի. 1471-ի. 1472-ի. 1473-ի. 1474-ի. 1475-ի. 1476-ի. 1477-ի. 1478-ի. 1479-ի. 1480-ի. 1481-ի. 1482-ի. 1483-ի. 1484-ի. 1485-ի. 1486-ի. 1487-ի. 1488-ի. 1489-ի. 1490-ի. 1491-ի. 1492-ի. 1493-ի. 1494-ի. 1495-ի. 1496-ի. 1497-ի. 1498-ի. 1499-ի. 1500-ի. 1501-ի. 1502-ի. 1503-ի. 1504-ի. 1505-ի. 1506-ի. 1507-ի. 1508-ի. 1509-ի. 1510-ի. 1511-ի. 1512-ի. 1513-ի. 1514-ի. 1515-ի. 1516-ի. 1517-ի. 1518-ի. 1519-ի. 1520-ի. 1521-ի. 1522-ի. 1523-ի. 1524-ի. 1525-ի. 1526-ի. 1527-ի. 1528-ի. 1529-ի. 1530-ի. 1531-ի. 1532-ի. 1533-ի. 1534-ի. 1535-ի. 1536-ի. 1537-ի. 1538-ի. 1539-ի. 1540-ի. 1541-ի. 1542-ի. 1543-ի. 1544-ի. 1545-ի. 1546-ի. 1547-ի. 1548-ի. 1549-ի. 1550-ի. 1551-ի. 1552-ի. 1553-ի. 1554-ի. 1555-

յիւրեանց հետոյն ըմբռնեցան. քանզի զրէ յիշելով զերկ
րորդ տեղին՝ յասելն. * 1) և ց 'ի նոցանէն՝ զորս վարդա-
պետս ասելին լինել չար և անիշտ կրօնիցն, զնոսին ձերբա-
կալ արարեալ՝ զայ ժողովն (եպիսկոպոսաց և երիցանց
հանդերձ ժողովրդովք) 'ի Վաղարշապէտն ուր կուլի
Յերմայ ։

ԴԵՐՁԱՆ

Ահմանակից է եկեղեաց յարեւելից կողմանէ, որպէս
յայտ է յայժմեան դրից, յոր անուն կուլի մինչև ցայսօր ։
Եւս գաւառ եղև մի 'ի նախաշակերտեալ գաւառաց
նրին զրիգորի (որոյ բնակիւք վայրենացեալ էին 'ի խորին
տգիտութե և 'ի հեթանոսական պղծութե,) զորմէ այս
պէս պատմէ ազաթանգեղոս ('ի թղթ. յճգ.) * Եւս
փութացեալ հասանէր 'ի գաւառն Վերջան, զի և անդ
յառաջացի ընու զառաքելական քարոզութեանն զա-
րուեստս մշակութե, և զերծուցանել զնոսս 'ի դարչելի
'ի դիւցական սատանայակիր բարույն ճիւղաղութի. Ըգ-
խուժադուժ կողմանն աշակերտեալ՝ զխորազոյն և ըգ-
խեցբեկագոյն զբարս հեթանոսութեն չըջել 'ի զգաստու-
թի անուսոյց իմաստութեն, ծանօթս աւետարանական
աւետեացն յարդարեալ ընդելս կացուցանէր ։

Օ եպիսկոպոս գաւառիս Վինթ, կամ Վնիթ անուն
յիշատակէ խորենացին Կ. 57. առ ժամանակօք մեսրո-
պայ. * Եւեալ (նրին սահակայ) զմեսրոպ և զվարդան
տայ ցեպիսկոպոսն Վերջանու ց' Վնիթ ։ Զիտէ զնոյն
և կորին յասելն. * Եւեալ երանելոյն (մաշթոցի) ըգ-
սրատուական եպիսկոպոսն Վերջանոյ՝ որոյ անուն կուլի
Վինթ... հասանին թաղաւորակաց քաղաքն կող-
տանդինական ։ Եւս երանելին մեսրոպ որ և մաշ-
թոց՝ վերակացու է թող ուսմանց 'ի Վերջան ըստ խորե-
նացւոյն Կ. 60. Օ նոյն եպիսկոպոսն Վնիթ ։

Եւս Եւս Եւս կուլի առ խորենացւոյն Կ. 13.
կամ ըստ այլ օրինակի 14. * Եւս զնեայ (միջին տիգրան)
զոլոմախական պատեկերն դիտի յամուրն յանի... և զԵ-
փեստուն 'ի Եւսգաւառն ։ Եւս առ ազաթանգեղոսի 'ի
յճգ. կուլի Եւսգաւառն, կամ ըստ տայ. Եւսգաւառն. առ
ասողկայ Կ. 27. Եւսգաւառն՝ Վարժեական համարի զա-

նունս ⁽¹⁾ ազաթանգեղոս, որ և կոչէ զսա Վիւշ, և դնէ յոյս գաւառ:

Սիջին տիրան կանգնեաց ի մին զպատկեր և փես. տոյ դիցն հոյ, զրեբեալն յեղադոյ ի ձեռն ւ. արտա չեաի, զինեալ անդէն մեհեան, և առաջի մեհենին բազին. որմէ տես ի վերոյ զսանս խորենացոյն: Սիջն մեհեան ա ազաթան եզոսի կոյի Սրհական մեհեան. * Վաչր հասանել (ն գրիգոր) ի Սրհական ⁽²⁾ մեհեանն անուանեալ որդւոյն արամազդայ, ի գիւղն զոր ի ազապոռիձն կոչեն ի պարթեալն լեզուէն. և զսիս ի հիմանց բրեալ, և զգանձս մթերեալս աւար հարկանէին և աղքատաց բաշխէին, և զտեղիսն նուիրէին և կէդեցեաց. և զհնակիւն աշխարհին հաստատէր ի գիտութի ճշմարտութի:

Սա առողկայ Գ. 27. յիշատակի և Վաչան յանուն տեղոյս. Սալան ասէ՝ պոռտիզ զորաւար Բ. վասլի կայ. սէր զգորտուանէլ ապստամբն, * ի Վաչտին ի ազապոռիձն ի Վերջան գաւառի:

Իւրեքն վան, կամ ՍԷ Վրեգոր, Սենաստան՝ չինեալ ի Ժ. դարուն ի կրօնաւորացն հոյոց հալածեցոյ յաշխարհէն յունաց: * Լոյսպէս և ի գաւառին Վերջանոյ (սէ տէ առողիկ Գ. 7.) ի յաւձորին անուանեալ վանք, որ ըստ վկայարանի նորին ՍԷ Վրեգոր կոչի, ի ձեռն հօր ի իոնի հիմնացեալ:

ՍԳԵՐ:

Սգրաւուն կոչէ զսա ի Ժն. գիրս՝ Սիբեիբիբի, և ստորե Սիբեիբիբի, զոր և յիշէ յետ Բգիլիսինի դաւառին՝ որ է լեկեղեաց. և որպէս Դուի է նոյն զոր ստորե կոչէ Սիբեիբիբի, ուր գտանի. ճանք ոսկւոյ. Սոստան գին պերփեղութեն ի գիրս Գ. ճառց Ի. դնէ զՍիբեիբիբի ի սահմանակցութն խաղանաց, (ըստ որում է և Սպեր խորենացոյն.) և դնէ գնոյն ի փորր հայս, հայեւոյ ի վիճակ իւրոյ Ժամանակի ըստ առման յունաց: Սա չիւրոնի յաստիկեան ճառի կոչի Սիբեիբի:

(1) Բանգի Բագիբեբա պար. (2) Թուրեկեալ բառ գ ի Սիկ Թեւեռ, որդւս և պլուր ի նս. բառն պարսից՝ որ է արեգակն: Բն պատմութեց յոյս է:

(1) այս դաւառ՝ բազրատունեաց սեփհակն լինել ակնարկէ խորենացին յասէն. ք. 34, կամ 35. * | ուր առնելով դայեկի նորա (այսինքն ք. արտաշէսի) սմբատայ որդւոյ բիրատայ բազրատունեոյ 'ի Սպեր գաւառի 'ի շէնն սմբատաւանի || : | Եւ ք. 43. 'ի գրեւն վասն սահաւայ բազրատունոյ, թէ * | յղև քսութի սուտ զնմանէ (սառ ք. արշակ) յազգականաց իւրոց 'ի Սպեր գաւառէ || : | Եւ այս և տրդատ բազրատունի 'ի փախէն իւր 'ի բակրոյ նահապետէն սիւնեաց' 'ի Սպեր գնաց, իբր յիւր սեպհական գաւառ՝ ըստ զթելոյ խորենացւոյն ք. 60. կամ 61. * | Եւ ձի ելեալ հան. երթ հարծիւն 'ի Սպեր գնաց || : | Եւ առ թովմայի արծրունոյ ք. 12. գտանեմք զոմն բազրատունի՝ իշխանիկ անուն՝ բնակեալ յայս գաւառ 'ի Ժ. դարուն, որ էառ 'ի յունաց զբերդն Մարտանի. * | Եւ գնաց զուրգէն 'ի Սպեր գաւառ, և էր յայն ժամ առեալ ('ի) յունաց զողաբար իշխանիկ կոչեցեալ 'ի տոհմէ բազրատունի, զբերդն Մարտանեակ (1) կոչեցեալ || :

(2) յայտնաւորս 'ի մարտի 30. յիշատակի և | էառն սուրա՝ ուր ասի. * | Եւ զբէական այն յաշակերտաց՝ նքն սահակայ՝ պապուն շուշանայ . . . եկն եհաս 'ի Սպեր գաւառ . . . անդէն եկաց և դադարեաց ամս է. 'ի խորշ մի լերինն Սպերոյ || :

(3) նոր լուսաւորութի և զվարդապետութի մեսրոպայ՝ ընկալն բնակիւք գաւառիս 'ի ձեռն զեռնդեայ և ետով քայ աշակերտաց նորին երանելոյ, զորս նա ինքն եթող վերակացուս յայս գործ : * | Եւ լեալ (ասէ խորենացին ք. 60.) վերակացուս յիւրոց աշակերտացն 'ի նմին տեղաւ զգեռնոյ և զենովք 'ի Սպեր . . . ինքն եկեալ յայ. բարատ || :

Սիբոթաւան : խորենացին (ք. 34, կամ 35.) կոչէ Շէն Սիբոթաւանի (2). իսկ վարդան՝ Ներք, 'ի գրեւն վասն աշտոյ մսակերի. * | Եւ ինքն նմանեալ նախնոյն իւրոյ սմպատայ որդւոյ բիրատայ իշխանի Սմբատաւանայ՝ որ է Ներք 'ի Սպեր գաւառի (3) || :

(1) Չէ մարթ ստուգագոյն ինչ որոշել. եթէ արգեւզ այս Սարա մանեակ բերդ՝ էր 'ի սահմանին սպերոյ. եթէ արտաշէս. քանզի որպէս զիշխանիկ բնակիւք գիտեալսն Սպերոյ. ոչ նշնակալ յայտ.

նի ցուցանէ և զՍարամանեակ բերդ լինել 'ի Սպեր :

(2) Տես զբան խորենացւոյն 'ի վեր անդր :

(3) Սարապէս գնէն երեք օրի. նակր. իսկ յայլ յերկուս հին օրի.

ԱՆՆԱԳՈՒԹՅՈՒՆ (1) :

Յայնմ զաւառի ըստ խորենացւոյն էին Նապատ և Հովանաւոր տեղիք, ուր և ուսոյց տրն մետրապ զառաջին խումբ աշակերտաց հերոց : * Սորոպայ (ասի : Կ. 60.) կեցեալ յՆապատ և 'ի Հովանաւոր տեղինն որ Եազդուրն անուանին՝ բովանդակեաց վարդապետութիւն առաջին առելոցն իմրոց : * Նշէ զսոյն և զազար յառելն 'ի թղթ. 253. * Եւ ըթեալ յորազն (զօրավարն պարսից հազարաւորստ) . . . լսէր 'ի վաղին թէ մամիկոնեանն վաջան մտտ է 'ի նա 'ի վարայր վարոյն 'ի հոռոմ աանն 'ի գաւառին որ կոչի Եազդ : * Եւ լուին մտտ է 'ի նա, իմանայ զվարդի : զաւառ տայոց՝ որում է սահմա նակից :

ԿԱՐԻՆ :

Պիլինիոս Է. 24. կոչէ Վարանդիտէ, զոր և անուանէ Վախարարութի մեծին հայոց, և անդ. դնէ զակն էփրա տայ, որպէս և խորենացին 'ի կարին : Սղրավոն՝ ևս մեր ձաւորացոյն բնիկ հնչմանն կոչէ 'ի ժա. գիրս. թղթ. 528. Վարանդիտէ, որպէս է տեսանել 'ի ձեռագիրս ըստ վկայելոյ քաղաւպոնի, և ըստ ուղղելոյ սալմասիոսի. վասն որոյ և հարտուին սովին անուամբ բերէ 'ի վկայութի. իսկ 'ի տպագրեալն վրիպակաւ գրի Տարանդիտ (2) :

(1) սա միանգամայն ընդ քսէրքսիսի դնէ սղրավոն՝ Սղրավոնից քորան հայոց, որպէս և է Իմարտութի. այլ յետ դնելոյ սահմանակից՝ դնէ, և ժամ եօթ այսինքն փո

նակս՝ փոխանակ բառի Եւր. գրի Եւր. Եւս փան այսր զԵւր. բերց 'ի իւրաքան :

(1) Սալապէս ունին երկու մե. առգիրք աշխարհագրութե խորենացւոյն. ուր օրինակ մի Եազդու. իսկ 'ի տպագրեալն դնի Եազդու. : Սղրավոն ձեռագրեալն խորենացւոյն Կ. 60. գրի ըստ ձեռագրեալ Եազդու. : իսկ առ զազարայ 'ի թղթ. 253. Եւ. 24. :

(2) Սայնմ ոչ մտադրելով մաս

գինիեայ 'ի բառն Գարանդիտ, տա. բակուսի ընդ հարտուին, և համա. բի՝ թէ հարտուին զայլ իմն աղա. գրութե օրինակ սղրավոնի կոչէ 'ի վկայութի, և ոչ զայն՝ որ է սովա. բական. զի 'ի թուղթ 528. զոր նշա. նակն հարտուին, ոչ զառ ասէ զայն անուն : Սիւալ և նշանագրեալ առ մաս գինիայ նաև թիւ. որոց սղրա. վանի. զի բառ Գարանդիտ ոչ է 'ի ժա. գիրս սղրավոնի. որպէս և գեալկայ անդէն, այլ 'ի մի. գիրս :

բուն հայոց, որ վրիպակ թուի գրայց՝ զի է ներհական. վասն որոյ և մերժէ չէլլարիոս զայն յետին բան աղբաւորնի, ի յը ևս չէ պարտ ըփոթել զայս Վարանիդիս ընդ Վարանա քաղաքին՝ յորմէ և գաւառն կոչեցաւ Վարանիդիս ըստ աղբաւորնի, զոր յիշաւ զէ ի ժբ. գիրս. թուղթ 560:

Անի գալտ արձակ՝ որ յիշատակիւ ևս լատիվերացոյն ի գլ. ք. ուր ասէ վասն կայսեր փառի. * Վնէ. թուա կանին... եկեալ իջեանա առնէ յընդարձակ Վաշուն կարնոյ:

Աղար յիշատակէ և զՎաշն կարնոյ՝ յասեւն թղթ. 259.* ի զօրավարն հայոց փաշան մամիկոնեան եւ թայր ընդ կողմն արեւելից Վալուռն կարնոյ... և մուշեղ ի տոհմն մամիկոնելից, և ներսէ համնարական, տէրն շիրակայ ընդ կողմանն հիւսիսոյ Վալուռն վրիպեալք առ փոյթ ժամուն ի զօրավարէն հայոց... և մեք ձեալք. ի գիւղ մի կարնոյ՝ որում անուն էր արծաթի: Վաշն ծովակ այն է՝ զորոյ խորենացին ք. 59. ստորագրէ զծաղումն ի գրեւն զքաղաքէն կարնոյ. քանզի ասէ. * Ալ կարի ի բացեայ տեղեացն՝ ուր եփրատայ մամինն ինչ բղիւնն աղբաւորք ականց, և հանգարտ գնացիւք յառաջացեալ ծովանան Սօրաբար երևուծիւք, յորում ան բաւուծիք ձկանց, և զանազան հաւուց ճարակաւորաց, յորոց ի ձուռց միայն կերակրեալ լինէին բնակիւքն: ի զեղերք Սօրին շամբք, և բազմուծի եղեգանց: Տես զայսմանէ և ի Վոր հայաստան. ի թղթ. 60. 61:

կարնոյ քաղաք (1): Յունարէն կոչեցաւ Սիւսթոնթոփոլիս,

(1) Այսպէս կոչի ի խորագրի խորենացոյն ք. 59. և յաշխարհագրութն թղթ. 35. ըստ երկուց ձեւագրաց. առ յովհաննու կաթողիկոսի և առ ասողկայ՝ քաղում Երեւ. առ սամուէլի՝ ի ձգ. թուա. կանին, առ լատիվերացոյն զլ. ժա. և առ կիրակոսի՝ որ գրէ զփորումն թեոգոսի: իշա հրամանն և աշխարհին հայոց շինել քաղաք ի կարին գաւառի, և անուանել զնա թեոգոսպոլիս, որ այժմ կոչի կարնոյ քաղաք: Այսպէս կոչի նաև առ յետագայ մասնագիրս, որպէս յայսմաւորս մարտի 30. * Գրեգոր աւեալ զչորս իւր քաջ

արանց իբրեւ երկից հազարաց՝ զոգորացն յունաց որ էին ի կարնոյ քաղաքն թեոգոսպոլիս ար է Առ զառմ: Այս որոյ ոչ ուզիչ գրի առ ռմանս կարին Եւդոս, որպէս անասնեմք առ ստեփաննոսի օր պէլեանց յոտանաւոր օգրան.

* Բագուան և կարս՝ Է Բասենին, կարին քաղաք՝ Բարձր հային: Առ ասողկայ ի ք. 30. և հ. գրի Բագու կարնոյ, ըստ որոյ հիշման թերեւս բնակիւն առ զաղարայ յէրեւ. 259. կոչի կարնոյ: թեոգոս արծրունի (ի ք. 4.) կոչէ կարնոյն քաղաք:

'ի' (որ հայտատան թղթ. 66.) և 'ի վերայ բարձրաբերձ ահագինս շինեաց աշտարակս, յորոց զառաջինն թէոդոս անուանեաց 'ի պատիւ թէոդոսի. և 'ի նմանէ և անոր շինեաց աշտարակս ժայռաւորս իբրեւ զնաւացուկս, և առանցս դողաւոր խորշիւք՝ որք ընդդէմ հային լերինն. սապէս և ընդդէմ դաշտին հիւսիսոյ. իսկ ընդդէմ արեւելից և արեւմտից՝ կանգնեաց աշտարակս բոլորածեւս : Այլ 'ի մէջ քաղաքին 'ի բարձրաւանդակ վայրի՝ մթերանոցս բազմապատիկս շինեաց, և թոստիոն անուանեաց 'ի պատիւ թոստի (այսինքն՝ կայսեր) : Այլ այլ ջուրս ածեալ ընդ յոլով տեղիս մտոյց անյայտ զնացիւք ։

« Երոկոպիոս ⁽¹⁾ ստորագրէ զշինութի թէոդոսիւք լիս քաղաքի ինչ 'ի մեծ հայս : * Իբրեւ թէոդոս կայսր (ասէ՛ որով իմանայ զփոքրն,) զբաւեաց զթագաւորութին արշակայ (այն ինքն է ք. արշակ որդի պապայ,) կառոյց բերդ 'ի բլրի ինչ՝ անուանեալ թէոդոսիւք լիս, զիւրին յառնուլ. որպէս և ետա իսկ կուլատ արքայ պարսից 'ի խաղալն իւր յաւիդ : Այն սակաւուց անաւ տաս կայսր շինեաց անդ քաղաք՝ պարսպաւ չրջապատեալ զբլուրն յորում էր բերդ թէոդոսի. և թէպէտ յիւր առնուն կոչեաց զքաղաքն, այլ զանունն թէոդոսի զնոյսկին հիմնադրի՝ ոչ կարաց խափանել... Եւս պարիսպ թէոդոսիւք լիս էր լայն յոյժ, այլ խոնարհ բաւ բարձրութեն, զոլով 30 ոտնաչափ. որով և զիւրին էր թշնամեաց առնուլ, մանաւանդ պարսից՝ 'ի ժամանակս յարձակման : Առնէր իւր 'ի պատսպարութի պատուար ինչ, կամ պարիսպ փոքր, և ոչ իսկ խրամ, այլ ընդ հսկառակն՝ վեր ամբարձ բլուր ինչ բարձրացեալ կայր 'ի մոտոյ 'ի վերոյ քան զպարիսպն : Երկն աղաղաւ յուստինիանոս կայսր խրամ խոր առ պարսպաւ բացեալ, և զբարձրաւանդակն զայն հարթայատակ գործեալ՝ դարձոյց զտեղի նորին 'ի վիհս անմատոյցս և 'ի խոխոմս ահագինս : Այլ առ 'ի ըզպարիսպ քաղաքին գործել բարձր յոյժ և անառիկ, ետ շինել 'ի նմա զայն ամենայն ամբութիւն՝ զոր շինել տուեալ էր 'ի տարա քաղաք : Ի պարիսպն անդ եթող միջոցս բացեալս՝ որչափ ինչ բաւական էր 'ի ձգել զինս. շուրջանակի ածեալ սրահ քարակերտ, և 'ի նմա թողեալ այլ ևս միջոցս բացեալ, կանգնեալ արտաբուլատ և այլ պարիսպ երկրորդ. զիւրաքանչիւր աշտարակս դարձոյց 'ի մի

(1) Գիւր ք. շինութեաց. գլ. 5 :

մի բերդ՝ նման պարսպին տալայի։ Եւ այսպէս կարգեալ զսա զորանիստ ամենայն զօրաց և զօրավարաց սր՝ ի հայտ՝ անբոյժ կայոց զազոյն հայոց յարշաւանաց պարսից ։

Սինէ ցատտ պրոկոպիոս, յորոյ ՚ի բանս երեք ինչ անմիաբան գտանին ստորագրութիւն և պատմութիւն խորենացոյն։ Եւ իսկ՝ զի խորենացին դնէ՝ ի ստորոտով լեւրին։ Իսկ սա՝ ՚ի վերայ բլրոյ։ Թէպէտ զայս մարթ և համաձայնել։ Եւ յորոտոր՝ խորենացին, որպէս և նոյն իսկ թէ խորս կայսր ՚ի թղթին իւրում՝ կուէն Վաղարք։ Իսկ սա՝ ՚ի երդ, զոր նոյնպէս մարթ և միաբանել։ Եւ յորոտոր՝ խորենացին դնէ շուրջ զքաղաքաւն Փոս խոր՝ որ է իւրամ, իշտարակս բարձրաբերձս, զանազան ամրութիւն։ Բոստորոց համեմատու յայտ է թէ՛ Լր և բարձրութիւն պարբապին։ Իսկ պրոկոպիոս՝ ՚ի երդ փորը՝ դիւրին յաւնուլ։ Զոր թէպէտ անաստաս ամրացոյց, այլ ՚ի վերայ այսր աւմենայնի՝ էր տկար, և պարիսպ նորս ցածուն։ Սրով մնայ ասել՝ թէ պատմեալն աստանօր ՚ի պրոկոպիոսէ՝ կամ և այլ ՚ի թէ խորստեալովայ խորենացոյն, և կամ պրոկոպիոս զեղեալն նախ քան զյուստինիանոս՝ յորոյ ժամանակս Լր, հարեանցի տեղեկութիւն զրէ, քանզի խորենացին որ բազում ամրք յառաջ է քան զյուստինիանոս և զպրոկոպիոս, ոչ կարէր դնել զխրաման և զայլ ամրութիւնս՝ զորս սա տայ յուստինիանոսի, բայց Լիւն, զուշակելով։

Եւ յոյն պրոկոպիոս (1) յիշատակէ և զթէ խորստեալովայ ինչ քաղաք՝ զոր և դնէ * ՚ի հայաստան առ սահմանօր պարսկահայոց։ Եւ յայնքն՝ առ սահմանօր այնր բաժնի հայաստանեայց, որ Լր ընդ տէրութիւն պարսից։ Երոյ զը լով ասէ՝ զառաջինն ՚ի Վաղարք, անուամբ և եթ ունելով ՚ի թէ խորս, արժանապատուութիւն քաղաքի՝ յանուն թէ խորսի կուէր։ Եւ անաստաս կայսր պատեաց զայն հօր պարսկաց, նման տարս քաղաքի։ Երով երկորին ևս եղէն մարտկոց յարմար առ ՚ի զդէմ ունել պարսից։

(1) Այս մառդինիէ համարի սյլ ՚ի վերոգրեալ թէ խորստեալովայ պրոկոպիոսի։ Եւ արդարեւ երկուս տարբերութիւն ցուցանէ պրոկոպիոս։ Մի՝ զսա դնէ ՚ի Վաղարք յաւնուն թէ խորսի կուէրեալ, ասկս ՚ի նմանէ ընդունելոյ արժանապատուութիւն քաղաքի, և ոչ թէ սակս ինքնութիւն աւանելոյ ՚ի նմա։ Երկրորդ՝ անաստաս պատեաց ասէ զսա հօր պարսկաց։ Իսկ վասն պարսպաց միւսոյն զոր չինեաց

(1) Գիրք Թ. պատեալովն պարսից։ ԳԼ. 101

անաստաս՝ զրէ, թէ Վիւրին էր յառնուլ :

Եւ թէ հայեցուք յո՛ւս պրոկոպիոսի՝ պարտ է զերկոսին համարիլ մի, որք յանուն թէոդոսի կոչեցան, յառնաստասայ նորոգեցան, և ՚ի յուստինիանոսէ ևս առաւել ամրացան : Վանգի պրոկոպիոս ՚ի գիրս շինուածոց ՚ի բարձրացուցանել զգործ յուստինիանոսի, զտկարուծի շինուածոց առաջին թագաւորաց մանրամասն պատմէ իսկ զամբուծինն զոր արարին այլ թագաւորք՝ կամ ոլինչ, և կամ ՚ի հարեանցի : Հայտ է այս և ՚ի վերայ տարայի գիրքն . պատերազմին պարսից զԼ . Ե . ուր ՚ի պատմելն զշինուծի անաստասայ՝ կոչէ, Վաղաք հօր, ամուր, և հոյակապ . և գիրք Թ . զԼ . 13 . մի ըստ միոյն ստորագրի, զհաստատուծի պարսպաց նորին տարայի : Իսկ ՚ի Թ . գիրս շինուածոց զԼ . 1 . ուր ունի պատմել զշինուծինն յուստինիանոսի, զպարիսպ տարայի շինեալ յանաստասայ ցուցանէ տկար, ոչ առ երկարուծե՛ ժամանակին՝ այլ զի բուն շինուածն առ շտապելոյ լէր ասէ՝ շինեալ խնամով . և մանրամասն ստորագրէ զտկարուծինն : Բայտ այսմ իմաստասիրելով և վասն շինուծինն թէոտոսիուբուլեայ՝ զերկոսին ևս համարիմք մի :

Իսկ զոր պրոկոպիոս ՚ի Դ . գիրս շին . զԼ . 1 . կոչէ զսա (այսինքն՝ զգրեալն ՚ի ն . գիրս պատերազմին պարսից,) Եւս (Թէոփոխոսէ, անդ տարբերել կամի՝ ոչ ՚ի Թէոտոսիուբուլեայ՝ զորմէ խօսի զինի ՚ի Դ . գիրս շին . զԼ . 5 . այլ զորմէ սուղինչ յառաջխօսեալ էր գիրք Թ . շին . զԼ . 5 . որ է կառուցեալ ՚ի միջագետս առ ամբորա գետով ՚ի սահմանակցուծե՛ պարսից՝ տարբեր յերկոցունց աստի :

Եւ թէ և զերկոսին Թէոտոսիուբուլեայ պրոկոպիոսի որ ՚ի հայս՝ համարեսցուք ՚ի միմեանց այլեայլ, սակայն զայն՝ զորմէ խօսի ՚ի գիրս պատերազմին պարսից, պարտ է համարել նոյն ընդ Թէոդոսիուբուլեայ խորենացւոյն, որ է Երզնուամ, որպէս համարի և մառդինիէ . քանզի պրոկոպիոս ստորէ ՚ի զԼ . 17 . զակն եփրատայ հեռի դնէ ՚ի Թէոտոսիուբուլեայ աստի 42 ասպարիզօք, որ առնէ սուղինչ աւելի քան զ5 մղոն, յարմար դրից թէոդոսիուբուլեայ խորենացւոյն և Երզնուամայ : Հորմէ ևս առաւել հաստատի ասացեալն՝ մեր զպրոկոպիոսէ, զի սա ոչ յիշատակէ շինուծինն արարեալ ՚ի թէոդոսէ յայս թէոդոսիուբուլիս . և սակայն ՚ի խորենացւոյն գիտեմք՝ որչափ ինչ արար նա անդ ՚ի ձեռն անատուեայ զօրավարին :

Հուստինիանոս կայսր ՚ի թէոտոսիուբուլեան հայոց՝ շին

նեաց և ևկեղեցի յանուն Միսմանի, և մերձ ՚ի Թէոտոսիւք յորոգեաց զմեհաստան իս. մարտիրոսաց, որ պէտք զրէ պրոկոպիոս ՚ի գիրս չին. Կ. Կ.

Եւստակիոսոսն քաղաքիս յիշատակին յայլն այլ գիրս. այսինքն՝ ՚ի ստորագրութիւն հարց ժողովոյն հռոմէայու յամին 1179. Միսման Եւստակիոս Թէոդոսիոս պօլեպոս իսկ առ Կիրակոսի յիշատակեալ ՚ի ԺԳ. դարուն Սարգիս Եւստակիոս. և ՚ի ԺԴ դարուն՝ Սիմէոն պէպ Եւստակիոս Սարգիս:

Հայտարարեալ զմեհարեցաւ և ժողով եկեղեցական յաւուրս եզրի կաթողիկոսի, և հերակլի կայսեր ՚ի սկիզբն Է. դարուն, յամի 629:

Սիմէոն քաղաքի նահատակեցան և երկու եղբարն Սահակ և Հովսէփ յաւուրս մ. նիկեփորոսի կայսեր յունաց յամի 808. ՚ի մեհաց հաղարացւոց. որոց գեղեղմանք կան մինչև ցայժմ յերզիւումս Տես ՚ի նոր հայաստան. թղթ. 68:

Հետ յերկուս տերութիւն բաժանելոյ զհայաստան՝ այս քաղաք կը ՚ի բաժնին յունաց, և ընդ տերութեան նոցա. այլ ՚ի 502. յել սոգոստոսի Լառ կաւատ արքայ պարսից մանուկութեան Կոստանդինոսի զօրավարի՝ որ հրամանատար կը տեղւոյն⁽¹⁾։ Ս. յետագայ ամին՝ անդրէն առին յոյն։

Ս. սկիզբն Է. դարուն ՚ի ժամանակս փոկասու կայսեր՝ աշոտ ոմն հրամանաւ խոսրովու պարսից արքայի առնու գրաղարն. իսկ զնակիչս քաղաքին, և զկաթողիկոսն յաջան յետ երկուց ամաց փոխէ յաջմատան. * Մշտ ոմն (ասէ յովհաննէս կաթողիկոս) հրամանաւ խոսրովայ հասեալ ՚ի հայս, և դիմեալ ՚ի վերայ՝ խորտակէր զգորնս յունաց... և ինքն կալեալ զգործ պատերազմին ընդ Սարգիս քաղաքի՝ առնոյր զնա. և յետ երկեամ մի ամաց զնակիչս քաղաքին յաջմատան փոխէ։ Այլ վասն զի ծերունի կաթողիկոսն յոջան կայր ՚ի փախստականութե ՚ի նմա, ընդ նոսին և նա ևս ըմբռնեալ վարեալ ՚ի զե. րութիւն։

Ս. 647. առաւ ՚ի հաղարացւոց կամ ՚ի սառակինու սաց⁽²⁾. ՚ի նոցունց Լառ Կոստանդին կայսր Կոպրոնիմոս ՚ի 755. կործանելով զպարիսպ նորա. և բացեալ զտուն

(1) Գրեմ զայսմանէ պրոկոպիոս, Թէոփանէս յամի 497. իւլա. մանկաց հատ. Ե. թղթ. 373:

Գրիս Գրեմ Գ. զԷ. 57. և Յոսուէ.

(2) Ըարունակող սամուէլի:

զանձուց՝ զբնակիւս քաղաքին զսառակինսոսն նոցին բն չիւք տարաւ յաշխարհն յունաց ⁽¹⁾։ այլ ՚ի յետագայ ու մին, կամ ըստ կիրակոսի՝ զկնի երկուց (Թերատ) ամաց, անդրէն շինեաց եղիտ, և զայլ տաճիկս բնակեցոյց ՚ի նմա։

՚Խ 807. տուն ընդ հանուր ՚ի քաղաքին կարնոյ ՚ի միում աւուր և եթ սպան ոգիս երեք հազար ⁽²⁾։

՚Խ 950. կոստանդին պերփեւումէն (յերկրորդ ան զամ Թադաւորումէ) առաքեալ զօրու ծանու զմէկիկ, պատառէ, ց զխանդակ (որ է խէնտէկ), այսինքն Լ՝ զխրամ քաղաքին. կործանեաց զարձարեբձ աշտարակս նորս. և այնպէս էառ զքաղաքն ՚ի հագարացոց ⁽³⁾։

Հետ այլոց առմանց պարսից ՚ի Թ. և ՚ի Ժ. դարուն, վասիլ կայսրն առաքեալ զնիկոմիդացի զոմն իշխան ՚ի 1019. սկիզբն առնէ վերստին շինել ⁽⁴⁾։

՚Խ 1231. էառ խորազմն ⁽⁵⁾։

՚Խ նմին ԺԳ. դարու՝ իւսնէ և զաբարիս եղբարքն հայկազունք որք զօրավարք Լին Թամարայ Թագուհոյն վրաց՝ հարկատու կացուցին (1) տաղամն կարեղ քաղաքն, ըստ զրեւոյ կիրակոսի։

Այլ փութով ՚ի 1252 նոյն դարուն Լանց ՚ի ձեռս մուղալ կամ մողոլ Թաթարաց ՚ի հիճրէթի 639. յամի 1241. որոց զօրավար բաշազուլի անուն՝ նախ դեսպանս առաքեաց տալ զքաղաքն. և զի բնակիւքն զդեսպանս անարգանօք արձակեալ նախատէին զնոսա ՚ի պարսպաց անտի, սոցա սաստկու ԺԲ ՚ի վերայ յարձակեալ՝ առհասարակ կործա նեցին գործեօք զպարիսպն. զբազումս ՚ի բնակաց կռ տօրեցին, և զմնացեալսն գերի վարեալ՝ հրով այրեցին զքաղաքն, որ լի էր բնակչօք ՚ի քրիստոնէից և ՚ի տաճ կաց։ Հետ ժամանակաց ինչ հրաման ետուն շինումէ նոյն Թաթարք. կուէցին և զեպիսկոպոս քաղաքին զՏէր Սարգիս, որ վերստին շինեաց զքաղաքն, յորում անդրէն ժողովեցան ցրուեալ և Թագուցեալ բնակիւքն։

՚Խ Լսա առումն ՚ի Թաթարաց ՚ի նմին դարու յիշատակի առ կիրակոսի, որպէս և այլ գործք՝ ՚ի ժամանակադրութեն զոր հաւաքեաց առաքել պատմագիր։

Իսկ ՚ի Ժէ դարու ՚ի 1735. յայտ քաղաք եղև դաշնադրութի օսմանեանց ընդ պարսից։

(1) Աւագիկ Բ. 4. և 6. և Կի. բակոս։

(2) Սամուէլ։

(3) Աւագիկ Գ. 71.

(4) Լատիվերայի զԼ. Բ։

(5) Շարունակօղ սամուէլի։

Լ'քծաթի : Վիւղ' ի Տիւսիսակողմն ծովակին (կամ րատ խորենացւոյն) Խորին) կարնոյ, զորմէ զազար թղիւ. 25. * Խաչեղ. . . և ներսէհ. . . ընդ կողմանն Տիւսիսոյ ծովուն վրիպեալք. . . և մերձեալք ի Վիւղ մի Խարնոյ՝ աբում անուն էր Լ'քծաթի : Տէս զայսմանն և ի նոր հայաստան. թղիւ. 77 :

Լ'քտո : Վիւղ՝ զոր լաստիվերացին զԼ. մ'Է. դնէ յայս կարին գաւառ : * Լ'ա եկեալք անօրինացն՝ հասեալք ի գաւառն Խարնոյ՝ մերձ ի Վեղն որ կոչի Լ'ուրա, և քանզի բնակիւք տեղւոյն շրջապատեալ (էին) պարսպաւ շրջւոյն : և ն. Լ'ւր և ընդարձակ պատմէ զառուսն նորա յասպատակաւոր պարսից :

Հիւնոյ լեռն : Ը փնեցաւ ի մէջն անդ Ժ. դարուն ի կրօնաւորացն հայոց՝ որք հալածեցան յաշխարհէն յունաց ի պատճառս հակառակութեան : * Լ'ոյնգունակ և նոյնօրինակ (ասի ասողիկի՝ 7. շինեցաւ) Լ' անքն Հնձոց ի Խարին գաւառի ի ձեռն հօրն Խարզաի՝ ամենայն օրիւ նօք լցեալ : (1) Եւ յայս մեծաստան պայծառացաւ յէլս անդ Ժ. դարուն՝ առաջնորդ սորա Եւսիսի անուն, զո վու թի հաշակեալ յասողկայ, և ի լաստիվերացոյն զԼ. Է. Տէս զայսմանն և ի նոր հայաստան ի թղիւ. 75 :

Լ'քտոյ : Վիւղ՝ զորմէ բուզանդի. 12 (ըստ երկուց ձեռագրաց.) * Լ'աբս այս խադ բուն էր սա ի Խարին գաւառէ ի Վեղն Լ'արագայ : Լ'ւր ի տպագրեալն դնի Լ'քտոյ : Լ'ա խորենացւոյն Դ. 20. գրի Լ'քտոյ. * Եւսմն արար (մեծն ներսէս զաղբատանոցն) խաղայ, որ էր ի Լ'արագաց ի կարնոյ սարկաւադ իւր : Լ'ակ առ ասողկայ Ժ. 1. գրեալ կայ Լ'քտոյ, ուր ասի վասն նորին խաղայ. * Լ'եալ էր ի Խարին գաւառէ, ի Վեղն Լ'արագաց :

Լ'քծն : Եւսմ գաւառի դնէ զսա Լ' աստիվերացին յառն ի զԼ. Ժ. * Հրամայեալ է քեզ թագաւորն տեղի բնակութե ի Խարին գաւառին Լ'քծին Լ'ւանի. և ելեալ հայրապետին (պետրոսի) գայ ի մեծանիստ և ի շահաստան Վաղարս մեր : Լ'ոյնպէս և հեղինակն ստորագրութե շորից զետոց տպագրեալ զկնի աշխարհագրութե խորենացւոյն, զԼ'քծն դնէ մօտ ի Խարնոյ լերինս :

(1) Եթէ ստոյգ համարեցուք գաւառութիւնն որդի բնակչաց՝ որք ի մեծն ներսէս շինեալ ասեն զայս մեծաստան, օրպէս և յակար

պատրիարք նախան համարի՝ զհետ երթեալ աւանգութե, յայնժամ զշինութիւն պատմեալ յասողկայ՝ պարտ է համարիլ նորոգութիւ :

ի, փրատ ելանէ՛ ասե՛՛ ՚ի Լլ֊բնոյ լէրանոյ՝ հոն ՚ի յԼլ֊ծն խաղաք,
 իսկ լաստիվերացին՝՝ ասեալ կռլէ՛ զԼլ֊քծն՝՝ Վաղար խօր. և
 ուրեք՝՝ Հոսկ֊աղ և ակնաաբօր Պէնայն աշխարհոց. և Թէ՛
 * Լլ աճառականք սորա փառաւորք. . . և իբրեւ ակն պա-
 տուական լռաագեղ պայծառու թի՛ փայլէր Վաղարս մեր
 ՚ի միջ ամենայն քաղաքաց. ամենևին զեղեցիկ, ջալորողլին
 զարդարուն ॥

(Օ առումն նորա և զընաբարձ քանդումն 'ի Ժնս. դա
րուն՝ յասպատակաւոր Թուրքաց և պարսից՝ ընդարձակ
ստորագրէն մատենագիրք մեր, յորոց լաստիվերոցին 'ի
գլ. ԺԲ. զկնի ողորցն՝ որովք ողբայ զառումն և զկոտո
րած քաղաքին, յաւելու. * Մենայն քաղաքն լի էր դիւա
կամբք անկելոցն. վաճառոյ փողոցք և նրբափողոցք և
ընդարձակ օրահր. . . . Խակ զԹիւ քահանայիցն՝ որք 'ի
սուր և 'ի հուր վախճանեցան՝ գտաք աւելի քան զձե
նքք վիճակի տեսար ին և եկեղեցւոյ ։ Խակ ուռհայեցին
մատթեոս՝ կոչէ զնոյն Հալիւսար և լաղմաբեւ. * Հասա
նէին 'ի Հռչակաւորն և 'ի լաղմամբոյն քաղաք հայոց՝
որ կոչի Մրծն, և գտեալ անպարիսպ զքաղաքն, և ան
թիւ բազմութիւն 19՝ աւ ։ Օ Թիւ սպանելոցն ասէ լինել
իրբւ Բիւրա Ժն. Յիշէ և զքորեպիսկոպոս քաղաքին
'Խաթուկ անուն. և ութ հարիւր եկեղեցի ասէ լեալ 'ի
քաղաքին ։

Համաձայն մերոյն գրեւն և մատենագիրք յունաց . յարոց կեդրենոս (1) անուանել զունուն քաղաքին Դժէ, և կոչել (2) Կիւղարաղար (յի՛) . Կոմոթօլիս , թէպէտ և բիւրաւոր բազմութիւն բնակչաց լցեալ ասորւոց և հայոց , և բնիկ վաճառականաց . * Որք փտահացեալ (ասել) յիւրեանց բազմութիւն չափն յանձն ընդ պարսպաւ լինել . այն զի և մերձ բնակեալ էին մեծի քաղաքին Թեոդոսուպօլսոյ՝ որ ամրապարիսպն էր և անմատոյց ։ Իւր յետ պատմելոյ զառումն քաղաքին ՚ի Թուրքաց , զթիւ կոտորելոյն սրով և հրով՝ ասել լինել * Իբրու հարիւր քառասուն հազար արանց ։ Ոչ այլազգ գրեւ և զմարաւ մէ . 25 . զորոյ զոանս՝ քանզի համաձայն են կեդրենոսի , և մերոց մատենագրաց՝ ոչ առնումք ՚ի մէջ . Տես ՚ի նոր հայաստան . Թղթ . 83 . Իւր քաղաք :

(1) 'Ի մասենեագարանն ընկան. հաս. Է. ԹզԹ. Նոհ: Իսկ ապ. զհեն պատմագրոց, ապ. զենեա. քաղիչսն ԹզԹ. 7-3:

ԶՈՐՐՈՐԳ ՀԱՅՔ

Եթե ինչ անուն նահանգիս ի գիրս մեր՝ կոչի չլի, կամ չլի տղ օշխորի. և ի գիրս յունաց աղանաթմար՝ Սօֆի. որպէս ունիմք ցուցանել ստորեւ. Իսկ անունս Լորրորդ հոգ՝ զկնի ել յետ սահմանելոյ բաժանմանս նա. և Դ. հայք. որպէս և նոյն իսկ անունն Լորրորդ հոգ ցուցանել. զի առ ի անուանիլ Լորրորդ, հարկաւ ի միջ բերել զերրեակ հայսն:

Ի առջին՝ առ որում գտանեմք յիշատակեալ զսորայս անուն՝ է գրել թի խորենացին մեր, որ յիշէ յաշխարհաւ գրութե իւրում, նաև ի պատմութեն նա. 13. և Դ. 44. իմպէտ և յուստինիանոս ի լն. նորահրամանին իւրում՝ ակնարկել նախ առաջին ինքեան սահմանեալ զայս նահանգ. Իւ. արդարեւ առ յոյնս յիշատակողք անուանս Լորրորդ հոգ՝ են զկնի յուստինիանոսի, որպիսի են դաւազանադիրք եպիսկոպոսարանաց՝ որ յաւուրս լեռնի ի մաստնոյ. և պերփեղութեն ի գիրս կառավարութե. գլ. 22. Իսկ առ մեզ՝ յետ խորենացւոյն հազիւ ուրեր ի գործ ածի սորայս անուն. որպէս առ ասողկայ Դ. 36. և առ յովհաննու կաթողիկոսի, բայց և այն՝ վա պատմելոյ զբաժանումն արամայ և մօրկայ, և ի՛նչ ի գործ ածեալ ինչ ի բանի:

Ի նուն Լորրորդ հայոց փոխեցաւ ի մօրկոյ կայսերէն, և կոչեցաւ ի Յաստիանոս նիտ, ըստ վկայելոյ յովհաննու կաթողիկոսի. * Իւ. զԼորրորդն կոչեցեալ հայք, յորում մայրաքաղաք է Սարաի բոսացաօլիս՝ այսինքն իրիկերտ, (կոչեաց) ի յուստինու նիտ: Ի յալ զայս անունն ալ այլ ուրեք գտանեմք ի գործ արկեալ:

(1) զիրս սորա խորենացին գնէ՝ Իւ. երի բարձր հայոց. յայտ է թի՝ ի հարաւոյ կողմանէ նորին. ի ձալմադ նորա անցանէ եփրատ գետ՝ եկեալ յեկեղեաց գաւառէն.

գի որովհետեւ եփրատ բաժանէ զմեծ հայս 'ի Վորրորդ հայոց, և 'Չորրորդ հայք' է վերջին արեւմտեան կողմն մեծին հայոց, ըստ ցուցանելոյ խորենացւոյն, հանի է եփրատայ քերէլ զարեւմտեայ կողմամբ 'Չորրորդ հայոց' :

Խորենացին 'ի պատմութե իւրում, և յովհաննէս կաթողիկոս' զ'Չորրորդ հայս արտաքոյ մեծին հայոց ցուցանել երեւին. քանզի խորենացին 'ի ն. 13. ասէ վասն արամայ. * 'Եւ տեղեայն ասոցիկ մինչև ցբուն իւր սահմանն' զբազում անբնակ երկիր ելից բնակօք, որք Լըկրորդ' և Լըրորդ' անուանեցան հայք, այլ և 'Չորրորդ' : Եւս է առաջին և ճշմարիտ պատճառն վասն անուանելոյ զարեւմտեան մեր կողմն' Լ'առջին, և Լըկրորդ, այլ և Լըրորդ և 'Չորրորդ հայք' : Բուն իւր սահման ասելով՝ իմանայ զմեծ հայս, յորմէ տարանջատ կացուցանել երեւի զ'Չորրորդ հայս, ըստ որում կացուցանէ զմիւս և բեւին հայս. իսկ Լ'արեւմտեան մեր կողմն կուլելով՝ իմանայ զ'Վորր հայս, յորում բովանդակեալ ցուցանէ զ'Չորրորդ հայս :

Որոշագոյն ևս յովհաննէս կաթողիկոս զնոյն ցուցանէ.

* Լը 'ի յ'ոսիաց (ասէ) մինչև ցբաղաքն մարտիրոսաց' և յաշխարհն աղանեաց արեւմտեայ' (կողեաց արամ) 'Չորրորդ հայք, այս մինչև ցսահմանս բնիկ տերութե իւրոյ' :

Իսկ թէ բնիկ այն սահման' եր մեծ հայք, նա ինքն յաւելու. * Իսկ զսեպհական և զբնիկ աշխարհ իւր հաւմատարած՝ զստ 'Եծ հայք անուանէ' :

Սակայն յայլոց բանից խորենացւոյն, և այլոց աշխարհագրաց՝ այլազգ պաշտ է իմանալ զայս բան. () ի նախ՝ նոյն ինքն խորենացին յաշխարհագրութե իւրում զ'Չորրորդ հայս կացուցանէ Խ. նահանգ մեծին, և ոչ փոքուն հայոց, Լը երկրորդ՝ որպէս խորենացին՝ նոյնպէս և այլք առհասարակ՝ զեփրատ գետ բաժանիլ զնէն մեծին և փոքուն հայոց. և զփոքր հայս ձգեն մինչև ցեփրատ, և ոչ երբեք յայնկոյս եփրատայ յարեւելեան կողմն, ուր է 'Չորրորդ հայք' : Որոշակի բան զայլմն օղրավմն զ'Օֆիլի' որ է հին անուն 'Չորրորդ հայոց' դնէ յայնկոյս յարեւելեան կողմն եփրատայ, հանդէպ գոմաղինի գաւառին ասորոց՝ զորս բաժանէ եփրատ գետ :

Լը այսպէս բան խորենացւոյն որ առ 'Չորրորդ հայս' թուի ինծ վասն անուանակոլութեն և ելմ, և ոչ վ'զ գրից ասացեալ. որպէս թէ ասել, Լ'րամ յ'Լ'առջին հայոց սկսեալ մինչև ց'Եծ հայս՝ զանբնակ կողմանս ելից բնակ

չոր, որք խրկորդ, և խրկորդ հայր անուանեցան. այլև Չորրորդ հայրն ևս վասն այսր պատճառի յանուն մերոյն արամայ կոչեցաւ, և ոչ յանուն այլոյ ուրումն արամայ՝ որպէս յոյնք կեղծէին, զորմէ տես 'ի փոյր հայս:

Հիշմաննէս կաթողիկոս 'ի վերոգրեալ բանից զՉորրորդ հայս որպէս ցուցանել լինել արտաքոյ մեծին հայոյ, նորնպէս ցուցանել ձգեալ մինչև յարեմտեայ մասն աղջնեաց: * Սինչև (ասէ) ջրաղարն մարտիրոսաց՝ և յախարչն աղջնեաց արեմտեայ, (այսինքն՝ յարեմտեան կողմն աղջնեաց, կոչեայ արամ) Չորրորդ հայր: Ս. ր որպէս չէ մարմ 'ի բաց առնուլ զբաղարն մարտիրոսաց 'ի Չորրորդ հայոյ՝ բանգի ամենեւին անդ դնեն, նորնպէս չէ մարմ 'ի բաց առնուլ զախարչն աղջնեաց արեմտեայ. բանգի նովին օրինակաւ բանի դնել զերկոսին: Իշւ արդարեւ զխրկերտ՝ զոր խորենացին դնել՝ զաւառ աղջնեաց, յովհան կաթողիկոս և այլք ոմանք համարին լինել նոյն իսկ քաղաքն մարտիրոսաց՝ որ է 'ի Չորրորդ հայս. և զՍինչ՝ որ է քաղաք աղջնեաց, զաւագանագիրք և պիսկոպոսարանայ կայսեր լեոնի իմասանոյ՝ դնել 'ի Չորրորդ հայս, թէպէտ և զՉորրորդ հայս առնու անդէն ընդարձակ յոյժ:

Հորմէ թուի՝ թէ այն ամենայն տահման աղջնեաց՝ որ ձգէր յայսկոյս տիգրիսի, այսինքն՝ յարեմտեան կողմն կամ յաջակողմն տիգրիսի, կոչեցաւ նաև Չորրորդ հայր, կամ շփոթելով՝ և կամ կամաւոր իմն փոփոխու թր, անդ մամբ ժամանակաց իբր միով անուամբ կոչել զայն ամենայն տահման հայոց՝ որք անկանին ընդ միջ եփրատայ և տիգրիսի 'ի սկիզբն միջագետաց: Բանգի Չորրորդ հայր բղիւն զմեծ գէտն տիգրիս՝ որ ընթանայ ընդ մասն ինչ տահմանի սորա, և գործէ զսկիզբն կամ զվերին և զհիւսիսային կողմն միջագետաց, որով և մասն ինչ Չորրորդ հայոյ անկանի 'ի միջագետս՝ և կոչի Սինգէթ. ոչ տիրապէս առեալ Վաւառ կամ Վահման միջագետաց՝ որ է 'ի հարաւոյ տօրոսի արտաքոյ հայաստանեայց, այլ ըստ սրում անկանի 'ի միջ երկուց գետոցն եփրատայ և տիգրիսի:

Սին իրի վասն սորա, և վասն աղջնեաց՝ պարտ է ի մանաւ զբոն պրոկոպիոսի (1). * Սինգէթ է (ասէ) անուանեալ 'ի դրից իւրոց որ 'ի միջ գետոց, որպէս և է

(1) Գիրք պատմազմն պարթեց. Է. 170.

միաբան կարծիք, թէպէտ և մասունք նորա բաց 'ի հա-
տարակ անուանէ աստի՝ և այլով անուամբք կոչեցան. զի
ոմանք զայն սահման՝ որ ձգի (սկսեալ 'ի վերուստ 'ի հիւ-
սիսոյ) մինչև ց[']միդ՝ կոչեն Հայաստան ։ ։ Սրով ծանու-
ցանէ պրոկոպիոս՝ թէ այն սահման թէպէտ էր Սիջա-
գետք, այլ կոչեն Հայաստան անուամբ, որպէս և զեղե-
սիոյ գաւառն (ասէ ստորեւ) թէպէտ է Սիջագետք, սա-
կայն կոչեն Սարոէնի ։

Սակէս և 'ի վերոգրեալ ծանօթութեանց եպիսկո-
պոսարանաց, Չորրորդ հայք՝ կոչի Սիջագետք, զի դնի
խորագիր. * Վաւառ Ս երկն Սիջագետաց, կամ Չոր-
րորդ հայոց ։ Ս ամն այսորիկ և զմարտիրոսաց քաղաքն
պրոկոպիոս ուրեք դնէ 'ի հայաստան, և ուրեք 'ի միջա-
գետս. և կեդրենոս 'ի թղթ. 686. զխարբերդ քաղաք
Չորրորդ հայոց՝ դնէ 'ի միջագետս. որպէս և այլք զար-
շամուշատ ։

Բաց 'ի գետոցն Լփրատայ և Տիգրիսի՝ ընդ մէջ Չոր-
րորդ հայոց անցանէ Լճաժանի գետ, կամ միւս մեծ
վտակն եփրատայ բղետեալ 'ի ծաղկոտան ։

Սնի զլեւոն Լոհերայ, զորմէ ատողիկ Գ. 43. * Լը-
անցեալ թագաւորն ընդ հանձիթ, և ընդ բալու՝ ելանէ
'ի լեւոն Լոհերայ... որ ընդ մէջ հաշտենից՝ ծոփաց՝
և խորձենոյ ։ Լըլ զայսմանէ լիցի բան և 'ի ներածու-
թե հին հայաստանեայցս ։

Սնի և զյրովակն 'ի սահմանին իւրում, որ ըստ վար-
դանայ՝ մերձ է 'ի բերդն մեծկերտոյ. () քանս նորա տե՛ս
ստորեւ 'ի ստորագրութե մեծկերտոյ ։

Խորենացին յաշխարհագրութե իւրում յիշատակե-
ին ինչ և 'ի բերոց նահանգիս, յասելն. * Սնի Չոր-
րորդ հայք բերդս, և գետս, և լեռինս, և Բիւրեղ. ունի
և Լըէս, և Հաւա, և Ղկունս. և 'ի գազանաց՝ զ՛ռիւծ ։
Ս ամն առիւծուն գտանելոյ 'ի միջագետս, վկայէ նաև
սղրավն 'ի ԺԷ. գիրս ։

() այս նահանգ ապականեաց և անապատ արար 'ի
մարդոյ և յանասնոյ կայսրն թէոփիլոս 'ի սկիզբն թ.
դարուն ։ Իսկ 'ի նիդ. 'ի վերջնում աւուր քաղոց ամսոյն
յամին 995, աւերակ արար Լըկրաշարժութին, յորմէ
հերձան լեռինք, պատառեցան վէմք, բացան աղբիւրք և
ջուրք յանջրդին տեղիս, և ցամաքեցան ելք սովորական
ջուրց. և գաւառքն հաշտենք, խորձան, ծոփք, բա-
լու, և պաղնասուն, և ամենայն շինուածք առհասարակ

կործանեցան 'ի հիման: զղղղեալք, ըստ զրելոյ ասող-
կայ ք. 36:

(1) ութ գաւառս դնէ: 'ի ամա խորենացին, որք են.

ա. Խորջեան.	Ե. Նրսէ.
բ. Նալբանդ.	Զ. Նալբան.
գ. Սպարապետ.	է. Խորէ.
դ. Բաղաթ.	ը. Կեդի.

Հաստինիանոս կայսր այսպէս կարգէ զՉորրորդ Նայս.
'ի կայսրեանեմք (ասէ) նաև Չորրորդ Նայս, որ յա-
ւաջ ձ. 'ի ձե նահանգի բովանդակէր, այլ աղգացն էր,
և 'ի բազում խաւաղութ անուանց հաւաքեալ: 'Ի բ-
Քոթիք. Լիւրիքի. 'Ի Լիւրիք. Լիւրիքի, և կոչեցեալն
'ի Լիւրիքի. և սաղարաց հալատակեալ:

Նայս անուն մեծութե՛ն չէ՛ հաւանայեցուոց, և ձ. նախ
նեաց մերոց, այլ յայլմէ տերութի մուծաւ:

Եւ այսպէս զարդարեցար և զսա քաղաքական պետու-
թիւն և շրով, կարգեալ ի խանութի քաղաքական անդա-
նօր, (1) և 'ի մարդիրորոշեաց քաղաքին, և 'ի 'Ի լիւրի-
քի բերդին:

ՆՈՐԱԵՆՆ. (4)

Յայս անուն կոչէ և ասողիկ, և լաստիվերացին զԼ.
ժի. առ որում զԼ. իս. զրի և Խորջեան: Խորին կոչէ
Խորջեանի գաւառ. և բնակիչն առ խորենացեալն ք. 54.
կոչի Խորջեանի: Լ. պտղովնսն՝ զրի Խորջա, զոր դնէ
առ եփրատաւ: (5) Սրոկոսիոս 'ի գիրս պատեւրազմին

(1) 'Ի ապագրեան աշխարհագր.
խորեն. զկնի ճափաց գնի Ըստի
շաւառ. որ չէր 'ի ձեռագիրս, և
էրն զկնութեոյ զորնշանակէ խո-
րենացին. քանզի ծովառ հանգերմ
ինն և ոչ ութ լինէին Գաւառք
Չորրորդ Նայս:

(2) Երբնակ մի Գուլէն. յայլ
որինակ՝ Գուլէն:

(3) Եւրիս ի խանական տեղիս
էրէի ակնարկել բանիւս. և թեր-

ևս Ընդամօր տեսելով, գիտէ իմա
նալ զպետութին 'ի քսական՝ կար-
գեալ յիւրմէ 'ի խորգանի. զոր
մէ ստորն:

(4) 'Ի ապ. աշխարհագր. խորեն.
դնի խորեն. և 'ի մուծ մեռագրի՝
խորեն:

(5) 'Ի յառաջապահեալ ծանո-
թութե՛ն նպիսկապատարանոց՝ զրի
Սրոկոսիոս. վրայակաւ 'ի բաց թո-
ղեալ զառաջին տաւն:

պարսից Բ. 24. կուէ խորշանքն. և 'ի գիրս շինուածոց
Գ. 3. խորշանք: (1)

Որ է ասէ գաւառ սահմանակից պարսից տէրութեւ (2)
զոր յոյնժամ ունէին, ձգեալ գրեթէ եւօրեայ, երկիր
բազմամարդ, այլ անպատասպար 'ի վաղուց անտի. ոչ
լծիւ ինչ, ոչ գետով, և ոչ լեռամբ բաժանեալ 'ի սահ-
մանէն պարսից. յոր սակս բնակիչք նորա երբեմն հռով-
մայեցւոց, այսինքն՝ յունաց, և երբեմն պարսից հնազան-
դէին. նաև խառն 'ի միասին բնակէին, և հաղորդէին
աներկիւղ:

'Ի միջն անդ գաւառին՝ էր 'իւրիւ ինչ Մարտինոս ա-
նուն, զոր յուստինիանոս կայսրն պատեալ ամուր պարու-
պաւ՝ արար բերդ հօր, և կացոյց զօրս 'ի պահպանութի,
կարգեալ 'ի վերայ նոցա պեա՝ զոր հռոմայեցիք (այսինքն
յոյնք) լատին անուամբ կոչեցին՝ Սուքս, և այնպէս ամ-
բացոյց առհասարակ զայն սահման:

Սկայէ ամրութեւ սահմանացս և մերս լատիվերոցի
'ի գլ. ԺԷ. յասեւն. * (3) Խորձեան և զհանձնէմն յոր-
ժամ յիշեմ, և որ ինչ 'ի նոսա զործեցաւ ('ի սուլտա-
նէն պարսից յալփաղանայ,) հատկիւմ արտասուօր. . .
(քանզի) բազում և անհամար հոգիք 'ի վերագոյն գա-
ւառացն (այսինքն 'ի գաւառաց ներքին հայոց) վասն
տեղացն Միւրութեւ անդր ժողովեալ էին. յորոց վերայ
հասեալ անօրինացն. . . և իիւր արկեալ 'ի քարանձաւս և
յանտառախիտ մայրիս՝ անյազաբար կոտորեցին զորս և
գտին 4:

Նիշատակէ և զսնտառան խորձենոյ՝ յասեւն 'ի գլ. ԺԸ.
վասն ասպատակող Թուրքաց՝ լծէ եկեալ զեղան * (5) Եւրդ-
արձակ դաշնս քասենոյ և կարնոյ. . . յարեմուտս մինչև

(1) Երևոտակի սարայս անուն և
առ պերփրութենի (գիրք կառա-
վարութեւ. գլ. 5. Թղթ. 155.)
'իսկ գաւառ (այսինքն Թեմա՝ ա-
ռ) խորձեան երբեմն էր ընդ սա-
ռակինացւոցք, որպէս և ամսոսա-
գուն: Սովին հիշամք գտանեմք
ուրեքն 'ի գիրս մեր մատենագրոց
խոշոն անուամբ գաւառ կամ քա-
ղաք 'ի Զորորդ հայս, զորոց ըզ-
բանս չէ ինչ գիրին այլազգ իմա,
նալ, և բիշատակեալ տեղիսդ այլ
ուր քան 'ի խորձեան կարգել:

Այլ զԲօւլնի անուն գաւառ

զոր սգրաժոն գիրք ԺԸ. գնէ 'ի
հայաստան, չէ պարս շինութեւ ընդ
խորձենոյ. քանզի տեղի նորա ոչ
յարմարի ոչ ընդ խորձենոյ, և
ոչ ընդ կորձէից, որ է հարաւային
գաւառ մեծին հայոց: Բորգինի
(տակ) և Գամփիսինի անկամին յա-
ռաւել հիւսիսային կողմն. ուստի
և են առաւել ձիւնապատք, վերա-
բերեալք առ լեռնս կովկասոս,
առ վերս, և առ կողքիսն:

(2) Զայս գաւառ արիստակե-
լատիվերոցի 'ի գլ. ԺԹ. ԺԸ.
ընդ գաւառս Երեւան 'ի Զօւլ:

ի խաղտեաց գաւառն... իսկ ի հարաւ մինչև ի տարօն, և մինչև ի գաւառն հաշտենից, մինչև յԱրարատն իւր ձենոյ ։

Եւ Երեմիայի որ զաւարտիս ոչ ուրեք առ նախնիս յիշատակին նախ քան զժողովոյն ։ Եւ Երեմիայի որ զաւարտիս ոչ ուրեք առ նախնիս յիշատակին նախ քան զժողովոյն ։

Եւ Երեմիայի որ զաւարտիս ոչ ուրեք առ նախնիս յիշատակին նախ քան զժողովոյն ։ Եւ Երեմիայի որ զաւարտիս ոչ ուրեք առ նախնիս յիշատակին նախ քան զժողովոյն ։

Եւ Երեմիայի որ զաւարտիս ոչ ուրեք առ նախնիս յիշատակին նախ քան զժողովոյն ։ Եւ Երեմիայի որ զաւարտիս ոչ ուրեք առ նախնիս յիշատակին նախ քան զժողովոյն ։ Եւ Երեմիայի որ զաւարտիս ոչ ուրեք առ նախնիս յիշատակին նախ քան զժողովոյն ։

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԳԼՈՒԹՅՈՒՆ

Եւ Երեմիայի որ զաւարտիս ոչ ուրեք առ նախնիս յիշատակին նախ քան զժողովոյն ։ Եւ Երեմիայի որ զաւարտիս ոչ ուրեք առ նախնիս յիշատակին նախ քան զժողովոյն ։

Եւ Երեմիայի որ զաւարտիս ոչ ուրեք առ նախնիս յիշատակին նախ քան զժողովոյն ։ Եւ Երեմիայի որ զաւարտիս ոչ ուրեք առ նախնիս յիշատակին նախ քան զժողովոյն ։

Եւ Երեմիայի որ զաւարտիս ոչ ուրեք առ նախնիս յիշատակին նախ քան զժողովոյն ։ Եւ Երեմիայի որ զաւարտիս ոչ ուրեք առ նախնիս յիշատակին նախ քան զժողովոյն ։

Թողով 'ի նոսա նաև զամենայն շէնս, հանդերձ յաւելաւածով առանձին մտից և ռաճկաց կարգելոյ յարբուսուտ։ * Եւ եղև այս (ասէ խորենացին ք. 7. և ձեռագրաց 8.) յայնմ հետէ և առ յապայ օրէնք 'ի միջարշակունեաց՝ միոյ որդւոյ բնակել ընդ արքայի, փոխանորդ լինել Թագաւորութեն. և այլ ռատերաց և զստերաց զնալ 'ի կողմանս Հաշտենից յազգին ժառանգութիւն։

(1) Կործադրութիւն այսր օրինաց մարթ է տեսանել առ խորենացւոյն ք. 33. կամ 36. ք. 22. Եւս արքայազունք քանզի յոյժ բազմացան յաւուրս ա. տիրանայ՝ զերկիրն Հաշտենից բաժանեցին ըստ մարդաթաւի, և բազումք 'ի նոցանէ և առ պակասութե տեղոյ՝ ելեալ բնակեցան 'ի գաւառսն աղւոյտլտի և առբերանոյ, զորմէ տես առ խորենացւոյն ք. 59. կամ 60.:

Եւս յարքայազանց որք բնակէին աստ, ունէր և առանձին իշխան որ յիշատակի առ խորենացւոյն ք. 4. առ զազարայ, առ մեսրոպայ, և առ բուզանդայ ք. 12. Վանիթ անուն 'ի Կաֆնական գոգին, և ուլ յարքայազանց։

Աւրայ. Վիւղ՝ յիշատակեալ 'ի վարդանայ 'ի մեկնութե ծննդ. ք. 14. ուր և զնէ զակն տիգրիսի՝ յասեւն. * Տիգրիս որ Վիլաթ կոչի՝ ելանէ 'ի Ղորրորդ հայոց 'ի Հաշտեն գաւառէ, և 'ի Վեղէ Աւրայ։

Վիւրի. (1) Վեօղ՝ զորմ յովհաննէս մամիկոնեան. * Վնաց կը 'ի Հաշտեանս 'ի Վեօղն զոր Վիւրեհն կոչեն, 'ի ջրառատ վայրսն։

Հանդիսեանք։ 'ի Հաշտեանս զնէ նոյն յովհաննէս մամիկոնեան 'ի Թղթ. Ծէ. Եւս մեզ անձանութ, գեօղ արդեօք, Թէ այլ տեղի ինչ։

Վիւրի արքան։ * Վարձաւ (ասէ զենոք 'ի Թիւն Ժ. 1.) 'ի գաւառն Հաշտենից, և եկն բանակեցաւ 'ի Վլուի արձանին՝ վասն ընդարձակութե վայրացն։ Եւ նորին զենորայ Թղթ. Ծէ. 'ի տպ. և 'ի ձեռ. Թաւի որդւնէ զայս տեղի 'ի Հաշտենից։ (2) Իւրեւս նոյն է սա ընդ

(1) 'ի տպագրեալն Թղթ. Ծէ. Եւս այլ ձեռագրաց՝ զնի Վիւրի։

(2) 'ի տպագրեալն Թղթ. Ծէ. տղապարհ գնի։

(3) Եւս իմ գրէ վասն Արձանին Հաշտենից յովհաննէս մամիկոնեան 'ի Ծէ. և յուցանէ զնոյն ար

ձան իրական, և ուլ անուն լոյճ, զի ասէ. * Եկն (միջրան) 'ի գաւառն Հաշտենից. միջիւ յԱրձանն, Եւ իրեն ընթերցան զգիր Արձանին՝ խորտակեցին զԱրձանն քարեայ. Եւ փորք մի գնին. * Իսկ իրա. (զորք) գեռ յԱրձան անգրկային։

Երձան Կոչեյեալ աեղւոյն՝ ուր անկաւ Երձան քրք
մապետ :

|| Եւ զի արմի զենոր 'ի ձգ. * | յւ երթեալ յան
դիման նոցա իջաներ 'ի || ու շէղոյ | Կ'սօղն Հաշտենից ||
|| Եր 'ի ձեռագրի եղեալ կոյ ' ի || Եւ զի արմի զենոր 'ի ձգ. * | յւ երթեալ յան

Վերա՛յն Լ'սողիկ ի՛. 2. կոչել զսա Վարդա Հաշտեհի-
որ ՚ի լւո. նորաշրամանին յուստինիանոսի՝ և ՚ի նախա-
սացեալ ծանօթութիւն եպիսկոպոսաբանայ՝ յունական
հնամար և աղնատմար ՚ի սեռական հղղջն կոչի Վախ-
բժշտ, և զնի ՚ի Չորրորդ հայտ. (1) զոր պրոկոպիոս ՚ի
գիրս չին՝. ի՛. 3. առաւել ևս որոշելով զնե ՚ի Լ'սթիա
նիսի գաւառի՝ որ և Հաշտանոր:

Իլլախկոպոս սորա 'ի ժողովն արուղղեան յետ ամենէ-
ցուն ստորագրեաց զանուն իւր այսպէս. * Ս'արիանոս
անսորժան Իլլախկոպոս Վիթարիզացւոցն. հայոց (2) դա-
ւառին ։ *

Ունէր բերդ ամուր և ընդարձակ, զոր շինեաց յուս
տինիանոս կայսրն ՚ի վերամբարա՛ն տեղւոյ քաղաքին, և
ծեալ ՚ի նմա ջուր առատ. և անդր հաստատեաց զորս,
մի յերկց անտի՛ զորս կարգեալ էր ՚ի կառավարութիւ
քումբա՛մնին հայաստանեայց:

Հեռի դնել զոս պրոկոպիոս 'ի գիրս պատերազմին
պարսից Խ. 24. 'ի Թեոդոսուպօլեայ՝ չորից ատուրց ձու
նապարհաւ :

ԳԵՂԵԱՏՈՒՆ, (3)

Լուսաւ յէտեռի յիշատակի Պաշտօն Գառաւ, որ Թուրքիոյ Նոյն ընդ ամա, և ի նմանս, ածանցեալ վերոգրեալ անունդ՝ իբր Պաշտօնագրէ ։ * Պատեան (ասէ) առ թաղաւորն նմանման... և մատուցանէին չարախօսութիւնս

(1) Ըստ տեղեկւնի մ. Հեն. միւր. պապեաւ եւ գրեալ թէ յաւաստինիւ իւսեալ զԳիթարիզան, կամ լատին Հնչմամբ Չիթարիզան յԱրորդ Հայայ, Եւ իկին լեզբին զձե զսա զի կարգա քաղաքացի Բ. Հայոց. զի որովհետեւ սասորազորաթի արուղ, զէան մագոմոյն զմէ ՚ի մ. Հայայ. իսէ մ. Հայւք յախ քան զսոցոյն Եւ յախ քան զյաւաստինիւսնոս կա

չէր ասէ Ի. Հայրք. Բաշյ յայտնէ
Թէ Ի. Հայրք ոչ անցանէր յայս
կոյս յարեւելան կողմն եփրատայլ,
ուր է Գիթմարիճոն կամ Կլթոնճո.
ուստի փրկական գրչոյց սպարդեալ
եղի Ի Ի Բան ժողովոյն՝ Եւ. փոխա-
նակ Դն.

(2) Տեա զԵփրէմաց Վերլուս
ծուծի:

(3) $\bar{U}_{\text{max}} = \tau_{\text{eff}} \cdot \sigma_{\text{eff}}^{\text{max}}$

վասն փառաւոր իշխանացն հայոց՝ որք 'ի Վաւառն Պաշ-
տայ բնակեալ կային ։

'ի գաւառէ աստի էր ձորնէփ մին յառաջին աշակեր-
տաց Երց թարգմանչացն՝ ըստ յիշատակելոյ կորեան և
փարպեցւոյն , որք կոչեն զնա ձորնէփ 'ի Պաշտեալն Գանէն ։

Սենէր բերդ Պաշտեալն անուն՝ յիշատակեալ 'ի սամուէլէ
յամին 827 . և յասողկայ ք . 7 . * Իսկ Եր կարմիր հայրն
'ի ծոփաց գաւառին ⁽¹⁾ մինչև տաճկաց կր աշխարհն՝
բնակէր անդ . և յաւուր միում գնաց առ ամիրայն 'ի
Բերդն Պաշտեալն ։ Իսկ ժամ է գիւղ . զորմէ տեա 'ի նոր
հայաստան թղթ . 226 ։

Սատեղոս յիշատակէ առ ժամանակը մոնոմախոս
կայսեր յունաց և զ(վ)աղապոս ամրոցն , և ցուցանէ լինել
'ի նմին գաւառի . * Ս'ի ոմն (ասէ) 'ի միարանելոցն (իշ-
խանացն հայոց գաւառին Պաշտեալ) թորոսակ անուն
տերն (վ)աղապոս ուրացաւ զերդունն ։

ԲԱՆԱՅԻՆ ՀԱՅՈՒՅ ԿՈՒՆԱԿԱՆԻՆ (1) .

Յայտ գաւառի թուի անկանիւլ այժմեան բերդն Բա-
լուայ , և յանուն նորին կոչեցեալ անուն գաւառին՝ իբր
Բալուայ կոչէր : 'ի վերոգրեալ գաւազանագիրս յիշատա-
կի այս բերդ , կոչելով Բերդ Լուայն , կ'ի լատին հնաման
Պաշտեալ . կամ որպէս ստորեւ՝ Բերդ Բալուայ . Բալուայ
կայ ք . 36 . յիշատակի և կործանումն բերդին Բալուայ
'ի նիսդ թի . հայոց . * և Բերդն (ասէ) Բալու , հան-
դերձ շինուածովն և քարն ևս փլուզանիւր ։

Բալու վարդանայ յիշատակի և ի Ետն Բալուայ . ուր
համարի վարդան տեսեալ Երցն մերոպայ զնշանագիրս :
* Որպէս մեծին մովսեսի (ասէ) 'ի լեռուն սինայ , և սմա

աագիրս խորենացոյն . իսկ յայ-
լում ձեռագրի Պաշտեալն . միայն
'ի ապագրեալն Բալուայն ։

(1) 'ի քանից աստի չէ պարտ
կործնել թէ ասողիկ զՊաշտեալն զնի
'ի ծոփս . ըստ որում և 'ի կար-
գն քանիցն է աւանել ։

(2) Այսպէս ունին մէ մի ձե-
ռագիրք աշխարհագրութե խա-
րենացոյն . ուր 'ի միում յայլ
գրէ Բալուայն . իսկ 'ի ապա-

գրեալն Բալուայն . որ է կըր-
նատեալն առաջնոյն . ուստի Բա-
լուայն կամ Բալուայն . ինչ
թուի լեալ ճին անունն , և աստի
ապա ածանցեալ միւսն Բալուայ-
ն . կամ Բալուայն . Սոյն
այս ածուն է , որ 'ի լեռնայն
հրամանին յաւատնիւստի գրի
վարդանայն . և 'ի գաւազանագիրս
լեռնի իմաստնոյ՝ առաւել ազնաւ
մամր վարդանայն ։

ի լեառն լաւայ, որպէս տակաւին ցուցանի դրոշմն
ածագիծ վիմին՝ և նկարք գրերոյն. և պատուի տեղին
ինկոբ և ջահիւք միշտ ՚ի տաճկաց և ՚ի քրիստոնէից
բնակաց տեղոյն: Տէս ՚ի նոր հայաստան զլաւու. ՚ի
Թղթ. 224:

ԾՈՓԵ. Ժ. ՍՕՖԻԼԻ. Ե ՍՕՖԵԼԵԼԻ:

Պաւառ երեւի՝ յորումն. Սողաբլակ կարգեաց
իշխանութի մեծ. * Հաստատե: (տակ խորենացին Բ. 7.
կամ ըստ այլ ձեռագրի 8.) զՍեծ նահապետութիւնն
յոսփաց ՚ի շորորդն կոչեցեալ հայո: Սւր որպէս ակն
արկէ՝ յոսփ Էր անուն նահապետութե և ցեղին, զոր
վաղարակ կարգեաց իշխան համօրէն չորրորդ հայոց. և
յայնման: ընկալաւ անուն և գաւառն. Թեպէտ և փոքր
իշխանք նստին յայլ գաւառս Դ. հայոց: Լճիւտի Էր
իշխանութի սորա, մինչև սորալնի կոչել փոքր Թաղա-
ւորութի. զի գիրք ԺԲ. Թղթ. 555. զհաղտիս նմանե-
ցուցեալ ծոփաց՝ ասէ. * Սրում որպէս և Սօփինիյի
(ծոփաց) իշխեցին փոքր Թաղաւոր: Ս:

Սկս մեծութե այսր իշխանութե որպէս Թուի՝ յոսփ
կոչեցաւ ոչ միայն այս գաւառ ուր նստէր իշխանն, այլ
նաև համօրէն նահանգն չորրորդ հայոց. զի մատենա
գիրք զյոսփս բազում ուրիշ առնուն փոխանակ Դ. հայ-
ոց: Հայտ է այս նախ անտի, զի ուր խորենացին Բ. 88.
կամ 89. զարքեղացոս կոչէ վերակացու Դ. հայոց, * Լճ-
քեղայոս որ Էր կարգեալ վերակացու շորորդն կոչե-
ցեալ հայոց: Սոյն արքեղայոս յովհաննէս կաթողի-
կոս կոչէ՝ կաթող յոսփաց աշխարհին:

Երկրորդ՝ զի ուրանօր յիշատակին կարգաւ իշխանք
զանազան գաւառաց կամ նահանգաց մեծին հայոց, ոչ
յիշատակին ուրեք իշխանք Դ. հայոց. իսկ ընդ հակա-
ռակն՝ բազում ուրեք յիշատակին իշխանք ծոփաց, ըստ
որում է տեսանել առ ազաթանդեղոսի ՚ի Թղթ. 584.
ուր ՚ի յիշատակէն զիշխանս աղճնեաց, մոկաց, սիւնեաց,
ուտեացեաց աշխարհին, որր են իշխանք նահանգաց մեծին
հայոց, ընդ նոսին դասի և իշխանն յոսփաց աշխարհին:
Սոյնպէս է տեսանել և առ մեսրոպայ, բուզանդոյ.
և այլն:

Երրորդ՝ զի բազում ուրեք զյոսփս Լճիւտի անուամբ

կուէն, յոր անուն սեպհական է կուել զնահանգս, և ուզգաւառս. վասն որոյ բուզանդ չի. 4. յայտնի յերկուս բաժանէ զՂոփս, յասէն. * () զանիւն մեծ իշխանն Ղոփաց... և զնոյն իշխանն Ղիւսոյ Ղոփաց: Եւ յերկուց Ղոփաց աստի զմին կուէ Ղոփս Թեմ, և զմիւսն Ղոփս շահումաց: Եւ պատակ սփռելն ասէ չի. 21. * Եւ զաղանիս, և ընդ Ղոփս մեծ, ընդ անգեղ տունն, և ընդ գաւառս անձաւայ, ընդ Ղոփս Եւ շահումաց: Կուէ Եւ շահումաց՝ յանուն ցեղին. Ըստ որում այլուր չի. 9. միայն Ղոփս անուանէ զսա, շատանալով դնել յորոշումն՝ զիշխանն որ ի նոյն ցեղէ. * () իշխանն մեծի Ղոփաց զմար, և զիշխանն Ղոփաց Եւ շահի ներսէն: () սոյն զայս Ղոփս շահումաց չի. 12. կուէ Ղոփաց աշխարհ. * () աբեկ իշխան նահապետն Սեծի Ղոփաց, և զվարազ Եւ շահի իշխանն Ղոփաց աշխարհին: Եւ ընդ ըստ բուզանդայ՝ Ղոփաց աշխարհ որ է չի. հայր, կուի Ղոփս շահումաց. իսկ Ղոփաց գաւառն՝ Ղոփս Թեմ:

. Եւ նախնի մատենագիրս յունաց կուի Սփինի, զոր և սղբաւուն զիրք Ժա. Թղթ. 531. կուի Սփինի Թեմն հայոց. և ի զանազան տեղիս զգիրս սորա նշանակէ, որ համաձայնի զրից չի. հայոց, կամ աշխարհին Ղոփաց: Վասն զի դնէ զսա առ եփրատաւ ի հիւսիսոյ մօքնայ, ընդ միջ մասիոս լերին և անտիտօրոսի, և ի հովտի անդ որ ձգի ընդ միջ տօրոսի և անտիտօրոսի հանդէպ գոմմաղինոյ՝ սահմանակից միջագետաց. բանգի զրէ՝ Թէ տօրոս լեւան է որ զՍփինի և զայլ հաշիւ հայո՝ Ի հիւսիսոյ Բաթանէ: Եւ այսպէս վարապար ստեփաննոս կուէ զՍփինի, Եւ լաւաւ նոյն օրէ Թէն ի հայտնութեմ: Եւ առաքել վասն այսր ի Ժա. գիրս սղբաւունի. զի նա ինքն սղբաւուն ոչ ի մերձակայս հայոց՝ այլ ի նոյն իսկ ի հայս դնէ զՍփինի՝ որպէս յայտ արարար, և որպէս յայտ առնէ նաև նոյն իսկ ստեփաննոս՝ յորժամ զգոմմաղինի դնէ հանդէպ սփինի, սահմանակից մեկնդինոյ. վասն որոյ և պարբեր լիոս մեկնիչ ստեփաննոսի ծոնուցանէ՝ Թէ զՍփինի պարտ է դնել ի սահմանս հայոց:

Յառաջ բան զսղբաւուն առաւել և ս ընդարձակ ձգէր սահման Սփինի, մինչև նոսե սղիլիսինի գաւառ հայոց էր ընդ նովաւ, որպէս նա ինքն զրէ ի նոյն գիրս. Թղթ. 530. Համաձայն սղբաւունի և պարբերոս զսփինի դնէ մերձ ի խոտորումն անդ եփրատայ ի հաւառ: Եւ ի Ղանթաթաթէ Եւ պիտակոսարանաց

(գոր բազում ուրեք յիշատակեցաք) 'ի Դ. հայտ դնի Սօֆինի' անմիջապէս նախ քան զհանձնիմ, համաձայն խռրենացւոյն. ուր որպէս յայտ է՝ զգաւառն Նոթիաց կամի նշանակել հեղինակն, և ոչ զնաշանգն որ է նոյն իսկ Դ. հայր:

Ատին մատենագիրք ըստ հնչման իւրեանց գրեն զսա Սօֆէնէ. յորս բոժոճնիոս մէլա⁽¹⁾ զնէ 'ի կարգս գաւառացն ասորւոց, և ոչ հայոց. նոյնպէս և պլինիոս⁽²⁾ յառորիս գնէ, կամ արտաքոյ հայաստանեայց. որպէս և 'ի զԼ. 3. զընակիւս գաւառին զՍօֆէնէ-ժն միանդամայն ընդ ատիապկնաց արտաքոյ կացուցանէ հայաստանեայց:

Եւ ասելի է նախ՝ թէ ամենայն հին օրինակք մէլայի դնեն անդ. ոչ Սօֆէնէ, այլ Վօթֆօնէ, որպէս վկայէ իսա հակ վասին. իսկ օրինակք պլինիոսի Դ. 13. գրեն Սօֆէնէ, և ոչ Սօֆէնէ. և 'ի զԼ. 9. Սօֆէնէ, որպէս ծա նուցանէ սալմասիոս առ 37. զԼ. սօլինոսի, ուղղագրելով զպլինիոս. թէպէտ զայսմանէ ինչ ոչ յիշէ հարտոսին մեկ նիւ պլինիոսի: Եւսելի է Էրկրորդ. եղեալ թէ Սօֆէնէ անունս ուղղութիւն զնի 'ի նոսա, սակայն նորա զանունս Վօթիւ ընդարձակ ասնուն. վասն որոյ և մէլա յայն քան զատիապկնէ և զբարեւոն զնէ յասորիս՝ որ էր յասորեաւ տան. որպէս և թուլիոս զքաղղեացիս զնէ յասորիս. ասն վասն այսր 'ի Ճիւրարտոս վասին⁽³⁾: {Խուսիւնոս պատմագիր 'ի ստորագրելն զհայաստան⁽⁴⁾ յիշէ զՍօֆէնէ, առանց 'ի բաց հանելոյ 'ի հայաստանեայց. 'ի նմա եղեալ զԷրկրորդ ակն տիգրիսի, կամ զի վեր յառնելն նորին, յէս ընկզմելոյն յերկիր:

Սոյն այս Սօֆէնէ կամ Սօֆինի է՝ որ Սօֆօնէն կուր առ արրիանոսի, ըստ վկայելոյ ստեփաննոսի առ տիօնի. զիւրք լի 'ի յայնպէս է տեսանել և առ պրոկոպիոսի⁽⁵⁾ որ ասէ. * 'ի հայաստան Սօֆանինի⁽⁶⁾ կոչեցեալ է բուղար Սարգիսիւրդուլիս անուն՝ կառուցեալ առ նինֆիոս գեւորով: Եւ 'ի զԼ. 3. * Եւս է (ասէ) անուն տեղւոյն 'ի Սօֆանինի հայոց: Եւ այլուր. (7) * Արտիկք անդրէն

(1) Գիրք Թ. ԳԼ. 11:

(2) Գիրք Է. ԳԼ. 12: Եւ գիրք Է. ԳԼ. 13:

(3) Գիրք Բ. Սեղ. Կապաւ, Թուրք. ԳԼ. 6:

(4) Գիրք ԻԽ. ԳԼ. 3:

(5) Գիրք Էֆեմերոս Գ. ԳԼ. 2:

(6) 'ի Լու. Զորահրամանին յուս. տիմանոսի գրի Ղարբօնի. առ 'ի ճշանակել զհնչումն Ծ. ասորիս: որ պակասի առ յոյնս:

(7) Գիրք Թ. պատեհագմն պար. սից. ԳԼ. 21:

արշաւեցին ի միջագետս . . . զ]՝արդիրորդին յորոյ պահպանութի կարգեալ էին վուզիս և վեզան՝ պաշարեցին . այս քաղաք կառուցեալ է ՚ի Սօֆանինի՝ հետի յաւիւսայ միւ . ասպարիզօք ՚ի հիւսիսակողմն առ նինֆիոս գետով, որ զսահմանս հռովմայեցւոյ բաժանէ : ՚ի պարտից ॥ : Օ այս Սարտիրոսաց քաղաք՝ զոր պրոկոպիոս դնէ ՚ի Սօֆանինի, յովհաննէս կաթողիկոս որոյակի դնէ ՚ի Դ. հայս . և հին թարգմանիւք վարուց նոյն մարութայի կոչն Նորաց քաղաք, և այսպէս Սօֆանինի է նոյն իսկ Սօֆինի, կամ Նորք :

Եւ շէլարիոս անձանօթ աշխարհ . ուն մերոց մաւտենագրաց, ուստի և անտեղեակ ՚ի աշխարհիս հայոց՝ ձգնի ցուցանել (1) թէ Սօֆանինի պրոկոպիոսի՝ այլ է ՚ի Սօֆէնէ գաւառն՝ զոր սղրավոն և պաղոմէոս դնեն ՚ի հայս, ստիպեալ յերկուց : Սի՝ զի Սօֆէնէ է առ եփրատաւ և առ անտիտօրոսիւ . իսկ նինֆիոս գետ որ անցանէ առ Սարտիրոսաց քաղաքաւ Սօֆանինի գաւառին՝ խառնի ՚ի տիգրիս գետ, որով և Սօֆանինի պրոկոպիոսի ձգի առ տիգրիսիւ : Երկրորդ՝ զի խառնումն նինֆիոսի ՚ի տիգրիս՝ թուի լինել ՚ի միջագետս, և ուն ՚ի հայս . զի ամփնանոս՝ որպէս նաև պրոկոպիոս մերձ ՚ի վերոյդեալ նինֆիոս գետ դնեն զ]՝միդ, զոր շէլարիոս կարծէ լինել միայն քաղաք միջագետաց, և ուն հայոց :

Եւ առ առաջինն՝ յայտ է թէ սղրավոն ուն դնէ զ]Սօֆէնէ ձգեալ միայն առ եփրատաւ, այլ ըստ մասին ձգի նաև առ տիգրիսիւ ՚ի վերին կողմանս ընթացից նորա . զի որպէս գրեցաք ՚ի վերոյ՝ յուսախնսս ՚ի Սօֆէնէ դնէ զակն տիգրիսի, և մեր մատենագիրք ՚ի Դ. հայս՝ որ է նոյն : Օ այս առաւել ևս յայտ առնէ այն՝ զի Սարգաթիոսէրդա՝ որ ըստ սղրավոնի անկանէր ՚ի Սօֆինի՝ էր քաղաք կառուցեալ առ տիգրիսիւ, որպէս ունիս տեսանել ՚ի ստորեւ :

Իսկ առ երկրորդն՝ ասելի է, թէ Սիմիդ ըստ նորին իսկ պրոկոպիոսի՝ է ՚ի հայաստան, և գոյով նոյն իսկ Տիգրանակերտ քաղաք, նաև ըստ նախնի մատենագրաց այլոց ազգաց՝ սղրավոնի, պլինիոսի, և պաղոմէոսի՝ անկանի ՚ի հայս . ուստի ևս առաւել Սօֆանինի որ էր ՚ի հիւսիսայ ամուսայ՝ անկանի ՚ի հայս : Եւ թէ տեղեակ

լինէր չէլլարիոս, ոչ գրէր, * յիշէ ապա այս Սօֆանէնէ (պրոկոպիոսի) ի Սօֆէնայէ մեծին հայոց (սղրափոսի,) որ ձգի ի հիւսիսային միջագետս ի վերոյ քան զնիսիպին և այն է մծրին :

Աւր յայտնի ընդդիմանայ կարծիք իւր՝ իւրոց բանից զի եթէ Սօֆէնայն ձգեալ ի հիւսիսային միջագետս՝ ի վերոյ քան զմծրին, և սահման հայոց, ևս առաւել Սօֆանինն անկասի ի սահմանս հայոց, որ ըստ պրոկոպիոսի՝ և ի վերոյ կամ ի հիւսիսոյ քան զՍփիդ. զի Սփիդ ի հիւսիսոյ և քան զմծրին՝ որպէս յայտնի գնէ և չէլլարիոս յաշխարհոս իւր : Իճդ՝ առաւել հիւսիսային կամ վերս, միջագետաց՝ առաւել սեպհական մասն է հայաստանեայց, քան թէ նուազ հիւսիսայինն, որ պիտի է մծրին առ ամբալ :

Իսոյց պատճառ վրիպելոյ չէլլարիոսի այն է, բանզի համարի՝ թէ ոչինչ մասն միջագետաց անկանի ի հայս, վասն որոյ և այլազգ մեկնէ զքանս պրոկոպիոսի վասն միջագետաց ⁽¹⁾ . իբր զի՝ զայն վերին սահման ձգեալ մինչև ցամիդ՝ ցուցանէ լինել բնիկ միջագետք ստորև, կամ ի հարաւոյ սօրոս լերին, և միայն պիտակարար կոչեցեալ հայաստան. որ է չդէմայլոյ մատենագրաց, նա և ընդդէմ ստորագրութեան պրոկոպիոսի. զի զբազում քաղաքս որք անկանին ընդ միջ երկուց գետոց եփրատայ և տիգրիսի՝ գրեթէ մինչև ցամիդ՝ գնէ ըստ այլոց ի հայս ⁽²⁾ :

Եպիսկոպոս յանուն այսր գաւառի յիշատակի առ փոտիոսի ի մատենան մք. ուր Սարուծա կոչի Սափաբէնեանց Եղիսեփոս. զոր այլք կոչին Եպիսկոպոս քաղաքին մարտիրոսաց՝ որ էր յայսմ գաւառի : Եւ ի ստորագրութիւն Ժողովոյն հռոմկալոս յիշատակի՝ Ստեփաննոս եպիսկոպոս ծովաց : Եւ յիսպէս ի ստորագրութիւն Ժողովոյն սոյ՝ որ եղև ի 1307. յիշատակի Շմաւոն եպիսկոպոս Սծաղոյ շահադանեաց, որ թուի լինել լատիք շահաւնոց ⁽³⁾ :

(1) Տես զքանս պրոկոպիոսի ի վերոյ ի ներածութե նահանգիս եր. 39 :

(2) Տես Գոսն այսր և ի ներածութե նահանգիս, ևս և ստորև ի ստորագրութե ամբայ. որպէս և միջագետաց՝ յայլ հատոր :

(3) Եիշատակի ուրեք առ թագմայի մեծօրէնոյ եղիսյ ամբալ, կերտ գրեգորի տոմեացոյ՝ լի

նէլ հայրենեք ի յՈՒՅՈՒՅ, զորմէ շուշիմք ինչ սակ հաւաստի՝ թէ նոյն իցէ ընդ Սծովոյ շահադանեաց, կամ ընդ Շահաւնոց. կամ Շահենի ծովաց՝ յիշատակելոյն ի թուղանգոյ. ուր և առաքել պատմիչ զԷ. Ը. Թղթ. 413. յիշէ գաւառ ինչ մարմաւոր ըստ հիւման՝ լինել ի սահմանս նախնաւորս, զի առի. Մերձ մայրաքաղաքին

Վաղար Սարգիսայ, կամ Սարգիսայ Գաղա: Ս. յովհաննու կաթողիկոսի կողմ Սարգիսայ պալէս, որպէս նաև առ ասորկայ, որ է նոյն. զի Սուլէս՝ կամ ըստ յունական նին Սուլէս՝ Վաղար թարգմանի առ մեզ: Ս. գիրս յունաց գրի Սարգիսէլէս, իսկ ՚ի գիրս ասորւոց Սեփնաս սոփե, որ զնոյն նշանակէ: Սայց յաճախ կոչի առ նոսա (որպէս և միշտ առ արարացիս,) Սեփուրէն. ուրեք ուրեք և ՚ի գիրս մեր կոչի Սեփեթ:

Ս. վարս մարութայի՝ զոր յասորւոց թարգմանեցին հայրն գագիկ, և գրիգոր սարկաւազ, կոչի նաև Վաղար Ժոփոյ, յանուն գաւառին. նոյնպէս կոչի և առ ասորի մատենագիրս ինչ, միայն զանունս Ժոփ, և զաւաղեալ տնէլով. զորմէ տէն ՚ի վերոյ և զբանս պրոկոպիոսի:

Ստանի առ ասորիս և այլ հին անուն քաղաքիս, այն է Սեփեթ, որ անծանօթ է առ մեզ. և միայն զՍեփեթ գաւառ չորրորդ հայոց գտանեմք մերձաւոր հնչման սուրա:

Յետևինիանոս կայսր կարգեաց զսա Սայրաքաղաք չորրորդ հայոց, որպէս յայտ է ՚ի լն. նորահրամանի նուրա. և ըստ վկայելոյ մալալասայ ՚ի սկիզբն ԺԸ. գրոց, ՚ի նորոգելն իւրում զքաղաքն՝ փոխեաց նաև զանունն. * Սոյն կայսր զքաղաքն հայաստանեայց զանուանեալն Սարգիսիոթոլիս նորոգեաց, և Յասարհիմոնէլէս կոչեաց. զհնացեալ եղծեալ պարիսպ նորա և զսրահ առ հասարակ անդրէն կառուցեալ, և զգունդ արեւելեան ՚ի նմա կարգեալ: Ս. ամս որոյ և յովհաննէս կաթողիկոս Սարգիս Գաղա անուամբ կոչէ, յասելն վասն մօրկայ կայսեր. * յազ՝ զչորրորդն կոչեցեալ հայք, յորում Սայրաքաղաք Սարտիւրոսաց պալիս՝ պսինքն նիւրկերտ, (կոչէ մօրիկ) Յասարհիմոն Դեթ: Սոյնպէս և վարդան ՚ի նմին պատմութեան մօրկայ զսոյն զայս կոչէ Սայրաքաղաք Գ. կարց. * յազ՝ զչորրորդն հայք՝ յորում Սայրաքաղաք Սեփուրէն (1):

Նախնական կայ գաւառ մի՝ զոր անուանեն Շեփուսայ-թ, և յայտմ գաւառի կայ գիւղ մի՝ զոր անուանեն Օնդի. և մերձ այսմ գեղջւ կայ շինեալ ՚ի վաղեմեաց Ժամա նովագ վանք մի յանուն որբուհոյ Եծածնին. զոր անուանեն Օնդգովն: Ս. այս գիւղ յիշատակի և ՚ի գրութեմ ինչ ջահկաց ՚ի ԺԳ. դարուն:

(1) Նոյն է սա որ առ ասորիս և առ արարացիս կոչի Սեփուրէն. տառադարձութիւն առ մեզ գրեալ Մոփուրէն. որ առ կիրակոսի գրի ուրեք Մոփուրէն. Միւնցեա անցանկին (ասէ զօրք հուլաւուն խանին Թաթարաց) ընդ ֆաղաքն մարտիրոսաց որ կոչի Մոփուրէն: Եւ լատիններէն ցին ՚ի զԼ. ԻԲ. ՚ի գրելն վասն յա

Այս քաղաքը ըստ պրոկոպիոսի հեռի է յամհայ միւրեայ ճանապարհաւ քաջագոտի առն, կամ որպէս այլուրդնէ՝ մէն. ասպարիզօր, այսինքն չի միոնաւ. իսկ յազանց տիգրիսի՝ ժէ. միոնաւ, (որպէս դնի՝ ի ծանօթութեւն եպիսկոպոստորանաց,) կառուցեալ յառաջ քան գորն մարութեալ թաւ մարութեալ (որ ի սերնդոց մօրն էր ի նախաբարազուն ազգէն հայոց,) շնորհա գտեալ առաջի կայսեր թեոքոսի փորձ, ինչոքեաց ի նմանէ ամրացուցանել զայն՝ ամրացոյն պարսպաւ. (1) և ի մէջ քաղաքին շինել տաճար, առ ի նմա հաւաքել մասն ինչ ի նշխարաց ամենայն Երջ, որպէս և եղև իսկ:

Թիւ նշխար, ցն զորս մարութեալ հաւաքեաց անդր ի զանազան աշխարհաց՝ մի ըն միոջ, նշանագրի ի հին վարս նորա. * Վ. հոռովմոյ իշխանութեան թէն ձև ինչ. և յասորեստանեայց ինչ. և յիշխանութեան պարսից ձև. և յիշխանութեան մերմէ (որով իմանայ զհայս, որպէս ակնարկի յայսմաւուրս ի մոյսի 28.) կը: Սիւրհամուռ ընդ առնայն աշխարհս բերեալ Երջն երկերիւր և ութսուն հազար. թողում ասել և որ յետ այնորիկ ժողովեցան, և կամ կատարեցան ի նոյն քաղաքի որ վկայք, և կան անդէն:

Հայսմ հետէ քաղաքն թէպէտ և անուանի գտաւ ի

կորայ Թեոքոպեցւոյ. * Անցուցեալ զառաքս իւր՝ երթեալ յառաջէն մեռանի ի քաղաքն որ կոչի Մանասրէն: Իսկ առ զէտրեանի ի թղթ. 686. * Ասորայն Մարգիթորոյն որ առնոսա (այսինքն առ սարակինոսա) Մեֆէթին կոչի:

Այս անուն զանազան օրինակաւ գրի առ ասորի մատենագիրս՝ Մանգլէն, Մանգլէն, Մանգլէն, որպէս է տեսանել առ առ անմանեայ հատ. Թ. թղթ. 174: Այն առ անուն թուի լինել նոյն բնի Նիքիթո անուան. և փոխեալ մին ի միւսն, կամ Նիքիթէրա յասորեայ փոխեալ ի Մանգլէն, և կամ Մանգլէն փոխեալ ի Թեոքի Նիքիթէրա, Թեոքի մերձաւորութեան անուան մտաւկայ գտաւ ասին ազանեաց (զորմէ օտորեւ) ըստ որում և Նիքիթէրա և Մանգլէն մի և նոյն անուն:

Վասն որոյ հայրն զգրիկ և գրի գոր սարկաւագ՝ որք զգորս նշն մարութեայ յասորեայ թարգմանեցին ի հայ. զանունս Մանգլէն քին ի կրկին տեղին թարգմանեցին Նիքիթէրա. քանզի և Նիքիթէրա կոչել զայս քաղաք՝ սակաւ ուրեք գոտանմք, զորոքնուկ ի վարս մարութեայ՝ զոր յիշեցաք, առ յովհաննու կաթողիկոսի (զորոյ զբանս եզսր ի վերոյ), և առ ասորկայ. իսկ սովորաբար Մանգլէն, կամ Մարտիրոսաց քաղաք կոչի:

(1) Այս ամբողջ կամ նորա գործի ի ինչորայ մարութեայ՝ որ պատմի ի հին վարս նորա թարգմանեալ ի մեզ յասորեայ. ինչուն կոչի յայսմաւուրս խփեալ, ուր ասի՝ թէ մարութեայ շինեաց բերք բնագործի, և ի մէջ բերքին քաղաք մարտիրոսաց, զոր և անբժէ աստեման:

պատմութիւն, և պանծալի Դան զսոմենեօին սակաւ ուշադիր բազմութիւն երկնաւոր գանձուցն, բայց չէր այնչափ ինչ իննամով պահեալ 'ի տէրութիւն յունաց՝ գոլով հեռի յոյժ 'ի կայսերանիստ քաղաքէն՝ սահմանակից անմիջապէս պարսից տէրութիւն : Իսկ ամբողջ պարսպացն չէր ինչ մեծ՝ ըստ ասելոյ պրոկոպիոսի ⁽¹⁾ :

(2) Ի Թանձրութիւնորա էր 4 ոսնաչափ, իսկ բարձրութիւնն 20. վասն որոյ և կաւատ պարսից արքայ՝ յաւուրս անաստասայ կայսեր ընդ տէրութեամբ իւրով զրուեաց զայն, իբրեւ ընդ խաղս միոյն ահացուցանելով զքաղաքացիս, և ոչ թէ պատերազմելով. մինչև քաղաքացիք առահի առեալ զթէոդորոս իշխան սօֆա նինոյ՝ ընդ առաջ էլին կաւատայ, տալով նմա զերկուց ամաց զհարկն : Իսկ կաւատ համարեալ՝ թէ նորա նոյն հարկատուութիւնստովանին լինել 'ի բաժնի տէրութե պարսից, և ոչ կայսեր՝ Կանց գնաց անտի անմիաս, կարգեալ նոցա իշխան զնոյն իսկ զթէոդորոս ⁽³⁾ :

(3) Ուստի նիսանոս կայսր ամբողջոյց յոյժ զայս քաղաք. զորմէ թէպէտ մալալաս 'ի հարեանոյի գրեաց 'ի վերա գրեալ բանն. բայց պրոկոպիոս մի ըստ միովն ստորագրէ : Իշխանի հեռի (ասէ) յառաջին պարսպէն 4 ոսնաչափով՝ շինել ետ այլ պարիսպ 4 ոսնաչափ լայն, 20 բարձր 'ի հաւասարութիւն առաջնոյ պարսպաց. և զմիջոցն երկուց պարսպաց ետ լնուլ քարամբք և կրով, որով երկաթին եղեն մի միայն պարիսպ՝ բարձր 12 ոսնաչափ : Իշխանեաց արտաբուստ և այլ պարիսպ, և յաւելեալ զայլ ամբողջիս 'ի նմա՝ կացոյց զմին յիշխանացն հայոց՝ զոր Կուքս անուանեաց :

(4) Սաշարեցին զսա պարսիկք յաւուրս կաւատայ ⁽⁵⁾. յորում ժամանակի սիդգաս էր կարգեալ զօրավար արեւելից 'ի կողմանէ կայսեր. այլ քանզի 'ի պաշարման անդ մեռաւ կաւատ, զերծաւ 'ի թնամեաց քաղաքն՝ որ կայր 'ի նեղութե : Եւ զոր ոչ կարացին առնուլ յայնժամ,

(1) Գիլք շինուածոց 4. գլ. 21

(2) Այս ըստ պատմելոյ պրոկոպիոսի. իսկ 'ի վերագրեալ վարս մարութեայի պատմի, թէ բնակիչն ետուն կաւատայ զսոկի բաժանէ՝ զոր յազկերս տուեալ էր մարութեայի 'ի պարգևս. իբրեւ կաւատ ընթերցաւ 'ի վերայ նորա զանուն յազկերոսի՝ յարաստու հարեալ

գործոյց անգրէն զբաժանէ՝ ոչ կամելով զիշխատակ հարցն եղծունել, և ոգատութի շնորհեալ քաղաքին՝ մեկնեցաւ անտի :

(3) ըստ պատմելոյ պրոկոպիոսի 'ի գիրս պատերազմին պարսից 20. 21 : Այլ որպէս յայտ է՝ երկրորդն այս պաշարումն յեղեալն յաւուրս կաւատայ :

առին զկնի յաւուրս մօրկայ կայսեր 'ի ձեռն սիդդասոյ ուրումն տասնապետի. որոյ հակառակութիւնք բերեալ ընդ ումնն 'ի զօրապետացն յունաց՝ եմոյծ զպարսիկս 'ի ներքս. 'ի պարսից անդրին էառ մօրիկ 'ի 593, հանդերձ այլովք աշխարհօր և քաղաքք հայաստանեայց, փոխարէն օգնականութեն՝ զոր էտ խոսրովու ընդդէմ վահրամայ ⁽¹⁾:

Հիններորդ և 'ի տասներորդ դարուն տերութի քաղաքիս էր 'ի ձեռս տաճկաց ամիրային ⁽²⁾. և ընդ այլ ազգս բնակէին 'ի նմ' նաև տաճիկք. այլ ամրումսար ոմն ամիրայ՝ քեռորդի քատ անուն երևելի ամիրայի, խարէու թք իմն զտաճիկս առհասարակ հայածեաց և կոտորեաց. * Սինչե (ըստ ասողեայ Գ. 39.) ոչ մնալ տաճիկ 'ի նփրկերս, այլ հայ և ասորի բնակէր 'ի նմա:

Իթի հաւատասցուր պատմութե թաթարաց, յայս լատի առողաց միջի՝ ոչ որ կարաց առնուլ զայս քաղաք առանց սիրոյ մինչև 'ի ժամանակս թաթարաց. լակ 'ի 1260. հուլաւուն խանն թաթարաց սաստկապէս ողաւրեաց զքաղաքն՝ արգելեալ զամենայն զէլ և զմուտ, և զչուրն որ հոսեր 'ի նմա. ընդ զօրս նորա կային և քրիստոնեայք՝ որոց զօրավար կացոյց նոյն հուլաւուն զպաօշ իշխանն հայկազուն զայրն երևելի՝ զոր հասան կուէին: Հայնմ պաշարման որ տեւեաց ամս երկուս՝ յայն թշուռ առ թի հասին քաղաքացիքն 'ի աստկութե սովոյն, մինչև մի լիտր մարմնոյ մարդոյ՝ ոչ զաշեկանի վաճառել. բազմութի 'ի նոցանէ մեռան նաև առ անհնարին ցրտութե անբան:

Հետ այսչափ տառապանաց իբրև առին թաթարք՝ զմնացեալն ևս սրոյ ճարակ ետուն, ընդ նոսին և զզեղեցիկ երիտասարդն սեւաղայ խաչենեցի՝ որդի մեծի իշխանին զրիգորի. * Լայց միայն (որպէս ասի, կիրակոս,) զեկեղեցիս ոչ քակեցին, և ոչ զանթիւ նշխարս նոյն՝ զորս ժողովեաց որ մարութայ յամենայն ազգաց, և եղ անդ: Լ՝ՈՒ զօրքն հայոց որք կին ընդ թաթարս՝ զբազումս 'ի նշխարաց որք տարան յերկիրն իրեանց. և մեծ իշխանն քաղաքատունեաց առեալ զաջ նոյն բարթուղի մասի տաբաւ 'ի վանս իւր, զոր զկնի սադուն իշխանն արծրունեաց եղ 'ի վանս հաղբատ ⁽³⁾:

(1) Եւսգրիտ 'ի պատմ. եկեղ. զեր Դ. ԴԷ. 141: Եւ Թեոփիլակ. ասս սիմոպպագ:

(2) Ասողի. Գ. 15:

(3) Կիրակոս, վարդապետ, և Պատմ. թաթարաց:

Հայր ըստ վկայելոյ յովհաննէս կաթողիկոսի՝ յառուրց մեծին ներսեւի կացուցանէին 'ի քաղաքիս զլիաւոր եպիսկոպոս Ստորապօլիտ անուամբ. * Իսկ 'ի սերաստիա (ասէ) և 'ի մելիտենէ և 'ի Սարտիրոսաց քաղաքին Ստորապօլիտս կացուցանէին ։

Իայց 'ի վերջին ժամանակս եպիսկոպոսունք քաղաքիս 'ի ստորադրութիս ժողովոց ոչ վարեն զայդ պատուա նուն, այլ լոկ Եպիսկոպոս, և այն՝ ոչ 'ի կարգ արքեպիսկոպոսաց, այլ տոսկ եպիսկոպոսաց. զորօրինակ 'ի ժողովն հռոմկայի զկնի եպիսկոպոսին աշմուշատայ, և նախ քան զեպիսկոպոսն սերաստիոյ ստորադրէ զանուն իւր՝ զէորդ եպիսկոպոս նփրկէրայ : Իսկ 'ի ժողովն սոյ և ատանոյ 'ի չձ. Թվին՝ զկնի եպիսկոպոսին կամիոյ, և նախ քան զեպիսկոպոսն սանոյ, ստորադրէ՝ Լէւտիք եպիսկոպոս Լիբրկերայ :

Վիշ-ւ. Տեղի մօտ 'ի վերոգրեալ քաղաք, որպէս դնէ ասողիկ Գ. 15. * Իւ երթեալ հասանէ մերձ առ քաղաքն նորա 'ի Սարտիրոսայն պօլիս՝ որ է՝ Լիբրկերա, 'ի տեղին որ Վիփաշն կոչուր ։

Վարդաթիւղերտ : Ի հնումն այս էր մայրաքաղաք ծափաց ըստ դնելոյ սղրափնի (1) : * Լըրունիք (այսինքն Սայրաքաղաք) սօֆինիոյ՝ է Վարդաթիւղերտ ։

(1) տոյն զայս պլինիոս Գ. 9. դնէ 'ի կարգս քաղաքաց մեծին հայոց Սեբասթիոն 'ի տիգրիս. և ինչ լատին հնումն կոչէ Վարդաթիւղերտ : Լըրաքանգի չէլարիոս եղեալ է 'ի մօր՝ Թէ ծովք կամ սօֆինի ժշ հասանէ 'ի տիգրիս, վայրաւ պար ճգնի մեկնէլ զբանս պլինիոսի. իբր Թէ պլինիոս կամիցի ասել՝ Թէ առաւել մերձ է այս քաղաք 'ի տիգրիս՝ քան Թէ յեփրատ :

Չիք ինչ յիշատակութի զայսմանէ առ այլ մատենաւ զիրս յունաց և լատինացւոց. իսկ առ մեզ զլիսովին ան ծանօթ այս անուն. այլ մայրաքաղաք չորրորդ հայոց կամ ծովաց՝ յովհաննէս կաթողիկոս դնէ Չիբրկերա՝ որպէս աս սցաք 'ի վերոյ. որում միայն վերջին վանկին նման գտանի :

Վիտեն : Վրոկոպիոս (2) կոչէ Լըրոց, զորոյ և զգաւառ որդիէ այլուր (3) յասելն. * Ի մարդիրորդեայ յարեւմուտս կոյս է տեղին ֆիսօն անուն, կառուցեալ 'ի սս

(1) Գիրք Ժա. Թղթ. 537. Բ. ԳԼ. 26.

(2) Վատերազմ պարսից. գիրք (3) Շիւռաւոց. գիրք Գ. ԳԼ. 3.

Ֆանինի (դաւառ) հայաստանեայց, որ տարակայնի 'ի մարդիրորակայ սուղ ինչ նուազ քան զմիօրեայ ճմանապարհ։

Ինքեղ։ Ինքդ՝ ուր սպան տիրան զմրն յուսին՝ ըստ բուզանդայ, որ գրէ Գ. 12. * (1) որ բարձեալ պաշտօնէն ինչն դրան եկեղեցւոյն 'ի ինքեղ ընդդէմ արքունի մեծ ծովաց գաւառին, բերին 'ի գաւառն դարանադեայ 'ի գիւղն լորդան։ Իւր 'ի տպագրեալն վերապահաւ դնի 'ի Ինքեղէն։ Վանդի և 'ի Է. 7. բուզանդայ՝ գրի Ինքեղ. * Դոյնպէս և յերկիրն ծովաց 'ի ինքեղ ընդդէմ գանձքն լեալ էին ընդ նովաւ։

Ինքեղ։ (1) որմէ բուզանդ Է. 27. * (2) ևտ մահուան (ասէ) մեծ քաջանայապետին ներսիս՝ եկն բնակեցաւ նա 'ի մեծ ծովս, յանապատին որ կոչի անունն անդուին Ինքեղէ, 'ի վերայ գետոյն՝ որ անուանեալ կոչի մամուլ լեղ։

Ինքեղ։ Դիւղաքաղար կոչէ զսա ասողիկ Բ. 1. յասն լն վասն նրոյն արիստակեայ. * (3) քնեաց զմեծ եկեղեցին յաշարհին ծովաց 'ի գիւղաքաղարին իտղան։ Ի ասն որոյ և 'ի ծանօթութե Էպիսկոպոսարանաց լննի կայք սեր կոչի յունարէն Իտղանի իտղան. որ Թարգմանի Վաղարաշաք, իրր Վաղարաշեղ խոզանու, և դնի 'ի չորրորդ հայս։ Իսլ մատթէոս կոչէ Դաւա խոշայ. զի որպէս յայտ է՝ անցմամբ ժամանակաց փոփոխին սաշ մանք գաւառաց, և նոր գաւառք յաջորդէն ընդ հնոյն։ Կայսրն Թէոփիլոս ըստ գրեղոյ ասողկայ Բ. 6. * (4) ևտ զան և զչորրորդ հայս անապատ ուռնէ 'ի մարդոյ և յուն ասնոյ։

Էնքեղ։ Ինքանի յայտմ գաւառի, ըստ մատթէոսի որ գրէ. * Ի ասն զի շմէկին 'ի գաւառէն խոզնայ էր. 'ի տեղոյն որ այժմ կոչի Էնքեղադէր։ (5) որոյ բանինցն յայտ է՝ Թէ յետ շմէկի կայսեր կոչեցաւ Էնքեղադէր, իրր Դաւադէր։ (6) սոյն հաստատ, այն՝ զի յառաւել հնումն ուղլով անուամբ կոչէր, որ զնի յայտմաւորս մարտի 27. * Ի՞նչ քաջանայս յոհաննէս էր 'ի քաղաքէն (7) Երազոյ՝ որ այժմ Էնքեղադէր կոչի։ Իս անուն փորր ինչ ուղլայ լուծի տառից գրի 'ի մայիսի 27. * (8) Երազոյն և շմէկին 'ի Էնքեղադէր հայ էր աղգաւ։ (9)

(1) 'ի տպագրեալ յայտմաւորս հանաքի՝ որ վկայեաց 'ի սկիզբն մարտի 27. 'ի վերս յովհաննէս քա. ԺԷ. գործն 'ի նմին քաղաքի՝ յէ

Նիշատակի և եպիսկոպոս քաղաքիս 'ի ստորագրութիւն
եպիսկոպոսաց ժողովոյն սոյո՝ որ զաւանդեցաւ 'ի սկիզբն
ԺԻ. դարուն՝ Հայրապետ Լյպիսկոպոս Սմկածագուց-
որայն և 'ի միւս ժողովն սոյո՝ որ առ մխիթար Կաթողի-
կոսիւ՝ Լանիւ, Լյպիսկոպոս Սմկածագուց։

ՀԱՆՁՆԻ Բ.

Լ. զաղարայ Թղթ. 268. գրի՝ ԼԶԺ. * Լաւբեալ
'ի մերձակայ սահմանակից տեղեացս՝ առ հայ մարդիկք
զաւառին Լնձտայ, և ծոփաց, և հաշտենից։ Լոյնպէս
և առ բազանդայ Դ. 12. * Օ վաղար՝ որ էր իշխան
Լնձտայ։ Սոյնպէս գրի և առ խորենացոյն Դ. 15.
որ և 'ի միւս՝ ձեռագրի դնի ԼնձԺ. * Լակ արքայ փո-
խանակ նորա կարգէ զսաղամուծ տէր Լնձտայ։ (1)

Լ. պտղովեայ (2) գրի Լշէրէի. * Լակ 'ի մնացեալ և
'ի հարաւային մասին 'ի մջ աղբերայն էւփրադայ և դի-
կրիսի՝ է Լքիզինի։ Աւր յորինակն բալադինեան ուղ-
ղադոյն ևս գրի՝ Լշէրէի. և ստորեւ յիշէ քաղաք Լշէր-
քանուն (3)։

Լ. լւն. նորահրամանին յուսափնիանոսի յիշատակի Լշ-
շէրէի. և 'ի նախայիշատակեալ զաւազանագիրս եպիս-
կոպոսարանաց լեւոնի դնի Լշշէրէի՝ 'ի սեռական հօլովն
զկնի ծոփաց։ Սերփէրուծին (4) կուէ Խանդիք, և զնէ
յաւելեալ 'ի միջագետս. * Խանդիք և Սամանոբոլիս
էին փակամբ մկրիկնեայ... 'ի ափրէլն ռոմանոսի առ-
զաւառն (Թէմա) միջագետաց յաւելան նաև Սամա-
նոբոլիս և Խանդիք։

Լ. լաստիվերացոյն (5) գրի Հանքէ, ըստ որոյ և առ-
ստորի մատենագիրս կողմասու երիցու և դիոնիսեայ՝ գրի
Լնաշէի, կամ Հանաշէի. (6) որ՝ զաւառ ստորեաց կուէ
դիոնեսիոս, որպէս և զայլ տեղիս ինչ հայոց. * Լպա-

շատակի և Կորէր Ստեփանոս
շեալ տեղին արտաբոյ պարտպին. և
Եկեղեցի յանուն Խնածորն՝ ինկրցս
պարտպին, որպէս և Եւրպոյ առ
նուն Բերք՝ յանգիման քաղաքին։

(1) Բաւլյ. քննիչի է. զի յայլում
ձեռագրի գնի անդ Լնձտայ։

(2) Գերք է. զԼ. 13։

(5) Ստեփանոս գիտի 'ի բառն
Լնաշէ՝ որ է նոյն, ուր գրէ՝ Թէ
ըստ պազումայ է. 7. է քաղաք
ժողուն հայոց. զի պտղովեոս զնէ
զայն 'ի մեծն հայոց։

(6) Գերք կառավարութեւ. զԼ.
50. Թղթ. 135։

(5) Գլ. ԺԷ. և ԺԹ.

ԴԵԳԻՔ:

Ի ծանօթութեւն եպիսկոպոսարանաց լեռնի կայսեր
դրի ի սեռական հալոյն Տէկտիս, և զնի ի շորորդ
հայս:

Ինչ: Օ որմէ ստեղծել ի Տշ. * Ինչ և ի հայս
(կայսրն թէպիլոս) և առ զամուրն զպաղին, և զմեծ
կերտ, և զինչ ի գաւառին յեգիս⁽¹⁾, և զխողան ॥

Տեղի շորորդ հայոց, որոց գաւառի անձանդ:

Ինչպէս: Ի վերորդեալ ծանօթութեւն եպիսկոպոսա-
րանաց ի շորորդ հայս՝ դրի ի յոքնակի սեռականն Ինչ
հասարակ: Օ նոյն յիշատակն և այլք ռմանք յարտարին
մատենադրաց յունաց և լատինացոց. Իբնասար, կամ
Իբնասարա անուամբ, զորոյ զգիրս պլինիոս Խ. 9. զնի
ի մեծն հայս Սէր յէբրեո. իսկ պտղոմէոս Սէր ի Թորո:
Սրակա և տախտա ԺԵ. 10. զԻրսամաստա բերդ յիշե
Ի Բէլ Թորո: ի հայս: Ստղիրիոս՝ որում համաձայնի և
պտղոմէոս՝ զգիրս աշմուշատայ կացուցանե, ընդ մէջ եփ-
րատայ և տիգրիսի, թէպէտ և ի հայս զննն, և ոչ ի
միջագետս:

Իազար անուանել պողիրիոս ի Խ. գիրս Իւր. պլինիոս
և պտղոմէոս Իւան կոչն: Իտանի և պրամ մարկոսի
տրեխիոսի կայսեր՝ տպեալ ի քաղաքիս յունականն գրով
Իբնասարէնն, որ նշանակէ Իբնասարացոյ, կամ ըստ մեզ
Ինչպէսպէս:

Ինուն քաղաքիս Ինչպէս, աղաւաղեալ է յԻբրան-
դա անուաննս, զորօրինակ ուղղագոյն ևս կոչն ռմանք,
և ի յանուանն յայտ լինի՝ Իբրանայ թագաւորի՝ կամ
այլոյ ուրումն Իբրանայ շինեալ զայս քաղաք:

Հայ Եպիսկոպոս տեղւոյս յիշատակի ի ստորագրու-
թիւն ժողովոյն հռակլայու ի ԺԲ. դարուն՝ զնի եպիս-
կոպոսին կիպրոսի, և նախ քան զեպիսկոպոսն նիքիէր-
տոյ՝ լիւսիոգորոս եպիսկոպոս Իւնուշտայ:

(1) Եթեմակ մի ստեղծելի գրի. զխողան ॥ Այլ եգեանն մեր ի
Իւն և նի ի հայս, և կառ զա- վերոյ՝ ուղղագոյն ևս է, և ըստ
մուրն զպաղին, և զմեծկերտն, և հասարակն օրինակի:
ԶԻնչի ի գաւառին յեգիս, և

Յիսկին ծանօթութիւն եպիսկոպոսարանաց՝ բաց ՚ի նախաշխատակեալ տեղեացդ զնին ՚ի շորրորդ հայս և յետադայրդ. Տօբէն, որ այժմ Սայրաբաղար է ասէ. Իրաւօրէն. Իբրն, որ է բերդ. Կարէն. Սօնաշորն:

Ճաշտեալ: Ինքդ՝ զոր յայս նահանգ Էրեի գնել ասողիկ զ. 36. յասելն. * Նիսդ. Թուականին շարժեցաւ երկիր, բայց սաստկագոյն աշխարհն շորրորդ հարց... բերդն բալու հանդերձ շինուածովն, և քաղն ևս փլուզանիւր. խարխալեալ ճապաղաժուր բերդին, Վրկլաթայ, Իմթախայ, և Իմթայ, և ամենան քաղուկիր գեղեցկաւն եկեղեցւաց:

Թուական մեծոփեցի Վաւառ անուամբ յիշատակէ ճապաղաժուր, յասելն վասն լանկթամուրայ. * Ի սաւ կաւ աւուրս եհաս ՚ի վերայ նորա ՚ի Վաւառն ճապաղաժուր:

Հիշատակի և եպիսկոպոսն տեղայս ՚ի ստորագրուին ժողովոյն սոց ՚ի ԺԳ. դարուն. Սերորէ եպիսկոպոս ճապաղաժուր:

Սեփեթ: Հայտ է Թէ անկանի ՚ի շորրորդ հայս, զի սամուէլ Թուէ զսա մի ՚ի տեղեաց՝ զոր կառ և յաւեր էած կայսրն Թէոփիլոս. արդ Թէոփիլոս ըստ ասողկայ շորրորդ հայս յաւեր էած: Սորդան կալէ զսա բերդ, և զնէ մատ ՚ի բալու. ՚ի գրելն վասն նա. բարաղի կաթողիկոսի. * Սատաշէ: նմա փորձութիւն ինչ տակաւ ՚ի ճանապարհին ՚ի բերդն Սեփեթոյն⁽¹⁾ մատ ՚ի բալու ՚ի յուսականացն որ անդ. որք կառնեցան կողոպտել վնասաւ:

Հիշէ անդէն վարդան և զՆոսիակ՝ յասելն. * Իայց զիսն երկաթի՝ ձեռագործ առարկելոյն Թաղկոսի, որ տանէին առաջի, ընկեսոյ բարձրոյն ՚ի Նոսիակն: ԻՆՅԷ. զկղզեակն որ ՚ի նմին ծովակի՝ յիշատակի, նա ինքն վարդան՝ յասելն. * ԻԹուէն հայոց շրջեալ ՚ի բաղոմ վայրս, ՚ի կարմիր վանքն, և ՚ի շուղրն, և ՚ի Նոսիակն, գնացեալ դադարի ՚ի հոռակալն:

Իշխակէս և ճարհալին վասն եզրօր իւրոյ զրիգորի կաթողիկոսի ՚ի յիշատակարանն Հիսորդուր:

* Ի Նոսիակ անուն գրեկէն Էրեալ,

զոր սեփհական ինքեան շինեալ, ⁽²⁾

(1) Ի Թուոմ օրինակի գրի Սեփեթ. Իսկ յայլում օրինակի գրի Սեփեթեթաց:

(2) Զայսուէ գաւառ տեղեացս

Հիշատակեն ոչ ճարհալին, և ոչ վարդան, և ոչ այլ որ: Տե՛ս և ՚ի Նոր հայաստան. Թղթ. 240:

Ա. Դ. Զ. Ն. Ի. Փ.

Լուրի ուրեք նաև Մ. Զ. Բ., յանուն առաջին և երեւելի գաւառին իւրոյ. զի ուր խորենացին ի. Դ. Զ. Բ. թէ Վաղարշակ կարգեաց բղէլի տալով նմա գաւառ զՄ. Զ. Բ. և զՅրջակայս, անդ յովհաննէս կաթողիկոս դնէ զանունս Մ. Զ. Բ. և բղէլիս. մի յերկրին գուգաբաց հիւսիսոյ, և միւս ևս յարեւմտից հարանոյ յաշխարհին Մ. Զ. Բ. և իւրոց ընդ մէջ չիք ինչ տարբերութիւնս մասնատական անունն, բայց եթէ մի միայն տառիս է՝ ի շորակս և ի միում ձեռագրի խորենացւոյն զոր յիշեն վիտղոնեանք թարգմանիւք նորին խորենացւոյ՝ ի նոյն զլուխ փոխանակ Մ. Զ. Բ. բառիս՝ գրեալ է Մ. Զ. Բ.:

Նուն ալս գաւառի յօտար ազգաց կողի Մ. Զ. Բ. և իւրեք ուրեք կողի նաև իւրեք տարեւորութիւն ուրակս է տեսանել առ խորենացւոյն ի. Դ. Զ. Բ. և իւրեքերկիր բակրոյ աղանեաց բղէլիս կողի յայս անուն, և ոչ ուրեք յանուն աղանեաց. * Մ. Զ. Բ. և իւրեք զմանաւոր շարաւային զօրօք, և զկիլիկեցի զօրս ի նմա զՎոլովմամբ Մ. Զ. Բ. և իւրեք տարեւորութիւն ընդ բակուր բղէլիս՝ սատակէ գնա և զգօրս նորա: * Յայտ է թէ պատերազմն ոչ եղև յատրեստան, այլ յաշխարհին հայոց յաղծին: Բանգի անդ տիրապետեալ էր բակուր:

Յայտնի ևս ի ն. Զ. Բ. վասն սիմ լերին՝ որ է ի սանուն գաւառին աղանեաց, առէ լինել Մ. Զ. Բ. և իւրեք տարեւորութիւն: Սին իրի և ապաւանդեղոս ի յճ. զլուրին աղանեաց, կամ զսահմանակալն յայս անուն կողի. * Մ. Զ. Բ. և իւրեք ընդ իւր... զլուրեան գաւառիցս իւրոյ տաճարին՝ որ բղէլին կողին, զառաջին սահմանակալն ի նոր չի բական կողմանէն, երկրորդ սահմանակալն յՄ. Զ. Բ. և իւրեք տարեւորութիւն: Մ. Զ. Բ. սահմանակալ և բղէլիս առ

րեւոտանեայց կողման՝ մի միայն զոգեմն աղձնեայ գիտեմք՝ ի պատմութենց խորենացոյն ։

Եւ անուանուաւ անս սակս սաՀամնախյուծն՝ առ րեւոտանեայց, և գուցէ նաեւ սակս բնակչայն ստորեւ առնեայց սերելոց ի սանասարայ՝ որք թերեւս պահելն զիշու և զսոխորութի խրեանց աղչին ։ յաւել և զգեղ իշխանի սորա՝ որ նոյնպէս էր ի սանասարայ ստորեւ տանույ ։ * Զորոց զմինն (ասե խորենացին նա 22 ։ այսինքն յեր ։) ոչ որդւոյն սենեկերիմնց արբայի,) յարեմաից հարաւոյ աշխարհիս մերոյ (յորում անկանի աղձնեայ նաՀանդ,) մերձ ի սաՀամնա՝ Խորին ստորեւտանի բնաւ կեցուցանեւ սկայորդին մեր քաջ նախնին, այսինքն զսանասարն, և ի սմանեւ սերեալ լին զսինն ասացեալ լեւան ։ Իսկ սերձին և զխաւորին ի նոցանե՝ յետու ուրեմն մտերմութի վաստակոյն առ Թագաւորմն մեր ցուցեալ ։ Բղեճնութի կողմանցն արժանաւորեցան առ նուր ։

(1) Զիրս աղձնեայ՝ խորենացին յաշխարհադրութեն և ի պատմութեն զնե յարեմաից հարաւոյ, ։ սինքն յարեմաեան հարաւակողմն մեծին հայոց ։ որոք աղձնիք լինի սաՀամնաւից ի ։ հայոց ։ որպէս և յովհաննէս կաթողիկոս ի պատմութեն արտմայ յայտ առնել ։ (2) Եւ և առ տիգրիս գետով, զոր պարտ է իմանալ վասն երկոցունց և ս կողմանց գետայն՝ որպէս յայտ է յաշխարհ և ի սկզբնաւակերտ քաղաքէ նորա, որ է յաշխարհ Երեւան, և ի գաւառաց ինչ նորա՝ որք կան մինչ ցայժմ (որպիսի է և սասուն,) և անկանին ի ձախակողմն տիգրիսի ։ Եւ այսպէս պարունակէ նաեւ զմտմն ինչ հիւսիսային կողման միջագետաց, որպէս առաւել և ս յուցցի ստորեւ ։

Եւնի գետ իմախ անուն, ըստ յիշատակելոյ Թովմայի արժբունույ ։ * Եւ սաՀամնա աղձնեայ ի վերայ գետոյն իմախ կոչեցեալ՝ որ իջանէ ի ծովն քջնունեայ ։ Եւս է և բլուրն Երեւանիմն անուանեալ՝ որ յիշատակի ի ձաւորնորի (1) * Հասեալ ի գաւառն աղձնեայ ի բլուրն Երեւանիմն՝ աւետիս մատուցանել գաւառին ։ Զնա նուն երկաթոյ կոչեր և Զորն ։ վասն որոյ պլուր ի ձաւորնորի (2) փոխանակ բլրոյն՝ գրի Եւսին Երեւանիմն ։

(1) Եւնի վառ մծրնայ հայ Բաղեմի Բարգմանեալ յասոր ։

(2) Եւսին հին վառ նոյն նշն գրեալ ի մագաղայ աշտկերտ մարագէի ։

և զհի Սէրճի՝ Գառաւի աշխեաց : Բուզանդ. Գ. 10. Կոչե
] Եւան Սրբիւնիւսաց և Սաղարուսաց : Սահմանակից էր
այս լեռնն ռչտունեաց գաւառին վասպուրականի առ
ընծարիարս լերամբ : Եւ որպէս ցուցանեն վերոգրեալ
մասկնագիրք՝ էր ի նմա և տեղի ինչ անուանեալ Սա
րճի Բերդ :

{ Կայտ է Թէ ի լեռնէ աստի հաստնէին Սրբիւն, զոր
խորենացին յիշէ ի կարգս բերոց աղճնեաց նահանգիս :
Սահի և Սաւն՝ զոր սղրավոն ի ԺԳ. Գիրս դնէ ի կարգս
բերոց միջագետաց, յորում ըստ մասին անկանի աղճնիք :
Սահի և Սղբուր : Իսկ ի Թռչնոց Սղբուր՝ որ յայլում
օրինակի գրի Սղբուր : նոյն անուն յօրինակ ինչ գրի
Սղբուր, և յայլում՝ Սղբուր :

{ Եւս նահանգ մեծն տիգրան ետ ի Ժառանգութիւն
արծրունեաց, ըստ գրելոյ Թովմայի արծրունեոյ ի վարս
Գ. արտաշէսի արքայի. * Սղա դարձան (ասէ) վաշէ և
արշաւիր (որդիր խուրանայ արծրունոյ) ընդ արտաշէ
սի, առեալ զԹագաւորութիւն Երուանդայ . . . և դարձոյց
ի նոսա (արտաշէս) զաշխարհն զոր տուեալ էր ի Ժա.
ռանգութի՝ սեդրանայ հայկազնոյ. զոր կալեալ էր սա
նատրիոյ յարբունիս՝ զլեռն Սիւն, և զՍղբնիս մինչ ի
ուսհմանս ասորեստանի : Սկսէալ և առ խորենացւոյն
այլազգ գտանեմք, զորմէ տէս ստորեւ ի ստորագրութե
սանոյ :

{ Եւ զարշակ ն. կարգեաց աստ իշխանութի (որպէս
ասացար ի վերոյ,) որ անուանեցաւ Սղբուրութի. զոր
մէ արաբէս պատմէ խորենացին Գ. 7. նշանակելով նաեւ
շահման նորա. * Եւ զարաշան ի տանէ սանասարայ՝
հաստատէ Սղբուր մեծ և կուսակալ յարեմուից հարաւ
ւոյ՝ յեղեր սահմանացն ասորեստանի առ ավին տիգրիս
դետոյն, գաւառս պարզեւելով զՍղբն (1) որ շուրջ զնա
վաւ, և զլեռն տօրոս՝ ուր և Սիւն, և զՍղբուրն ամե
նայն ։

{ Տրդատ արքայ կարգեաց զսա մի յուլ իշխանաց՝ որը
էին գահազլուխ ի մջ տրեք հարիւր իշխանաց իւրոց,
ըստ գրելոյ օրակէանն ստեփաննոսի, զոր և յիշէ զկնի
բղէշին զուգարաց, և նախքան զիշխանն անգեղտան :
Եւս իշխան կոչեր Սղբուր, Սառուր, Սահմանաւ, և
Սղբուրէ կամ Սղբուրէ աբուռի Գառաւի, որպէս և տեսաւ.

(1) Բօրինակ մի խորենացւոյն գրի աստ Ասիւն :

նել առ ագաթանդեղոսի 'ի յձԹ. և առ բուզանդայ 'ի. Գ.
* ՍՆԺ իշխանն աղձնեաց՝ որ անուանեալ կոչէր իշխան,
որ էր մի 'ի չորից գահերէց բարձրէց ամանարին ալ.
բունի ։

Սքախանդեղոս՝ Երկրորդ դասն զկնի բղէչին 'ի որ
չիրական կողման՝ որ է բղէչի գուգարաց. այլ 'ի զիրա
բաղում պատուով յիշատակի այս բղէչի քան զգուգա
բայն. և նոյն իսկ ագաթանդեղոս 'ի յԺԳ. ('ի ձեռա
գրի) 'ի յիշին զիշխան սորա ըստ խորենացոյն՝ կոչի
իշխան ԲԺ. Երկրորդ դասելով զկնի իշխանին անդեղ
տան. իսկ 'ի խորագրի բուզանդայ զԼ. 16. դպր. և.
բղէչիք աղձնեաց կոչին լուսաւոր ։

Սասն որոյ և 'ի ժամանակագրութեն Էղեւիոյ (առ
ասանմանեաց)՝ զԲազաւորսն եղևիոյ՝ զորս մի ըստ միւ
ջէ շարայարէ հեղինակն ասորի, համարիմ լեալ բղէչիս
աղձնեաց, զի գտանին 'ի նոսա անուանք լծագաւորաց՝
որք առ մեզ են անուանք բղէչին աղձնեաց. զորքի
նակ իսկրոս և Սակարոս՝ որ առ մեզ է իսկուր.
Սամսոս՝ որ է Սաթան՝ յիշատակեալ 'ի մարտապայ.
Սաղի՝ որ է Սաղինակ. այլ վասն այս. տես և 'ի մի
ջաղեաս ։

Սրգ՝ այս բղէչիսութի երևելի 'ի 'ի. դարուն ապրա
տամբեցաւ 'ի մինջ, կամ ըստ ասից բուզանդայ 'ի. Գ.
* Հատաւ յերկրն իշխանութեն հայոց. (1) որոյ գահաւ
ձառն դնէ խորենացին 'ի. Կ. * Վանդի 'ի վախճանել
երանելոյն տրդատայ՝ մեծ իշխանն բակուր՝ որ իշխան
աղձնեաց անուանէր՝ տեսեալ զսանատրուկ լծագաւ
րեալ 'ի փայտակարան, զնոյն և ինքն խորհեցաւ, լծի
պէտ ոչ լծագաւորել՝ զի ոչ էր արչակունի, այլ ճիրտ
զլուխ կամեցաւ լինել. ձեզքեալ 'ի միաբանութի հայ
ոյ՝ ձեռն ետ յորմիզդ պարսից արքայ ։

Սքախանդեղոս ձեռնառութի յունաց բարձին զա
պրատամբն 'ի միջոյ, և զվաղինակ սինի կացուցին բղէչի,
(1) այլ սուղ ինչ զկնի՝ յորժամ որդի բակրոյ իշխան ա
նուն կալաւ զժառանգութի տանն՝ այս նախանդ զատու
ցեալ մնաց 'ի տէրութեն հայոց 'ի ժամանակաց անտի
թ. խաւարովու որդւոյ տրդատայ. որ ոչինչ փոյթ կալաւ
նուաճել զնոսա, ըստ ասելոյ խորենացոյն 'ի. Ը. * ՍԺԼ

(1) խորենացին 'ի. 18. զվա. անուանէ արեւելեան զորուն.
դինակ սինի միայն սպարապետ

և ոչ վասն հատուածելոյ կողմանցն (որք էին փայտակա-
րան, և աղծնիք,) հակառակեցաւ ինչ յետ միոյ նուազի
(պատեբազմի), զոր 'ի յունականացն կրեցին զօրաց-
այլ 'ի կամս [ծողեալ զարքայն պարսից] խաղաղութի ընդ
նմա առնէ, բաւական համարեալ՝ մնացելոց սահմանացն
տիրելը։

{ Եւուրս Թ. տիրանայ յաջորդին խոստովու՝ դարձեալ
անկաւ ընդ տերութեմ հայոց, որպէս երեւի 'ի բանից բու-
զանդայ Գ. 14. զի անդ զնէ բնակեալ զտիրան։ Այն-
պէս և յաւուրս Թ. արշակայ յաջորդին տիրանայ էր
ընդ տերութեմ հայոց. քանզի նոյն բուզանդ Գ. 20. զրէ-
վասն արշակայ. * Առեայ ընդ աղծնիս ընդ իւր իշխաւ
նութիւն ։

Այլ յաւուրս սորին արշակայ անդրէն ապստամբե-
ցաւ. * Աւ զօրն և տունն տոհմին Աղծնեաց կողմանն
(ասէ բուզանդ Գ. 50.) ապստամբեցին յարքայէն հայ-
ոց արշակայ, և չոգան կացին առաջի արքային պարսից
շապուհ, և պարխպ ածէին 'ի հայոց կուսէ՝ որ Արտի-
կոչէն. զրոճս զնէին, և զատուցին զիւրեանց աշխարհն
'ի հայոց ։

Առչեղ սպարապետ պատրայ արքային յաջորդին ար-
շակայ՝ վերադին գրաւեաց 'ի հայս, և վերակացուս և ոս-
տիկանս կարգեալ յերկրին աղծնեաց՝ 'ի հարկի կացոյց,
ըստ զրեւոյ բուզանդայ Ե. 16.։

Այս ստիպ ստեպ պապատամբութի է՝ որով աղծնեաց
նահանգ իբր օտար համարի յաշխարհն հայոց առ մաւ-
տենսագիրս այլոց ազգաց, և առ մերում եղիշէի իսկ՝
ընդ օտար աշխարհս յիշատակի, ընդ վիրս, ընդ աղուանս
և այլն. իբր զատուցեալ ինչ առանձին աշխարհ. * Աստ
ոյսմ պատմենի (ասէ [Թղթ. 9.] հրովարտակ եհաս յաւ-
խարհն հայոց, 'ի վրաց և յաղուանից, 'ի լփնաց և 'ի
ծողէից, 'ի կորդուաց և յԱղծնեաց ։ Այլ 'ի [Թղթ. 92.
* Վակեաց և զմիաբանութի աշխարհին վրաց 'ի հայ-
ոց, և աղուանիցն ոչ ետ յառաջ խաղալ, և զաշխարհն
Աղծնեաց ըստ նմին իսկ օրինակի յետս կալաւ ։

Աղծնեաց Ապիսկոպոս 'ի Ը. դարուն յիշատակի առ-
յովհաննու կաթուղիկոսի, և առ այլս՝ Արսն կուէցեալ,
որ զկնի եղև կաթուղիկոս ։

Վաւաւր սորա էն տասն. որոց կարգ 'ի վերջին գաւ-
առս զանազան օրինակաւ գրին 'ի ձեռագիրս աշխար-
հագրութե խորենացոյն ։

ա. Լճի:	չ. Լճաւոց խոր (1):
բ. Լեռնաբեր (1):	է. Լեռնաբեր (2):
գ. Լեռն (2):	զ. Լեռն (6):
դ. Լեռնի (3):	ը. Լեռնի խոր (7):
ե. Տօթի:	ժ. Լեռն:

Ա. Գ. Զ. Ն. Ի.

Լճաւոց խորի 'ի տպագրեալն և 'ի միում ձեռագրի տպագրեալն (Եւ խորեանացւոյն (8), իսկ յայլում՝ զբի Լճաւոց, և 'ի միում Լճաւի (9), 'ի պատմութե խորեանացւոյն ք. 7. կամ 8. կողմ Լճի. ըստ այլ օրինակի՝ Լճի:

Այն ալս անուն Լճի որ նշնալէս զանազան օրինակաւ գրի առ ձեռեանագիրս յունաց. զի սրբակոպիոս 'ի գիրս շինուածոց Կ. 2. կողմ Լճաւի. * Նախմ վայրի նիմփիոս (գետ) բաժանէ զհոռոմայեցիս 'ի պարսից, որք 'ի վաղուց անտի ընդ իւրեամբք գրաւեալ ունին զԼճաւոցի զաւառ՝ որ յայնկոյս գետոյն: * Այնն 'ի գիրս պատեւրագմաց պարսից ա. 8. գրի Լճաւի: * Այլ 'ի իւրովքն ճանդերձ Էանց ընդ գետն նիմփիոս՝ որ ընթանայ մերձ

(1) Զորմ տես 'ի վերոյ 'ի ստորագրութե Մարտիրոսաց քաղաքի:

(2) Երկուս օրինակս խորեանացւոյն՝ Կիւ:

(3) 'ի տպագրեալն Կեիկի. 'ի միում ձեռագրի՝ Կեիկի:

(4) 'ի միում ձեռագրի՝ Լճաւոց խոր: Նախմ ձեռագրի՝ Մարտիրոսաց խոր: իսկ յերրորդում Լճաւոց խոր:

(5) Լճաւոց յերկուս ձեռագրի. իսկ 'ի տպագրեալն և 'ի միում ձեռագրի՝ Կեիկի:

(6) 'ի տպագրեալն միայն գնի Դիւի:

(7) 'ի միում ձեռագրի՝ Մարտիրոսաց:

(8) Լճի անուն յիշատակի և առ թովմայի արծրունոյ յասելն. "Տիւրք յայնժամ Լճաւոց և ներքոյ կողման Լճաւոց մերձ 'ի

սահման տարուանոյ: Լճաւոց խոր՝ իսկ զորքն օրջստօրն անէր զօրութե 'ի բաղում քան թէ 'ի սակաւ տեղիս, զոր 'ի տարան, և զոր յանձնաւոցիս, և զոր Լճաւոց: Աւր տարե յիշե և զԼճաւոց զօրան:

Եւ ուրեք յառաջ բերեալ գերեւ տառածառ փան անուանակոչութե արծրունեաց, առ 'ի մէջ պատճառս այսպէս կոչելոյ նոյտ՝ եղև փան բնակելոյ նախնեաց նոյս տպագրութեայ և ստանաւորայ Լճաւոց զաւառ, յորմ բնակաւն զանունս Լճաւոցի, և փոխմամբ Լճաւոցի:

(9) Լճաւ Լճաւի և նոր անուն, որ 'ի հոռոմ առ ձեռեանի կողմ Լճաւի, զորմն ունիմք գրեւ տարե:

ի մարդիրորոյն, և յՂազանիս յարձակեալ, հապ ճեպ տաղնապաւ զգաւառն յապականութի ածեալ, փութաւ նալի անդրէն դարձաւ ։ Նայս անուան կոչէ և ի ք. 15 ։

Եւ այսպէս յերիտ տեղիս ևս պրոկոպիոս դնէ ի սահմանին պարսից ի ձեռն նիմֆիոս գետոյ բաժանեալ ի սահմանէն մարտիրոսաց քաղաքին որ ի Դ. հայտ ։ Որով որպէս մերձաւորութի անուանն՝ նոյնպէս և տեղի նորո՛յ յարմարի այսմ Ղազն գաւառի. և նիմֆիոս վտակ որ խառնի ի տիգրիս՝ յայսմ կողմանէ լինի բաժանիւ ընդ չորրորդ հայտ և ընդ աղձնիս ։

Սոկրատ (¹) կոչէ Ղազինի. * Որ ընդ հայաստան ի որսոս յարձակեալ զվին ի գաւառաց նորա Ղազինի կոչեցեալ, յաւարի առ ։ Օ որ ստորեւ. յայտնի ևս դնէ ի հայաստան, յաւելն. * Ղազ՝ վասն զի որպէս ասացի ի վերոյ՝ պատերազմն ի գաւառէ հայաստանեայց փռ խեցաւ ի միջագետս ։ Ուր քանզի ի վերոյ ու յիշէ այլ գաւառ՝ բայց եթէ զՂազինի, յայտ է թէ զոր ստորեւ կոչէ Ղառաւ հայաստանեայց, զնոյն անանդէ ։

Թեոփանէս յամի տն է 17. կոչէ զսա Ղառանի, կամ ըստ այլ օրինակաց Ղազին, զոր և վաղէսիտ ի լուծ մուսս սոկրատայ՝ նոյն համարի ընդ Ղազին գաւառին սոկրատայ ։ Մամիանոս գիրք իւ. կոչէ լատին համամբ Ղառանի, զոր և դասէ մի ի հնդից գաւառացն որ յայն կոչս տիգրիսի. որով երեւի թէ այս գաւառ ըստ մասին անկանէր ի ձախմէ տիգրիսի՝ ըստ դնելոյ ամմիանոսի. և ըստ մասին յաջմէ տիգրիսի, ըստ որում պրոկոպիոս դնէ զայն առ նիմֆիոս գետով որ է աջակողմեան վտակ տիգրիսի ։

Սալէսիոս նշանակէ անդէն և ի լուծմուսն ամմիանոս սի գիրք իւ. զԼ. 7. որպէս և բաժնոս յամն 503. Թիւ ժդ. Թէ այս գաւառ կոչի նաեւ Ղառանի, Ղառանի. և ի սղրավմնէ Թղթ. 73. և 509. կոչի Ղառանի, այլ մեզ Ղառանիս յիշատակեալ ի սղրավմնէ՝ նոյն Թուի ընդ Ղառանիս գառո՝ զոր յիշէ նա ինքն ի 527. և դնէ առ երասխաւ, ուստի և հեռի յաղձնեաց նահանգ գէն ։ Եւ Թէպէտ ի 73. դնէ զսա ի հարաւոյ քան զվեր կան նահանգն պարսից, բայց զորոշումն աստիճանաց չէ՝ դարտ ճշդիւ յուզել առ նախնիս. զի և զսագասինի գաւառ հայոց՝ այն է շակաշէն, դնէ անդէն ի հարաւա

կողմն քան զվրկան, որ է 'ի Տիւախոյ . գոյով մի 'ի դաւաւ
ւաց ուտի նահանգին : Տես ստորեւ և զլ'ջրու :

Լ'ջրու : (1) որմէ ասողիկ Կ. 16. * Եւ ամենէ՛ զարհու
րեալ մեծ ազգն Համառնայ (1) որ էին բնակեալ 'ի դաւա
տին ասորուոց՝ Թողին զամուր քաղաքս իւրեանց զԼիւր
կերտ, զԼ'միդ, զԼ'ջրուն, և զայլն ամենայն, փախստեայ
դնացին յաշխարհն յունաց : Եւ ան զսա 'ի դաւաւն ու
սորուոց, վասն զի աղծնիք և յորորդ հայր ըստ մասին
անկանին 'ի միջագետս . զոր սովորու թի է 'ի գործ ածել,
յողեւով ընդ անուանս Լ'աւու, և ոչ վասն գորոյ յասու
րիս արտարոյ հայոց . զի և զԼիւրկերտ դնէ 'ի դաւաւն
ասորուոց՝ որ էր 'ի հայս :

Լ'սողիկ յիւն զքաղաքն . իսկ ասորի մատենագիրն դիւ
նեսիտս պատրիարք յակոբեան՝ յիւն զգաւառն Լ'բղան
անուամբ, յասելն յամն յունաց 706, որ է ամ նն 375. (2)
Թէ Հոնք * Լ'պականեցին զամենայն գաւառս ասորուոց՝
որք առ ստորոտով լերինն Լ'քիտի, զԼ'բղուն, զԼ'այիւ
րադա (որ է Լիւրկերտ), զԼ'միդ, զՀանագէթ (որ է
Հաննիթ), և զԼ'ամսաա :

(1) այս Լ'բղուն գաւառ յիւն դիոնեսիոս նաև յամն
յունաց 735 (3) . ուր գրէ Լ'բղանիդիս : Եւ զի գաւառք
ըստ մեծի մասին 'ի գլխաւոր քաղաքէն առնուն զանուն
իւրեանց, երեւի թէ սա էր գլխաւոր քաղաք գաւառիս՝
յորոյ անուն և գաւառն կոչեցաւ 'ի մեզ Լ'բն . յասորիս
Լ'բղան, և առ յոյս Լ'բղանի կամ Լ'բղանի և այլն .
որպէս և ասեմանն իսկ համարի նոյն : Եւ յո՛ւմ կոչի այս
քաղաք Հոգլու, զորմէ տես 'ի նոր հայաստան, Թղթ .
242 :

ՕՍՏՈՒՆ :

Լ'աղաւաղեալն անուանս Սանտա : Իրեցաւ այս
պէս՝ յանուն սանասարայ որդւոյ սենեքերիմայ արքայի
ասորեստանեայց, որոյ փախուցեալ յաշխարհ մեր ընդ
էզոր իւրոյ՝ բնակեցաւ 'ի կողմանս աղծնեաց, և 'ի նմա
նէ սերեալ որդիք լցին բնակութի զայս գաւառ, և յա

(1) Յայլում որինսկի գրի Համ Թուղթ 249 .
ասեմայ :

(3) Որպէս է տեսնելաւ ազ

(2) Առ ասեմանեայ հատ. Թ. սեմանեայ Թ. 196 :

նուն նախնոյն իւրեանց կոչեցին. ուստի զրէ լաստիվերտ. ցին. (զլ. իւն.) * Վ մտանէլ նորա 'ի սահմանս տարա նոյ՝ իջին զօրք 'ի լեռնէն Սիմն կոչեցեալ, զոր մարդկանս սովորուծիք Սանասուն ասէն, ըստ անուան նախնոյն իւրեանց ։ Տէն և զբանս խորենացւոյն ւն. 22. զոր յաւաջ բերաք 'ի վեր անդր ։ Հայս հայեցեալ վարդանայ աշխարհազրի զրէ՝ թէ զՍասուն շինեաց սանասար օրդի սենեքերիմայ (1) ։

'Իրք սորին զաւառի քանզի ձգի 'ի վերայ տօրոս լեռին, ուրեք ուրեք փոխանակ կոչելոյ զբնակիւ Սասուն անուամբ, կոչէն Մաֆիլ քորոս քրին ։ (2) Գրօրինակ յովհաննէս կաթողիկոս, և ասողիկ ք. 2. զսպանիւս ապուսէթ ոստիկանին՝ որք էին Սասունք, կոչէն Մաֆիլ քորոս քրին ։ 'Լմին իրի սամուէլ 'ի բացայայտուծի՝ զերկասին անուանս ևս 'ի կիր առնու յասէն. * լակ Մակ լաց տօրոս լերինն՝ որ Սասունք արդ անուանին, յազաքս վրէժ խնդրելոյ զազգրատայ՝ 'ի միասին ժողովեալ միաբան զինուորուծք սպանին զապուսէթ ։

'Եւս Սասուն անուն յիշատակի 'ի ծանօթութեան Էպիսկոպոսարանաց լեռնի և անդրոնիկոսի (3), այլ վրիպակաւ զրի՝ Մառնի. * լա բնակին 'ի լեռն Տօրոս, մանաւանդ այնր զաւառին (այսինքն մեծին հայոց) երկու ժողովուրդք, մին անուանեալ Մառնիք, իսկ միւսն՝ Մառնիք ։

'Սլ լայս մասն տօրոսի՝ ուր ձգի Սասուն, առանձին անուամբ կոչի Սիմ. յայտ է 'ի խորենացւոյն ք. 7. որ ասէ. * լա զլեռն Տօրոս՝ ուր և Սիմ ։ Հայտ է և 'ի լաստիվերտցոյն իւն. որ վասն Սիմ լերինն զրէ՝ թէ կոչի Սանասուն, կամ որ նոյն է Սասուն. զոր սամուէլ վասն տօրոս լերինն զրէ ։

(1) Այլ իւն ճշգրտիւ զրէ անգին վարդանաշխարհազիր յասէն. Արծրանի Սասուն է ։ Չի արծրունիք ըստ խորենացւոյն չեն 'ի Սանասարայ. այլ յԱրծրամիլերայ 'ի միւս օրդւոյն սենեքերիմայ, և բնիկ երկիր նոցա չէ Սասուն, այլ վասպուրական ։ Բայց եթէ յայլ գէտ այսպէս առեալ ասիցէ, ըստ որում 'ի սկզբան գալստեան իւրեանց՝ 'ի Սիմ, կամ որ նոյն է 'ի Սասուն բնակեցան և սանասար

և՛ ագրամէլէք՝ յորմէ են արծրունիք, որպէս գնէ և թագմտ արծրունի ։ Թեպէտ և ըստ խորենացւոյն ագրամէլէք բնակեցաւ Յարեւի Կորսուս, նոյն իզման. այսինքն Սիմ լերին ։ Եւ զի ըստ նորին թոմ. մեծն Երգրան համարէն զազմիս ետ 'ի ժառանգութեան Արծրունեաց ։

(2) Որ գտանի նաև 'ի ժշ. հա. տօր Բուզանդարանին թղթ. 55ց ։

Եւ անուանեցաւ այսպէս յանուն սեմայ միոյ յորդ-
ւոցն քսիսիւթրեայ՝ այսինքն նոյի, որպէս նշանակէ խա-
րենացին նա. 5. յանդիր աւանդութեց ոլամպիոդորայ
խմաստնոյ. * ձէտ նաւելոյն քսիսիւթրեայ 'ի հայոս, և
դիպելոյ ցամարի՝ զնայ մի յորդւոց նորոս կուեցեալն
Սիմընդ արեւմուտս հիւսիսոյ՝ դիտել զերկիրն. Եւ դի-
պեալ զաշտի միում փորու՝ առ երկայնանստիւ միով լե-
րամբ (իմա զգօտի տօրոտի.) զետոց ընդ մէջ նորոս ան-
ցանելով 'ի կողմանս ասորեստանի, զաղարէ առ գետովն
երկրւանեայ աւուրս, և անուանէ յանուն իւր զԼեւոն
Սիմ|| :

Հայոս հայեցեալ Թովմայի արծրունոյ՝ զրէ. * Լ'ցրաւ
մէլէր և Սանասար գան մօանեն 'ի լեւոնն Սիմ, որ
յանուն հսւղն իւրոյ սեմայ անուանեալ էր լեւոնն ...
և ելեալ նոցա 'ի Սիմ լերին մինչ 'ի տիգրանն հայկազ-
նեաց. Եւ այսպէս Սիմ է՝ հին և նախկին անուն տեղ-
ւոյն, իսկ Սառն՝ անուն բնակչաց զինի եղեալ, և 'ի
բնակչաց նաև տեղին յորջորջեալ. Լ'աց յերկից անուանց
աստի Սառն, Տրոս և Սիմ, որովք կոչի այս սահման,
ունիւր և այլ չորրորդ անուն, որ է՝

Իւրի. * Լ'այց 'ի լեւոնայնոցն (ասէ Թովմա արծրու-
նի.) որ յամուրս իւրեանց մնային 'ի լերինն Իւրի անուա-
նեալ. Կիրակոս զայս անուն 'ի սեռակոանն 'ի կիր առ-
նու. * () որ իմացեալ բնակիչք լերինն խոթայ՝ որ Սա-
սանք անուանին, եկեալ սպանին զապուսիթի :

Եւ զորորինակ տօրոս և սիմ արապէս են անուանք
լերինն որ 'ի սասուն գաւառի, սոխպէս և զԻւրի կամ
զԼեւոն երկու վերագրեալ պատմագիրք սեպհականա-
ցուցանեն յանուն լերինն⁽¹⁾. Իսկ անունն առեալ է իւր

(1) Եւ Թովմայի մեծօքեցւոյ
յիշտաւէի լեւոն Մարտիոս 'ի
հարգի լերանցն խոթայ. մանա-
ւանդ իրեւ բարձրագոյնն 'ի ճոսս
և անմաշխիթ. քանզի ասի. 'Եւ
քրիստոնէիցն ապօտարեալ՝ ոչ
հաճին ելանել 'ի լեւոն խոթայ
և Սասնոյ ... Իսկ նա բռնուք ...
եհան զմեզ զառ 'ի վեր լերինն
խոթաց. և նոյն օր հասին զօրք
ճաղաթին 'ի վերայ մեր. Եւ զդ-
էի. 'Թուրքման փրհասանն
(երբե) հաճք ելանել 'ի ժող.

վարանն, և գծալ 'ի լեւոն Մա-
րտիոս. յանկարծակի գիպեցան
զօրացն ճաղաթին || :

Պատմե տասանօր զպատերազմն՝
որ եղև ընդ գաւառապետացն և
զօրացն ճաղաթային, և զպարտա-
ւիթ սոցա. և 'ի համին լանկթա-
մուրայ գիմել վերտին 'ի վերայ
լեւոնականացն՝ պատասխանի տրաք
նմա առաջնորդն որ անկր զնոսա,
Թէ չէ 'կարողութի մարդոյ ըն-
թանալ զհեռ նորա, զի ելեալ է
'ի լեւոն Մարտիոս :

ի խոյն գաւառէն տուրուբերանոյ, այլ ի խոյնութի խոսից և բարուց բնակչաց:

Սահմանակից է Սասուն՝ տարօն գաւառին տուրուբերանոյ, զի ի վերայ լերին տօրոսի է սասուն, և առ ստորոտով նորին տարօն, որպէս յայտ է ի բանից մատթէն սի ՅԺ. * Սնաց զօրքն այլազգեաց ի գաւառն տարօն, որ և բնակեալ առ ստորոտ լերինն տօրոսի մերձ ի Սասուն. և լուեալ զայս իշխանն հայոց զօրաւոր և քաջ որդին մուշեղայ թոռնիկն, և ժողով արարեալ զամենայն Սասուն, և հասանէր ի վերայ զօրացն այլազգեաց:

Օնոյն է տեսանել և առ խորենացւոյն Թ. ՏԻ. ուր զՍիմ լեառն՝ որ է Սասունք, սահմանակից դնէ տարօնոյ. * Սահապեան ազգին սղկունեաց՝ ամրանայր յամբողջն՝ որ անուանեալ կոյի ողական, ապաւէն առնելով իւրեան զնակիչս Սիմն կոչեցեալ լերին, և ընդդիմացեալ Թագաւորին՝ աղմկէր զերկիրն որ մերձ առ լեռամբն:

Օ բնակիչս սորա յովհաննէս կաթողիկոս բարութ կռչէ Սիմաբոյն: Սիմ զկատարեալ հանգամանս բարուց և սովորութեց նոցա, որպէս և զպատճառ անուանակոչութեցն՝ ճոխագոյն ունիմք գտանել առ թովմայի արծրունոյ, զորոյ զխանս՝ քանզի չէ ամենեցուն առաջի ունել, ի դէպ համարիմք յառաջ բերել ի զուարճութի հնասիրաց:

* Ստանօր (ասէ) սակաւութ բացայայտեցից զորպիսութի բնակչաց (խոյն) լերինն, թէ զիարդ կամ որպիսի որք են, և որպէս հնարաւորեալ յապրուստ անձանց վճարեն զկարեւոր պէտս իւրեանց լի աշխատութի և սաւտիկ տառապանօք: Եւ բնակութի նոցա ի խորածորս և ի փապարս լերանց, և ի պրակս մայրեաց ի գաղաթունս լերանց. և բնակէն առանձին ըստ տունս ազգաց: Եւ ոյնչափ ի բացեայ են ի միմեանց՝ մինչ թէ որ յարանց զօրաւորաց ի բարձրաբերձ տեղեաց ուժգին խանդիցէ, հազիւ թէ ուրեք կարիցէ առնուլ զոմբիւն ձախին, իբրեւ ի վիմաց ինչ արձագանք լինելոյ կարծիս բերելով:

Եւ կէսքն վրիպեալք ի բնական հայրենի լեզուէն յաղազս հեռաբնակն լինելոյ, և անհամբոյրք միմեանց հանդիպեալք, և խօսս միմեանց եղեալ կարկատուն մուրացածի բանիւք. և այնքան խրթնի անձանթք պատա

հեն առ միմեանս՝ մինչև թարգմանաց անդամ կարօտա-
նան։

« Եւ զպէտս կերակրոցն վճարեն 'ի սերմանց ինչ,
առաւել 'ի կորեակ կուեալ սերմանէն, զոր սմանք 'ի սով-
ժամանակի հաց անուանեն. և զնոյն ոռոգեալ ռաիւր 'ի
միջոցս պրակացն, կամ երկմատնի փայտատուլք սերմա-
նեալք։

« Եւ և զցեստնոցս ասուիտ 'ի ծածկոյթ մերկու թնն,
և օդ ռաիցն հնարաւորն զձե կօչկաց 'ի մորթոց այծից
կազմեալ, և միով կերակրով և միով հանդերձիւ բաւա-
կանանան զամառն և զձմեռն։ Եւ են ստացեալ զէնս
աշտեայս, հանապազ կրելով ընդ ինքեանս 'ի պատրաւ
տութի գազանացն՝ որք 'ի լերինն բնակեն։ այլև 'ի ժա-
մանակս հասկոյ թնամեաց յերկրին իւրեանց՝ զան
միարան լեռնայինքն յօգնութիւն իշխանացն՝ զի են Թի-
րասերք։

« Եւ և վասն ձեանն անկոյուն զօրութեն՝ որ այն ինչ
յամպոյն 'ի վր զեղեալ լինին, հնարաւորեալ իւրեանց
փայտս իբրեւ զանուրս չուանօր պարունակեալ շուրջ զը-
տամբ, դիւրաւ ընթանան 'ի վերայ ձեանն իբրեւ ընդ
ջամբ երկիր։ Եւ են զաղանաբարոյք արիւնարբօք,
առ ունչ համարելով զսպանուան և զըարցն հարազտաց,
նաեւ զանձանց ևս։

« Եւ կոփն սորա մեկնակազնք սուրհանդակք, բնա-
կեալք 'ի լերինն՝ որ բաւանէ ընդ աղծնիս և ընդ տու-
րօն, և յաղագս իւրթնի և անհետազօտելի իօսիցն և
բարուցն՝ կոփն Խաւի. յորոց անուն և լեռան Խաւի ա-
նուանի։ Եւ գիտեն զսաղմունն զհին թարգմանեալն
վարդապետացն հայոց՝ զոր հանապազ 'ի բերան ունին։

« Եւ ևս . . . զհին ազրամիլէքայ և ամասարայ որդ-
ւոց սենեքերիմ արքայի թագաւորի ասորեստանի և նի-
նուէի, յորոց անուն ինքեանք Խանասեանք զինքեանս
անուանեն. և են հիւքասիւրք, օտարընկալք, պատուա-
դիրք։ Տե՛ս զԽասուն և 'ի նոր հայաստան. թղթ. 200։

Եւ տանեւորդ դարուն բազմամարդ էր այս գաւառ.
բանգի թոռնիկ իշխանն ընդդէմ հռոմացեալ փիլաբ-
ատսի բռնաւորին, 'ի ժողովէն զամենայն սասուն ըստա-
սելոյ մատթիոսի՝ կարաց հանել ծ. հազար հետեակ
զօրս, և Կ. հազար հեծեալազօրս։ Եւ նոր իշխան առան-
ձին, յորոց մի էր և վիզէն՝ յիշատակեալ 'ի վարդանայ
'ի Ժ. դարուն։

Իսկ 'ի ԺԳ. դարուն՝ համարէն սասուն անձնատուր եղև 'ի հնազանդութիւն մուղալ թաթարաց, որոց և խանն հաւաքուուն անուանեալ կարգեաց 'ի վերայ սասնոյ իշխան զսադդուն քրիստոնեայ հաւատով՝ զայրն անձնեայ և քաջամարտիկ. զոր նոյն խանն ընդ առաջին ախոյեանսն ունէր, որպէս պատմէ կիրակոս:

Այրդան աշխարհագիր զերկուս տեղիս դնէ յայտ քաւառ՝ յասելն, Ափուխ և Անախա քոն 'ի սասնէ. այլ զկողովիս գիտեմք լինել քաւառ արարատ նահանգին. իսկ Անախա քոն անյայտ է մեզ:

Առաջեան: Այսն գրի առ վարդանայ, և թաւի դնել 'ի սասուն. յասելն, * Առուն վիզենայ շահնաշ քեռորդի նն գրիգորի կաթողիկոսի... առեալ զիւրան անկանի 'ի Սասունս, և անդ անկաւ 'ի ձեռս նորա բէկ դամուրն, որ էր իշխան ամենայն տանն շահին. և առնու 'ի նմանէ զերդն որ Արաձեան կոչի. և ուխտիւ արձաւ կեաց. որ և ստեաց ուխտին 'ի տիրելն իւրում աթոռոյ շահին, և զայն ևս (այսինքն զԱրաձեան) և զամենայն Սասունք Էջան 'ի նմանէ: ||

Յիշատակի սա և առ յովհաննու մամիկոնի 'ի Թղթ. հԳ. ուր կոչի Առաջեան. քայց ոչ գտանի 'ի ձեռագրի, այլ փոխանակ այնր դնի Հոփեան, մօտ յարածանի գետ:

Տե՛լէ ալջեաց, որոց գասառս անձնեմէ:

Տէրածոյէր. Բուզանդ Է. 27. կուէ Բաւ և Վաղար. որ է հաշակաւոր առ մատենագիրս մեր, և առ մատենադիրս հռովմայեցոց և յունաց: Ա մի 'ի քաղաքաց աշխարհի՝ որք 'ի սկզբանէ անտի շինութե իւրեանց ծաղկեալ կան մինչև ցայժմ:

Յայնք գրեն 'ի վերանօգրեալ, և հռովմայեցիք իւրեանց հնամամբ 'ի վերանօգրեալ: Եղեցաւ այսպէս՝ սակս կերտեալ գոլոյ 'ի մեծէն տիգրանայ արքայի՝ որպէս անունն յայտ առնէ առ մեզ: Ատեփաննոս բիւզանդացի զրառս կերտ 'ի բարբառ պարթևաց համարի նշանակել Վաղար. այլ ուղղապոյն Արքիոս հմուտ քան զայլ 'ի քննութիւն բառից, գրէ լինել բառ հայոց. միայն երկոքին ևս յայնմ սխալեցան՝ զի զկերտ, կամ ըստ նոցա 'ի վերտ՝ համարեցան նշանակել Վաղար, որ յայնմ վայրի ճշդիւ նշանակէ կերտեալ, շինեալ:

Ի չորրորդ և ի հինգերորդ դարուն առ մատենադիրս օտար ազգաց՝ ել անունս Լ՛ԲԴ. և առաջին անունն առ սակաւ սակաւ ըստ ամենայնի խափանեցաւ առ նոսա։ Ի գործ ածել զնոյն և ազաթանդեղոս որ ի չորրորդ դարուն, առ որում ի Թղթ. Դ. Կոյի Լ՛ԴԵացայ Լ՛Զ ԶԻ. և Թովմաս արծրունի՝ յասելն. * Տարագէմ զնացին յԼ՛Մդացւոց քաղաքն առ աշմատ ։ Լ՛Զ այլ քաղում մատենադիրս մեր սովորականն մնաց առաջին անունն։

Այսն որոյ վերջին պատմագիրք մեր ուրեք ուրեք ի բացատրութի՝ յաւելուն և զերկոսին անուանաւ. զառաջին անունն իբր մեզ սեպհական, իսկ զերկրորդն՝ զոր և զրեն Լ՛ԲԻ, կամ Լ՛ԲԴ, իբր սեպհական և սովորական առ օտար ազգս. * Լ՛Յանէր (ասէ մատթէոս) ի վերայ Տիգրանակերտ քաղաքին՝ որ անուանեալ կոյի Լ՛Միդ, ի վերայ ()դգղատ գետոյ, այսինքն և տիգրիս գետոյ։ Լ՛Զ վարդան. * Տիգրան շինեաց զՏիգրանակերտ, որ ասի Լ՛Միթ ։ Լ՛Պնպէս գրէ և վարդան աշխարհագիր։

() ոյն հաստատէ և այն՝ զի ուր խորենացին ի պատմէն զառումն շապհոյ՝ կուէ Տիգրանէրտ, զնաբաս յոյն պատմագիր ի նմին պատմութն կուէ զայն Լ՛ԲԴ։ Այն այս անուն ի հին վարս յակորայ մժրնայ՝ գրի Լ՛ԿԴ, ըստ հնչման արարացւոց՝ առ որս տառս ա երբեմն այնպէս հնչի, որ բերի և զհնչումն է տառիս։

Լ՛Պրկաս մասիոս որ ի վերասասներորդ դարուն, և այլք ոմանք՝ զԼ՛Միդ ի հնումն կոչեցեալ համարին ի պաղովնայ Լ՛ԲԻ, որ ի միջագետս։ Լ՛ՅԼ պաղովնոս յիւէ զԼ՛Քիրանոյէրդա քաղաք ի մեծ հայս, որ է նոյն իսկ Լ՛Միդ՝ որպէս ցուցաք։

Լ՛նաց յերկուց անուանց աստի՝ ընկալաւ այս քաղաք և այլ երրորդ անուն յանուանէ կոստանդիոսի կայսեր՝ ըստ վկայելոյ ամմիանոսի, որպէս թէ Վաստանդէտ, ըստ մեզ Լ՛Իստանդէտ։ Լ՛ՅԼ այս անուն ոչ ի գործ ածի, ոչ առ ամմիանոսի, և ոչ առ այլ նախնիս ⁽¹⁾։

Ի իբր Տիգրանակերտ քաղաքին անկանի յայս նահանգ՝ ըստ գրելոյ բուզանդայ Դ. 24. * Լ՛Զ առին աւերեցին զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ՝ որ էր ի գաւառին Լ՛ՂԶ

(1) Մագիէիէ ի բուն Օսմանէ՝ զԴանսգանդիտ քաղաք՝ գոր գաւազանդիբը գնեն ի Սարսինի գաւառ. համարի լինել Ամիդ. բայց երկզբին ևս գաւազանդիբը՝

երեկի և լեռնի իմաստնոյ՝ որք զԴանսգանդիտ գնեն ի Ուրոնի. սարիս յիւնն նաև զԱմիդ. գնէ լու ի միջագետս։

նեաց, յիշխանութե բզեւիսին ॥ Դոյնպէս յազնիս դնէ
և ՚ի Ե. 27. և զի սա նոյն է ընդ ամիդ քաղաքին՝ որպէս
ասացար, անկանի յայն տահման աղճնեաց՝ որ յաջմէ և
տիգրիսի ՚ի վերին կողմն միջագետաց ։

() Ետար ազգաց մատենագիրք ճիգրանակերտ դնեն
՚ի մեծ հայտ, իսկ զգիրս նորա սղրավոն ակնարկէ լինել
՚ի միջագետս, ՚ի զնէն զմասիոս լեառն ՚ի վերոյ՝ այսինքն
՚ի հիւսիսոյ մծրնայ և տիգրանակերտի ։

() Ի մասիոս բոս սղրավոնի է մասն տօրոսի՝ որ բա
ժանէ զհայտ ՚ի միջագետաց . ուստի և անկեալքն ՚ի հա
րաւոյ մասիոսի՝ զորօրինակ են մծրին և տիգրանակերտ,
անկանին ՚ի միջագետս . վասն այնորիկ և զտիգրանակերտ
յիշատակէ միանգամայն ընդ մծրնայ, յայտ առնելով՝
թէ ըստ մծրնայ է քաղաք միջագետաց . մանաւանդ զի
ըստ մեզ՝ սոյն այս մասիոս հայոց յիշատակեալ ՚ի սղրա
վոնէ՝ է նոյն իսկ մասիոս միջագետաց՝ յիշատակեալ
՚ի պտղոմեայ, որպէս ունիմք զրեւ ՚ի խօսեւն զլերանց
հայոց ։

Դոյնպէս ՚ի միջագետս լինել ակնարկէ սղրավոն (1)
յասեւն . * () Ի զամենեւին ՚ի բաց հանեալ յիւրեանց
տեղեաց՝ փոխադրեաց (տիգրան) ՚ի միջագետս, և զմեծ
մասն ՚ի իկրանոգլրդեայց բազմացոյց ՚ի նոցաւնց ॥ Եթէ
զամենեւին բնակեցոյց ՚ի միջագետս՝ որպէս ասէ սղրա
վոն, զչետ գայ և տիգրանակերտին լինել ՚ի միջագետս ։
Ստան որոյ յայտնի վրիպակ է առ սղրավոնի (2), ուր
զտիգրանակերտ դնէ մերձ յիվիրիա, այսինքն ՚ի վերս,
ընդ մէջ վրաց և զեվղմարի՝ որ է առ եփրատաւ, նմին
իրի և շվարց ՚ի լուծմունս չէլարիտի զյվիրիայն ուղ
ղադրէ ՚ի իւրար, զոր սղրավոն (3) երեւի կոչել նաև
Իմվար ։

Սլինիոս Կ. 10. դնէ ՚ի մեծ հայտ ճիգրանակերտ,
և ակնարկէ լինել ՚ի բարձր վայրի առ տիգրիսիւ . Դաւ
չիդոս ԺԵ. 4. դնէ առ նիւէֆօրիոս գետակաւ . * Լու
սովաւ (այսինքն ճիգրանակերտիւ) նիւէֆօրիոս գետակ
ոչ փոքր ինչ լայնութե զմասամբ պարսպացն պատի, և
տհազին ածեալ փոս, որով զատուցեալ կայր ՚ի գետոյն ॥
Լուս գետակ անծանօթ է այլոց, բայց ինչեֆօրիում

(1) Գիրք ԺԲ. Թղթ. 539.

(2) Գիրք ԺԺ. Թղթ. 552.
Նաև բանք պատմուն սղրավոնի

ոչ ներե առեալ վասն միւս տի
գրանակերտին որ ՚ի փայտակարան ։

(3) Գիրք ԺԺ. Թղթ. 551.

կամ ըստ յունաց՝ Եփրիֆորինն անուն քաղաք գտանի՝ ի միջագետս. և ի ԺԸ. 5. նոյն դաշիդոս հետի դնել զՏիգրանակերտ ի մծբին քաղաքէն միջագետաց ԼԷ. մը զանաւ:

Ի՞նչ՝ զիրք նշանակեալք ի սոցանէ՝ ոչ կացուցանեն զՏիգրանակերտ արտաքոյ միջագետաց, այլ մանաւանդ սղրափն և դաշիդոս ակնարկեն լինել ի միջագետս՝ ոչ պէտ ասացաք. բայց պտղովնու Ե. 13. արտաքոյ կացուցանէ՝ զնէլով զՏիգրանակերտ ընդ աստիճանօք ԴԵ. 45. և 39. 40: Եւ զաղբիւրն տիգրիսի՝ ԴԷ. 40. 39. 40:

Իայց յայտ է թէ աստիճանք չեն չգրիտ նշանակեալք առ պտղովնայ, որպէս և զՏօսպ գաւառ և քաղաք՝ զոր կոչէ լիւսորիա, զնէ ստորե, այսինքն՝ ի հարաւոյ հանձնիմ գաւառին, յարեմտից կամ յաջմի աղբեր տիգրիսի ընդ աստիճանօք ԴԷ. 20. 39. 50:

Եւ այնպէս և բազում քաղաքաց տեղիք վրիպակաւ նշանագրեալ կան առ պտղովնայ. որպէս զարմաւիր, զարտաշատ, և զնախիջկան զնէ առ եփրատաւ, զոր պարտէր զնէլ առ երասխաւ, ըստ որում ծանուցանէ և սալմասիտ. և վասն զի այլուստ քաջայայտ գիտեմք թէ տիգրանակերտ նոյն է ընդ ամրայ. անդ պարտ է զնէլ ըզտիգրանակերտ՝ ուր է ամիր:

Եւ յամ թէ ծանօթ լինէր չկլարիտս՝ ոչ զհետ երթայր պտղովնայ յաշխարհացոյցն իւր նկարեալ ըստ միջին դաբու, և ոչ այլ քաղաք կացուցանէր զտիգրանակերտ՝ զնէլով ի ծախմ տիգրիսի, և այլ զամիրդ՝ յաջմի տիգրիսի ի միջագետս:

Ի՞նչ՝ վասն գրից Տիգրանակերտի ոյստի ինչ գտանեմք առ նախնիս. իսկ զգիրս Իմիդայ մատենագիրք տարւոց գիտնեսիտս պատրիարդ յակորեանց, և հեղինակն ժամանակագրութեւ եղեսիոյ ⁽¹⁾ ի միջագետս կացուցանեն, և կոչեն Վաղար Քիւֆեօց: Եւ այնպէս և եւագր՝ որ գրէ ⁽²⁾. * Եւրեւ առին զքաղաքն թէոտոսիւբուլիս՝ իաղաքին ի կողմն Իմիդի, որ է քաղաք միջագետաց, ըստ բաւականին ամրացեալ: Եւ գաւազանագիրք Երոկղի մի միայն քաղաք միջագետաց զԻմիտա զնէ. և ի մերոց յայտնի ևս կիրակոս, որ գրէ վասն մուղալ Բաւթարաց ի ԺԳ. դարուն, թէ ասպատակ սփռեցին

(1) Գիրք Գ. ԳԼ. 37:

ԹԼԹ. 395. և 275:

(2) Եւ աստեմանայ հատ. 10.

* 'Ի միջազետոս ասորուոյ, յ'՝միդ, և յուռհայ, և 'ի մծբին, և 'ի շամբին, և յայլ քաղում զաւառս ॥

Եւ այս ոչ ընդդիմանայ ինչ զրից Տիգրանակերտի՝ որ է յաղճնիս. զի որպէս ասացաք՝ չորրորդ հայք և աղճնիք ըստ մասին անկանին 'ի միջազետոս։ Հաստատե զայս պրոկոպիոս՝ որ զ'՝միդ դնէ 'ի հայս, յասեւն 'ի գիրս շինուածոց. Գ. 1. * ॥ շինչ տարադէպ համարիմ դառնալ անտի առ հայս՝ որք յ'՝միդ քաղաքէն մինչև ցմիւս Թէոտոսիուբոյիսն բնակին առ պարսիւք ॥ Եւ ստորեւ. * Եւ միւս հայոց՝ որ գետովն եփրատաւ շրջա փակեալ՝ ձգի մինչև ց'՝միդ քաղաք, նախարարք հինգ հայկազանք կային 'ի վերայ ॥

Եւ 'ի գիրս պատերազմին պարսից ն. 17. և 20 առաւել թացատրէ զայս, ուր զնոյն զ'՝միդ քաղաք դնէ 'ի միջազետոս և 'ի հայս, յասեւն. * Իմանք զայն սահման (միջազետաց) որ ձգի մինչև ց'՝միդ՝ կոչեն Հայաստան ։ Եւ զ'՝միդ պարտ է առնուլ փաղաւուծք. զի անտի 'ի վայր կռիւ ասէ Սորոնի գաւառ՝ յորում ոչ անկանի '՝միդ. ։

Օնոյն հաստատէ և ծանօթութիւն եպիսկոպոսարանաց լեւոնի կայսեր, որ զ'՝միդ դնէ մայրաքաղաք չորրորդ հայոց (ընդարձակ առեալ). և ցնոյն չորրորդ հայս՝ կոչէ Երին միջազետք ։

Եւ Եւթե յորում կողման միջազետաց անկանի '՝միդ, որովն պրոկոպիոս 'ի գիրս պատերազմին պարսից ն. 21. ուր զմարտիրոսաց քաղաքն դնէ 'ի հիւսիսոյ '՝միդայ. որով '՝միդ լինի 'ի հարաւոյ նորա, հեռի 'ի նմանէ 240 առ պարիզոք՝ որ առնէ 30 մղոն ։ Եւ 'ի նոյն գիրս գլ. 8. զտեղի նինֆիոս գետակին՝ ընդ որ էանց գէլէր զօրու վար, (որպէս մեկնէ չելարիոս) ⁽¹⁾ հեռի դնէ յամիդայ 300 ասպարիզոք, որ առնէ առաւել քան 437 մղոն ։

Եւ այնպէս և ամմիանոս գիրք ԺԸ. գլ. 9. 'ի հարաւոյ ամիդայ անցանէ ասէ տիգրիս, որ փոքր ինչ 'ի վերոյ յառնէ (այսինքն յրնգերկրեայ անցից իւրոց) ։ յարեւելից հայի 'ի դաշտս միջազետաց, 'ի հիւսիսոյ մերձ է 'ի նինֆիոս գետակ՝ պատեալ լերամբք տօրոսի ⁽²⁾, որք բաւ

(1) Գիրք. Գ. գլ. ԺԵ. Թիւ 39.

(2) Ամմիանոս յայտմ վայրի ըզլերին տօրոսի գնելով 'ի հիւսիսոյ ամիդայ, զհետ զայ՝ ամիդ քաղաքին լինել 'ի հարաւոյ տօ-

րոսի, ուստի և արտաքոյ հայաստանեայց. ըստ որում տօրոս լեւորեք են բաժանիչ հայաստանեայց և միջազետաց. այլ վասն այսր տես 'ի միջազետոս ։

Սանեն զազգս որ յայնկոյս տիգրիսի, և զհոյաստանս :

Եւ յա քաղաք՝ Երոփշետե և յայն սահման հայաստանեայց՝ որ կոչի նոե միջագետք, որպէս յայտ եղև յա սաղեւոցս մինչև ցայսօր, ուրեր ուրեր ՚ի գիրս մեր կռ չի Վաղարշապատ կամ ՚ի գաղթն ասորաց : Վանգի սովորութի և զանուն միջագետաց ՚ի գործ ածել յարակցելով ընդ անուանա Եւրոպայ, որպէս ունիմք գրել ՚ի միջագետս : Եւստ աշտ գրել կորինս : * Երթեալ հասաներ ՚ի կողմանս Երանի ՚ի քաղաքս երկուս Եւրոպայ, որոց առաջինն Երեւոս կոչի, և երկրորդն Երփշ անուն : Եւրոպայ և ասորիկ : * Եւս խոռեմ անցեալ ընդ Եւրոպս՝ հնազանդեցոյց զԵրփշ, զԵւրոպ, և զանտիոք : Եւսոյն գրել և ՚ի Գ. 16. զորոյ զրանս եղաք ՚ի վերոյ :

Եւսեաց զՆիգրանակերտ մեծն տիգրան, և անդրանակցոյց զքոյր իւր զկին աժդահակայ, որպէս պատմէ խորենացին ա. 29. * Եւրոպայի Եւրոպաւորապէս զքոյր իւր տիգրանուհի մեծաւ ամբոխիւ ՚ի հայս, յԵւանս՝ զոր շինեաց իւրով անուամբ տիգրան, որ և Նիգրանակերտ. և զգաւառան զայնոսիկ ՚ի ծառայութի նմա հրաւնայէ, և զստանն անուանեալ կողմանցն այնոյիկ աղաւտութի : Եւ մատթէոս : * Եւս եղև յԵրփշ քաղաքն՝ զոր շինեաց տիգրան արքայ հայոց : Եւս ելու վարդան աշխարհագիր, թէ մասնաւորապէս վասն քեռ իւրոյ չինեաց՝ յորժամսպան զաժդահակ (1) :

Եւրոպեաց զայս քաղաք միջին տիգրան, որպէս երևի ՚ի բանից յոյն մատենագրաց. քանզի սղրավնս ՚ի 532. պլուտարքոս ՚ի վարս լուքուլեայ, զՆիգրանակերտ չինեալ աւանդեն ՚ի տիգրանայ արքայէն հայոց՝ որ և ՚ի ժամանակս միջդատեան պատերազմի, որ առ մեզ կոչի Երփշ տիգրան. յայսմանկ և արքիանոս կոչէ Վաղարշապատ :

Եւրոպայ զայս շինութի քանզի չէ մարթ համարիլ իւր առաջին, զի մարիբաս (յորմէ առնու խորենացին զպատմութի շինութե տիգրանակերտի ՚ի մեծէն տիգրանայ,) յառաջէ ժամանակաւ քան զմիջին տիգրան, ապա հարկ և համարիլ նորոգութիւն կամ յաւելուած այլոց չինուածոց :

(1) Պատմութիւն պարսից զԵւրոպ համարի չինեալ ՚ի գահմութե արքայէն պարսից յառաջին ցեղէ. այլ առաջին ցեղէ կոչի

Փիլոսոփան՝ որ յառաջէ քան զԵրփշեղ, ուստի և և կեղծեալ պատմութիւն անժամօթ գարու :

{Նյամ ժամանակի Տիգրանակերտ էր ծաղկեալ և բազմամարդ յոյժ, քանզի միջին տիգրան բազմութիւն կապադովկացւոց բնակեցոյց 'ի նմա ըստ սղբավնի, նաև բազմութիւն այլոց յունաց, ըստ նորուն՝ որ գրէ այլուր ⁽¹⁾։

* Վաղաք կառոյց (միջին տիգրան) մերձ յիվիրիա ('ի վիրս), ընդ միջ սորա և զէվղմաի՝ որ է առ եւֆրատաւ (եփրատաւ), զոր Վերկրանագէրդա անուանեաց, աւծեալ 'ի նմա մարդիկ 'ի ժր. յունական քաղաքաց՝ զորս աւերեաց ։ * Վալիդոս կուէ։ * Վաղաք բազմութիւն պաշտպանողոց և մեծութիւն պարսպաց՝ զորաւոր ։ Սէքսոս ուուֆոս զլ. ԺԵ. կուէ զՏիգրանակերտ * Վաղաք հայաստանեայց մեծ յոյժ ։ Սակ պլուտարքոս՝ էր ասէ Վաղաք՝ լի ձորութիւն և զարդուք, զի ամենեքին ընդ արքայի գուն գործէին յընդարձակել և 'ի շքեղազարդել։

{Նորժամ էառ զնա լուքուլլոս հռովմայեցի՝ քաց յայլոց գանձուց՝ ութ հազար տաղանդ հատեալ զրամոյց գտաւ 'ի նմա. յորոց ութ հարիւր դիդրաքմայս բաժին էհան առ իւրարանկիւր զինուոր։ Եւ 'ի նմա և Թատրոն շինեալ 'ի տիգրանայ, զորոյ զհանդէս նորոգ ունիւր կատարել։ Եւ այլին 'ի նմա բազմութիւն յունաց, ատրպատաւ կանայ, ասորոց, կորդուաց և կապադովկացւոց, զորոց զհայրենի աշխարհ կործանեալ տիգրան (որ է միջինն,) բերեալ բնակեցոյց ասէ անդէն։

{Էտ այնորիկ տրայիանոս կայսր զՎալիդ արար Սայրադաքս՝ ըստ գրելոյ մալալասայ գիրք ժամ։ {Նասորոց պատմագրաց՝ ժամանակագրութիւն եղեսեան ⁽²⁾, և զիռ նեսիոս պատրիարք յակորեանց՝ գրեն, թէ կոստանդ որդի մեծին կոստանդիանոսի 'ի 349. շինեաց զՎալիդ։

Եւ յայտարարեալ զշինութիւն պարտ է առնուլ փոխաւ նակ նորոգութե, որպէս ծանուցանէ նաև ասեսեման՝ օրի նակաւ այլոց քաղաքաց։ Վանդի Սիմոն Եպիսկոպոս Վալիդ գտաւ 'ի ժողովն նիկիոյ, որ յառաջ է քան զկոստանդ ⁽³⁾. և զմայրն նոյն եփրեմի աւանդէն լինել յՎալիդ քաղաքէ՝ որ նոյնպէս յառաջ է քան զկոստանդ. յորմէ և առաւել հաստատի՝ նոյն լինել Վալիդ ընդ Տիգրանակերտի։ (1) Ի Թէ այլեւայլ քաղաք համարեացուք, ոչ ուրեք կարեմք գտանել 'ի դիրս ճամարիտ պատմութեց զառաջին շինութիւն կամ զհիմնէն Վալիդայ։

(1) Գիրք ԺԵ. Թղթ. 532։

(3) Առ ձորին ասեսեմանայ

(2) Առ ասեսեմանայ հաս. Խ. հաս. Խ. Թղթ. 196։

Թղթ. 21։

Պատմագիրքը գործոց կայսերացն յունաց առաւել ևս որոշեն զչինու թին կոստանդայ լինել միայն 'ի պարիսպս, և ոչ առհասարակ ընդ քաղաքն. զի գրի, ամմիանոս գիրք ժԷ. գԼ. 9. * (1) այս քաղաք անձուկ 'ի նախնու մն՝ կոյսին կոստանդ 'ի մամանակին յորում կառոյց զՆիգոնիսուբո լիս զայլ աւան, պատեաց ընդարձակ աշտարակօր և պարսպօր, որպէս զի բնակիւրն գտցեն անբոյժ ապու շէն, և կանդնեաց անդէն մ' թէրանոց զինուց պարսպաց, ահաւոր կացոյց թնամուաց, և յիւր անուն կոչել հրամայեաց: (2) աոյն շինու թին պարսպաց 'ի կոստանդայ՝ յիշէ և թէոփանէս, դնելով յամին 332: (3) նոյն վկայէ և մակագրու թին յոյն և լատին յանուն կոստանդայ՝ զոր էտէս դաւէճնիէ ճանապարհորդ 'ի ժԷ. դարուն 'ի վերայ արեմտեան դրան քաղաքիս:

Ի՛յլ զնոյն իսկ զչինու թին պարսպաց պարտ և համարել նորոգու թին. քանզի խորենացին Գ. 28. զպարիսպ սորա որ կայր մինչև 'ի Դ. դարն զինի կոստանդայ, գրի լինել շինեալն 'ի հայկազուն տիգրանայ որ և մեծն կամառաջինն՝ քաղաք յառաջ քան զկոստանդ:

Վանդի պատմն՝ թէ յաւուրս Բ. արշակայ արքային մերոյ, և կայսեր վաղենտիանոսի՝ յարձակեցաւ 'ի վերայ քաղաքիս Բ. շապուհ պարսից արքայ, յորում ժամանակի վերակացու քաղաքին էր անտիօր նախապետ սիւնեաց աներ արշակայ, այլ ոչ կարաց առնուլ. իսկ 'ի յարձակելն երկրորդ անգամ՝ զօրք շապհոյ * իդահար արաբեալ զայն որ 'ի հայկազնոյն տիգրանայ հոժեալ և յարմարեալ որմունքն՝ քակեալ ընկեցին: Իւս այնպէս առին զքաղաքն, (1) կոտորելով անինայ զմեղակիւնս: Հայնմ ժամանակի կին 'ի նմա քառասուն հազար երդր կամ տունք, զորս պարսիկք առհասարակ 'ի գերու թին վարեցին՝ որպէս զնէ բուզանդ:

(2) այս առումն շապհոյ՝ զոնարաս 'ի ժԳ. գիրն՝ զնէ յաւուրս կոստանդայ կայսեր. շապուհ ասէ առարեայ պատգամ առ կոստանդ, խնդրելով առ պարսս դարձուցանել զՍիւսոփոս և զՀայուսոս, իրր 'ի վաղուց հետէ սեպհական գաւառս սարսից: Իսկ կոստանդ՝ քանզի հէջնու թէ արար պատասխանի, շապուհ 'ի վերայ յարձակեալ և առ զՍմիդ:

Ի՛յլ անդրէն կանց 'ի ձեռս յունաց, և նորոգեցաւ

(1) Ըստ պատմելոյ խորենացոյն Գ. 28. 28:

ի մեծէն թէոդոսէ՝ եթէ հաւատասցուք վարդանայ աշխարհագրի։ Եւ ի ժամանակին յորժամ մասն ինչ աշխարհիս մերոյ անկաւ ընդ տէրութիւն յունաց, և մասն ինչ ընդ տէրութիւն պարսից, որպէս ի հիւսիսային կողման թէոդոսկոլիս էր զօրաւոր բերդ յունաց ընդդէմ պարսից, սոյնգունակ ի հարաւակողման՝ այս քաղաք էր զօրաւոր բերդ նոցա, ըստ որում է տեսանել առ պրահովիտսի։

Երեւելի եղև և առումն կաւատաց պարսից արքայի, որ պաշարեաց զՎիտ յամին 502. ի հոկտեմբերի 5. և էառ ի 503. ի յունվարի 10, որպէս գրեն յօսուէ կամ յետու սիւնակեաց, և ժամանակագրութիւն եղեւ սեան ⁽¹⁾։ Եւ քանզի ի 5 էն հոկտեմբերի մինչև ի 10 յունվարի էն աւուրք 97, վասն որոյ ի նոյնչափ աւուրս գնէ տեւալ զպաշարումն ժամանակագրութիւն եղեսեան։

Եւ զոսկի գրեն վասն այսր առման, բայց ընդարձակ քան զամենեսին պրովոպիս ⁽²⁾, որ մի ըստ միովէ պատմէ զամբութիւն պարսպաց՝ զոր ոչ կարաց կաւատ կործանել, և զնորազիւտ զարաւեստաշէն հողաբլուրն՝ զոր ետ բարձրացուցանել ի վեր քան զպարիսպն, առ ի համար ճակ պատերազմիւ նետրնկեցութիւն ընդ քաղաքն. զհնարս քաղաքացւոց՝ որք ական հատանէին, և ի ներքուստ դատարկելով կործանեցին զայն հողաբլուր. ընդ նմին և զբազմութիւն պարսից որք էլեալ էին ի վերայ նորա, ըզլարաչար նախատինս քաղաքացւոց ընդդէմ պարսից, և ապա զմտանէին պարսից ընդ նոյն ականն ի քաղաքն, և զկոտորածն անխնայ։

(1) այս առումն կաւատայ յիշէ և սամուէլ, բայց յամին 515. յոր յաւելու և շարունակօղն զթիւ սպանելոցն՝ որք եղեն 80 հազար ողիբ։

(2) կնի ամի միոյ ջանացին յոյնք անդրէն գրաւել զՎիտ. այլ քանզի չարաչար հարուածս ընկալանն ի զօրայն պարսից՝ որք էին 3000 ի մէջ քաղաքին. հուսկ յետոյ

(1) Առ աստեմանեայ հատ. Թ. Թղթ. 373.

(2) Պարս և ուզագրել զթիւ պրովոպիտսի՝ որ զտեղութիւն պաշարման գնէ զաւուրս 80. նոյն պէս և զմարտիկնոս՝ որ գնէ զառիս 5. քանզի ընդդէմ է եւստա-

թիտսի. և սիւնակեացն յետուայ՝ ժամանակակից պատմագրաց. Սոյն այս եւստաթիտոս առ եւագրի սխալի գնելով զառումն կաւատայ ի ժիւ. ամի անաստասայ կայսեր. սոյնպէս և թէոփանէս՝ որ գնէ յամին 497.

մեծ կէիւ ստեղծող տուեալ նոցա, ⁽¹⁾ այնպէս առին զԼ'միդ յամին 505, և զպարիսպ նորա նորոգեցին: Եւ առ յուս տինիանաս կայսր ըստ պրոկոպիոսի նորոգեաց զմեծ և զփոքր պարիսպս սորա, որք առ հասկմէ մերձ էին ի կործանիլ:

Եւ տաաներորդ դարուն՝ այս քաղաք էր ի ձեռս տաճ կաց, յորոց ոչ կարացին առնուլ զօրքն նիկիփորայ կամ՝ նիկիփորոսի կայսեր. այլ 50 հազարք ի նոցանէ կոտորեցան, և քառասուն իշխանս կենդանւոյն կալեալ եղէն: ⁽²⁾ Եւ այս եկն ի վերայ չմիկի կայսրն կամ կիւրժանն յաջորդ նիկիփորայ՝ երկուեալ քակել զպարիսպ քաղաքին. բայց քանզի յայնմ ժամանակի տիրէր նմա քոյրն համաւոյ աւ միրային տաճկաց՝ որում քարեկամ էր չմիկի, ոչ էմոււտ. այլ խորհրդեամբ նորին տիրնոջ քակեալ զԼ'միդ քաղաքէ ցեալ տեղին, որ էր ի վերայ աղգաղաթ՝ այսինքն տիրիս գետոյ մերձ ի քաղաքն, առ ի կատարել զերգումն իւր, և առեալ զանձ քաղում խաղաղութեամբ մեկնեցաւ անտի: ⁽³⁾

Եւ առ զսա և լենկթիմուր, և ըստ մասին հրձիգ արար՝ ընդդէմ խոստման իւրոյ՝ զոր արարեալ էր, ի հիճրէթի 796. (1393.) Էջն այնորիկ տիրեցին նմա և Սուլթան հասան, և այլ թագաւորք պարսից. այլ ան. Սուլթան Սէլիմ էառ ի ձեռաց Եւսէիմայի թագաւորի նոցա ի հիճրէթի 921. (1515.) ⁽⁴⁾

(1) այլ պէսպէս անցաւ Լ'միդայ տէն առ Թովմայի մեծու փեցւոյ:

Եւ քիւս դրունք քաղաքիս յիշատակին ի գիրս, դուռն Սուրբ Եփրայի, զոր յիշատակէ զպարիսպ միկիկնեցի: Եւ լեցաւ այսպէս սակս տաճարին յանուն (1) օտարասոյ որ կայր առ նովաւ. և հոռոյ գառն, յիշատակեալ ի մաս թէոսի, որ մինչև ցայժմ ի նոյն անուն կոչի Սամ Գա թատ:

(2) մայր եկեղեցին Լ'միդայ շինեաց հերակլ կայսր ի 629. ⁽⁵⁾ որ նորոգեցաւ ի 769. հրկէզ եղև ի 847. և

(1) Երոյ ի շտին տարամային պրոկոպիոս. Թեոփանէս, և զաքարիս միկիկնեցի առորի մասեւ նադիր՝ որ էր անդ:

(2) Մատթէոս զԼ. ին:

(3) Մարգարէ 10: Մատթէոս զԼ. ի 27:

(4) Թեոփանէս ի պատմագրութեան առաքելի Թզթ. 548. և զեալ կայ ի Թեոփանէս շէն. որ է քնի՝ 1516:

(5) Որպէս պատմէ գիտնեսիոս պատրիարք յակորեանց առ ասեւ, մանեայ հատ. Ի. Թզթ. 203:

առատաձեռնութեամբ քաղրատայ աշոտոյ որդւոյ նոյն մոխէսի անդրէն նորոգեցաւ: (1) Եւս եկեղեցի նոյն էրեւ լինել ընդ Եկեղեցւոյն անձնի, որ այժմ է Սուրբ Զատի քաղաքին՝ զորմէ տես 'ի Սոր հայաստան թղթ. 216:

Ե իսեաց յայս քաղաք և Ս հայանոց տոն եպիսիան առ նապատաւոր՝ որ ետես զամբառնալ մեծին ներսէսի յերկինս: (2) Եւրձ յՍմիդ էր և (1) Եւս կամ Եւս մեռնատան ասորւոց, ուստի էր յետո սիւնակեաց մատենագիր յերկ. Ե. դարուն: (3)

Եւս: Եւս՝ զորմէ բուզանդ. Գ. 14. * Եւ առին զնա (այսինքն զԵրուսիմի դանիէլ), և ածին առ Թաղաւորն տիրան 'ի գաւառն Եւսեաց, 'ի Եւառեղ յՍեան ||:

Եւս: 'Եւս' զոր հին վարք յակոբայ մօքնայ հայ. քապետին որ 'ի Զառնարի' էրեւի դնել 'ի գաւառն Եւսեաց. * Հասեալ (Եւս) 'ի գաւառն Եւսեաց, հանդէպ Վեղին Եւս կուեցեալ, և անհետանայր 'ի տեսութեւ երկիրն ռշտօնեաց ||: Եւրձ է սա 'ի տեղին' ուր բղնեցոյց ջուր յապառաժ վինէ, որ այն ինքն է Եւսարարս լեռան:

Եւս. Հոգ, կամ Հոգ. և Պալ: Տեղիք՝ որք յերկուս հին Զառնարի 'ի պատմութե գիւտի կամ փոխադրութե նշխարաց Եւս թովմայի դնին յայս նահանգ: * Եւրե եհաս (ասէ) յաշարհն հայոց 'ի գաւառն Եւսեաց, 'ի տեղի մի՝ որ է մերձ 'ի Եւրդն Եւս (4) կուեցեալ որ էր ընդ իշխանութե տաճկաց, և առ զեղջն Հոգ (5) կուեցեալ, և անուն տեղւոյն Պալ (6) կուի... Եւ էր 'ի տեղւոյն յայնմիկ եկեղեցի մի... և բնակեցաւ 'ի տեղւոյն նշխարոյն, և անուանեցաւ տեղին Պալ վանս ||: (7)

(1) Հոգն յիշատակէ և յովհաննէս կաթողիկոս 'ի գրեւն վասն պատերազմին ամբատայ արքայի ընդ ահմատայ այլազգի իշխանին աղճեաց, որ տիրեալն էր և գաւառին տարսնոյ: Եւս Եւսեացի որոշակի գրէ զգրից տեղ-

(1) Զայս պատմ գրիգոր պար. 46 պրես. Ժամանակագիր ասորի առ. աստեմանեայ հատ. Բ. Թղթ. 348:

(2) Բու գանդ. Ե. 27:

(3) Եւսեման հատ. ան. Թուղթ. 260:

(4) Եւրկրորդ Զառնարի որ

է գրեալ 'ի Եւգ. Թուականիս՝ գրի Եւս:

(5) 'ի նմին Զառնարի՝ գրի Հոգ:

(6) 'ի նմին Զառնարի՝ գրի Պալ:

(7) 'ի նմին Զառնարի՝ գրի Տեղիք:

անցն՝ կամք են մեզ աստանաօր ընդարձակագոյն բաղելը դա-
բանա նորա . * Վառամարտակ սրբաբնալ արքայի զնախա-
բարս հայոց , և համագունդ զամենայն զօրս իւր . . . Եւ
Թայ հասանէ մինչ ՚ի հանդէպ լերինն ըստ արեւելից տա-
րօնոյ՝ բանակեալ անդ կալեալ՝ տեսանել զօրպինս : Իսկ
բիրտ բռնաւ որն ահմատ՝ նստէր յարեւմտից տարօնոյ . . .
առ ափն եփրատ գետոյ : Եւ քանզի բան միակամս Թե-
կր առ ահմատայ ՚ի դադանիս իշխանացելոյն վասպուրա-
կանի դադկայ՝ նենգաստտիր խաբէութիւն քաղցրացոյց ՚ի
կամս արքայի՝ չուել զնալ անտի ՚ի հարաւակողմ կոյս
հանդէպ Վալ Դագեղէն հողոյս , իբր Թե յայնմ մար-
զէ զոչնոցա պատշաճ՝ զգործ իրին վճարել :

Յիւն և Թ վնաս արծրունի ՚ի գրեւն վասն նոյն պա-
տերազմի . * Եւ լեալ արտաքս ՚ի ռազմէն (արքայն սրմ-
պատ) դարձաւ փախստեայ ընդ ճանապարհս հողոցայ :
Եւ զտեղի պատերազմին ՚ի խորադրի գլխոյն գնէ լինել
՚ի սահման Մշխեց :

Թաւ . կամ Թաւոյ : Հայտ է Թե՝ Էր տա առ Թաւու
գետով՝ յորմէ գետն ընկալաւ զանունն : Հայսմաւուրս
՚ի հոկտեմբերի 5 . գնի յայս նաշանդ . * Եւ այլք գնա-
ցին ՚ի տեղին որ կոչի Թաւու , ՚ի գաւառն Մշխեաց , որ
այժմ կոչի Խոզց : (1) Թաւմաս արծրունի ՚ի Գ . 5 . ՚ի
խորադրի , զվերոյիշեալ պատերազմն սմբատայ արքայի
գնէ լինել * ՚ի սահմանս Մշխեաց ՚ի վերայ գետոյն
Թաւու կոչեցեալ՝ որ իջնէ ՚ի Գառն բզնունեաց : Իսկ
յովհաննէս կաթուղիկոս յիշէ զգիւղն և զջուր գեղին ,
յառնել . * հասանիկն ՚ի ջուր ինչ գեղջ մի Թաւղիս ա-
նուն : Եւ որով և զպատերազմն ասէ լեալ հանդոյն
Թաւմայի :

Կորմ . Վիւղ բերդաւոր՝ յորոյ քարանց զադիկ ար-
քայ արծրունեաց շինեաց և կեղեցի յաղթամար , որպէս
գրի առ Թաւմայի արծրունոյ ՚ի վարս գազկոյ : * Տե-
սեալ (գազիկ ,) մերձ ՚ի դրունս ասորեստանի ամրոց մի
յիշխանատանն Մշխեաց ՚ի գեօղն Կորմ կոչեցեալ ,
լինելով սեպհականաբար՝ զուրարիկն կոչեցեալ ազգի ,
ապաւսպուռ կորուսեալ ջնջի զաղցն : Եւ զլինուածս

(1) Խօշ . կամ որնդն է Հօշ .
և կամ Հօշ . ոչ և Թե է անուն
առհասարակ Մշխեաց , այլ գեղջ
իւր ՚ի գաւառն Մշխեաց , որ
պէս յայտ է ՚ի վերոգրեւոյց , և

որպէս գնի ՚ի յոյն իսկ յայնմ
աւորս օգոստոսի 32 . Եւ ասեալ
տարան ՚ի հայս ՚ի գաւառն Մշխ-
եաց ՚ի գիւղն որ կոչի Խոզց :

ամբողջին 'ի հիմանց տապալեալ՝ զբարինս նորա բարձրեալ բերէ 'ի վերայ մկանաց ծովուն, ընծայելով 'ի նիւթ շինութեմէն որոյ եկեղեցոյն. կանգնելով փոխանակ բազմաթիւ պղծաբանաց յարկացն՝ զտաճար փառաց ॥ յ'ընթաց մար, (1)

Եւ յայտնի Գեղ: Հիշատակի յայտնաւորս 'ի սեպտեմբերի 31. ընել մերձ Լ'միայ:

Եւ յայտնի: Հիշատակի այս անուն առ խորենացոյն Բ. 7. զորմէ խօսիմք յայս նահանգ, ըստ որում խորենացոյն անդէն դէն յիշխանութեմէն բղէշին Լ'ջնեաց, այլ տեղի սորա անյայտ է մեզ: Հայս անուն յիշէ պրոկոպիոս 'ի գիրս ին. Գ. 3. երկուս Լիպանոս սուղ ինչ տարակացս 'ի միմեանց 'ի Սփանինի գաւառին հայոց. և յունարէն կոչէ Գլէտար. մուտք միոյն կոչէր ասէ 'ի բնակեաց Լիւթիոն, իսկ մուտք միւրոյն Սփոն. զորս և ամրացոյց յուստինիանոս կայսր, և պահապանս 'ի նմա կացուցեալ արգել զմուտս պարսից. զի ամենեցուն որոց կամք էր ասէ 'ի պարսկահայոց մտանել 'ի Սփանինի որ է ծովք, հարկ էր ընդ այսոսիկ կապանս անցանել: Լայց սովին անուամբ կոչէ պրոկոպիոս ոչ միայն զերկոսին զոյստսիկ, այլև զայլ կապանս 'ի լազիկիա, և 'ի յունաստան, որպէս է տեսաւ նել 'ի գիրս ին. Գ. 7. և Գ. 2:

'ի գիրս մեր մերձաւոր այսր անուանս ոչ զայլ ինչ գտաւ նմա, բայց եթէ զանունս Լիւթիոն, զորոյ զվանս յիշէ սուրհիկ՝ դնելով 'ի գաւառին դերջանայ. այլ քանզի այլուզք ևս մարթ է սառաքալանել զԼիւթաճորդ անուն, տեսցուք զայլ յարմարագոյն նմանութի:

Հիշատակի ասորւոց է և գաւառ ինչ՝ զոր յոյնք կոչեն Գլէտիոն, որում կարէ յարմարիլ անունս Լիւթար. զի յունարէն Գլէտ 'ի մեզ դառնայ Լիւթ կամ Լիւթ. իսկ Սփոն՝ դառնայ Լ'տիոն կամ Լ'տար, որոյ համառօտեալն լինի Սփոն: () այս անուանել հաւանական համարելով վիւղանեանք լատին թարգմանիչք խորենացոյն 'ի Բ. 7. առ առջի բառիս Լիւթար, եղին Գլէտիոն, կամ ըստ լատին հնչման Գլէտիոն, որոց կարծիք չէ ինչ անտեղի:

Վանսի յայտ է նախ՝ թէ վաղարշակ որ կարգեաց զբղէշութի Լ'ջնեաց, առեալ էր յեղբօրէն իւրմէ արշակայ. () իսկ ինչ յարձակայ տաճար և զպաշտօն, որպէս

(1) Երկու այս գեղք թուի բղձանեաց. որպէս և գետակն համ և Կոթոն Նովին անուամբ կան միւս անուն որ իջանէ 'ի ծովն վանայ. չե ցայսոր՝ միւրն հեռի 'ի ծովն:

է տեսանել առ խորենացւոյն ան. Դ. Որոյ աղաղաւ և հարկ էր նմա կացուցանել զոր իշխան այնր կողման. և այսմ յարմար էր բղէշին Ղաչնեաց՝ ըստ սահմանակցութեան, որ և սակաւ այսորիկ թերեւս կոչեցաւ Ղաչնեաց խորենացի:

Նորորդ՝ խորենացին որ ի Բ. Դ. մի ըստ միտջէ պատմէ զզանազան իշխանս՝ զորս վաղարշակ կարգեաց ընդ զանազան կողմանս աշխարհին իւրոյ, ոչինչ պատմէ վասն իշխանի կողման Ղաչուոց. ապա յայտ է թէ՛ լղէսուր անուամբ զոր գնէ ընդ իշխանութիւն բղէշին, իմանայ անդէն զՎիւթիսիւրիա, յոր անուն կոչեն ոմանք (1) առհասարակ զամենայն ասորիս:

Նորորդ՝ զնոյն ցուցանէ և շարագրութի խորենացւոյն, յասելն. «Վառառա պարգեւելով (բղէշին աղաչեաց) ... զլղէսուրն ամենայն»։ (2) Ի բառս Ղաչնեաց, յարմարի աշխարհի ինչ կամ գաւառի, որպիսի է Վիւթիսիւրիա, և Վիւթիսիւրի կամ լրճից և Վեղ անցից՝ ըստ որում է Վիւթիսուրն պրոկոպիոսի:

Նորորդ՝ անունս լղէսուր ինքնին յայտ առնէ՝ թէ է առաջարկեալ անուն օտար ազգի, և ոչ հայկական. ուստի և զանգի նորա պարս է ինդրել ճշի հայաստան աշխարհի, այլ յաշխարհ օտար ազգի: Ղաչնեաց օտար ազգաց ոչ գտանեմք զայլ անուն մերձաւոր և յարմար ըստ սահմանակցութեան, և ըստ պատմութեան խորենացւոյն՝ բայց եթէ զՎիւթիսիւրիա: Վիւթիսուր սակաւ ժամանակ եկաց ընդ տերութիւն մերով:

(1) Ըստ այսմ գնէ սգրավոն գիրք մէ. և պիւնիոս Կ. 33. ընդարձակ առեալ քան զոր գնէ պրոկոպիոս. իսկ Երեմիայի առեալ Գիւթիսիւրիա, կամ Վիւթիսիւրիա. զոր որինակ կոչէ պիւնիոս. և Բորր աշխարհ՝ ձգեալ ի մէջ լեռանց լիւրս:

նաճու և անքն լիւրսնաճու. որ պէտք քրէ անգլիս սգրավոն: Եւ յայնմանէ կոչեցաւ Գիւթիսիւր. այսինքն խորենացի լղէսուր: Եւ Գիւթիսիւր ի ցածուն գիրք ի մէջ լեռանց. ըստ միկնելոյ հարսուրիս:

ՏՈՒՐՈՒՐՆԵՐԱՆ

Սակաւ ուրեք յիշատակի անուն նահանգիս, և ոչ միօրինակ գրի. զի յերկուս յայլ ձեռագիրս աշխարհաւ գրութեան խորենացւոյն գրի Տարաբէրան : (1) Կարեմք ստուգարանել զայս անուն՝ Տարծոյ Բերան, կամ Տարտի Բերան : Եւ կամ Վառնաբէրան : Բռեալ նոյնպէս 'ի դրանց և 'ի բերանոց որ 'ի լերինս տօրոսի :

Բռ երի կայ Զորրորդ հայոց՝ ըստ դնելոյ խորենացւոյն յարեւելեան կողմանէ նորին : Եւ յայս նահանգ դնէ և Ըղծոնի բզնունեաց, զորմէ զրեսցուք 'ի ներածութե աշխարհիս հայաստանեայց :

Եւ 'ի բերաց՝ դնէ Վազպէ (զորմէ տէս և 'ի Վրր հայաստան թղթ. 56.) և Սեղր, Սաշկամիրզ, Սիստակ, Երկամ, և Վաւթ : (2)

Սահման սորա այժմ ըստ մեծի մասին անկանի 'ի Փաւ շայութե Ս անայ :

Սնի գաւառս ժիւ. որոց անուանքն են՝

ն. Սոյն. (3)

թ. Սպարաբէրան.

ք. Տարծո.

չ. Սնանի.

է. Սարգսի.

ժ. Վառնաբէր. (4)

(1) Վասն Եպիսկոպոսի նահանգիս տես ստորեւ 'ի տարագրութեան Վարերանի գաւառին վասպուրականի 'ի վերութեւ թիւ :

(2) Սոյսպէս դնի յերկուս ձեռագիրս, իսկ 'ի տպագրեալն քանակ բառին Վրաստակ՝ գնի Սպի քան նախ :

(3) 'ի բարունց բնակչաց երեւ տաւալ զանուն. կամ 'ի մերձակայ բնակչաց ստանոյ, որոց լերինք ևս

կոչեր խաւթ. տես զՍտուն 'ի վերոյ :

(4) Սոյսպէս գնի 'ի միում ձեռագրի և 'ի տպագրեալն աշխարհագրութե խորենացւոյն. նոյնպէս գրի և առ յովհաննու կաթողիկոսի. որ զիւ. Տրգաստ կաթողիկոս գրէ լինել 'ի Վառնաբէր : Չնոյն տունն և այլք, որպէս տօղիկ Թ. 2. վարդան, և կիրակոս :

Դ. Տարածադիր. ⁽¹⁾	ԺԲ. Երևան. ⁽¹⁾
Ը. Գլխաւոր. ⁽²⁾	ԺԳ. Երևան. ⁽²⁾
Թ. Տար. ⁽³⁾	ԺԶ. Երևան. ⁽³⁾
Ճ. Երևան. ⁽⁴⁾	ԺԸ. Երևան. ⁽⁴⁾
ԺԱ. Երևան. ⁽⁵⁾	ԺԺ. Երևան. ⁽⁵⁾

ՏԱՐՈՐ

Գլխաւոր հոգեւոր ի գիրս, որ զհետեւին անուան
իւրոյ և բնակի լին ի ժամանակաց անտի նոյի ունի, առ
խորենացոյնն ա. 5. առեալ յոլովիտոգորաց անպիր զը.
բուցաց: * Իսկ ի կրտսերագունից որդւոյն նորա (այս
ինքն քրիստոսեայ, որ է նոյ) Տարբան անուն՝ Երեսուն
ուստերօր, և հնգետասան դատերօր, և նոյնն արամիւր
մեկնեալ ի հօրեն, բնակէ անդրեն ի նոյն գեանգերն
(որ է Եփրատ,) յորոյ անուն և զգաւաւն անուանե:
Տարօն, և զանուն տեղւոյն ուր բնակեցան՝ կոչէ Զքնո,
զի անդ զառաջնն տեղւոյն եղև բաժանելոյ որդւոյն նորա
ի նմանն: ||

Զարմարի այսմ և աւանդութի բնակաց, որք աւան-
դեն մինչև ցայժմ, լին երկիր իւրեանց ի տեղւոյն անդ.
ծածկեցաւ ջուրքք, և ապա ի մեկնիլ ջրոյն՝ ձեւացան
այն հողաբլուրք՝ որք տեսանին ի գաւառին իւրեանց,
որ է ծանօթութի պատմութե ջրհեղեղին նոյի: Ասան
այսր բնակութեան որդւոյն նոյի՝ լինեալ * Տուն հնոց
անուանեալ առաջին ասեկն զՏարօն || բնակիչին՝ որ ի
ժամանակս Թովմայի արծրունեոյ, որպէս գրէ նա ինքն:

Այն այս գաւառ է որ յիշատակի առ գաւառոսի գիրք
ԺԳ. գլ. 24. Ընդ միջ արտաշատայ և տիգրանակերտի,
որ յայլեայլ օրինակս այլեայլ տառիւք գրի. Գաւառն
գիտմ. Գաւառնիւրմ. Գաւառնիւրմ, զոր չելլարիոս
ստուգաբանն՝ Տօրոսագետ. որպէս լին սակս ստուգեալ

(1) Ի միում ձեռագրի Տար.
ԺԲ. Երևան և առ զաղբարայ
զորոյ գրանս տես ի բաղրեանդ.
ի գիւղն Արամանայ. Առ լուսակ
վերայոյն ի գլ. ԺԳ. գրի Տար.
ԺԶ. Երևան:

(2) Առ յայլե գնի ի տպագ.
բեան և ի միում ձեռագրի. իսկ
յերեւան ձեռագրիս՝ Գլխաւոր

(3) Ի միում ձեռագրի՝ Գլխաւոր.
Երևան: Տես լուսն այսր յԱրամ.
բատ:

(4) Երեւան ձեռագրիս Երեւ.
Երևան:

(5) Առ յայլե գնի յերեւան ձե.
ռագրիս. և ի միումն՝ Գլխաւոր.
ի տպագրեան գնի՝ ՏԵՐԻ:

գոյոյ՝ ի գետոց՝ որը իջանեն ի տօրոս՝ այսպէս կուէցեալ։
 Իսոյց զհայկական գաւառ անդէպ էր հռովմայեցոց և
 դաշիգոսի՝ լատին անուամբ վերածայնել։ և ոչ իսկ գաւա
 նեմբ այսմ օրինակ։ այլ զքաղաքս և զգաւառս հայառ
 տանեայց գրեթէ միշտ հայկական հարազատ անուամբ
 Զանան կոչել հռոմայեցիք։

Իսա՛ ընդ հակառակն թուի մեզ՝ թէ տօրոս լեառն որ
 մօտ առ գաւառաւս ձգի, ի սկզբան անդ կոչեր թերևս
 յանուն տարօնոյ՝ որ է անուն հին յոյժ քստ աւանդութե
 վերագրեալ ոլոմպիոդորայ։ ապա մակեդոնացիք ի ժաւ
 մանակս արշաւանաց աղէքամագրի՝ զանունս Տօրմ մերձ
 գտեալ առ քառն իւրեանց՝ Իտօրս՝ այն է Տօրոս կամ
 Տօրոս, զայն յարմարեցին նմա։ որպէս սովորութիւն էր
 նոցա զանուանս այլոց աշխարհաց յարմարել կամ ըստ
 անուանց աշխարհին իւրեանց, և կամ ըստ պատմութե
 և ըստ լեզուին ազգին իւրեանց։ և նոյն անուն ի գրոց
 նոցա էանց ապա առ մեւ իբր նոր և այլ անուն։ Ի՞նչ
 զայս՝ զստուգաբանուլ յուզողաց և զհնութիւն անուան
 սիրողաց եղսք բան՝ իր սաւաւել հաւանական քան զայլ
 անստոյգան։

Կոստանդին պերփերուժէն ի գիրս կառավարութե
 զԼ. 13. յիշէ զայս գաւառ՝ Իտրմ կոչելով։

Ի՞նչ գաւառ Տարօնոյ սահմանակից էր գաւառին
 հաշտենից՝ որ անկանի ի չորրորդ հայս, ընդ մէջ քաժաւ
 նելով վնոսա արածանի գետոյ, այն է եփրօտ։ Եւ այստ
 առնէ յովհաննէս մամիկոնեան ի ՃԼԴ. զի ի գրեւն զպաւ
 տերազմաց պայլ վահանայ որ ի տարօն՝ ասէ։ * Ամբաստ
 (որդի վահանայ) ի մէջ անցեալ գաղտաբար՝ կտրեաց ի
 նոցանէ (այսինքն ի սարսից) չորս հարիւր երիվարս, և
 անցոյց յայնկոյս Լքածանոյ ի կողմն հաշտենից ։

Իսովութիւն օդոյ, զրից, և բերոց այսր գաւառի, և
 մանաւանդ իննական տեղեաց՝ գտանի յաւարտ գրոցն
 զէնորայ ի տպագրեալն թղթ. զԲ. և ի ձեռագիրն։

* Իսարի է (ասէ) երկիրս և վայրքս, և անուշ օդս,
 բազմաջուր, դաշտաձև, և շուրջ զլեռամբքս ամբողջ
 բազումբ։ Երկիրս խոտաբեր և մեղրաբուղին, և որպէս
 մանանայն իջանէր յերկնից անդ առ հրէայս՝ նոյնպէս և
 աստ ի մերում երկրիս ի վերայ անտառացս իջանէ՝
 քաղցր առաւել քան զմեզր, որ կոչի գաղաթէն... Ի՞նչ
 երկիրս ամենայն բարութիւն է, աջողակ և առողջ ։

Իրնայէս և Երն գրիգոր առ զէնորայ ի թուղթն իւր

որ առ զեւոնդ հայրապետ կեսարիոյ՝ զգիրս Տարօնոյ, կամ որ նոյն է երկրին մամիկոնելից՝ ըստ այսմատորագրէ. * (1) ի աստ յերկիրս հայոց՝ ի յորրորդ բաժնի հայոց, և յերրորդ հայոց՝ աւարաին ի լերին, որ բնակութի նա ըստ կոյի Տորոս, (2) և հասեալ անցանէ մինչեւ ի դուռն պաշաւայ պարսից. և առ սոխաւ բնակի երկիրն մամիկոնելից, բազում վայելուչ տեղօր և առատատուր պիտոյիւր ։

Տարօն զառաջինն սեփհական կալուած էր Սկիւնեաց ազգին, բայց քանզի նախապետ ազգին որ ի ժամանակս արդատոյ՝ ապսամբեցաւ յարքայէ, և միարանեցաւ ընդ շապհոյ, որդաստ արքայ խոստացաւ թէ * Սր որ ածցէ առ իս զնախապետն ազգին Սկիւնեաց, տաց նմա յախտնական իշխանութի գլխօղ և զգաստակերտս, և զամենայն իշխանութիս ազգին Սկիւնեաց ։ (3)

Եւ քանզի իշխանազունն մամիկոն առաջին նախապետ ազգին մամիկոնելից, որ նորոգ փոխտական էկեալ էր ի հայս յախարհէն ձենաց՝ կատու աջ զամենայն քաջութիւն, հրովարտեալ ընկալաւ յարքայէն զիշխանութիւնս երկրին վասն իւր, և վասն ժառանգաց իւրոց, անուանելով յայնմ հետէ զգաւառն Սահառնեան Գռն, ըստ գրելոյ ասողկայ Բ. 1. որ և ինքն ասողիկ էր ի տարօնոյ ։ Սարգէ (ասէ՝ արդատ) զնախարարն Սահառն ի տեղի ապստամբին, անուանելով զՏարօն յանուն իւր Սահառնեան տուն ։

Եւ ինն իրի մատենագիրք մեր զգրեղօրէս և զայլ տեղիս տարօնոյ սեփհականս գրեն ազգին մամիկոնելից. և յովհաննէս կաթողիկոս զանուն Սամիկոնեան՝ դնէ իւր մականուն զաւառին. * Եւ եպիսկոպոս (ասէ վասն կռմիտասայ կաթողիկոսի) զկնի ի Սամիկոնեան Տարօնոյ ։ մինչև զի ի պատմութե ժողովոյն մանազկերտի՝ Սահակ Եպիսկոպոս Տարօնոյ՝ կոյի Եղիշտոս Սահակնէի, զազցն ժառանգօղ՝ եղեալ փոխանակ անուան երկրին ։ Եւ գրիգոր մագիստրոս (4) զհամբուն զաւառին

(1) ի տպագրեալ թղթ. Ժն. Գր. Եւ յերրորդ հայոց աւար. տիւ (այսինքն ի ծայրին) ի լերին որ կոյի Տորոս ։ Իսկ թղթս արձրուի գրե ուրիշ. Սէրձ ի սահման Տարօնոյ Առաջին կո.

չեցեալ հայոց ։

(2) Խորենացին ի Բ. 81. և ի Բ. 67. :

(3) ի Թուղթն Ժն. որ առ յովհաննէս արքեպիսկոպոսն սիւնեաց ։

տարօնոյ զրի։ * Սէբ առ ժամանակս՝ այսր եմք 'ի Տա-
րօն յաշխարհս Սամիկոնեից։

Եթէ իսկ զենոր՝ որ ուրեք պիւղօրէս և զաւանս Տա-
րօնոյ դնի սեփհական կալուածս աղչին հնդկաց և կելոց
'ի հայս, այլուր (որպէս 'ի Թղթ. Ժա.) Եթէ Ս-հի-
նէն կոչէ զՏարօն. և այլուր՝ առ ծանօթութի աւանաց
ինչ Տարօնոյ՝ առաքի 'ի զիրս իշխանացն մամիկոնեից։
Իստ այսմ և յայտնաւորս մարտի 30. 'ի պատմութե
իւնչին նունեոյ՝ Տարօն կոչի Բառ Գառնոյն շուշանայ
զտաւր վարդանայ մամիկոնոյ։ Իիւպէտ բուզանդ (1)
զՏարօն, կամ զման ինչ Տարօնոյ՝ սեպ շական ցուցանէ
լինել Սարգսէտ իշխանին, կամ ներքինապետին աւ-
քայի։ Տէս և 'ի նոր հայաստան զՏաղօնք. Թղթ. 192։

Իստ զաւան Տարօնոյ 'ի ցնէ. կանց ընդ տերութի
հոռոմոց, յորժամ վախճանեցաւ իշխան նորա սրտո։ (2)

Եթէ Տէր (3) Տեղի հնագոյն յայսմ դաւառի, որ առ
ազաթանդեղոսի 'ի յէք. զրի Զաշիւտ, որ Թուի ուղ-
ղագոյն. զի և բառս օր յընտիր օրինակս սովորարար
զրի յաշ. Կոլեցաւ այսպէս տակս յաճախութե պաշտաւ
մանց և զոհից՝ որք լինէին 'ի հաշակաւոր մեհենին իւ-
րում։ * Ար և անուանեալ (ասէ ազաթանդեղոս) ըստ
յաճախապաշտ պաշտաման տեղեացն Զաշիւտ։ Իբր
Հաշիւտը կամ Հաշիւթ ասն. զի առաջին վանկն Զաշ
Ելեալ 'ի պարսից բառէս Զիթ, նշանակէ Հաշտութի, որ է
վախճան աղօթից և զոհից. իսկ վերջին վանկն Դ օր, (4)
է բառ կամ մասնիկ՝ որ 'ի յօդին յանուանս քաղնքաց,
նշանակէ Տեղի կամ Բաղաք, զորօրինակ՝ Լորտաշատ,
Լորուանդաշատ, Սարգանդաշատ, Սասկաշատ, ևն։
Ս անն որոյ և ազաթանդեղոս սուղ ինչ 'ի վերոյ՝ կոչէ.
* Զաշիւց տեղիւ Թաղաւորացն հայոց մեծաց։ Իբր
Թարգմանութի Լաշիւաւու. որպէս և խորենացին Թ. 13.
Զաշիւց փեղի անուանէ զԼաշիւաւու։

Իստ զիւղ, կամ աւան՝ որպէս կոչէ բուզանդ Գ. 19.
կառուցեալ կայր 'ի բարձրաւանդակի առ եփրատ գե-

(1) Կ. 16. և Է. 3.

(2) Արդի. Գ. 8.

(3) Չորասեռական բազումք
Աշիւտ Գնն. բայց առ կիրա.
կոսի հոլովի ուրեք և Աշիւտ.
կայ առ աստղիկայ Բ. 1. հոլովեալ
և Աշիւտի.

(4) Անանիոս և մեզ արմատ
նշանակութե այսր Հոթ բառիս.
կամ մասնիկն. այլ փայն 'ի բար.
բառն Թուրքաց գոմեմէք մերձ
այսմ գրառն Հոթ. առ որս նշա-
նակէ Գաղաք. ելեալ 'ի բառն
պարսից Հիւր.

տով՝ ի մնալ : լերինն քարքեայ, հանդէպ լերինն տորւ
սի՝ լուս որում նշանակէ անդէն աղաթանդեղոս : () ա
ռաջինն էր սեպհական վահոնեաց զարմին, այլ միջինն
տիգրան ցասուցեալ ընդ նոսա վասն աստ դնելոյ զպատ
կեր հերակլեայ՝ (զորմէ ստորեւ,) զբաւեաց յարբունիս :
() կնի ընդ համօրէն զաւառին Լանց ի ձեռն մամիկո
նից . վասն որոյ խորենացին Դ. 68. ի պատմէն զԵւ
զունն մեծին սահակոյ՝ Խորենց գիւղ կոչի զՆախիւատ,
զմամիկոնեանս խմանալով . որոց տիկինն դիտիկ կամ
դատրիկ անուն՝ աստ բերեալ հանգոյց զմարմին նորա,
որպէս վկայէ և խողիկ Դ. 1 :

{} Հայտնակ վրիպակ գրաց և ի պատմութե զաղարայ
թղթ . 63 . ուր ասէ վասն մամիկոնից . * Տարան (Էնրէ
խարս նրին) ի գաւառն տարօնոյ ի բնիկ գիւղն Խւր
սեպհական, (փոխանակ գրելոյ՝ Խւրեանց) յանուանեալս
Խախիւատ : Բանգի առհասարակ տարօն՝ որպէս գրե
ցաք ի վերոյ՝ յաւուրց անտի տրդատայ՝ էր սեպհական
մամիկոնից :

|| Եւծագանձ || Եհան գեղջ՝ շինեալ կայր յառաջ
քան զմիջինն տիգրան, յորմէ գեղջն կոչի {} Նախիւատ .
այլ միջինն տիգրան ըստ ակնարկելոյ խորենացւոյն Դ. 13.
կամ ի հիմանց՝ և կամ ըստ մասին նորոգեաց : Բայ մե
հան բաժանեալ կայր յերիս մեհեանս, յորոյ յիւրա
քանիւրսն էին մի մի բազինք զանազանք : (1)

|| Առաջին մեհեանն կոչի || Եւծեւեւեւ, յորոյ անուն և
առհասարակ մեծ մեհեանն կոչի || Եւծեւեւեւ : Ի սմա
էր բազին առնապատկերն Հերակլեայ պղնձաձոյլ ոսկե
զօծ, զոր շինեալ էր երկուց անուանի ճարտարացն կրե
տացւոց || կիւլեայ և '|| Վիսինոսի . սորա ըստ գրելոյ սլլե
նիսի Դ. 4 . նախ առաջին ծաղկեցուցին զքանդակա
գործութի մարմարիոնեայց . և հրամանաւ պատգամաւ
րին սպողանեայ, և ի խնդրոյ սիկիոնացւոյ՝ շինեցին ար
ձանս դիցն անահտայ, հերակլեայ և ակմենատայ :

() այս արձան Հերակլեայ գործեալ ի սոցանէ՝ ն . ար
տալէն մեր գտեալ յասիւ, և բեր յաշխարհ հայոց առ ի
կանդնել յարմալիւ : Բայ բրմապետին վահոնիք՝ որք
էին սերունդք վահագնի թագաւորին մերոյ, կարծեւով

(1) {} Հայտ ունի զայս աղաթան
դեղոս . որ նախ իսկ իբր գործե
մեհեան, և կոչի զայն Եւծեւեւեւ
Եւծեւ . ապա ստորեւ զերիս մե

հանս թաւ ի նմա, գնելով զան
ուանս իւրտարանիւր մեհեանց և
բազնաց որ ի նոսա :

պատկեր վահագնի նախնոյն իւրեանց, ⁽¹⁾ յետ մահուան արտաշիսի կանգնեցին 'ի գեօղն Ղշտիշատ, որ և եղև Սլժերորդ արձան վահագնի յարխարհիս հայոց. որ ձեռացուցանէր զհատանէն կամ զբաղէն հերակլեայ զցուլիս վիշապին, որպէս բայայայտ դնի 'ի յունականն աղաթան զեղոսի. զի ուր գրեալ է 'ի հայկականն. * Սլժերորդ պաշտօն հռչակեալ անուանեալ Սիշապարաղն ⁽²⁾ վահագնի, 'ի յունականն դնի. * Նոռանէր Սեղան Սլժերորդ արձանին հռչակաւոր Սիշապահեղձոյցն հերակլեայ. ⁽³⁾ (1) Դիրս մեհենին բուզանդ 'ի ք. 14. ասէ լինել 'ի Սաբաթիւ վայրի, իբրև քարքնէց մի 'ի վերոյ տեղւոյն կոչեցելոյ Հոգեաց Դրախ. տես զամս նորա ստորեւ.

Երբորդ Սեհեանն էր Սիւհմար Սիւհմի գից, յոր անուն կոչեր և բազին նորին նաև Սիւհմար, որք են աւնուանք Նահատայ, Ղյս բազին և մեհեան էր հին, զի միւս երկուքն յետ մահուանն արտաշիսի եղան. Սորա արջաւք էին՝ զորս ետես լուքուլոս հռոմայեցին. քանզի զրէ պլուտարքոս, թէ 'ի գալն իւրում 'ի սինոպայ 'ի սաֆինի՝ այսինքն 'ի Նոսիս, և յանցանէն ընդ եփրատ՝ եղիտ լուքուլոս զարջաւս որք էին ձօնեալք 'ի զոհ անահատայ, զոր մեծապատիւ տօնէին ասէ բնակիւք յայնկոյս եփրատայ. ⁽³⁾ Ղյս արջաւք շրջէին արձակ աստ և անդ 'ի ճարակիլ, այլ ոճնէին զնան անահատայ՝ յորս ուռաւք օրէն էր մերձենալ.

Երբորդ Սեհեանն էր Ղյուլան գից, Սեհեալ վազգնի (կամ հերակլեայ) կարգացեալ ըստ յունականին, որ և Ղիւրդդիտէ, որպէս մեկնէ նա ինքն աղաթանգեղոս. (1) սորա արձանն արտաշէս երբոր յելլադայ, իսկ մի

(1) Տես 'ի խորնացին ք. 11. Ղյս այսպէս կարծեցին վահագնի վրէժ՝ զի զի վարք մերոյն վահագնի նման էր վարուց հերակլեայ, մինչև զի ծոյն իւր վիշապամարտութի հերակլեայ զոր ձեռացուցանէր այս առնապատկեր, պատմեալ լինէր և զմերոյն վահագնէ, որպէս ասէ յունական կամ ժապիկոս յետ խորհ. ծոյնոյն. * 'ի կանոնոցաշար աղերսիս՝ (որով իմանայ զերգս գողթան գաւառին) զոր աղերսիս քնարաւ և բոգին.) ընդ վիշապաց համբաւին կառուել նմա և յաղթել. և ընդ քաջին հերակլեայ նա

հատակուէն զնա համեմատեալ. իւր յայտմանէ զՀերակլեան ևս կոչէին Վահագն, որպէս յայտ է 'ի թարգմանութն Թեաշուել զբրոց. ուր 'ի ք. մակ. ք. 19. Հերակլեան թարգմանի Վահագն. և որպէս թաւի՝ միւր վահագն է մի 'ի բազմաց հերակլեայց՝ զորս թեաւն կիկերած և այլք.

(2) 'ի ապագրեալն վրիպեալ գնի՝ Սիւտոտաղոս.

(3) Սահիթն որ յերեւ. ու տնիւանէր լուքուլոսի յայնկոյս եփրատայ՝ որ գայր 'ի սինոպայ, այլ յայնկոյս.

ջինն տիգրան կանգնեաց աստին : * Բայց Ղ' շրջողիտայ պատկերն (ասէ խորենացին Դ. 13.) իբրեւ երակէայ տարիաւորի՝ առ նորին պատկերին երակէայ հրամայեաց կանգնել Ղ' շտից տեղին : * Այս մեհեան լի ոսկեով և արծաթով՝ որն գրիպոր կործանեաց 'ի հիմնոց : * Եւ այնչափ կորոյս (ըստ ասելոյ ագաթմանգեղոսի՝) զի յետ այնորիկ ոչինչ որ յայնմ տեղւոյ նշմարանս կարէր գտաւ նէլ, ոչ քարի՝ և ոչ փայտի, ոչ ոսկոյ՝ և ոչ արծաթոյ : և ոչ բնաւ երեւեր թէ լեալ ինչ իցէ անդ :

Որչափ պատուեալ էր այս գեօղ 'ի ժամանակս հեթաւ նոստ թէ սակս մեհենիցն, նոյնչափ պատուեցաւ 'ի ժամանակս յորիտոնելու թէ սակս իւրոյ եկեղեցոյն : քանզի և կեղեցի նորա կառուցեալ 'ի նոյ լուսաւորէն՝ եղև առաջին ընդ համարէն աշխարհս հայոց, յորում կանգնեցաւ առաջին սեղան և առաջին աւագան մկրտութե : (1)

Որ ասն որոյ բուզանդ Դ. 3. և 14. կոչէ զայն Ս'այր Եկեղեցի, յասեւն : * Եւ ունէր սա (այսինքն որն դանիէլ) զոստիման աթոռոյն զխաւորութե տարօնոյ 'ի Ս'եծն և 'Լախ զառաջին եկեղեցին՝ 'ի Ս'այր եկեղեցեացն ամենայն հայաստանեայց, այսինքն՝ Լախ և զառաջին և Ղ'ըլխաւոր տեղին Պատուական, զի յառաջ նախ անդ յի նեալ էր զոր եկեղեցին, և ուղղեալ սեղան յանուն նոյ : Եւ զպարէ վասն սորա, և վասն մատրանն յովհաննու : * Եւ որ 'այս տեղիք վասն յառաջկարգութե կանոնաւ 'ի հայրապետացն և 'ի թագաւորացն սլատուեալք լինէին : Ս'ինչ և 'ի նմա գումարիլ ժողովոյ՝ ըստ նորուն ասելոյ 'ի Դ. 4. * Ստղովեցան 'ի գիւղն 'Լախիատ՝ ուր զառաջինն զեկեղեցին էր յինեալ : զի նա էր Ս'այր եկեղեցեացն, և 'ի տեղի լեալ նախնեացն ժողովոց սիւնհոգոսին : Եւ որոց մի էր և ժողովն գումարեալ 'ի մեծէն ներսիս : Իսկ յետ այնք եղև և այլ երկու ժողովք :

Եւ այս եկեղեցի հիմնարկեալ 'ի լուսաւորէն՝ քակեցաւ, յորժամ ապտուռաւ հիմ քեռորդի մահմաթի արշաւեաց 'ի հայս, որպէս զնի առ յովհաննու մամիկոնէի, և 'ի ճառն յայտնութե նշխարաց մեծին ներսիս, առ որս կոչի : * Եւ կեղեցին որ Զաւտից վանսն :

Եւ ի թէ՛ այլ էր 'ի ամանէ այն եկեղեցի՝ յորում հանդեաւ մարմինն ուր մեծին սահակայ : զի զրէ զսգար՝ թղթ. 64. թէ մամիկոնեանք յետ թաղելոյ անդ զնշխարո

(1) Տես յագաթանգեղոս 'ի Եկե :

Կրթն՝ շինեցին զայն եկեղեցի մեծապայծառ և վկայարան
 Կրթ, և հիմնեցուցին * Ս անս բազմութե պաշտօնէից,
 կարգեալ զարման անսական ստղոյն 'ի հաստիստ առաւել
 լեալ եղբայրութեն, ժողովս տարեւորս աշխարհայոր
 զոր բազմութե հաստատեցին 'ի տեղւոյն : Սակ զվերո
 զրեալ եկեղեցի շինեաց (որպէս ստացար) Կրթ զրի
 զոր : (1) Եկեղեցին հանգստեան Կրթն սահակայ՝ քակե
 ցաւ 'ի լէնկթիմուրայ : զորմէ տես 'ի Սոր հայաստան 'ի
 գեօղն Սբ ասհակ . թղթ . 193 :

Հոգեաց գրախ : Կռեցաւ այսպէս սակս փորրիկ անտաւ
 ռին Հացի ծառոց՝ որ էր առ ստորոտով բարձրաւանդաւ
 կի Ս ահիվահեան մեհենին Սշտիշատու, որպէս դնե
 բուզանդ Գ . 14 . * Սլ յաճախ (լինէր բնակութե Կրթն
 զանիւրի) յակն աղբերն 'ի ներքոյ օտարաբարձր մեհենաւ
 տեղոյն հերակեայ, որ կայ դէմ յանդիման լերինն մե
 ծի՝ որում Սլուն (Սաւրոս այսինքն Տօրոս) անտաւեալ
 կարդան . 'ի բազմին տեղւոյն 'ի բացագոյն իբրեւ բարբե
 կեց մի 'ի ներքոյ կուսե, 'ի դոյզն ծործորակին, 'ի սակաւ
 անտառակին, 'ի Հացուտ սլուրակին՝ որում անուն տեղ
 ւոյն իսկ Հացեաց գրախաւ կուեն : Ստանօր թաղեցին
 զմարմին Կրթն զանիւրի աշակերտք նորին՝ որպէս Կրթ
 մայեալ էր Կրթ . և 'ի սորին աղբիւր մկրտեաց Կրթ զրի
 զոր զբազմութե զօրաց ըստ գրեւոյ նորին բուզանդայ :

Սաբաւան : Սյսպէս կուի առ յովհաննու մամիկա
 նի . իսկ յայտնաւորս 'ի 18 . նոյեմբերի՝ բաժանաբար՝
 Ս անի Կաբայ : (2) Սլ բուզանդայ Գ . 14 . կուի Սաբաւ

(1) Թովմատ արքեպիսկոպոս թուի
 Նոյն զնել զեկեղեցին յորում թա
 ղեցաւ Կրթն ասհակ ընդ եկեղեց
 ւոյն մատարականից՝ զի ասե . Սա
 բաւ հանգստեանն զնշխարս Կրթն
 (սահակայ) Յաշտիշատ տարածոյ
 'ի տեղւոյ վկայարանի Կրթն յով
 հաննու մկրտչին և ամանագինի
 վկային : Սլ զ'նշխարք Կրթն յով
 հաննու և ամանագինեայ ըստ մա
 տին և զան յիննականն վանս, և
 բաւ մասին՝ 'ի մատարական : իսկ
 'ի վերոգրեալ Սայր եկեղեցին՝ որ
 շինեցաւ 'ի տեղւոյն մեհենին հե
 բակեայ : ընդ գաւանդին առ ագաւ
 թանգեղոսի, թե և զան Նշխարք
 վերագրեալ Կրթն, բայց եթէ 'ի
 հարեանցի 'ի թղթ . յկն . յասելն .

* Կանգնէր սեղան 'ի վկայարան
 Կրթն հանգստի՝ զոր շինեաց :

Սոյնպէս անյայտ է մեզ . որպէս
 զմանայիշատակեալ Սայր եկեղե
 ցին՝ թէ զՍաբաւման կամ Նշա
 նակել Նոյն Թովմատ արքեպիսկոպոս
 սեղն . Կր երթեալ ընդ մաս (այս
 ինքն ընդ բարձրայ) և մեծն Ներ
 սեա կաթողիկոսն հայոց . և հա
 տեալ Յաշտիշատ տարածոյ 'ի վե
 կայարան Կրթն յովհաննու մկրտ
 չին :

(2) Եղբայրստոսի 11 . 'ի տպ . և
 'ի միումնոր ձեռագրի գրի Մօս
 Կաւան . յայլ երկուս ձեռագրերս՝
 'ի միումն գրի Մաբաւան . իսկ յերկ
 րորդումն Մաբաւան :

բնակչոց բնակչութեամբ. * Վոյնպէս և ի ներքոյ քան զնա (այս ինքն՝ քան զէկեղեցին յաշտիշատու) Սարգարեանոցն յովհաննու. նոյնպէս մօտ ի տունն նա շանդիստ առաքելոցն: Ս. Երեմիայ և ի Գ. 16. * Փառէն ոմն երէց ի գաւառէն տարուոյ ի մեծէ Սարգարեանոցն յովհաննու, որ Լընախ շինեալ տուն աղօթից և խնդրուածոց, և հանդիստ Երջն Ս. յորոյ ագարակի թաղեցաւ և նոյն փառէն: Ս. Երեմիայ կոչեցաւ սակս անդէն շինելոյ մաւ տունն, և ի նմա ամփոփելոյ Երջն գրիգորի յայտնու թր հրեշտակի՝ զնշխարս ինչ յոսկերաց յովհաննու մկրտչի, և Երջն ամանազինեայ, ⁽¹⁾ որ սակս փոքրիկ գոլոյ՝ Ս. Երեմիայ կոչի առ ագաթանդեղոսի և առ բուզանդայ:

(1) տեղի սորա ագաթանդեղոս ի յիշ, և զենոր ի հ. և ի հ. Երջն. նշանակէն լինել ի փոքր ձորակի՝ ընդ որ անցանէր Զուր Նուազ՝ մօտ ի գետն եփրատ իբր երկու առ շաւանոք ձիոյ: Եւ ըստ բուզանդայ՝ գոլով ի ներքոյ բարձրաւանդակի Ս. Երջն եկեղեցւոյն յաշտիշատու՝ Լընա զիւղն անդ յաշտիշատ, կամ առ ընթեր գեղջն և ի վիշակի նորին: Ս. Երջն իբր և զփառէն կամ զփառներսն հրեց՝ որ եղև կաթողիկոս, այլք զնէն լինել Ս. Երջն տէ, զոր բուզանդ ի վերոյ՝ եղ ի Ս. Երջն ամանազինեայ:

Ս. Երջն պատմելոյ զենորայ՝ յորդորեաց զնոնդիէ հայրապետ զԵրջն գրիգոր, մի շինել ի սին տեղւոջ մնաւ տան, այլ՝ աղքատանոց, կացուցանելով բահանայս և բոր եպիսկոպոստունս, զի ժողովուրդն համարձակ դիմեացէ անդ ի բժշկութի: Սովորութի էր առ նախնիս՝ հայրապետին հանդերձ թաղաւորաւ և մեծամեծ նախարարօր գալ յայցելութի եկեղեցւոյն յաշտիշատու, և առաւել այսր մատրան, ըստ գրելոյ բուզանդայ Գ. 3. * Ս. Երջն անդ յայն ի գիւաւոր տեղին՝ յեկեղեցին, (տօնօր էին) ժողովել ի յիշատակ Երջն որ Լին անդ, և կատարել անդ ամի ամի եօթն անգամ որք զնոյն ունէին սովորութի, առաւել ևս ի մեծի Ս. Երջն արան մատրանն յովհաննու Ս.:

Ս. Երջն կարգի պատմութեան զենորայ և ագաթանդեղոսի՝ նախ հիմն եղաւ ի Երջն գրիգորէ՝ եկեղեցւոյն որ յինն ակնեանն, բայց շինութիւն զինի էառ լրումն. յայն սակս առ զենորայ բազում ուրեք ի յիշատակելն՝ հիմնարկեալ ասի ի Երջն գրիգորէ, և ի շինեալ զինի հիմնարկ

(1) Տես յագաթանդեղոս Թ. Երջն. Երջն. և ի զենոր Թ. Երջն. 54.

կութէ նորին շինեցաւ 'ի նմանէ այս մատուռն . յետ այս նորին շինեցաւ եկեղեցին յաշտից տեղիս , որ և եղև առաջին եկեղեցի՝ որպէս եղաք 'ի վերոյ . զի առաջինն չէր լրացեալ , իսկ երկրորդն՝ մատուռն էր կամ վկայարան , և ոչ եկեղեցի :

Իործանեցաւ և այս վկայարան 'ի նոյն ամի՝ յորում և վերոգրեալն . * 'Ի սոյն ամի (ասէ յովհաննէս մամիկոնեան ,) քակի եկեղեցին որ յաշտից վանսն ⁽¹⁾ Հիմնադրեալն 'ի նորին գրիգորէ , և կարապետին յիննապետեանսն , և Սատրապանսն 'ի տարօն : Տէս 'ի նոր հայաստան Թղթ . 193 :

'Իսլայ Լան : Սենաստան հաշակաւոր՝ որ կուեցաւ այսպէս յանուն զենորայ՝ որ մականուանէր 'Իսլ , որպէս գրէ լուսաւորին առ եղիազար Եպիսկոպոս եղբայր նորուն , 'ի գիրս նորին զենորայ . * Լնդ (յիննապետեան տեղիսն) զքո եղբայրն եմ ձեռնադրեալ Եպիսկոպոս . և ըստ կարի աղաչանացն՝ զանուն տեղւոյն փոխեցաք յիւր անունն յաւելեալ , ⁽²⁾ (և) հաստատեցաք (զանունն) 'Իլակայ վանք : 'Իսկ իրի Թովմաս մեծփեցի երկու քումբ անուամբ ևս կուէ զմենաստանն՝ յասէլն . * Սեն ծահանդէս Սայրաբաղաք վանք 'Իլակայ ասորոյ , (3) Էնուրայ վարդապետին :

'Իլ կուեցաւ յանուն նորա , նախ՝ ըստ ինդրոյ նորին , որպէս ակնարկէ վերոգրեալ բանն : Երկրորդ՝ զի նա ինքն զենոք շինեաց զեկեղեցի սորա , որպէս գրէ լուսաւորին առ եղիազար վասն զենորայ . * Լուսնց այլոց առ տարութէ ինքն շինեաց զեկեղեցին՝ զոր ես միայն հիմնադրէի : Երրորդ՝ զի զենոք կամ զլակ կացուցաւ 'ի լուսաւորչէ առաջին առաջնորդ մենաստանիս : ⁽³⁾

Իլուեցաւ և յանուն Սէյ Կորպետի . * Լակ իմ աղա չեալ (ասէ զենոք) զորն գրիգոր զնալ 'ի վանսն՝ զոր ինքն հիմնարկեաց յանուն նոր Սարապետին : Ըստ այսմ կոչի և առ յոհաննու մամիկոնէի , առ մատթէոսի , և առ կիրակոսի : (4) այս անուն ընկալաւ վանքն յանուանէ եկեղեցւոյն , վասն որոյ յայտնաւորա 'ի 30 . սեպտեմբերի՝

(1) Այս եկեղեցի է նոյն՝ զոր ցին և վանս :

շինեցին մամիկոնեանք 'ի հանգուցանել զմարմն քոյն սահակայ . (2) 'ի տպագրեալն . Էջմիածն .

վասն որայ՝ աստ կուէ շինարար : (3) Յայտ է 'ի պատմութեմ յովհակալ 'ի քոյն գրիգորէ , և Թէ էր հաննու մամիկոնէի : 'ի յաշտից վանսն՝ զի նոքա շինե .

վասն էկեղեցոյն ասի. * Իշկեալ հասին 'ի դառառն տա-
րօնոյ, և անդ շինեալ էկեղեցի յանուն նոր Եսայապետին
'ի տեղիս մեհենիցն ॥

Եւ ան՝ յորում շինեցաւ մենաստանն՝ կոչել Վարդէ,
գի շինեցաւ 'ի տեղւոյ զիսանեայ և դեմեօրեայ քաղ-
նեայն, զորս զենոք ⁽¹⁾ գնէ 'ի լեառն Վարդէ: Իսկ տե-
ղի կամ կողմն յերին՝ ուր էր մենաստանն, կոչել Թմա-
նեան Գեղի, որպէս է տեառնել առ զենորայ 'ի Թղթ. ինչ.
* Դադարեալ աւուրս ին. 'ի վասն Վլակայ յմնակ-
նեան տեղիս ॥ Եւ նրն գրիգոր գրէ առ զեմնոյ հայրա-
պետ կեսարիոյ՝ առ նորուն զենորայ. * ⁽²⁾ որ Թմակ-
նեան կոչեն տեղւոյն՝ հնդիկք և պարսիկք, որով պան-
ծան յոյժ բնակիցս տեղւոյն ॥ Եւ յայսմանէ նաեւ մե-
նաստանն Թմաթիւն Լմա կոչի առ յովհաննու մամիկոնի,
և առ վարդանայ աշխարհադրի, որ և դնէ զպատճառն
երկուց և անուանակոչութեց՝ յասեն. * Եւ յի Թմակ-
նեան վասն՝ վասն ինն ականց քաղցրահամ աղւերացն. և
կոչի Վլակայ վասն՝ վասն առաջնորդի վանաց հօրն ॥ ⁽³⁾

Այն ալս Թմակնեան տեղիք կոչել նաեւ Թաթեթ-
* ⁽⁴⁾ Թմակնեան տեղիսգ՝ զոր և բարեբուխ ⁽⁵⁾ ասեն ու
մանք, շինեցեա զդա բնակութի դասուց կրօնաւորաց ॥
գրէ զեմնոյ հայրապետ առ նրն գրիգոր՝ առ զենորայ.

⁽¹⁾ առաջինն էին յայսմ վայրի երկու քաղիւր և ար-
ձանք, մին՝ յանուն զիսանեայ 'ի պղնձոյ, որոյ երկայնու-
թի երկոստասան կանգուն. ⁽²⁾ իսկ միւսն յանուն զեմն-
աբեայ հնդեօտասան կանգուն: Արաւ էին եղբարք երկու
յազգէ հնդկաց, որոց յաւուրս վաղարշակայ արքայի
փախուցեալ 'ի հայս՝ ժառանգութիւն ընկալան 'ի նմանէ
զերկիրն տարօնոյ, զորս և որդիք նոցա յետ մահուան 'ի
կարգս զից դասեալ պաշտեցին, և քաղինս կանգնեցին.

Ան գրիգոր կործանեաց զնոսա, ⁽³⁾ և հիմն արէ էկե-

(1) 'ի Թղթ. ԿԳ. ԿԹ. և Ծ.

(2) Եւստատուրս 'ի 30. սեպ-
տեմբերի գրէ՝ Թմաթիւն Լմա.

(3) 'ի ապագրեալն և 'ի փութ
մեաագրի գնի այսպէս. իսկ յայ-
լում մեաագրի գնի՝ Բաթեթ.

(4) Եւստատուրս գնի 'ի տպա-
գրեալն զենորայ Թղթ. ԿԳ. իսկ 'ի
մեաագրի գնի՝ Երեսուն կանգուն
երկայնութիւն, և երկու կանգուն
և Թղթաւ լայնութիւն.

(5) Վասն կործանման քաղաքաց,
և շինութեան էկեղեցւոյ վանաց զԵ-
լակայ, ոչինչ գտանեմք յիշատա-
կութեաւ ապամահեկոսի. վասն
որոյ մեծապէս սխալն հեղինակն
յայտաւարաց 'ի նաւասարդի Թ-
կամ 'ի 11. օգոստոսի, ուր զոր
ինչ պատմեալ աղաթմազեղոս վասն
մահեմիցն յաշտիշատու, սա զնոյն
պատմեալ վասն մահեմի՝ որ էր 'ի
տեղւոյ վանացն զԵլակայ, յաւել.

ղեցւոյ՝ զոր կատարեաց զենոր . անդ ամփոփեաց զմեծ մասն նշխարաց սոյն կարապետին և ամանազինեայ , զոր մէ և վկայեն եօթն խոտաճարակքն յաղօթեմն իւրեանց .
 * Երևեսցի փառք քո տէր , ի տաճարս յայս , զոր ընտրեցեր Հիմնարկութիւնք նոյն գրիգորի , և բնակութիւնք նոյն կարապետիս ։ (Երմէ և եկեղեցին առ յովհաննու մամիկոնէի կոչի ԼԻԲ Խառաքեալ ։

Վարձակից եղև այսմ շինութեմն իշխանն սիւնեաց՝ ըստ գրելոյ ստեփաննոսի օրպէլեան . * Բազում զանձիւր և ջանիւ գործակից լինի շինուածոյ հանգստարանի սոյն կարապետին , և կանգնէ անդ ի վանսն զլակայ արձան զնը շանն տէրունական՝ յիշատակ իւր ։

Հաստատեաց ապա նոյն գրիգոր և Սանս , օրպէս ղեկնդիոս հայրապետ Թղթով իւրով յորդոր տուեալ էր ժողովել ի նմա արս իբրև հարիւր . այլ նոյն գրիգոր՝ ժողովեաց անդր կրօնաւորս Թուով քառասուն և չորս . (Կնի՝ Թողիկ որ էր քաներորդ հայր վանաց յեօթնեւորդ դարուն , թաղմացոյց անդ նաև զանապատաւորս՝ Թուով իբրև երեք հարիւր ինստուն և ութ ։

Եւ ի կալուածս վանացն սահմանեաց նոյն գրիգոր դաստակերտս երկուտասան , որք են գիւղօրէք (զորս կարգեսցուք ստորև .) յորոց զերկուսն քանզի իշխանն սմն մամիկոնէից ի բաց եհան , վարդ պատրիկ իշխանն արծրունի անդրէն դարձոյց , զորմէ գրի ի ձեռագրի պատմութեմ յովհաննու մամիկոնէի . * Երեսպէս և զքր լյարապետն ի զլակայ վանսն մեծաշուք փառօք զարդաւրեաց . սա դարձոյց զԼյուառս և զՎարեխ ի նք լյարա

լով զկնի . * Եւ (զնշխարս նոյն յովհաննու) ի տեղին մէկնեանցն (վահագնի , անհատայ , և ասոր . կան) որ հորձանեցան . և այն կոչեցաւ Վանս իմնակնեան՝ վասն իմն ահանց բարեհամ աղբերացն . որ են անգէն ի տեղաւորս . այլ և հոյեցաւ Վանք Գլակայ՝ վասն հոր վանացն , զոր կարգեաց նոյն գրի . զոր զմի սմն յաշակերտաց իւրոց գլակ անունն՝ հայր վանացն՝ զեղբայրն զազարու ։

Սիսուէ ևս ի նաւասարգի Թ . զնկով զտանն կարգեալ ի տեղաւոր մէկնէիցն յաշակատու . զի ի նաւասարգի Թ . կարգեցաւ տան վն

նշխարացն յոհաննու և ամանազինեայ . որք եղան յեկեղեցւոյ որ ի բագուան . իսկ վն յաշակատու եկեղեցւոյն կարգեցաւ տան ի սահմի է . որպէս ուսուցանէ ազատեգեղոս ։

Կայ այլ օրինակ յայտնաւորաց Տէր խրայէի . հազոյն քան զազարականն՝ որ զնէ զտան եկեղեցւոյն յաշակատու՝ հաստատեալ ի սահմի է . բայց և սա՝ յայտ է թէ սիսուէ , զԹիւն է . զնթերցեալ յազատանգեղոս (յորմէ և բազում ինչ ընթարկեմակն) Թիւ Ե . զի և ի յաւնեակնն ազատեգեղոսի գնի իշխան ։

սկան, տուեալ 'ի գին նոցա առ իշխանն տարօնոյ քսան
և երկու հազար դահկան, նաև զերկուս զեօղս յաւել
'ի գաւառին վասպուրականի: Երեսպէս և զայլն վահան
ուլթ և տանն զեօղս ազատեաց և ետեկեղեցւոյն, ջնջեալ
զանուանս նոցա յարբունի գիւանէն:

Եկեղեցի նոյ կարապետին արգելելէր կանանց մտա
նել, զի ըստ գրելոյ զէնորայ ('ի Թղթ. կն.) որն գրի-
գոր եղ զայս պատուէր՝ գրելով 'ի տախտակս պղնձիս. և
յովհաննէս մամիկոնեան պատմէ զհարուածիլն մարիաւ
մու կնոջ վերոգրեալ վարդ պատրկի՝ սակս մտանելոյ 'ի
ներքս յաւուրս Թովթկայ վանահօր: Բարեւեալ էր նոյն-
պէս երիվարաւ անցանել առ նովաւ, կամ գնալ մինչև
ցղուռն նորա:

Երբանեցաւ Սք կարապետ յերկրաշարժութենէ, և
մուշեղ իշխան տարօնոյ՝ (զոր և մարզպան կոչէ յովհան
նէս մամիկոնեան,) տուեալ զանձ բազում շինեաց քա-
րակօփ: Ենդրէն քանդեցաւ յորժամ արշաւեաց 'ի հայս
ապտուռաւահիմ քեռորդի մահմէտի (1), 'ի 1058. 'ի ժա-
դարուն՝ զօրք պարսից այրեցին զշինուածս՝ զոր գրիգօ-
րի մագիստրոսի էր շինեալ 'ի ձեռն իւրոյ գործակալին.
'ի սոյն ամի (ասէ լաստիվերացին 'ի զԼ. ին.) այրե-
ցին զցեղեցիկ ապարանս Սք կարապետին, զոր հրահատ
սին 'ի գործակալացն մեծին գրիգորի որդւոյն վասակայ
մեծաւ ջանիւ շինեալ էր՝ մինչ երկրին տէր էլին. զժաւ
մատունն՝ որ առաջի Սք կարապետին էր, զոր գեղեց-
կայարմար պատրաստութիւն յարդարեաց 'ի փառս և 'ի պա-
տիւ մեծի վկային և կարապետին քոփ. նաև զայլ շն-
նուածան, և զփայտակերտ եկեղեցին՝ զոր Սք գրիգոր
կոչէն: Եւ էր Թուականին մերոյ ամբ շէ. յորժամ այս
այսպէս եղև:

'ի վանսն զլակայ Ստեփաննոս վանահայր յաջորդ
Թովթկայ շինեաց և եկեղեցի յանուն նոյն ստեփաննոսի,
որպէս յայտ առնէ յովհաննէս մամիկոնեան, յասելն. * Եւ
յայնմ ամի վախճանեցաւ ամբատ, և ետ տանել զինքն
'ի տապանատուն հարցն 'ի վանսն զլակայ 'ի դուռն նոյն
Ստեփաննոսի, զոր շինեաց Ստեփաննոս այն՝ որոյ մայրն
հերձաւ (որ է վերոգրեալն մարիամ), և ետ 'ի նշխա-

(1) Ըս յովհաննէս մամիկոնէի. կեղեցի Թուռն ոչ իւրողի տի ոչ ինչ
և 'ի ձառն յայտուութիւն իշխարաց սիւնուսի:
մեծին ներսէսի, ուր և կոչի և

բայց Երջն տտեփաննոսի նախապկային զձախ բոյթ ոտին անյայտ : Տեա վամն այսր Վ)Բ կարասեա 'ի նոր հայաստան . Թղթ . 194 :

Վ)Լ է 'ի սմանէ, այն եկեղեցի՝ զորմէ գրի 'ի պատմաւ ԹԵ ծիծառնէի իապին, Թէ վահան մամիկոնեան 'ի մուրլուրն շինեաց զեկեղեցի 'սբյն Ստեփաննոսի, * Հանուն կրտսեր որդւոյ՝ որ կայ 'ի նորին դրանն Թաղեալ :

'Ի մենաստանի աստ և արտաքոյ՝ են զանազան գերեզ մանր . երեք քայլ հեռի յեկեղեցւոյն յարեւելեան կողմն նորա՝ Թաղեցաւ վարդ. պատրիկ իշխանն արծրունի, ըստ վկայելոյ յոհաննու մամիկոնէի : Վ) Նովաւ Թաղեցաւ զինի և մուշեզ, զոր նա ինքն կուէ մարզպան : Իսկ առ դրան 'սրջ կարասեաին՝ գոյլն վահան :

Հարեւել Տիւտիոյ եկեղեցւոյն է՝ Հոյր. Էւր. կամ Հոյրեւուր ⁽¹⁾ կուեցեալ տեղին, ուր Թաղեցաւ Թողիկ քսաներորդ հայր վանացն զլակայ, և ստեփաննոս յաջորդ նորա, նաև այլք 'ի վանահարց : 'Ի հարաւակողմն եկեղեցւոյն փոքր ինչ հեռի՝ են գերեզմանք 'սրջն անառիկ և կրօնիղեայ . առ նորք 'ի միջ դրախտին՝ են գերեզմանք եօթն խոտաձարակացն ⁽²⁾ :

'Ի աղբուր վան : Ս)՞ն գրիգոր 'ի զնալն իւր 'ի հռոմ ընկալաւ 'ի պարգեա 'ի կայսերէն և 'ի պապէն հռոմայ ըզմասն ինչ նշխարաց 'սրջն պետրոսի, և զահեակ ձեռն անդրէի առաքելոյն . և իբրև եկն յաշխարհս հայոց՝ 'ի հրեշտակի. այ ծանուցեալ զտեղի յարմար հանդատեան նոցա, եզ անգր զ'սր նշխարս՝ որ էր 'ի ստորոտ լերինն աօրոսի, պատրաստելով զնիւթ առ 'ի շինել վկայարան, կարգեաց պաշտօնեայս եկեղեցւոյ զարա երկոտասան . * Իշեա զտեղին զայն զազարու, և անուանեաց 'Ի ազարու վանք ⁽³⁾ :

Հ)՞ետ ժամանակաց սակս նշխարաց առաքելոցն՝ կուեցաւ Ս)Բ առաքելու. վամն որոյ գրէ վարդան աշխարհազիր . * 'Ի ազարու վանք Ս)Բ առաքեալքն է, ուր կայ ահեակ աջն անգրէի առաքելոյն, և այլ բազում սրբաւ

(1) 'Ի տպագրեալն յոհաննու մամիկոնէի կողմն Հոյրեւուր :

(2) Որպէս գրի 'ի ձեռագրի յովհաննու մամիկոնէի, ուր և յիշատակի վանն խոտաձարակացն՝ Թէ * Բնակեցան սմանք յիննակնեան վանս . իսկ այլք 'ի Քաւայր

'ի հարաւակողմն արեւելից 'ի Թաղեցան խաչին կողմանն :

(3) Սոյսպէս գրի 'ի ձեռագրին զինորայ . այլ 'ի տպագրեալն Թղթ. Ը. փոխանակ 'Լազարու՝ գնիւցեալար :

Թիւր : Բայց մի յորոշումն կուի Սուրբ Թատարայի և յայսմաւորս (1) գրի . * Եկեալ առ նա արեւ
դայ մի անդրեաս անուն՝ ի Սուրբ Թատարու վանաց որ է Սուրբ
Թատարեալն մէջ, և արեւ շուշան . . . ետ զսբ խաչն յան
գրեաս արեւդայն տանել ի Սուրբ Թատարեալն ի Սուրբ
Թատարու վանսն : Սոյն այս Թուրք լինել որ առ բուզնդայ
Գ. 3. կուի Սուրբ Թատար :

Սուրբ Թատար զենորայ կուի Սուրբ . * Եւ այլն ամե-
նեքեան երթեալք էին ի Սուրբ Թատար : Եւ յայտնա կու-
ի յայտ բան զենորայ ի ձեռագրի և ի տպագրեալն,
որպէս և առ յովհաննու մամիկոնէի . բայց յայլ տեղիս
ի տպագրեալն զենորայ կուի Սուրբ Թատար . իսկ ի ձե-
ռագիրս փոխանակ այնոր ուրեք ուրեք դնէ լոկ Սուրբ
Թատար ի տպագրեալն թղթ . հր. դնի . * Եւ անցին մինչ
ի գուռն Սուրբ Թատարի . ի ձեռագրի * Եւ անցին
մինչև ցրուռն Սուրբ Թատարի . որ է նոյն . քանզի մուշ-
քուով զխաւոր քաղաք տարօնոյ՝ սոսկ Սուրբ Թատար կուի :
Եւ այսմ և Թուրքս արծրունի նախ յանուանէ կուի
Սուրբ Թատար, և ապա լոկ Սուրբ Թատար՝ յասելն . * Եւ
նա ինքն էին ձմերել ի Սուրբ Թատարի տարուանոյ :
Իսկ ստորեւ . * Եւ անմարտի ձեռնն հարթայտաւ զի-
շաւ շուրջ զստորոտով լերինն՝ յորում տեղեւ Սու-
րբ Թատար տարուանոյ շինեալ էր : (2)

(1) Եկեղեցի սորա Սուրբ Թատար յիշէ ասողիկ Գ. 14, և
զկոտորածն որ եղև ի նմա յաւուրս կայսեր վասի ի
բատայամիրայէն խլաթայ և նիւրկերտոյ՝ յասելն . * Եւ
ե. գերութիւն անմարտացոյց զգաւառն տարօնոյ, յաւարի
առեալ զքաղաքն Սուրբ, խողխողեալ զքահանայս յե-
կեղեցւոյն՝ որ Սուրբ Թատար անուանի՝ ողորմելի տեսակաւ .

(1) Ի 30. մարտի . ի պատմու
Թուրք խաչի ծառայ :

(2) Եւ անգուրի Թուրք Թատար (ա.
ե. ձեռագրի) Սուրբ Թատար որ Թատար
քաղաքն վասիկայ շինեալ զայս քա-
ղաք յաւուրս մեծին Թուրքսի,
և յայնմանէ փոխանէ Սուրբ
Թատար կուի, համառօտութեամբ
Սուրբ անուանեալ : Բայց որպէս
ձեռագրեցաք, այս տեղն յիշա-
տակի առ զենորայ՝ որ յառաջ է
քան զմեծն Թուրքս :

Եւ արմարի ապա և զայլ ստու-
գարանութի, իբր զի ի քաղաքն .

Թուրք կազմի ծառայ՝ որ Թատարէն
Սուրբ Թատարի, կուրցաւ աղաւթա-
ւոր Սուրբ Թատար Նոյնպէս հակա-
ռակի այն՝ զի նախայիշատակեալ
մասնն ուրիշն՝ զենոր, յովհաննէս
մամիկոնէան, յառեւ և զթովմաս
արծրունի, և զստորիկ յիշատա-
կեն զայս տեղն, որ քաղաք
յառաջին քան զտեղութի Թատար
նկանց՝ յորոց մեծան տառնական
տեսանք :

Եւ անկիւն յարմարեն զայլ
ստուգարանութի, զորմէ անս ի
Եւր հայաստան Թուրք . 180 :

որում արեան ներկուածք՝ ցարդ ևս ցուցանի 'ի նոյն եկեղեցւոյն ॥

(1) այս եկեղեցի շինեաց հռչակաւոր իշխանն բաղաբառ 'ի թ. դարուն՝ որպէս զրէ թովմաս արծրունի. * իայց ինքն կարծեցեալ մարգարանն փախտեայ ան կանի 'ի բարձրաբերձ եկեղեցին՝ որ յանուն փրկին մեքոյ շինեալ էր յիշխանէն բաղարատայ, 'ի ծախս մեծաւ մեծ գանձուց իբրԵ. հաղարաց, և անդ 'ի միջոյ գմբէ թին զօղեալ սալարեալ սարսուալից զողմամբ զետեղեալ լինէր ॥

Հոյ՛եաց գիւղ. Ստ այսմ կոչեն զայս կորիւն, զազար, և ասողիկ, և դնեն 'ի տարօն գաւառի, ուստի էր երաւ նելին Սէրովը, կամ Սալթոց. այլ խորենուցին Գ. Կ. սոսկ զանունն դնէ. * Սէրովայ որ էր 'ի Հացեկաց տարօնոյ ॥ առանց յօղելոյ զանունս Վիւղ. (1) նոյն առ նէ և յովհաննէս կաթողիկոս, յասելն. * Սէրով որ 'ի Հացեկաց տարօնոյ ॥ էջոր անուն և այժմ կոչի Հոյ՛եկ, և քրդերէն՝ Խասիկ. Տէս 'ի նոր հայաստան թղթ. 191 ॥

Նուզանդ Գ. 19. զայս Հացեկ թուի կոչել Հոյ՛եաց գիւղ՝ յասելն. * Սէր նորա (այսինքն պապայ որդւոյ յուս կան) հարձ մի 'ի գաւառէն տարօնոյ, 'ի Հացեաց գեղջէն կարճագատացն, և մնաց որդի 'ի հարձէ անտի 'ի Հացեկացոյն ॥

(2) Վիւղ. Սահմանակից հաշտենից՝ որպէս դնէ զազար թղթ. 258. * (1) օրավարն հայոց վահան մամիկոնեանն հանդերձ արամբքն որ ընդ նմա էին, բաւ նակեր 'ի գիւղ մի մերձ՝ որ էր ընդ իշխանութքն մամիկոնեկից (այսինքն 'ի գաւառին տարօնոյ,) որում անուն էր Նաղիկ, կամեցեալ անցանել 'ի կողմն սահմանակցութեն հաշտենից ॥

Թիւլ. Վիւղ՝ զորմէ ասողիկ Բ. 6. * (1) սա (այսինքն զկայսրն վասիլ մակեդոնացի, որ թագաւորեաց 'ի 867.) ասեն լեալ 'ի տարօնոյ գաւառէն, 'ի գեղջէն Սվայ ॥ Վոյնպէս դնէ և սամուէլ 'ի պկէ. թուին, որպէս և առ կիրակոսի (1) ։

(1) Յիւստակի և առ յովհաննէս մամիկոնէի 'ի ճիւր. անծաւ յօթ սառւադարանութիւն անուան, յասելն. * էւ այնչափ կոտորեցին

զնոսա (այսինքն զպարսիկս). մինչև հեզկապար արեանց ելին, որ և թիւ կոչեցաւ անուն տեղոյն այ. Զորիկ ॥

Վախճան : Վիւղ յիշատակեալ առ բաւ զանդայ Դ. 15. ուր ասի . * Վարդե առեալ յերիցուն զգիւղն՝ ուստի իսկ ինքն էր ի նախնեացն տարօն դաւառէն, որում աւանն Վախճանը կոչեն ։

Կառաւ : Կամ Կըսաւ : Վաղարազեօղ կամ աւան ի պալունեաց փոքրիկ վիճակին, կամ դաւառին տարօնոյ . * Լեկեալ յերկիրն պալունեաց ⁽¹⁾ (ասէ զէնոր ի Թղթ . ԽԷ .) յաւանն մեծ Վիսանէ ի Վաղարազեօղն Կառաւ ։ Եւ ինեաց զսա Կըսաւ (կամ որպէս է ի տպ . զէնորայ՝ Կառաւ) մի յորդուցն գիսանեաց և զեմետրեայ ի խանայն հնդկաց, որք եկին ի հայս յաւուրս փաղարազիայ արքային մերոյ, որպէս գրէ զէնոր . ի Թղթ . ԿԹ . * Լա չինեաց Կառաւ իւր աւան, և կոչեաց յանուն իւր Կառաւ ։

Սի էր յերկոտասան դաստակերտից վանայն զլակայ, կառուցեալ առ ձորով . ունէր երդս 3012 . հեծեալս 1500 . հետեակս 2200 ⁽²⁾ ։

Յայնկոյս ձորոյն Կառաւաց էր աղբիւր յորդարուղն՝ ուրանօր Ծրն գրիգոր պահեաց զնշխարան ։ Իսկ ստեփաննոս՝ երբորդ հայր վանաց զլակայ՝ չինեաց եկեղեցի, և կացոյց կրօնաւորս վաթսուն ⁽³⁾ ։

Սեղոն : Լեանագեօղ՝ մի յերկոտասան դաստակերտից վանաց զլակայ, զոր չինեաց Սեղոն մի յորդուց զեմետրեայ և գիսանեայ ի խանայն հնդկաց . * Լա մեղաէս (ասէ զէնոր ԿԹ . Ըստ մեռագրին,) չինեաց ի Կալտի անդ դաւան, և կոչեաց զանուննորս Սեղոն ։ Կոչի ի զէնորայ և Վաղարազեօղ յասեին . * Յեւ ժք . աւուր էրթեալ ի ջանեաք ի Վաղարազեօղ Սեղոն ։

Սնէր երդս՝ 2080 . հեծեալս՝ 800 . հետեակս՝ 1030 ⁽⁴⁾ ։

(1) ի մեռագրին գրէ . ի Գաւառն Պալունեաց : Թովմա մեծ գիւղի դրօն իսկ զանդին զլակայ վանից գնէ յերկիրն Պալունեաց ի գաւառին տարօնոյ . յասեին . ինչոյս առեալ ի ճագրթայլն (լունկթամուրայ) եկեալ հասին յերկիրն Պալունեաց ի գաւառն տարօնոյ ի քնարան Եր կարապետին յոհաննու . ի մեծաշանդէս մայրապաշտը վանն գլխայ առաքոյ զէնորայ փորգապետին : Ի բանից աստի . որպէս և ի բանից զէնորայ՝ որ զգիւղեա ինչ առ

բանոյ գնէ յերկիրն պալունեաց, որպէս և զգիւղ մի յանուն պալունեաց . յայտնի մակարերեմէ՝ Թէ այլ է սա ի պալունեաց գաւառն որ ի վասպուրական, զոր յիշատակ և խորհնոյցին յաշխարհագրութեմէ՝ Տնա և զմերձեմութին Պալունեաց ։

(2) Ի տպագրեալն զէնորայ Էս . գնի՝ Երդահամարս 612 . հեծեալս 1500 ։

(3) ի զէնոր . Թղթ . Ծ . և ի յոհան մաթիկոնեան . ԳԳ .

(4) Ի տպագրեալն զէնորայ գնի .

Յիշատակի՝ անուն սորա և առ յոհաննու մամիկոնէի ՚ի թղթ. 34: Իսկ լեառն սորա յիշատակի ՚ի ձեռագրին զենորայ. * Իսկ զօրքն հայոց ելեալք անյանէին ընդ ստորոտ լերինն Սեղտեայ: Իրոյնպէս և զեանն Սեղտեայ (որ ընթանայ ընդ տարօն,) յիշատակի ստեպ ՚ի գիրս յովհաննու մամիկոնէի.

Իրքում. կոչի և համ. Լճանագեօղ՝ մի յերկոտասան դաստակերտից վանաց զլակայ, որ ունէր երդա՝ 900. հեծեալս 400 (1):

Իրքն (2). Լճանագեօղ՝ մի յերկոտասան դաստակերտից վանաց զլակայ, որ ունէր երդա՝ 1906, հեծեալս՝ 700, հետեակս՝ 1008 (3):

Իստի ասի լինել քերթողահայրն Սովոս, որ և կոչի ստեպ ՚ի հայրենեացն Խորենացի. զոր հարօնեցի ևս կոչէն պատմիչք ՚ի գաւառէն՝ ուր էր Խորնի: (4)

Պօրէի. կոչի և Բրէի (5). Լճանագեօղ՝ ՚ի կարգս երկոտասան դաստակերտից վանաց զլակայ, որ ունէր երդա՝ 1680. հեծեալս՝ 1030. հետեակս՝ 400 (6):

Կեդէ. կոչի և Կեդս. կամ (ըստ տպ. զենորայ է.) Կեդ: Լճանագեօղ, մի յերկոտասան դաստակերտից վանաց զլակայ, որ ունէր երդա՝ 1600. հեծեալս՝ 800. հետեակս՝ 600 (7):

Իսաղամ (8). * Իսկ Իսաղում (ասէ զենոր.) որ թարգմանի Իսաղմաց կայան, (ունի) երդա՝ երեք հազար երկերիւր. հեծեալս՝ հազար քառասուն (9). աղեղնաւորս՝

* Մուշ և Մեղրի. ունի ծուխս քաջի:

(1) ՚ի տպագրեալն զենորայ է. որպէս և ՚ի փում ձեռագրի մշ գնի վրիպակաւ ՚ի կարգս գառ առկերտիցն. սակայն ստորեւ ՚ի ստորագրել զնոյն դաստակերտս ՚ի էս. գնի և հոյի համ. * համ. (ունի) ծուխս թշ, և հետեակս թա և երկերիւր:

(2) Այսպէս ՚ի տպագրեալն զենորայ ՚ի էս. ՚ի փում ձեռագրի՝ Խոհիլի. որ յայլս վրիպակ գրեալք գրի՝ Խորնի:

(3) ՚ի տպագրեալն զենորայ. քաջի. ՚ի փում ձեռագրի՝ Խոհիլի ունի ծուխս քաջի, և քաջ հեծեալս, և հետեակս քաջի:

(4) Թեւեթ հայելով յանուն զեղն, եթէ աստի էր քերթողս

հայրն, պարս էր կոչել առանել Խորնեցի:

(5) Որպէս գնի յայտնի ՚ի ձեռագրի զենորայ. Խոհիլի տպագր. է. և էս. կոչի մշա՝ Բրէի. փայն ՚ի ծք. կոչի՝ Պօրէի. յասելն. * Արք Պարիւոյ և արք Մեղոյ: ուր ՚ի ձեռագրի գնի. * Արք Պարիւոյ և Մեղոյ: Կայ յայլում ձեռագրի և Բրէի:

(6) ՚ի տպագրեալն ըստ այլ ձեռագրի այլադր գնի՝ այսպէս. * Բրէի ունի ծուխս՝ քաջի. և հեծեալս՝ քաջի, և հետեակս՝ քաջի:

(7) Զորոց ՚ի տպագրեալն զենորայ մշ յիշատակի ինչ:

(8) ՚ի ձեռագրին զենորայ կոչի նաեւ Բաղամ, կամ Բաղամ, որք են ազաւաղութիւն առաջնոյ:

(9) ՚ի տպագրեալն որպէս և

ուր չարիւր քառասուն, և տիգրաւորս՝ վեցհարիւր ուր.
սուն ⁽¹⁾ ։

Սի և և այս ի կարգս երկոտասան աւանադեօղից՝
որք Լին կայուած վերոգրեալ վանայ, և յերկոտասան
նից անտի՝ միայն սորա եօթներին արձանագրին ի գիրս
զենորայ. որոց լինելն ի տարօն գաւառի յայտ անտի
է, զի յետ ստորագրելոյ՝ ասէ. * Միդ՝ այսորիկ աւանա-
դեօղքս՝ որք ի բնէ տուեալք Լին ի ծառայութիւն
կոռոյն, զոր իշխանն հաստատեցին ի սիւր եկեղեցւոյն ։
Առոց անուամբ իմանայ զդեմետր և զգիսանէ, որոց ի
կալուած տուաւ գաւառն տարօնոյ ի վաղարշակայ ար-
քայէ ։ Աւ սուղ ինչ ի վերոյ ի տեղեկութի սոցա՝ ա-
ւաքէ ի գիրս ցեղին մամիկոնեից՝ որոց կալուած էր տա-
րօն. * Վանցի աւանք են (ասէ) նորա մեծամեծք, որ-
պէս կայ ի գրի իշխանացն մամիկոնեից ։ ⁽²⁾ ։

Հետեան ։ Վան՝ զոր շինեաց Հոռեան մի յորդուոց
զեմետրեայ և գիսանեայ, որ էր կրտսերն. * Սակ Հո-
ռեան (ասէ զենոր) շինեաց զիւր աւան ի գաւառին
պաղունեաց, և կոչեաց զանուն նորա Հոռեանս ⁽³⁾ ։

Սղոթն ։ Միոյ՝ զորմէ գրէ խորենային Խ. 81. * Սակ
նաղապետն ազգին սղկունեաց՝ ամրանայր յամրոցին որ
անունեալ կոչի Սղական ⁽⁴⁾ ։ Սղնպէս կոչի և առ բու-
ղանդայ Է. 3. * Սլա մինչդեռ մարդպետն հայր զիւ-
րով իշխանութիւն չըջեր յերկրին տարօնոյ, և մուշեղ
սպարապետն հայոց էր ի նմին գաւառին՝ յիւրում բեր-
դին, որում անուն Սղական կոչեն, որ կայ ի վերայ գե-
տոյն եփրատոյ ⁽⁵⁾ ։ Վրի ուրեք առ բուղանդայ համա-
ռօտելով Սղն. որպէս և առ զենորայ, առ յոհան

ի միում ձեռագրի գնի, Հեծեօն՝
բախ ։

(1) ի ապագրեալն գնի՝ Ծախս՝
500, հեծեալս՝ 3040, հեռեակս
աղեղնաւորս՝ 740. տիգրաւորս՝
606. պարսաւորս՝ 280 ։

(2) Սակ որ գրի ի ձեռագրին
զենորայ՝ Թէ * Վարդապետ Եւ-
նիկն սորա իւրեանց խաչանց ա-
րտաւեանս զգաւառն հալածենից ։
Ճէ պարտ իմանալ վասն սահմանի
աւանացոյ, այլ վասն հանելոյ բնակ-
չաց նոցա գիտելիս իւրեանց յա-
րօտս սահմանելից գաւառին հաւ-

տենից, որպէս յայտնիցուցանէ բանն ։

(3) ի ապագրեալն զենորայ
գնի Հոռեան. որպէս և յայլ մե-
ռագրի՝ Ստեփան ։

(4) Այսպէս գնի յերես մե-
ռագրիս ։ որ ի ապագրեալն վրի.
պակաւ գրի Սղոթն. իսկ թարգ-
մանիչ խորենացւոյն ընթեռնուն
Սղոթն, ըստ որոյ և թարգմանեն ։

(5) Այսպէս գնի ի ձեռագրի
յերես տեղիս նոյն գլխոյն. իսկ ի
ապագրեալն յերկուս տեղիս վրի
պակաւ գրի Սղն-Թան ։ Վայ առ
զենորայ միայն ի սպ. և Սղ-Վան ։

նու մամիկոնէի, և առ ասողկայ թ. 4. Լճոմ ըստ ա սելոյ ոմանց՝ կոչի սա Պիլան, ուստի ելանէ որիդ:

Կապա: Վաղար՝ որ յիշատակի 'ի ձեռագիրս զե նորայ, 'ի կողմանս ըզկան ամրոցին:

Չանկեր: Վաղար՝ որ զկնի 'ի վախտանկայ զօրա պետէ պարսից նորոգեալ կոչեցաւ Պարպէ. * Լքն 'ի գլուխ տարօնոյ (ասէ յոհաննէս մամիկոնեան,) և շինեաց զաւերեալն Չինկերտ քաղար մեծ, և փոխեաց զանուն քաղարին ըստ անուան կնոջ իւրոյ զոր՝ էած ընդ իւր՝ Պորպէս, այսինքն Համեղ:

Ի ձեռագրի միում յոհաննու մամիկոնէի գրի Պարպ, ըստ որոյ յիշէ և Թովմաս արծրունի Դ. 5. * Տիկինն ապարապետականի (այսինքն մամիկոնէից) տարուոյ և կեալ, և նշանացի գդի նորա (այսինքն աշոտոյ որդւոյն սուփանայ) գտեալ տարաւ 'ի Պորպ յիւր աւան, և եդ 'ի գերեզմանի:

(Կ): Վաղար՝ որոյ մուտք անձուկ, առ որով կայր և Պօր (1): Սորա բերդ է Թերեա՝ զոր շինեաց զաւիթ որդի աշոտոյ մսակերի. զորմէ գրէ վարդան. * Վաւիթ եղբայր սմբատայ շինէ զ(Կ) բերդ: Լճոմ երեւի աւերակ սորա:

Լճալ: Տեղի՝ ուր շինեցաւ աւան (2): Լճոմ կոչի Լճալ՝ որ է գիւղ: Տէս 'ի նոր հայաստան թղթ. 189:

Լքանց բերդ. զկնի կոչեցաւ Լքապ. * Լքտ տանիլ (ասէ յոհան մամիկոնեան) Լքանց բերդն, զոր դեռ Լքնուսն կոչեն (3): Եիշատակէ զօրն և լաստիվերտ ցին 'ի գլ. ԺԸ. 'ի գրէն վասն իւանէի որդւոյ լիպար տին, որ իշխան էր աւանին երիզայ հաշտենից. * Վնաց և խաբանօր կառ զամուրն Լքանց բերդ կոչեցեալ. և զկնի կոչէ Լքապ՝ յասէն. * Լք զինքն եդ 'ի Լքնուտն 'ի բանգի:

Կրէ: Տեղի՝ մօտ յարածանի: Ի տապարեալն յոհան նու մամիկոնէի 'ի Ճիր, որպէս և 'ի միում ձեռագրի՝ Կնի Կրէոյ քառ. իւր զի ասէ՝ զօրք պարսից պաշարեալ գոլով 'ի Թնամեաց, աղաղակին՝ * Սոյ մեզ կռ

(1) Յոհան մամիկոնեան 'ի ճճ:

(2) Վասն ստուգարանութն առ քրէ յոհան մամիկ. 'ի ճԺ. 'իւ միւս ընկերն առեալ աւագ առյր ցմիսն և ասէր. պարսից խորտկարար Լճալ, և կոչէ

ցաւ անուն տեղւոյն Լճալ մինչև ցայսօր, որ և անուանեցաւ 'ի վ. հանոյ:

(3) 'ի տղ. 'ի ճԺ. որպէս և 'ի միում ձեռ.՝ գրի Ուն բերդ:

րեաք, և եղաւ անուն դաւառին Վորեայ լէրին⁽¹⁾ :

Վարդաբ : Վարդ² 'ի վերայ լէրին տօրոսի մօտ 'ի Սք կարապետ, չինեալ 'ի վախտանկայ զօրասեռի պարսից .
 * Եւ 'ի վերայ լէրին տօրոսի (ասե յոհան մօ թիկնեան 'ի Ճլգ .) չինեաց զամբոց, և կոչեաց զանուն նորա Վարդաբ⁽²⁾, քանզի անդ ոմանք Վարդաբ էղեն :

Վարդաբ : Վան՝ զոր կառոյց վերոգրեալ վախտանկ .
 * Եւ (ասե յոհան մամիկոն . 'ի Ճլգ .) և 'ի վերայ զառոզ լէրին, և չինեաց անդ աւան, և անուանեաց զնա Վարդաբ, յանուն որդւոյ իւրոյ Վարդաբի :

Վարդաբ : Տեղի՝ զոր յիշատակէ յովհան մամիկոնեան 'ի Ճլգ .⁽³⁾ : Վարդաբ կոչի Վարդաբ, որ է գիւղ : Տես 'ի նոր հայաստան . թղթ . 191 :

Վարդաբ Բերդ : (1) Եւ յիշէ յոհան մամիկոնեան 'ի Ճլգ : Վարդաբ մամիկոնի կոչի Վարդաբ Բերդ . յառաջագոյն կոչի Վարդաբ, որպէս զնի 'ի ձեռագրին յոհաննու մամիկոնի : Կոչի նաև Վարդաբ, որպէս զնի 'ի ձեռ . և 'ի ապ . Ճլգ : Կոչի է սա որ առ զնորայ ճլ . կոչի Վարդաբ, ուր և յաւելու զտուգարանունն . իբր զի իշխանն հաւտեմից հեղնելով Վարդաբ յոչ կոչեաց զիշխանն սիւնեաց . իսկ իշխանն սիւնեաց 'ի օտտակելն զիշխանն հաւտեմից՝ ասաց . * Տեսցեն զքեզ անկեղբ' և ասացեն թի : Վարդաբ հարած նապաստակդ . և ինքն դարձաւ . զոր տեղին մինչև ցայսօր Վարդաբ կոչեն :

Վարդաբ Գիւղ : Ստ է 'ի Սք կարապետ, ուր էր և անտառ նոյն մենաստանին ըստ ձեռ . յոհաննու մամիկոնի : Վանէր այդ գիւղ նաև ամրոց, որպէս զնի 'ի ձեռ . և 'ի ապ . Ճլգ :

Վարդաբ : Վարդ² զորմէ յոհան մամիկոնեան ըստ ձեռագրին . * Վարդաբեալ էին 'ի քլուրն 'ի փորին ամրոցին 'ի Վարդաբին արք երեք հարիւր 'ի ներքոյ անդաւայ :

Վարդաբ, կամ Վարդաբ Գիւղ : (1) Եւ յիշէ յոհան մամիկոնեան ըստ ձեռագրին, յասելն . * Չգեցին զգլուխս

(1) Եւ յառաջ ապա զայլիւր կրկնի և 'ի Ճլգ . և Ճլգ . ուր և ըստ ձեռագրի անուն տեղւոյն Վարդաբ կամ Վարդաբ, և կամ Վարդաբ :

(2) 'ի ձեռագրի միւս և 'ի ապ . Ճլգ . և Ճլգ . գրի Վարդաբ :

(3) Բաւելու նա ինքն յոհան մամիկոն' և զտուգարանունն թիւն, յասելն . 'ի Վարդաբ (այսինքն զօրացն պարսից) ազաղակեալ առնն . Եւ ինչ գարնայք անգրեմ 'ի պատերազմով աւերիսց . և կոչեցաւ անուն տեղւոյն Վարդաբ :

Հինդհարիւրս 'ի մօր անդր, և կոչեցաւ տեղին այն Ս՛ր
դուց գերեզման, որ է Ս՛նկկունս ॥ (1) Մ՛սմ կոչի Ս՛
խանս. տէս 'ի նոր հայաստան թղթ. 188 :

Մ՛աղաբերդ : Ճիշատակի 'ի ձեռագրի յոհաննու մաւ
միկոնէի, որոյ եկեղեցին՝ զոր կոչէ Ս՛եծ Կաթաղէն, կոր
ծոնեցաւ ընդ այլ եկեղեցիս՝ յորժամ ապտուռաւ հիմ
արշաւեաց 'ի հայս :

Ճիշատակի և Մ՛աղծն, և Մ՛աղանս. որ 'ի տպ՝. Ճ՛նս.
գրի Մ՛աղանս, և 'ի Ճ՛. Մ՛աղան մօրոյ. իսկ 'ի միում ձե
ռագրի՝ նաև Մ՛աղանս. * Մ՛նցեալ Ս՛ստեղունս ամուրն
կային առուրս թ՛ ։ Ս՛ փորր մի զինի. * Ս՛ նա ինդրեաց
'ի նմանէ զՍ՛ստեղունս ամուրցն ։ Ս՛ և 'ի տպ՝. Ճ՛ն. գրի
Ս՛աղանս, և Ս՛աղանս. որ թերեւ նոյն են ը Մ՛աղ
ղարերդին (2) : Տէս զՍ՛աղաբերդ 'ի նոր հայաստան. թղթ.
188 :

Ճիշատակին առ նորին յոհաննու մամիկոնէի, և այլ
բազում անուանք անծանօթք. որք են ,

Խաբէ Գեղ : Ս՛ր յայլում ձեռագրի, որպէս և 'ի տպ՝.
Ճ՛ն. գրի Հաբէ : Մ՛սմ կոչի Խաբէ : Տէս 'ի նոր հայ
աստան. թղթ. 191 :

Ս՛որաց Գոռան : Ճիշատակի 'ի ձեռագիրս եւթ :

Ս՛անասի ծնի : 'ի տպ՝. Ճ՛ն. և Ճ՛թ. որ 'ի ձեռա
գիրս ինչ գրի յ՛ծնի : Տէս և 'ի նոր հայաստան զ՛ծնի
թղթ. 182. 191 :

Մ՛րտի, և Մ՛րտի : Ս՛տ յիննակնեան վանսն, զորմէ
գրի 'ի ձեռագիրս յոհաննու մամիկոն՝. * Ս՛ հարաւոյ
կուռե վանացն որ 'ի զլուին Մ՛րդակայ, և հայի 'ի փորր
ամուրցն մեծամօրն՝ ներքոյ 'ի արդակայ՝ (3) զոր Մ՛րդակն
կոչեն ։ Մ՛սմ ևս կոչի Մ՛րտի :

Ս՛ռի, կամ Կաթի : Մ՛ուն ձորոյ՝ որ յիշատակի առ յոհան
նու մամիկոնէի 'ի Ճ՛ր. յասեն. * Վախստական արարին
զնոսա 'ի բերդակոյս Ս՛թ ձորոյ. և արբ բերդին ընդ,
դէմ ելեալ քարամբ և զլուք ։ Ս՛ փորր մի զինի.
* Ս՛ վահան առեալ զգօրսն իջուցանէր 'ի բուն ձորն ։
Ս՛ակ բերդին անունն ալ յիշատակի անդէն :

Ս՛ահա Կօրտի : Ս՛լուր՝ յորում ամբատ որդի գայլ վա

(1) 'ի ձեռագրի միում, և 'ի
տպ. Ճ՛ն. այլազգ գնի այսպէս.
'Եւ կոչեցաւ անուն գեղծ Մ՛
փոյ Գեղեղան, որ էր Մ՛փ Գեղեղան ։

(2) Անուն Մ՛աղաբերդ գտանք

յիշատակեալ և 'ի ձեռագրին գե.
նորոյ, որ 'ի տպ՝. վերականգնի
Անտի :

(3) Յայլ օրինակի, որպէս և 'ի
տպ. 'ի Ճ՛. գրի՝ Ս՛որտի :

հանայ Թաղւաց զգիականա Թնամեացն ⁽¹⁾։ Այժմ կռ
չի Ս՝-ն-դ-ն, որ է գիւշ։ աւես 'ի նոր հայաստան։ Թղի՞ն։
1911

Ս՝-ն-դ-ն Բը-ր։ Հիշատակի առ յոհաննու մամիկոնի
'ի ձիւն, ուր պատերազմեցաւ սմբատ ընդ վախտանկայ
պարսկի, և յաղթեաց։

Սիւնի իւր, և Վաղայ աշխարհ։ Հիշատակին առ նորին
յովհաննու մամիկոնի 'ի ճճի։

Սիւնի-իւր, կամ Սիւնի-իւր։ Նուն անտառի՝ ուր անկաւ
Արեւմ ոմն 'ի զօրացն հայոց։ Հիշատակի առ յովհ. մամի-
կոնի։ 'ի ճճի։

Վաղաշ, կամ Վաղաշ։ Տեղի ինչ յիշատակեալ 'ի նմին
հեղինակէ 'ի ճճի։

Սիւնի-իւր։ Հիշատակեալ 'ի ճճի։ զոր շինեաց վա-
հան որդի վարազայ իշխանին պալունեաց։

Սմբատ-իւր։ Հիշատակեալ 'ի ճճի։ Այսպէս կոչե-
ցեալ սակս անդ ննջելոյ խոցոտեալ զօրացն։

Սիւնի-իւր։ Այսպէս անուանեալ վանս կոտորա-
ծոյն՝ զոր արար իշխանն պալունեաց վարազ։ Հիշատա-
կի 'ի ճճի։

Սիւնի-իւր։ Այս գեղ վանաց, և կոչեցաւ զինի Շիւ-
նի։ ըստ այլ մեծապրի Շիւնի։ Հիշատակի 'ի յովհ.
մամիկոնի։ 'ի ճճի։

Ննջելիւր, կամ իւնջելիւր ըստ միում մեծապրի։ Հիշա-
տակի 'ի տպ. 'ի ճճի, և ճճի։

Վաղաշ-իւր, կամ Վաղաշ-իւր։ Այս է հանդէպ լերինն.
աօրոսի։ Հիշատակի 'ի ճճի. և 'ի ճճի։

Վաղաշ-իւր։ (Այլ է իցէ այլ 'ի կուռուս և 'ի Հոռ-
եան աւանաց։) Հիշատակի 'ի ճճի։

Սիւնի-իւր։ Հիշատակի 'ի ճճի։ Վ. մեծապրին Սիւ-
նի-իւր։

Սիւնի-իւր ⁽²⁾։ Հիշատակի վերջինս 'ի տպ.
'ի ճճի։ Իսկ 'ի մեծապրի միում փոխանակ Հետտոնկ ա-
նուան գրեալ կայ Սիւնի-իւր մեծապրի՝ ճճի-իւր ճճի։

Սիւնի-իւր։ Հիշատակի 'ի ճճի։

Սիւնի-իւր Բը-ր. կամ ըստ տպ. 'ի ճճի. ըստ այլ մե-
ծապրի Սիւնի-իւր Բը-ր։ Իսկ 'ի ճճի. Սիւնի-իւր Բը-ր։

(1) Հիշատակի առ յովհաննու
մամիկոնի 'ի ճճի։

(2) Այս անուան ճճի 'ի տպ.
գրեալն։

Սոս յարածանի (կամ յարծնի) գետ՝ ուր էր անտառ ծառոց։

Պարտիչ կոչն։ Պիւղ՝ յիշատակեալ 'ի ճշւոյ։ 'ի ձեռազրի միում գրի Պարտիչ գետն։

Լնիանիւ։ Հիշատակեալ 'ի ճձ։ Լոյսպէս կուեցաւ վասն Լնիանիւ ասեղոյն վարազայ իշխանի ցոմն իշխանացն պարսից։ Լայց 'ի ձեռազրի կրկին տեղիք յիշատակին, կուեցեալք՝ Լիւրին Լնիւն, և Սիւրին Լնիւն։

Պարտիւ։ Սոս ձեռազրի Պարտիւ։ Հիշատակեալ 'ի ճձ։

Վախիւ։ Հայերէս, կամ ըստ ձեռ՝ Հայրերէս։ Լն այլևայլ տեղիք յիշատակեալք 'ի յովհաննու մամիկոնէի 'ի ճձն։

Սոյն սա յիշատակէ 'ի ճձ. և զյիշեցի ք Եթովի՝ զոր վարդ պատրիկ իշխանն արծրունի շինեաց և զարդաբեաց հրաշալի սպասիւք և կազմուծք՝ 'ի յիշատակ կնոջ իւրոյ մարիամն։

'ի զիրա զենոբայ յիշատակին յետագայ տեղիւս։ Լընոյ Բըւր, կամ Լընու Բըւր⁽¹⁾։ Կուի սա նաև՝ Լընոյ Բըւր։ Տեղի՝ ուր ճգնէին նոն անտոն և կրօնիդէս, մօտ 'ի Լաբէհամ աշէիւն, որ յայլում ձեռազրի կուի՝ Վաշգրեհամ աշէիւր։

Սեւակէ։ Տեղի՝ ուր անկաւ զի Սեւակէսի քրմին յաչ տիշատու։ 'ի տպ. ծը. վրիպակաւ զնի Սեւասիւղ՝ որպէս և յայլ ձեռ"։ Սեւասիւղ։

Լընոյ Գր. 'ի տպագրեալն ծը. ըստ ձեռազրի Լընոյ Գր. Տեղի՝ ուր անկաւ իշխանն արջուց։

Սիւա Բաղա։ Տեղախորա Բաղա։ Լընալինն յիշատակի 'ի զենոբայ 'ի ծի. իսկ երկրորդն 'ի ծի։

Լընո։ Լընու լերին. այսպէս անուանեալ՝ սակս անդ անկանելոյն արձանայ քրմապետին։ Հիշատակի 'ի ծի։

Ձր Եմանու։ Վնի * (Յարեւելից կուտ հանդէպ Լաձիւնի Լընոյնից), 'ի տպագրեալն կէ. ըստ այլ ձեռազրի փոխանակ ձորոյն եմանու՝ զրի Ձր Եմանու։

Սիւաիւր։ Տեղի՝ 'ի հարաւակողմն անտառի ինչ, ուր կոտորեաց արդատ արքայ 1700 այր 'ի հիւսիսակա նացն⁽²⁾։

(1) 'ի տպ. հէ. զնի Եմանու Բաղա. կամ ըստ ձեռ". Լընու Բըւր։

(2) Չայտոսիկ անուանս հաւաքեցաւ 'ի գրոց զենոբայ. և յոհաննու մամիկոնէի. որոց ձեռա-

գիրք մեծապէս տարբերին 'ի աղագրելոյն, և ուրիք ուրիք նաև 'ի միմանց, յորս բազում ինչ յաւելեալ երևին 'ի յետագայից. մտնաւանդ 'ի զիրա յոհաննու մա-

ՍՏԵՊԻՆ : Տեղի հին քաղաքի շինելը 'ի սանատրիոյ ար-
քայէ, զոր բազմադ 7. 13. այսպէս ստորագրէ. * Ղազար
գնայր մարդպետն հայր 'ի սր տեղեացն (յեկեղեցւոյն և
'ի վանայն յաշտիլատու), և և՛ յափն գետոյն հաս-
նայն եփրատու՝ առ հովիտն թանձրախառն անտու-
ռին ⁽¹⁾, 'ի գետախառնունն երկուց գետոցն 'ի թա-
ւառ խորձիցն մամլեացն՝ որ 'ի տեղւոջն 'ի հնոցն իմն
շինած քաղաք, զոր շինեալ անատրուկ արքայի, որում
անուն տեղւոյն ՍՏԵՊԻՆ կոչի ॥ :

Հասանք եփրատոյ զոր դնէ աստին, ևրն ի լինել նոյն՝
որ այժմ կոչի Վաղարշապատ եփրատ, որ մօտ է 'ի լեւոն
որջ կարապետին. որով և ՍՏԵՊԻՆ լինի մօտ 'ի նոյն
լեւոն, և 'ի տարօն գաւառի :

ԱՇԽՈՒՆԻՔ ԿՈՒ ԱՐԸԱՄՈՒՆԻՔ ⁽²⁾ :

Պաւառ՝ տահմանակից հաշտենից որ 'ի չորրորդ հայս,
ըստ զաղարայ որ գրէ 'ի 260. * Ղահայր (վահան) 'ի տա-
ման հաշտենից, և հասեալ բանակէր 'ի գաւառին ՄԷ-
շամունեաց՝ 'ի գիւղն որ կոչէր ԼՅԵԼ ⁽³⁾, կամեցաւ հանգ-
չել աւուրս երկուս ... և հաւանեցուցեալ զարմն 'ի
գեղջ ԼՅԵԼայ : ԼՅԵ ըստ ասողկայ 7. 43. * ԼՅԵանէ
(կայսրն վտար) 'ի լեւանն կահերայ .. որ ընդ մէջ հաշ-
տենից, ծոփաց, և խորձնոյ, և անտուտ զայ հասանէ
'ի գաւառն ՄԷշամունեաց 'ի քաղաքն ԼՅԵԼայ ॥ :

ԼՅԵԼԿՈՒՄԱՆ ԳԱՎԱՌԻՍ՝ ԹԱԿՈՓԻԼՈՍ անուն յիշատակի

Օփոնէի : Բազում տեղիք 'ի նոսա
են անշաղք, և ստուգարանութի
անուանց նոցա՝ մանաւանդ ամաց,
առաւել թուին հմարեալ իմն յար-
մարուն՝ քան թէ հարազատ պատ-
ճառ անուանակոչութեն : Այլ
միք եղար ասան, զի ամալք 'ի
նոյն անգեղաց նովին անուամբ կան-
գուն կան օփնչ ցայտոր :

ԼՅԵ համարեցար զմաստ լինել
'ի գաւառին տարածոյ, քանզի նոյն
մասեանքն որք են յանուն զենո-
բայ, և յանուն յոհաննու մոփ-
կոնոյ, և գեաւ ևս՝ Թէ ինչ ինչ
յուսելան 'ի յետագայից, սա,
կայն ծառեն զերկրեն տարածոյ՝
կամ զերկրեն մոփկոնելից, և զան

ցից՝ որք եղեն անգէն :

(1) Չայս անտառ յիշէ և Թոփ,
մաս արծրանի Թ. 34. 'ի օմին
պատմութեն, այլ առանց մասնա-
ւոր ինչ անուան :

(2) Յերիւս մեռագիրս աշ-
խարհագրութե խորենացւոյն գծի
ԱՐԸԱՄՈՒՆԻՔ, որպէս և առ ասող-
կայ 7. 3. Այլ ԱՐԸԱՄՈՒՆԻՔ ա-
նուամբ յիշատակի և առ զենորայ :

(3) Գրու թիգ ԼՅԵՆ՝ առ զաղա-
րայ՝ Թուի վերիպակ գրչի. յոր զա-
նազանելոյ դրոյորգիրն չ 'ի է տա-
ռէն. քանզի առ մօին զաղարայ
փոյր օփ զկնի գրի անուն տեղւոյն
ԼՅԵԼ, և բնակիչք՝ ԼՅԵԼԻՔ :

ի ստորագրութիւն անդ ժողովոյն դռնայ, զկնի եպիսկոպոսին վանանդայ :

Լրելէ՛ Վիշա կամ Վաղա՛ Լրելայ՝ Լ՛նկանի յայտմ գաւառի ըստ ասողկայ ք. 13. և ըստ զազարայ ՚ի Թզթ. 260. որ և զընակիւն կուէ՛ Լրելայի՝ : Տէս զըստս երկոցուն ևս ՚ի վերոյ ⁽¹⁾ :

Նշանաբ : Վիւղ յարչամունիս, յիշատակեալ առ առողկայ ք. 2. յասելն վասն յովհաննու մանդակունւոյ . * (1) այսու ժամանակաւ երանելին յոհան մանդակունի՛ որ էր ՚ի գաւառէն Լ՛ըչամունեաց, ՚ի գեղջէ ծախնոտայ, զհայոց բազում կարգս ուղղութե կատարեաց ॥ :

ՄԱՐԴԱՂԻ (2) :

Վաւառ՝ զոր ասողիկ ք. 15. ցուցանէ կովիլ նաև Սևա՛յ Բերդա՛յ, զի ասէ . * Իտատանայ տալ նմա . . . և զՍևուկ բերդակ, որ և Սարգաղի՛ : Լ՛յլ պարտ է իմանալ թէ Սևա՛յ Բերդա՛յ էր բերդ երևելի ՚ի մարդազի գաւառին, յորոյ անուն կուէ նաև զգաւառն առհաւարակ :

Եպիսկոպոսք գաւառիս յիշատակին նախ՝ առ եղիլէի ՚ի ստորագրութիւն եպիսկոպոսաց ժողովոյն արտաշատու առ Թ. յովսէփ կաթողիկոսաւ զկնի եպիսկոպոսին Սարգաատանի, Լազաղ եպիսկոպոս Սարգաղւոյ :

Լա՛ ՚ի ստորագրութիւն եպիսկոպոսաց ժողովոյն դռնայ առ ք. ներսէսիւ, զկնի եպիսկոպոսին Տայոց, Յովհաննէս եպիսկոպոս Սարգաղւոյ :

(1) Չայր գիւղ կամ քաղաք՝ որ այլ է ՚ի միւս Լրելայի՛ որ յիշեցեաց : Բասափկերացին զԼ. ժԵ. կուէ Մեծ առա՛. և քնէ զայն ՚ի գաւառն հաշտենից. զի ասէ . Որդի լիպարտին իւսման անուծ, որում առեալ էին ՚ի պարգևի անգիս բնակութե զմեծ աւանն Լրելայ ՚ի գաւառն հաշտենից, և որ շուրջ զնովաւ գատափերաք : Թերևս վասն մերձաւոր սահմա. նակցութեանն հաշտենից համարի զԼրելա ՚ի հաշտենիս, զոր զազար և ասողիկ քնեն յարչամունիս, ը որոց եղաք և մէք :

Իսկ բազմագ ք. 15. ՚ի յիշելն

գարչամունիս՝ ասէ . Վաւ գրան երեց օմն արքունի՛ որ էր ՚ի ժա. մանակին յայն : որում անուն միջինիկ յԼըչամունեաց ան. զեաց՝ ՚ի նահանգն Տարսն գաւառէն ॥ Թերևս կամի ասել, թէ ծննդեամբ էր ՚ի տարսնայ, այլ կայր յարչամունիս :

(2) Երկուս մեծագիրս աշխարհագրութե խորեանցոյն գրի Մարտի, օգի. որպէս և ՚ի միւս մեծագրի եղիլէի. այլ ՚ի առաջ. գրեալն նորին. Թզթ. 26. զնի Մարտի-օգի. իսկ յայլում մեծագրի Մարտի օգի :

ՀԱՐԲ:

Եւս գաւառ եղև առաջին վայր բնակութեան հայկայ՝ յետ դարձի իւրոյ 'ի բարեկոնի. և նա ինչն եղ զայս անուն 'ի նշանակել ըստ մարտիասաց (առ խորենացոյն 20. 9.) թէ * Եւսին բնակեալքս ազգ 'ի տանն թորդոմայ ։ Եւսինն՝ մեք այժմ ասուն բնակեալքս՝ եւք 'ի տան հարցն մերոյ թորդոմայ, և այլն, որք էին հարք մեր։ (1) յիշատակ հարց իւրոց կամեցեալ սովաւ արծաւագրել. քանզի հայաստան էր վայր բնակութեան թորդոմայ, և այլոց հարց հայկայ, որպէս և հարց ամենայն ազգաց։

Եւս յայս անուն կոչեաց նա զբարձրաւանդակն դաշտին, կամ զեռնագալտակն՝ յորում բնակեցաւ. ապա 'ի նորին անուն կոչեցաւ և գաւառն առհասարակ, որ և տնկաւ. 'ի ժառանգութի մանաւազայ որդւոյ հայկայ, և 'ի նմանէ սերելոյ ազգին։

Եւկեղեցի այսր գաւառի և Եւսիսկոպոստսրանն հիմնեցաւ զառաջինն 'ի Երջն գրիգորէ լուսաւորէ։ որոյ և Եւսիսկոպոստնք ուրեք ուրեք 'ի գիրս կոչին և յանուն Մանազկերտոյ գլխաւոր քաղաքի յայտմ գաւառի. տնս զվերլուծութիւն 'ի ստորե։ Եւ առաջինն՝ որ կարգեցաւ եպիսկոպոս՝ եղև յորդւոց անտիքրմայն Եղբիանոս (1)։ Իսկ 'ի ժամանակս վարդանանց՝ եպիսկոպոս գաւառին

(1) Զայս Եղբիանոս՝ ազաթանգեղոս ասել լինել եպիսկոպոս Եփրատեկան կողմանց. իսկ բաւական 23. կոչէ Եպիսկոպոս Մանազկերտոյ. և 'ի Կ. Է. 'ի պատմին վասն պատերազմին մաւռաւանդ և որդունաց՝ զրեւ. Եւսեղեցին Թագաւորն խոսրով և մեծ եպիսկոպոսապետն վրթաճէս զպատուական Մեծ Եպիսկոպոսն Եղբիանոս 'ի մէջ նոցախօսել 'ի հաւատութեան, իսկ 'ի ընթել վաչէի զբաւարի զերկուս յեղան՝ տուաւ յորոյն Մանաւազկերտ ամենայն սահմանքն յեկեղեցի (այսինքն՝ 'ի վիճակ եկեղեցւոյ) Եպիսկոպոսին Եղբիանոսին։ Տես զբանն բանն բաւական 'ի կարգի անգ 'ի բաւն Մանազկերտ։

Եւ յահմանու կաթուղիսին 'ի

գաւազանագիրս կաթուղիսին զԵղբիանոս ասի լինել Եպիսկոպոս Զարայ։ Յորմէ երկու ինչ մարթ և իմաստասիրել. նախ՝ Թեմ և նոյն Թեմ եպիսկոպոսի էր Զարք գաւառ. և Մանազկերտ քաղաք Զարք գաւառի. որոյ վասն և 'ի գիրս՝ Է զի ուրեք մի և նոյն եպիսկոպոս՝ կոչի Զարայ. և այլուր Մանազկերտոյ։ Եւ 'ի ժողովական գործս՝ ուր կայ յիշաթանկեալ Եպիսկոպոս Մանազկերտոյ, յէր անգ Եպիսկոպոս Զարայ, և ընդ հակառակն։ Յորմէ զհետ գայ հարկաւ՝ Թեմ և նոյն Թեմ ենթադրին երկոքն։ Երկրորդ՝ Թեմ մանազկերտ էր սեպհական ժառանգութեան եպիսկոպոսին Զարայ։

էր մեղիտէ . (1) որ և գտաւ 'ի ժողովն արտաշատու : 'ի ժամանակս ժողովոյն դիմաց առ Դ. Ներսիսիւ շինողիւ՝ 'ի խրտէս եպիսկոպոս (2) : 'ի յոյսպէս և 'ի ժողովն մանազ-
կերտի յիշատակի 'ի խիտս եպիսկոպոս :

'ի ժամանակս գրիգորի մագիստրոսի՝ Թուի Թէ եր-
կու եպիսկոպոսարանայ՝ ոյսինքն են 'ի անազկերտոյ կամ
Հարբայ, և 'ի ոկաց մի և նոյն էր առաջնորդ՝ 'ի արիգոր
եպիսկոպոս . առ որ գրէր երբեմն և նա ինքն մագիս-
տրոս, որպէս է տեսանել 'ի խորագիրս Թղթոց նորա :
Իսկ 'ի ստորագրութիւն Հարց ժողովոյն հռոմկլայու կար-
գի և ղէորդ եպիսկոպոս մանազկերտոյ : 'ի րպէս և 'ի
յիշատակարանս ինչ գրաց 'ի Թուականին լինէ՝ յիշատա-
կի 'ի բրահամ եպիսկոպոս 'ի անազկերտոյ :

Հայ-ճէն : 'ի առջին գիւղ յաշխարհիս հայոց՝ յետ ցրուե-
լոյ անտի ազգաց, զոր լինեաց հայկ, և անուանեաց յիւր
անուն . որ 'ի բանից խորենացւոյն ան . Ե . յայտնի էրեւի
լինել 'ի սմին Հարբ գաւառի :

'ի անազկերտ : 'ի այս անուն կոչի բազում ուրեք առ-
ոյատմագիրս մեր, որպէս առ ասողկայ և առ ստմուէլի-
իսկ առ վարդանայ, և մանաւանդ առ մատթէոսի՝ կոչի
և 'ի անազկերտ, որ լինէ այլ 'ի 'ի անազկերտոյ . քանզի զայն
անցս՝ զոր այլ արատմագիրք պատմեն վասն 'ի անազկեր-
տոյ՝ սորա զնոյն պատմեն վասն 'ի անազկերտոյ : (1) սոյն
և առ այլս գտանեմք, զի զնոյն մեղիտէ՝ զոր եղիլէ կոչի-
լ յաղեփոս մանազկերտոյ, զաւարկուէ 'ի յաղեփոս 'ի անազկերտոյ :
'ի րեք ուրեք գրի և 'ի անազկերտ, և Թուի յառաջ եկեալ
առաւել յաղաւաղելոյ զբլաց՝ քան Թէ 'ի բարբառոյ
աւանկին, զի ուր առ զենորայ ըստ ձեռագրաց ինչ, որ-
պէս և 'ի տպագրեալն հէ . գրի . * 'ի կեալ հասին 'ի
գաւառն ապահունեայ 'ի քաղաքագեղն 'ի անազկերտ և,
անդ յայլ ձեռագիրս գրի 'ի անազկերտ :

(1) 'ի այս առ զազարայ գրեալ
վասն մեղիտեայ կաթուղիսի՝ Թէ
Լու յաղթե 'ի անազկերտեայ . որ-
պէս և վասն յաջորդի նորա մով-
սէսի՝ Թէ էր և նա 'ի նոյն աղթէ : 'ի
բանից աստի կրկին ինչ մարմն է
իմանալ . նախ՝ Թէ մեղիտէ և մով-
սէս կաթուղիսից իցեն 'ի զաւա-
կացն մեծին ազրիանոսի առաջնոր-
յորոց զաւակացն էին և այլք
ամանք յառաջ քան զաստուգրէա-
հակ կէ 'ի Սահակ, Չաւեն, և Ար-

դուրակէս՝ որք նստան կաթուղի-
կոս ըստ վկայելոյ բաւանգայ .
խորենացւոյն, և այլոց : Երկրորդ՝
մարմն է 'ի կարծիս լինել՝ գէթ
վասն մովսէսի . եթէ նախ քան
զկաթուղիսիսութեն կացեալ իցէ
իբրեւ զնախորդն իւր եպիսկոպոս
Հարբոյ, կամ 'ի անազկերտոյ :

(2) 'ի ստորագրութիւն եպիս-
կոպոսաց ժողովոյն գիւղայ կորգի
անուն որոս անթղապէս զհնի կա-
թուղիկոսին :

Եւ կոստանդին պերփէրուժէնի ⁽¹⁾ կոչի Ս'անդէ-
 փէրք. * Լոյնպէս և Ս'անդէփէրք հանդերձ գաւառաւն
 Ս'գորաւեոյ, և Ս'օրոյ, և Ս'օրոյ (որ են Ս'պահունիք,
 և Հարբ, և Լորի,) եր ընդ տէրութիւնսն իշխանաց
 իշխանի : Եւ կուրապաղատ կուէ Ս'օրօփէրք, զնելով
 զնա քաղաք հռոմայեցւոյ, այլ գրաւեալ 'ի սուլղանէն :

Եւ քաղաք կառուցեալ կայր 'ի տահմանադլուին ⁽²⁾
 այսինքն 'ի վերջին ծայր Հարբ գաւառի. յայնմ ծայրի
 որ տահմանակից էր ապահունեաց գաւառին. վասն որոյ
 ոմանք դնեն 'ի հարբ գաւառի, և ոմանք յապահունիս.
 ըստ որում թովմաս արծրունի, յասելն. * Եւ զի էր պա-
 շարեալ նորա (այսինքն աշոտոյ իշխանաց իշխանի) յայն-
 ժամ զքաղաքն Ս'անագկերտ Ս'պահունեաց աշխարհին
 որ 'ի ձեռս ապլրառայն էր :

Եւ որ առաւելն է՝ մի և նոյն մատենագիր ուրեք դնէ
 'ի Հարբ, և ուրեք յապահունիս, օրպէս ասողիկ ք. 8.
 յասելն. * Եւ 'ի նժէ թուականին՝ վարդ եղբորորդի
 նիկիփոսայ զորու ծանու գայ յՍ'պահունիս, պաշարկ
 զՍ'անագկերտ քաղաք, և առեալ զնա՝ 'ի հիմանց բրեաց
 իրամատեաց զպարիսպ նորա : Եւ նոյն գաւառ դնէ և 'ի
 ք. 1. Եւ 'ի ք. 43. գրէ. * Եւ ինքն չուեալ անցանէ
 'ի դաւառն Հարբ 'ի Ս'անագկերտ քաղաք : Եւ հարբ
 դաւառն դնէ և 'ի ք. 2. Սոյնպէս և ըստիւնլերոյն 'ի
 զլ. ԺԷ. դնէ յՍ'պահունիս. * Եւ կեալ բանակեցաւ (կայսրն
 վասիլ) չորջ զքաղաքաւն որ կոչի Ս'անագկերտ 'ի դա-
 ւառին Ս'պահունեաց : Եւ 'ի ար. զլ. դնէ 'ի Հարբ.
 * Եւ թեալ անցանէ (ասէ) ընդ Հայք (այսինքն Հարբ)
 և ընդ Ս'անագկերտ ⁽³⁾ :

Սակայն մի և նոյն քաղաք կամ գիւղ է՝ զոր վասն լի-
 նելոյն 'ի տահմանադլուի վայրի, մատենագիրք երբեմն 'ի
 Հարբ, և երբեմն յապահունիս դնեն, և ոչ թէ կրկին
 քաղաք կամ գիւղ. զի զոր տամուէլ և կիրակոս վասն շա-
 հակայ կաթուղիկոսի գրեն լինել 'ի Հարբ 'ի Ս'անագկերտ,

(1) Գիրք կառավարութե. զլ. 44.

(2) Սա (ասէ ասողիկ վասն օձ
 յեցւոյն ք. 2.) արար ժողով 'ի
 Ս'անագկերտ քաղաք 'ի Սանահ,
 գլխիւն Հարբ :

(3) Պարտ և զՀայն փոխանակ
 Հարբ անուան առնուլ, մի՞ զի
 Հարբ ոչ էր գաւառ՝ այլ գաւառ,
 կերտ ինչ հայկայ 'ի դաւառն

Հայոց ժողով, յորում գոտտակեր-
 տի ոչ յիշատակի ուրեք քաղաք
 ինչ Ս'անագկերտ անուն. երկ-
 րորդ՝ զի 'ի պատմին ասողիկ ըզ-
 նոյն պատմութի երթալոյ նորին
 կայսեր, եւս գրէ. * Չուեալ
 անցանէ 'ի դաւառն հարբ 'ի Սա-
 նագկերտ քաղաք :

(¹) ասողիկ Խ. 1. զնոյն շահակ զնէ լինել 'ի գաւառէն
 Ս'պապանեաց... 'ի Ս'անապետ գեղէն:

Եւ 'ի պատմութեան ժողովոյն մանազկերտի 'ի մի և 'ի
 նոյն բան' 'ի վերոյ զնի 'ի Հարո, իսկ սուղ ինչ ստորեւ
 Ս'պապանեաց. * Եւ նորհեցաւ ինձ յոհմանէս կաթուղի
 կոսի առնել է. Ժողով 'ի Ս'անապետ գիւղ 'ի սահմա
 նագլուխ վիճակին Հարթայ, Բազմօրեայ ժամանակաւ,
 միատեղովք. այս եղև 'ի Ճճն. Թուականիս հայոց. 'ի է.
 տրէ ամսոյ, որոյ ժողովեալ 'ի մի վայր Ս'պապանեաց
 գաւառ 'ի գիւղն Ս'անապետ (²)||: Եւ այտ է Թէ ժո
 ղոն եղև 'ի միում մանազկերտի, և ոչ յերկուս:

Եւսմ վկայէ մի և նոյն լինելն եպիսկոպոսայն հարթայ
 և մանազկերտոյ, (որպէս տեսաւ 'ի վերոյ): Իսկ եպիս
 կոպոսոսը Ս'պապանեաց յամենայն ուրեք ուր և յիւս
 տակին, այնպէս որոշակի կարգին, մինչև իսկ ումեր 'ի կար
 ծիս լինել' Թէ նոյն իցեն ընդ եպիսկոպոսայն հարթայ
 կամ մանազկերտոյ:

Ույն այս Ս'անապետ է՝ որ առ բուզանդայ Գ. 4.
 կոչի Ս'անապետ. զի քաց յանուանցն մերձաւորութիւն,
 նաև գաւառ երկոցունց նոցա համաձայնի, զի պնէ զնա
 իշխանանիստ գիւղ սեպհական նահապետի ցեղին մանա
 ազեանց. * Եւ ետ (ասէ) գաւառն և զբուն գահայից
 գիւղն նահապետին մանաազենից եպիսկոպոսին աղբիւ
 նոսի յեկեղեցի՝ զՍ'անաազակերտ ամենայն սահմանօրն
 և գաւառական հանդերձ որ շուրջ զնորք եր' որ կայ
 'ի կողմանս գետոյն եփրատայ||: Եւ սեպհական տեղի
 մանաազայ՝ է հարթ գաւառ, որպէս զնէ խորենացին
 Ի. 11. որ և յայտ է՝ Թէ եղև սեպհական նաև համա
 րէն տոհմի նորա:

Եւս Ս'անաազակերտ անուն՝ որոյ համառօտեալքն
 են Ս'անապետ և Ս'անծկերտ, յայտ առնէ՝ Թէ շի
 նեցաւ 'ի Ս'անաազայ յորդոյ հայկայ. զոր և ակնար
 կէ խորենացին 'ի Բ. 7. 'ի գրէն՝ Թէ վաղարշակ զնա.
 խարարութիւն մանաազեան որպէս և զբնունեանն՝ կո
 չեաց յանուն շինից նոցա և գաւառաց, յայտ արարեալ՝
 Թէ շինեալ էր մանաազայ շին ինչ յիւրում սահմանին
 հարթայ՝ որ բերէր զանուն իւր, այն է Ս'անապետ:

(1) Եւսլում օրինակի կերպով.
 սի՝ գրի Ս'անապետ... բայց զվե.
 բողբեան հաւատարմացանեն
 և այլոց գործածութիւն:

(2) Եւսլում օրինակի ստորին
 բառքն սկսեալ 'ի է. որի տեւոյ և
 այլն, պակասին:

(1) առաջինն՝ էր Վիւզ կամ Ման, ապա ընդարձակեալ՝ եղև Վաղար, մի յերևելի և յամուր քաղաքաց հայաստանեայց՝ զոր այսպէս ստորագրէ՝ գէորգէնոս, դնելով ի վաստրազանի՝ որ և վասպուրական. * Սնդղի գիւրդէ՝ և քաղար կառուցեալ ի դաշտի երբևեկ պարսպօք շրջապատել, և ի ներս բազում աղբերօք ոռոգել։ Վաշտ նորա ևր ընդարձակ, և քաղաքն լի բազմութիւնսն էր։

Բազում անգամ պաշարեցաւ և բազում անգամ առեալ եղև։ Հայմին 968, և առ վարդ եղբօրորդի կայսեր նիկիփորոսի ի տաճկաց՝ իրամատեալ զպարիսպ նորա։ Վարձեալ և առ ի տաճկաց կուրապաղասն տայոց դաւիթ, և ի բաց հանեալ զտաճիկս՝ և զտուն աղօթից նոցա կործանեալ, փոխանակ նոցա բնակեցոյց շայս և զվիրս։ Եւ ի մեռանելն՝ ետ զայն կայսեր. * Հայմ ժամանակի վախճանեցաւ (ասէ վարդան) կուրապաղասն դաւիթ անժառանգ գորով, և ապա անգարձ գրով զհայրենիսն ի վասիլն, զուխթիս, զմամբուան, և զքաղաքն ապահովեաց զՍնաճկերտ։ Բայց զկնի ի նմին դարու բառ անուն ամիրայն իւլաթայ և նիրկերայ զերստին առեալ՝ շինեաց զՍնաճկերտ։

Եւ զանազան առմուծք և կռիւք պատմին առ պատմագիրս, յոր երևելի քան զամենայն եղև պաշարուն տուղրիլ սուլտանին ի 1053. որ զամիս երկու բանակ հարեալ ի Վաթդը-ի կոչեցեալ վայրի՝ երկիցս յիւրաքանիւր աւուր մարտ դնէր ընդ քաղաքին. այլ զերծաւ յայնժամ քաջութիւն քաղաքապետին յազգէն յունաց որ կոչէր վասիլ, կամ ապուբապա, ճարտարութիւն հայկազուն երիցու՝ որ մեքենայիւք զքարինս քաղաքաց թնա մեաց անդրէն յետս ի վերայ նոցունց դարձուցանէր, և հնարիւք ուրումն գաղղիացոյ՝ որ այրեաց զահալին բաբան թնամեաց (1)։

Եւ ապա զՍնաճկերտ արիասլան եղբայր նորին տուղրիլայ՝ առանց պահապանի գտեալ զքաղաքն. յորում ժամանակի շարաշար հարուածս էաժ՝ ի վերայ քաղաքացոյց։ Իսկ զկնի էաւ ի ձեռաց այլազգեաց դիւժն (2) կայսր յունաց, որպէս յիշատակէ կի

(1) Պատմն զայսմանկ լատի վերացին ի գլ. 44. որպէս և զէ տրկնոս կամ կեզրէնոս, այլ առաւ և էլ ընդարձակ՝ մատթէոս։

(2) Ս և առմանոս գիտէնն՝ Թագաւորեալ յամին 1068, մինչև ի 1071։

բակոս: Տէս և զՄանակերտ 'ի վասպուրական:

Տողոտի: Տեղի՝ մերձ 'ի մանազկերտ, զոր յիշէ մատ
թէոս ուսհայեցի՝ յասելն. * թագաւորն տիօթէն եկեալ
հասանէր 'ի տեղի պատերազմին մերձ 'ի Մանձկերտ՝ 'ի
տեղին որ կոչի Տողոտափ ॥:

Հէրեան: Վիւղ՝ ուստի էր դաւիթ անյաղթ՝ բոտ ա
տողկայ Թ. 2. * Եւ դաւիթ (ասէ) աշակերտ մովսիսի
'ի Հարր գաւառէ՝ 'ի Հերեան գեղջէ ॥: ԲՆԼ շնորհա
լին 'ի մեկնութե՝ բարձրացուցէք ճառին՝ զգիւղն ուստի
էր դաւիթ՝ կուէ Հէրե, զոր և եգիփ նշանակեալ 'ի հին
յիշատակարանս գրեալ 'ի ժամանակս թարգմանեաց:
'ի տօնապատճառ գիրս ասի վասն դաւիթ լինել 'ի Հար
գաւառէ 'ի Հէրեան գեղջէ: Իսկ 'ի խորագիրս գրոց ինչ
դաւիթի՝ կոչի Լեբգիւնցի:

Երեմի: Վիւղ՝ զոր յիշատակէ ասողիկ Թ. 2. 'ի գրելն
վասն Թ. սահակայ կաթուղիկոսի. * Տէր սահակ 'ի գա
ւառէն Հարբայ 'ի գեղջէն Եղեգակայ (1) ॥: ԲՆԼ առ
յովհաննու կաթուղիկոսի գրի, 'ի գաւառէ Հարբայ (2) ինչոյ
գեղջէ: Իսկ 'ի գաւազանագիրս միտայէլի ասորւոյ, Թ.
սահակ կաթուղիկոս գնի լինել 'ի գեղջէն Սուլայ:

Մանկեմոմ: Վաղարադեօղ՝ զոր յիշէ լատիվերացին
'ի գլ. Ժէ. յասելն. * Վիւղերագնաց եղեալ զօրք անա
րինացն, և եկեալ 'ի Վաղարադիւղն Հարբայ՝ որ կոչի
Մանկանգոմ, և . . սուր 'ի վերայ եղեալ կոտորեցին
զամենեանս, և որ շուրջ զնովաւ Վիւղք և Բջարակք
էին ॥:

Վանեմոմ: Վիւղ՝ յիշատակէ 'ի յիշատակարանս ինչ
գրչագիր աւետարանի 'ի չկէ. թվին հայոց, 'ի Ժճ. դա
րուն, ուր գրի այսպէս. * Բճդ՝ գրեցաւ 'ի գաւառիս
Հարբայ, 'ի գեղս որ կոչի Վանեվանք, ընդ հովանեաւ
սրբօւհոյ անձամբս ॥:

ԲՃՆՈՒՆԻՔ:

Թաղմա արծրունի կուէ Վասառ Բանեմոմ: Բնկա
լաւ զանունն 'ի Բաղայ որդւոյ մանաւաղայ 'ի Թոռանէ
հայկայ. * Իսկ որդի նորա բազ (ասէ խորենացին մ. . 11.

(1) Յիշատակի առեղիւնի Թգթ. ևստի՝ հայրենիք արձնի երիցու
181. Եւսգիլ 'ի Բագրեանգ գա. որ այլ է 'ի սմանէ:

Խառանգէ) յարեմտից հիւսիսոյ զեզր ծովուն աղւոյ. և զգաւառն և զծովն անուանէ իւրով անուամբն: Եւ յարեմտն ժառանգէ զարեմտեան հիւսիսային եզր ծովուն լճնունեաց, զի յայնմ կողման անկանին րազարբ տրաւ յլլաթ և Լճծկէ՝ որը կոն մինչև ցայժմ:

Եւ յախկոպոսարան այսր գաւառի հիմնեալ 'ի ժամանակ ի զուսաւորութեան ազգին 'ի Խրջն գրիգորէ. բայց զա. յաջինն յԵւրոպոսաց նորա յիշատակի 'ի գիրս՝ Սորեակ եպիսկոպոս. այն՝ որ եղև հակառակաթու Խրջն սա. յակայ, և զինի եկաց եպիսկոպոս այսր գաւառի⁽¹⁾, և ըստ աւանդելոյ յոհաննու կաթուղիկոսի և այլոց՝ 'ի Խառանակս տեղակայութեւն Խրջն յովսէփայ՝ սա ինքն կա. տարէր զձեռնադրութիւն. որ և գտաւ 'ի ժողովն արտա. յարտա:

Եւ ստորագրուին կարգի առ զազարայ Թղթ. Դ. և առ եղիշէի Թղթ. 26. զինի եպիսկոպոսին րազրեանդայ՝ որ է արշարունիք, նախ քան զեպիսկոպոսն տայոց, երա. նէին Լճբաւհամ աշակերտ զեռնդեանց՝ յետ դարծի իւ. յոյ յարտարանաց կարգեցաւ եպիսկոպոս գաւառիս⁽²⁾, իսկ ի Խրջն եպիսկոպոս 'ի ստորագրութիւնս ժողովոյն Եւրոպոս՝ զասի զինի եպիսկոպոսին տայոց, բայց յառաջ քան զեպիսկոպոսն արշարունեաց: Եւ յայնպիսի կարգա. յաւաւորի և 'ի ժողովակն մանազկերտոյ առաջնորդ գա. յառիս՝ իմեղորոս եպիսկոպոս:

Եւ վախճան է. դարուն, և 'ի սկիզբն ութնորդին՝ նախ քան զկաթուղիկոսութիւն եկաց առաջնորդ այսր գաւառի՝ Եւրոպոս եպիսկոպոս: Իսկ 'ի ԺԲ. դարու 'ի սա. յարագրութիւն ժողովոյն հռովմայոց՝ զինի եպիսկոպոսին նախնունու, և նախ քան զեպիսկոպոսն մանազկերտոյ՝ զասի Ստեփաննոս եպիսկոպոս Լճնունեաց:

Եւ իսկ⁽³⁾ ինկանի յայտ գաւառ, ըստ Թովմայի արծ. րունելոյ՝ որ գրէ Ժ. 6. * Եւ անցանելով ընդ գաւառն Լճնունական՝ գայ մտանէ 'ի իլլաթ: Եւ Եւրոպոս որոյ կի. րակոս կուէ զսա Վաղար Լճնունեաց, յասեւն վասն զարա.

(1) Տես զքան իւրենացւոյն 'ի տարի 'ի վերջութեան Լճծկէ քաղաքի:

(2) Եւրոպոս պատմ զազար:

(3) Եւ կոստանդին պէրփե. րուսէնի 'ի գիրս կառավարութե. յԵ. 55. ուրիշ ուրիշ գրի իս. յէպո. ուրիշ ուրիշ իսկոպ. իսկ

առ կոստանդանայ իսկոպ. Թե. պէտ պանտուրիոս 'ի լուծ. պէր. վերջութեան զին, Թե առ կուրա. պաղասայ կուէ իսկոպ. իսկ ու. զկարենոսի իսկոպ. 'ի գիրս առա. յայ և արարացւոց կուէ ի իւրի, կամ Լճնուն:

բեայ և իւանէի, թէ * Եւսեփան առնուլ և զՀոյակապ
Վաղարն Ռզնունեաց՝ որ կռի ի իշխան (1) : Ի թղնունիս
դնի և յայտնաւորս ՚ի սեպտ. 16. յասեւն. * (Օ այս որէն
(մահմէտի՝ վասն զ՝ սպանանելոյ զհայս հարկատուս՝) ՚ի
Խլաթ քաղաքի եդին ՚ի գաւառն Ռզնունեաց ॥ :

Իւր քաղաք թաղմամարդ, և ունէր պարիսպս մեծա
կառնոցս, շորմէ բազում ինչ պատմին առ պատմագիրս
մեր. ունէր և ամրոց որ յիշատակի առ Թովմայի արծ-
րունոյ. * Իբրև եհաս ամիրայն ՚ի Խլաթ, եմուտ բա-
նակեցաւ յամրոցին՝ որ ՚ի քաղաքին ॥ :

(Օ երկու եկեղեցիս նորա զՍէ Խալ, և զՎանդէլ
զԵպիսկոպոսարան և զախտաթեղի արտաբոյ քաղաքին
յիշէ ասողիկ ՚ի Գ. 40 :

Յամի 977. պաշարեաց զԽլաթ քաղաք կուրասպու
ղասն տայոց դաւիթ. Ի հիճրէթի 578, այսինքն յամին
1182. էառ շահարմէն : Յետ մահու նորա գերիք տիրու
պետեցին քաղաքին : Ի հիճրէթի 581 (1185.) սալա-
հատին ձեռն արկ ՚ի վանել զնոսա, և զկարաց. այլ
եղբորորդի նորա ՚ի հիճրէթի 604 (1207) կատարեալ
նուաճեաց զնոսա : Իսկ ՚ի հիճրէթի 607 (1210) ձէլաւ
լէտտին խարէզմ շահ էառ ՚ի ձեռաց մէլիք իւլ էշրէֆի
միւս եղբորորդւոյ սալահատինի. այլ մէլիք իւլ էշրէֆ
ոմսակից ունելով զայլայետտին սուլթանն սելճիւղեան՝
ոնդրէն էառ ՚ի ձեռաց նորա, փախուցանելով զնոսա
՚ի պարս :

Իպս մողղք աւերեցին զքաղաքն, յորոց առ ՚ի ա
պահովանալ՝ ալայէտտին ՚ի հիճրէթի 630 (1232) անձ
նատուր եղև ութթայի որդւոյ ձինկիզ խանին, և զօրաւ
յեալ՝ էառ նաև զԽլաթ. և այնպէս առաւել քան զ100
ամ մնաց ՚ի ձեռս սելճիւղեանց, մինչև էանց ՚ի ձեռս
օսմանեանց : Յետ այսորիկ ՚ի հիճրէթի 955 (1548)
շահ դահմաս առեալ՝ հարթայատակ կացոյց զերդն.
ուստի սուլթան սիւլէյման յառնուէն՝ ՚ի բաց թողեալ
զհինն, շինեաց նոր բերդ յեզր ծովուն :

Իդև ՚ի սմա և օսատիկ երկրաշարժութի ՚ի հիճրէթի
644 (1246.) յորմէ կործանեցան քաղում շինուածք
նորին : Տես և ՚ի նոր հայաստան. Թղթ. 164 :

Իճծիէ, գրի նաև Իճծիէ (1), Վիւղ՝ զոր ասողիկ Թ. 1.

(1) Այսպէս գրի յերկուս նուանս խլաթ :
ործական կերպովսի. փոխանակ ա. (2) Առ կոստանդին պերթէ

դնէ, յայս դաւառ՝ յասելն վասն սորմակայ հակառակաւ (Ժող. կաթողիկոսի թէ՛ էր ՚ի փառաւն ինչպէս ՚ի գեղ լին լ'քծնէոյ⁽¹⁾։ «Լոյսպէս և յայլ դաւազանագիրս կաթողիկոսաց, և առ Թովմայի մեծօփեցւոյ դնի ՚ի ինչսուրիս. իսկ լատիվերացին ՚ի զԼ. ԺԿ. կուլէ՛ Վ'աղա, և դնէ ՚ի ծովուն՝ յասելն վասն սուղորիլ սուլլանին, ՚ի շիթուականին. * Լ'բթեալ հանդիպի Վ'աղաբի միոջ որ կուլի լ'քծկէ, որ և ՚ի միջ ծովուն ինչունեաց, և ունի մօտ յինքն բերդ ամուր և անառիկ. և քաղաքացիքն յայն ապաստան եղեալ ՚ի ծովն և յամրոցն՝ յանհոգս կային։ Լ'սլ սուղորիլ ծանծաղ տեղի գտեալ ՚ի ծովուն՝ և մուտ ՚ի քաղաքն, և զքաղումս կոտորեալ, և զքաղումս քերի վարեալ՝ մեկնեցաւ անտի։

Թովմատ զգանազան առմունս սորա պատմէ, և մօտ առ այն դնէ զսր ուխտն Ստեփաննոսի ինչպէս անուանեալ, զոր այլուր կուլէ և Վ'աղաբ՝ վասն նշխարաց դաւապի սըյն։ Լ'նդ ծաղկեցաւ Վ'րիգոր խլաթեցի՝ Զոխալցոյցի յայսմաւուրացն, և յօրինօղ պատմութե երեց մասնակաց, որ և ՚ի 1455. կատարեցաւ ՚ի քրդաց՝ որք տիրեցին լ'քծկէ քաղաքին։

Լ'յս լ'քծկէ՝ նոյն երեւի լինել ընդ քաղաքին, զոր ՚ի զԼ. Թ. լատիվերացին կուլէ լ'քծակ՝ ՚ի կողմանս լ'երկրոյ, որպէս էր և լ'քծկէ. * Լ'բթեալ դադարեաց հեռագոյն ՚ի լ'երկրոյ՝ ՚ի տեղւոյ ուրեք, որ կուլի լ'քծակ։

Լ'բոլոսոր։ Ս ենաստան՝ որ յիշատակի ՚ի վարս վա. հանայ գողիւնացւոյ՝ ուր ասի. * Լ'ս յուղարկեալ անտի՝ եկին հասին ՚ի Ս' Լ'բաշխաւորն ՚ի վանսն լ'քծիւոյ ՚ի ինչսունեաց դաւառին։ Լ'յսպէս դնի ՚ի հին Զառքնտրի. իսկ ՚ի յայսմաւուրս ՚ի տպ՝ և ՚ի ձեռագրի. * Լ'ս անտի եկեալ հասին ՚ի դաւառն ինչունեաց յոսն մասեաց՝ ՚ի վանս լ'քծկոյ որ կուլի Լ'բաշխաւոր։

Լ'աթէլ։ Ս արդան աշխարհադիր դնէ զայս ՚ի ինչունս յասելն. * ինչունիք՝ լ'քծկէ, և Վ' լաթ, և լ'աղէլ մինչ ՚ի շիգան. այս միջոցս ամենն ինչունիք ասի։ Լ'սլ բնակիչքն զլ'աղէլ ասեն լինել ՚ի Սաւնոյ ձոր, որ

բուսեմի ՚ի գիրս կառավար. զԼ. 45. յաւարելն գրի՝ Լ'աւելիք։

(1) Խորենացին Գ. 65. գրէ զտոն սորմակայ կամ սուրմակայ լինել Լ'քծնէոյ (՚ի տպ. Լ'ս)։ Լ'նի)։ և ՚ի Գ. 65. գրէ գործեալ

վան ձորին սուրմակայ. «Զիւրոյ դաւառին զեպիոկոպոսունն Բրդ. Զունեաց՝ ՚ի պորսից արքային և գիրս ունել ազգաւ. Սրով Զնանակ յայտնի զԼ'քծկէ լինել ՚ի ինչունսն։

է գաւառ աղճնեաց։ Եւսոն սորա յիշատակի առ թովմայի արծրունւոյ, զոր և կոչէ Շահսթան, յասեղն։ * Եւսոն մնացեալքն 'ի արոյն՝ փախստական անկանկին յամուրս մայրեայն, և կէսքն հասանկին մինչ 'ի Շահստանն իսկ շէջ։ (1)

Ի գիրս սակաւ ուրեք գտանեմք զանուն սորա, և զայն՝ առ վերջին անձանսթ մատենագիրս, և 'ի յիշատակարանս ինչ գրոց, յորս կան ուրեք ուրեք յիշատակք Եւսոնիսկոսաց և Եւսոնորդաց քաղաքիս։ զորօրինակ 'ի իճիգ։ Թուին հայոց յիշատակի ուրեք Եւսոնի վարդապետ առաջնորդ, և նախորդն նորա Եւսոն վարդապետ։ յիշատակի այլուր և Եւսոնիսկոս Եւսոնիսկոս։ Եւսոյ թէ երբ զառաջինն օկիզըն եղև Եւսոնորդութեան՝ կամ Եւսոնիսկոսարանին՝ ժլ ուրեք գտաք 'ի գիրս։

ԵՐԵՒԱՆԻՑ։

Եւսոն գաւառիս յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրութե խորենացւոյն գրի Երեւոյ, առ թովմայի արծրունւոյ գրի՝ Երեւոյ։ Ի սահմանակցութե առուենից ձորոյն՝ որ է գաւառ մոկաց նահանգին, ըստ ակնարկելոյ նորին թովմայի 'ի գրեղն վասն զազկայ արքայի։ * Եւսոն ձեալ Գայ (ասէ զազիկ) 'ի գաւառն անուանեալ Երեւոյ, առնու և անդ զԵրեւոյ Գայ և զԵրեւոյ։ Եւսոյ և 'ի յորն Եւսոնից, առնու և զայն ևս ամրոցն, և տիրէ գաւառացն։

ԱՂՆՈՎԻՏ։

Ի է սա 'ի գաւառացն՝ յորս բնակէին արքայազուներ ըստ խորենացւոյն 'ի Բ. 21. ուր գրէ վասն նո. արտաւազդայ արքայի։ * Եւսոնիցեցուցանէ զեղրարս իւր և զքորս 'ի գաւառին Եւսոյովոյ (2), և առքերանւոյ,

(1) Տես 'ի վերլուծութիւնս Եւսոնիցեցուց զրանս թովմայի մեծօրէնացւոյ։

(2) 'ի ազագրեան Բ. 22. սեւ առկան հոլովն սորա գնի Աղնովոյ։ Եւսոյ 'ի միւսմ ձեռագրի գնի Աղնովոյ՝ որպէս 'ի վերջ. իսկ

յերկուս ձեռագիրս Աղնովոյ։ Եւսոն երեւի ընդ այսմ այն գաւառ որ առ թովմայի արծրունւոյ գրի՝ Աղնովոյ։ զորոյ զրանս տես Եւսոնիցեցուց գաւառ վաստորաւ կանի։

Թողլով 'ի նոսա զմասն արքունի' որ 'ի շէնսն այնց գաւառաց ॥ ։

Եւ մատենագիրք մեր ցուցանեն զսա լինել սեպհաւ կան գաւառ. Վնունեաց. զի շարունակող Թովմայի արծրունայ զԼըճէշ դնէ, 'ի Վնունեաց գաւառի' (1) որ էր յԵփովիտ։ {Յայտնագոյն ևս վարդան՝ գնունեաց սեպհականեցուցանէ զայս գաւառ, յասեւն. * Եւ սա (այս ինքն առ աշոտ Բագրատունի մնակեր) բողբ կալեալ ազգին գնունեաց Թափել զնոսա յիսմայելացոյն. որոյ էր Թեալ հազար արամբր յԵփովիտ գաւառ, և առ ինքն գումարեալ զամենայն ազգն ախիւն իւրեանց, տանի բնակեցուցանէ 'ի տայս ॥ ։

Եւ Թէ 'ի սկզբանէ անտի էր գաւառ Վնունեաց, պարտ է ասել՝ Թէ արքայապետքն արշակունիք զմասն ինչ սուրա միայն ժառանգէին, որ էր արքունական՝ որպէս եղ. 'ի վերոյ խորենացին. իսկ մնացեալն էր 'ի ձեռս գնունեաց. և կամ զէկամուտս ինչ կալուածոց սորա ժառանգէին։ Եւ Թէ զկնի եղև գաւառ գնունեաց, մարթ է յայնժամ կարծել՝ Թէ համարէն գաւառն սեպհական եղև գնունեաց՝ յորժամ ինքնին բարձան արշակունիք, և կամ յորժամ գնոյ առին 'ի յետագայից արշակունեաց զմասն արքունի, կամ Թէ տիրեցին, և այլն։

(1) Երբ.։ {Յայտ է յանուանէա՝ այսպէս կոչեցեալ յանուն զարայի ուրուք, որ և գրի զուրա. զորքինակ գրի և զուրա իշխան ռչտունեաց։ Վաղար արքունական կառուցեալ 'ի դաշտի, որպէս դնէ խորենացին Գ. 23. * Եւ զեցեալ 'ի դաշտն Եւրոյտի գգին գնէլոյ՝ Թաղեաց յարքունական քաղաքին (1) արիւշատի ॥ ։

Եւ թանեցին զնա պարսիկք 'ի ծամանակս Բ. արշակայ հայոց արքայի ըստ գրեւոյ բուզանդայ Գ. 55. որ դնէ նաև զԹիւ բնակչաց նորա. * Եւ նուին և գրաղաքն մեծ (1) արիւշատ, որ էր 'ի գաւառին յԵփովիտի, Բ. երգ հրէայս (2), և ԺԷ. երգ հայս. և զնա 'ի հիմանց բանդեալ ապականէին ॥ ։ Եւ զարձեալ յինեցաւ, զի Թովմաս մեծոփեցի 'ի ԺԷ. դարուն յիւն զ (1) արիւշատ՝ կոչելով ըզնոյն Վիւղարաղար. * Եւս երջանիկ . . . վարդապետս յահմանէա.։ էր 'ի գաւառէն քաջերունեաց, 'ի Վեղարաղաքէն (1) արիւշատոյ (3) ॥ ։

(1) Եւ խորենացոյն Վնունիք (2) 'ի փուռ ձեռագրի գրի ար. Եւ դասի 'ի կարգս գաւառաց. Զակ Չորեգաստն հազար էր զիւրայս. Եւ փայն 'ի կարգս ցեղից։ (3) Սյրաւմն զիւր ԺԷ. Բզմ.

Լ'բձէլ: Վ'աղաք՝ ասեալ յիշատակեալ առ կոստան
ղին պէրփէրուփէնի (1), առ որում և գրի՝ Լ'բձ: (3)
հաննէս կաթողիկոս զնէ զսա յԼ'ղիովիտ գաւառի, զոր
և կոչէ Վ'իւղ՝ յասելն: * Յաջորդէ զաթոռ հայրապե-
տութենէ եղիա ՚ի գեղջէ Լ'քաճիոյ յԼ'ղիովիտ յեպիս
կոպոսութէ բզնունեաց: Լ'նդ զնէ և վարդան աշխար
հազիր, որպէս և յայտնաւորեն ՚ի սեպտ. 16: Եւ նմա
ցուցանէ լինել և թովմաս մեծօփեցի. զի զքաղաքն (1) ա-
րիշատ՝ զոր խորենացին զնէ յԼ'ղիովիտ գաւառի, նա
զնէ յԼ'քաճէլ գաւառի. յայտ է թէ՝ Լ'քաճէլ քաղաք ՚ի
ժամանակս թովմայի գոլով երեւելի՝ յանուն նորա կուէ-
ցաւ շրջակայ սահմանն՝ որ էր գաւառ Լ'քաղովիտ. թէ
պէտ և անունս Լ'քաճէլ ելեալ թուի յԼ'քաճիւկովիտ
անուանէս, որ էր գաւառ վասպուրականի:

Շարունակող թովմայի արծրունոյ զնէ զԼ'քաճէլ ՚ի
Վ'նունեաց գաւառի՝ յասելն վասն սրահանդայ հազա-
րացի ներքինոյն՝ որ ՚ի մէջն անդ ժա. դարու, թէ կառ
* զԼ'քաճէլ քաղաք Վ'նունեաց գաւառին: Եւ թովմաս
մեծօփեցի, և վարդան աշխարհազիր՝ զսահման կամ
զգաւառ Լ'քաճիոյ կոչեն Վ'ալբերանի. որ առ նախնիս
նոյնպէս է անուն ցեղի՝ և ոչ գաւառի. այլ յայտ է թէ՝
երկիր այնր ցեղին էր յայս գաւառ, վասն այսորիկ և
գաւառն ՚ի յետագայից կուէցաւ յանուն ցեղին:

Ե. դարուն հերակլ կայսր այրեաց զԼ'քաճէլ՝ ուր
բնակէին զօրքն պարսից (2): Եւ ՚ի Ժ. դարուն՝ կոմիս-
նոս՝ (զոր Ժ. վասլի կայսեր կացուցեալ էր տէր գաւա-
ռին վասպուրականի) գրաւեաց ընդ տէրութիւն յունաց.
* զԼ'քաճէլ (ասէ լատիվերացին ՚ի զԼ. Է.) իւրով դաւ-
տակերտօքն նա ած ընդ ձեռամբ հռոմոց: Եւ այց և
՚ի Ժգ. դարու էր ՚ի ձեռս պարսից, զորմէ բազում ինչ
պատմէ կիրակոս, և զաղետալի անցան ստորագրէ թով-
մաս մեծօփեցի:

Եւստիստոս Գեղ: Եւ յերկրին Վ'աջմերունեաց
կամ Լ'քաճիոյ. որոյ (1) ենաստան կամ (2) խա համանուն

շէր. յիշէ քաղաք ինչ. որ ՚ի ապ. գրի Սորատ. իսկ ՚ի ձեռագիրս Սորատ. որոյ հնչումն յայնիցու-
ցանք լինել Զօրիւտ. իսկ թէ
գիրք տեղւոյն ոչ յարմարի, իբր
զի գնէ զայն առ օրգրիսի ՚ի մի-
ջագետ. բայց որպէս ասացաք
այլուր. նախնիք յունաց բազում

ուրեք առաւել սխալեցան ՚ի նշա-
նակել զտեղիս քաղաքաց օտարազ
դաց. քան թէ յանուանել: Բւ-
ր և օրգրիսի կարեմք իմեալ զվ-
տակ նորա:

(1) ՚ի գիրս կառավարութեան
զԼ. 44:

(2) Աշտիկ գիրք Խ. 3:

ել անուանի է քան զգիւղն, զոր և ստէալ յիշա-
 թովմաս մեծոփեցի, և ուրեք կողէ զնոյն՝ * Եւ
 և հրաշագործ ուխտ տիրամոր անձանին՝ ի Եւ-
 յաբ վանան Եւթարայ՝ որ այժմ Եւթարայ վանք
 է յիշատակէ և զԵւթարայոսունս զառաջնորդս տե-
 ջիւստատուր և զ() արէոս :
 զեղջէ աստի էր և Եղիսարէթ՝ զորմէ զրի յայս-
 րս ի 24. ապրիլի. * Եւ նա յերկրէն Եւթարայ
 ընէն Եւթարայոսայ ॥

Եւթարայ Եւթարայ այս գիւղ ի յիշատակարանի
 միւրեւորայ յելա Ժ. դարուն. * Եւ Եւթարայոս
 այոց յաշխարհին կիլիկեցւոց ոչնի և որդւոց նորին
 , ի կաթողիկոսութեն տէր յակոբայ անաւարդեց-
 . անձանորհ մեծ վարդապետս միւրեւոր գողով ի
 ռէն Եւթարայոսունեաց ի զեղջէ Եւթարայոց ॥
 Եւթարայ կայ մինչև ցայժմ. տես ի նոր հայաստան.
 166.

Ժ. Եւթարայ Եւթարայ () որմէ բազում ուրեք յիշատակե-
 նս մեծոփեցի, և պատմէ զառաջնս և զաւերունս
 ի Եւթարայոսաց և յայոց բանաւորաց : Եւթարայոս
 ապետ վերակացու մեծոփայ ընէնաց ի սմա ի
 Եւթարայ ամաց տաճար մեծակառոյց յանուն տիրա-
 յայնմ գառն Ժամանակի՝ յորում հրամանաւ շա-
 րի բանաւորին քանդէին այլ եկեղեցիք : Եւթարայ
 վնասի այնչափ հաճոյ երեւցաւ բանաւորին, մինչև
 նոյն և առ զառաջին քարն հիման՝ բառնալով ի վե-
 րաց իւրոց :

Եւթարայ Եւթարայ Եւթարայ բնակէր զրիգոր տաթեւացին
 Եւթարայոսուն սիւնեաց հանդերձ աշակերտօք իւ-
 , յորոց մի էր և Եւթարայ պատմագիր, որոյ վանս
 աւ Եւթարայեցի :

Եւթարայ կայ Եւթարայ վարդապետ՝ որպէս զնի
 յիշատակարանի նորին գրոց. * Եւթարայ առ քա (միւր-
) ի Եւթարայոսութեն հայոց ընդ. յամենան հոռի
 յաւուր ուրբաթու, որ և պատուական մարմինն
 զկայ ի նոյն վանս Եւթարայոց բնդ հասարակաց գե-
 նա՝ որ է ի հարաւոյ կողմանէ անապատին ॥ Տես
 ոյսք և ի նոր հայաստան. Եւթարայ. 166.

Եւթարայ զնէ վարդան աշխարհագիր և զայլ մենա-
 յասեին բոստանագրաց. * Եւթարայ և Եւթարայ
 Եւթարայ է, ուր կան նր ուխտքն Եւթարայեք, և

1) արդան որովհ զգաւառ սորա, այլ կոչէ լ'բծաւ՝ յաւ սեւն։ * Լա խաբկանգը առ ինքն կոչեաց զտիրան, և խաւարեցոյց զաւս նորա 'ի գաւառին լ'պահոնեաց, 'ի գեօղն՝ որ լ'քծուղն կոչեցաւ 'ի պատահմանէ։ 1) նմին գաւառի դնէ և ասողիկ ք. 1. այլ զգիւղն կոչէ լ'քչկաղ, որ Թուի լինել վրիպակ գրչաց, զի զայն պատմութի և անուանակոյութի առնու 'ի բուզանդայ, որոյ պատմութե ոչ յարմարի անունս լ'քճկաղ. իսկ բանին ասողկայ ևն այսպէս։ * Խաւարեցոյց զաւս նորա (այսինքն տիրանայ) յ'պահոնեաց գաւառին՝ 'ի գիւղն որ լ'քճկաղն կոչեն, որպէս պատմէ բիւզանդ։

Լ'քչ ԴԵՐԻՆ։ 1) իշատակէ բուզանդ 'ի ք. 30. * Լ'ՍԼ յերկրին լ'պահոնեաց՝ յոտինն մեծի լերինն մասեաց, տեղին զայն որասացուք, անդոյն՝ որում անուն կոչի Վ'աղաք լ'քի որսք։

ԽարճԻՆ։ 1) իւղ՝ զոր յիշէ ասողիկ ք. 3. յասելն վասն կայսեր հերակլեայ. * Լա անցեալ ընդ լ'պահոնիս՝ բանակի 'ի գիւղն որ կոչի իրարձաօնք։

Վ'իւղ ԺԵՒԵՅ։ 1) իշէ ասողիկ ք. 41. * Լա ըսեալ եր Թան 'ի գաւառն լ'պահոնեաց, բանակին յանդիման բանակին մամլանայ 'ի բարձրաւանդակ ամրագոյն տեղւոջ մի, 'ի սահմանս գեղջն Ն'լմբոյ։

Խոսնա։ 1) իւղ՝ զոր մատթեօս Եւհայեցի դնէ յ'պահոնիս։

Թանդախ, կամ Թանդախ. որոյ բնակիւք կոչեցեալ Թանդախցի, կամ Թանդախցի։ 1) իւղ, կամ լ'ւան՝ զոր լաստիվերացին 'ի գլ. իք. դնէ յայս գաւառ. * Լըեալ զայ անցանէ 'ի գաւառն լ'պահոնեաց 'ի բնակարանն սատանայի յանժուրաց ժողովն, և 'ի գաղանաց գայրազիղն՝ որ կոչի Թանդախ։

Լ'յա տեղի անուանի գտաւ յիններորդ և 'ի տասնէրորդ դարու վասն որ 'ի նմա աղանդոյն. իսկ 'ի սկիզբն ժա. դարուն 'ի ձեռն գրիգորի մագիստրոսի բարձաւ աղանդն այն 'ի տեղւոյն անտի։ Լայ մինչև ցայժմ կանգուն այս գիւղ, և կոչի Թանդախ, մերձ 'ի մանազկերտ։ Տէս 'ի նոր հայաստան. Թղթ. 112։

ԻՌՈՒԹՈՒԹՅՆԻՔ (1) :

Յայտ է թէ որպէս ցեղն՝ նոյնպէս և գաւառն կուէ ցաւ այսպէս յանուանէ խոռայ որդւոյ Հայկայ, զի և ըստ գրեւոյ վարդանայ պատմագրի՝ շինեցաւ 'ի խոռայ, որում և առաջնորդ է բան խորենացւոյն 'ի ան. 11. * Իսկ խոռն 'ի կողմանս Հիւսիսոյ բազմանայ, կարգէ գլխո իւր. և 'ի նմանէ ձգեալ ասի մեծ նախարարութիւն ազգին խախտութենաց 1 :

Վերէ նոյն վարդան, թէ Խորխոռունիք է Խաշանի, և Խորաիքո. նոյնպէս և վարդան աշխարհագիր. * Խոր խոռունիք Խաշունի է իւր վիճակովն 1 11րդէր յայտ է՝ թէ 'ի ժամանակս սոցա կուէր Խաշունի (2) :

(1) Այսպէս գրի 'ի ձեռագիրս աշխարհագրութեան խորենացւոյն. միայն 'ի ապագրեալն գրի խորա. Եւնիս. Առ այլ 'ի ժամանագրաց զտանի ուրիշ ուրիշ և խորա. ասիւն 1 :

(2) Իսկ թոճմա մեծագնի զԱրդաթիս գաւառն կուէ ուրիշ Տառ Խորաունիւն. Թերեւ ժամն մը ժաւար գոյս միմեանց երկուց այս գաւառացոյ 1 :

Այլ զժաւարին է յոյժ մա. բանել ընդ Քլցրիս գրից խոռիս. ասեմեաց գաւառին՝ զրոն մեծին վարդանայ զոր գրէ վառն գուր. գնին կրտսեր եղբոր ք. սմբատայ արքայի 'ի Ժ. գարուն. " Ժառան գի զՏաշիս սեպրեւոյն ձորոգեւին. և զկայեն. և զկայծան. զխորխոռունիք որ 'ի խոռայ շինեցաւ. որ է խաշունի և խոռա. կերա. և զԲազունիք որ է Բազ. կերա 'ի գաւառն Տաշրայ. և այլ բերդս անուանիք եհաս գուրգե. նայ՝ զոր վիրք Սոթիթ կուչեն. և 'ի նմանէ սերեցած Թագաւորքն գաւթթ. արաս. և կիւրիկէ 11. որք և տիրեցին 'ի կողմանս աղուաւնից 1 : Քանզի նշանակեալ տեղիք 'ի վարդանայ՝ են յուսի և 'ի գու. գարս. իսկ ծանուցեալ գաւառն խոռխոռունեաց՝ 'ի տարուրերուն մը՝ 'ի ծովն բնութենաց. և զհարթ մարմ էր գուրգեհնի տիրելով աւ.

տի գաւառին և մասին գուգա. բաց. տիրել և խոռխոռունեաց, խորաց 'ի միջի ունեւորդ բազում գաւառս. և զոչոյն իսկ նահանգն այրարատեան, որում բազրատու. նիք ոչ երբեք տիրեցին բողբոսմ. ուր գաւառին տարուրերանոյ առ տէրութիւն բազրատունեաց մեծաւ մասամբ անկեալ էին ընդ տէրութիւն այլազգի իշխանաց. որպէս և մերձագաւառին խոռիս. ունեաց՝ հարք և աղանդունիք ունեին տարազգի մօրայս 1 :

Ապա զայստիկ բաշ կուտաւ, ոչ անտեղեակ գոյով և պատմուից ժամանակին. և աշխարհագրական գրից՝ Թերեւ ոչինչ անտեղի հա. մարեացի կործնել մեզ զխոռա. կերաք յիշատակեալ 'ի վարդանայ այլ գու 'ի խոռխոռունեաց գաւառն, յորում էր և Մեծ Զոխ. բորոնի ազգին խոռխոռունեաց բաց գրեւոյ խորենացւոյն, յորոց Թերեւ հաստուած մի բնակացեալ 'ի կողմանս սաշրայ՝ հայրենական աւ. նուամբ զտեղի քնակութեան կուչեն, և կամ լաւ և ո 'ի նմին իսկ 'ի նահապեակ ազգին կառուցեալ և անուանակուեալ և այն և այն տեղի. զինի ուրեմն 'ի նախա. բարութիւն մեծ և յաւագութիւն ուժ. բորմաւ իշխանն ասեմին քնակելոյ 'ի սեփական գաւառին 1 :

Առ այսպիսի և զԲազունիք

Հաւարա վաղարշակայ խոսխոռունիք ընկալան զպաւսիւ թիկնապահութե տրայի . և զի առաջին թիկնապահն կոչէր Սաղիսազ, բազում ուրեք և այլ թիկնապահք յանուն նորին կոչին Սաղիսազ, որպէս և առջին խոսխոռունեաց Սաղիսազունիք . զորոց գրեցի և 'ի ներածութե Հին հայաստանեայցս :

Լիկեղեցի գաւառիս հիմնեալ է նախ քան զեօթնէրորդ դարն, և թերեւ 'ի սկզբան անդ լուսաւորութե աղօթն, այլ Լալիսկոպոս նորին ի յիշատակի ուրեք՝ բայց յատորագրութիւն ժողովոյն դիմայ առ ներսիսիւ շինողիւ 'ի է. դարուն, Վրիգար Եպիսկոպոս Խոսխոռունեաց :

Այս և 'ի վերջ գրոցն պարապմանց նոյն կիւրդի ազերսանդրացւոյ (ըստ տպագրեալ օրինակին), հասուած բանի վասն անասականութեան մարմնոյն քօի, մակազրեալ, Տեառն Հեռայ Խոսխոռունեաց եղեմեղաւ, որոց ժամանակ անյայտ :

որ և Բաղէկրա յիշատակեալ 'ի վարդանայ . ո՞րքեաք իւրեր այլ համարիչ 'ի Բզնունեաց (որ և է առ դուրս Խոսխոռունեաց,) եթէ ըստ գիտաց իմն ոչ 'ի վերայ բերէր վարդան՝ 'ի Գառան գաւառի, (Թողում զայն, զի այս բան վարդանայ ոչ միայն զԲաղէկրա, այլ և զԽոռակերտ կարօզ է տկնարէն 'ի գաւառին տաշրայ, Նպաստէ այսոցիկ և այն, զի 'ի Թզթի Հիւսիսային վարդապետաց հայոց

առ Գ. Վրիգար կաթողիկոս տղոյ կոչեցեալ, յիշատակի և Միկիւր Չորտղէր Խորեմիւր) ընդ սանաչ նեցիս, հաղրատացիս, և քորաբեցիս :

Չայսոսիկ գրելով շէն մեզ կամօ հաստատել ինչ անտաղդ . այլ զի բաւացի և զրանաւոր տարակոյս աշխարհագրական՝ առաջի աննել հետաքննին ընթերցողաց 'ի ստաւ գաւթի :

Մ Ո Կ Ք

Սնկանի յարեւելեան կողմն աղճնեաց . և ընդ այս անցանէ զօտի տօրոս լինին՝ յորում ունի ամուր տեղիս . վասն որոյ յոհաննէս կաթողիկոս երիս մակաղբական ա նուանս տայ , յասելն վասն գրիգորոյ իշխանին մոկաց . * | Դ և ինքն իւրապիտ և Վժռարաժայռ և Վմուր աշ խարհսն իւրով փրծանէր ողջ ամբողջ ի գերջացն նեղ շաց : | Դ և ի ճառն ապարանից խալին կոչի . * | Ե ունա հոլով և կարծրախարիսի դաւառ մոկաց : | Կակ առ թով մայի արծրունւոյ յերկրորդ վարս գազկայ՝ գրի . * | Ե րինս քարծրաբերձս և փապարս անտառախիտս ունի եր կիրն մոկաց :

Վ մրգաց ունի զՎահրշապ (1), և զՄանրագոր (2) . իսկ ի կենդանեաց՝ ինծ գեղեցկախայտուց , և կաքաւ , ըստ խորենացւոյն :

Ս աղարշակ արքայ կարգեաց ի սմա նախարարութի . իսկ յաւուրս ն . ամբատայ էանց ընդ տէրութի իշխաւ նայն վասպուրականի՝ օրպէս գրէ թովմա արծրունի . * | Կ ասն զի իշխանն Սոկաց և իշխանն անձաւացեաց նուաձեալ էին ընդ ձեռամբ վասպուրական իշխանու թէն : | Կ ասն որոյ ի շտալն զհարկս իւրեանց առ դա զիկ արքայ , գարձեալ սլատերազմաւ տիրեաց գազիկ գաւառաց նոցա :

Ս յախկոպոսարան Սոկաց հիմնեալ է ի Խրչ լուսաւոր շէն , կամ գէթ նախ քան զաւուրս վարդանանց , առ օրովք յիշատակի ի տօրագրութիս պատասխանւոյ նա մակին սլարսից ի Ժողովն արտաշատու՝ Վարսեղ կամ

(1) Վ տպագրեալն խորենաց ւոյն գրի . իւր հարձատմամբ . իսկ յերկրս ձեռագիրս ոչ գտն ալս անուանի :

(2) Մանրագոր ըստիւր տնուա նեն զայն . զոր անց լուծակ կոչեմք : Տես ի ներած . հին հայ տատանեալց :

Բասիլ եպիսկոպոս Սոկաց։ Իսկ ՚ի Ժ. դարուն յիշա
տակին ՚ի պատմութե ապարանից խաչին Սքն Ղաւիթ
նշանագործ, և յաջորդ նորա ազգական նորին ՚ի նոյն
աթոռն՝ Ստեփաննոս եպիսկոպոս, որ և յամանց իբրեւ
առաջական անուամբ կոչի Սոկացի։

Ղոյնպէս և ՚ի ԺԹ. դարու եկաց եպիսկոպոս Սոկաց
Ղրիգոր օմն, առ որ զրեաց բազում անգամ Թուղթս
զրիգոր մագիստրոս, զոր և անուանէ խղի-խոս Սոկաց,
և Սոնպէրոյ։ Ընկերս ՚ի Ժամանակին իշխէր առաջ
նորդ միոյն՝ նաեւ միւսոյ գաւառին։

Ղաւառք Սոկաց են ինն, որք այժմ անկանին ՚ի սահ-
մանս փաշայութե վանայ։

Ա. Ղաւար։	Կ. Սոնքաւ հիւս։
Բ. Սոն Իւար։	Է. Սոնքայի գաւառ։
Գ. Ղաւ գաւառ (1)։	Ը. Սոնքաւ Լիւ (2)։
Դ. Սոնքայի խր։	Թ. Սոնքայի (3)։
Ե. Սոն (4)։	

ԱՌՈՒԵՆԻՑ ԶՈՐ։

՚Ի միում ձեռագրի աշխարհագրութե խորենացւոյն
զրի՝ Խոնտանի խր, յայլում՝ Խոնտանի խր. այլ են
վրիպակք, զի և ուրեք առ Թովմայի արծրունւոյ՝ նաեւ
այլուր յերկրորդ վարս գազկայ՝ զրի Սոնքայի, զի առ
սի. «Ղարձեալ գայ (գազիկ արքայ) ՚ի գաւառն առ
նուանեալ Լիւ-արի, առնու և անդ զրեքուն Աղաւ, և
զՍոնքայ. գայ և ՚ի Զոն Սոնքայի. առնու և զայն
ևս ամրոցն, և տիրէ գաւառացն»։ (1) այս վրիպակ յայտ
առնէ և այժմեան անունն՝ որով նոյնպէս կոչի Սոնքա-
նից ձոր։ Տէս ՚ի նոր հայաստան. Թղթ. 162։

Ընկերս արծրունի ՚ի Կ. 2. ակնարկէ լինել սահմա-
նակից ընդտունեաց գաւառին վասպուրականի, որպէս
և այժմեան դիրք նորին զնոյն յայտ առնէ։

(1) Երկուս ձեռագիրս՝ Խոս
գաւառ։

(2) ՚ի միում ձեռագրի Սոնքայ.
իսկ յերկու ձեռագիրս Սոնքայ։

(3) Երկուս ձեռագիրս Զոն.
որեւէն Սոն։

(4) Անուանք գաւառացս ընն
մեզ Թանթ, բայց եթէ յաշխար-
հագրութե խորենացւոյն, որպէս
և քաղաք և գիւղերէր սորա՝ նա.
զիւ ուրեմ յիշատակին ՚ի գիրս
մեր։

ԶԵՐՄԵԱՌՐ :

Եւ զաւառ յիշատակի առ պերիէրուժէնի 'ի գիրս կառավարութե զԼ. 44. ուր առ պակասութե յունական տառից՝ զրի 'Սէբեդալ : Էջիշատակէ զնոյն և զեռնդ պատմիչ 'ի զԼ. 7. 'ի զրեւն վասն մահմէտի ուրումն ու տիկանի . * Եւ զնացեալ խրոխտալով 'ի գաւառն Սէբեդալ ելանէր , և զորս միանգամ գտանէր . . . կոտորէր անխնայ ॥ 'Սոյնպէս և Թովմաս արծրունի յիշէ 'ի զրեւն վասն գուրգենի եղբօր գողկայ . * Բնու զՍեբդին () եւ և զգաւառն կուեցեալ Սէբեդալ՝ որ է մասն երկրին Խկայ ։

Եւ յուր առ նմին Թովմայի 'ի 15. զնի յայս գաւառ () ուղղ ամրոց՝ որ Թուի լինել նոյն ի վերոգրեալ բերդին , և վրիպակաւ զրւաց այլայլեալ . * Եւ արդան մամիկոնեան (ասէ) . . . իոյս տուեալ զնաց (զ)կողմամբն Խկայ 'ի խոխումս տօրոսական լերինն 'ի լեռուրս Սէբեդալ , և բնակէ յամրոցին՝ որ այժմ () ուղղ վասն անխեղեղ ամրութեն գեղջակաբանեն ॥ Եւ յոր մի զկնի 'ի 7. 1. այլազգ ևս զրի այսպէս . * Եւ յուր գաւառնութե և հաս առ մեծն վարդան մամիկոնեան , որ էր ամրացեալ 'ի տօրոսական () տղ ։

Տեղի՝ հիշոյ՝ որոց գաւառն տեղանիս :

Եւ յիշեալ 'ի եօզ զոր յիշատակէ շարունակօղ Թովմայի արծրունու . * Եւ նորեաց ան զամենիմաստն զպրտառ կուրապաղատն զարդլմենհ զորդի մեծ ի խանին և շր մարտիրոսին Թոռնկայ , որ յաւուրս մեծի տօնի ծնողեանն քօի և միրտութեն՝ արժանի եղև առնուլ զպսակ մարտիրոսութե բազում արամբք ընտրելովք 'ի գաւառին Խկայ 'ի դեօղն Խիմանս ։

Եւ յիշեալ Տեղի՝ որ Թուի լինել 'ի Խկայ նահանգի , զորմէ զրէ խորենացին 'ի բանն որ յաղագս ճանապարհորդութե հախիսիմեանց . * Եւ ման կուեցեալ տեղի՝ զիւրաց լցեալ պաշտամամբ , հասեալ անդ առաքելանման քահանայիցն և արք կուսանացն զիւրիմամարտն արդելուին զձիւրցն . յորում զայրադնեալ զիւրացն՝ զիմեալ 'ի

վերայ խեղէին ծռէին պնդատէին զպաշտօնեայս իւրեանց. որ և անդ առաքելանման քահանայքն հալածեալ զնոսա . . . բժշկէին զխեղեալն, վասն որոյ տեղին կոչեցաւ իշա . . . որ և զտեղին յետոյ հաստատէ վանս նրն զրիդոր ॥

Արդ ան աշխարհագիր դրէ վասն մոկաց 'ի տպագրեալն ⁽¹⁾. * Առկաց գաւառն է իշխանանիստ՝ ուր կան բազում վանորայք, նախ Անտիքիէն՝ ուր կայ գերեզման թագաւորին մոգուց գասպարայ, և Սէ Սարգոնայ, և Սէ Կանանց վանքն՝ որ այժմ Սէ Խաչ ասի, ուստի էր անանիա կաթողիկոսն մոկացի ॥

Նոյն արձակ գրի յայտնաւորս 'ի հոկտեմբերի Է. վասն ոյսր մենաստանի առեալ 'ի խորենացոյն՝ որ 'ի բանն յազազս ճանապարհորդութե հոխիսմեանց գրէ. * Անտի (այսինքն 'ի բզնունեաց գաւառէն) փոխին, և զնա ցեալ 'ի գաւառն Սոկաց՝ Սէ Խաչ կոչեցեալ տեղի ॥

Ղարնիս. Հռչակաւոր ուխտ եպիսկոպոսանիստ 'ի Ժ. դարուն, զորմէ բազում բանք լինին 'ի ճառն կամ 'ի պատմութե Ղպարանից խափն, ուր և յայտնի նշանաւ կի լինել 'ի սահմանս գաւառին մոկաց, քանզի գրի նախ 'ի խորագրի ճառին. * Բերեալ հանգուցաւ (նշան ուր խափն) 'ի սահմանս վայրից գաւառին մոկաց 'ի շինուած բնակութե (ուխտին սրբութե)՝ որ կոչի Ղպարանք ։ Եւ ասկա 'ի խօսին զմօրեղբօրէ դաւթի եպիսկոպոսին մոկաց՝ գրէ. * Թողեալ լքեալ և արտակացեալ 'ի յար կէ բնակութե հայրենեացն իւրոց 'ի գաւառէն Սոկաց, 'ի լեռնէն կորդուաց ॥ Եւ 'ի ստորեւ զտեղի վանացն զնէ լինել * Ի ծործորս միջոցի լերանցն կորդուաց վիճակին Սոկաց ։ Եւ 'ի յիշատակարանին զԱտեփաննոս առաջնորդ տեղւոյն կոչէ, * Երկնդ Սոկաց հօր դի տապեա ։ Եւ թէ այս տեղի նոյն իցէ ընդ վերոյիշեալ տեղւոյն կոչեցելոյ Սէ Խաչ, կամ ընդ միւս ևս տեղւոյ կոչեցելոյ իշա, չունիմք ինչ ասել հաւաստի, որովհետեւ զտեղւոյ կամ զառանձին գաւառէ Ղպարանից. Տես 'ի նոր հայաստան. Թղթ. 162 ։

(1) Ի մեռապիրո շէք յիշատա. նմա * Բազում վանորայք, և մեծ կաթի տիեափ վանորէից. ոյլ ուխտ ծործոր. ուստի էր անանիա այսչափ ինչ միայն. Թէ կան 'ի կաթողիկոսն ։

ԿՈՐՃԻՔ

Ի տպագրեալն աշխարհագրութե խորենացոյն, և ի միտման ձեռագրի գրի կործան. այլ յերկուս ձեռագիրս գրի կործան. ի լոյսակս ի պատմութե ք. 61. կամ 62. քառ այլ ձեռագրաց. և առ բուզանդաց Ե. 43. յասեւն. * իւրաքանչեւ զբանակ զարացն պարտից ի գաւառին կոր. ճիւղ 1. յոյնակս կործան կոչի և առ վարդանայ աշխարհագրի լ. յա անուն սահաւ ուրեք ի գործ ածի ի գիրս. իսկ յաճախակի կոչի կործանայ աշխարհ յանուն գաւառսն իւրոյ, որպէս ցուցցի ի ստորագրութեան նոյն գաւառի:

Ի նկատի յարեւելեան կողմն մոկաց ձգեալ առ ասորեստանիւ, որպէս ակնարկէ խորենացին յաշխարհագրութե, և ի պատմութե ք. 50. կամ 51. քառ այլ օրինակի 51. ի գրեւն վասն սմբատայ. * Ի նակի ի տմորիս, որ այժմ կոչի կորդրիք, ի յակի նստուցեալ զբազմութի զերեւոյն 11:

Իսկ առ երի պարսկահայոց անկանի յարեւմտեան կողմն, որպէս յայտ առնել խորենացին ի ստորագրութե պարսկահայոց, (1) Երկոցունց սահմանակցութեցս՝ այսպէս գրէ թովմա արծրունի. * Ի նազի խառն դրակցութե սահմանին առ միմեանս վրդբ աղբազ, և Ի շխարհն կորճիւղ և Վարսկահայոց. և հանապազ առ միմեանս զգծտութին կեղծարեւելին մարզպան՝ և որ ըջ կորճիւղն ունէին զգործաւարութին 11:

Ի նի գօտի լեւանց յանուն կորդուաց կոչեցեալ, զոր մէ աւես ի ներածութեան ի լեւինս աշխարհին հայոց. ի լոյսակս և ի հանրաց՝ ունի զլառիկ. և ի պաղոց՝ ըջ շաղանակ (1):

(1) Այսպէս ունի տպագրեալ օրինակն, ուր յերկուս ձեռագիրս

Տեղբան վերջին կարգեաց աստ մանաւոր ցեղ նա խարարութե՛ որպէս գրէ խորենացին 'ի ք. 61. կամ 62. * Եւ այլ որ ինչ կրտսերադոյն ազգ, եթէ աստ՝ և եթէ զխողմամբ կորձէից՝ հաստատէ այս տիղբան, որք միանգամ անազգիք էին 'ի վաշտս, և անձամբ երեւելիք, և վասն նորա փրկութե՛ պատերազմեալ ընդ յոյնս, որք 'ի կորձէից՝ և որք 'ի մերմէ կողմանէս :

Ղաւառք սորա են տանս :

ն. Կորդուք (1) :	չ. Սննդանք (4) :
ք. Կորդէիք (2) :	է. Սրբութիւն :
դ. Երանանք :	ը. Կորդուքնի (5) :
հ. Երանանք (3) :	թ. Ճակատ :
է. Երան :	ժ. Փոք ալբան (6) :

ԳՐԻԴՈՒԹՅՈՒՆ

Նոն այսր գաւառի բազում ուրեք 'ի գործ ածի փոխանակ համօրէն նահանգին կորձէից՝ որպէս յայտնի ցուցանէ վարդան աշխարհագիր՝ նոյն զնեւով զլեառն կորդուաց ընդ լեւին կորձէից. յասեմն. * Կորդուաց լեառն՝ կորձեաց լեառն է, որ այժմ կորձէք ասի ա նունն աշխարհին այնորիկ : Եւ իմանալով թէ անունս կորդուաց առեալ լինի փոխանակ անունն կորձէից,

գրի Եւթան, և 'ի միում այլ՝ Եւթան, 'ի լոյնպէս և նախնեաց բառ Զուրի գրի 'ի ձեռագիրս և 'ի տպագրեալն աննախդիր :

(1) 'ի միում ձեռագրի կորդուք, և յայլում կորդուք :

(2) 'ի միում ձեռագրի գրի կորդէիք, իսկ յայլում, որպէս և 'ի տպագրեալն կորդէիք՝ որ և ոչ աւրէք առ մատենագիրս 'ի գործ ածի :

(3) Այսպէս գծի յերկուս ձեռագիրս. իսկ 'ի տպագրեալն՝ Այրանանք :

(4) Այսպէս 'ի միում ձեռագրի, որպէս և 'ի տպագրեալն՝ Սրբութիւն, իսկ յերկուս ձեռագրիս գրի Սրբութիւն :

(5) Այսպէս գծի յերկուս ձեռագիրս. իսկ 'ի միում ձեռագրի կորդուքնի, և 'ի տպագրեալն՝

կորդուքնի : Յիշատակի առ խորենացւոյն 'ի բանն որ յազգա ճանապարհորդուն հախփոմանց՝ տեղի ինչ կորիք անուն մերձ 'ի սահմանս մարաց, որ Թերեոն է յայս գաւառ կորձէից : Տես զնոյն և 'ի ստորեւ 'ի տեղեւ մեծին հայոց որոց գաւառք անձանօթք :

(6) Թիւ գաւառացս յերկուս միայն ձեռագիրս նշանակի լինել ժ. իսկ 'ի տպագրեալն գրի ժա. բայց 'ի յիշելն զանուանս, ուր և եթ յիշատակի. միայն 'ի միում ձեռագրի գտանին տանելքին ևս յիշատակեալ, որ յառեւալ զԱյրանան և զԱյ. Այն այս երկուքին անունեք գտանին և յայլում ձեռագրի՝ բայց ազաւազանք, որ և 'ի բաց թողու զարորդ գաւառն Այրանան :

որպէս 'ի վերայ լերին՝ նոյնպէս և 'ի վերայ աշխարհին կամ նահանգին։ Այն իրի սակաւ ուրեք յիշատակի առնուն Աորձէք՝ որպէս ասացար 'ի վերայ. և բազում ուրեք անունս Աորգուաց՝ որպէս և առ բուզանդայ Գ. 9. յանունս յիշատակի իշխանն կորգուաց ջոն անուն։

Եւ առ խորենացոյն Բ. 7. 'ի պատմէն զսկզբնաւորութի զանազան իշխանութեց՝ զորս կարգեաց վաղարշակ արքայ՝ ոչ յիշատակի իշխանութի կամ նախաբարութի ինչ յանուն կորձէից, կամ յանուն այլ ինչ գաւառի կորձէից, բայց եթէ կորգուաց, որ յանուն նորա կոչեցաւ կորգուացիք։ Եւ ևս խորենացին որպէս զկորձէս դնէ յաշխարհագրութեան առ ասորեստանիւ, նոյնպէս և 'ի պատմութե զերկիրն կորգուաց համաձայն դրից կորձէից դնէ սահմանակից ասորեստանեայց, և յիշէ զայն իբրեւ նահանգ, կամ իբրեւ մեծ ինչ գաւառ, և ոչ իբրեւ լոկ գաւառ. յասեւն. նո. 13. * Հալտծաւ կան ընդ մէջ Աորգուաց 'ի գալտն ասորեստանի արկաւն ։ Եւ 'ի Բ. 71. կամ 72. * Արեւել զնա ընդ ասորեստան՝ հանեն զառեգերս սահմանայն ատրպատականի ընդ մէջ Աորգուաց ։

Այն այս կորգուաց նահանգն է՝ և ոչ լոկ գաւառն, որ առ բազումս յարտարին մատենագրաց յիշատակի, և զանազան օրինակաւ գրի։ Ադրավոն ⁽¹⁾, և Ասեփաննոս բիւզանդացի կոչեն Արթէս։ Ալուարբոս 'ի վարսպումակոսի՝ Արթէնի։ Ատղումոս 'ի Ե. 13. Արթնի։ Վիսպն ⁽²⁾ Արթուհնի։ Ամիանոս ⁽³⁾ Վարթուհն, յոր անուն և բնակիչքն 'ի Երեստոս Բաւթոս 'ի գլ. Գ. կոչեն Վարթուհն։

Եւ յայնս կոչեցան ասեւստեփաննոս յանուն կորտիոսի որդւոյ զրիբդուլմայ, որ 'ի ինդիր Եօայ եկն յարկոսէ յասորիս։ Ա զալուստ նորին կորտիոսի՝ յառաջ քան զստեփաննոս յիշէ և սղրավոն ⁽⁴⁾, որոյ զովմանս յրնկեաց հօր իւրոյ ընդ իւր ունելով ասեւ՝ ճանապարհորդակիցս, էած բնակեցոյց 'ի Աորտիւա, և նորօք բազմացոյց զերկիրն։ Այլ զայս պատմէ ըստ աւանդութե այլոց, որ և բերէ յինքն զսովորական կեղծիս հին զրուցաց յունաց։

(1) 'ի ժչ. գիրս. Թղթ. 756. գրութեան վաւերոսի. իսկ ըստ

(2) Այն է Տէոն գաստիոս ապագրութի կրուգերոյ՝ գլ. 13. Գերք լէ.

(3) Գերք ժչ.

(4) Գերք Բ. գլ. 7. ըստ ապա.

Վնախնումն կոչէր Վարդապետ, որպէս վկայէ պլինիոս յասէն չ. 15. վասն բնակաց. * Մտիապէնաց առ երիկան Վարդապետ կոչեցեալք ՚ի նախնումն, իսկ այժմ Վօրառուէն, առ որովք ընթանայ տիգրիս ։ (Նոյն վկայէ և սղրավոն ⁽¹⁾ ։ Սասի նոյն իսկ բնակիւք կորդուաց են՝ որ առ դիողորոսի սիկիլիացւոյ գիրք ԺԴ. կոչին Վօրառապետն ։

Յայտ է այս և յանուանէ լերանց կորդուաց, յորս բազումք յատար ազգաց մատենագրաց դնեն իջեալ զսապանն նոյն, զի ոմանք զնոյն իսկ լեռն տապանին կոչեն ի Էառն Վարդապետ, և ոմանք ի Էառն Վարդապետն կամ Վարդապետ և որ առաւելն է՝ յայնմ պատմութե տապանին՝ եպիփան զգաւառն կոչէ յայս անուն ՚ի հերձուածն. ԺԷ. * Սինն ցարդ (ասէ) մնացորդ տապանն նոյն ցուցանին ՚ի գաւառին Վարդապետն ։ ⁽²⁾ ։

Եւ այսպէս՝ որպէս լերինքն կոչեցան Վարդապետ և Վարդապետն, նոյնպէս և գաւառն. և այս յայտ է թէ՝ այլայլութիւն հնչման փոխելով զտառա և ա, և կամ յա նուն միւսոյ գաւառին, որ ըստ որում գրեցաք ՚ի վերոյ, յորինակի միում աշխարհագրութեան խորենացւոյն գրի Վարդապետ, և ՚ի տպագրեալն Վարդապետ ⁽³⁾ ։

Ստ գրիցն՝ պաղոմիոս դնէ զսա ՚ի կարգս գաւառաց մեծին հայոց ՚ի հարաւային սահմանս նորա ⁽⁴⁾, և յար և ելեան կողմն տիգրիսի. զի յարեւելից ականց տիգրիսի դնէ զՎաղարաւանդինի գաւառ, և ընդ նովաւ զՎոր-

(1) ՚ի Թուղթ յհղ. զի նախ գրէ՝ Թէ * Առ տիգրիսիւ են տեղեք պարթեւաց. զորս նախկին Վարդապետ կոչեն ։ Եւ առ ինչ ստորեւ սկսանի խօսիլ զհորաթեանց իրիւն զնոցունց. յայտ արտբեալ՝ Թէ նոյն են Վարդապետ և Վարդապետ, որպէս և եղ պլինիոս. Եւ գարձնէ՝ զի որպէս զՎարդապետ, նոյնպէս և զՎարդապետ գնէ առ տիգրիսիւ ։

(2) Վասն լերանց կորդուաց, և առանգութե ոմանց յազգոս նոյնեան տապանին ՚ի նոսա իջանելոյ, տես ՚ի ներածութե հին հայաստանեայց. ՚ի նառելն յազգոս լերանց հայաստանեայց ։

(3) Հարաւային ՚ի լուծմունս պլինիոսի ՚ի մակեդոնացւոյ կար-

ծէ զՎարդապետ նաւոր հնչելով փոխեալ ՚ի Վարդապետ ։

(4) Համեմայն մերոց մասնաւորաց, յորոց շատ լինի բան եղիլ չէի Է. Թղթ. 135. ուր ասէ. * Եւ այլք բազումք (՚ի հայոց երթեալ ամրացան) ՚ի կողման հարաւոյ յանմատոյց ամուրսն ամուրեաց ։ Սա զՏմբրիս յիշելով՝ զՎորդապետ և զայլ գաւառս կործնէից մէջ ՚ի բաց հանէ. զի սահմանակից են միմեանց, և ՚ի Հարաւափողմն միջնագաւառացն հայոց՝ արց ընա. կիւք առ մասնակից եղիլէի ՚ի ծայրս հայաստանեայց յամուրսն. զիս խոյս տուեալք զանձինս ապրեցաւ անձին յերեսաց պատե-բազմոց ։

տինի՝ որ կարէ յաբմարիլ դրից կորձելից : Սլինիոս
դնէ առ տիգրիսիւ, որպէս յայտ է 'ի նախայիշատաւ
կեալ բանից նորա : Եւս սորաւն, որ նախ զԵրտիկա
դնէ, մերձ յայն տեղի՝ ուրանօր տիգրիս յետ ընկշնեղցն
անդրէն 'ի վեր յառնէ : Եւ ստորեւ զգարտութիւն որ է
նոյն՝ դնէ առ տիգրիսիւ : Երջնպէս և ստեփաննոս բիւ
զանդացի համաձայն սորաւնի զրազարն Երտիկա դնէ
Եւ եւս Գիւրգէն : այսինքն ուրանօր տիգրիս յետ ընկզ
մելոյն կրկին անգամ 'ի վեր ելանէ :

Եւ յստեւ առ տիգրիսիւ դնելով արտաբին մատենաւ
գրացս զԵրտիկա կամ զԵրտիկա (որով իմանամք զար
և ելեան կողմանս տիգրիսի,) զհետ գայ՝ թէ զԵրտիկա
դնեն արտաբոյ նաշանցին կորձելից : Եւ այց կամեցեալ
միաբանել զարտաբին և զմեր մատենագիրս ընդ մի
մեանս, պարտ է ասել, թէ դնելն սոցա զԵրտիկա առ
տիգրիսիւ՝ չէ 'ի բաց հանել 'ի նաշանգէն կորձելից, այլ
յըմակել զԵրտիկա, սկսեալ 'ի նաշանգէն կոր
ձելից մինչ 'ի մեկս, մինչ 'ի յաղձնիս, որ ձգի առ տի
գրիսիւ :

(1) այս հաւանեցուցանէ այն՝ զի սորաւն (1) զԵր
տիկա դնէ 'ի միջագետս յարեմաից, կամ յաջմէ տիգրի
սի, որ լինի ընդարձակ ձգելով զԵրտիկա : զի ասէ վասն
տիգրիս գետոյ. * Եւսի առ (2) քին, և առ Եւմիրամեանս
(կամ Եւմիրամեան) պարիսպն ընթանայ, զԵրտիկա և
զհամարէն միջագետս յաջմէ թաղեալ : Եւսպէս և այլ
ուր (3) անուամբ Երտաութեանց յիւր զմիջագետս :

Եւս առ մեզ յայտնաւորս ('ի մայիսի 11.) կողմանք
ինչ բարձր հայոց կոչին Երտապաշտաւ : * Եւս զհա
սանէր բաղում զորոք յաշխարհն Երտապաշտ 'ի գաւառն
Եւսհոնեաց, 'ի յաւան Եւսհոնեան : (1) որ ոչ կա
րեմք միաբանել ընդ այլ մատենագիրս մեր, եթէ ոչ
ընդարձակ առեալ զաշխարհն Երտիկա :

Սատմաւ այսպիսի ընդարձակ ձգելոյ սորա զԵրտիկա
(եղեալ թէ չիք վրիպակ գրեաց) է վասն լեռանցն
կորդուաց, որոց գոսի ձգի մինչ 'ի տիգրիս : նաև ըստ
պիտիսի մինչ մերձ 'ի խաղախ, որպէս ունիմք գրել 'ի
ձառեւն զնոյն լեռանց : Եւսի նոյն սորաւն (3) զատու

(1) Գիւրգէն. Թղթ. 539:

(2) Գիւրգէն. Թղթ. 767. ուր
նաև զԵրտիկա. և որպէս առ
եփրատու դնէ զԵրտիկա՝ որ է

գաւառ միջագետաց, նոյնպէս և
առ տիգրիսիւ 'ի միջագետս գնէ
զԵրտապաշտ :

(3) Գիւրգէն. Թղթ. 552:

ցանկել էրեւի՝ առանձին առեալ զԽորդիս և զԽիշաղետոս ուրոյն ուրոյն յիւնելով զնոսա :

Եւ այսպէս տիրաբար առեալ Կորդուաց աշխարհապարտ է իմանալ մանաւանդ առ մատենադիրս մեր զնա հանգն կորճելից, 'ի կորդուաց գաւառէն իւրմէ այսպէս մականաւանեալ. իսկ ընդարձակ առեալ՝ մանաւանդ առ արտադին մատենագիրս, նաեւ զնահանգն մոկաց և զաղձնեաց՝ գէթ ըստ մասին :

Իստ մասին ընդ մէջ կորդուաց կամ որ նոյն է գարտուքաց, և ընդ մէջ հայաստանեայց՝ քսենոփոն և դիոգորոս սիկիլիացի դնեն զգետն Կիւրքիւրի, լայն իբր երկու բլէթբոն, այսինքն 200 ռոն. ուստի հեռի էին լերինք գարտուքեանք իբր 6. կամ 7. ասպարիզօք, որք էին լերինք դժուարամատոյցք. իսկ ճանապարհքն անձուկք և դըժուարինք ⁽¹⁾ :

Իստ մասին տէրութեմն այս նահանգ կորճելից կամ կորդուաց, որպէս և շրջակայ կողմանքն, ընդ զանազան տէրութեմ փոփոխեցան. և յոլով անգամ զատուցեալ մնացին 'ի հայաստանեայց՝ ըստ որում գրեցաք և զաղձնեաց : Հայն սակս աղբաւոն զգարտուքս դնէ 'ի պարթեւս ⁽²⁾ և ստեփաննոս զգարտուքս կուէ Լ'սփ մարտ. իսկ զկորտիւն՝ կուէ Կասառ պարսիւն, մէջ զի էր բնիկ սեպհաւ կան գաւառ պարսից, այլ զի կամ նախ քան զինքն, և կմ 'ի ժամանակս իւր՝ պարսիկք տիրեին նմա :

Իայց պաշտմէոս որ զկորտինի դնէ 'ի հայո ⁽³⁾, զգարտուքս դնէ 'ի մարս իբրեւ այլ յառաջնոյն ⁽⁴⁾, զոր կամ

(1) Տես 'ի քսենոփոն 'ի կիւրք սփրթանս. գիրք. Գ :

(2) Վէստէլինի 'ի լուծմունս գիոգորոսի՝ վրիպակաւ գրեաց համարի պարզեալ 'ի բանս սգրաւոնի զբառս պարսեաց, քանզի ոչ զք ըզ պարթեւս գնէ առ տիգրիսիւ. բայց մարթ է ասել նա. թէ վասն զի նաեւ ստեփաննոս հետեօջ սգրաւոնի զկորտիւն գնէ 'ի պարսս. որոց անուն 'ի բազմաց իբր նոյն առեալ լինի ընդ անուան պար. թեւաց. թուի թէ նոյն իսկ սգրաւոն եգեալ էր 'ի պարթեւս. ոչ վասն բնիկ սահմանին պարսից կամ պար. թեւաց, այլ վասն տիրելոյ նոցա մինչև ցայն տեղիս :

(3) Գիրք Ե. գլ. 15 :

(4) 'ի Է. գիրք. գլ. 2. ըստ բալագինեան օրինակի. զի ըստ այլ օրինակաց փոխանակ Գարտուանան՝ գնի անգէն Գարտուս. որպէս է անսանել յընտիր ասպ. գրութեմ պէրցիոսի, որ մեջ թուի լինել այժմեան Բէրսիս, առաւել յարմար աշխարհին մարտ : Լուսի եգեալ նա՝ թէ ուղղութեմ գրի անգէն անունս Գարտուս, սակայն յայտ է թէ՛ այս գիրք պաշտմնոյ հակառակի այլոց մատենագրաց՝ քսենոփոնի և դիոնի. որք ըզ Գարտուս և զԳարտուքեան լեւինս յայտնի գնեն առ արդի. սիւ, ուրեւ կորտինի և կորտիւն :

վերապահաւ դնէ, և կամ վասն փոփոխութե՛ն դաւառաց՝ տիրութե՛ն և բնակչաց մինչև ցայն վայր. որպէս և զմարտս պատերազմաց նոյն պտղովնոս նախ դնէ ՚ի հայս՝ ՚ի յիշեն զայն զկնի Վորտինիի և Վօդէայի. ապա դնէ, ՚ի մարս՝ յիշելով նախ քան զդարբուտս. օրպէս և մերս խոբենացի զնոյն գաւառս դնէ ՚ի հայս, նաև ՚ի վերս՝ վասն տիրելոյ վրաց:

Հաւուրս միջին տիգրանայ Վորդուքք յարտաբին մաւ տենազրաց յիշատակին իբրև մասնաւոր ժողովուրդ կմ՝ ազգ՝ զորս բնդ իւրև էաւ նոյն տիգրան. * Ննդ իւրով հնազանդութե՛ն նուաճեաց (ասէ սղրավոն վասն տիգրաւնայ) ⁽¹⁾ զաղբօբազինեանս (որք են ասորպատականք), և զՎորտիս, ի որս և զմիջադետս, և զասորիս: Սոցա տեղիք Թէպէտ էին ի տիրութե՛ն հայոց, այլ զկնի հռովմայեցիք առին՝ ըստ նորին սղրավոնի ⁽²⁾. զորմէ այսպէս զրի անուամբ Վարտուքեանց. * Ն տիգրիսիւ են տեղիք պարթևաց՝ զորս նախնիք Վարտուքս կուէին, և քաղաքք ինչ՝ յորոց սակի են Սօրիտ, (ըստ տպ. Սօրուտ), և Սօրօքս, և Սօրօքս, ամուր հզօր՝ որ ունի բերդս երիս ուրոյն ուրոյն պարսպաւ պատեալ, որով երեկն իբր քաղաքք երբեակք. այլ այն ընդ հնազանդութե՛ն էլ լրմնիսի ⁽³⁾, և հռովմայեցիք բռնութե՛ն կալան:

Իշխանն կորդուաց ՚ի ժամանակս տրդատայ արքայի՝ Էր մի յութից անտի գահազլուի իշխանաց ՚ի միջ չորեք հաբիւր իշխանաց նորին տրդատայ, և մի ՚ի չորից հրամաւ նատարաց Թապաւորուե, կարգեալ ՚ի վերայ արեւմտեան կողման քսան և մի իշխանօք, որպէս է տեսանել առ ստեփաննոսի օրպէլեան: Նայց նաև յառաջ քան զտրդատ այնչափ Էր իշխանապանս ճոխութի նախարարի սորա, մինչև պլուտարքոսի լատաւ կուէլ զնա. * լատաւորն Վորտեաց (ասէ) զարվիինոս՝ դժգմնեալ ընդ բռնակալութի տիգրանայ (միջնոյ), գաղտնի միաբանութի կալաւ ընդ լուքուլլոսի՝ Թարգամանաւ ավվիոսի որպէս ասացաւ:

որպէս ցուցանէ պօշար ՚ի գիրս Թաւէ կամ փաղկի. հատ. Ե. Թզթ. 18, և 19. ըստ տպ. որ ՚ի լուկ. Կուէն պաղաւաց՝ յոմի 1692:

(1) Գիրք ժա. Թզթ. 552:

(2) Գիրք. ԺԿ. Թզթ. 747:

(3) Էթէէլէ վերապահաւ եղեալ բաւ Լուքուլլոս փոխանակ բառիս

Լուքուլլոս. կմ Լուքուլլոս. պարտ է ասել թէ սղրավոն Լուքուլլոս անուամբ իմանայ զԼուք արաւ մեանց. որ ըստ կեղծեաց յունաց (զոր քնքն սղրավոն այլուր յառաջ բերէ) և զն նահապետ տրաւ մեանց կամ հայոց:

այլ վասն զի յայտնի եղև՝ սպանաւ, ընդ նմին և որդիք և կին նորա կոտորեցան յառաջ քան զարշաւանս հռովմայեցոց ՚ի հայս ॥ Ստ այսմ և պիւնիոս զուԹուտան մեծամեծ գաւառս ինքնակալ տիրութե պարթևաց՝ կուէ լիազաւորութիս :

Օ կնի պատմէ նոյն պլուտարքոս, թէ որպէս յորժամ եհնա անդր լուքուլլոս հռովմայեցի, մեծաշուք յուղարկաւորութե բարձեալ զմարմին նորա՝ եղ ՚ի գեղեցկաւն հանդստարանի, և բարեկամ և ընկեր կարգաց զնա ժողովրդեան հռովմայ : Եւ և ՚ի գիրս եղիշի թղթ. ց. Լորդոս յիշատակին լէ օտար ժողովուրդս՝ լէ աղուանս, ընդ լինիս, ընդ ծովդէս, իբր զատուցեալս ՚ի ժողովրդեանն հայոց. զնոյն է անսանել և ՚ի թուղթն ց3 ⁽¹⁾,

Եւս կորդուք՝ որք (որսէս ասացաք՝) կացուցին մասն նաւոր և առանձին ժողովուրդ, կարի իմն հաւանական երեւի՝ թէ խառնեցան ընդ սահմանակիցս իւրեանց ընդ մարս, կամ թէ մարք ընդ սոսա՝ գէթ ըստ մասին. առ որ նպաստէ և կուէ լն ստեփաննոսի զգարտութս՝ այսինքն զկորդուս, Լք ժոյց. և պտղովեայ դնէն զնոսա յաւ իտարհին մարաց : Զորմէ չէ ինչ անհիմն կարծիք արդեաց որք ասեն, թէ անուան Վիտոս՝ որով կուի այժմ Լք մարաց ⁽²⁾, ածանցի յանուանէս Լորդոս կամ Լորդիտ. որ պէս և տղիլ աշխարհագիրն Թագաւորին գաղղիոյ, և յետ նորա մառդինի դնեն, թէ Վարդապետ անուանեալ ժողովուրդն ՚ի գիրս քսենոփոնի՝ են նոյն իսկ Վիտոս, զորոց զաշխարհ հռովմայեցիք կուին Վարդապետ, կամ որ նոյն է՝ Լորդոս. թէպէտ և Վիտոսիս ան այժմ ընդարձակ ձգի քոսն գերիիր նախնի Վարդապետ, վասն զի առ նունս Վիտոս լինծայի առհասարակ մարաց :

Օ երկիր կորդուաց ամենանոս կուէ Վաստո արգաւանք. քսենոփոն, Էրկիր գինեւէտ, լի պաշարոր, և տունք նորին զարդարեալ պղնձի անօթովք : Իսկ պլուտարքոս պատմէ՝ թէ ՚ի ժամանակին յորժամ զնաց անդր լուքուլլոս՝ գտան անդ գանձ բազում, և բազում համբարք ցորենոյ. * Եւրաւ զանձք (ասէ) զրամոյ՝ և սակի

(1) Ուրանոր Թեպէտ Կորիտ կամ ըստ ձեռագրաց Կորիտ գրի. սակայն Կորիտոց անուանի ինձ Թուի իմանալ անգէն զնահանգն Կորնից. գէթ ըստ մեծի մասին :

(2) Իւս ոչ աղք. քաղցկացոց՝ որպէս կարծե գուանըթոս, և յետ նորա մառդինիէ ՚ի բառն վիտոս : Օք զքաղցկացիս ոյժմ փէլտով անուամբ քացարեն, և ոչ վիտոս :

և արծաթ գտան յարրուսիս զարվիկնոյ թաղաւորին .
'ի շտեմարանս ամբարեալ կայր ցորեան՝ տանիցս երեք-
հարիւր հազար մէտիմնոս ⁽¹⁾ ॥

Ինակիւքն էին քաջ նետրնկէցք՝ որք 'ի ժամանակս
քսենոփոնի զերկուս երեւելի արս 'ի յունաց սպանին՝
զգլէօնիմոս լակեդեմոնացին, և զվասիսս արգաս . * Եւն
(ասէ) նետաձիգ քաջաւարժք . աղեղունք նոցա գրեթէ
'ի չափ երկց կանգնոց , և նետք առաւել քան զերկուս
կանգնալափս ... որք ընդ վահանս և ընդ զրահս թափ-
սնցանց անցանէին ॥

Համաձայն սմա գրէ և զիողորոս սիկիլիացի, յասեւն ⁽²⁾ .

* Եւն յոյք զաւուրս եօթն ճանապարհորդէին ընդ լե-
րինս քարտուքաց՝ քաղում փասս կրեալ 'ի բնակաց տեղ-
ւոյս , որք էին ազգ քաջք և ծանօթք տեղեաց . Եւորա
թնափի էին թագաւորին , և ազատք . հմուտք պատե-
րազմի, փորձք առաւել 'ի ձգել պարսիւք քարինս մեծաւ
մեծս , և 'ի կիր առնուլ զաղեղն ահաղին մեծութեամբ .
'ի յարձակին սոցա 'ի բարձանց 'ի վերայ յունաց՝ զու-
ղումս թափանցանց խոցեալ սպանին , և զյողունս չա-
րաւար վիրաւորեցին . զի նետք նոցա երկկանգնալափ
երկայնք՝ ընդ վահանս և ընդ զրահս թափանցէին , մինչև
ոլին զինուց կարել զդէմ ունել սոցա բռնութեմ ... Եւ
իրբն այսպէս քաղում զժուարութիւն ճանապարհորդեցին
(յոյք) ընդ այս գաւառ (քարտուքաց) , հասին 'ի Եւն
գրիդի գետ , ընդ որ անցեալ մտին 'ի հայաստան ॥

Եւ անս հմուտք կորդուացւոց 'ի կաղմէլ զպատերազ-
մական գործիս՝ վկայէ և տգրաւնս 'ի ժշ . գիրոս , յասեւն .
* Եւորդիք գերագոյն ճարտարապետք հանդիսանային ,
և ներհուն արուեստաւորք գործեացն որովք օրէն կը
կռուիլ ընդ քաղսքս , վասն որոյ և տիգրան (միջինն)
յայտպիսիս զնոցին տատարութի 'ի կիր առնոյր ॥

Եւ յիստօնկական կրօնն թուի տարածեալ և յայս գաւ-
առ առ ժամանակօք լուսաւորութեան ազգիս , այլ և
հիմնեալ անդ աթոռ եպիսկոպոսի , զորոյ զեպիսկոպոսն
յիշատակէ բուզանդ 'ի Դ . 15 . յասեւն . * Հրաման տայր
թագաւորն կռել զամենայն եպիսկոպոսս հայոց աշխար-
հին՝ զի եկեացեն ձեռնադրեցեն զտնակն 'ի կաթողիկո-

(1) Որ առնէ երեք միլիոն մէտիմնոս, այն և մար . և մի Մէ . (2) Գրեք ժգ . Թղթ . 663 . և
օրհոս հոռօմայեցւոց տանի վեց 663 . ըստ ապ . վեսսէլեմկայ :

սուլի հայոց (հակառակածու մեծին ներսէսի)։ Եւ
նոյ մի ոք ոչ հաւանեաց գալ, բայց միայն աղքատեաց և
կորդուաց Եւրոպայութեան եկին, և զնոսան (կամ զնոս-
անին) ձեռնադրեցին 'ի կաթողիկոսութի' ॥

ԿՈՐԴՐԻԹ, ԿՈՒ ՏՄՈՐԻԹ:

Այն այս կորդրիթ գաւառ յառաջին ժամանակս նախ
քան զխորենացին կոչէր Տմորի, որպէս վկայէ նա ինքն
'ի Բ. 50. կամ 51. յասելն. * Բնակէ 'ի Տմորիս' որ
այժմ կոչի կորդրիթ⁽¹⁾։ Բայց Թուի Թէ' կամ Տմորիթ'
և կամ կորդրիթ' էր փոքր գաւառ, այսինքն վիճակ պար-
ունակեալ մինն 'ի միւսն, որ ապա փոխանակ միմեանց
'ի դործ ածաւ. զի եղիչէ յայտնի զանազանէ զերկոսին
'ի Թղթ. 93. յասելն. * Այնպէս առնէր և ընդ ամե-
նայն կողմն աշխարհին ամրականացն, 'ի Տմորիս, և 'ի
կորդրիսն⁽²⁾ ॥

Բայտ այսմ և բուզանդ Դ. 50. * Բայտամբեցին յար-
շակայ արքայէ (այն է արշակ Դ.) և ամուր գաւառն
Տմորեաց, և ամուր աշխարհն կորդրեաց⁽³⁾. ապա և
տէր գաւառին կորդուաց ॥ և այլն։ Հայտնադոյն ևս 'ի
Ե. 10. զրէ Թէ մուշեղ սպարապետ դարձեալ ընդ տէ-
րութիւ պապայ հնազանդեցոյց զԿորդուս, և զԿորդիս, և
զՏմորիս⁽⁴⁾։

Կաւառն Տմորեաց միշտ դասի 'ի գիրս 12 ամուր գա-
ւառս հայաստանեայց, ըստ որում և եղիչէ Թղթ. 125.
կոչէ անձապոյց զամուրս սորա. * Եւ այլք բազումք (ամրա-
ցան) 'ի կողմանս հարաւոյ յանմատոյց ամուրսն Տմո-
րեաց ॥ Իսկ Թովմա արծրունի յիշատակէ և զամրոց ինչ
այսր գաւառի, զորոյ զբանսն տես ստորեւ 'ի վերլուծ'⁽⁵⁾։

(1) 'ի միւսմ ձեռագրի գրի տա-
տէն Կորդիս։

(2) 'ի տպագրեալն Դ Կորդիսն,
իսկ յայլ ձեռագրի' Դ Կորդիսն։

(3) Հայլում ձեռագրի կորդիթոյ-
կայ միւս այլ ձեռագրի, որպէս
և տպագրեալն՝ յորս գրի Կոր-
դիթոյ։

(4) Որպէս վասն Կորդուս ա-
նուան տապաք՝ Թէ բազում ան-
գամ առեալ լինի փոխանակ ա-
նուան Կորձէից. նոյնպէս ուրիշ

ուրիշ Թուի Թէ և անուն այսր
գաւառի՝ առեալ լինի փոխանակ
անուան հանգիծ կորձէից. քէթ
վերպակաւ գրուց։

(5) Թովմա արծրունի 'ի ժա-
մանակս աժգահակայ արքային մա-
րաց՝ գնէ զայս գաւառ ընդ տէ-
րութիւ նորա. 'իստասանայ (աժ-
գահակ) տալ նմա (այսինքն կիւ-
րոսի) զաւերութիւն զորորոր մասն
սենեքերիմացն, զկողմամբն նի-
նուսնէի, և զՏմորիս Լմորոցան

'Երեւոյ' ունի զկիսամոմսն ըստ վիսյեւոյ մեկնին երեւոյն' որ ասէ. * Ս'ի խառնուածոյն ինկոյ կիսա մոմսն է, պտուղ բանջարոյ' որ և գտանի 'ի Տմորիս հայոց, և յայլ աշխարհ: Եւ ի վարդանայ' որ 'ի մեկնուէ եւից Եւ 23. գրէ. * կիսամոմսն . . արմատ է բանջարոյ' որ լինի 'ի Տմորիս հայոց' (1):

ՈՐՍԻՐԱՆՔ:

Եւ յալա գրի յերիս ձեռագիրս աշխարհագրութեան խորենացւոյն (2), նշոյալէս և առ Թովմայի արծրունւոյ' ուր սկսանի պատմել երկրորդ անգամ զգաղկայ. * Իսկ իշխանն աշտ (ասէ) եղբարքն հանդերձ և ամենայն զօրօքն խոյս տուեալ ամրանայ 'ի Չորն Որսիւրանից:

'Նոգ այս գաւառ անցանէ (3) ա- գետ' զոր յիշատակէ Թովմա արծրունի, յասէլն. * Եւ զօրքն որ ելեալ էին զհատ գուրգինայ, եկին հասին 'ի սահմանս երկրին' ուր կայր գուրգէն զօրօքն իւրովք, և բնակեցան յեզր գետոյն (4) աւ կուեցեալ: Իսկ գուրգէն զօրավար որ յաւուրս բուղայի, մեկնեալ էր յախճամ 'ի գաւառն Որսիւրանից, որպէս յայտ է 'ի բանից նորին Թովմայի արծրունւոյ' զոր տեսցես յառաջիկայդ:

'Իսկ Խոտի, և Լ'րեան Լիճ' Լ'ն մերձ առ միմեանս' զորս յիշատակէ Թովմա արծրունի. * Իսկ նա (այսինքն

որ 'ի նմա: Եւ ապա քսերք սեանք' որք էին սերունդք ագրու մեղեքայ և Խանասարայ, և ընտելին 'ի հայո, առին ասէ 'ի պարգեւս. 'Իբրե յաջողութի գործոյն գլխաւորեցաւ' եղև գառնալ քսերքսեանց, առեալ 'ի պարգեւի զՏմորիս Լ'մրոցան, և զցեառփ. նեայսն նիծունէի: Եւ յլ զայս պատմութի շիջ գտանել 'ի գիրս խորենացւոյն:

(1) Սովին անուամբ որ լոտի. ներէն առ պլինիոսի գրի Չինսէ իմ, արդի ընտրանք կուէն զՏաւ լինն, որ է երկրորդ կեզև քոքրիկ ծառոյ' որ 'ի սկչան կզդի. այլ յայտ է Թէ' այս կիսամոմսն տմորեաց' որ և պատու բանջարոյ' տարրիք է անտի, որում մեկնիւն երեւոյն ընծայէ անուշահոտութի և այլ զորութիս ինչ 'ի հրաշալեաց

կարգի: Եւ ներսս ֆիլարձիբիոս հին մեկնիլ վերգիլիոսի զբոյն կա շեցեալ Լ'նսեմ, և զայլ անուշաւ հոտ բերս գնէ 'ի քորտուէնէ, որով գուցե իմանայ զայն' զոր մեկնիւն երեւոյն և վարդան կուէն կիսա մոմս, քանզի ասէ. 'Եւ քորտուէնս Լ'նսեմ, և այլ ազնիւ հոտաւար (բոյսք) լինին: Զայս Լ'նսեմ ալք տան տարեւտանեայց, կամ զի անգ ևս բուտանի, և կամ մաւ նաւանդ կորգրիք և կորգուք գուրգէն սահմանից տարեւտանեայց' շփոթեն զսահմանս, երբեմն այսմ, և երբեմն այնմ տալով: Տես վասն այսր և 'ի բերս հայաստանեայց' 'ի ներածութեւ:

(2) Հայտ է Թէ վրիպակ գրէի է' որ 'ի ապագրեալն աշխարհագրութեան խորենացւոյն գրի' Պի. րան:

զուրգէն զօրավար) անցեալ 'ի գաւառն Սրսիբանից, և ընդ նմա բազմութի ազատաց, և մեծացն արծրունեաց նախարարութեց, և ամենայն զօրաց նոցա, և քանակեալ կային 'ի լերինն՝ որ 'ի վերայ գեղջն Սոււայի, 'ի հռ վիտս նորա՝ որ կոչի Մքեան լիճ, զի է անդ լիճ մի մեծ, մօտ 'ի տեղին որ էր տեղի առպարիսի ճակատամարտ զաբու նահատակութե քաջացն մերոց ॥

Յիշատակէ անդէն թովմա արծրունի և տեղի մի կռ շեցեալ Մազա Սիբայ բերդն. * յլանէին գունդք զունդք հեծելոցն ընդ կողմն Մասպատին Սմբատայ կռ շեցեալ բերդին. զի էր աւերեալ առ նախնեօքն 'ի զաբացն պարսից ॥ ՄԱԼԷ՛ մարթ որոշել՝ արդեօք յայս գաւառ անկանիցի՝ եթէ 'ի շրջակայսն. և ոչ գարձեալ՝ նոյն համարիլ զսա ընդ Սմբատաբերդի մանանաղւոյն, որում հակառակի և տեղւոյն տարակայուի, զոր ցուցա նէ անդէն պատմութիւն թովմայի:

ՃԱՀՈՒԿ:

Լյապէս զրի յերիս ձեռագիրս աշխարհագրութեան խորենացւոյն, և միայն 'ի տպագրեալն զրի Ղոյոյ. իսկ 'ի միում օրինակի թովմայի արծրունւոյ միշտ զրի Ղոյոյ. * Տալով նմա զՆերդն տփախոյ, և զգաւառն Ղոյոյ ॥

Ունէր և Ներդ յիւր անուն կոչեցեալ, որ և յիշա տակի առ նորին թովմայի՝ որ ասէ. * Մնուրք յոյժ և անկասկածելիք 'ի ձեռսնց են. ամուրն Սքմա և Սքմո և Ղոյոյ բերդն ॥ Իսկ Ներդն տփախոյ՝ յիշատակեալն 'ի վերոյ 'ի բանս թովմայի, չէ յայտ թէ իցէ 'ի նմին գաւառի:

ՓԱԳՐ ԱՂԲԱԿ:

Յօրինակին թովմայի արծրունւոյ միշտ զրի Սիբայ օղբոյ. ուր էին երկու ամուրք երեւելիք Սքմա և Սքմո՝ տտէպ յիշատակեալք առ նորին թովմայի. * Սայց կին ոմն յազգէ աժգահակայ բնակէ յամուրն Սքմար և Սքմո 'ի գաւառին Սիբայ աղապ, և անուն կնոջն Սայլմար՝ որ և զամուրն յիւր անուն անուանէ ॥ Յայլ տեղիս զրի Սքմո. * Իսկ իշխանն աշոտ և Էղբարք (իւր) խոյս տուեալ զկողմամբն Սիբայ աղապոյ՝ մերձ առ յա

մուրան ըզմար և Սրինգ ։ Եւ յերկրորդ վարս զազկայ գրէ . * Եւ եւալ մեծանուն իշխանին զազկայ զեղբայր իւր զգուրգէն , և տայ նմա բաժին զԱւետեան ⁽¹⁾ , և ի ձորոյն ինչաւնց մինչև ցերկուս ամրոցս Սրեգայ և ըջմարդ :

Տեղիս իրաւէից որոյ գաւառս անծանօթ :

Սողոմոն . (1) առաջինն յիշատակեալ ի բուզանդայ ի Դ . 48 . յասեւն . * Եւայր հասաներ ի գաւառն կոր շէից ի Սաղամաս ։ Եւ Սողոմոն անուամբ յիշատակի առ Թովմայի արծրունւոյ յերկրորդ վարս զազկայ Ե . 3 . * Եւ ան հասանէն (իսմայէլացիք) մինչև ցրաղաքն Սաղամաս , երգմունս ուխտից զնէն առ միմեանս՝ վրեժս առնուլ , քանդել աւերել զերկիրն վասպուրական , մինչև առցեն զամիւկ , և ինդրեսցեն զքէն արեան ազգին ութմանաց ։ Եւ ի վրեժ սահմանակից ատրպատականի ի քանից անտի յովհաննու կաթողիկոսի , զոր գրէ վասն զօրաց յուսիայ ոստիկանին . * Եւ անային զհարաւային զոգմամբն առտկաց զաւառին ի շէր և ի Սաղամաս , և անտի ի քաղաքս ատրպատականի ։ Եւ յովհաննու Սողոմոն : Տէս ի նոր հայաստան . Թղթ . 249 :

Եւ իսկոպոսն այսր քաղաքի՝ որ յիշատակի ի ստորազրուծիւ ժողովոց յետին դարու , կոչի Եղիսիպոս Սողոմոնայ և գրանդաւից . որպիսի են ի ժողովն հռոմկայուն Ստեփաննոս եպիսկոպոս : Եւ ի ժողովն ատանոյ որ յաւիտն 1316 . Էպիսկոպոս եպիսկոպոս :

Սիբի . Եւ Սողաք՝ յիշատակեալ ի Թովմայի արծրունւոյ Դ . 11 . ուր ասէ . * Էլինքն հանէ (մարզպանն) զՏաւէր և զԱւետեան գաւառ , և որ ասի Սողոմոնի Էլիք ի Սիբի քաղաք : Կորճիից , զիւր կացուցանէ ոստիկանս ի պահպանութիւն ամրոցին ։

(1) Թերեւս զԱւետեան :

ՊԵՐՍԿԱՆՆԵՐ

Պատմագիրք յունաց որ 'ի միջին դարու, կամ 'ի ժամանակս քրիստոնէութե, Պարսկացի անուամբ՝ որ 'ի լեզու նոցա Քե-տ-ի-ն-ի լի, կոչեն ոչ սոսկ զայս նա հանգ, այլ զամենայն երկիրս մեծին հայոց՝ որք անկա նէին ընդ իշխանութե պարսից, (որպէս ունիս տեսանել 'ի ներածութե հին հայաստանեայց) 'ի Ճաւին որ զբա ժամանակ հայաստանեայց,) որով և 'ի զանազան ժամա նակս զանազան էին սահմանք Պարսկացի, կամ Քե-տ-ի-ն-ի, որ յիշատակի 'ի զիրս այլ և այլ պատմագրաց նոցա. յայն սակս չէ պարտ չիտիւն զայս անուն ընդ այնք անուան յունաց :

Իսկ զանունս Պարսկացի՝ առ մատենագիրս մեր՝ բաց յաշարհագրութե խորենացւոյն հագիւ ուրեք գտա նեմք յիշատակեալ, որպէս առ Թովմայի արծրունոյ՝ որ յիշէ յերկուս տեղիս, և զայն 'ի Թուեւն զգաւառս նա հանգաց, և ոչ 'ի պատմեւն ինչ. զի 'ի պատմութիւնս՝ զրեթէ ամենայն մատենագիրք մեր զերկուս գաւառս սո բա՝ զՀէր և զ () արեւելք կամ զ () արեւմտ յիշեն իբրեւ անուն միոյ գաւառի կամ նահանգի, որպէս ցուցանեն առաջիկայ վկայութիւնս 'ի զրոց նոցա :

Ի քաթանգեղոս ('ի Թղթ. յճղ.) 'ի Թուեւն զիշխանս քաղում նահանգաց մեծին հայոց՝ ոչ յիշէ զիշխանս պարս կահայոց, այլ զիշխանս երկուց գաւառաց նահանգին, յասեւն. * Իշխանն շահապ՝ Օարեւանդ. ⁽¹⁾ և Հէր գաւառին ॥ Ի տղանդ 'ի ք. 8. իբրեւ մի գաւառ յիշէ զերկոսին. * Էնկարծակի գուշակ հասանէր առ խոս

(1) 'ի ձեռագրի միում գրի Չ. բնն ագաթանգեղոսի գրի Ս. բնն. որ պարտ է լինել Չ. բնն. բնն. որ է նոյն. իսկ 'ի յունաց.

բով 'ի Հեր և 'ի Օարեանդ գաւառ ։ Սոյնպէս և զազար թղթ . 116 . * Սուան եթէ զօր եհաս բաղում 'ի Հեր և 'ի Օարեանդ գաւառ ։ և 'ի թղթ . 278 . * (1) Գոյշ լեր նախ ժողովել առ քեզ զայրուծին ատրպա տականի՝ որ մօտ 'ի հայո իցեն , և զայրուծին Հեր և (1) արեանդ գաւառի ։ Սոյնպէս և յովհաննէս կաթու զիկոս՝ յասէն վասն յուսփայ ոտտիկանին . * Յուզի ան կեալ գնայ զկողմամբ Հեր և (1) արեանդ գաւառի 'ի նահանգս ոտտիկաց ։ Բայտ այսմ և անողիկ ք . 3 . * Ղա նապարհ կալեալ 'ի Հեր և 'ի (1) արեանդ գաւառ ։ Յորմէ յայտնի երեւի թէ յանուն երկոցունց գաւառացս իմանան զպարտեհացս առ հասարակ ։

Վերջ սորա ձգի յարեւելեան կողմն կորձից՝ առ ատրպատական նահանգաւ աշխարհին մարաց , ուստի և է վերջին նահանգ մեծին հայոց յայնմ կողմանէ ։

Երեւելի բերք նորա են վայրի երեք՝ որք են Յիւ և Լ . յծեամն ։

Եւրիսկոպոս Հեր և (1) արեանդ գաւառի՝ այսինքն Պարսկահայոց , յիշատակի առ թովմայի արծրունոյ Կ . 2 . յամի իբր 886 . Վաւիթ եպիսկոպոս ։ Եւ 'ի ստու բազրուածին ժողովոյն հռովկայի 'ի ժմ . դարու՝ Վազար եպիսկոպոս ։

Վաւառք սորա համարին ինն ։

ա .	Բլի . (1)	չ .	Տօֆեր .
բ .	Սարի .	է .	Օարեհասան .
գ .	Թիւթի . (2)	ը .	Օարաւնդ .
դ .	Երեւ . (3)	թ .	Հեր .
է .	Լան .		

Ա Յ Լ Ի .

Լյա գաւառ յաշխարհագրութե խորենացւոյն կոչի և Լյաւնան . որ ոչ երեւի ուրեք յայլ մատենագիրս և

(1) Լյապէս գրի յերկուս մեծագիրս աշխարհագրութե խորենացւոյն . նաև 'ի տպագրեալն . որպէս և առ թովմայի արծրունոյ . վասն որոյ վրիպակ թուի զբլի՝ որ 'ի միւսմ մեծագրի գրի Լան ։

(2) Լյապէս յերիս մեծագիրս աշխարհագրութե խորենաց՝ . իսկ 'ի տպագրեալն վրիպակաւ գրի թիւթի ։

(3) Յերկուս մեծագիրս Լյաւնան ։

դեալս առ մեզ՝ առաջին անուանն լինելով՝ ի գործածու-
թեւ, ըստ որում և առ թովմայի արծրունւոյ Դ. 11. յա-
տեն. * Սարգսկանն հայոց գուրգէն ելեալ զհետ նոցա
հազար արամբք՝ վառեալ ի զէն և յասպաղէն, և զնա-
ցեալ եհաս յ' յիլի գաւառ ॥

Սոյն այս գաւառ թուի լինել՝ որոյ բնակիչք առ պլի-
նիոսի Գ. 26. կոչին Լ' լոնք. քանզի զնէ զսոսա սահմանա-
կիցս կորդուաց՝ այն է կորճէից, որպիսի էր և համարէն
պարսկահայք. * Իսկ կորտիեանց (ասէ) առ երի կան
Լ' լոնք, ընդ որս Օ էրդիս գետ ի տիգրիս անկանի ॥
Օ սոյն Օ էրպիս գետ՝ հարաւուն համարի նոյն՝ որ առ
պաղովնայ կոչի ՝) որո՞ւ վասն երազութեւ Լ' լոնք ՝) որ
զոս է ձախակողմեան վտակ տիգրիսի, (1) որ կարէր ընդ
Լ' յիլ կամ Լ' լոնք գաւառ պարսկահայոց ընթանալ ։

Սովին Օ էրդիս անուամբ թուի մեզ նշանակել պլի-
նիոսի վայն վտակ տիգրիսի՝ որ այժմ կոչի Օ արդ, զի բաց
ի մերձաւորութէ անուան՝ նաև զսահմանս նորա մարթ
է յարմարել սմին, որպի ինչ ունէր յայնժամ տեղեկու-
թիւն պլինիոս զընթացից գետոց այնչափ հեռաւոր սահ-
մանաց ։

Վարձեալ սոյն այս երևի գու և որ առ սգրաւոսի (2)
կոչի Վալդիդիս, ուրանօր տիգրիս յետ ընկղմելոյն յեր-
կիր՝ ի վեր յառնէ ասէ. և զնէ ի կողմանս (Ջիւնի,
(որ ըստ մեզ է Տոսպ,) և ի կողմանս Սարսպին շամի-
րամայ, և Սորտիեանց՝ (որ է Սորդուաց երկիր) Լ' լո-
նք պէտ ըստ ամենայնի ոչ համաձայնի դիրքն և անունն
ուրանօր էր Լ' յիլ գաւառ, և ուր անկանի Լ' լոնք պլի-
նիոսի. բայց յայտ է թէ առ նախնիս՝ զանազան ազգաց
մատենագիրք յիշէն զմի և զնոյն անուն այլևայլ գրու-
թեւ, և ի նշանակել զտեղին՝ ոչ համաձայնին միմեանց ։
Նոյնպէս և զընթացս գետոց ոմն այսպէս ընթացուցանել՝
և ոմն այնպէս, զորս զամենեւին պարտ է հետեւեցուցանել
մատենագրաց նոյն ազգին՝ որոյ է այն գաւառ, կամ գետ ։

(1) Յայնսպիս շէ պարտ հա-
մարել Թէ պլինիոս անգէն խօսի
միայն և և թ զիջագետաց, զի ըստ
այսմ Չէրպիս, կամ որ նոյն է՝
Ղըրզոս լինէր աշակողման վտակ
տիգրիսի, այլ բայ ի միջագետաց՝
խօսի և զտեղեաց ատրեստանեայց
որ յայն կոչա տիգրիսի. տես և ի
հարաւին ։ Արդ զհարաւակող-

ման վերջին գաւառս մեծին հայոց՝
երբեմն Է մարս, և երբեմն ընդ ա-
տրեստանեայս խառն յագեն նախ-
նիք ։ Չնոյն է տեսանել և յաշ-
խաբհս այլոց ազգաց. որպէս շէն-
քատան որ էր ի մարս. զնեն ու
մանք ի պարսս ։

(2) Գիրք Ժա. Թղթ. 519 ։

Թ Ր Ա Փ Ի . Ը Ռ Ն Ա . Տ Ա Մ Ր Ն Ե Ի :

Եւ աջին զաւառն առ Թովմայի արծրունւոյ Դ. 11. զրի լծաբ. յասեին . * Լակ այլազգեացն անցեալ զնա ցեւ. մտին 'ի լծաբ, և 'ի Շնաւ :

Եւ յերկրորդ զաւառն յերկուս ձեռագիրս աշխարհա գրութե խորենացւոյն զրի Լնա, բայց առ Թովմայի արծրունւոյ Դ. 12. յերկրորդ վարս դերանկին՝ հօրն զագկայ՝ զրի Լնա : Լնու առ դերանիկ * նաև զգաւառն Լնայ, զոր այնքան վաղազոյն այլազգեացն յափշտակեալ էին, զորոյ և ի զհամբան ոք զարուց 'ի զարս յիշատակել կարողանայր առ նա հասեւոյն . բռնա բար կորգէ 'ի ձեռաց այլազգեացն, ընդ նմին և զայլ բազում քաղաքս յատրպատականէ :

Լակ երրորդ զաւառն յերկուս ձեռագիրս աշխարհա գրութե խորենացւոյն զրի Տաբեր, որոց համաձայնի և օրինակն Թովմայի արծրունւոյ Դ. 11. * Եւ լանի մարգարանն 'ի վերայ նոցա, և յինքն հանէ զհամբեր և զբանայ զաւառ : Եւ լրով յայտ է Թէ՝ ի ուղիղ զրի 'ի տպա գրեալն և 'ի միում ձեռագրի աշխարհագրութե խորենացւոյն՝ Տաբեր :

Զ Ա Ր Մ Կ Ա Ի Ա Ն .

Եւ յալեօ զրի յերիս ձեռագիրս աշխարհագրութե խորենացւոյն . նոյնպէս գրեթէ ուրեք և յօրինակին Թովմայի արծրունւոյ Դ. 11. ուր ասէ . * Եւ լեալ 'ի հա դամակերտ քաղաքէ յինն ժամու ուրբաթու աւուրն, և անցեալ ընդ ծովակն յըմբեա և ընդ վարազի () արեհաւանի, և ընդ այգն ընդ առաւօտն յռենայ յամաց գեօղ, և զիշերադնաց հասեալ մինչ 'ի տարօնայ կոչեցեալ գետ, և 'ի միւսում առաւօտին հասին 'ի վերայ բաշակին : Եւ այց 'ի տպագրեալն աշխարհագրութե խորենացւոյն զրի () արեհաւան, որպէս և առ Թովմայի արծրունւոյ Դ. 11. * Եւ անդ լինէին (ասէ) ժողովեալ ամենայն բազմութի աշխարհակոյտ ամբոխից գաղթականաց զաւառացն կողմանցն աղբազոյ, () արեհաւանի և Լնայ, և լեռնակողմանցն Լնայ, և Լնայ անոյ :

Եւ յապէս զրի յերկուս ձեռագիրս և 'ի տպագրեալն աշխարհագրութե խորենացւոյն . իսկ 'ի միում ձեռագրի, և առ բուզանդայ, որպէս և առ եղիշէի թղթ . 74 . և ըստ ձեռագրի միում, զրի () արամեոք : ԲԱԼ զըլութիս () արեանդ յաւէտ սովորական թուի, ըստ որում տեաւ նի՛ն 'ի վկայութեց անտի նախնեաց՝ զորս եղաք 'ի ներածութե նաշանգիս : Իսկ առ խորենացւոյն () արամեոք զրի, ոչ միայն յաշխարհագրութե, այլ նաև՝ յերիս ձեռագիրս պատմութե նորին 'ի ն . 5 . ըստ ձեռագր . 6 . ուր դնէ և զպատմաւ անուանակոչութեն յանուն միոյ յորդուոյն և սիսիւթեայ, այսինքն է՝ նոյի, բերելով յանգիրը զբաւցայն ոլումսի ողորայ . * Վանգի կողմանքն աւրեւից զրուան զսեմ կոչեն (զորդի նոյի,) և () արուանդ զգաւառն (1) անուանեալ ասեն մինչև ցայժմ : Եւ նախ նիս բազում ուրեք ընդ Հերայ 'ի գործածեալ՝ նշանակէ զպարսկահայս առհասարակ, որպէս գրեցաք վերագոյնդ :

Ոյն այս անուն երևի մեզ լինել, որ առ պլինիոսի 7 . 27 . ըստ ձեռագրաց կոչի () արամեոք, կամ ըստ տպ . () արամեոք : Եւ տեղի՝ ուրանօք գտիգրիս 'ի վեր յառնել ասէ յետ անցանելոյ ընդ դաւրոս (կամ ընդ տօրոս) ընդերկրեայ ճանապարհաւ, և ոչ ուր յերկիր ընկղմի առ 'ի անցանել ընդ տօրոս՝ որպէս համարի քալմէ 'ի բաւարանի իւրում 'ի բառն Տիգրիս : Իւ թէպէտ սալմա սիոս 'ի 15 . 41 . սօլինոսի զայս յատորեստան կարծէ լինել, բայց յայտ է թէ՛ սահմանը վերջին գաւառաց և նահանգաց մերոց բազում ուրեք 'ի գիրս նախնեաց խառն յօդին ընդ սահմանակից աշխարհ :

(1) Այսինքն է՝ զգաւառն բընակութե նորա, ուր ընտկեցաւ յետ գառնալոյ իւրոյ 'ի սիմ լեռնէ՝ յարեւել հարաւոյ հայաստանեայց, յոր կողմն անկանի Չաբուանդ և Պարսկահայք . տես առ խորենացւոյն ն . 5 : ԲԱԼ Թովմա արծրունի զնոյի աւանգութի

յիշատակեալ անուանով, յասելն ն . 1 . : Ազգամուլք և սանասոր գան մոտենն 'ի լեռան Սիմ, որ յանուն հաւոյն իւրոյ սեմայ աւանանեալ էր լեռանն, որպէս և պարսկային ձայնին 'ի զրուանն անուն զՉարուանդն անուանեն :

Հ Ե Ր

Արեք ուրեք գրի Հէր : Անի քաղաք համանուն՝ զոր թովմաս արծրունի Դ. 2. զնէ ՚ի հովտաձև դաշտի, առ օրով սպան զմեծ իշխանն վասպուրականի գղերանիկ՝ ապլիկերս քաղաքապետ նորին հերայ : Հիշատակի և առ ասողկայ Կ. 19. յասելն. * Ղապի առ ամիրայն ասուր պատականի ապլհաճայ, տալ ցնա խոտանայր զքաղաքն Հէր, միայն և թէ զվրէժ արեան օրդւոյ նորա խնդրեցէ յաշխարհէն վասպուրականի :

Ղալուր ՚ի պատմութե թովմայի արծրունայ Դ. 12. գրի իւր օղտ : Որպէս և զՂաշտ հերայ (յորում որ պէս թուի կառուցեալ է և քաղաքն,) կոչէ իւրեմիս Դոշ, յասելն անդանօր. * Ղու արարեալ ընդ Ձորն անձահոյ՝ և կն ՚ի խերականն կոչեցեալ դաշտ :

Օրերդս Հէր քաղաքի յիշատակէ և մատթէոս ՚ի զԼ. իւէ. ՚ի պատմելն վասն կապանաց դերենիկ արքայի անձեւացեաց յապլհաճայ ամիրայէն. * Հիշմամ հաւցուի լինէր (ասէ՝ ապլխարիպ) վասն թաղաւորին, և թէ յորում բերդի կայ արդէլած ՚ի հէր քաղաքի, և . . . ապլխարիպ թաղուցեալ կայր ՚ի մջ անտառախիտ ծառոց դրախտեացն հերայ : Հիշէ ստորեւ և զՂրկաթի դուռն քաղաքին :

Ղաւորաի : Ղեօղ՝ զոր յիշատակէ զազար փարպեցի թղի. 279. * Ղալ դադարեալ ՚ի գաւառին որ կոչէր Հէր՝ ՚ի գեօղն որում անուն էր Ղաւորասէ :

Փեւորաի : Ղեօղ՝ հանդէպ Հէր քաղաքի, զորմէ թովմա արծրունի Դ. 2. * Ղա եղև ՚ի զնալ դերանկին ՚ի ձմերոցս վասպուրական իշխանացն՝ ճանապարհ արաւրեալ ընդ ձորն ընձահից (այն է՝ արձախի ձոր,) որոյ ելքն ընդ գաւառն Հէր քաղաքի . . . և անցեալ օխալ գայեալ (1) ՚ի գեօղն փեռոտակ յանդիման քաղաքին (հերայ) :

(1) Յօրենակն գրի Օթ֊գ֊նէու :

ՎԱՍՊՊՈՒՐԱԿԱՆ

Մեծ է քան զայլ ամենայն նահանգս հայոց, և աթոռ անանձին թագաւորութե և կաթողիկոսութե. և զի սեպհական է արծրունեաց տոհմին, կոչի և Րշտօրդ կամ յընէր արծրունեաց, ⁽¹⁾ որպէս և Տէրաւնի կամ Սաթաւորաւնի յառաբակմի, որ ձգի յարեւմտից պարսկահայոց, և առ երի կարճելից:

Հիշատակի անուն տորա առ կոստանդէայ պէրփէրու ժէնի, ⁽²⁾ ուր վրիպակաւ գրի յաթաբաթաթ. և այլուր ⁽³⁾ ուղղազօյն ևս բնակիւքն կոչին յաթաբաթաթ. յակ գէտրէնոս ՚ի վարս Բ. վապի՝ կոչէ Րշտօրդ, և զնոյն անուանէ յէրն Ժոր. * Հայնժամ նաև սենարերիմ իւխան յէրն Դոթի, ⁽⁴⁾ զոր այժմ Րշտօրդ անուանեն, հանդերձ ամենայն ընտանեօք իւրովք մատեաւ առ կայոր՝ տուեալ նմա զիւր տէրութի, վասն զի չըջակայ հագարացւոց որք նեղէին զնա՝ չունէր զօրութի բաւական առ ՚ի զդէմ ունել:

Սա յովհաննու սգիլիծիսի կամ գուբօբալադայ գրի յաթաբաթաթ. իւր տոյն այս անուն է՝ որ առ սգրավոնի ժան. 528. գրի յաթաբաթաթ. յասեն վասն զօրավարաց մեծին անտիօքոսի՝ թէ զհայաստան ընդարձակեցին յափշտակելով զչըջակայս, և * ՚ի յիտաց (այսինքն ՚ի յաբաց) գրաւեցին զՎասարիանի, զՓանիդի, և զՍասաւորէտա:

(1) Առ լասփիկրացոյն զԼ. Թ. Բերդաբադայն որ կոչի բերդի. որ է ՚ի վիճակէ Արծրունեաց աշխարհին: ՚ի ԳԼ. Գ. գրի և Գոստա Արծրունեաց, որպէս և ՚ի ժա. Գոստա Վաղարշապատի: Եւ այս է թէ՛ զԳոստան առեալ յրեգար. ձախ մաս փոխանակ Նահանգի:

Ջնոյն է տեսնել և առ մարտայ. և առ այլս:

(2) Գիւրք կառավարութե. ԳԼ. ԽԳ.

(3) ԳԼ. ԽԶ.

(4) Միտա, կժլատին Շլմաճի Սրտիս անուանի Մարաց աշխարհ:

(1) իշխանութի արծրունեաց հաստատեաց Ս աղար շակ արքայ . իսկ տրդատ կարգեաց զիշխան նորա լինել մի յութից անտի դահագլուխ իշխանաց 'ի մէջ լորեր . հարիւր իշխանաց թագաւորութեն , որպէս ղնէ ստեփաննոս օրպէլ 'ի Կ . ԳԼ . պատմութե իւրոյ : Եւ տէրութի արծրունեաց յայտնահանգ՝ էր կարի վաղնջական 'ի նախնի թագաւորացն հայոց հաստատեալ վասն որոյ և 'ի մատենագրացն մերոց Ս ասպուրական նահանգն կոչի՝ Սեպհական արծրունեաց , ըստ որում 'ի ճառքնտրի վժ համազասպայ արծրունայ (որ է եղօր իւրում սահակայ նահատակեցաւ 'ի Ը . դարու ,) գրեալ է . * Ս ժամանակին յայնմիկ էր հաւատացեալ մարգպաւ նութին՝ համազասպայ՝ 'ի տանէն արծրունեաց . սա տիւրէր Սեպհական տէրութե Ս ասպուրական կոչեցեալ իշխանութե : Եւ թովմաս արծրունի կոչէ . * Եւ արքա զոյն և Սեպհական (արծրունեաց) Ս ասպուրականն կոչեցեալ նահանգ : Ս մին իրի և գաղիկ արծրունի 'ի պաշանջէն զնախնական քաղաք վասպուրականի 'ի ն . արմբատայ արքայէ , որ տուեալ էր զայն 'ի պարգև իշխանին սիսականի , զիրաւունս հին ժառանգութե տոհմին 'ի մէջ բերէր : Եւ ինքն զքաղաքն նախնական խոկայր դարձուցանել (ասէ յովհաննէս կաթողիկոս ,) իբր թէ 'ի հաւու և 'ի հորէ՝ նոցունց իսկ տան և ազգի պատշաճեալ : Եւ որմէ և զորոշումն քաղաքին առ յիւրմէ՝ զկողմն իւր համարէր , որպէս գրէ անդէն նա ինքն .

Եւ այս տէրութի նոցա 'ի Ս ասպուրական՝ սկիզբն էաւ պայծառանալ յելս անդ թ . դարուն , յորում աշտ և դերանիկ սկսան զսահմանս երկրի իւրեանց զորս յափշտակեալ էր այլազգեաց՝ ընդ տէրութի գրաւել : Եւ ինչ ինչ արտաբուստ 'ի պարսկահայոց 'ի վերայ յաւելու : Գի գրէ յովհաննէս կաթողիկոս զգերենիկն գրիգորէ . * Զէռն զքաւառօքն և զքաղաքօքն արկեալ զկողմամբ հերայ և զարաւանդայ (որ է պարսկահայք ,) 'ի հնազանդութի ընդ իւրեաւ զկողմանսն զայնոսիկ նուաճէր :

Եւ աւել ևս ընդարձակեցաւ , յորժամ երեքին որդիք նախայիշատակեալ գրիգորի դերանկին , և քեռորդիք ն . ամբատայ արքային բազրատունայ՝ աշտ , գաղիկ , և գուրգէն , յետ մահուան հորն իւրեանց քաջութե զանազան տեղիս գրաւեցին . * Եւ ժամանէն զայնարհս (տէրութե իւրեանց՝ տսէ թովմաս արծրունի 'ի Դ . Կ .) յերիտ մատունս , գոլով աշտի՝ որպէս ասացաք յառաջագոյն ,

զգաճն նախնական իշխանութե՛ն՝ այլովք յոլովագոյն մի ջոցօք աշխարհիս մինչև յամուրն նախնականութ։ Իսկ գագիկ զկողմանս բռնառնեաց այլովք մօտակացիւք գաւառօք, և որքան իցէ հասունն ուժոյ՝ անդր ևս յաշխարհն մոկաց։ Եւ գուրգէն զկողմանս յարեւելից՝ յեւելից աղբազոյ և որ շուրջ զնովաւ ամենայն պարսկահայք, մինչև ՚ի մուտս կողբաց, և ուր և ըստ այնմ իցէ հնարածել զձեռամբ։

Եւս երրեակ բաժինք զխի յերկուս ամիրոյեցան՝ յորժամ մեռաւ աշոտ, և մնացեալ եղբարքն գագիկ և գուրգէն բաժանեցին ՚ի միջ իւրեանց, զորոց զգաւառս մի ըստ միոջէ թուէ թովմաս արծրունի ՚ի Դ. 11. * (1) Եւ ըր երկիրս իւրեանց բաժանեցին յերկուս մասունս՝ յեւելիցս և ՚ի մուտս՝ որ առ հիւսիս զհայեցածն բերէ՝ առեալ էր ՚ի բաժնէ գագիկ իշխանի զճուաղ գաւառն, և զձառնաւան, Բրտաղ, Սարդաստան, Բառնի, Բաբերանի, Բշանդառս, Բառիլովիտ, Սալունիք, և Սեծնունիք, Տոսպ, Սշտունիք, Բոգունիք, Սուգան գաւառ, Բրտաղսեան։ այսորիկ գաւառք անուանիք...։ Իսկ գուրգէնի մարգպանի հայոց՝ առեալ ՚ի բաժնի յեւելիցս՝ և որ ելանէ ՚ի հարաւակողմն, զԴնաշից ձոր, զԻրճունիս, զԵղանովիտ, և զբուն զՍարդաստան գաւառ, զԲրճիլակովիտ, զՍան առնոյ, զԵրազ մեծ, հազրեան, (2) Բունայ, զԲրեհաւան։ Բայց զհամբեր, և զԲունայ, և զԲրեհաւան գաւառ հանեալ էր ՚ի պարսկահայոց։ Իսկ Եւսիճաւան քաղաք և զԿողմն գաւառ (3) ՚ի ժամանակի կատարման Երն Սահանայ ամին ճճգ. Թուականութեց, յորում ամի կատարեցաւ Երն Սահան՝ որ էր որդի խոսրովայ գողթան տն։

Երն զեռ այսպէս ընդարձակ ձգեցաւ տէրութի արծրունեաց ՚ի ձեռն երկոցունց հարազատացս, յաւելաւ ՚ի վերայ և Թագաւորութե պատիւ՝ զոր էառ նոյն գագիկ ՚ի յուսիսայ ոստիկանէն ՚ի սկիզբն Ժ. դարուն։ (3) Եւս

(1) Երբնակին գնի աստեմ. եւ զփորթութեմէր։ Բայց Տամբեր է այլ գաւառ. (որպէս յայտ է նաեւ ՚ի յետագայ բանից իւրոց) վեր պակաս գրէ յօգեալ ընդ փորթութե բառիս։ Իսկ փորթութե. Թերեւս պարտ է լինել փոր Լաւթի. կամ Լաւթուլ, և կամ լաւ ևս գաւառն

Ան. որ փ է ՚ի գաւառացն վաւ պուրականի։

(2) Աւելորդ գնի աստեմ (գրի պակաս գրէ մեծեալ) գողթն գաւառ. զոր և յիշատակ ստորեւ։

(3) Բայց պատմ թովմաս արծրունի. բայց անաւան ևս Երզնան նէս կաթողիկոս։

Թագաւորութի տեւաց առաւել քան զսմն 100, յորում պայազատեցին վեց Թագաւորք։⁽¹⁾

Եւ յաւուրս վերջին Թագաւորաց՝ (որք էին գուր զէն և սենեքերիմ երկորին եղբարք,) տէրութի նոցա զորով ի վերջին հարաւային սահմանս հայաստանեայց, անհնարին տառապանս կրէր ի հարաւային խառնիճաւ զանջ փորր տէրութեաց՝ որք բազմացեալ էին յոյժ յայնմ ժամանակի, մինչ և ի գալ Թ. վասլի կայսեր ի կողմանս արեւելից, հարկադրեալ՝ հրովարտակ ընկալան ի նմանէ առ մերձաւոր ամիրայս տաճկաց, մի ինչ հարստահարել զսահմանս վասպուրականի, որով ըստ գրելոյ ասողկայ զաղարեցաւ բռնութիւնս նոցա։ Եւ յարաւել անդ Թուրքաց ի Վ. ասպուրական, սենեքերիմ արքայ՝ որ յետ մահուան եղբօր իւրոյ գուրգինայ առանձին Թագաւորէր, զսահմանս տէրութե իւրոյ ետ ի վասլի կայսր ինչ. Թուականիս, այսինքն ի 1021. յետ սոկալոյ նեղութեաց զսմն 22. (որպէս գրէ ընդարձակօղն սամուէլի՝) զորս կրեաց նախ ի հազարացոց, և ապա ի Թուրքաց։

Օ Թիւ քաղաքաց և բերդից՝ զորս ետ սենեքերիմ վասլի՝ գտանեմք յայսմաւուրս ի յունիսի 1. ուր ասի. 1. յետ կայսերն զկալուածս իւր, բերդս հր, գիւղս Դիւ, և Դիւ. լայնանիստ և արդիւնաւորս, և քաղաքս Ժ. ըզխլաթ, և զխոզց, զխիզան, և զկեացն, զարձէշ, և զարձկէ, և զմանկերտ (մանձկերտ,) զբոլոր Թումանս⁽²⁾ խլաթայ, ի լերանցն սասնոյ մինչ ի սեան, և ի նուանս, ի սալամասա, և ի ջղամաթ, որ է ջուլամերկ։⁽³⁾ Եւ այց ի փետրվարի 27. զնէ բերդս Է. գեօղս Դիւ. քաղաքս Ը։⁽⁴⁾

(1) Զորոց զկարգս զնէն ասա զիկ Գ. 46. և վարդան։

(2) Թուման է ասլամաեան ա. նուանս Թէն. որ առ յոյնս առեալ լինի փոխանակ դաւառի։

(3) Համաձայնին ի Թիւն և երկու մեծագիւր յայսմաւուրք, բայց ի համարեն յանուանէ՝ տարբերին. զի ի միւսմն զնի. Եւ է վասպուրական՝ խլաթայ Թումանս, ի սասնոյ լերանցն մինչ ի նուան, և ի սալամասա, խլաթ, և արձկէ, և մանձկերտ, արձէշ, և բերդիկ, Ժան. և սասան, խոզց, և խիզան, քաղէշ, և մուշ, զայս

ամենայն ետ գրով ի վասլի 11. Իսկ յայլում մեծագրի զնի. Եւ ի վասլի. քաղաքս Ժ. զխլաթն, զխոզց. զխիզան, զեանց, զսասան, զվան, զբերդիկ, և զարձէշ, զարձկէ, և զմանձկերտ, զբոլոր Թուման խլաթայ. ի լերանց սասնոյ մինչ և ի սեան, և ի նուան, ի սալամասա, և ի ջղամերկ. զայս ամենայն ետ սենեքերիմ ի կայսր վասլի. զլեպհոկան Թեմս զվիճակս իւր։

(4) Եւ այլուս զնի յերկուս մեծագրիս, յորոց ոչ տարաձայնի տպագրեալն՝ բայց եմէ ի Թիւն

անդ 'ի ժառանգաւորաց, և 'ի ժամանակս հալածանայն ամրացաւ 'ի կղզին աղթամարայ: Եւ լի ասեն՝ աթոռ է և այս թագաւորացն արծրունեաց, և վայել է լինել և պատրիարքութեմ:

Սակոյն՝ որպէս գրէ անդէն. * Այլ եղև ընկալեալ, թէ և շատիցս եղև աշխատ ընծայիւք և աղալանօք, մա նաւանդ 'ի յանոյ գլխաւորացն: Ս'իայն մասն ինչ ա ընէլեայց ընկալան զնա իբրև հարազատ կաթողիկոս, և հերձուած 'ի մէջ արկեալ զինի մահու նորա՝ զայլս ե զին յաջորդութեմ, որ կայ և տեւէ մինչև ցայսօր:

Բազում երևելի անձինք և վարդապետք ծաղկեցան յայս նահանգ, մանաւանդ յետ Ժ. դարուն, յորոց մի էր և գէորգ վարդապետն Ս'եղբիկ անուանեալ, օր վախ ճանեցաւ րատ սամուէլի 'ի թուին չիք. (1113.) զորմէ գրէ մատթէոս. * Եւ էր ինքն 'ի հայոց աշխարհէն 'ի Սասպուրական գաւառէ, 'ի գեղջէն՝ որ և զայն գիւղն իւր կոչի (իբր թէ՛ յիւր անուն կոչի,) և է մեծ:

Ղաւառք վասպուրականի են լէ. որոց անուանքն են.

Ա. Ստրանդի.

Բ. Տնոյ.

Գ. Ստրանդի.

Դ. Ստրանդի.

Ե. Ստրանդի. (1)

Զ. Ստրանդի.

Է. Ստրանդի. (2)

Ը. Ստրանդի. (3)

Թ. Ստրանդի.

Ճ. Ստրանդի. (4)

Ժ. Ստրանդի. (5)

Ծ. Ստրանդի. կամ Ստ

յաւայի.

Ծ. Ստրանդի. (6)

(1) Ստրանդի գնի յերկուս մե ապիրս աշխարհագրութե խորհ. նաչւոյն. ուր 'ի տպագրեալն գնի Աւստի. իսկ 'ի միում ձեռագրի՝ չիք այս անուն. քանզի և աղիսկա տնուն գաւառ գտանի 'ի տուրու. բերան:

(2) Ստրանդի գրի 'ի տպագրեալն և 'ի միում ձեռագրի. նաև առ թովմայի արծրունեայ. իսկ յերկուս ձեռագրիս գրի Գտանի, որպէս և առ զհանգեայ գլ. Բ. ուր ասէ. * Եւ տեւալ (զորաց թեւորոսի աշտունեայ) զկապուտ անկկոյն... զնազին 'ի գաւառն Գտանի: Եւ այս անուն կայ և առ քոյ ինչ յայտարատ:

(3) Ստրանդի գտանի 'ի տպագրեալն և 'ի միում ձեռագրի. իսկ յերկուս ձեռագրիս ժշ գտանի. Բայց կայ և համանուն գաւառ 'ի շորրորդ հայո. Տես և 'ի ստորև:

(4) Ստրանդի գնի յերկուս մե ապիրս աշխարհագրութե խորհ. նաչւոյն, ուր 'ի տպագրեալն գնի Ստրանդի. իսկ 'ի րանն նորին խ. րեննաչւոյն յաղագս ճանապարհոր. գութն հոգիսկանայ՝ գրի Ստր. Նի:

(5) Ստրանդի գնի 'ի տպագրեալն և յերկուս ձեռագրիս. առ 'ի միումն՝ Ստրանդի. իսկ առ թովմայի արծրունեայ՝ Ստր. տնայ:

(6) Յերկուս ձեռագրիս գրի

ԸՌԵՏՈՒՆԻՔ. ԽՖ ԸՌԵՏՈՒՆԻՔ.

Այն է յերևելի գաւառաց Ս ապուրականի, որոյ աշուն անյայտ է և խորենացոյն, արդեօք բնակիչքն յաշուն գաւառին անուանեցան սյսպէս, թէ գաւառն յաշուն բնակչաց. (1) որք և ի սիսական գաւառէն հատուածեալ եկին յայս գաւառ, զորս Ս աղարակ ամբարձ ի նախարարութե պատիւ:

Ղիբք սորա ձգի առ ծովեզերք քղնունեաց, որպէս յայտնի տեսանի յայս բան թովմայի արծրունայ Բ. 2.

* Եւ վարդապետն եղիչէ էր ի ժամանակին յայնմիկ բնակեալ ի գաւառին ըռչտունեաց ի ծովեզերին, յարում տեղեղ և հանգեալ իսկ ի քս. Ս ամն որոյ և բուզանդ Գ. 10. զծովն յանուն գաւառիս կոչէ (2) Եւ շատն է այն:

Երկիր գաւառիս բարեբեր և զուարճալի մինչև գրեւ հեղինակի հին վարուց նոյն յակորայ մծրնայ հայրապետի ի ճառքնսիրս. * Եւսաց անն ի պատմագրաց՝ եթէ նախ բան զանէծան նոյն յակորայ, նման էր երկիրն Ս շտունեաց՝ դրախտին աղէնայ. (3) ի վանս սպանութեցն մանուհիի անէծս ընկալաւ այս գաւառ ի նոյն, և յայնմ ժամանակի ասէ խորենացին Գ. 7. * Ս աղարեւութի գաւառին դարձաւ յաղտաղտուկ, եղեալ ի վերայ երկիրք սղնձի լատ գրեցելուն, և ծով հակառակ ելեալ յինքն ընդունի զսահմանս անդաստանացն. Ս Եւ յետ երից ամաց՝ որպէս դնի յայրմաւուրս, ժառանգորդք նորին ապաշխարեալ ընկալան բժշկութի գաւառին:

(4) Ի իսկան սորա յիշատակէ ագաթանգեղոս ի յԺԳ. Եւր և կոչէ զգաւառն Ս յիւրի, զի ասէ. Եւնէրոր Եւ յիւրի Եւ յիւրի աշխարհին, զոր և այլ դնէ ի հնգեստասաներորդ ի իսկանէն արծրունեաց աշխարհին: Եւս ի իսկան ընդ ժամանակս ինչ կացուցաւ միանգամայն և սպարապետ հարա-

պակտին և անուանք այլոց բազում գաւառաց: Եթէ ի բաց հանցութի վերագրելոցս զԲաւ. Խ. Գ. 1. յոր անուն գաւառի և գաւառ ի յորրորդ հայտ, յայնժամ ընդ ամենայն լինին գաւառք լի լատ այնմ ձեռագրի:

(5) Խորենացին Բ. 7. (կամ

բոտ ձեռագրաց Բ. 8.) գրէ. * Եւ զիւրջտունիս, և զգաթանէցիս գաթ պատմաւ ի սիսական նեմ արդարեւ հասուած, մշ գիտեմ թէ յանուն արանց զգաւառսն անուանեն, և թէ յանուն գաւառացն զնախարարութե կոչեցեալ:

ւային զօրաց հայոց. քան զի Սանաձիճը, և յետ նորա Օւրա կա՛մ Օւրա՛ էին նահապետք աշտունեաց, և միանգամայն սպարապետ հարաւային զօրաց: Դ՛ միջ հաժորէն իշխանաց գաւառիս երևելի գաւառ թէոդորոս ՚ի է. դարուն, որ էր զօրավար, միանգամայն և մարզպան:

Ապիսկոպոսունք աշտունեաց բազում ուրեք յիշատակին ՚ի գիրս, և նախ՝ որ ընդ զենդեանսն կատարեցաւ՝ Սին սահակ եպիսկոպոս Սշտունեաց: Սր և յիշատակի ՚ի ստորագրութիւն ժողովոյն արտաշատու ՚ի պատասխաւ նին նամակին սլարսից, զկնի եպիսկոպոսին մոկաց, և նախ քան զեպիսկոպոսն վանանդայ: (1)

Հայտնի է ՚ի պատմութեաց՝ և Սրբաշամ եպիսկոպոս Սշտունեաց ՚ի է. դարուն, որ զկնի եղև կաթմաղիկոս: Երկուսն ՚ի նոյն է. դարու, ՚ի ստորագրութիւն ժողովոյն Դիւայ առ Դ. Ներսիսիւ յիշատակի զկնի եպիսկոպոսին Լոռիստունեաց և նախ քան զեպիսկոպոսն վանանդայ՝ Տէր Սիմոն եպիսկոպոս Սշտունեաց:

Իսկ ՚ի ժամանակս վարդ պատրկի առաջնորդ էր գաւառիս՝ Վրիգորիոս եպիսկոպոս (2): Եւ ՚ի Թ. դարու ՚ի ժամանակս Բ. գէորգայ կաթողիկոսի յիշատակի առ Թովմայի արծրունաց Դ. 4. Վրիգոր եպիսկոպոս. որ և յահագին սասանութեն Դիւայ վախճանեցաւ՝ ընդ փաւ տակաւ մնացեալ: Իսկ ՚ի ժամանակս սենեքերիմայ արծրունաց յիշատակի ուրեք Սահակ եպիսկոպոս Սշտունեաց:

Նիսիտա, կամ Նիծաիտա, որ առ յովհաննու կաթմաղիկոսի կոչի Նիծաիտա: Եւ առն բարձր ՚ի ծովեզեր անդ, որպէս յայտնի զնէ բուզանդ Դ. 10. ընդ միջ երկրին ըռշտունեաց և ընդ միջ լերին երկաթաշատաց. * Վայր հատանէր (ասէ վանս Երջն յակորայ) ՚ի լեառն երկաթաշատացն և կտպարահատացն, և որ ընդ նմայն էին (3) և ընդ ըռշտունիս, և բաժանէր լեառն բարձր՝ ուստի երևին գաւառքն բովանդակ, որում անունն Նիծաբիարս կոչէին: Արով ըռշտունեաց գաւառ յայտն կողմանէ լի

(1) Ըստ ըստ էղեղի. զի Երզնայ՝ շորորգ գասի զկնի կաթմաղիկոսին նախ քան զեպիսկոպոսն մանձկերտի, և զկնի եպիսկոպոսին տարնոյ:

(2) Յիշատակի ՚ի պատմութեաց Կոնստանդնուպոլսի:

(3) Ըստ ըստ է՝ գաւառնուն որ ընդ միջ լերին երկաթաշատաց էին և ընդ ըռշտունիս՝ բաժանէր այս լեառն Նիծաբիարս, որպէս և հին վարդ Երջն որ ՚ի ճառընտրի՝ զայն ահարկէ:

նի սահմանակից աղճնեաց, զի լեառն երկաթաճատաց է յաղճնիս :

{ } Ետ ժամանակաց կռեցաւ լեառնս լլաղաբուն, որպէս յայտ է 'ի պատմութիւն բուզանդայ և յայտմաւորացն. զի ուր բուզանդ զլեառնս յոր ելնքն յակոբ անիծանել զերկիրն ընշտունեաց, և զլեառն յորոյ ստորոտին բղիւնցոյց աղբիւր, կոչէ 'ի Նիսիս և յայտմաւորքն 'ի գեկս. 15. 'ի նմին պատմութեան զերկրոսին զիպուածս ևս դնէ 'ի լեառն լլաղաբուն. յայտ անուն կոչի մինչև ցայժմ լլաղաբուն, զոր մէ տես 'ի նոր հայաստան. Թղթ. 147 :

Իսկ իբրև զկնի ժամանակաց փոխադրեցաւ անդ մասն ինչ 'ի նշխարաց նոյն յակոբայ, կառուցաւ անդին և եկեղեցի, զորոյ զտեղին նշանակէ հին վարք նոյն որ 'ի Ճառն տրի. զի յորժամ բերողք նշխարաց իջին յայտ կոյս ընդ զաւ 'ի վայր երկաթաճատ լերին 'ի ձորակն նորին, և կռմէին մուծանել 'ի սահմանս գաւառին ընշտունեաց, անշարժ արգելան, մինչև հրեշտակ այ երեւալ հրամայեաց անդանօր հանգուցանել : Երոց ասէ, * 'ի կատեալ 'ի ձաբակն (նոյն երկաթաճատ լերին,) տեղի մի բարձրաւանդակ, (որ է նոյն իսկ ստորոտ ընծարիարս լերին,) և անդ հիմնարկութիւն առնելին նոյն եկեղեցւոյ, և ելեալ համաւորեալ, և անդր հասանելին 'ի մօտաւորաց և 'ի հեռաւորաց ընծարերեալ : 'ի պաշտեցաւ անդին և վանք մեծափառ, և փռաւեցաւ Ե. 3. Ե. 4. որպէս գրեալ կոյ 'ի միումն ձեռագիր յայտմաւորաց :

Իսկ Թէ բարձրաւանդակ տեղին ուր շինեցաւ եկեղեցիս և զկնի մենաստանս՝ էր 'ի ստորոտ 'ի նծարիարս լերին, յայտ է և անտի՝ զի յայտմաւորք զաղբիւրն բրդխեալ 'ի ձեռն նոյն յակոբայ դնէ լինել 'ի վանս 'ի Նիսիս, որ է սոյն այս մենաստան : Իսկ աղբիւրն էր 'ի ստորոտ 'ի նծարիարս լերին ըստ յայտմաւորաց, և ըստ բուզանդայ 7. 10. ուր ասէ. * Ե. 10. Ե. 11. Ե. 12. Ե. 13. Ե. 14. Ե. 15. Ե. 16. Ե. 17. Ե. 18. Ե. 19. Ե. 20. Ե. 21. Ե. 22. Ե. 23. Ե. 24. Ե. 25. Ե. 26. Ե. 27. Ե. 28. Ե. 29. Ե. 30. Ե. 31. Ե. 32. Ե. 33. Ե. 34. Ե. 35. Ե. 36. Ե. 37. Ե. 38. Ե. 39. Ե. 40. Ե. 41. Ե. 42. Ե. 43. Ե. 44. Ե. 45. Ե. 46. Ե. 47. Ե. 48. Ե. 49. Ե. 50. Ե. 51. Ե. 52. Ե. 53. Ե. 54. Ե. 55. Ե. 56. Ե. 57. Ե. 58. Ե. 59. Ե. 60. Ե. 61. Ե. 62. Ե. 63. Ե. 64. Ե. 65. Ե. 66. Ե. 67. Ե. 68. Ե. 69. Ե. 70. Ե. 71. Ե. 72. Ե. 73. Ե. 74. Ե. 75. Ե. 76. Ե. 77. Ե. 78. Ե. 79. Ե. 80. Ե. 81. Ե. 82. Ե. 83. Ե. 84. Ե. 85. Ե. 86. Ե. 87. Ե. 88. Ե. 89. Ե. 90. Ե. 91. Ե. 92. Ե. 93. Ե. 94. Ե. 95. Ե. 96. Ե. 97. Ե. 98. Ե. 99. Ե. 100. Ե. 101. Ե. 102. Ե. 103. Ե. 104. Ե. 105. Ե. 106. Ե. 107. Ե. 108. Ե. 109. Ե. 110. Ե. 111. Ե. 112. Ե. 113. Ե. 114. Ե. 115. Ե. 116. Ե. 117. Ե. 118. Ե. 119. Ե. 120. Ե. 121. Ե. 122. Ե. 123. Ե. 124. Ե. 125. Ե. 126. Ե. 127. Ե. 128. Ե. 129. Ե. 130. Ե. 131. Ե. 132. Ե. 133. Ե. 134. Ե. 135. Ե. 136. Ե. 137. Ե. 138. Ե. 139. Ե. 140. Ե. 141. Ե. 142. Ե. 143. Ե. 144. Ե. 145. Ե. 146. Ե. 147. Ե. 148. Ե. 149. Ե. 150. Ե. 151. Ե. 152. Ե. 153. Ե. 154. Ե. 155. Ե. 156. Ե. 157. Ե. 158. Ե. 159. Ե. 160. Ե. 161. Ե. 162. Ե. 163. Ե. 164. Ե. 165. Ե. 166. Ե. 167. Ե. 168. Ե. 169. Ե. 170. Ե. 171. Ե. 172. Ե. 173. Ե. 174. Ե. 175. Ե. 176. Ե. 177. Ե. 178. Ե. 179. Ե. 180. Ե. 181. Ե. 182. Ե. 183. Ե. 184. Ե. 185. Ե. 186. Ե. 187. Ե. 188. Ե. 189. Ե. 190. Ե. 191. Ե. 192. Ե. 193. Ե. 194. Ե. 195. Ե. 196. Ե. 197. Ե. 198. Ե. 199. Ե. 200. Ե. 201. Ե. 202. Ե. 203. Ե. 204. Ե. 205. Ե. 206. Ե. 207. Ե. 208. Ե. 209. Ե. 210. Ե. 211. Ե. 212. Ե. 213. Ե. 214. Ե. 215. Ե. 216. Ե. 217. Ե. 218. Ե. 219. Ե. 220. Ե. 221. Ե. 222. Ե. 223. Ե. 224. Ե. 225. Ե. 226. Ե. 227. Ե. 228. Ե. 229. Ե. 230. Ե. 231. Ե. 232. Ե. 233. Ե. 234. Ե. 235. Ե. 236. Ե. 237. Ե. 238. Ե. 239. Ե. 240. Ե. 241. Ե. 242. Ե. 243. Ե. 244. Ե. 245. Ե. 246. Ե. 247. Ե. 248. Ե. 249. Ե. 250. Ե. 251. Ե. 252. Ե. 253. Ե. 254. Ե. 255. Ե. 256. Ե. 257. Ե. 258. Ե. 259. Ե. 260. Ե. 261. Ե. 262. Ե. 263. Ե. 264. Ե. 265. Ե. 266. Ե. 267. Ե. 268. Ե. 269. Ե. 270. Ե. 271. Ե. 272. Ե. 273. Ե. 274. Ե. 275. Ե. 276. Ե. 277. Ե. 278. Ե. 279. Ե. 280. Ե. 281. Ե. 282. Ե. 283. Ե. 284. Ե. 285. Ե. 286. Ե. 287. Ե. 288. Ե. 289. Ե. 290. Ե. 291. Ե. 292. Ե. 293. Ե. 294. Ե. 295. Ե. 296. Ե. 297. Ե. 298. Ե. 299. Ե. 300. Ե. 301. Ե. 302. Ե. 303. Ե. 304. Ե. 305. Ե. 306. Ե. 307. Ե. 308. Ե. 309. Ե. 310. Ե. 311. Ե. 312. Ե. 313. Ե. 314. Ե. 315. Ե. 316. Ե. 317. Ե. 318. Ե. 319. Ե. 320. Ե. 321. Ե. 322. Ե. 323. Ե. 324. Ե. 325. Ե. 326. Ե. 327. Ե. 328. Ե. 329. Ե. 330. Ե. 331. Ե. 332. Ե. 333. Ե. 334. Ե. 335. Ե. 336. Ե. 337. Ե. 338. Ե. 339. Ե. 340. Ե. 341. Ե. 342. Ե. 343. Ե. 344. Ե. 345. Ե. 346. Ե. 347. Ե. 348. Ե. 349. Ե. 350. Ե. 351. Ե. 352. Ե. 353. Ե. 354. Ե. 355. Ե. 356. Ե. 357. Ե. 358. Ե. 359. Ե. 360. Ե. 361. Ե. 362. Ե. 363. Ե. 364. Ե. 365. Ե. 366. Ե. 367. Ե. 368. Ե. 369. Ե. 370. Ե. 371. Ե. 372. Ե. 373. Ե. 374. Ե. 375. Ե. 376. Ե. 377. Ե. 378. Ե. 379. Ե. 380. Ե. 381. Ե. 382. Ե. 383. Ե. 384. Ե. 385. Ե. 386. Ե. 387. Ե. 388. Ե. 389. Ե. 390. Ե. 391. Ե. 392. Ե. 393. Ե. 394. Ե. 395. Ե. 396. Ե. 397. Ե. 398. Ե. 399. Ե. 400. Ե. 401. Ե. 402. Ե. 403. Ե. 404. Ե. 405. Ե. 406. Ե. 407. Ե. 408. Ե. 409. Ե. 410. Ե. 411. Ե. 412. Ե. 413. Ե. 414. Ե. 415. Ե. 416. Ե. 417. Ե. 418. Ե. 419. Ե. 420. Ե. 421. Ե. 422. Ե. 423. Ե. 424. Ե. 425. Ե. 426. Ե. 427. Ե. 428. Ե. 429. Ե. 430. Ե. 431. Ե. 432. Ե. 433. Ե. 434. Ե. 435. Ե. 436. Ե. 437. Ե. 438. Ե. 439. Ե. 440. Ե. 441. Ե. 442. Ե. 443. Ե. 444. Ե. 445. Ե. 446. Ե. 447. Ե. 448. Ե. 449. Ե. 450. Ե. 451. Ե. 452. Ե. 453. Ե. 454. Ե. 455. Ե. 456. Ե. 457. Ե. 458. Ե. 459. Ե. 460. Ե. 461. Ե. 462. Ե. 463. Ե. 464. Ե. 465. Ե. 466. Ե. 467. Ե. 468. Ե. 469. Ե. 470. Ե. 471. Ե. 472. Ե. 473. Ե. 474. Ե. 475. Ե. 476. Ե. 477. Ե. 478. Ե. 479. Ե. 480. Ե. 481. Ե. 482. Ե. 483. Ե. 484. Ե. 485. Ե. 486. Ե. 487. Ե. 488. Ե. 489. Ե. 490. Ե. 491. Ե. 492. Ե. 493. Ե. 494. Ե. 495. Ե. 496. Ե. 497. Ե. 498. Ե. 499. Ե. 500. Ե. 501. Ե. 502. Ե. 503. Ե. 504. Ե. 505. Ե. 506. Ե. 507. Ե. 508. Ե. 509. Ե. 510. Ե. 511. Ե. 512. Ե. 513. Ե. 514. Ե. 515. Ե. 516. Ե. 517. Ե. 518. Ե. 519. Ե. 520. Ե. 521. Ե. 522. Ե. 523. Ե. 524. Ե. 525. Ե. 526. Ե. 527. Ե. 528. Ե. 529. Ե. 530. Ե. 531. Ե. 532. Ե. 533. Ե. 534. Ե. 535. Ե. 536. Ե. 537. Ե. 538. Ե. 539. Ե. 540. Ե. 541. Ե. 542. Ե. 543. Ե. 544. Ե. 545. Ե. 546. Ե. 547. Ե. 548. Ե. 549. Ե. 550. Ե. 551. Ե. 552. Ե. 553. Ե. 554. Ե. 555. Ե. 556. Ե. 557. Ե. 558. Ե. 559. Ե. 560. Ե. 561. Ե. 562. Ե. 563. Ե. 564. Ե. 565. Ե. 566. Ե. 567. Ե. 568. Ե. 569. Ե. 570. Ե. 571. Ե. 572. Ե. 573. Ե. 574. Ե. 575. Ե. 576. Ե. 577. Ե. 578. Ե. 579. Ե. 580. Ե. 581. Ե. 582. Ե. 583. Ե. 584. Ե. 585. Ե. 586. Ե. 587. Ե. 588. Ե. 589. Ե. 590. Ե. 591. Ե. 592. Ե. 593. Ե. 594. Ե. 595. Ե. 596. Ե. 597. Ե. 598. Ե. 599. Ե. 600. Ե. 601. Ե. 602. Ե. 603. Ե. 604. Ե. 605. Ե. 606. Ե. 607. Ե. 608. Ե. 609. Ե. 610. Ե. 611. Ե. 612. Ե. 613. Ե. 614. Ե. 615. Ե. 616. Ե. 617. Ե. 618. Ե. 619. Ե. 620. Ե. 621. Ե. 622. Ե. 623. Ե. 624. Ե. 625. Ե. 626. Ե. 627. Ե. 628. Ե. 629. Ե. 630. Ե. 631. Ե. 632. Ե. 633. Ե. 634. Ե. 635. Ե. 636. Ե. 637. Ե. 638. Ե. 639. Ե. 640. Ե. 641. Ե. 642. Ե. 643. Ե. 644. Ե. 645. Ե. 646. Ե. 647. Ե. 648. Ե. 649. Ե. 650. Ե. 651. Ե. 652. Ե. 653. Ե. 654. Ե. 655. Ե. 656. Ե. 657. Ե. 658. Ե. 659. Ե. 660. Ե. 661. Ե. 662. Ե. 663. Ե. 664. Ե. 665. Ե. 666. Ե. 667. Ե. 668. Ե. 669. Ե. 670. Ե. 671. Ե. 672. Ե. 673. Ե. 674. Ե. 675. Ե. 676. Ե. 677. Ե. 678. Ե. 679. Ե. 680. Ե. 681. Ե. 682. Ե. 683. Ե. 684. Ե. 685. Ե. 686. Ե. 687. Ե. 688. Ե. 689. Ե. 690. Ե. 691. Ե. 692. Ե. 693. Ե. 694. Ե. 695. Ե. 696. Ե. 697. Ե. 698. Ե. 699. Ե. 700. Ե. 701. Ե. 702. Ե. 703. Ե. 704. Ե. 705. Ե. 706. Ե. 707. Ե. 708. Ե. 709. Ե. 710. Ե. 711. Ե. 712. Ե. 713. Ե. 714. Ե. 715. Ե. 716. Ե. 717. Ե. 718. Ե. 719. Ե. 720. Ե. 721. Ե. 722. Ե. 723. Ե. 724. Ե. 725. Ե. 726. Ե. 727. Ե. 728. Ե. 729. Ե. 730. Ե. 731. Ե. 732. Ե. 733. Ե. 734. Ե. 735. Ե. 736. Ե. 737. Ե. 738. Ե. 739. Ե. 740. Ե. 741. Ե. 742. Ե. 743. Ե. 744. Ե. 745. Ե. 746. Ե. 747. Ե. 748. Ե. 749. Ե. 750. Ե. 751. Ե. 752. Ե. 753. Ե. 754. Ե. 755. Ե. 756. Ե. 757. Ե. 758. Ե. 759. Ե. 760. Ե. 761. Ե. 762. Ե. 763. Ե. 764. Ե. 765. Ե. 766. Ե. 767. Ե. 768. Ե. 769. Ե. 770. Ե. 771. Ե. 772. Ե. 773. Ե. 774. Ե. 775. Ե. 776. Ե. 777. Ե. 778. Ե. 779. Ե. 780. Ե. 781. Ե. 782. Ե. 783. Ե. 784. Ե. 785. Ե. 786. Ե. 787. Ե. 788. Ե. 789. Ե. 790. Ե. 791. Ե. 792. Ե. 793. Ե. 794. Ե. 795. Ե. 796. Ե. 797. Ե. 798. Ե. 799. Ե. 800. Ե. 801. Ե. 802. Ե. 803. Ե. 804. Ե. 805. Ե. 806. Ե. 807. Ե. 808. Ե. 809. Ե. 810. Ե. 811. Ե. 812. Ե. 813. Ե. 814. Ե. 815. Ե. 816. Ե. 817. Ե. 818. Ե. 819. Ե. 820. Ե. 821. Ե. 822. Ե. 823. Ե. 824. Ե. 825. Ե. 826. Ե. 827. Ե. 828. Ե. 829. Ե. 830. Ե. 831. Ե. 832. Ե. 833. Ե. 834. Ե. 835. Ե. 836. Ե. 837. Ե. 838. Ե. 839. Ե. 840. Ե. 841. Ե. 842. Ե. 843. Ե. 844. Ե. 845. Ե. 846. Ե. 847. Ե. 848. Ե. 849. Ե. 850. Ե. 851. Ե. 852. Ե. 853. Ե. 854. Ե. 855. Ե. 856. Ե. 857. Ե. 858. Ե. 859. Ե. 860. Ե. 861. Ե. 862. Ե. 863. Ե. 864. Ե. 865. Ե. 866. Ե. 867. Ե. 868. Ե. 869. Ե. 870. Ե. 871. Ե. 872. Ե. 873. Ե. 874. Ե. 875. Ե. 876. Ե. 877. Ե. 878. Ե. 879. Ե. 880. Ե. 881. Ե. 882. Ե. 883. Ե. 884. Ե. 885. Ե. 886. Ե. 887. Ե. 888. Ե. 889. Ե. 890. Ե. 891. Ե. 892. Ե. 893. Ե. 894. Ե. 895. Ե. 896. Ե. 897. Ե. 898. Ե. 899. Ե. 900. Ե. 901. Ե. 902. Ե. 903. Ե. 904. Ե. 905. Ե. 906. Ե. 907. Ե. 908. Ե. 909. Ե. 910. Ե. 911. Ե. 912. Ե. 913. Ե. 914. Ե. 915. Ե. 916. Ե. 917. Ե. 918. Ե. 919. Ե. 920. Ե. 921. Ե. 922. Ե. 923. Ե. 924. Ե. 925. Ե. 926. Ե. 927. Ե. 928. Ե. 929. Ե. 930. Ե. 931. Ե. 932. Ե. 933. Ե. 934. Ե. 935. Ե. 936. Ե. 937. Ե. 938. Ե. 939. Ե. 940. Ե. 941. Ե. 942. Ե. 943. Ե. 944. Ե. 945. Ե. 946. Ե. 947. Ե. 948. Ե. 949. Ե. 950. Ե. 951. Ե. 952. Ե. 953. Ե. 954. Ե. 955. Ե. 956. Ե. 957. Ե. 958. Ե. 959. Ե. 960. Ե. 961. Ե. 962. Ե. 963. Ե. 964. Ե. 965. Ե. 966. Ե. 967. Ե. 968. Ե. 969. Ե. 970. Ե. 971. Ե. 972. Ե. 973. Ե. 974. Ե. 975. Ե. 976. Ե. 977. Ե. 978. Ե. 979. Ե. 980. Ե. 981. Ե. 982. Ե. 983. Ե. 984. Ե. 985. Ե. 986. Ե. 987. Ե. 988. Ե. 989. Ե. 990. Ե. 991. Ե. 992. Ե. 993. Ե. 994. Ե. 995. Ե. 996. Ե. 997. Ե. 998. Ե. 999. Ե. 1000.

{ } Ինուութի մենաստանին որպէս երեւի՝ եղև 'ի ժամանակս Թագաւորացն արծրունեաց, յորոց և նորոգեցաւ եկեղեցին. քանզի գրի 'ի հին վարս նոյն՝ Թէ զայն տեղի

Նրոց նշխարաց գնոյ առեալ թագաւորին հայոց յազգէ արծրունեաց՝ շինեաց փառազարդ եկեղեցիս, և կարգեաց քահանայս և կրօնաւորս: ⁽¹⁾

|| Բայն ծովեղերեայ յըռչտունիս, վասն որոյ և թովմա արծրունի՝ ի յիշին զայս՝ կոչի միշտ || Բայն աղաւնեաց: || Անի և ամբողջ շինեալ ի գագկայ արքայի արծրունեաց, որոյ շինութի և զուարճալի դիրք տեղւոյն՝ ճոխազոյն ստորագրի յերկրորդ պատմութե վարուց գագկայ առ թովմայի արծրունայ Ե. 6:

* Ի բազում ամբողջաց պարսպելոց յիւր անուն (այսինքն գագկայ), յերկուս տեղիս կարի իմն յոյժ հաճեալ նուաճէ: աննակառոյց լինելով. մինն առ եզերք ծովուն՝ որ է: Բայնն || ստան ի գաւառին ըռչտունեաց, որ է: յոյժ բարեխառն, ի չորից ծագաց երկրի օդոց առհասարակ ի նա շնչելով. նաև ծառաւք պաղարեցողք առ զարթեալ, և այգեւէտ բազմութիւն յոյժ վայելացեալ զարդարի. բղիւն և աղբիւրք բարեխառնք շուրջ զբաղաւն՝ օգնականութի մատուցանելով մարդկան ի բազում պէտս:

Ե Բայն և ի հարաւակողմն ուսէ ամբողջին մերձ կայ բարձրաբերձ լեառնն Բայն, որ ի պարնանայինն հասաւ բակաւորութիւն մինչև ցաշնանայինն և զանակ ամբարեալ պահէ: յինքեան զգալարութի սրմատոց և ծաղկանց, և զծիւնահոս՝ ամբարեալ ի պէտս թագաւորաց, և ամենայնի որ ցանկասցի որ առնուի: Իսկ ի գլխոյ լերինն հասեալ ի ջանեն դետք տահանակարկաջք յորդահոյք՝ ռրով ռոտոգանի երկիրն առհասարակ, որք և ի ծով անկանելով բղիւնն ձկունս մանունս առ ի պէտս վայելութե բնակչաց աշխարհին, և համբարեն ինչս բազումն ի դանձաթագաւորաց, զոր և արքայի առեալ նուիրէ ի դարմանս աղքատաց:

(1) Ի նոյն հին վարս սէյն յիշատակի Մոգոս անուն տահման ինչ յաւելն. Սահմանն ուր բնակեցաւ Թրք յաւելք՝ ընդ Թրակացաց իշխանութիւնն էր, որ այժմ կոչի Մոգոս: Բայն և թէ բնակուի թէ իմանայ զանգիտս նշխարաց Թրք: Մոգոս է անուն տեղւոյն՝ յորում շինեցաւ վերագրեալ եկեղեցիս: Իսկ թէ իմանայ զընակութիւն ի կենդանութե. ի պէտսպէս տեղիս բնակեցաւ նա, յորմէ չէ

մարմ որոշել թէ զինչ տեղի իցէ անուանեալն Մոգոս: Տէս ի նոր հայտատան. Թրք. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

« Եւ ինքն գազաթն ամրոցին է ծովահայկաց, և յոյժ վայելուչ. եթէ շարժեցի ծով յազեալ, ի հոգմոց՝ ծաղկածէ ալիքն զօռացուցանողք և վաճառք երևին. և եթէ մարտը յօղոյ լինիցի՝ զամենեցուն աչս զբաւէ զիւրն տեսանել ծաւալումն ։

« 1) ամս որոյ և արքայի ձեռն արկեալ չինէ ՚ի նմա տաճարս և սենեակս և փողոցս հրաշալիս պատկերակերպս և ազգի ազգի յօրինուածս, զոր ոչ բաւեմ պատմել. պաւրսպէ և զծովակողմն զօրաւոր վիմօք, դնելով զհիմունան յանհնարին խորութեւ ։ Եւ ինէ և ՚ի գլուխ պարսպին ընդդէմ ծովուն տաճար մի ձեմարանոց ոսկեգարդ և պէտպէս պաճուճեալ դեղովք՝ արեգակնահաւա ծառադայթածէս ՚ի խողտանս աչաց և յուրախութի սրտի՝ ինքեան և իւրոց արժանեացն ։ Եւ զդրունս կազմեալ կա մարաձեւս օդարերս զովացուցիչս, միանգամայն և լուսանցոյցս շողախաղացս, որք ՚ի ծագել և ՚ի մտանել արեգականն՝ փայլատակելով ՚ի վերայ ծովուն՝ շող գործեն ՚ի սիրտս տաճարին. և յերփն երփն շրջըջելով զդրօշեալ պատկերատիպսն և զզանազան յօրինուածսն՝ զմիտս հիւսցունէ զտեսողայն, և ՚ի վեր անդր անցանէ քան ըզպատմողաց դիտութիւն. իսկ մեր ՚ի բազմաց զսակաւս յիշատակելով՝ ահա ասացաք որ ինչ յաղագս Խաւանս աւանի ։

« Կատմէ սյուր Գ. 11. և զչինութի կամ զնորոգութի եկեղեցւոյ նըյ կուսին ՚ի նմին գազկայ արքայէ. * Եւ նեաց գազիկ պարսպաւոր ամրափակութի զլուրն յԽաւանին ուշտունեաց՝ զաւերեալն ՚ի բազում ամաց շինեալ նորոգեաց. և զեկեղեցին որ ՚ի նմա՝ յանուանակոչութի նր նծածնին մարիամայ, և զարդարեաց զնա մեծագանձ սպասուք, և եղ ՚ի նմա զխաչն զոր յիշեցաք վերագոյն, յորոյ ձեռն ծանուցաւ զօրութի հրաշագործ ։

« Կնի սյուր շինութե գազկայ երեւելի եղև ոստան, վասն որոյ յայսմաւորս փետրվարի 27. ոստան միանգամայն ընդ վանայ կռիւ ակժոռ հայրենեաց սենեքարիմայ արքային արծրունեաց՝ իբր մի յարքայանիստ քաղաքաց ։

« Կամ 1396. յայս քաղաք նահատակեցաւ զարքաիւ կաթօղիկոս աղթամարայ. (1) Եւ պէք. (1423.) սքանչար պէկն յաւեր դարձոյց զվան քաղաք, և զոստան ան-

չիք. և կռիւն Թրակացի՝ զի մալ Թրակիտ գաւառի ։

Բողաղոր նոցա բիւզանդիա է ՚ի (1) Եւստմաւ. ՚ի 26. յուճիսի-

մարդաբնակ արար : (1) Տես 'ի նոր հայաստան . Թղթ . 158 :

|| Եւստակ : Աւելի մերձ 'ի յոստան, ուր էին ապարանք վարդ պատրիկի, և յորում վերոգրեալ գաղիկ արքայն աւարար այլ լինու թիս նախ քան զթագաւորելն իւր մինչդեռ էր զօրագլուխ : * Իսկ 'ի տիրական զօրավարութեն զաղկայ (ասէ թովմա արծրունի Դ . 11 .) սկզբնաւորեալ ձեռակերտ իւր՝ շնեաց զհողարլուր բարձրաւանգակն 'ի || Կապուտ գեղ, յափն գետոյն յեւս կոյս՝ որ հայի յոստանն աշտունեաց, յորում տեղւոյ ապարանք պաւրապաւորք վարդ պատրիկի ընտանաց հայկազնոյ, և վերականգու նմա թողոր զյովաննէս ոմն քահանայ . . . և ընտւմ տեղւոյ բանակ կրօնաւորաց կարգեաց, և հաւատաց զառաջնորդութիւն նախասացեալ քահանային . . . և զատուցանէ զօրավարն վանիցն գեղս բաւական առ ընկալուան հիւրոցն 'ի տեալութի աղքատացն, շնէ անդ և զեղեցի վայելապէս պայծառութիւն, և անուանէ զնա յանուն նր Ստորոսի առաքելոյն || :

'Իրգեղ : Ընտն զորմէ թովմա արծրունի Դ . 2 .

* Ընտն զաւանկ 'Իրազեղ շաւանին աշտունեաց աւանալ ածեն 'ի տեղի վաճառուն ոստանին աշտունեաց, արկեալ տոռունս 'ի պարանոցս, հանն ընդ սուր (ասպաւ աւանկն բուղայի) || : (2) նոյն յիշատակէ և այլուր Դ . 13 .

* Ընտնալ 'ի զէն և յասպազէն 'ի 'Իրազեղ ընտունեաց : Ընտն կրկին դտանին 'Իր Գեղ, 'ի կողմանս վաւայ :

|| Եւստակ : Տեղի ձովեղերեայ՝ ուստի մանաճիհր աշտունի զգրեալն վիճակի նոյն յակորայ մօրնայ հայրապետի ետ գահափոխել 'ի ծով . յիշէ զայս տեղի և թովմա արծրունի Դ . 2 . կողմով 'Իրն || Եւստակ : որ զրեղ նորա յայտ առնէ յապառաժի : (3)

(1) Որպէս պատմե անանուն շտունափոխ սամուելի :

(2) Ընտն Մանսէրտ՝ ուրիշ ուրիշ գրի և Մանսէրտ : զի բերգն՝ ուր մանաճիհր զգրեալն էր 'ի Կապան . 'ի վերոգրեալ հին վարս յընդ (գրեալ 'ի Թուակաթաւ Եղ .) գրի Մանսէրտ . 'ի մեր զերկառաւան սարկաւազանն 'ի բերգին Մանսէրտ կոչեցեալ || : Իսկ յայլ վարս յորին յընդ (որ

գրեալ է 'ի մաղարիայ աշակերտե մարազէի . և գտանի 'ի հին ճառ ընտրի ուղղագիր քան զգրեալ գրեալն .) նոյն բերգ գրի Մանսէրտ . 'ի ընտնաճիհր աշտունի՝ առեալ գրի յերկնաց և 'ի սար կաւաքաց որ շուրջ զքաղաքան էին՝ և գնաց յերկիր իւր, և տարեալ զնոսա 'ի բերգն որ մերձ էր 'ի սահման աշտունեաց՝ որ կոչի Մանսէրտ || : Եւստակէ 'ի մե,

Ինկանի 'ի աշտունիս . քանզի յայտնաւորս 'ի 15 դեկտեմբերի զերկիրն զոր 'ի վերոյ կոչէ Վաւառ աշտունեաց , ստորեւ կոչէ՝ Վաւառ հնախերայ . * Եւ գաւառն Սանսկերայոյ ⁽¹⁾ մնաց այնպէս ընդ անիծիւք (որքն յաւորայ) զամս 7 : Եւ 'ի Հին վարս նորին նոյ որ 'ի ճաւընտրի՝ դնի . * Եւ զերես ամս ընդ անիծիւք եկաց երկիրն աշտունեաց : Եւ յիշմ' կոչի Վաւառ ըստ վկայելոյ յայտնաւորաց՝ որ կայ մինչև ցայսօր : Տես 'ի նոր հայատտան . Թղթ . 159 :

Պարծիս . Վիւլ՝ որ յայտնաւորս 'ի 22 օգոստոսի դնի յայս գաւառ . * Վնայեալ հասին 'ի գաւառն աշտունեաց 'ի վերայ գեղջին՝ որ կոչի Պարծիս , և անդ դադարեաց եկաց աստղն 'ի բարձրահայեաց տեղւոջ . և անդ եղին զնշարար նք առաքելոյն (Թովմայի) 'ի քարեայ տապանի , և շինեալ եկեղեցի՝ եղին 'ի դրանդի եկեղեցւոյն . և շինեցաւ տեղին վանք միաբնակեցաց : Եւ յայկեալ դնի և 'ի ձեւագիր յայտնաւորս :

Սակայն յերկուս Հին ճաւընտիրս 'ի նմին պատմութեւ պատմի՝ Թէ հռակ յետոյ նշարարք նոյ առաքելոյն փոխադրեցաւ իջ 'ի Պարծիս գիւղ՝ որպէս դնի յայտնաւորս , այլ 'ի Պիծիս գիւղ՝ 'ի մատակայս մանապէկերայ . * Վնաց

աագիւր օրինակ ինչ յայտնաւորաց 'ի վարս նորին նոյն յակորայ՝ 'ի վերայ Մանսկերայ անուանս 'ի կրկն տեղիս ևս եգեալ կայ տառս զ ՎՄանսկերան ուղղելով 'ի Մանսկերա . և հաւառակ այսմ աղուր 'ի ին ճաւընտրի 'ի քաց բարձեալ և տառն զ. առ 'ի զՄանսկերան ուղղել 'ի Մանսկերա : Տես զայսմանն և 'ի ստորեւ 'ի վերլուծութիս Պարծիս գեղջն :

Այլ զՄանսկերա գիտեմք լի . նել 'ի հարք գաւառի , և երեի լի . նել հեռի 'ի ծովեղերաց . և ի՛նչ առ ծովեղեր՝ որպէս Մանսկերան ընցուցանելոյ յայտնաւորաց , ուստի և մանաճիհր զգերեալն ետ ընկենուլ 'ի ծով . (Թեպէտ և 'ի ճաւընտիրս Մանսկերան յիշատակի միայն իբրեւ տեղի՝ ուր մահաճիհր ևս զգերեալսն 'ի կապանս , և այնչ յիշատակի Թէ և անտի ընկել 'ի ծով) : Մարթն և ևս ա. տել , և Թէ գուցէ փոխանակ գրելու Մանսկերա (իբր Մանսկիհր ,

կերա .) զրիպակաւ գրեցաւ Մանսկերա . կամ Մանսկերա :

Եւ յայպէս այս տարբերութեք կարծիս արկանեն 'ի միտս քննուց՝ Թէ կամ յաղաւաղելոյ գըրչաց , և կամ յաղաւաղելոյ բերա , նոյն առիթն տաեալ և ոչ մի տեղին փոխանակ մեւոյն՝ զանգամ տեղիս կարծելով զմի և զնոյն տեղի . այլ մի անուն փոխանակ մեւոյն , այսինքն կամ անունս Մանսկերա փոխանակ Մանսկերա , և կամ Մանսկերա փոխանակ Մանսկերա . և յերկայս արկանեն՝ Թէ քողարք Մանսկերա . զորմէ յայտնաւորս 'ի 1 . յունի . տի պատմի՝ և Թէ Սենկերաբի՝ արքայարժունեաց ետ կոչսեր՝ (զոր և ոմանք գրեն Մանկերա .) Թեւրեւ և առն այս բերգ , և ոչ Մանսկերան որ 'ի հարք :

(1) 'ի միւսն 'ի ձեւագիր յայսմ աւաւորաց գրի տառն՝ Վաւառ Մանսկերայ . և 'ի վերոյ՝ Մանսկերա :

շարայարեալ տողադրէ զհաստակաւոյցն վիմայ գարգս. յորոյ վերայ լար եղեալ ձգէ զպարիսպն շուրջանակի՝ իբր ձիարշաւանօք հինգ:

« Եւ պարիսպն է հրաշակերտ ահեղակերպ բարձրաբերձ, լայնանիւտ բրդամբր և բարձրացեալ աշտարակօք զարդարեալ, անկիւնաւոր խորանանման՝ տախտակէ յինքեան ունելով գահոյք սրուանաց. յորում հանդերձ որդւովք և ազատակոյտ զօրօք միշտ ուրախանայր արքայ: Խակ և զգլուխս պարսպին սծեալ՝ ի կիրճս դժուարածս քարանձաւին՝ ի համբոյրս միմեանց մերձեցուցանէ, ի ջրթունս խորայատակ հիմանց ծովուն դնէ դրունս ահաւորատեսս հաստահեղոյս բեւեռապինդս:

« Եւ զմասն ինչ ծովուն ի կղզին կոյս հատանելով հրաշլիս իմն ներգործեաց, բազում նաւաց յորինեալ խաղաղ և անրոյթ նաւահանգիստ. բարձրագոյն հրաշակերտեաց քան Ղէքսանդրին ի մակեդոն քաղաքի. և որպէս ինձ Թուրք զոնցոյց զարմանալեօք զՍամիրամեան փորուածոյ սենեկօքն, և զամբարտակաւ պետոյն (1) որ առ տորոտաւ լերին վարագայ, զի նորայն գոնեայ ի վերայ ցամաքի, իսկ տա ի մեծ խորոց ծովուս արուեստաւ կալ հարոտահարէ զամենայն միտս և զգործս իմաստնոցն յառաջ քան զինքն եղելոց:

« Ստամբուլ ապա զինուի քաղաքին՝ զոր կառոյց ի խնդրոյ այլոց. * Եւ յուր հետեւ ժողովեալ (ասէ) ի դուռն արքայի իշխանաց և տերանց, ազատաց և ռամկաց, եպիսկոպոսաց և կրօնաւորաց, զի ամենեքեան ան անդր փութապէս շինուածս և ձեռակերտս հաստատեսցեն, հրաման տայցէ՝ զի լինիցի տեղի ապաստանի ամենայն հինից ի Թշնամեաց եկելոց: Եւ Թագաւորն զԹացեալ՝ ոչ արդեւու զինդրեալ պարգեւն, և զինի հնգից ամաց՝ յորմէ հետէ սկսան շինել՝ պայծառացեալ բարձրացաւ շինութի քաղաքին առաւել քան զառաւել: Եւ այնժամ և իւր իսկ արքայի ամենիմաստ հաստողութքն հանդերձ բազում արուեստաւորօք զլար ճարտարութե ի ձեռն առեալ՝ գծել միանգամայն և գծադրել նշանակել առ տորոտաւ լերինն՝ որ է զադաթն կղզոյն զտեղիս արքա ցուցանողս վայելաւորս ըստ արժանի կայենից արքայաւ

(1) Այսպէս յորինակին, որ մեզ ընտրելի է յաւեալ յոմսոյցօ Թերեոստուգացոյն օրինակից ուղղադրեցի ըստ ժամանակին. զի ըստ մահ ուղղագրել:

կանս իւրոյն հանգստեան, ձգելով պարսպունս, յարգաբերելով զփողոցս, և դարս դարաստանաց, և զահա ըստ գաւաից տէրութիւն, և բուրաստանս և պարտէզս բուրաստանաց և ծաղկոցաց, որոնեալ հովիտս, զորս վաղվադաւի ի ամենալ 'ի կատարումն հասուցանել: զամենայնս. և ա և ծառաստունկ բազում, զոր ուռգեալ արբեցուցանեն 'ի բարեհամ և անսպառ աղբերէն՝ որ ակնարկելովն ինսամոզին նոյ՝ կայ 'ի մէջ քաղաքին ॥

Եւ որպէս յայտ է՝ նախնիք շէին շինեալ անդ քաղաք, ալլ միայն ամրոց 'ի սլատապարիւ: Իսկ զագիկ ճլ միայն հիմնեաց և 'ի կատար հասոյց զքաղաքն, ալլ և յամրոցի ամրոց արար զանազան շինուածս, քանզի * Այրսպէ (աստէ) անմերձենալի ամրութիւն և զծայրս ամրոցին, և շիւտեալ 'ի նմա շտեմարանս մեծամեծս և համարարնոցս, օրհանգամայն և տունս զանաւոց և ասպաղինաց անհուն բազմութիւն ॥

Այն ժաղործ եղև և շինուած տաճարին, որ էր պալատ 'ի պէտս զբռանաց հանդիսի, և ճլ 'ի պէտս եկեղեցւոյ. * Հրամայէ (ասէ զագիկ) Թաղաւորն շինել տաճար մի քառանկիւն իս. կանգնաւ ունելով զափ լայնութիւն և երկայնութիւն, նմանապէս և 'ի բարձրութիւն որոյ որմնին լայնութիւն երիւք մեծարայլութիւն լափով ունի զպարզութեան. զունդ անապակ կրոց և քարի իրբև զհալուածս կապարի և պղնձոյ ընդ միմեանս խառնեալ: Եւ շինուած տաճարին 'ի հիմանց անտի մինչև ցգլուխ նորին 'ի Թուխ կաղմեալ, առանց սեանց ունի զհաստաութիւն... Այնի և խորանն կամարակիցս և անկիւնս և շրջապատս գեղապաճոյճս, անթիւ մտաց և անգննելի ալաց. ունի և գումբէթս երկնահարթս օսկէզարդս և լուսաճաճանչս... Եւ է կարգ շինուածոյ տաճարին ահեղ իմն և զարմանալի... Եւն 'ի նմա օսկէզարդ զահոյճ՝ յորս բազմեալ երևի արքայ նազելի ճոխութիւն. շուրջ զիւրեաւ ունելով սլատանեակս լուսատեսակս սպասաւորս սւբախութիւն. ընդ նմին և դասս կուսանաց և խաղս աղջկանց զարմանալոյ արժանիս. անդէն և տուներամբր կաց հոյլք, և ըմբշամարտաց պատերազմուիք. անդ և դասք առեւծոց և այլոց գազանաց. և անդ երամք հաւուց զարգարեալք 'ի պէսպէս պաճուճանս... Երեալ էն 'ի նա (այսինքն 'ի տաճարն) դրունք հատուածոյք մանր յօրինուածովք և հրաշալի գեղգեղմամբ. 'ի բանալն իւրեանց երկբացիկք են օդաբերք զովայուցիւք:

իսկ հուլայ առ միմեանս գոլով երևին իբրեւ զմի պատկեր:

Պատմեաց մեզ և հաւատարիմ ոստիկան մի ՚ի գործաւ վարաց քաղաքին, եթէ եմուտ ՚ի շինուած տաճարին և ը կաթ՝ լտերս իբրեւ երկերիւր հազար... լակ և հարստ փառաց տաճարին՝ յամենայն կողմանց զաւ... միջ քաղաքին երեւի իբրեւ զմեծ մի բլուր, ճիւղ նուազեալ բարձրութեան զքարանձաւ ծայր կղզւոյն:

Ըստ այսմ ստորագրէ ստորեւ Է. 8. և զհոյակապ շինուած եկեղեցւոյն. * լաքանդի ճարտարապետ արուեստին (ասէ) էր լ'անուէին՝ զոր ՚ի վեր անդր ցուցար, այս լի իմաստութեամբ և զօրաւոր ՚ի գործս իւր, հրաշակերտէ զեկեղեցին զարմանադործ արուեստիւ. և զոր վերագոյն ցուցար կրօնաւորն՝ ձեռն տայնկորագրել զքարինման ճշգրտագործ նմանահանութեամբ, սկսեալ յարբահամայ և ՚ի դաւթէ, և մինչև ցտէր մեր քաջ, զդաստմարգարից և առաքելոց յօրինեալ ըստ իւրաքանչիւր հանդիսի զարմանադործ տեսեամբ ստեղծագործեալ ջոկադրէ:

Ըլ ՚ի կարգս եկեղեցւոյն զհոլով երէց և զերամս հաւուց, միանգամայն և զդաստ գազանաց խողից և առ ռիւծուց, ցուց և արջոց բնդդէմ միմեանց զարդարեալս զկենդանականին նոցա յուշ առնելով զմարտ՝ որ է յոյժ ըղձալի իմաստնոց: Ըծեալ զթիկամբ եկեղեցւոյն՝ և շրջապատ պարուսակ մի պանծալի մանրամասն հատուածովք յօրինեալք, կերպագրեալ որթս խաղողաբերս, այգեգործովք և գաղանովք հանդերձ համակեալք. որոց և կերպարանքն այլ և այլ զանազանութեամբ ըստ իւրաքանչիւր մասին առբերեն զտեսակս:

Լակ ՚ի չորից կողմանց ՚ի վերայ գաղաթման սրբուէցն ճշգրտագործեալ զչորից աւետարանչացն պատկերս... տնագրելով և զփրկական պատկերն՝ որ... է ՚ի կամարս արեւմտական խորանին: Եւ մանահան ճշգրտութեամբ յօրինեալ է բնդդէմ փրկին և զփառազարդ պատկեր արքային գագկայ, որ մեծապարծ հաւատով բարձեալ ունի զեկեղեցին ՚ի վերայ բազկացն...

Ըլ ՚ի հարաւակողմ կուսէ խորանին ՚ի վերայ դրան եկեղեցւոյն՝ յօրինեալ է տեղի դահլից ՚ի բարձանց ՚ի խոնարհ, կամարաձեւ աստիճանօք զէջն ունելով, որպէս զի իցէ տեղի աղօթից լծագաւորին զուսպ և զերծ ՚ի մարդկանէ... Լակ ՚ի ներքուստ կողմանէ զսրբութիւն սրբութեցն հրաշալիս իմն յօրինէ նկարապաճոյճ դէղովք, դրամբ արծաթապատօք, և լի ոսկեհուռն զար

դիւր, ոսկեպատ պատկերօր, և ակամբ պատուականօր, և մարդարտաշիւս զարդիւր, և պէտպէս երեւելի և պայծառ սուսերս: Եւ զբոլորս ըստ մասին երեւին մինչև արժիւ, զորոց տէս և ի նոր հայաստան. թղթ. 152.

Այլ յիշեալ աստէն թովմա արծրունի՝ թէ յորի անուն զառուցաւ և կեղեցին, բայց այլք կոչեն յանուն որ խաշին. զնոյն ակնարկէ ի հարեանցի և նոյն ինքն թովմաս յառաջին վարս գազկոյ: Եւ վասն այսորիկ զուխան զամ զմենաստանն աղթամարայ վարդան աշխարհադիր կոչէ յանուն որ իրալի, յոր անուն կոչի մինչև ցայսօր ⁽¹⁾, Տէս և ի նոր հայաստան:

Եւ արունակօղն պատմութե թովմայի արծրունայ յիշատակէ զայլ ևս նշխարս որք գտանէին աստէն՝ յասելն. Զանապազ ապասաւորէր որ ուխտեացն՝ որ էին ի նա կաթաղիկէն յաճազարդ և ի գեղապաճայ՝ որ եկեղեցւոյն և գեղապանս անուանակաւութե որ իրալին. զի զնա ընտրեաց անձ, և հաճեցաւ ընակիլ ի նմա. և եդ ի պահեստի զգանձս անայլինս՝ զԹոռ մերոյ որ լուսաւորին զպարթևէն գրիգորի, և զԵղանն սրբարար անայլին խորհրդոյն, և զԵստի որ միջոյն, և զԵաւազան ամենազօր անոյն՝ որ հովուէր զժողովուրդն ինն ... և զՆորդաթափա աշխատասէր ստիցն որ կուսին հոխփումայ, և զժողպպասն ներկեալ որ արեամբն, և զԵազուկ մարտիրոսին թղային արդմանհի՝ ազգակցի ⁽²⁾ պրուտու ⁽³⁾ կուրապաղաւն, և զայլ ևս նշխարս մարտիրոսացն:

(1) Թերեւս տառ բերեալ եղև իսպնի գարեգանից, և վասն այնորիկ կոչեցաւ յանուն Սի խալի. քանզի վարդան յետ գրելս՝ թէ Թեօփարոս շինեաց զկղզին աղթաւ մարայ. իսկ և իսկ յարէ. ի գարազանից տարան զիսպնի՝ որ յանուն որ անծանօթն և այլն: Սա նուաճք զի երկու օրինակք (թէ պէտ և նորք և ոչ հնագիր) յաւելումն զօգոս և՛ յասելն. Շի. նեաց զիկզին աղթամարայ, և ի գարազանիցն տարան զիսպնի և այլն:

(2) Երբեմնէն միպպաւ գրի Աստուի:

(3) Վասն և յանական անուն

պատուոյ. որ առնոստ գրի՝ Բա. Գո. սովին անուամբ կոչէ այս հեղինակ զԱրդմանն արծրունի՝ որ իշխեր ամբի բերդին, և այլ տեղեաց ինչ ի վասպուրական աշխարհին՝ զինի բաժնաւ իշխաւ. նութէ յունաց ի նոյն նահանգէն: Իսկ թէ զիսպ. ազգից իցէ արդմաննի վայի, չունիմք ինչ հաւաստի գուշակել: Կամ թերեւ այլ որ իցէ Արդմաննից այդ ի ծանուցեալ վկայեն՝ զոր անունք: Սիսպն թէ չիցն եղևալ գորա զԱստուի բառ գտնանակ Աստու. նալի, որ չէ ինչ զարմանք. զի ճշգուծեք բառից և կուրութիւն եղերաց սպաւ և յոյժ ի գիրս

1) Ենաստանն աղթամարայ՝ի սկիզբն ժԻ. դարուն եղև աթոռ կաթուղիկոսի՝ զորմէ գրեցաք ՚ի վեր անդր ՚ի ներածութե նահանգիս. տես անդ, և ՚ի թովմաս մեծութեցին՝ որ գրէ վասն գրիգորի տաթևացւոյ, ինչ ընդդէմ զինեցաւ նա այսմ աթոռոյ բանիւ և գրափն իւրով (որ է իբրև թուղթ շրջաբերական,) և ՚ի բայ եհան ՚ի հաս. զանդութէ նորա զերկիրն քաջութունւոյ՝ այսինքն զար. ձեշ:

2) յայ գաւառ զնէ վարդան Ի արհագիր զանազան ուխտս՝ այսինքն մենաստանս, յատկ և. * 3) Եւրջտունեաց գաւառին կան 1) Թ ուխտն՝ Լարեկ, 1) Թ յակոր, 1) Թ վարդան, 1) Թ թումն, 1) Եւրջնապատ, 1) Կարեն, և 1) Զթամար կղզին ՚ի միջ ծովուն, ուր կայ 1) Թ ուխտն Իսաւն հարաւար՝ զոր վնեաց գագիկ թագաւորն արծրունեաց: 1) յւ պէտ զնի ՚ի տպադրեալն, բայց ՚ի ձեռագիրս ոչ յիշու տակին այսպիսի մենաստանք, այլ միայն 1) Զթամարայ Եւր. իսաւն, 1) Լարեկավանք, և 1) Կարեն:

3) Եւրայ, կամ 1) Եւրանից վան: 4) Իսաաւակի ՚ի Ճաւ ընտիրն ՚ի վարս Երց ատովմանց. * 5) Եւ Երն մանածիհք աւտունի իւր Եւր ընկերօրն յառաջ անցեալ ՚ի սահմանս իւրեանց աշխարհին (որ է աւտունիք) կատարեցան ՚ի տեղոջն որ կոչի Եւրայաց վանք, որ և ամփոփեալ նշխարք ոսկերացն ծածկեալ կան յեկեղեցոյն որ ՚ի բլրին:

6) Եւրամաւուրս օգոստ. 1) Եւստ միում ձեռ.՝ գրի Եւ իսարանց, և ապա Եւրարանից. * 7) Եւ մանածիհք Եւրն ըւրջտունեաց՝ անց, զիմեաց յամուրս իւրոյ գաւառին, որոց զհետ ընթացեալ պարսիցն, և հասեալ կոտորեցին զոսսա ՚ի տեղին՝ որ կոչի Եւրարանց: 8) Եւ զհնի՝ վասն մարմնոյ Եւրյն գրէ. * 9) Եւ ինն ՚ի տեղին՝ որ կոչի Եւրարա նից վանք:

ՅՈՍԳ (1):

1) Երկրորդ գաւառ երեւելի յայսմ վաստուրական նահանգի, որ առ պտղամիայ կոչի (1) Եւստի (2): 1) Եւստ

Թովմայի արծրունւոյ: ևս առաւ. և եւ ՚ի գրուածս շարունակօղի ըզ պատմութի նորա:

(1) Ստեպ գրի այսպէս, և առ

կառ ուրեք Տ-ի:

(2) Եւ. 15. ԹզԹ. 156. ըստ ապ. պէրցիոսի: Եւ Թեպէտ պրո. զոմէսս զնէ զնոյն զհնի Մձիտ

Վիշ անուամբ յիշե երատաթմենէս առ սղրաւնի գիրք Թ. Թղթ. 80. միք՝ ի պարիսպն շափրամայ (1) : Վրոյն պէս և ի քաղաւած նորին սղրաւնի գիրք ժն. դաւրոս (ըստ մեզ տօրոս) լեւոն մերձ դնի լիտօգիտ և Վօրէէս քաւաւոյ Թեմն Կոյոյ :

Վ ան. Հնագոյն քաղաք ի մէջ հայաստանեայց, և մի յերևելի հին քաղաքաց համարեն աշխարհի, որք շինեցան ի նախնի փրնակատաց և ի դիւցազանց : ի սկզբան անդ կուէր լիւն (2), ապա կրճատմամբ կուեցաւ Վ ան, որպէս յայտ է ի ք. նից տամուկի՝ որ ասե. * Ը ամիլ բամ շինե զՎմուրն լիւն, որ այժմ կուի վան : Որպէս և շիրակայ աւանն համառօտելով կուեցաւ Ը կրակիւն : լիւն էղիւ Թղթ. 67. ուրոյն յիշե զվան, և ուրոյն զաւան իրրե յարակցեալ. * լիւնուին զանմատոյց ամուրսն, զցառնի քաղաքն, զանին, զարտագերս, և զաւան իւն

քաւաւին ի մէջ ակոնց եւքրաւայ և օրգրիսի, բայց յայտ է թէ նախնիք քաղաւ ուրեք սիւս, լեցան առաւել ի նշանակելն ըզսեզի կամ զգիրս քաղաքաց ինչ կամ գաւառաց, քան թէ ի նշանակելն զնշուան անուանց նոցա :

(1) Ըն ձորին սղրաւնի Թղթ. 529. յիշատակի ի հայաստան տե. զի ինչ Օթին տնուն՝ ի կողմանս պարսպին շափրամայ և կորգուաց, որ և եղծեալն Տոսպ անուան :

(2) Վմուրն լիւն և թիկ անուն ծաւ ուլլում քաղաքագեղձ որ յի. շատակի առ յովհաննու կանոն գիկոսի՝ յալլում նահանգի : լիւն լիւն անուամբ կուի զվան և մեւ բայց երեց ի պատմուն նոյն ներսիսի՝ ստորագրելով և գգիրս նորա այսպէս. " Լիւ անտի անցեալ (մեծին ներսեթ) ընդ վասպուրական գաւառ, և քաղաւ աւարս հանգեալ ուրախութի մեծաւ ի մեծ և յանուանի Գիւղաքաղաքն՝ որ ունի բարաբլուն մեծ բերդ, աղբերք բարեհամբ և պաղարերք անոյւր յուր զամբոցովքն. և աւ ծաւն Գիւղին (այսինքն Գիւղաքաղաքին որպէս եգ ի վերոյ.) լիւն և կուեցեալ, և ուրն ներսիսի հանգեալ ի նմա վան վայել յակած տեղւոյն այնորիկ, և լուսազարդեալ նր և կեղեցեացն որ

անգ կային. և վայելապան ծաւուն հայելոյ, և օրհնեալ զնոստ ուրն ներսեթի այսպէս ասելով. Ս'ի նուազեացիս ի բարութեանց քոյ յաւիտեան :

Լիւն ընդարձակող վորգանայ աշխարհագրի յալլումա տեանցեալ բերկ զանունս Վմուր, որ անհիմն երի լինել. քանզի Վիկնոս (ասե) ունէր կին զտփրամ, որ երկուցեալ ի կնոջն՝ փախեաւ ի յելլադա. և նա առաքեաց առ զարա (ոյն է՝ արայ) հայոց թա. դաւորն՝ զի երթիցէ առ նա, և լինիցի նմա տղր. և նա անայր գետոյ զնա. և ոչ կամեցաւ գնալ, և շափրամ քաղաւ զորութիւն եկն ի վերայ զարայի. և պատերազ մեալ սպան զարայ. և ինչ թա. դաւորեաց հայոց մե. տարի : Լիւ շինեաց զբերդն վանայ, և կոյեաց զանուն քաղաքին Վմուրս, զոր յետոյ երուանդ փախեաց, և եգ զանուն քաղաքին լիւսանգաւան. զոր յետոյ հրամանաւ արաքիսի զլիւսանգը բարձին, և մեաց աւ ծաւն քաղաքին Վմուր : լիւն զլիւսանգաւանն ալլուր գիտեցի լինել ի պատմութի խորեանցոյն : Հաւանական թուի և աւանգու թին՝ թէ վան թագաւոր հայկա. զուն նորոգեալ զայդ քաղաք : յիւր անուն անուանեաց :

րեանց . . . զ] անն աւան, ընդ նմին զաւանսն իւր ։

Եւս քաղաք անկանի 'ի Տոսպ գաւառի՝ ըստ որում
դնէ յովհաննէս կաթուղիկոս . * Եւ իրեւ եկն նա (այս
ինքն գաղիկ արծրունի) 'ի վան 'ի Տոսպ գաւառի ։
Հայսմանէ առ խորենացւոյն ք . 35 . կոչի քաղաքս Ս ան
փառայ . Իսկ առ թովմայի արծրունւոյ իրեւ մի անուն
յիշատակի Ս անփառ . որպէս յասէն ք . 17 . * Կատար
րեալ աշտ զկէանս իւր մեռաւ 'ի Ս անտոսպ՝ յից . Թուա
կանութեան հայոց ։ Եւսպէս զնի՝ իբր յեթմն տեղիս .
Հայսմանէ թերեւս և առ պտղովեայ յանուն գաւառին
և այս քաղաք անուանի իսթէր :

Կոչի նաև Վաղարշապատ, որպէս յայտ է 'ի խորե
նացւոյն, որ 'ի ք . 18 . գրէ՝ Թէ Վաղարշապատ զգերութիւն
հրէից բնակեցոյց 'ի Վաղարշապատ . զոր 'ի ք . 35 .
('ի խոսիլն զնոցունց գերելոց հրէից) կոչէ Ս ան փառայ .
Եւստ այսմ և վարդան 'ի նմին պատմութե . նոյնպէս և
թովմա արծրունի՝ յասէն . * Վաղարշապատ հրա
շակելին յոյժ և փառաւորացոյն յամենայն կողմանց վաւ
պուրականի ։ Հայսմնի ևս ասէ վանն ափնի ոստիկա
նին . * Հեղակարծում եկն եմատ 'ի Վաղարշապատ
մայ 'ի Ս անտոսպ ։ () նոյն է տեաանել և 'ի Է . 14 .

Իսկ շարունակուն 'ի թովմայի արծրունւոյ կոչէ զվան
Շափրաճէն . * Եւսէին (սենեքերիմ և գերանիկ եղբայր
նորին) զանտատոյց ամրոյն զՇափրաճէնէն զաւանսն ըգ
վան ։ Եւ յայսմաւորս 'ի 8՝ հոկտեմբերի կոչի Ս ան
վնայ . * Եւսկեցան հանդէպ Շափրաճէնի, այս է հան
դէպ Ս անփերի (1) :

Եւսպէս կոչեցաւ վանն շինելոյն 'ի Շափրաճայ հրա
շակաւոր տիկնոջէն, որոյ յետ մահաւան արայի չըջեալ
յամանային ժամանակս 'ի հարաւակողմանս հայաստա
նեայց, և յոյժ հաճեալ կամեցաւ անդէն շինել քաղաք
ինչ յիւր ամարանոց ։ Եւ ճանապարհորդեալ ընդ արեւ
ելս՝ եհաս յեզր ծովակին աղւոյ, որ այն ինքն է՝ ծով
բզնունեաց, և եզիս անդ երկայնաձև բլուր ձգեալ
յարեմուտս հիւսիսոյ . իսկ 'ի միջոքեայ կամ 'ի հարաւոյ
հողմանէ՝ քարանձաւ իմն, այսինքն քարալեւառն կանդուն
և ուղիղ, առ նովաւ բացազոյն անտի՝ հովիտ ինչ դաշ

(1) Եւս հաստատեղաւացուած
գիւղորայ սկիւի, Կաղւոյ, որ (գիրք
ք . Թգթ . 138 . ըստ Եւ . վնայ .
վնայ) յետ պատմելոյ զշառապոյ .

շինուած շափրաճայ՝) գրէ . Թէ
Վաղարշ շինուածք կառուցեալք
'ի նմանէ յասիս՝ կան փնջեցայմ .
որք կոչին Գոյի Վաղարշապատ ։

տաճեւ և երկայնաձիգ՝ որ յարեւելից կողմանի: Ընդինն իջանէր մինչև յեզր ծովուն:

Ի նոյն հովտին ետես հասանս ջուրց բարեհամաց, և շէնս բազումս յօրինեալս յաջմէ և յահեկէ ջուրց. իսկ յարեւմտից կողմանէ բլրոյն՝ լեառն փորրազոյն. * Ի նոյն (ասէ խորենացին ա. 15.) ակնակառոյց լեալ այս բաւիրոնն այն և կաթոսն շամիրամ, հրամանս տայ թիւ բուց և երկու հազար արանց սնարուեստից գործաւորաց յատրեստանեաց, և յայլոց իշխեցելոց, և վեց հազար իւրոց ընտրելոց յամենայն արուեստաւոր գործաւորաց՝ փայտի և քարի, պղնձոյ՝ և երկաթոյ որք ամենեքին կատարեալք իցեն ի յարուեստ գիտութեմ, ամէլ անխափան ի փափազեալ տեղին:

Իւս նախ առաջինն ետ շինեւ ամբարտակ գետոյ ի մեծ վիմաց. * Եւ կայ (ասէ հաստատունս որպէս ասեն) մինչև ցայսօր ժամանակի: Իւս ի պատառուածս նոյն ամբարտակի գետոյն՝ այժմ որպէս լեւմբ, մարդիկ աշխարհին ի հէն և ի գաղթականս փախստեամբ ամրանան իբր ի ծայրս քարանձաւաց լեռանց ամրացեալք: Իւս թէ ըզփործ առնուլ դէպ ումեք լինիցի, և ճշ իբր պարսատկաց քար մի արժանաւոր ի շինուածոյ ամբարտակին խլել որ զօրեցէ, թէ և մեծաւ աշխատութիւնսնայցէ: (1) ոյս հրաշարի ամբարտակ հասոյց մինչ ի քաղաքն, և ի միջոցս սակաւ ամաց կատարեաց ամրագոյն պարսպօր և պղնձաւ կերտ դրամբք:

Ի պաշինեաց Ի պարանս կրնայրէս և Էռայրէս, (որպէս զնի ի ձեռագործ) ի սկեսպէս գունաւոր քարանց զարդարեալ. արալ և ի ուալիս զբեմնոց պիտեալս. և զմասն ինչ գետոյն անցոյց ընդ միջ քաղաքին. * Իսկ զծայր քաղաքին (ասէ), և որ ինչ ի նմա գործոյ հրաշակերտութեմբ՝ բազմաց ի մարդկանէ ճշ հասու լեալ⁽¹⁾, և ճշ պատմել է կարողութիւն: (2) որոյ պարսպեալ⁽²⁾ ըզգազաթն՝ դժուարամուտս ոմանս և դժոխելանելիս ի նմա յօրինէ շինուածս արքայանիստս ... ամենայն թաւ գաւորականաց գործոց որպէս լուաք՝ առաջին և վեհազոյն համարեալ:

Կառոյց և սկեսպէս Տաճարս, Սենեակս օթից, Տունս

(1) Ի ձեռագործ միւսմ. * Եւ սու լեալ, և ճշ պատմուէ է հասու լինել, և ճշ պատմել է. (2) Զերկուս ձեռագործս. * Զգ. իսկ յայլում ձեռագործ. * Եւ հա. քոյ զպարսպեալ զքաղաքն:

զանձուց, և Միհս երկարս 'ի յարեդղևմ կողմն անդ քար անձաւին, ուր այժմ ոչ որ կարէ ասել՝ երկաթով գծել ինչ. և ընդ ամենայն երեսս քարին իբր 'ի մամ քաղաւմ գրուածս ետ դրօշմել. * Սրոյ հայեցուածն միայն զամենայն որ 'ի զարմանս ածէ. (1) :

(1) Ա. սգրաւմնի գիրք ժա. Թղթ. 529. և գիրք Բ. Թղթ. 80. յիշատակի 'ի հայաստան Վախագն (սփարա) 'ի կողմանս Ոսկնի՝ որ մեջ թուի լինել Տոպ. որպէս գրեցաք 'ի վերայ, իսկ առ գիտորոսի սինկլիտցւոյ գիրք Բ. Թղթ. 137. (ըստ տպ. վեցսելինկոյ յամագէ. ըստամ 'ի 1766-) յիշատակի շէնուծի շամիրամայ՝ զոր արար յեկրտան մարտ, որ մեջ թուի լինել Նոյն խոյ շէնուծի զոր արար 'ի վան. յայտ կարծիս բերեալ 'ի զտնազան պատմութեաց՝ զորո համառօտե կարգեցողք յառաջիկայդ: 'Եւթի՝ զի զընդի վեկրտան մարտ ոչ որ գնէ 'ի շամիրամայ շէնուծի. և հախառակի երոզոտ, սի. և հեղինակի գրոց յուգիթմայ՝ որք յայլմէ շինեալ ասեն. նորին տղադուս բաղուց յարգեաց մեր ժեն զգիտորոս՝ իբր յառասպելիաց անտի առեալ զայտ շինուծի եկրտանայ 'ի շամիրամայ: Իբրեւրորդ՝ զի Եկրտան կողեցու ոչ մի հեթ քաղաք, այլ նաև այլք 'ի պարսս և յասորիս. ըստ այսմ գուցէ և գիտորոսս ժողովուրդք մարտոյ՝ որ յառուցա նորին, Եկրտան կողեցին զվան զմտաւիտ քաղաք՝ յանուն Եկրտանայ քաղաքին որ դասնէր յաշխարհին իւրեանց. որպէս և յոյնք գրագուծ քաղաքս ասիոյ՝ կողեցին յանուն քաղաքաց որք էին 'ի յանաստան: Իբրորդ՝ զի գիտորոսս մի րոտ միով և պատմէ զպեղեակն շէնուծան՝ զոր արար շամիրամ յայլ և այլ աշխարհս, և միայն զշէնուծան արարեալ 'ի հայաստան՝ (ուրանոր այնչափ երկն և եկեր շամիրամ յամարային) ոչինչ յիշատակէ. զորով ոչ արգեօք զանց առնէր և թէ շէն քաղաքակալ զայն կողմն հայաստանեայց 'ի մարտց աշխարհի. շարորդ՝ այն ա.

մենայն շինուած՝ զոր պատմէ տարեալ շամիրամայ 'ի յեկրտան մարտց, նաև գիրքն յամարին գրից և շինուածաց որ 'ի վան և 'ի ըրջակայսն. զի զԵկրտան գնէ 'ի զաշտի մերձ 'ի Զարգէն շէնուծի որ երկայնաւոր է ընդ քաղուծ առպարկս. յայն կողմանս արարաւ և շամիրամ շանապարհ՝ հասաւ նեղով զապառաժս. որ մինչև ցայժմ իջու սնան կոչի. 'ի քաղաքին շինեաց արքունիս. և զի կարտուծի ջրոյ էր 'ի քաղաքին՝ ևս շուր քաղուծ աշխատութիւն ծախիք. առ շէնուծն էր լիճ առ հագին և ցեալ ուստի ևս շուր. լայնութիւն շարուն 65 հանաչափ, բարձրութիւն 40: Մինչև ցայտ, վայր գիտորոս վասն այսր եկրտանայ:

Արդ այտ ամենայն յամարին շէնուծն և գրից վանայ. զի Զարգէն շէնուծ՝ յայլ օրինակս գնէ Վարգէն, որ այն ինքն է Վարգէ, գուցէ եկեալ 'ի քաղաք Վարգէ օտն որ Թարգմանի՝ Վարգէ կամ Վարագայ շէնուծ: Իբրեւրտան բլուր առ վանա յիշատակի և առ խորենացւոյն. արդուստանն շանապարհ հասեալ ընդ ապառաժս՝ տնտանի մինչև ցայտ առ ոստանաւ. մերձ յայն է և շուրն՝ որ մինչև ցայտ Էջու սնան, այսինքն՝ Էջու միրամայ շուր կոչի, բարձր և լայն շարով, որ առգէ զայգիս և զպարաւզս վանայ. (Տես և 'ի նոր հոյտատան 'ի Թղթ. 160. 163.) 'ի վան շինեցան պեղեակ ապարանք, շինուածք արքայանիւթս. այն է արքունիք վան ընտելութիւն շամիրամայ յամարային. առ նոյն և լիճ աշագին՝ ծափն տնուառեալ բլուրեանց: Էջու և գոյն յարմարութիւն. զի որպէս խորն, նային վան որդարանիւթ շինուաւ, ծոյն վանայ. գրէ՝ թէ ամենայն թա.

Եւ այնպէս էր հաճեալ շամիրամայ ընդ այս քաղաք, զի ամի ամի հանապազ յամարայնի աստ գայր 'ի բնակել. նմին իրի խորենացին ա. 16. կուէ զ11 ան իշտոր տնտեսութիւն: Եւ արդի ստորագրութիւն՝ ցուցանէ թէ տակաւ ինչ մնայորդք երեւին այժմ 'ի հին շինուածոց աստի շամիրամայ, զորմէ աեւ 'ի նոր հայաստան. թղիւ. 139:

Իշտրակաւոր բերդ քաղաքիս առ թովմայի արծրունայ Դ. 11. կուի իշտան տնտես, կամ իշտան. լակ միջ նաբերդն յիշատակի առ բուզանդայ. Դ. 59. * Ի միջ նաբերդն վան բերդի, որ էր քաղաքն 'ի տոր գաւառի. իշտատակի անդէն և աշտարակ նորին. * Հանէին (զհա մազապուհի տիկինն ուշտունեաց) 'ի բարձր աշտարակն որ կայր 'ի վերայ բարձր գահուն քարին՝ որ հայի 'ի կողմն ծովակին 'ի զետոյ կուսէ: Լակ թովմա արծրունի ա. 14.

Գաւառական գործոց զոս շինեաց զհնագոյն. սոյնպէս վասն այսր Եւքրատանայ և վասն արքունեաց շարին գրե գիտարան. թէ քան աշտոց տեղեաց Եւտանգոյն ինամ այսր տեղայ տարա:

Եւ այսպէս կարի ինն 'ի զեպ պայ յայտ քան գիտորի՝ զմարտաշուռ փոխանակ հայաստանեայց. տար 'ի բազում տեղիս շամիրամ տարար շինուած. իսկ 'ի մարտ ոչ տար գնե թէ շինեաց զհեղատանն: Եւ չէ ինչ տար 'ի գիտորայ՝ ըզհարաւային կողմն հայաստանեայց տար է վան. կուի յանուն մարաց. քանդի և սուգ ինչ յառաջ 'ի թղիւ. 135. յայտ անուն կուի զնոյն կողմն հայաստանեայց. զի գրե վասն ընթացից եփրատայ և տիգրիսի, թէ յեւ անցանելոյ ընդ մարտ՝ մտաւ նեն 'ի միջագետ. որք յայտ է թէ նախ քան զիջանելն իւրեանց 'ի մի. ըսգետա՝ ընդ հայաստան անցանեն, և ոչ ընդ մարտ, որպէս գնեն աւանայն նախնիք. Ը այսմ և գեւրեւոս զորդոր վասպուրական կու չի Մարք. զորոյ զրանս եգար 'ի վերայ:

Եւ թկուտ ամենայն բարդ գիտ. գորտի զԵւքրատանայ՝ ոչ յարմարի իշտանայ. բայց յայսպիսի Գուրին՝ և 'ի մտան.

Նագիրս այսպիսի հին ժամանակոյ՝ բաւական պարտ է համարել զընդհանուր յարմարութիւն. յարմար ճշգիւ իմանալ զքան հեղինակին յայլուստ բերել ընդգիտութիւն. (որպէս բերել ընդգիտութիւն իմանալ վասն բնիկ Եւքրատանայ մարաց.) և ոչ պահանջի 'ի հեռաւոր մասնագրէ՝ (որպիսի էր սիկիլիացիին գիտորոս.) ճշգրիտ ստորագրել զամենայն ինչ. զիւրիս առ տեղ. և զիշտ հեռաւոր աշխարհի՝ (որպէս էր նմա մարք և հայաստան):

Բայ այսմ և պոգոմէս զՏոսպ գնե փոխադա 'ի մէջ ականց տիգրիսի և եփրատայ. և քարաշատ առ եփրատաւ. և այլն. այսպէս և գիտորայ չեն ինչ զարմանք գնել զայս Եւքրատան երկրաստան տապարիզոր հեռի յԱրոնգիս լեռն՝ որ էր 'ի մարտ. և զիշտ հեռաւոր լեռն ընդ ընդ. և զգետն 'ի նմանե ելանել. Եւ զի Արոնգիս լեռան էր գաւառ. զուցե գիտ. գորտս զիւրիս կողմանց վանայ նոյն համարելով՝ 'ի նոյն անուն կու չեաց. որպէս և ամենածո հակա. ապի գիտորայ զեռան առ որով էր Եւքրատան մարաց. ոչ կուի Արոնգիս. այլ Եւտանգիս:

լոկ Ներդառազ կուէ զվան, ուր յետ զբելոյ Թէ
 * (1) Եղբոր վարդանայ մամիկոնէի ածեալ 'ի վան տոսպ 'ի
 քաղաքն շամիրամայ, սուղ ինչ զկնի 'րե. * Տանին հա
 նեն (Զբոյրն վարդանայ) 'ի բարձրաւանդակ ամրական
 Ներդառաղաքն, կախեն զհիւսիսային աշտարակն ॥

Վորոգեաց զայս քաղաք նախ վաղարշակ Թ. Թագաւոր
 արշակունի՝ յորոյ ժամանակս էր բազմամարդ. քանզի
 'ի քանդեն զօրացն շապհոյ պարսից արքայի զվան առ
 ք. արշակաւ՝ Թիւ գերելոց միայն եհաս 'ի իգ. հազար
 երդ ըստ բուզանդայ, և կամ ողի՝ որպէս ցուցանէ Թով
 մա արծրունի (1):

'ի վախճան իննեւորդ դարու՝ նորոգեաց ինչ ինչ և
 դերանիկ արծրունի, այլ բազմօք առաւել զազիկ արքայ
 արծրունեաց որդի դերանիկն, որ 'ի բերդին վանայ շի
 նեաց տունս, որպէս գրէ Թովմա արծրունի 'ի Դ. 11.
 * Ե ինեաց և 'ի վերայ ամրական քարանձաւին յէլս և
 'ի մուտս կոյս՝ հունս խրախիցս ոսկեզօծս պատէջա
 մեալ, յաւելլով 'ի յառաջագոյն 'ի հօրէ նորա դերանիկն
 շինեալ ॥

Եւ զճանապարհն ջրոյ 'ի բարձանց բերդին մինչ 'ի
 ստոր աստիճանաւոր շինեաց. * Իսկ հարաւակողմն կու
 սէ 'ի քրամբար արձանագործ քարեղինէն ճանապարհ առ
 տիճանեալ ներքուստ 'ի վեր մինչ 'ի կատար անձաւին՝
 հեշտալիւր գել և գէջնս յօրինեալ. քարագործ աւազա
 մած կրագործութիւն. Եւլն պատկանաբար իմաստութիւն
 պատասպարեաց ջրմուղ ներքսագոյն երկրի 'ի քարանց
 տաշելոց փողոցս գնացից ջրոյն կազմեալ. զալ իջանել
 յեկից 'ի ստորոտէ լերինն վարագայ՝ շեղեալ 'ի հարաւոյ
 'ի հիւսիսի 'ի խաղաղ, ընդ լայնանիստ գոգաձե զաշտաւ

(1) Բուզանդ Գ. 55. գրէ.
 * Աւին և զամուր քաղաքն՝ վանոր
 է 'ի գաւառին տոսբայ, և հրձիգ
 արարեալ քանդէին զհիմունս նո
 րա, և խաղաղուցածէին անտի
 երդս հինգ հազար հայ, և ութ
 և տասն հազար երգս հրեայս ॥
 Այսպէս գնի նաեւ յերես ձեռա
 դիրս. իսկ առ Թովմայի արծ
 րունւոյ. Թ. 11. գրի. * Գան
 զարձեալ մեհրուծան և վահան ('ի
 կողմանէ պարսից) և առնաւ ըզ
 վան տոսպ. քանդեն աւերեն զքե
 ղեցիդէն ամրական տեղիսն, վա

րեն 'ի գերութիւն զնախկին քաղա
 քին հինգ հազար զհրեայսն, ութ
 և տասն հազար զքրիստոնէայսն.
 Խորենոպին Գ. 35. ոչ պատմէ 'ի
 մասնաւորի, թէ քանդէին զվան.
 այլ ընդհանրապէս յատեն. Վհաս
 հրաժան շապհոյ զի քանդեալ ա
 ւերեցեն զամրութիւն ամենայն քա
 ղաքաց ॥ հայոց աշխարհին. Եւ
 ապա պատմէ թէ զհրեայսն զորս
 բնակեցուցեալ էր անգին քաղա
 քորանայ զորպէստի միջին տեղա
 նայ՝ վարեցին յառաջան:

Եւ զանոշոցն ելանէլ 'ի գաղաթն ամրական անձախն . զորոշ
նոռ ի նովաւ առ վնարուն քաւականութե , ըստ մասանց
որոշոցից օծանդակուէ քաղաքայարդար ապարանից թա-
ղաւորական պաղատի իւրոյ ձեռակերտին՝ առ հօրն յա-
ւել ի քաղաքելով շէնուածս իւր . Տէս վասն այսր և 'ի նոր
հարկ աստուծո . Թղթ . 140 :

Եւ նմին բերդի կառայց եկեղեցի յանուն Կրիստոսի
զեւայ . * Եւ նեաց (ասէ) եկեղեցի մի յամրական քաղ-
աքն ձաւի 'ի կատար քարանձախն՝ յանուն քաջամարտիկ
Մարտիրոսի սրբն գեորգեայ , և նոյնդունակ զարդու զար-
քաւորեաց զնա ։

Եւ ստորե բերդին՝ այլ եկեղեցի յանուն Կրիստոսի սրբն .
Ստորե ամրականին (ասէ Թովմա արծրունի) 'ի գա-
ղաձե տեղւոջն որ առ հիւսիսի առ 'ի շեղ տեօանի , շի-
նեաց եկեղեցի հրաշագործ հրաշազան յօրինուածով , ե-
կեղեցի 'ի տաշեալ քարանց 'ի մանազաւեան քաղաքին (1)
'ի վան տոսպ . և հիմնեցուցեալ յանուն Կրիստոսի սրբն որ
'ի նր քաղաքին երուսաղէմ , և յաջմէ սեղանոյն շինեալ
ընդ նովմբ հիմամբ 'ի տեղի յիշատակարանի խաւելու-
թի նոն գողգոթայ տեղւոջ . և 'ի վերայ նորա շինեաց
եկեղեցի զվերնատանն խորհրդական խորհրդածունն ...
Եւ 'ի յաջեակ կոյս սեղանոյն՝ շինեաց եկեղեցի 'ի յի-
շատակ յարութեն քնի ... և 'ի վերայ նորա շինեաց եկե-
ղեցի զհամբարձմանն 'ի յերկնս ։

Եւ ժա . դարու կառ զ11 մն քաղաք Սրահանգ անուն
բռնաւորն՝ սուղ ինչ զկնի առման անոյ յալիսալանայ ,
զորմէ գրէ շարունակողն Թովմայի արծրունուոյ . * Եւ
ունն ներքինի (ասէ) ժանդ ... սրահանգ անուն եկեալ
կառ յաւարի զգաւառն վասպուրական , և եկն եկաց
մինչև ցաւանն 11 մն , և զնա պաշարեալ տառապեցոյց 'ի
տառապանս իրիստ , և զնա ևս մաշեաց 'ի սուր սուսերի .
և զրնակութիսն այրեաց հրով ։

Եւ առ և լինկթիմուր յելս անդ ժոյ . դարուն . զբաղ-
մութի բնակչացն բաց 'ի կանանց և 'ի մանկանց՝ 'ի բեր-

(1) Օրինակն Թովմայի զոր ու-
նիմբ առ մեզ՝ աղաւաղեալ է յոն .
հմառէ գրչին . վասն որոյ և Ս .
Նուր-էօն ազատ որպէս Թով 'ի
նորին իսկ Թովմայի գրելոյն ալ-
լուր՝ ոչ այլ ինչ է , րայց եթէ Ս .
Նուր-էօն տղտի . որով նշանակի

Մոնաւազակերան կամ Մոնազ,
կերան հարկոյ . Եւ յայտնի է
մասան առաջիկայ բանից Թովմայի՝
երկի լինել այս . իբր զի զեկե-
ղեցին սրմնի շինեաց զադիկ 'ի
վան՝ 'ի քարանց տաշելոց 'ի Ս .
Նուր-էօն քաղաքի :

դէն 'ի վայր հոսելով, մինչև 'ի բազմութի զիականց՝ վերջին անկեալքն ոչ մեռանէին, որպէս պատմէ Թովմա մեծ օփեցի վկայ ականջալուր և ականատես: Եւ ոչ դադարէր ասէ՝ հարուածն՝ եթէ ահաւոր ձայն ուրումն որ 'ի մշնարէէն յիշեցուցանէր զօր դատաստանին՝ ոչ ազդէր 'ի սիրտ բռնաւորին ⁽¹⁾:

'Ի սկիզբն ժն. դարուն Էառ և Սքանտար՝ յետ ընդերկար պաշարման: Եւ վերջին առումն եղև օսման նեանց 'ի պարսից 'ի հիմբէթի ցկօ (1533,) որպէս զնէ ճիհաննիւմայն ⁽²⁾:

Կոխաւնից և Իհնաւնից գիւղ: (Նիւտակեալ 'ի Թովմայէ արծրունւոյ, յասելն. * Իսառնայր աշոտ ընդ զերծ քարանձաւի 'ի յարեւից կուսէ լերինն վարագայ 'ի վերայ գեղջն Կոխաւնից, հանդէպ եկեղեցւոյն ուրն հռովփ սիմեայ. զոր չինեալ էր ուրն գրիգորի 'ի վերայ գեղջն Իհնաւնից 'ի կատարածի լուսաւորութեն. քանզի էր և տեղին այն յառաջագոյն տեղի մեհենից վահեա վաւ հանի: Իբի ուրեք առ նորին Թովմայի և Իհնաւնից:

Չորոյ վան: Սերջին մատենագիրք կոչն Չորովան: Ինկանի յոյս գաւառ՝ որպէս զնէ յովհաննէս կաթուղիկոս, յասելն. * Եղին զնա (այսինքն զգէորգ կաթուղիկոս) 'ի քնարանի Չորոյ վանոյ որ 'ի տոսպ, մերձ յեկեղեցին՝ ուր եղեալ իսկ էր ուր լուսաւորչին մերոյ զգաւաւ զանն իւր, և զսեղանն տերունական խորհրդոյն՝ զոր նախ քան զհաստատելն եկեղեցեաց ուրց 'ի հայս՝ ընդ իւր շէր ջեցուցանէր:

Եւ էր Չորոյ վանքն հանդէպ վերոգրեալ գեղջն Կոխաւնից, և 'ի վերայ գեղջն Իհնաւնից, քանզի եկեղեցի կամ վկայարան ուրն հռիփսիմեայ՝ զոր յիշէ Թովմա արծրունի 'ի վերոգրեալ քանի, էր 'ի ձորոյ վանս՝ ըստ ականարկելոյ նորին Թովմայի ւն. 14. * Տարեալ հանգու-

(1) Իսկ քան Թովմայի այս է. * Մուղրի մի յոյժ բարձրածայն ելեալ 'ի մինարայն 'ի քաղաքէն բերկրոյ զչիամաթի օտայն կոչեաց: Այս ասէ որ դատաստանին հասան: Եւ պղծոյն անողորմի միտ եղեալ ասէ. զինչ և ձայնն այն: ասեն մերձակայքն. որ գաւատաստանին հասեալ է՝ որ յետէն առնելոց է. և զայն գաւառ արարեր այսօր: Եւ ըստ նմանութեն միւր կոչ ձայն լալական գոչեաց մաւ

զրին: Առէ (լեւկթիմուրն). բեբանն այն բեկեալ լիցի. սակաւ մի այլ թէ յառաջ գոչեալ էր՝ բնաւ երբեք մարդ ոչ սպանանէի: Եւ ձոյն ժամայն հրաման տուել այլ մի արկանել 'ի վայր զնա. ցեալսն այլ ազատել զամենեւան. (2) Էրպլո՝ որ զվան գնէ 'ի կողմանս անան եփրատայ. զթուա, կան տուան օսմանեանց ճշմանի 'ի հիմբէթի ցկօ. (1538.)

յոսեն (ասէ՛ զմարմին համազատուհեոյ տիկնոջն ուր տունեաց) 'ի տեղւոջն զոր այժմ 'Ձորոյ վանս անուանեն, 'ի վկայարանսն արց հոխիսիմեանց՝ զոր շինեալ էր որքն զրիգորի, ուր զտեղաննսն, և զգաւազանն հովուական, և զմատանին պատկերեալ, և զգօտին աշխատասեր մի ջրն՝ թողեալ 'ի հանապազորդ յիշատակ լուսաւորութեն մերոյ հօրն ։ 'Երկն իրի՝ որպէս 'ի վերոյ զեկեղեցինսն որքն հոխիսիմեայ եդ 'ի վերայ գեղջն 'Տեապահից, նոյնպէս այլուր զ'Ձորոյ վանս դնէ 'ի վերայ նորին գեղջ՝ յասեն Գ. 6. * Եւ առեալ զմարմինսն նորա (այսինքն ապուրուա նայ) տիկնոջն սեղայի կնոջն աշտի՝ և եդ 'ի գերեզմա նի՝ 'ի տեղւոջն որում 'Ձորոյ վանն ասեն, 'ի վերայ գեղջն 'Տեապահից ։ () շինութի եկեղեցւոյս թովմա արծրունի (որպէս տեսար) ընծայէ որքն զրիգորի. այլ 'ի անքն շինեցաւ 'ի քրքն ներսիս, որպէս գրէ մատթէաս ։

'Եւ 'Ձորովանք 'ի վերջին ժամանակս կոչեցաւ 'Թէ Զօգո. որպէս վկայէ վարդան աշխարհագիր յասեն ըն ձեռ.՝ Թէ 'ի վասպուրական է * 'Ձորավանս՝ որ է 'Խալ նապատ ։ 'Խալն որոյ և շարունակօղն սամուկի զրէ վանս պետրոսի գետադարձի. * Եւ արց լորս ամ 'ի 'Ձորա վանս 'Խալնապատի, զոր շինեալ էր տէր ներսիս ։ Իսկ թովմա մեծօրեցին միայն 'Խալ սաւաղաթ կոչէ զ'Ձորա վանս՝ յասեն վանս վարդանայ վարդապետի, Թէ զնաց 'ի տոսպ, և անդ հանգեաւ 'ի քաւաթն 'Խալնապատի 'ի պծե. թովմ. Տեա 'ի նոր հայաստան թղէ. 148 ։

'Եւ Գեղ. 'Եւ ընթեր վանս քաղաքի, որ յիշատակի առ թովմայի արծրունայ Գ. 17. * 'Եւ ակիշ արարեալ յայնկոյս քան զ'Խալնապատ, 'ի տեղւոջն արձանաշար քա րակարկաւ զոգամն միջոցի յերկուց բլրակաց՝ որ հայի յերիվարաց արկման դաշան, և 'ի վերայ 'Եղոյ գեղջն, որ զօրացն գեղեցիկ առատոյելարանեն ։ և այլն ։ Տեա 'ի նոր հայաստան 'Եսկ. թղէ. 149 ։

'Եւ Գեղ. 'Եւ յայսմաւորս 'ի գեղտ. 15. 'ի վարսն որքն յակորայ մծրնայ հայրապետի, դնի յայսմ գաւառի. * Եւ եկեալ եհաս 'ի տոսպ գաւառ 'ի գեղջն որ կոչի 'Եւ Գեղ. (կամ քաւ այլ օրին. 'Եւ Գեղ.) ։ 'Եւ 'ի միւսմն չին վարուց նորինսն որքն յիշատակի այս անուն առանց գաւառի, և կոչի 'Եւ Գեղ. կամ զի ասպէս կոչէր, և և կամ շիւթի ընդ վանայ՝ որ կոչէր 'Եւ Գեղ. * Եւ Գեղ. (ասէ) աղձկանցն 'ի սպիտակութի դարձոյց վանս այսպա. ներջն զնա՝ Եւ Գեղ. գեղջն որ 'Եւ Գեղ. կոչի ։ () Եւ

առջինն կուէր Մարտիոս, զոր շինեաց ք. արտաշէս արքայ 'ի հովտի մերձ 'ի ծովեզր, և հանդէպ վան քաղաքի, ուրանօր ամրացեալ կայր 'ի փախելն յերեսաց երուանդայ:

Օ դիրս սորա, զստուգաբանութիւննուանն, և զպէս պէն շինութիւն՝ զոր արար անդ. արտաշէս, մի ընտ միոջի գտանեմք ստորագրեալ առ թովմայի արծրոճուոյ ան. 11. * Միտէ (ասէ ք. արտաշէս) զնժգեհանալն իւր 'ի վիմամջնն՝ զոր վերագոյն գրեցաւ. զայ զարձեալ 'ի տեղին զոսնուլ 'ի նմա, և հաճոյ թուեալ այս նորա, շինէ զքարաբլուրն ապարանս արքայանիստ աշխանայինս պալատաւորս զեղեցկայարմարս պարսպաւորս, ըդէմ ծիծաղելով ծովուն 'ի հիւսիսի նայեցուածով, արեգակնային 'ի վերայ խաղալով ճառագայթաձիգ ճեմականաջոյս յեւ և 'ի մուտս, ձկան իմն թուելով 'ի վերայ մկանաց ալեայն խաղալով. ընդդէմ նայեցածն ունելով զմեծ լեռանն մասիք ⁽¹⁾ կուելով, քարձրագագաթն ձինալիք սալիտակափառ՝ իբր զթագաւոր մեծալայելու պատուական ալօք ⁽²⁾ զուարճացեալ 'ի միջ ճոխ նախարարութեց, առաջի տեսանելով զկապաւտակ ծիրանափայլ դաշտաձն. ծովն, դաստակերտս մեծամեծս շուրջ զեզերքն անտառախիտ ծառովք, և զինէքեր որթովք, և զանազան սլրաղովք զլէնս պատրաստեալ:

Դ յա շուրջ զամրոցան տնկախիտս բուրաստանս ծաղկաւետս անուշահոտս 'ի զանազան ծաղկանց. ոչ միայն 'ի տեսիլ խողտման ալաց և 'ի զուարճումն հոտաւելեաց, այլև 'ի կազմութիւն գեղոյ բժշկական հնարագիւտ իմառ տասիրութեց կազմեալ ասկղեպեա վարժմամբն:

Դ իսկ շուրջ զբերդանման ապարանօքն պարսպէ զբլուրն շուրջանակի յապառաժուտ տաշելոյ քարանց, քաղաք ա. մենայից զժովիտն ամրացուցանելով. իսկ 'ի վերայ բլրիս աղբերն դարձեալ պարսպէ զքարաբլուրն 'ի պահ պանութի ջրոյն ամրագունիւք շինուածովք, և շէն մարմարգարիտ ⁽³⁾ զքարաբլուրն յօրինէ պարսպէտրս անկասկածելիս անմատչելիս ձեռաց պատերազմողաց՝ հեշտալիւր առ զգուշութիւն յօրինեալ 'ի խորագոյնս ծովուն զպարիսպն յօրինեալ կազմէ:

(1) Այսպէս յօրինակին. որ որում Թերէս ըստ ժամանակին Թուրքիոյն Մարտիոս:

(2) Այսպէս էր յօրինակին:

(3) Այսպէս ասէր օրինակն. ծայեցեւ:

ո խիստ 'ի մէջ երեքարմատեան գողաձև հովտին փորու՝ որ յերկից բլրոցն խոնարհի, չինի աշտարակ բարձրաբերձ փորուածոյ միջոցաւ . և 'ի վերայ նորա կանգնէ զաառը կեան պատկերն, և մօտ նորա զտուն զանձու պաշտպաւ նուրձէ կոսոյն : Կարգէ և յօրինէ 'ի նմա փողոցս վա ճառոց ամենալիցս և բաւականս : Վտանէ և 'ի վերաւ զոյն լիւրնն անդր 'ի հարաւայ կողմանէ աղբիւր սակաւ լարուդիս, որոյ ջրմուխ կազմեալ՝ ածեալ հասուցանէ 'ի մէջ հովտին : Խիստ բաւականութեւն ալաց տեսութեանց դաշտավայրին 'ի մուտս կոյս և առ եզերք ծովուն պարս պաւորս յօրինէ զգողն, ընդ այլեւստան անկախիտ պատ, բաստու թիւ անխախտս վայելչութիւն : Եւ իբրեւ կատա ղեաց զյօրինուած շինութեւն քաղաքին, և անմատչելի անկասկածելի զամրոցն պատրաստեաց, կոչեաց զանուն ամրոցին (1) քաղաքս Պայծառութիւն, 'ի վերայ պայ ծառայարդար պատրաստութեւն շինուածոյս : Եւ ածեալ զտիկիկն սալմիկիկ զբօսնուլ զանանային եղանակն՝ յա մարասուն գեղաղէլ ապարանս զարդարեալ բերդին : Խիստ շանուն քաղաքին կոչեաց Լ'բաժո, որ թարգմանեալ լատուգարանի Լ'բաժոսի եկք, զի ըստ պարսիկ ձայնի Լ'բաժո՝ Լ'բա թարգմանի . զի 'ի գնալն արտաշէսի յայսմ՝ լատուգարանէ, ոչ ևս յաւել ձեռն երուանդայ տազնապել շինա ॥ :

Խիստ թիւ յոր կողմն անկանի վիմամէջ տեղին՝ ուր կա ռոյց արտաշէս զայս քաղաք, ցուցանէ թովմաս Խ . 10 . * Եւ յայն ժամայն առեալ սմբատայ զարտաշէս՝ գայ անցաւ նէ 'ի վայր 'ի լեռնէն (վարազայ), և թափառական (զօլով) զվիմա ապաստան արարեալ, յանկասկածաւ զոյն տեղին դարանի 'ի փորք վիմամէջս, 'ի կարկառու հով տաձև, հանդէպ հարաւայ քաղաքաբերդին վանի, մօտ յայն տեղի՝ յորում բղիէ աղբիւրաբար առ ստորոտով բլրակի միոյ՝ մօտ յեզր ծովուն, յորմէ շնչէ ոգր բարե իառն ॥ (1) :

'Ի ժամանակս գրիստոնէութեւն ունէր եկեղեցի, զոր

(1) Խորենացին 'ի պատմութե Բ . արտաշէսի մէջ ուրիշ յիշէ՝ թէ եկեալ իցէ նորա 'ի վարազ . և կամ 'ի կողման վանայ . այլ թէ սմբատ շրջեցուցանէր զմանուկն արտաշէս ընդ երեսն լիւրանց և զաւուս՝ մինչև փախոյց 'ի պարս :

Նոյնպէս ոչինչ յիշատակէ թէ և բուանդ եկն զհնա արտաշէսի մինչև 'ի վարազ . այլ թէ հետայոյցս առաքեաց 'ի գտանել զարտաշէս : Եւ 'ի Բ . 46 . պատմէ զշինութե արտաշատ քաղաքի . և մէջ արտա մատ քաղաքի :

յիշէ՛ նոյն թովմ. արծր. 7. 2. * Վնաց անտի փրաբ, և եկն եմուտ 'ի վանատայ, և 'ի յանցին հրձիգ արար զմեծ եկեղեցին յաւանին լ' քտամեաւայ ॥ (1) :

Ետի էր ստեփաննոս վարդապետ որդի տն յաւական 'ի Ժ7. դարուն, որպէս աւանդի յայսմաւուրս 'ի 3. յուն վարի : Տէս և 'ի նոր հայաստան. թղթ. 144 :

Եւ 12. Վիւղ մերձ յարտամէտ, յիւստակեալ յայսմաւուրս 'ի 3. յունվարի :

Սարգ : Եւկանի յայս գաւառ, որպէս դնի 'ի Զաւրնորի 'ի պատմունք երեւման իսպին 'ի վարագ. * Վնաւահանգիստ խաղաղուէ փութացեալ 'ի լեառն 'ի տոսպ գաւառի որ կոչի Սարագ 1. 12. 'ի բանից թովմայի արծրունոյ երեւի լինել 'ի ծայրի կի՞ 'ի սահմանագլուխս սորին գաւառի, զի ասէ ւն. 10. * Եւ սմբատ առեալ զարտաշէս զնայ բնակէ 'ի բարձրաւանդակ լերինն վարագ. իսկ երուանդայ հետազօտեալ՝ զայ բնակէ առ սողրոտով լերինն՝ 'ի գլուխս տոսպ գաւառի, և կռէ զտեղին Եւրանդախն ॥ : Եւ յնպէս 'ի տոսպ գաւառի դնէ և խորենային 'ի բանն որ յաղագս Զանապարհորդութիւն հախիսիմեանց, յասելն. * Եւ Եւրայն 'ի տոսպ գաւառ եւ լեալ՝ փոք նշանն թողուն հանդէպ Սանի, (և) 'ի հարաւակուս լերինն փորրագոյն իրձիթս շինեալ վանաց, և եղին անդ վանն կասկածի հալածանաց 'ի վերայ կացելոց : Եւ անդ 'ի լեառն Սարագ ամրացեալ, զի լուան ինդիր լինել ինքեանց. ցան՝ և ցիր 'ի խորը լերինն բնակեցան՝ արարեալ իւրեանց գեանափոր գաղարս ॥ : (2)

(1) Գրի առ յովհաննու մամիկոնէի թղթ. 27. վան վարգ պատրելի. * Եւ և երկու աւանս յիւր իշխանութեն նոյն կարապետին զԵրտամետ և զԳոմս ॥ :

(2) Էջմյամ լերին ոմանք և գին իջեալ զտապանն նոյի. Եւ որում գնի 'ի Ժանութութիւն եպիսկոպոսարանաց լեռնի և անգրանիկոսի, որ և գաւանի 'ի Ժ8. հատորն բուզանգարանի, ուր ասի. * Եւ և լեառն բարձրագագամն վարտիքէն անուռն (այսինքն է՝ վարագ) յորումն տապանն նոյի բարձեալ 'ի լուրց՝ հանգեաւ 'ի գլուխն նորին, և է այս յայտնի ամենայն բնակչաց նորին մինչև ցայտօր Ժաւանդի ॥ : Եւ երկու ինչ պարս

է 'ի Ժ8. աւանդ, մի՞ զի զՎարագ համարի 'ի Թուոյ լերանցն գաւրոսի (այսինքն՝ տօրոսի) : յորմէ և ոմանք թերեւ մի 'ի լեռանցն կորդուաց համարեցան. և երկրորդ՝ յայսմանէ գուցէ ոմանք զմասիս լեառն ուր հանգեաւ տապանն բաւ հաւանական կարծեաց՝ շփոթեցին ընդ վարագայ. զՎարագ կոչելով Սանիս, որպէս կուսկածիմք զթովմայե արծրունոյ՝ 'ի վերագրեալ բանն զԵրտամետայ, կամ թէ զմասիս գնելով 'ի հարաւային եղերս հայաստանեայց կի՞ 'ի սահմանս տօրեստանայց՝ Եւ զայսմանէ տես նաև 'ի ներանութն հին հայաստանեայ՝ որ զերանց :

ն գրիգոր զառաջինն շինեաց 'ի վարաց եկեղեցիս, ասելոյ յայտնաւորաց 'ի շն. փետրվարի: Եւ լինէր քան զժամս գրիգոր ըստ գրելոյ խորենայւոյն ⁽¹⁾. Իսկ ոմանք 'ի քահանայիցն արց բնակեցան 'ի նմին յը, մինչև ցօր կողման և կատարման իւրեանց առ տեղիւր նոցա կոչին Սբեռնայր, քանզի 'ի յուրքաթ լցանէին զսրբուէ պատարագն, և բաշխէին արծաւապէս Եւ կանանցն (ընկերացն հօրիփոխանց) որքն 'ի լերինն վարաց), զմարմինն և զարիւնն նն: Եւ 'ի միջն անդ է. դարուն քանզի աղօթիւք թողիկ լորին յայտնի եղև Եւ իսպն որ 'ի վազուց հետեւալ կայր, զայն եկեղեցի կամ զառնն աղօթից՝ ուր որ Եւ իսպն, թառցեալ 'ի վիմէ անտի լերին ⁽²⁾, ընդ կեալ նորոգեցին, և հաստատեցին վանս միան որ յանուն լերին կոչեցաւ Սբեռն ⁽³⁾: Եւ ինեցին երկոտասան եկեղեցիս 'ի տեղի երկոտասան լուսաւանցն՝ որք երևեցան յայնժամ ըստ պատմելոյ հաւուրաց: Իսկ 'ի Ճառնտրի գրի. * Սբեռնաւ լուս պատուեցին զտեղին աշխարհին նախարարք, ով եկեղեցիս երկոտասանս յանուն իւրաքանիւրոցն տեսչուէ լուսաւորացն որ ցուցաւ, և զտեղի յար և զմասկուծի Եւ իսպն՝ առաւել քան զառաւծարեցին:

Ապահարան սորա աշոտ արքայորդին 'ի Ժ. դարուն արեաց ակամբ և մարգարտովք՝ երեսուն հազար ծախեալ յայն, զորս տուեալ էր նմա իսպնիֆայն ռատու, որպէս պատմէ մատթեոս 'ի զԼ. լէ. ⁽⁴⁾: Եւ յառաջ քան զնա զադիկ Թագաւոր արծրունեաց արեաց զԺ իսպն, զորմէ գրէ թովմա արծր. Դ. 11. Եւսր առեալ 'ի ներքուստ 'ի վեր 'ի լեառն Ս արագ, և դագեալ ածազարդ քրոսպակեալ փայտի խալին քնի

'ի բռն որ յազազա ճառհրգութեան Եւ զհօրիփոխ.

Սրպէս Նշանակի և 'ի շաքի. Թառցեալ եկաւորի լուն Վերագայ բնակել 'ի

Ըստ այսմ վարգան աշխարհ. * Արապուրական վան է, այն Եւ ուխտն Վարագ. և 'ի նր Նշանն՝ զոր երեք Եւ հօրիփոխ:

(1) Գլխակարգութի պատմութեան մատթեոսի զորուրեք յիշատակեցաւ, և ռանիմէ Եւ յիշատակել, և համեմատ երկը ձեռագրաց, որոց մէջ կայ 'ի փարիզեան դրաման, ընդ մի համար ընդ պատմութեան մարտկոյն երկու, որ հասանէ մինչև 'ի իւ. գլուխն, և 'ի իմ. գլուխն սկսանի մատթեոսին, իսկ իւ. գլուխն և գործ ուրուան՝ որ յետոյ և ժամանակաւ քան զթովմա մեծոփեցին:

պատուանդանի ոտիցննայ, որով պարծի՛ և պտակի՛ ի քն հաւատացելոց թագաւորաց երամբ. և ոսկեգործ ահա նախապէս կազմեալ պատեաց ոսկով զփրկադործնս խաչն. և իւելուզեալ մարգարտով զարդարեաց զսիրադործ փայտն հիւանեալ ի մջ անուշաշուտ փայտից. թողեալ մասն ինչ արտաքս ոսկեպատ պահարանին՝ յառաջնում իւրոյ յառածրագիծ փայտեղէն զգրոցկանն... և յետ խաչայարդար պայծառութե՛ իջեալ ի լեռնէն գաղիկ ի ստորոտ լերինն՝ ուր արեղէիցն բնակէին պեմանձեցն. (1)

Հայտնանէ յայտ է՝ թէ շինութի սենեքերիմայ արքայէր նորոգութի, զորմէ զրէ շարունակողն պատմութեան թովմայի արծրունւոյ, թէ ի հովտի լերինն վարագայ ուր են աղբերք բարեհամբ, և ուր եկաց նք խաչն, * ի նեայ (սենեքերիմ) ի նոյն տեղւոյ եկեղեցիս մեծածախս, և ի ստորոտ լերինն շինեաց զխոյակապ և զհաշակաւոր մայրաքաղաք մենաստանացն զ1) արագ, և կարգեաց ի նմա արս հաւատարիմս. և զարդարեաց բազում կրօնաւորօք, և երկնազումար դասիւք նք քահանայիւք, և կարգեաց նոցա ռոճիկս 1) ի մենաստանի աստ նոյ նշանի էր գերեզմանատուն թագաւորացն արծրունեաց, որպէս զրէ մատթէոս ի զԼ. ԿԷ. 1) յԼ վասն այսր տես ստորեւ և զ1) զրագ:

1) Եւ անդ Ժ. դարուն փոխադրեցաւ այս նք խաչ ի սերաստիա, և յետ մնալոյ անդէն ժամանակս ինչ, զարձեալ ընդ մարմնոյ սենեքերիմայ արքային բերաւ աստ:

Եւ ի 1651, սիւլէյման պէկ միարանեալ ընդ ջամբայ ապստամբին՝ փոխադրեաց ի բերդն խոշափ՝ ուր ինքն տիրէր յայնժամ, յաւարի առեալ զծածուկ զանձս եկեղեցւոյն. բայց ի 1655. քրիստոնէից առեալ յիպրա հիմպէկէն՝ որ յաջորդեաց զինի սիւլէյմանայ, ածին յեկեղեցի տիրամօրն որ ի վան քաղաք: 1) ասն այսր ընդ արձակադոյնս տեսցես ի պատմութե առաքելի:

1) Դժայ Գառա: 1) Ա ստորոտով վերողրեալ լերին դնի յերկրորդ վարս զերանկին առ թովմայի արծրունւոյ Դ. 12. * 1) ա դարձեալ վերստին սեպհականեաց իւր և ինքեան զինի եկելոց զ1) աւառն 1) զգայ ի տոպա գա.

(1) Բարձրագի լերինն՝ յորում բնակեցան հոփսիմեանք՝ յայտնաւորօք կոչի Գալիլէայ, և այժմ Վերին Նորօգ, ուր և երեւցաւ խաչն ի վիմն. իսկ ստորին կոչմն

լերինն ուր շինեցաւ մենաստան, այժմ կոչի Սուրբ Զորօգ, զորոց տես ի նոր հայտատան. ԹՂԹ. 167:

առաւ, որ առ ստորոտով լերինն վարագոյ ։ ։ Ստորե
դէս, 'ի նման ամրոց՝ յասեւն. * ԲՆՈՒ զԼ՝մրոցն (Սղոյայ)
և տիրէ գաւառին ։

ԲՈՒՆՈՒՆԻՔ. Ե ԿՈՒՂԱՆՈՎՅՑ ։

Լ՝յայէս գրի առաջինն յերկուս ձեռագիրս աշխար
հազրուէ խորենացւոյն, իսկ 'ի միումն որպէս և 'ի տպա
գրեալն գրի Բաբառէս ։ ԲՆ թովմայի արծրունւոյ 'ի
կրկին տեղիս գրի Բաբառէս. յորում և 'ի 7. 11. դնի
գիւղին Լ՝ջուռն անուն. * Լ՝երակացու (ասէ) նմա թռ
ղջոր զյովաննէս ոմն քահանայ 'ի Բողոմնի գաւառէ 'ի
ՍԼ՝նրստան գեղջէ ։

Լ՝քերորդ գաւառն գրի Կաղանկէս յերկս ձեռագիրս
աշխարհադրութե խորենացւոյն. միայն 'ի տպագրեալն
գրի Կաղանկէս ։ ԲՆ թովմայի արծրունւոյ 7. 4. ուրոյն
ուրոյն գրի, ՍԼ՝տ այսինքն Լ՝ովեսն Կաղան. * Լ՝ս հա
սեալ 'ի մի վայր՝ քան ՍԼ՝իսն Կաղան, ուր գտեղէն
բանակ արարեալ էր 'ի Կաղանէս տեղւոյ ։

ԱՌԲԵՐԱՆԻ ։

ԲՆ խորենացւոյ ⁽¹⁾ կոյի և Բեբեբայաց գաւառ. յայտ
է թէ՛ վասն զլուաւոր քաղաքին եղելոյ 'ի սահմանի իւ
րում, ըստ որում զնէ և վարդան աշխարհագիր յասեւն.
* ԲՆ բերանի և Տարբերունի ⁽²⁾ Բեբեբի է՝ ուր կայ

(1) 'ի բունն որ յազատ Զանա
պարհորդութե հախփոմանց ։

(2) Չարբերունի գ անուն յիշա
տակէ և եղիչէ 'ի ստորագրութե
եպիսկոպոսաց նամակին հայոց Զ
դէմ պարսից. ուր, կրկին օրի
նախ գրի Գաւառն Եղիւլու Զ
Բեբեբունի. իսկ յօրինակն տպա
գրեալ Թղթ. 16. գրի Տաբեբեբ
նունոյ ։ Այլ առ զազարայ գրի
Տաբեբունի, Չար Թեպետ մարթ
է կարծիւ ոմանց թէ Տարբեր
բունն կամ Տարբերունին ոչ զԼ՝ա
բերանի գաւառ (որ 'ի վարդանայ
կոյի Տարբերունի) այլ զՏաւ

բուբերան նահանգն նշանակիչէ.
բայց քանզի 'ի գէրս եզիւլէ՛ զնի
եպիսկոպոսին Տարբերունոյ անմի
ջապէս յարի եպիսկոպոսն Մար
գաստանի, որ է գաւառ վոսպու
րականի մերձ ՍԼ՝աբերանի, յայն
սակառչ անպատճառ կասկածիմք,
թէ Տարբերունի գ կամ Տարբեր
բունն անգամոր զայս գաւառ յա
ւետ. քան թէ զՏաւբուբերան նշա
նակեացէ զնահանգն, թուղ զայն՝
զի եթէ էր Եպիսկոպոս նահան
գին, ստորակարգեալ գաւառաց
եպիսկոպոսունիք՝ որպէս տարա
նոյ, աշխուհեաց, չարբոյ, բշնու

որ ուխտն տեր յուսկան որդւոյն ॥ (1) :

Ինչիւն : Վաղաք բերդաւոր՝ որպէս է տեսնել առ լաստիվերտոյն ի գլ. Թ. ուր ասի, * Բերդաւորապէս որ կուի Բերդի, որ է ի վիճակէ արծրունեաց աշխարհին, զոր վաղնջուց յաշխարհեալ էր պարսից, հանդերձ իւրովք դաստակերտօք, և ռենկն ընդ ձեռամբ ॥ Եւ շատակէ զնոյն և թովմա արծրունի Գ. 12. * Երամա նաւ բուհայի հասանել ի վերայ գուրգինի, և ընդ նմա քաղաքայիքն Բերդիոյ՝ որ ութմանիկէն կոչին : Եւ փորք մի ի վերայ. * Փութմանակի հասեալ (աւիրայն նախնաւանու) ի քաղաքն Բերդի ॥ Եւ յիշատակելոյ խորենացելոյն իմանամք՝ թէ էր Վաղաք հին, այլ մինչև վարդան աշխարհադիր՝ զորոյ զբանս եղաք ի վերայ՝ որ Թ ի մատենագրաց յիշատակեաց զգաւառ նորա : Եւ շատակի ուրէք ուրէք և ի գիրս յունաց, որպէս ի Գ. 41. կառավարութեց կոստանդեայ պէրփէրուժէնի, ուր ըստ ձեռագրին գրի Բերդի, և ըստ տպագրելոյն Բերդի. իսկ առ գէորգենսի Թղթ. 732. կուի՝ Բերդի (2) :

Եւ սկիզբն ժամ. դարու ըստ պատմելոյ լաստիվերտոյն քաղաւմ պատերազմաւ էանց այս քաղաք ի ձեռս յու-

նեաց. և այլն, (որք յիշատակին ի գիրս և ի ժողովական թուղթս.) պարտ էր հպտակել նմա, և կ՞ գտնէ սմա պարտ էր նախագան քաղաւմ նոցա, և յառաջ նշանաւ. էիլ անուան սորա քան զնոցայն. ուր ընդ հակառակն քաղաւմք ի նոցանէ՝ յառաջ տորագրութեաւ նուանց՝ նախագան և երիցագոյն երկին քան զոս, և սմա ոչ այլ ինչ մնայ, քայց ի թէ հաւաստօր տրոյց եպիսկոպոս գոյ մասնաւոր ինչ գաւառի, և մէ նահանգի : Այլ ի թէ տուգագոյն ինչ կառնիմք ասել, եպիսկոպոսական աթոռք կարգեալ էին ըստ կորգի աշխարհական իշխանութեւ, զան որոյ և նահանգաց ինչ՝ (որք էին ի ծայրս տահմանաց մեծին հայոց)՝ որպէս սիւնեացն, մուկացն, և տայոց, և այլն. որոյ մի միայն էր գլխաւոր տիրոջ իշխան, ի գիրս՝ մանաւանդ նախնի հեղինակաց, մի էն ի եպիսկոպոս յիշատակի բոլոր նա, հանգի, և ոչ ուրիշ մասնաւոր գաւառացն այնց նահանգաց : Այլ

ի նահանգան, մանաւանդ որ ի միջոց աշխարհին հայոց, որպէս յայրարաւ, ի վաստակական, և ի տուրուրերան, չէ ուրիշ տեւանել զայն, ուր էին բազում նախարարութիւնք որք տիրէին առանձին գաւառաց՝ անկախ յիւրեաց, և ըստ իշխանացն՝ նաեւ եպիսկոպոսանք առաջնորդք գաւառացն : Այսպէս ինչ առ ժամ մասն այսր եպիսկոպոսական աթոռք, մինչև ժամանակն ընծայեցն տուգագոյն տեղեկութեան :

(1) Չայս ուխտ հեղինակն յայտմաւորաց յունգարի 3. ի վարս նորին տաեփաննսի որդւոյ նմա յսկան կոչն Արգիշտի Լեւ. ուր և թաղեցաւ մարմն նորա զհնի մահուանն :

(2) Աւր և վրկայակաւ զնի միւր ի բարիւն, զի ասի. * Եւ զբերդն՝ որ կոչէր Բերդիս միւր ի բարիւն՝ այն՝ տաւակինոսն հրաւանտար նմին՝ եւ կայսեր ॥

եաց՝ զի նախ յոյնք առին 'ի ձեռաց պարսից, և 'ի յու-
նաց դարձեալ պարսիկք՝ կոտորելով արա իբրեւ իշք. հա-
զար (1): Վարձեալ հառ 'ի ձեռաց նոցա՝ 'ի նմին ժամաւ
եակի՝ գոնձի անուն իշխանն հայոց, այլ վերստին առին
այլազգիք (2): Եւսեւ մերայել կայսր առաքել զօրս առ-
եաւ զ'Էլիբի, որոց յայնժամ կամուս ետուն այլազ-
գիք՝ գնացեալ յաշխարհն իւրեանց. * Եւ յայնժամ որեւ և
ուս յապայ բարձաւ (ասէ լատիվերացին) տերութիւնն
պարսից 'ի տեղւոյն անտի: Եւ յայն ժամ զինի իբր հնգետաւ
սան ամաց՝ պաշարեալ զայն տուղրիւ անուանի սուլղանն
պարսից՝ և առեալ, երկաթի կապանօք 'ի գերութի իսա-
զացոյց զիշխանս քաղաքին (3):

Եւ ասողկայ յիշատակի և ի ներքոյ իմն 'ի գրեւն Բ. 4.
վասն զորացն իսմայէլացւոց. * Եւ զօրն իսմայէլի յու-
տորեստանն ընդ ճանապարհ ձորոյ՝ յայրկիրն տարօնոյ
ընդ բզնունիս, ընդ ի ներքոյ ձորն յայրարատ թափե-
ցան, և առին զգուին: Եւ զի ետան յաշի ի ներկ-
րացւոց գաւառին յիշ իտրենային 'ի վերայիշեալ բանն
ճանապարհորդութե հիփսիմեանց, և առ նովաւ զ'Էա-
ղարագեօզն իւրիս:

Եւ ի ներքոյ յայն ժամ զի ներքոյ յայն 'ի սահմանի ի ներկ-
րի քաղաքին, զոր քանզի մանաւազեցիք հանեալ էին 'ի
ձեռաց բերկրեցոց, ւս. ամբատ արքայ անդրէն դարձոյց
առ նոսա՝ ըստ գրելոյ թովմայի արժրունայի. 10. * Եւ
նրլով (ւս. ամբատայ) հարկս և պատանդս, և զբերդն
Եւրիկաւ յաղացովտի, զոր հանեալ էր մանազուեցոյն (4)
'ի բերկրեցոյն, նոցա հանեալ էր 'ի գլխիւն աղղկն՝ 'ի
զարմէ մեծեծի գնունոյ, 'ի վասպուրական բաժնէ. նաև
Եւրիկրի բաժին եղեալ էր վասպուրականի, և դարձու-
ցանէ անդրէն առ Եւրիկրեցիսն (5):

Եւ ետ ի ներքոյ յայն ժամ զի ներքոյ յայն 'ի սահմանի
գաւառի, յասեւն վասն զեհնդեայ կաթուղիկոսի, թէ
էր * Եւ գաւառէ Եւրիկրանոյ 'ի վեղջէ վարք Եւրեւ-

(1) Հարունիօզն սամուկի Տա-
քիս ասէ, զոր լատիվերացին
Վարսիկ անուանէ:

(2) (3) Գրէ զայսցանէ ժա-
մէս Եւսեւի ի ներքոյ վերա-
ցին 'ի գլ. ԺԳ. հարեանցի յիշա-
տակէ՝ յասեւն վասն սուլտանայ.
* Եւսեւ արարեալ զարմէլաւ և
զ'Էրկրով:

(4) Մանազուեցիս՝ որպէս ասո-
ցաք այլօր, ոչ այլ ինչ է, բայց
թէ Մանազուեցիս, այնքան որ
աղղի ամբատն մանազուեցոյ՝ որ
'ի հարք գաւառի, որ տեղիք նաև
ապահունեաց, որպէս գրէ թովմա
արժրունի Գ. 10:

(5) Եւրիկրանոյ վերապաւս գրի
Եւ Էրկրով:

տու ։ Ի՞նչ յովհաննու կաթուղիկոսի գրի անդէն Եւսեբիոս . * Եւ զկնի սորա զգեոնդ՝ որ էր 'ի վոքր Եւսաւսայ՝ կացուցանէն յաթոռ սրբութեն ։ Որ թուի լինել վերիպակ գրաց , կամ վերիպակ խօսից աւանդին ։ Երեսն տա թերեւս ընդ Եւսեբիոս աւանի , զոր յիշատակէ նոյն յովհաննէս կաթուղիկոս , կամ թէ՛ Եւսեբիոս էր աւանս , յոր հայելով՝ զիւղն մերձակայ կոչեցաւ վոքր Եւսեբիոս ։

Ինկանէր տա առ ծովեզերք , ըստ դնելոյ բուզանդայ Գ. 8 . * Եւ դիպեցան միմեանց առ ափն ծովուն բզնունեաց յԵւսեբիոս աւանի 'ի Չիստեօանն արքունի՝ 'ի վերայ գեաակին ։ Եւս Չինատեսանք 'ի Գ. 22 . կոչի և Չիստէն՝ ըստ երից ձեռագրաց ևս . * Հասեալ մածեալ բանակին 'ի վերայ Չինատենիցն Եւսեբիոսայ ։ ') ազար փարպեցի կռէ զսա Վաղարշապետ . * Եւ մինչեւ ժողովեալ գնային 'ի Ճանապարհի՝ մերձեալք 'ի Վաղարշապետն որ կոչի Եւսեբիոս ։ Եւս աւան յիշատակի և առ թովմայի մեծօփեցւոյ՝ որ գրէ . * Իւզումք որ անդ մնային՝ մեռանէին , և որք եկին Եւսեբիոս աւանի , և ձկամքք և բանջարովք շատանային ։

Յիշատակէ զեօնդ 'ի գլ. Գ. և զՎաղարշ կոչեցեալ Եւսեբիոս . * ') էմ եղեալ գնացին 'ի կողմանցն վաւպուրականի , 'ի դաշտավայր մարզէն՝ որում Եւսեբիոս կողին կոչէն ։

ԱՆՁԵՒԱՑԻԷ :

Եւսպէս գրի 'ի տպագրեալն , և յերիս ձեռագիրս աշխարհագրուէ խորենացւոյն , նաև առ այլս սովորաբար . բայց յօրինակին թովմայի արծրունւոյ ամենայն ուրեք գրի Եւսեբիոս , որպէս և առ այլս ուրեք ուրեք ։

') Իբրք սորա թուի թէ յարմարեցոյց 'ի վերայ համբէն բնակեաց գաւառիս զանունս Եւսեբիոս , քանզի լինէն 'ի սմա անձուք , խորամարք , ծործորք , և այլն . և գաւառն ողջոյն է իբր բերդ ինչ , և տեղի ապաւինի յերեսաց թնամեաց՝ որպէս յայտ առնեն մասենագիրք , և 'ի միջ այլոյ յովհաննէս կաթուղիկոս , յասէն վասն ատովմայ անձեացեաց իշխանի , թէ՛ զգաղթ աերութե իւրոյ . * Եւրառնայր 'ի գլուխս ամուր լերանց աշխարհին (անձեացեաց) , ամրապահեստս զոստա առնելով 'ի խորամարս , և 'ի խողիոր վիհս փոսոց , և 'ի ծործորս բլլ-

քոյ ։ () նոյն ցուցանէ և ասմկական անունս Վարդահ, յոր անուն կոչի այժմ անձեացիք՝ ըստ ասելոյ յայսմաւարաց 'ի փետրվարի 27 ։

1) Թղարշակ արքայ կարգեաց աստ նախարարութիւն՝ ար ընդ ժամանակս ինչ եղև իբր առանձին իշխանութի. իսկ յաւուրս ն. սմբատայ արքայի նուաճեալ կայր * ինգ ձեռամբ վասպուրական իշխանութեն ։ որպէս գրէ թովմա արծրունի ք. 10 ։ Հայսմանէ 'ի ժամանակս թագաւորայն արծրունեաց ուրեք ուրեք անուանի տէրութի. * Հետ բազում յուղիցն և պատերազմացն (ասէ թովմաս արծրունի ք. 14. վասն գուրգէնի) եհաս տիրել նմա Նձաւացեաց տէրութեն ։ և վասն այսորիկ, կամ վասն նստելոյ անդէն ոմանց արքայազանց արծրունեաց՝ կոչի ուրեք նաև թագաւորութի ։

Եպիսկոպոսունք անձեացեաց բազում ուրեք յիշատակին 'ի գիրս, և նախ առ եղիշէի թղթ. 26. և առ զազարայ թղթ. 75. 'ի ստորագրութիս եպիսկոպոսաց ժողովոյն արտաշատու՝ Եղբայր եպիսկոպոս Նձեացեաց, Եւզկնի յիշատակի 'ի թովմայէ արծրունւոյ ն. 15. Ըմաւոն եպիսկոպոս Նձաւացեաց (1) ։ Եւ 'ի ստորագրութիս եպիսկոպոսաց ժողովոյն դիմայ յիշատակի Վրիգոր եպիսկոպոս Նձեացեաց ։ Եւ քան զամենեսեան երևելի գաւառ 'ի Ժ. դարու փայլեալ գրութիւն և առաքինութիւն հայրն 'օրն գրիգորի նարեկացւոյ՝ Եստրով եպիսկոպոս Նձեացեաց ։

Եւսեփար ։ Եւ խորենացւոյն 'ի ճանապարհորդութե հոխիսիմեանց գրի Եւսեփար, ուր և կոչի Նէքր տնոր ։ Եւ 'ի բանից թովմայի արծրունւոյ ք. 14. երևի լինել յայտ գաւառ. * Եւսեփ (գուրգէն) յամուրն Եւսեփար և կատարեալ զոր ինչ արտոժեացն՝ տիրեաց Նձաւացեաց մեծաւ զօրութիւն ։ Եւսեփ և յայլ բանից նորին թովմայի՝ ուր ասէ. * Եւ գուրգէն (Նձաւացեաց տէր) դարձեալ գնաց յաշխարհն իւր յամուրն Եւսեփար ։

(1) Եւսեփարն Շմաւոնի եպիսկոպոսի ոչ և արշակի նշանակեալ 'ի թովմայէ արծրունւոյ. միայն ցուցանէ լինել 'ի ժամանակս մեծին վարդանայ. զի ասէ. 'կա շեւ առ ինքն (վարդանայ) զեպիսկոպոսն ընդտունեաց սահակ ։

և զեպիսկոպոսն Նձաւացեաց շմաւոն, և կարգէ զգաստ պառտեւից ։ Բայց և անուն իշխանին անձաւացեաց 'ի ժամանակս վարդանանց՝ եր Շմաւոն, որպէս յայտ է 'ի գրոց եղիշէի և զազարայ ։

Սոյն այս տեղի թուի լինել՝ որ այլուք՝ ՚ի նոյն գիրս Կ. 16. գրի Լյակոսմոյ բերդ :

Լյակոսմոյ գիւղ : () այսմանէ թովմա արծրունի Կ. 16. * Լյկն Եմուտ յերկիրն Լնձաւացեաց , և ևլ աշոա բնակեցաւ ՚ի գեղջն Լճաւակաց ॥ :

Լաբինայ տը . Լճաւակայ տը . Նոգիւն Լնն : Տեղիք մետ ՚ի բերդն Լարգուար , զորոց ընդ արձակ գրէ խորենացին ՚ի պատմութե պատկերի տիրամօրն առ սահակ արծրունի , և դնէ յաշխարհին անձաւացեաց . * Լը եկեալ (քարթողիմոս առաքեալ) յաշխարհն Լնձաւացեաց՝ ՚ի համբաւ քարի միոջ՝ քանզի դեք բազումք բնակեալ էին անդ , և պատրէին զմարդիկ տեղւոյն՝ տուեալ յայնմ տեղւոյն դեղս ախտականս առ ՚ի կատարել զպղծութիւն ախտից , կռանաձայնս դարբնաց ահաւոր հրաշիւք արհաւիրս գործէին . յորս մարդիկ աշխարհին սովորեալք՝ անդ առ յրային դեգերէին , առեալ ՚ի չաստուածոցն յըրարս թարսխածօրս ՚ի պատիր ախտիցն ... և անուանէին զաւուան տեղոյն այսորիկ Լաբինայ տը :

» Հասեալ տը առաքեալն այ անդ՝ հալածեաց զդարբինսն ... և զկուռան փշրեաց որ յանուն անահայտայ էր : Ընդ ժողովեալ բազմութի դիւացն ՚ի վերայ լերինն բարձու ՚ի հիւստոյ կողմանէ քարաձիգս առնելով անթիւ բազմութի յոյժ , և ձայնս և ձիւս , և գողին սաստիկ արձակէին : Իսկ տը առաքեալն ննադրեաց խաւ մի փոքրիկ , և կանգնեաց ՚ի վերայ քարի լերինն , և անդէն դեքն չիւր լինէին : () որ յետոյ տը հայրապետն գրիգորիոս զիսալն առաքելական ընդ իւր չրջեցուցանէր ...

» Լը է տեղին այն յորում դեքն էին՝ լեռնամիջ վիմաց՝ ՚ի վերայ գետոյն մեծի որ կոչի տիգրիս , հուպ ՚ի բերդն ամուր՝ որ կոչի Լյակոսմո , և միւսոյն Լճաւակայ տը , ուստի ջուրք բազումք հոսին ՚ի լերանց ամրոցին ըստ զարնանային մատանցն՝ գան անցանեն ընդ հիմունս տաճարի տիրուհոյն , և խառնեալ օժանդակեն զգեան մեծ տիգրիս : Ընդ հիմնարկեալ տը առաքեալն զհիմն տաճարի սրբուհոյն իւրովք իսկ ձեռօքն՝ շինեալ եկեղեցի փոքրագոյն , և անուանեաց զնա Սբ Եփօմի , և եդ ՚ի նմա զպատկեր տիրուհոյն , և տայ զնա տը կանանց . և զլուխ կացուցանէ անդ զքոյր յուսկանն և զքոյրն որմզդատայ և զմորոփարի , և զայլ կանայսն ընդ ձեռամբ նոցա կաջուցանէ . շինէ իւրձիթս վանիցն . և տեսուչս հրամայէ լինել հաւատացելոյն , և քահանայ կացուցանէ անդ յիւ

բոց աշակերտայն. և անուանել զտեղին Հփեայ վն. (1) յանուն տիրամօրն. . .

Իսկ ըստ յուսկանն մարիամ կուէցեալ անցանէր յայն կոյս գետին մեծի, շինէր իւր խրճիթ առ ստորոտով ըսէրին փորրադունի. . . և ի նմին տեղւոյ կացուցանել տեառւս տեղոյն զքոյրն զաննա և զմարթա. . . Իսկ աննա շինէր իւր խրճիթ յայնկոյս ձորոյն որ Վարձուտըն կոչեն. . . տուեալ զտեսչութի տեղւոյն մարթայի. . . (2) որ եկեալ յետոյ նրէն զրիգորի՝ վանս հաստատեաց զտեղին՝ շինեալ եկեղեցիս. բայց զտաճար սրբուհոյն ոչ քակեաց՝ զի ձեռագործ առաքելական էր. . . և կայ մինչև ցայսօր ժամանակի։

Ի նշարձակ գրեցաք զբանս խորենացւոյն, որ ոչ սա կաւ տեղեկութի տայ զգրից երկրին անձաւացեաց. որ թէ ոչ յրեզարձակ միտս առնու զՆնձաւացիս, (նովին անուամբ իմացեալ և զմերձակայ պաւառս,) յայտնի ըզտիգորիս գետ՝ կամ գէթ զվտակ ինչ նորա՝ սահմանակից դնէ անձաւացեաց։ Տես ի նոր հայաստան Հոգւոց վանք. Թղթ. 157։

ԵՐՈՒԱՆԹՈՒՆԻՔ։

Ի յապէս գրի յերկուս օրինակս աշխարհագրութեան խորենացւոյն, որպէս և առ զազարայ Թղթ. 221։ Իսկ ի միում ձեռագրի աշխարհագր.՝ խորեն.՝ Երթնութի։ Ի տպագրեալն միայն գրի Երթնութի՝ որ Թուր լինել ուղիղ, ըստ որում Երթնանդ՝ յորոյ անուն երեւի կուէցեալ այս դաւառ՝ դ տառիւ գրի, և ոչ Բ։ Երթնակին Թովմայի արծրունւոյ գրի Երթնութի։

Հարցի։ Ի յապէս անուանեցաւ յանուն Հոյ կամ Հոյի դաստակերտին՝ զոր շինեաց նախնին մեր հայկ. Իայց զտեղի ձակատուն (ասէ խորենացին ն. 10.) լինել դաստակերտ, և անուն կուէ Հոյ (2) վանս յաղթու թէ պատերազմին. այսորիկ աղագաւ և գաւառն այժմ անուանի Հարցի։ Ի պաւառ անուամբ յիշատակի և ի յայտնաւորս ի 20 դեկտեմբերի. յորում ձգնէր երա.

(1) Ծանոթ Հոգւոց վանաց՝ ուր տէր իսրայէլ յայտնաւորս իւր հանգուցաւ Կենդանագիր տիրաւ կուէ Հնչակ։

(2) Երթնակի միում գրի Հոյ։

Իսկ ի թ. դարու փոխադրեցաւ յայս գաւառ. սթոռ
Սարգսեանական եպիսկոպոսին ի նախնական քաղաքի,
որպէս յիշատակէ: Թովմա արծրունի՝ զորոյ զրանս զի
յոր ի ստորագրեալ աւանի:

Հաջորդեալ: Վրէ զայսմանէ Թովմա արծրունի Կ. 7.
* Վրէնդ մի հարուստ անցեալ մնացին ի Համբարազան
աւանի Սարգստան գաւառի, ուր եպիսկոպոսական
սթոռ մարդպետականին՝ յայնժամ փոխեալ գնէր ի
նախնական քաղաքէ ॥

Սթոռ: Վրէն զորմէ գրէ Թովմա արծրունի. * Վրէն
հասանէն ի Սարգստան, յաւանն Սիտահաւ, հանէն
ընդ սուր ॥

Զոր հասէ: Վրէն առ Թովմայի արծրունոյ.
* Վրէ խոյս առեալ չքէր զկողմամբն Սարգստանի⁽¹⁾,
և Զորոյն հասկոյ ॥

ԱՐՑԱԶ ԵՒ ԱԿԵ:

Ստակս գրի յերես ձեռագիրս աշխարհագրութե,
Շաւս ի պատմութե նորին խորենացոյ, և առ այլս: Իսկ
առ Թովմայի արծրունոյ՝ թէպէտ ուրեք գրի Վրթապէն
գտաւ և Կ. 11. Վրթապէն քառս, իրր անուն ածան
շակերտ, բայց այլուր գրի Վրթա՝ համաձայն այլոյ.
Վրանս որոյ վրիպակ գրչաց է անունս Վրթապէ, որ գտա
նի ի տպագրեալն աշխարհագրութե խորենացոյն, զու
նուանս երկոցունոյ գաւառաց ի մի յողելով՝ որք ուրոյն
ուրոյն գրին ի ձեռագիրս⁽²⁾: Վրթակոս կոչէ Վրթաաշխարհ
յասէն. * Վրթաաշխարհ մեզ վարդապետն յովսէփ՝ որ շի
նեաց զվանսն գերեզմանի թագէտի առաքելոյն յՎրթա
աշխարհ գաւառի, յետ առերանոյն և ամայի լինելոյն ॥
Ստ այսմ կոչէ և Թովմաս մեծօրէնցին:

(1) առաջինն կոչէր այս գաւառ Շաւսաշխարհ, որպէս

(1) Յորինակն վրիպեալ գրք
յին գրի Սթոռապէն:

(2) Եւ թէ Վրէ եր առանձին
գաւառ. յայս առնէ և ածան
ցէ ինչ կոչեցեալ Վրէնոյի կամ
Վրէնոյի՝ որ յիշատակի առ խո
րենացոյն Կ. 7. կամ ըստ ձե
ռագրաց. 8. առ եղիշէի, և առ
Թովմայի արծրունոյ. զի խո
քան յար ցեղ գրեթէ ունէր իւր

գաւառ. առանձին: Արդ՝ թէ զայս
Վրէն միացուցուր ընդ Վրթա
աշխարհ գտանելի գաւառ թա
կութե՝ այսր ցեղիւ այն զի խորե
նացին յայն զուրիս յայնի ցու
ցանէ՝ թէ ունէր գաւառ սեպ
հական, զի առն. * Վրթապէ և
զկորդուացին, և զՎրթապէս և
զՎրէնացին ի նոյն գաւառաց ॥

յայտ առնէ խորենացին Թ. 31. յասեն. * Դ գաւառին
 (Ծառքան՝ որ այժմ կոչի Լճառլ ॥ : Եւ Լճառլ է անուն
 գաւառի ինչ երկրին ալանաց, և 'ի նոցունց ալանաց կը
 շեցաւ ապա մերս Լճառլ. զի իբրեւ գերի վարեալ բնա-
 կեցան 'ի շաւարշան հրամանաւ Թ. արտալէսի, կոչեցին
 զայն յանուն երկրին իւրեանց՝ ուստի գերեցան. * Հրա-
 մայեալ արտալէսի (ասէ խորենացին Թ. 49.) բնակեցու-
 ցանել վնստա 'ի հարաւոյ յարեւելից կուսէ մասեաց՝ որ
 կոչէր (Ծառքան գաւառ, 'ի վերայ պահելով զքնիկ ա-
 նունն (Երկրին իւրեանց) Լճառլ, քանդի և ախարշն
 ուստի գերեցանն՝ Լճառլ ⁽¹⁾ կալի մինչև ցոյսօր ժամա-
 նակի ॥ :

Լյա գաւառ անկանի 'ի հարաւոյ արեւելից մասեաց՝
 որպէս ցուցին բանք խորենացւոյն, և մերձ 'ի կոզովիտ
 գաւառ այրաբատու՝ ըստ որում դնէ Թովմաս մեծը
 փեցին :

Լյախկոպոսարանն որ յարտալ՝ որպէս Թուի հաստա-
 տեալ 'ի հին ժամանակաց, բայց եպիսկոպոսունք. նորա
 ոչ յիշատակին յանուն գաւառին, այլ յանուն նոյ առա-
 քելոյն Թադէոսի, որպէս 'ի ԺԳ. դարու՝ Տիրացու եպիս-
 կոպոս : Եւ 'ի ԺԳ. դարուն՝ Օւքարիա արքեպիսկո-
 պոս, Կործորեցի անուանեալ ⁽²⁾ : Եւ Լյա և միւս այլ
 Օւքարիա Լճքեպիսկոպոս՝ Սարոն տէր կոչեցեալ 'ի
 վախճան նոյն դարու, 'ի պիսն Թուին հայոց : Եւ Լյա և
 'ի ԺԵ. դարու՝ Կրիզոր եպիսկոպոս, որ յետոյ եղև
 կաթողիկոս յԵջմիածին ը պատմելոյ մեծօփեցւոյն : Եւ
 շատակի առ նորին Թովմայի և Սեօրոս եպիսկոպոս Լճ-
 տառլ :

Ծառքան : Լյաղաքագետ՝ ուր էր ամարանոց արքու-
 նի. յիշատակի 'ի ճառ-ընտրի 'ի հին վկայարանութն ա-
 ռաքելոյն Թադէոսի. * Հասաներ յախարշն հայոց առ
 Թագաւորն սանատրուկ՝ 'ի գաւառին Լճառլ, 'ի քաղա-
 քագետն Ծաւարշան, յապարանս արքունի՝ որ էին
 հովոց գետինք Թագաւորացն հայոց ॥ : Եւ յայմաւուրս 'ի
 23. դեկտեմբերի կոչի, * Հովանոց քաղաքն Ծաւարշան,
 և դնի նոյնպէս յարտալ գաւառի :

Եւ մօտակայս սորա յայմաւուրս 'ի 30. մայիսի դնի

(1) Երկրանկի միւս խորենաց-
 ւոյն՝ որի աստ Լճառլ. յալում
 Լճառլ. իսկ 'ի միւս այլ՝ որի
 Լճառլ :

(2) Լյա սո գրեաց Թուլիս էր.
 4495 Եւ Եւսանէն ի՞նչ. պապն 'ի
 1331. և 'ի 1339. Տէն 'ի Երեւն
 հառ. Ե. Թուլ. 1443 :

լեռան և դաշտ՝ Սանատրուկ անուամբ. * Բնակէր 'ի լեռինն Սանատրուկ՝ մօտ 'ի Շաւարշան քաղաք յԲաւարդ գաւառի ॥⁽¹⁾ Ի յւստորեւ. * Զայսնեցաւ նմա տեախիլ 'ի մէջ Սանատրուկ դաշտի ։

Սախու ։ Զայս գաւառ գնէ վարդան աշխարհագիր, յաւելն. * Բրտաղ Սակու է, ուր կայ յը առարեալն Յադէոս, այսինքն օւխտն 'սրբն թաղէոսի ։ Ի յնպէս և միւր թար ապարանցի 'ի յիշատակարանի երգերգոց մեկնու թէ վարդանայ՝ զոր նա ինքն օրինակեաց. * Երեցի զսա (ասէ) 'ի գաւառս Բրտաղու, 'ի գետոյս որ կոչի Սակու... 'ի թվ. մարդեղ՝. նոն ռյղթ ॥

Ի յն է սա թերեւս ընդ վերագրեալ Շաւարշան գիւղաբաղարին, զնի կուեցեալ Սակու. քանզի առաջին 'ի մատենագրաց (որք ծանօթ են մեզ) զթովմա արծրունի գիտեմք, որ զայս անուն յիշատակէ յասեին թ. 3. վասն խորովու պարսից արքայի՝ թէ ետ կայսեր մուրկայ ⁽²⁾ * (1) Երկիրն հայոց մինչև ցգեսն հուրազդան, և զգաւանն կոտայից՝ մինչև յաւանն գառնի, յեզր ծովուն բնունեաց՝ և մինչև յառեսոսն աւան, և զկողովիս գաւառ մինչև ցհայիւն և ցՍակու ։ Ի ընդ հակառակն Շաւարշան քաղաք անծանօթ իմն է յետագայից մատենագրաց ։ Ի ը թերեւս 'ի մերձակայ հին գաւառէն Բնէ, անուն սորա ապա ածանցեալ փոխեցաւ 'ի Սակու. թէ պէտ և էր 'ի յարտաղ գաւառի ։ Սակու սա և բերդ, քանզի 'ի պատմութե թովմայի արծրունւոյ Է. 3. յերկրորդ վարս գաղկայ յիշատակի Բերդ մակայ՝ զոր էառ գաղիկ ։

Իսկ մենաստանն 'սրբն թաղէոսի, յայտ առնել, թէ յայտ վայրի եղև կամ կատարումն 'սորին 'սրջ առարելոյն և ընկերացն, և կամ յաւելտ գիւտ և հանգիստ նը իտարացն, քանզի յայս անուն կուէ զայն թովմա արծրունի թ. 11. * Երեւա 'սք եպիսկոպոսն գրիգոր ամատուներաց տանն, որ նստէր ⁽³⁾ 'ի հանգստի 'սրբն թաղէոսի

(1) 'ի տպագրեալն՝ վերին եւ հորին անուանքն վերպակաւ գրին Ըստրեւ, և Աւուր.

(2) Այսպէս գրի միւս առ թովմայի արծրունւոյ. և առ այլ տեւան այս անուն, ուր յայլ աղգաց գիրս որոց և անունք՝ գրի Մարտիրոս, կամ Մարտիրոս, և կամ Սաւրիցիոս, որպէս և

մեր մեւագիր մատենաբ ունին Մարտիկ, զոր 'սորք սովորեցան գրել Սորիկ.

(3) Եւպիսկոպոսական աթոռ տանն Ամատունեաց՝ մարթ էր կարծել յայս գաւառ գոլ հաստա տեալ, եթէ յայլուստ ըսենաք զառաւել ստուգուն լինել 'ի գաւառն Արագածոտն յայրորտ.

առաքելոյ Մորդոգական գաւառի, դնել զէւս իրացն եկեալ հասնալ հինին ։

Վախնիք՝ որպէս խորենացին Թ. 71. և ճառքնտիրք՝ զկառարունն առաքելոյն՝ և զհանգստարանն և զդիւտ նշխարացն՝ դնեն Վ. դաշտէլոյն արտաւ, և ՚ի շրջակայս շաւարանն զիւղաքաղաքի ։ Հայտմ վայրի ասեն լինել և զլուծի նրին զրիգորի՝ զորմէ տես ՚ի նոյն գլուխ խորենացոյն, և յայտնաւորս ՚ի 18. նոյեմբերի ։

Վ. ԺԳ. դարուն կործանեցաւ այս մենաստան, բոտ որում գրէ ստեփաննոս օրպէլ զԼ. ԿԺ. * Միւռնեցին և զեպիսկոպոսն առաքելոյն զտէր տիրացուն, և ազգի ազգի անարգանք ձաղեցին, և առին զամենայն ինչ նորա. բայց զվանքն նորա՝ որ էր շիրիմ՝ որ առաքելոյն թաղէոսի քանդեցին, զշինուածս տանցն աւերեցին, կողոպտեցին և իսպառ կործանեցին ։

Եւ ՚ի նմին ԺԳ. դարու յովսէփ վարդապետ ամենորոգեաց զայս մենաստան թաղէոսի առաքելոյն ։ Իսկ ն. կոստանդին կաթօղիկոս բարձրբերդցի ճոխացոյց պարսկօք. * Հորժամ ողլ. էր թուականն հայոց (ասէ կիրաւ կոս), առաքինի կաթօղիկոսն կոստանդին առաքել յաբեկ իւր եկեղեցեացն ընծայս... ՚ի ձեռն թեոդոսի սպասաւորի իւրոյ ՚ի պատուաւոր վանորայս, և շրջաբերական նամակ շիրիմի առաքելոյն թաղէոսի, տալ նմա վիճակ զշրջակայ գաւառն և զքաղաքս, և ասկի յորով ՚ի շինութի գաւթին, որ շինէր վարդապետն յովսէփ յետ աւերածոյն որ ՚ի թուրքացն և ՚ի հինին վրաց. քանզի յորով ժամանակս անբնակ էր ՚ի մարդոյ և ամայի ։ Եւ յովսէփայ երթեալ առ զօրագլուխ թաթարին՝ որում անուն էր անգուն նուին, որոյ իջնանքն իւր յաւուրն ամառայնոց հաւ էր ՚ի գերեզման առաքելոյն թաղէոսի. և նորա հրամանաւ սրբեալ զեկեղեցին, և նաւակատիս կատարեալ շինեաց զվանս, և ժողովեաց ՚ի նա կրօնաւորս քաղաւն ։

Իսկ ՚ի չհր. (1319.) յահագին երկրաշարժութի կործանեցաւ նոյն վանքն նաեւ եկեղեցին, և շրջակայ տունք՝ սպանեալ քզիս հ. զորս անդրէն շինեաց տէր զարարիտ արքայազուն կաթօղիկոս աղթամարայ (1) ։

տես անգ. իսկ զբանս թովմայի՝ չէ պարտ առնուլ. Թէ գրիգոր և պիսկոպոս ծառէր ՚ի հանգստի մը թաղէոսի յարաւ իրեն յիւրա.

կան տիտոս. այլ վասն այլ ինչ պատճառի. և ըստ գիտաց ինչ ։

(1) Պատմ. շարունակօղն սա. մուկի ։

Նործարար Էմիր: 'Ի վիճակ նրան լծադեռի դնէ զայս մենաստան յովհան երզնկացի 'ի յիշատակարանի մեկնում լծէ մատթի, յասելն վրան իւր. * Եւ նուաստս 'ի քս. . յովհան երզնկացիցի սպասաւորս բանի՝ բնակեալ 'ի վիճակ Սք առաքելոյն լծադեռի 'ի վրան Նործարար կոչեցեալ՝ ընդ հովանեաւ նրա անձնին: Սակս երկար բնակելոյն յայս մենաստան կոչի սա ինքն յովհան և ծործորեցի, որպէս և զարարիս եպիսկոպոս արտազու առ ժամանակօք նորին յովհաննու:

Իբրեւորդ: (1) Ելամանէ զազար թղթ. 223. * Ուրեալ 'ի դիմայ զօրն հայոց բոս աւուրց օթեանացն՝ երթեալ հասանկին 'ի գաւառն Մարազ, և մատեալ 'ի շունդն պարսից՝ բանակին 'ի գիւղ մի՝ որում անուն էր Էրսեհապատ:

Իտար: 'Իեօզ՝ զորոյ զգիրս նշանակէ զազար յաւելն. * Սակայն և առաւել տիրպով եկեալ հասանկին շունդն պարսից 'ի գաւառն Մարազ, հուպ 'ի գեօղն որ հոչի Մարայր 'ի շրջափակ տեղի Տեփա դաշտին: Իսկ Տղմուտ է անուն գետոյն՝ յորոյ անուն կոչէ զազար զըն լծերակայ դաշտն:

Իդիւն զայն դաշտ կոչի 'Իտար ասորայր. թղթ. 191. * Իսկու և 'Իաշուն Մարայրի (1) պայծառացեալ ծաղկալից լինի, ոչ յանձրեարեր ամպոց, այլ 'ի նրա և յարիւնարուղի վտակաց՝ ցանեալք և ցրուեալք 'ի սպիտակու թի նրա ոսկերացն: Եւ վերջին բանին յայտնի առնեն լինել զայն դաշտ՝ տեղի նահատակութեան վարդանանց: (2) Նոյն ցուցանեն և բանք ասողկայ 'ի ք. 2. ուր ասէ զնահատակութի վարդանանց լինել * 'Ի դաշտին Մարայրի 'ի գաւառին Մարազու: Եւ լ. և լծովմա արծրունի (ք. 1.) * Իայց իբրեւ եղև (ասէ) մեծ պատեւազմ նրան վարդանայ ընդ մկանին և ընդ զօրս պարսից 'ի Մարայրեան դաշտին Մարազական գաւառին (3), և անդ յաճ իրախուսեալ նրա անձնակ զօրացն հայոց կատարեցան 'ի քս:

Իդիւն: Նիշատակի առ զազարայ. * Եւ եկեալ մաւ միկոնեանն վահան 'ի գաւառն որ կոչի Մարազ, 'ի գեօղն որ անունն էր Իդիւնդ:

(1) Ելաման 'ի մեծագիրս. ուր պիտի գրէ՝ Մարայրեն գաւառն 'ի սպարեալն գնի Դաւթ և Երջի: Եւ Մարազան գաւառին:

(2) Ելաման 'ի մեծագիրս.

ԱՐԴԱԿ. ԷՄԱՐԱԿ.

Ի դիրս՝ մանաւանդ ստեպ առ թովմայի արծրուն
ւոյ կոչի սոսկ Լճաթ՝ առանց յարակցելոյ զանունս
Է՛, որ է որովի վոքր աղբաղոյ որ ՚ի կորձէս, ըստ այնմ
՚ի Ծ. 6. ուր ասէ թովմա արծրունի. * Լճն եմուտ ՚ի
գաւառն Լճաթ, և ասպատակ սփռէր ընդ կողմանս
երկրին վասպուրականի ॥

Հարձակէր. Վաղար ռստան տանն արծրունեաց՝ յի
շատակեալ զառաջինն ՚ի խորենացւոյն Ծ. 7. իբրև տե-
ղի սեպհական արծրունեաց. * Լա զԼճրունիսդ զի
տեմ ճի Լճրունիս, այլ Լճիւ ռնիս, որք արծուիս
առաջի նորա (այսինքն վաղարշակայ) կրէին. Եւրդում
զառասպելեացն Բաղդունս՝ որ ՚ի հաղամակերտն պատ-
մին. մանկան նիրհելոյ անձրև և արև հակառակեալ, և
հովանի թռչնոյ՝ պատանուոյն թալկացելոյ ॥

Ի քաղաքի աստ շինեաց գուրգէն եղալր զազկոյ
արքային արծրունեաց՝ եկեղեցի. * Եւրդունն հայոց
գուրգէն (ասէ թովմա արծրունի Ծ. 11.) հրաշազան յա-
րինուածով շինէ զեկեղեցին ՚ի քաղաքին հաղամակերտ
՚ի մեծն Լճաթ, ՚ի բուն իշխանական սեփհականութեն
իշխանութե զարմին արծրունեաց. հարուստ մի հեռի ըզ-
քարանայն տաշելոյ զհոլովումն բերելով առ տրամադրու-
թի կոշարանին, իբրև ասպարիսք երիւք զաղագոյնն մա-
տաղոյնս գործելով սայլիցն հոլովմամբ ॥

Եւրդունն ինքն թովմաս կոչէ Եւրդունեաց՝ յառ-
սելն. * Լճն եմուտ ընդ կողմն աստրպատական յԼճաթ
գաւառ յերկիրն վասպուրական, և ընակեցաւ ՚ի Եւ-
րամակերտ (1) Եւրդունն արծրունեաց ॥ Ի պատմութե
թովմայի արծրունւոյ Ե. 2. ՚ի պատմելն կրկին անգամ
զաշտոյ որդւոյ դերանկին կոչի Լճն.

()-ի. Վիւղ՝ զորմէ թովմա արծրունի Ծ. 11. * Լա
տիկինն սեղայ առեալ զդի նորա (այսինքն զաշտոյ վառ-
պուրական իշխանի,) տարեալ հանգուցանէ ՚ի Եւրաթ
՚ի գեղն () սի, ՚ի վանս Եւրդուն ॥

(1) Աստուծո Եւրամակերտ զաղանայ արծրունւոյ տեւ. Կառ-
գրի և յորինակի միում պատմ. տարեալ զընթացո նահատակուն
խորենացւոյն, որպէս և առ զառ իւրոյ հանգչէր. և եղեալ ՚ի մատ-
ղոսայ Թղմ. 15. որ ՚ի գրեւն բանն ՚ի Եւրամակերտի ॥

Որտե՛րնէ՛ց էր: Այլաստակէ՛ թովմա արծրունի յերկրորդ վարս աշոտոյ որդւոյ դերասնիկն է. 2. 'ի գրեկն անդ գդի մէկն ափնի արարացի ստտիկանի 'ի վերայ աշոտոյ. * Եւ իշխանն աշոտ եղբարբն հանդերձ, և ամենայն քօթօքն խոյս տուեալ ամրանայ 'ի Զորն Որտիրանից ॥ Եւ Կաւ մի գկնի՝ ցուցանէ վնոյն տեղի լինել 'ի գաւառն աղբազ, յիւելով և զգիւզն անսւանեալ Կլկէից. * Եւ ինքն (ափին) երթեալ 'ի գաւառն Լղրագ՝ դադարէ 'ի Հաղամակերսն աւանի, և առարի: զայր մի ներքինի... զօրօք բազմօք զի երթեալ պատերազմեսցի ընդ իշխանին. և քանզի նորա ամրացեալ էին 'ի դժուարս Կակէնից գեաւղ՝ դառնայ ներքինին մեծաւ ամօթաւ ոչ ինչ կարացեալ ստնանել նոցա վասն տեղւոյն ամրութե՛, և զօրացն քաջամարտիկ լինելոյ ॥

(1) Համանուն գիւղ 'ի նմին յաղբագ գաւառի յիշա-
տակէ և յովհաննէս կաթողիկոս 'ի գրեւն զնահատա-
կութի երկրորդ ատովմեանց . * Լ'սուն զլիւսաւորի նոցա
աստով ճանաչիւր 'ի գաւառէ Լ'ջրագայ յՈրսիրանս զէջ
ջէ (1) :

ԱՆՁԱԽՈՒՂՈՐ՝

Յերկուս ձեռագիրս անխարհադուլմէ խորենացոյն
գրի Լճիէի իւր, իսկ 'ի տպագրեալն և 'ի միում ձեռագրի

Թագաւոր կոչի՝ ի րանս անգ. զոր
ուռ բերէ և տեսանել ի գիրս Թով,
մայիս 17-րդորդ՝ յեղանակէ րաւ
շէյն. որ յաւէա պատմաբն յետ
նոյ ուրուք՝ (զկնի շինուածն ազ
Թամարայ, մանաւանդ. Թէ զկնի
լինելոյ աղթամարայ արբունիք. և
այնման. ի Թամանակս յաջորդոցն
գագգիս արաշիւոյ արքայի.) քան
կնոյմայի առաքումելոյ.

Չայոյ յայտ առնէ այն՝ որ ինչ
զինի մերոգրեալ բանից զին առ
զէն. իշւ էն հրամանք սոցա
իրեւ զլիմ հաստատուն. և թէ
որ իսխաւել ջանայ, ՚ի հրամանէն
այ ժ. ժառանգէ նա զամբող իւր
և զմտգաւորութի. և թէ հաւ
տատանք կամանցի՝ անստատանքի կայ
ցէ նա յոյսմ աշխարհիս. ամէն.

Բանք զորս անգեղ է բնծայել
Թովմայի, որպէս թէ գրեւ շմա
ի գիմաց յեանոյ ուրախ. և ան
Թեհուց զէնի լինելոյ ազմամարտոյ
անժա կանխողիկոսի, (որպէս վաս
նածիմը ոչ միայն վասն այսց Բա
նից. այլ և վասն այլ ինչ ինչ բա
նից. ի գիրս Թովմայի.) մինչև
գրեւն էր նորա զթագաւորիկ գագ
կայ :

(1) Առ աստղիայ Թ. 3. գրի
Ուրտ. Գլխաւորին անուն
գտաւ հաշիւը, որ էր ի յԱղարատ
գաւառէ յԱրարի գեղէն լի մէջ
ձաւորութիւն անուանեց հրէն աշ.
աստղի գեղանի Օ-ի. Ուրտ.
համ Ուրտա՝ մարտէ ի թիւործի
լիւնի՝ ի թէ մի և յոյժ իցին:

գրի լնջախի: Ստովմա արծրունի ն. 10. ուրդն ուրդն
գրի լնջախի յի, կամ Ձոր լնջախի, յասեն. * Ստովմա
էրուանդ առ սահմանդն ատրպատականի 'ի Ձորն ան
ձահլու. իսկ լնջախի ձոր վանն այնր կուեցին՝ բազում
ու. * Ստովմա 'ի կոխակս բարձրաւանդակս, և կիրճն
նրբականս, և զերծս, և խոխունն ձորդն 'ի Թոխ և 'ի Բոխ
երկրին անբնակ մարդկան. * Ստովմա ուրեք 'ի նովն օրի
նակին Թովմայի գրի Ձոր լնջախի՝ որ է նոյն, որպէս տեւ
ցի ստորեւ:

Լյս ձոր ըստ նորին Թովմայի ք. 2. աւարսի 'ի կող
մանս հեր քաղաքին պարսկահայոց. * Ստովմա 'ի գնալ
դերանկին 'ի ձմերոցս վասպուրական իշխանացն՝ ձանա
պարհ արարեալ ընդ ձորն լնջախի, որոյ ելքն ընդ գա
ւառն հեր քաղաքի:

Կոտ: Ստովմա՝ որ բազում ուրեք յիշատակի առ Թով
մայի արծրունուց, որպէս 'ի ք. 4. ուր ասէ վանն ապում
բուանայ, Թե * (1) ցուրդէն (եղ) 'ի Կոտորն բերդ. և
'ի Ե. 2. յերկրորդ վարս աշտոյ և գաղկայ. * Ստով
մալ տանի յամրոցն յ'Ձմա՝ ուր էր ցուրդէն, նմանա
պէս և 'ի Ստովմա Կոտոր 'ի ձորն անձահլու. իսկ այլուր
ք. 4. գրի 'ի Ձոր լնջախի: Ստովմալ տան յինքն գրաւեաց
(ասէ) * (1) ամուրն Կոտոր 'ի ձորն ընձահլու. * Ստով
մայ տայ է Թե կամ վրիպակաւ գրաց գրի Ձոր լնջախի, և
կամ այնպէս ևս կուր յոմանց:

Լյս մեռաւ Ստովմանոս ք. կաթուղիկոս, զորմէ ա
սողիկ ք. 8. * Ստովմա զստեփաննոս 'ի Կոտորոց բերդն փռ
խեցին, որ և մեռաւ 'ի նմին:

ԲՈՌՆԱՒԱՆ. և ԿՈՒՄԱՆ:

Լնջախի անուն միշտ այսպէս գրի առ Թովմայի
արծրունուց, և 'ի միում ձեռագրի աշխարհագրութե
խորենացոյն. իսկ յայլ երկուս ձեռագիրս յաւերմամբ
տառի գրի Ստովմա, յորմէ յայտ է վրիպակ ապա
գրեցն՝ ուր գրի Ստովմա:

Լնջախ: Ստովմա՝ զորմէ Թովմա արծրունի ք. 4. * Ստով
մալ տան սակաւ սկսաւ զամուրն յինքն գրաւել... զ'Ձմ
մուրն Ստովմա 'ի Թովմալ տան գաւառի (1): Ստովմա 'ի

(1) Ստովմա ձորին Թովմայի արծրունուց. * խաբեալ էր զաշտո
բուանայ և. 1. գրի վանն ապում աւելով զերդն Ատրապատիկի ձորն

նոյն գլուխ կուէ զայս ամուր Լնկասկածելի՝ զամբուծի նորա ցուցանելով:

Լոյնպէս և Լորկորդ գաւառին անուն Ղաալ գրի յերես ձեռագիրս աշխարհագրութե խորենացւոյն, միայն ՚ի տպագրեալն գրի Ղաալապ (1): Եղնպէս և առ Թով մայի արծրունւոյ Դ. 11:

Վետս աւան: () Ուարձալի տեղի առ երասխաւ. ուր գաղիկ ն. արքայ արծրունեաց շինեաց իւր տեղի զբօսանաց, կամ ամարանոց: () որմէ Թովմա արծր. Դ. 11:

* Եւարձեալ վերաինեալ յառաւօտինս կոյս խաղացեալ ՚ի Ղաալապ ՚ի Վետս աւան՝ շինէ անդ վայելահան տեղի խրախից՝ բլուր մի պարսպեալ տաճարախիտ շինուածովք, որոյ հայեցածն առ դաշտակողմն ՚ի վայր կոյս բերի, ՚ի խաղա գետոյն երասխայ, ուր հոյլքն Էրեւոյն խայտան, և վայրենեացն խոզից, և առեւծոցն մորիքն, և երամք ցւոց պատրաստական առ որսոյն հրճուանք առ ձեռն պատրաստ հոլովին, ընդդէմ նայելով Էրանց այրարատեան ազատն մասեաց ||

Եւսան: Եւսան՝ ուր էր ձմերոց արքունի՝ որպէս է տեսնուել առ Թովմայի արծրունւոյ Դ. 2. * Եւսան գե. բանիկն ՚ի ձուալ գաւառ՝ ձմերել յաւանին Եւսանկան: Եւս սուղ ինչ զինի կուէ վնոյն՝ Ձմերոց վասպուրական իշխանաց: Եւս ՚ի Դ. 12. առաւել յայսմի. * Եւսմի փութապէս անցանել ՚ի ձմերոցս արքունի ՚ի գաւառն Ղաալ յաւանն Եւսանկան ||

Եւսեալ էր այս աւան առ Եւսմի վտակաւն երաւ խայ, ուրանօր գաղիկ ն. արքայ արծրունեաց կառոյց զանազան շինուածա. * Եւս վայր խաղացել (ասե Թովմա

գերմ Ճեռնի կուէցեալ գաւառաւ, փոխանակ իւր առնելով ըզ բերքն՝ Նիւն. և զթոռոնոսն և զՃաալ գաւառք ||: Եւս ոչ Թե վնկան առանձին գաւառ կայուցանէ ուրոյն յիշելով. այլ վնկան ցուցանէ վնկել բերք երեւել, Թեպէտ և ՚ի Թոռոնոսն գաւառի, որպէս այլուր յայտնի նշանակէ: Եւսմիակն յայտմ վայրի վիպա կառ գրի Թոռոնոսն՝ Եւսմիակն վի. պակ Թուի գրեաց յիշատակեալն ուրիշ յայտմաւորս՝ Բերդն Եւսմ ՚ի վասպուրական, առեալ ՚ի վար գանայ աշխարհագրի: (Եւսմ ՚ի տպագրեալն՝ և եւթ գաւանի, և իւ

՚ի ձեռագիր օրինակն որ ՚ի ձեռա մեր) որ Թերեւս նոյն է ընդ Նիւն բերքին:

(1) ՚ի միւսն ՚ի ձեռագրաց ոչ խարհագրութե խորենացւոյն մաս ձիկս առ յարի ՚ի յետագայ ա նունս կրճատիս. յայլում ձեռագրի Ճաալ ուրոյն գրի, և առնդ՝ ուրոյն, իւր այլ և այլ գաւառ: Սոյն առնդ յերրորդ ձեռագրի գրի ուր: Եւս արգարն առնալ փոստ առ յովհաննու կամ Թովմիկոսի յիշա. տակն ուրոյն. որ Թե յիցէ յառաջ պատահան կամ ՚ի պարսկահայոս: Թերեւս նոյն է:

արծ. Գ. 11. վասն նորին գաղկայ) 'ի Սառականն աւան առ Կարմիրն կոչեցեալ գետով՝ որ իջանէ 'ի գետն երասխ, շինէ և անդ ամրական տեղի դժուարամատչելի ասպատակող հինից, դնելով 'ի նմա նմանապէս ասպարանս փողոցայարդարս տաճարակերտս սենեկադործս՝ բաւական 'ի պէտս պատրաստեալ։ Բարբ ինչ 'ի վայր իազացեալ 'ի տեղին՝ որում Զոր ասնն, և անդ գտեալ ամրագոյն անձաւ տեղի՝ անկասկածելի 'ի պատերազմական գործոց. և զնա պարսպեալ պատուարօք շուրջանալի. և յօրինեաց պատրաստեաց ասպարանս պատուարօք գեղազարդս խրախճանական կարգադրութեց զբուսաբոս։ Եւ Սառական աւան թերեւ նոյն է՝ որ այլուր 'ի գիրս նորին Թովմայի գրի Սորաչոյ, և կոչի Վաղար։

Իւրիկ։ () որմէ Թովմա արծրունի ասէ ուրեք. * Եւ ինքն վերաւորեալ սրով մեռանի 'ի գետն Վիւղիկ 'ի ճուաշ զաւառի։

Շախրամ։ Իւրդ՝ կամ Բորոց՝ որ բազում ուրեք յիշատակի 'ի պատմութե Թովմայի արծրունոյ յերկրորդ վարս դերանկին և գաղկայ արքայի. * Իսկ գաղիկ խաղացուցանէ 'ի ճուաշ գաւառ յամրոցն Շամիրամ։ Եւ այլուր Է. 3. * Կարգեալ էր և զօրազլուխ մի մեծի մաստ յառաջատես իշխանին գաղկայ 'ի վերակացութի գաւառին Ճուաշայ և Շամիրամն կոչեցեալ բերդի 'ի տանէն ակեացեաց՝ այր միամիտ և քաջասիրտ, որում անուն էր Թադէոս։ () սոյն զայս Թադէոս 'ի յիշեն Թովմա արծրունի յառաջին վարս գաղկայ՝ դնէ 'ի Շախրամ բերդին, այլ առանց որոշելոյ զգաւառն, և առանց յիշելոյ զանունս Ճուաշ։

Իրողեաց զսա ապումբուան վերակացու որդւոց դերանկին։ Բռնու ասէ Թովմա արծր. Է. 1. * () ճուաշ գաւառ, ուր և շինեալ զՇամիրամն՝ պարսպէ յիւր աւան։ Իւայց 'ի յայտմաւորս 'ի 8. ապրիլի՝ Բոր Շախրամայ կոչի նոյն իսկ Իւրդն վանայ։

Իսախան։ Ի յիշատակի առ ասողկայ Գ. 13. * Երթեալ իջևանի 'ի Ճուաշ գաւառի՝ 'ի տեղին որ կոչի Վակեար։ Եւ Եւթորե կոչէ զսա Բորոց։

Երճուծի . (1) Եթուծի . Պաշտի :

(1) Երճուծի արծրուծի յառաջին գաւառին երեւի դնել զերկուս տեղիս, յասելն . * Վառնան 'ի Շուաշ, և 'ի Բառնաւան գաւառ, անցեալ ընդ Երճուծեաց գաւառն, և վարեն 'ի գերութիւն աւարառութիւն զ Ե, և զԵրճուծի :

Երկրորդ գաւառն 'ի տպագրեալն և 'ի միում ձեռագրի աշխարհալի . խորենացւոյն գրի Եթուծի . յայլում ձեռագրի գրի Եթուծի . իսկ 'ի միում այլ պակասի այս անուն (2) :

Երրորդ գաւառն 'ի միում և եթ ձեռագրի աշխարհալիութե խորենացւոյն գրի Պաշտի (3) :

Եպիսկոպոսարանն սորա հիմնեալ 'ի վաղ ժամանակաց, ըստ առաջնորդն յիշատակեալ զառաջինն 'ի ստորագրութեա ժողովոյն զՎնայ՝ նախ քան զԵպիսկոպոսն Երճուծեաց՝ և Եպիսկոպոս եպիսկոպոս Պաշտեաց :

ԳՈՂԹՆ :

'Ե պատմութե Թովմայի արծրուծեայ յերկրորդ վարս զազկայ՝ կուի Պաշտեալն :

Ըստ դրիցն անկանի առ եզերք զետոյն երասխայ, որ պէս յայտ է 'ի խորենացւոյն ան . 29 . ուր գետ անուամբ պարտ է իմանալ զԵրասխ (4) . յայտ է և 'ի տեղեաց գողթան՝ որք կան մինչև ցայսօր : Ըստ գաւառ վանս զուարճալի դրիցն՝ Վեդեդի կուի առ ստեփաննոսի ուռ :

(1) 'ի միումն 'ի ձեռագրաց աշխարհագրութե խորենացւոյն գնի վերապակաւ կ'ըստի :

(2) 'ի ստորագրութեա եպիսկոպոսաց ժողովոյն զՎնայ յիշատակի՝ Սամուէլ Սեփուկեայ եպիսկոպոս . որ որպէս թուի՝ պարտ է լինել Եթուծի :

(3) Երկին Պաշտեալն անարկելին եպիսկոպոս . 90 . յասելն . 'ի խնամն միւս ևս Պաշտեաց վարսալիպաւս || Թեւրեա մի 'ի տալուծեաց այն իցէ՝ զոր պատմիչքն տարածոյ ցաւցանեն լինել տաճարակից տարածոյ . և կամ

մասնաւոր վիճակ ինչ գաւառին տարածոյ : Տես 'ի տարած՝ առ յիշատակին Կուառ և Հոռան տաւաք 'ի գաւառին կամ յերկրին պաշտեաց :

(4) Որպէս յայտ է 'ի բանից աստի ուռալիւնին 'ի գլ . Ժն . վասն ոքին մարտալ . 'ի զԵրճութե արեալ 'ի ձեռն իշխանին իւրեանց շարիթայի . և այնքան հաշտեաց զրազմութե գիւացն՝ որք մարտաւոր տեսեամք . . . փախտեալ ան ցեալ ընդ Երասխ՝ տնկածէին 'ի կողմն մարաց || :

պեղեան 'ի զԼ. ԺԵ. յասելն վասն մեարդայ. * Եկեալ
'ի սիսականկողմն՝ հաճեցաւ բնակիլ 'ի գեղեցիկ գաւառն
'Եղիման ॥

Իսկ ըստ նահանգին անկաներ 'ի վասպուրական, կամ
'ի սկզբան անդ, և կամ առ ժամանակօր խորենացոյն՝
որպէս յայտ է յաշխարհագրութի նորա. զի զնէ զայն
'ի կարգս գաւառաց վասպուրականի. այլ ևր սահմանաւ
կից սիւնեաց՝ որպէս նշանակէ կորիւն ։

Սակայն ստեփաննոս օրպեղեան 'ի զԼ. Դ. երկորումք
ցուցանել ձգնի՝ թէ 'ի սկզբանէ անտի ևր 'ի սիւնիս. մի՞
զի Ծքն գրիգոր 'ի լուսաւորել զհայս՝ զառաջնորդս գող
Թան էարկ ընդ Եպիսկոպոսօք սիւնեաց. երկրորդ՝ զի իւ
խանք գողթան Լին 'ի սիսական կամ 'ի սիւնեաց ցեղէ,
և իրր ժառանգութի իւրեանց առեալ Լին զայս գա
ւառ ։ () այս այսպէս հիմն զնկելով իւր, 'ի զԼ. Դ.
Դ՝ Եղիմն ընդ. Երնջակայ զնէ մետասաներորդ գաւառ
նահանգին սիւնեաց ։

Իայց մարթ է այլազգ լինել գաւառաց յեկեղեցա
կան վիճակի, և այլազգ 'ի քաղաքական կարգի՝ առ որ
հայի աշխարհագրութին. սոյնպէս և, իշխանքն գողթան
թէպէտ Լին 'ի սիսականն, բայց խորենացին յայտնի
զնէ՝ թէ Լին հաստաւածեալ ։ Սասն որոյ այսպէս թուի
մեզ վիճակ այսր գաւառի, զի զառաջինն ևր 'ի վա
սպուրական, ապա 'ի ճճԷ. Թուականիս (յամի նն 737.)
'ի բաց հասցաւ 'ի վասպուրականէ ը թովմայի արծրուն
ւոյ ('ի Կ. 11.) և թերեւ յայնժամ անց 'ի սիւնիս ։ Իսկ
ստեփաննոս գօլով 'ի ԺԴ. դարուն, յորում ժամանակի
ըստ մեծի մասին բարձեալ Լին կարգք իշխանութեց և
նախարարութեց, առաւել հայելով 'ի վիճակ եկեղեցա
կան թէմի՝ քան թէ քաղաքական գաւառաց, երեւի զնեւ
զւոյն 'ի սիւնիս ։

Ինանկիւր սորա Լին երգիւք հին բանաստեղծական
սլաւամութեւ ազգին, զոր պէսպէս նուագարանօք կնտնոտ
ցահար աղբիւրախիւք երգելով յորդւոց յորդի աւանդե
լով հասուցին մինչ 'ի ժամանակս խորենացոյն, զոր և
ստիւպ յիշէ նա ինքն 'ի սլաւամութեւ ։

Ի բերս սօրա առատ գօլով զինի՝ ընկալաւ 'ի խորե
նացոյն զմահանունս Եղիմ Գիւնե-է-Կ, ոչ միայն յաշխար
հագրութեւ, այլ նաեւ 'ի սլաւամութեն ն. 29. ուր և յի
շէ զերկս նոցա՝ յասելն. * Եայտնեն դոյս ճշմարտապէս
և թուելեացն երգք, զոր պահեցին իմն ախորժելով որ

պէս լսեմ՝ ժարդիկ կողման զինեւէտ գաւառին զողջ
թան ॥ :

{ } Եղիշխանութիւն Վաղթան սերեալ էր 'ի սիսականէ .
* խկ զաշտունիս և զՎաղթանեցիս (ասէ խորենացին) (1)
գտի պատմեալ՝ 'ի սիսականէն արդարեւ հատուած, ոչ
գիտեմ թէ յանուն արանցն զգաւառան անուանեալ, և
թէ յանուն գաւառացն զնախարարութիւն կոչեցեալ ॥ :
{ } Երբան գրէ ստեփաննոս օրպէլեան ԳԼ. Դ. * Վմանա
պէս և իշխանք (զողթան) ոչ եթէ յայլմէ տոհմէ էին,
այլ 'ի նոյն սիսական ցեղէ, ըստ մասին ժառանգութեւ ա
ռեալ էին զայս գաւառ, որպէս ցուցանէ քեզ մոլէս
խորենացի ॥ :

{ } Եւ իշխանք սորա յիշատակին 'ի գիրս, 'ի Է. դարուն
'ի ժամանակս նոյն մեսրոպայ՝ Եւրիթ, և որդի նորա
Վիտ, կամ Վիւտ, որք և բազմեք սատարեցին քարո
զութեւ նոյն 'ի բարձուն հեթանոսական աղանդոյն 'ի կող
մանցն զողթանաց. 'ի Է. և Ը. դարուն՝ իտարով հայր
վահանայ զողթանացոյն, և զկնի ինքն վահան՝ պարծանք
գաւառիս իւրով մարտիրոսութեւ ॥ :

{ } Մենեքորդ և 'ի տանեքորդ դարուն եղև իբր ա
ռանձին ինչ տերութի 'ի ձեռս հազարացի բռնակալաց՝
որպէս ցուցանէ պատմութի յովհաննու կաթողիկոսի,
և ասողկայ. և ոչ իսկ այնչափ փոքր տերութի, զի ապէ
հաճայ ամիրայն ատրպատականի 'ի յարձակին 'ի վերայ
ապուալիոյ որ էր տէր զողթան՝ հարիւր հազար պարսիկ
զօրու խաղաց 'ի վերայ ॥ :

{ } Իսկ 'ի սմին գաւառի և տեղիք արքունականք՝ զոր Բ.
արաաշէս արքայ պարգևեաց սմբատայ. * Վարդէ
նմա (ասէ խորենացին 'ի Բ. 50.) արտաշէս զմասն Բա
բունի որ 'ի շէնս զողթան, և զՎաղթան ॥ :

{ } Երիտոննեութիւն ընկալան բնակիւք գաւառիս՝ քա
րոզութեւ որ առաքելոյն բարթողիմեայ, որպէս ցուցա
նէ ստեփաննոս օրպէլ. ԳԼ. Դ. յորս մնաց նոյն կրօն մինչ
'ի որն գրիգոր՝ թէպէտ և թագուն. * Սորա ասի (նա
ինքն ստեփաննոս, այսինչէ՝ Երիտոննեայ զողթան գա
ւառին) կային և մնային անտերունչ՝ բնակեալ այսր
անդր, և ոմանք զողթալք 'ի լերինն Վաղթայ միայնաւո
րութեւ զկեանս իւրեանց վարէին՝ զսազումս ուսու
նելով յալով ժամանակօք մինչ 'ի գալ մեծի լուսաւորին

(1) խորենացին 'ի Բ. 7. (ըստ մեազբաց՝ 8.) :

ի հայոց, և լուսաւորելոյ զամենայն աշխարհս հայոց, ապա
գնացեալ սոցա՝ խնդրեցին իւրեանց առաջնորդի, և այլն:

Եւ որպէս յետ քարոզութեան առաքելոյն ոչ անհետ
եղև. ի նոսա քրիստոնէութիւն, նոյնպէս և յետ քարոզու-
թեան լուսաւորչին՝ ոչ բարձաւ ի նոցանէ իսպառ աղանդն
հիթանոսութեան, նա՝ մանաւանդ ի նուազիւ Թագաւո-
րութեան՝ առ բազումն տարածեցաւ. վասն որոյ կորին
զայն կողմանս կուէ Լեւկարդ և Լեւդարման տեղեր գող-
թանս: Եւ զայն մնացորդս բնաջինջ արար երանելին մեա-
րոպ, որ նախ զառաջինն աստ սկսաւ քարոզել զքրիստո-
նէութիւն քաղաւմ աշխատութիւն՝ հանդերձ օգնականութիւն
բարեպաշտ առն շարիթայ կամ շարաթայ իշխանի գա-
ւառին. յայն սակս խորենացին 7. 67. զՎողթն կուէ ի
միջ գաւառաց Վոթաթիւրաթ մեսրոպայ: Եւ կորին
կուէ զՎողթն՝ Լաւին Կասաթիւր մեսրոպայ, իմա՝ Կասա-
թաթկերտ հոգեւոր՝ նմանութիւն ասացեալ. * Եւ յիշեալ իջա-
նէր առ ոտս տանն Կողթան՝ յԼաւին Կասաթաթկերտն
իւր, և անդ ընդելական սովորութիւն ի կիր արիեալ ըզ-
րարդապետութիւն հաւասարութիւն բարեպաշտին շարա-
թայ՝ լի առնէր զգաւառն ողջունիւ աւետարանին քսի,
և կարգէր յամենայն գիւղս գաւառին դասս՝ սրց վանա-
կանաց:

Եւ աջին Եպիսկոպոս գաւառին՝ ստեփաննոս օրպէլ
ի գլ. 7. դնէ լինել զոմն Կումնի անունն աշակերտ բար-
թօղիմէ առաքելոյն, որում յաջորդեաց Լարիլաս՝ ազ-
գաւ իւութիկ. իսկ ի ժամանակս լուսաւորութեան նոյն
զրիգորի՝ զառաջինն եկաց եպիսկոպոս Կովսէս ոմն, ո-
րում յաջորդեցին այլք, զորս ըստ կարգի դնեմք՝ առեալ
ի գրոց ստեփաննոսի օրպէլեան: Կումնի Եպիսկոպոս.
Լարիլաս Կյութիկ. Կովսէս հարօնացի. Կահակ հարօ-
նացի. (1) Բանդատ. Կաեփաննոս. Զովհաննէս (1):

ԶԿասաթի ի գիրս առ Կիոն կաթողիկոսիւ՝ և Եսայի
Կողթան եպիսկոպոս. որ զինի եղև կաթողիկոս:

Եւ Եպիսկոպոսն Կողթան՝ էր ընդ իշխանութեամբ
եպիսկոպոսին սիւնեաց. զի ասէ նա ինքն օրպէլ գլ. 7.
* Եսայց գիտեմ՝ զի ոչ եթէ հատուածեալ էին սոքա (և

(1) Բանք օրպէլեմին ի գլ. 7. և յետ նորա Սահակ տարօնացի,
ևն. * Զմայեալ սոցա (գողթնաց
աղ) առ նրն զրիգոր՝ խնդրեցին
իւրեանց առաջնորդ, և ետ ծոցա
այր մի տարօնացի Մովսէս անուն,

և ապա զԾրամդատ, և զԿաեփա
նոս, և ապա զԵրվանդէս. և այս
պէս ի կարգ անկեալ մի զմի քա-
նադրելով մինչև ցայժմ:

պիսկոպոսունք գողթան) 'ի սինեաց, այլ յառաջն մինչ
դեռ ոչ էին հաւատացեալ, և ոչ էին կարգած աշխարհո
հայոց եպիսկոպոսոք, սորա (բնակիչք գողթան) առան
ձին ունեին տեսուչ: Իսկ 'ի լուսաւորել նոյն գրիգորի
զհայո, և 'ի կարգաւորել զբարձ և զաստիճան եպիսկոպո
սացն՝ և զոտա յանձնեաց եպիսկոպոսացն սինեաց, քի
նոցա հրամանաւ և 'ի ներքոյ կացցեն հնազանդութիւն
որում վկայ՝ առաջին կաթողիկոսացն շրջաբերական
թուղթն, և հին գաւազանք գաւառացն՝ որ վասն հար
կաց եկեղեցոյն. քի լիով ունի գրեալ յինքեան զբովան
դակ գաւառն 'Կողթան:

Սրբաբ, կամ Սրբաբ 'Կիւղ՝ զոր վարդան աշխարհա
ղիր դնէ յայս գաւառ, յասէն. *Կողթան գաւառն ի գո
լին և Սուղայոյն, և Սրբվասն որ այժմ ասի Սրբ
վաս: Ի նմին գաւառի ցուցանէ լինել և ստեփաննոս
օրպէլ. զլ. Կ. յասէն վասն նոյն բարթողիմեոսի. *Իսկ
նր առաքեալն շինէ եկեղեցի 'ի գողթն յարեմիոց եղերն
'ի վերայ վիսի միոյ յիւրեանց հանգստեան տեղոջն՝ ուր
վանքն էին կալեալ. և անուն կոչեցին Տեփն ընդոսմ
և արարին նշանս մեծամեծս. քանզի էր ջուր փաստակալ
'ի Սրբաբ գիւղ՝ որ ոռոգանէր յամենայն ամի զամ
նայն անդաստանս և զայգիս. և աղօթեցին յանկարծա
կի, և կորուսին զճուրն, որ և տեղին յայտ է մինչև ցայս
օր:

Սուղայ, կամ Տուղայ: Իւան առ երասխաւ մերձ 'ի
նախնական, զոր յիշատակէ խոր. Խ. 29. առանց որո
շելոյ զգաւառն, բայց նախադրեալ բանք վարդանայ աշ
խարհաղորի յայտնի դնեն յայս գողթան գաւառի:

Ստեփ. և Կիթն: Հայսմաւուրս 'ի 23. մարտի դնին
յայս գաւառ, ուր ասի վասն նոյն վահանայ գողթնացոյն.
*Իկեալ 'ի գողթան գաւառն իւր ի Ստեփանդ, և յա
զատն 'Կիրան: Օ վանանդ գիւղ յիշատակէ և ստե
փաննոս օրպէլ. զլ. Կ. ուր թաղեցին (ասէ) զաշակերտ
նոյ առաքելոյն բարթողիմեայ. և շինեցին 'ի վերայ՝ փռ
քրիկ մատուռն. էր անդ (ասէ) և բազին՝ զոր կործա
նեալ նոյն առաքելոյն, շինեաց 'ի տեղաջն իրթին եկե
ղեցի, և կոչեաց յանուն նոյն Թովմայի: (1)

(1) Այս վանանդ գեղ կայ մէ տեւ 'ի նոր հայաստան. 370.
մինչև ցայժմ մերձ յագուլիս զոր, զոր չէ պարտ շփսթել ընդ վա

Ստորին: Վաղարձ որ ի բանից ինչ ասողկայ Գ. 18. Զուրկ լինել ի գողթան, զի ասել թէ ի Թուփն Նդ. * Հաւել ի նմանէ: զքաղաքն Սալարին, յաւարի առեալ զաշխարհն նորա զՍողեմն ॥

ՆԱԽԺԱՌԱՆ (1)

Յաշխարհագրուն խորենացւոյն յիշատակի ի կարգս առաւարաց, իսկ յայլ մատենագրաց զիրս Վաղարձն էւթաղակաւոր՝ որ ի նմին գաւառի՝ յայն անուն յիշատակի: Դասն առ օրելեան պատմագրի զԼ. Ե. ապ. թղթ. 25. Եւստին յիշատակեալ և յանուն գաւառին՝ ուր ասի. Եւստին պատմաւանօր զտեղի ի Վախճաւանու Վաւառին 1: Յարտաքին մատենագրաց պտղոմէոս կոչէ զնոյն Ե. 13. Վաւառն:

Խորենացի Ե. 29. ի պատմութիւն գործոց մեծին տիգրանայ՝ կոչէ զգլխաւոր տեղի գաւառին՝ Վճրոյ և Վճոր:

Սինե զնոյն ինքն (ասէ) Վճուրն Վախճաւանու ॥ Եւստին ի Գ. 32. ի գրեւն վասն Գ. արշակայ՝ կոչէ Շին:

Սինին նախճաւանի (2) բերին ॥ Բայց յաշխարհագրութե իւրում կոչէ Վաղարձ, Վախճաւան կոչէ և հեղինակն վարուց վաճանայ գողթնացւոյն ի ճառքնտիրս: Վաղարձ անուանէ Վեդ. իսկ Թովմա արծրունի՝ Վառն և Երեմ Վաղարձ, և անուանէ զնոյն Սառն, յասէլն. * Վառն զի և զՍառնն Վախճաւան տուեալ էր ի կալուած ॥

Եւստին պատմութիւն պրարատայ. յորոյ օրոշումն գրէ ընդարձակօր վաղարձայ աշխարհագրի. * Վաղթան վանագ օրիշ է:

(1) Յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրուն խորենացւոյն գրի Վախճաւան, որպէս և առ յովհաննու կաթողիկոսի, և առ ստեփաննոսի օրոշեալն ի բազում տեղիս. միայն ի զԼ. Ե. առ նորին ստեփաննոսի գրի Վախճաւան: Բայց ի պատմութե խորենացւոյն ի Գ. 7. և 48. ըստ ապ. և ըստ երից ձեռագրաց գրի Վախճաւան. միայն ի Ե. 29. յայլսին օրինակը, ուր ստեփաննոսի գրի Վախճաւան, և ումակը Վախճաւան: Վախճաւան Վախճաւան գրի յերկուս ձեռագիրս բազմազայ

ի Գ. 55. առ զաղարայ. առ յովհաննու կաթողիկոսի օրեք. առ Թովմայի արծրունի գրեթէ միշտ, առ ասողկայ ի Գ. և 4. ի ինն ճառքնտիրս ի վարս վաճանայ գողթնացւոյն. և առ ստեփաննոսի օրաշարի ի միում վայրի. յորմէ յայտ է՝ թէ օտար գրութի է Վախճաւան օր գաւանի ի ապ. աշխարհագր. խոր. և առ վարգաւայ աշխարհագրի. նոյնպէս և Վախճաւան օր գաւանի ի միում ձեռ. աշխարհագր. խոր. և ի միում վայրի միայն առ ասողկայ. կամ Վախճաւան օր գրի ի միում և Եւթան. պատմ. խոր. ի Ե. 29.

(2) Յերկուս ձեռ. խոր. Վախճաւան:

Եւ այլուր. * Եւ թայ գետեղի 'ի 'Եփեսաւանն Լուսնի՝
Ստանին Սասաուրական աշխարհին ॥

Օ դիրս սորա խորենացին նմ. 29. ակնարկէ լինէլ
հուլ 'ի մեծ լեառն մասիս, և 'ի գետեղք. որով պարտ է
իմանալ զգետն երասիս, ըստ որում յայտնի զնէ զազար
յասէն. թղթ. 211. * Եւ այր հասանէր յաշխարհն հայոց
'ի գետեղքն երասիս, կամեցան անցանէլ 'ի Վեօղն որ
կոչի 'Եփեսաւան 'ի սահմանակցութեն սիւնեաց ॥ Ստ
այսմ և ստեփաննոս օրակլեան. * Եւ տեալ էր իւր զօ-
րոն 'ի Վաշտին Եփեսաւանու յեզր երասիս ॥

Եւ անկանի 'ի հիւսիսակողմն, կամ 'ի ձախմէ երազ
խայ. զի զազար զվերոյեղեալ բանդ. զրէ վասն ատրիւն
նասպայ՝ որ զայր յատրպատականէ. իսկ ատրպատական
անկանի յաջմէ կամ 'ի հարաւոյ երասիս. ըստ այսմ
զնէ և ատդիկ Բ. 3. յասէն վասն կայսեր հերակլեայ.

* Եւ դարձաւ հերակլէս ('ի փայտակարանէ) 'ի թի
կունս կոյս, հարկանէ զնահէն երեսուն հազարօր, և
ինքն ընդ ծղուկս (որ է գաւառ սիւնեաց) 'ի 'Եփեսաւան
թափի. և անցեալ ընդ գետն երասիս յաւանն Ս. ԲՆԷ-
ՆԻ, զնաց 'ի բաղրեանդ ॥ Իսկ բաղրեանդ՝ քանզի ան-
կանի յաջմէ կամ 'ի հարաւոյ երասիս, յայտ է թէ
'Եփեսաւան՝ էր 'ի ձախմէ կամ 'ի հիւսիսոյ երասիս.
Օ այս յայտ առնէ և այսման դիրք նորա. վասն որոյ
'ի զնէն խորենացւոյն 'ի նոյն գլ. զ'Եփեսաւան 'ի հի-
ւսիսակողմն, պարտ է իմանալ վասն ձախակողման գե-
տոյն երասիս (1) ॥

Իսկ ըստ նահանգին՝ գոլով յայնմ վայրի վասպուրա-
կանի՝ որ սահմանակից է սիւնեաց՝ (ըստ որում եղ 'ի
վերոյ զազար,) 'ի Ժ. դարուն անցեալ էր 'ի սիւնիս.
քանզի ստեփաննոս օրակլ զԼ. Գ. զրէ վասն սիւնեաց.
* Եւ 'ի Սայրաբաղաք զ'Եփեսաւան ॥ Եւ թէ երբ
անց 'ի սիւնիս, 'ի բանից ինչ թովմայի արծրունայ՝ երևի
լինէլ 'ի Է. կամ 'ի Ը. դարուն. զի գրէ Դ. 11. թէ 'Եփե-
սաւան մԺն. ամբ յառաջ քան զգագիկ արբայ, կամ
յառաջ քան զգրեւն իւր զայն բան, 'ի բաց հանա 'ի
վասպուրականէ, այսինքն՝ իբր յելս անդ Է. դարուն, և
'ի սկիզբն ռեթերորդին. և զի սահմանակից էր սիւնեաց
(որպէս ասացաք,) երևի թէ յայնմ ժամանակի անց

(1) Որով և յայտ է վերոյից 'ի կարգս քաղաքաց մեծին հայոց՝
պաղատայ՝ որ զ'Եփեսաւան զնէ որք մգին առ եփրատաւ.

ի սիւնիս : Ս ասն որոյ և նա . սմբատ արքայ յեւս անդ թ . զորուն ձեռագիր յեակարաւ ետ զայս քաղաք ի պարզ և միւս սմբատայ իշխանին սիսականի , և յայնմանի , ծագելոյաւ իստուլութի մեծ ի միջ գազկայ արծրունոյ՝ որ զինի պսակեցաւ թագաւոր , և ի միջ նա . սմբատայ , և անտի համալիարհական կործանումն առհասարակ հայոց , զորմի բնդերկար և անաւառութի (1) գրէ յովհաննէս կաթողիկոս : Եւ այսպէս կամ ի վախճան է . դարուն՝ որպէս նշանակէ թովմա արծրունի , և կամ ի թ . զարուն առ նա . սմբատաւ երեւի անցեալ ի սիւնիս :

Եւս քաղաք պանծալի է ի հնութեն քան զսմենայն քաղաքս համարեն աշխարհի . զի հասարակաց աւանդութի է ազգիս՝ զոր և յիշեն ամենայն ճանապարհորդք եւրոպեանց՝ զովներին , շարտեն , և այլք՝ որք յայն կողմանս ճանապարհորդեցին , թէ ի վախճաւան եղև աւաջին բնակութի , ուստի և աւաջին շինութի յարկաց և ամաց մարդկայինս ազգի յետ ելից իւրոց ի տապաւնէն : Եւ ի հաստատութի այսմ՝ բերեն և զստուգաբանութի նորին իսկ քաղաքին , իբր թէ վախճաւ , կամ իստ աւան , այսինքն վախճալին իմլանիլն և բնականաւ յետ ելանելոյ ի նաւէն , կամ վախճալին աւան (2) :

(1) Քանզի թովմա արծրունի պատմի ժամանակից յովհաննէս կաթողիկոսի թեպէտ և ակաւաւեոս եղևոյ՝ քայլ ի բողոսմ իրս յայս նիւթ օտարանալով ի յովհաննէս կաթողիկոսի , օտարանալ երեւի և յանաւա գրուէ , բողոսմ ինչ գրելով իրեւ ի շնորհուիս գազկայ . այլ և այլ կարկաւառն պատճառանս կցեցելով զբնութեն գազկայ ընդ սմբատայ , յամենայնի զովելի բնծայեցուցել զգործս գազկայ , և զիստ եղև լոյն հանելով ի սմբատ . զոր քաղկեդագատ պատմագրաց թողումք ի յննութի մատուցանել :

(2) Ընդ զայս օգիւց ստուգաբանութի շարուն . այլ զովներին ճանապարհորդք սխալի ի ստուգաբանելն՝ լատաւ իւրաքանչիւր գրաւս՝ իստի՝ ոչ նշանակէ ի միւր լեզու իստ , որպէս նայն կարծէ : Ընդիմէ և ստուգաբանութի ոմանց՝ զոր բերեն անգլիայի պատմաբանք ընդհանուր պատմութեն , իբր զի

սակա քաղմութեն նկարագործ առուեստաւորաց անդր բնակելոց՝ կողեցաւ այս քաղաք իստիւն . այսպէս հաստատեն սուրն պարսիկք . և ինքեանք անգլիա . չիք իբր հաւանեալք այնմ՝ յաւելուն թէ նա ի բարրստ հայոց՝ իստիւրաւ նշանակէ ի կարելի , և իստիւն՝ նկարել : Լաւ թանգի նախնաւոր քաղաք ի հայաստան է , և ոչ ի պարստ , յայն սակա զբնութեան պատմութի այն պարս և ինքեւ ի հայոց և ոչ ի պարսից . և ամենք այլ ի գործ տնէր առ հայս և ի հինգերորդ դարս՝ յարում ժամանակի եր խորենային , բազմիւր թերեւ յառաջ քան զայն իստիւն՝ զորս երազեն պատմաւայսր տնու անակուսեն : Իստիւն չարս և իստիւն ի գործ տնէր ի ամպական լեզու հայոց՝ յետոյ ուրեմն մուծեալ յայլոց ազգաց , որոց գործաւորութի ոչինչ հաստ , տնութի բերեն առաջարկութեան ինդրոյս : Եւ թողաւք զի ձի

Վոյնպէս 'ի մջ բերեն և զյարմարութի գրից, զի է մերձ 'ի լեառն այրարատեան՝ ուր հանդեաւ տապանն. նախ իրի վասն նախնաւանու պարտ է իմանալ զբան յով սեպուսի՝ որ ասէ ⁽¹⁾. * Խակ զայս տեղի (այսինքն՝ զտեղի ելից նոյի.) հայք կուեն Մեծաբերին (այսինքն՝ տեղի ելից, չու, իջեան,) զի անդանօր գնդաբաւ պահաւ տապանին մինչև ցայժմ ցուցանեն բնակիւք ։ Վանդի 'ի կողմանս այրարատեան լերին՝ ուր ել նոյ, ոչ գտանեմք այլ քաղաք ինչ կամ տեղի որոյ անունս սղոգաբանեալ նշանակեացէ Տեղի ելից, կամ Տեղի իջեանի՝ յարմար ասից յովսեպուսի, բայց 'ի նախնաւանու ։

Ետանօր դնէ Թաղեալ վարդան աշխարհագիր՝ և ըջ նոյն ինքն գնահատեաննոյ, ըստ որում աւանդեն և բնա կիւքն ⁽²⁾ ։

Յայս քաղաք հաստատեալ էր երևելի աթոռն Եպիսկոպոսական՝ անուանեալ Սարգիստեան, որպէս ցուցանեն բանք Թովմայի արժրունի 7. 7. * Սուրբ մի հաբուստ անցեալ մնացին 'ի համբոյրազան աւանի Սարգիստեան գաւառի, ուր Եպիսկոպոսական աթոռ Սարգիստեանին ⁽³⁾ յայնժամ փոխեալ գնէր 'ի Վախճաւան քաղաքէ ։ Եւ զի քաղաքն Վախճաւան էր Ստան (ըստ որում կուէ զայն Թովմա արժրունի՝ զորոյ զրանսն եղաք 'ի վերոյ,) յայն սակս Եպիսկոպոսն Սարգիստեան կան 'ի ժողովն դիմայ կուի իջանէն Եպիսկոպոս Ստան և Սարգիստեան, և այն՝ անմիջապէս զկնի կաթողիկոսին ։ Վոյնպէս յիշատակի իջանէն Եպիսկոպոս նոյն աթոռոյ անմիջապէս զկնի կաթողիկոսին նաև 'ի Թաղեալ մաթուսաղայի սիւնեցւոյն՝ առ ժամանակօք եզրի կաթողիկոսի ։

Ի ժամանակս արաբհամու կաթողիկոսի (Է զրեւոյ ստեփաննոսի օրպէլ գլ. ի7.) իբրև բաժանեցան վերք 'ի հայոց. * Ետուն զՍտորապօլտութի Սարգիստեան Եպիսկոպոսին Սեդոքորոսի ։ յայտ է Թէ 'ի ժամանա-

հանիւմայն գրէ՝ Թէ Վիկտորիոս արաբացի հնչելով՝ կոչեն ոմանք Նուպէ մէնու, որ Թարգմանի՝ Նկար աշխարհի ։

(1) Գիրք Թ. հնախօսութե. գլ. 3. հատ. Թ. Թգլ. 16. ըստ որոյ՝ հովեղբայրայ 'ի 1736, ուր յաւելու մեկնին. * Սոսինքն հայք 'ի բարբառ իւրեանց կուէին

զտեղին այնուիկ անուամբ, որ 'ի յոյն յեզագիտեալ Մեծաբերին էր ։

(2) Տես և 'ի Դավէթիէ Խա նապարհարգ գիրք Թ. գլ. 8. :

(3) Երբեմանին վերապահաւ գրէ Սարգիստեան, փոխանակ գրէ ըս Սարգիստեան ։

կին յայնմիկ մեծ էր նա նախագահու թէ բան զայլ էպիս-
կոպոսունս, վասն որոյ նմա յաւետ քան այլոց ընծայե-
լաւ այդ պատիւ: Այլ որպէս գրէ զկնի նոյն ստեփանն
նա օրպէլ 'ի նոյն գլ. իբրեւ * Հպարտացեալ (Թեոդո-
րոսի) ինդրէր էպիսկոպոսունս ընդ ձեռամբ լինել (որ
պէս օրէն է այլոց ազգաց՝ մետրապօլիտաց ունել էպիս-
կոպոսունս ընդ ձեռամբ,) առին 'ի նմանէ և զայն, (այս
նքն՝ զմետրապօլիտական պատիւն, և ետուն առաջնոր
գացն սիւնեաց՝ ըստ որում նորա) և յառաջին հարցն
նոյն պարուով (էկն) կուեցեալ:

Այլ Թէպէտ և այսպէս, բայց և զկնի 'ի ժողովն սինոի
կաթողիկոսի՝ Վեորգ Ստան Լպիսկոպոս յիշատակի
զկնի կաթողիկոսին. նոյնպէս և յառաջ քան զժամա-
նակն սինոի 'ի ժողովն մանագիւերտի՝ Թադէոս Ստան
Լպիսկոպոս⁽¹⁾: Հիշատակի և առ Թովմայի արծրուն
ւոյ ք. 2. Սահակ Լպիսկոպոս 'ի ժամանակս բուղայի.
* Թեոքենալ լինէր յայնժամ մի ոմն 'ի հայոց ազատա-
նոյն տոհմից վահեռունեաց՝ ապուսահակ ոմն եղբայր Սա-
հակայ Լպիսկոպոսի Ստանին նախնաւանու և Սարգ-
պետականի: Ար և 'ի ժամանակս գազկայ արծրունւոյ
փոխադրեցաւ 'ի Սարգաստան գաւառ, ըստ որում
յայտ առնէ նոյն Թովմա արծրունի. աւես զքանն նորա 'ի
գերանդր. Թղթ. 220. ուր Թէպէտ ոչ նշանակէ պատճառ-
ին, այնմ փոխադրուէ, այլ որով հաւանական Թուի, էր
տակա բռնակալու թե այլազգեաց՝ որք տիրէին այնմ քա-
ղարի, կամ ասպատակաւ աւերէին զնոյն:

Հետ ժամանակաց յիշատակի և 'ի ժողովն հռոմկլայոս
իսաւրիկ Լպիսկոպոս, այլ յանուն Վախճաւանի, և ոչ
Ստան Սարգպետականի:

(1) անուանս իւրաքանչիւր էպիսկոպոսաց յիշատակե-
լոց 'ի գիրս՝ զնեմբ ը կարգի այսպէս. Հոհաննէս Լպիս-
կոպոս. Թեոդորոս Լպիսկոպոս Սետրապօլիտ. Հոհանն

(1) Թէպէտ ոչ յիշատակի ա-
նուեք Մարգարեան 'ի ժողովն
սինոի կաթողիկոսի, և 'ի ժողովն
մանագիւերտի գէթ ըստ մեր օրի-
նակաց. զի և 'ի ժողովն գիւղայ
յորինակս ինչ պահասի բառք
Մարգարեան, և գծիֆայն Ռոբո-
բայ օրպէս յայտ է 'ի ստուգա-
դայն օրինակ ժողովոյն գիւղայ
(որ 'ի ժամանակս ներսեփէ չինս

զի') և 'ի բանից Թովմայի արծ-
րունւոյ, և ստեփաննոսի օրպէ
լեան, զորոց զքանս յիշատակե-
ցաք 'ի կարգի անդ. Լպիսկոպոս
Ստան ոչ այլ ոք է՝ եթէ ոչ Մարգ-
պետական: Այլ Թէ ընդգէր կը
չեցաւ Մարգպետական՝ տես 'ի
ներածուծէ հին հայտատունեայց՝
'ի բանն որ յազգաւ Լպիսկոպո-
սարանաց մեծին հայոց:

նէս լայնակոպոս . (կաղէոս լայնակոպոս . Վեորդ լայնակոպոս . Սահակ լայնակոպոս . Սափիկ լայնակոպոս :

Վանդեցին զայս քաղաք զօրք շապհոյ արքային ոլար . սից՝ յաւուրս Թ . արշակայ արքային մերոյ , յորում ժաւանակի (մէ քանի՜ բաղմամարդ էր , յայտ է՝ ի Թուոյ գերեւոցն՝ զոր դնէ բուզանդ Դ . 55 . * լ'սլա առին և գնա (գնախճաւան ,) քանդեցին անտի երդս հայս երկուս հազարս , և հրեայս երդս վեշտասան հազարս , անտի իսաղացուցին գնացին ամենայն գերութիւն հանդերձ : Վե . դարուն ի հիմանց քանդեաց կայսրն հերակլ յարշաւեն ի սլարսս հարիւր բան հազար զօրք : (1)

Յեկեղեցւոյ սորա հրամանաւ կաշմոստիկանին այրեցան բազմութիւն նախարարաց աշխարհիս հայոց (2) յաւին 704 . ոգիւր իբր ութ հարիւր , որպէս դնէ ստեփաննոս օրպէլ : Վե . ժամանակս զազան խանին Թաթարաց յելա անդ ժի . դարուն՝ զօրք Թաթարաց կողոպտեցին զեկեղեցիս նախճաւանու , և զվանորայս գաւառի նորա , գերեցին զքահանայս . * Վարչեցին զդրունս քաւարաւ նայն , ընկեցին և զեղանն : Վե . ստ որում գրէ օրպէլ լեանն զԼ . 3 . կամին քակել և զեկեղեցիս , այլ ոչ Թաղացուցին զլիւաւորք նոցա՝ ակն ածեալք ի վրաց , և զիրնակիւքն կաշառօք արգելին : Վե . ի վերջին ժամանակս՝ քաղաւմաւերմունս կրեաց յաւուրս սուլդան միւրասայ ի պատերազմին պարսից , և զկնի :

Հոգեմեաց դառ և լ'ան : Սերձ ի նախճաւան քաղաք դնէ զսոյն վարդան աշխարհագիր , զնոյն հաստատեն և բանք պատմութե հացիւնեաց խալին , ուր յիշատակի ընդ դաշտին և աւանն համանուն . * իբրեւ գնաց (ասէ պատմուն վառն տիկնոջն սիւնեաց՝) ընդ Ճանապարհն անցեալ ի դաշտին որ հացիւնեաց կոչի : Վանդի գնայր նա ի դաշտն Վերափայ որ առ Սանատրուկ քաղաքաւ արաւազ գաւառի՝ անցանել ընդ գաւառն Վախճաւանու ի Սիւնիս : Եւ փոքր մի զկնի գրէ զնմանէ . * Վանեաց զՎանն հացիւնեաց , և զառնդ աւանին , և ետ ի վանս նշանի խալին , և ինքն գնաց յաշխարհն իւր : :

(1) Ասողիկ Թ . 5 . գրէ ժամն հերակի . * զՎախճաւան և զՎանն մեկ ի հիմանց բրէ :

(2) Նո ինքն ասողիկ Թ . 4 . * Հրամայեցին յերկուս բաժանել զնոսա (այսինքն՝ զնախարարսն

հանգերձ նոցին հեծելովք .) զսմանս յեկեղեցին նախճաւանայ . և զկնն յեկեղեցին իրաւասայ , և հրով մոռեալ զեկեղեցիսն՝ այնպէս այրեցին զամենայն ի նճգութեանին : Սճայն գրէ նախ

Վալայ սրահ, և Հաճախ տառն: Պատմիկն օրակէն
 'ի զԼ. Ե. տպ. Թղթ. 25. յիշէ զայս տեղի յասեւն վասն
 էրիկումի օրբէլեան. * Խնդրի պատճառանոց զտեղի 'ի
 նախիջեանու գաւառին. . . Ընդ որ հաճեալ ամբարակին՝
 տայ նմա զոերդն էրնջակայ (1). . . և զՀաճուկ աւանն,
 և զՎալայ սրահն 'ի նախջեան: Եւ զիսի. * Հիւ
 զարկէ զնա բազում փարթամութիւն և երեւելի փառօր 'ի
 քաղաքն նախջեան: Եւկեալ այնուհետեւ էրիկումին, և
 տիրեալ այնմ նահանգի՝ կօչէ առ ինքն զեպիսկոպոսն
 սինեաց զտէր ստեփաննոս: Եւ ապա. * Երեւալ զբա
 ղում աւուրս էրիկումին՝ եղև յաւուր միում հիւանդա
 նալ նմա հիւանդութի մեծ, զոր լուեալ էրտիկուդ մեծ
 ամբարակին եկն 'ի տեսութի 'ի Հաճուկ աւանն: Եւ
 յետ սակաւուց. * Սեծ սիջիլով և անանգահան դրով
 էտ զՀաճուկ աւանն, և զՎալայ սրահն, և 'ի նախջեան
 յաւազ փողոցին՝ երեք կուղպակ՝ (կամ կուպղ) ազատ և
 Թարխան յամենայն հարկաց:

Մ Ա Ր Ա Ն Դ.

Հայսմ գաւառի զնէ վարդան աշխարհագիր Թաղեալ
 զնոյեմզարս, յոր անուն ասեն կոչեցեալ զիկն նոյի.
 * 'Ի նախջեան է տապանն մեծ նահապետին նոյի, և
 նոյեմզարայ 'ի Սարանդ: Բոտ այսմ աւանդեն և բնա
 կիւն, զոր և յիշէ դավէրնիէ զիրք 3. զԼ. 8. և 'ի հաս
 տատութիւն այնմ բերեն և զստուգարանութի անուանս
 Սարանդ, իբր Սարանդ:

Հիւատակի այս գաւառ և առ յովհաննու կամթուղի
 կոսի. * Բոտ այնմ մարզէ հերայ և զարեանդայ, և Սա
 րանդայ, և նախջեանայ:

Եւ Սենի և քաղաք համանուն, ուր Թաղեցան բազում
 սուլդանք պարսից, որպէս զրեն վարդան, և մատթէոս՝
 որ ասէ վասն ալքասլանայ, թէ որդի նորա * Կաղեաց
 զնա 'ի գերեզման հարց իւրոց 'ի Սարանդ քաղաքի:
 Հորմէ և յայտ է թէ բազմութի այլազգեաց բնակիկն
 'ի նմա յայնժամ 'ի ժն. դարու: Իսկ 'ի ժն. դարուն ա

քան զսա և զենդ պատմի 'ի Խուկ աւանն յանձնութե մեծին
 պատմութի իւրում 'ի զԼ. Թ. հայոց:

(1) Տես ՎԵՍՊՈՒՐԱԳՆՆ զՀ.

ուեալ 'ի ձեռաց այլազգեաց աւերեցին զարարէ և իւանկ հայկազուն զօրավարք թամարայ թագուհւոյն վրաց՝ զարոց գրէ կիրակոս . * Առջեան զօրօք բազմօք 'ի քաղաքն 'ի Սարանդ, և առին զնա և աւերեցին զբազում գաւառս որ շուրջ զնորօք, և ապա զնացին յարտաւիւժաւ զար ॥ :

'ի ժողովն ժգ . դարուն յիշատակին Լալիսկոպոսունք Սարանդունեաց, 'ի ժողովն սոյ՝ Հովհաննէս Եպիսկոպոս . և 'ի ժողովն ատանոյ՝ Լոստանդին Եպիսկոպոս :

Տեղի վաղարօշիս նահանգին՝ որոց գաւառս անժամեօք :

ԼԻ-Է . Եւրդ անուանի առ ծովեզերք, զորմէ գրէ թովմա արծրունի Գ . 17 . * Լայց աշոտ զնացեալ տալ պատերազմ ընդ ծովեզրեցիսն որ ութմանիկքն կոչին, որք ամրանային 'ի յԼիւկ անկասկածեւի քարանձաւին . վասն զի ըստ պտղոմեայ և աղեքսանդրի սահմանադրութեն, կամ թէ մերն արտաշէսի որդւոյ սանադրկոյ, 'ի վասպուրական գաւառացն համար թուեալ է գաւառս այն՝ զոր Ծ . ամօք յառաջ հանեալ էր բռնակալութեն տաճկաց 'ի վասպուրական պետութե ॥ : Լը սուղ ինչ զնի վասն ամրութե նորին գրէ . * Լապատերազմեւի էր ամրոցն, միայն բաւականաւն ըռոճկացն մի վասնիցի ॥ :

Լառ զայս գաղիկ արքայ՝ որպէս պատմի յերկրորդ վարս նորին Է . 3 . ուր ասի . * Լակ զգաւառն ծովեզրի՝ յորում է սքանչելի և անառիկ բերդն Լիւկ, զոր բազում ժամանակօք յափշտակեալ էին այլազգեաց, բազում և անհուն պատերազմօք յարձակեալ 'ի վերայ՝ անձասէր իշխանաց մերոց առաջնոց, դեռ ևս ցայն ժամանակս անդ յղփացեալ ամրացեալ կային մարդիկ դարուն ութմանիկք կոչեցեալ, ընդ որոց մեծ ջանիւ աշխատեալ տանն արծրունեաց՝ ոչ ինչ ստնանել նոցա կարուցեալ, մանաւանդ քաջն և յաղթողն մեծանուն իշխանն գրիգոր՝ անուանեալն դերանիկ . . . Լը մնացեալ բերդն Լիւկ իւրական գաւառաւն վեր մեծ անբժշկելի 'ի սիրտս իշխանացն վասպուրականի, որում ճկնչ սպեղանիք առաջնոցն աղչեցին, որ տեւաց եկն եհաս իբրեւ հարկօք ամօք մինչև 'ի ժամանակս քաջին զազկայ . . . (որ) 'ի զի շէրի գողանայ զամրոցն, և սրախողխող արարեալ զմաւ կիւս բերդին՝ բնաջինջ բառնայ յերկրէ ॥ :

է) ետ առնիցն պատեաց զայն պարսպաւ, և կառոյց շինուածս. * () Ըբերդն Միւսկ (ասէ) զգորմանային զաւրոյն, զոր երկնայիչ և պարանոցատանջ իմն գիտէ առնունելբան, բազում ծախիւք և բազմադումար արուեստաւորօք յերևելիս հրաշակերտէ շինուածս. ՚ի ծայրից անտի դազաթմանն ՚ի խոնարհ մինչև ցեղը ծովուն լի և լի պարսպաւորէ անմերձեմալի ամրութիւն: Տես վասն այսր ՚ի նոր հայաստան զՀամուկ. թղթ. 150:

Ը արունակօղն թովմայի արծրունայ ցուցանէ թւ պատեալ էր ջրով ըստ աղթամարայ, այլ յայտ է թէ ըստ մասին միայն՝ զի չէր կղզի. * Ս ւ մնաց (ասէ) տեղի բրիտոնից, բայց միայն յանմատոյց ամրոյն Միւսկ, և յածաբնակ կղզոյն աղթամար, որ վայելապեալ ունին զգեղ վայելութեն ամրացեալ ալեօք, և պարսպեալ խորխտացեալ կոհակօք:

Եւ գոլով երևելի յիւրում սահմանի՝ առանձին զաւառ կացուցանէր ՚ի ժամանակի անդ թագաւորութեն արծրունեաց. * Ս նորեաց տէր (ասէ, նոյն շարունակօղն) տեսուչ և վերակացու այսմ ածապահ և անմատոյց ամրոցացս՝ զայր ոմն տոհմակից արքային սենեքերիմայ ՚ի Վաւառն Միւսկ յազգէն արծրունեաց՝ անուամբ արդլմենչ կոչեցեալ: Ս որպէս թուի՝ արտարոյ էր յայնժամ այլոց գաւառաց վասպուրականի՝ զորս թուէ խորենացին:

Ս աս ամրոց զինի ժամանակաց հանց ՚ի ձեռս այլազգեաց, զորոյ զառումն յելլքուղայ յիշատակէ և վարդան պատմիչ, յասելն. * Ս աս (այսինքն էլլքուղ, կամ ըստ այլոց ելտկուղ զօրավարն պարսից) էառ զՄիւսկ ՚ի իւտենկայ, և զսասունք ՚ի վիզինայ: Յիշէ զայս բերդ և թովմա մեծոփեցի առ ժամանակօք իւրովք. * Եւ մինչ յայս նեղութիս կայսք՝ յանկարծակի զօրք բերդին Միւսկ, (և) շար և անօրէն պիղծ իշխան նոցա... նստեալ ՚ի նաւ եկն ՚ի կղզին: Ս յլուր կոչէ նաւ Վիօր Միւսկ:

Ս ան ահա, կամ ահա: Յայտ է լինել սորա ՚ի վաւապուրական՝ ՚ի բանից ինչ թովմայի արծրունայ չէ. է. զի ասէ թէ ապոււմբուան կալեալ զերեսին որդիս գերանկին իշխանին արծրունեաց՝ եղ. յաճաքս աշխարհին. որով լամա նայ զվասպուրական աշխարհ արծրունեաց, և ապա թուէ զրերդս նոյն աշխարհին յորս եղ. յորոց զերկոսին քան զի յայտնի գիտեմք լինել ՚ի վասպուրական, զՆեո զայ՝ թէ և երրորդն որ է Ս և ան՝ էր ՚ի վասպուրական. զաւ

չոտ եղ ասէ՛ր ի նկան, զգուրդէն ՚ի կոտորն բերդ, իսկ զգագիկ յ՚Նաբն Սեան :

՚Ի նոյն 4. գլ. դնէ զՍեան ՚ի վարն ընդ, որ ՚ի բանից նորա երեւի նոյնպէս լինել ՚ի վասպուրական. ասպարուսան ասէ յինքն գրաւեաց յ՚Նաբն Սեան ՚ի վարն | Եւ : ՚Եւ յայտնագոյն ևս յովհաննէս կաթուղիկոս զվարդն ընդ՝ որ է նոյն, դնէ ՚ի տէրութե աշխարհին արծրունեաց, այն է վասպուրական. * (1) այսու ժամանակաւ մեծ իշխանն արծրունեաց աշոտ, որ ՚ի բողբոջից բուսոյ սենեքերիմայ արքայի ելեալ, զգնայր շրջէր զկողմամբ Իւրդ Կերտնէն փոքր ինչ գնդով, և հասեալ ՚ի ձորակ մի՝ զոր վարն | Եւ (2) անուանեն, երեւթմա անդ առնէին յազարակի միոջ՝ յորում բնակէին գաբաւոնացիք ॥ :

Եւ այսպէս այս Սեան ամրոց՝ զոր յիշեն թովմա արծրունի, և յովհաննէս կաթուղիկոս սուղ ինչ զկնի վերա գրեալ բանից, այլ է յամրոցէ կղզոյն սեանայ՝ որ անկաւնի ՚ի սիւնիս, զորոյ զամրութի յայտ առնել կամեւով նոյն թովմա արծրունի՝ կուէ ուրեք ՚Ամրոց ՚Եւսիւթեւի, և միշտ զբաւդ ՚Նաբ, կամ ՚Նոյ զհետ յարակցեալ՝ այնպէս ՚ի գործ ածէ. * Կուրապաղատն տարունոյ (ասէ ՚ի Դ. 2.) կայր յ՚Ամրոցին Սեան՝ որ ՚ի ձեռն հասանայ որդւոյ վասակայ ամբարշտի ॥ և այլուր ՚ի նոյն գլ. * Խոստանաց առնել զգարձ ՚Ամրոցին Սեանի, և աշխարհին նորա ॥ : Տես վասն այսր և ՚ի Սեանն սիւնեաց ՚ի գեղարքունի գաւառ :

Պղտան : Վեօզ ՚ի սահմանի վարակին | Ըմբայ՝ զոր յիշէ թովմա արծրունի յերկրորդ վարս գագկայ. * Վնայ ՚ի հետիոտս ճակատել ընդ զօրաց իշխանին՝ որ էին ՚ի Վեօզն Պղտանն ՚ի գաւառին | Ըմբայ, կուեցեալ վարակ ॥ :

Մարձան : Եւ յաշտակի առ թովմայի արծրունւոյ. * Վր վին օրինակաւ շրջեալ ընդ բոլոր աշխարհս վասպուրական, և հասեալ ՚ի Վեօզն Մարձան (3) մնայր անդէն ॥ :

(1) Թովմա արծրունի յերկրորդ պատմութիւն գագկայ՝ գայս ձորակ անուանէ Գոստա յառնէն. * Վնայ ՚ի հետիոտս ճակատել ընդ զօրաց իշխանին՝ որ էին ՚ի Վեօզն Պղտանն ՚ի գաւառին ըմբայ, կուեցեալ փարսի ॥ :

(2) Եւ յաշտակի ուրեք առ նոյն թովմայի արծրունւոյ ՚ի պատմ.

մէն երկրորդ անգամ զվարս գագկայ արծրունւոյ Մարձան անդ յառնէն. * Ար բուռեալ որդեցեալ կր յՄարձանն անուանեալ ամբոցի ॥ : Սուր թէ նոյն իցէ ընդ Մարձանն անուանեալ գեղը, և զմերևակայ նմին, և կամ ՚ի նորին սահմանի, առ ժամս շուրճիք ինչ ասել հաւատարմ :

Իրաւերէր : () որմէ նոյն Թովմա արծրունի . * Եւրեալ
օրատաշէն զօրոսցն 'ի զօրագլխացն վասպուրականի , 'ի
Վեհալն՝ որում խոզարեքքն ասեն ॥ Եւ Թուի լինել մերձ
'ի բերկրի :

Վառաճ : Ը ինեաց զայս գագիկ արքայ նախ քան
դԹագաւորեն . * Եւարձեալ շինէ (ասէ Թովմա արծրու-
նի Դ. 11 .) զօրավարն գագիկ 'ի գլուխս () Եւրոյ , որ վա-
խտուածէն սաստկաշունչ դառնալիւ մահածին հողմոյն
չնչելոյ այսպէս անուանեն , փոխէ անդ գեօղս , և շինէ
զըլուրն՝ որ տեղի բանակի զաշիկ առնելոյ էր տանն արծ-
րունեաց , և անուանեաց յանուն իւր զձեռակերտն Վաղ-
կակերտ , և դարձոյց անդր փոխելոյ գեօղիցն ॥

Վառաճ : Ը ինէ Թովմա արծրունի . * Եւ մտանելն
նորա 'ի Վաստաւան աւանն՝ զոր իւրեանց սեպհական հա-
մարէին ժառանգութի ॥ Տէր վասն այսր և 'ի նոր հայաւ
տան . Թղթ . 165 :

Երազիստ Թաւ : () որմէ Թովմա արծրունի 'ի Դ. 17 .
* Եւ զոտ վերջոտնեալ էկն բանակեցաւ յԵրտաշէտեան
աւանի , և յիսէ 'ի վան քաղաքի ॥ Իւրեւս նոյն է սա ընդ
Երտամատ կամ Երտաձէտ աւանի , զոր շինեաց ար-
տաշէտ :

Երազար Խաթար : Եւուն բլրոյ՝ զոր յիշէ Թովմա արծ-
րունի Դ. 17 . * Ընտաջ խաղայ ընդ Երազայու կատար
առաջեալ բլուրն ॥

Եւս ամենայն տեղիք 'ի բանից նորին Թովմայի արծ-
րունոյ երեկն լինել 'ի վասպուրական , կամ 'ի սահմանի
արծրունեաց , որպէս և գիւղ ինչ Վոյոլիքոն անուն , որ
Թուի լինել 'ի տոսպ գաւառի :

Եւծօճայ Եծօճի : Ը Թուի լինել Վանք , և յիշատակի 'ի
յիշատակարանի գրչագիր աւետարանի գրելոյ 'ի ձեռն
Բոմանոս վարդապետի ուրումն , ուր և ասի . * Եւ Թուիս
հայոց չիե . . . 'ի Թագաւորութեն հայոց լեռնի . . . և մեր
ընդ հովանեաւ լեալ Եւծաեաց Եծօճսն 'ի գաւառիս
վասպուրականիս ॥ և Եւ : Եւ ապա գրէ , Թէ՛ յիշեցէք զոր
Վեղջս զպովրոս մէլիքն . և Եւ :

Եւտէր Գէալ : Ը արդան գրէ վասն գէորդայ վարդա-
պետի մեղրիկ կոչեցելոյ , Թէ * Եւ 'ի վասպուրական գա-
ւառէ 'ի յԵւալիւր կոչեցեալ գեղջէ ॥

Ը Եւ , և Եւրոյ : Եւ վախճան վասպուրական նահանգին
քննմք և զերկուս զայսոսիկ կղզիս ծովուն աղթամարայ ,
չորոց Թէպէտ չիք ինչ յիշատակութի առ նախնի մատե-

նազիրս մեր մինչև 'ի դարս ժն. այլ 'ի վախճանն նոյն դարու գտանի անուն առաջնոյն 'ի յիշատակարանի միում գանձուց գրոց. և յկեղեցին որ յանունն Երջն գեորգայ յիշատակի անդէն. * Վրեյաւ... 'ի իմն կղզիս՝ ընդ հովանեաւ Երջն գեորգեայ հոյակապ և հաւակաւոր քարձրալէն և գեղեցկալէն տաճարիս, յամի ութ հարեւր երորդի քառամեկերորդի և երրորդի յորում ամի անասանս քարկուծին շարժեցաւ 'ի վերայ երկրի՝ արիւնարբու զօրքն թաթարին՝ որոյ անուն գլխաւորին լանկթամուր կոչուր... յորոյ սաստիցն ղերծեալ մեր ապրեցաք առ ռոս երջանիկ վարժապետին սարգսի 'ի լման կղզիս :

Եւ թովմա մեծոփեցի 'ի սկիզբն ժն. դարուն, 'ի թուին պէն. գրէ գանձնէ՝ թէ փախուցեալ յերկրն քաջերու նեաց յերեսաց զօրաց սքանդարին՝ * Սաղապուրծ էլ վեալ կամեաք մասնել 'ի կղզին լ մայն, և իբրեւ մտաք... սիրով ընկալաւ զմեզ հոգեւոր եղբայրն մեր վարդապետն և եպիսկոպոսն յոհաննէս. Եւ մինչ յայս նեղութիւնս կայաք՝ յանկարծակի զօրք բերդին ամիոյ և... իշխաննոցս հաճի պէկ անունն նստեալ 'ի նաւ՝ եկն 'ի կղզին ։

Եւ սկզբնաւորութիւն անապատական կենաց, կամ նորոգութիւն ընծայի ներսէսի վարդապետի մոկացւոյ 'ի ժն. դարու, ըստ որում զրի 'ի յիշատակարանի ինչ գրոց ռոսա նաւորաց գրելոյ 'ի ստեփաննոս գրէ. * Վիտելի է՝ զի ինքն (ներսէս) 'ի մոկաց է, և գնաց յանապատն տաթեւոյ չ. տարի եկաց, և եկաւ անտի աստ 'ի մայ կղզիս՝ հաստատեաց անապատ... 'ի թվ. Խ. հա ։ Եւ այլ ուր 'ի նմին մատենի. * Սոկացի ներսէս վարդապետն... եկաւ 'ի վանայ երկիրս 'ի մայ կղզիս, անապատ հաւ տատեց 'ի թվին Խ. հա ։ Նշարձակ և առաքել պատմիչ զԼ. ին. Թղթ. 251. * Եւեալ գնաց 'ի գաւառն վասպուրականի, և եմուտ 'ի կղզին լ մայ 'ի մէջ ծովուն, և անդ ժողովեցան առ նա քաղմու իբեղարց, և եղև անապատ ։ Աւր յիշէ և զմահ նորին ներսիսի 'ի Խ. հա. թուին ։

Յիշատակէ ապա և զկղզին Ստուց. * Եւ զինի նորին յաջորդեաց զառաջնորդութիւն տեղւոյն ընկեր նորին ստեփաննոս վարդապետն, և յայսմ ժամանակիս և ևս առեցան միարանք լ մայ անապատիս, վասն որոյ ամանդ էլեալ 'ի մայ՝ գնացին 'ի տեղին որ անուանի Ստուց, որ և սա կղզի է 'ի մէջ նոյն ծովուն, և անդ ևս շինեցին զանապատ և զեղբայրանոց ։ Տէս և 'ի նոր հայաստան թղթ. 154. 155 ։

ՄԻՋԵՂԻՅԵ ԿԱՐ ՄԻՍԽԱՆՆԵ

Լուսին անունն է սովորական յազգի մերում, իսկ յերկրորդն առ պարսիկս, թէպէտ և է ուղղագրոյն քանզի յոս նաճանգ զանունն իւր ընկալաւ 'ի սիսական որդւոյ գեւանայ' չինգերորդ. նաճապետի ազգիս, նմին իրի ուղիղ անուամբ անկ էր կոչել զսա Սիսակն, որպէս և գրէ խոննացին Թ. 11. * Ետ ծնաւ (այսինքն 'ի գեղարքունիսն' լեզամ նաճապետ) զորդի իւր զՍիսակ, զայր սեգ և անձնեայ... (և) սաճմանս հատանէ նմա ժառանգութե ի ծովն (որ է ծովն գեղամայ) ընդ արեւելս մինչև Եգիպտոս մի, ուր գետն երասիս հատեալ զքարանձաւս լեւանց անցանէ ընդ խոխոմն ձիգս և նեղս... Ետ բնաւ յեալ Սիսակ՝ ընու շինութի զսաճմանս իւրոյ բնականութե, և զաշխարհս կոչէ իւրով անուամբ Սիսի, այլ պարզ աստակագոյնս իսկ Սիսակն կոչեն ։

Երդ թէպէտ Սիսիք անունն է առ մեզ սովորական, սակայն և Սիսական անունս ոչ սակաւ ուրեք 'ի գործածի, որպէս յասելն 'ստեփաննոսի օրպէլեան զԼ. ԼԷ. ' Սի միայն այս՝ այլ և բազում էին շինեալ եկեղեցիք 'ի Սիսական աշխարհի, և յարարատեան գաւառի ։ Եւսմ' սլուր յասելն. * Ենդացին ամենայն տունն Սիսակաւ տու ։ Եւ որ առաւելն է 'ի միում և 'ի նոյն բանի նախ իոյն Սիսիք, և ապա Սիսական՝ յասելն վասն միութանայ Լ. ԼԷ. * Եկեալ 'ի Սիսիս ամրանայ 'ի բերդագիւղն Եղատու, և կամէր և զայն ևս ազականն լ' զգեղեցիկ սշխարհս Սիսական ։ (1)

Ետ այսմ և յոճաննէս կաթուղիկոս 'ի միում և 'ի

(1) Ըստդատ՝ ոչ էր 'ի սիսական Եստնաւոր գաւառի. որ վրիպալ խա գնի 'ի ապագրեայն աշխար. յագր. խորենացւոյն, այլ 'ի

Ճ. Գուկո. ուստի Սիսական աշխարհս իմանայ աստեղն ստեփաննոս օրպէլ զբոլոր Սիսիս.

նմին պատմութե մովսէսի՝ զոր աշոտ՝ իշխան էր կացուցեալ ուտի գաւառին, նախ կոչէ Սիւնիք, յասելն.

* Երթայր անկանէր (մովսէսն) յաշարհն Սիւնեաց տա իշխանն սմբատ ։ Իսկ սուղ ինչ զկնի՝ կոչէ Սիսական * Զուեալ մովսէսն ՚ի Սիսական կողմանցն առ քորիսկոպոսն ծանարաց ։ Զայսմանէ զվասակն անուա նեալ գաբուռն նոյն յովհաննէս կաթուղիկոս նախ կոչէ Սլխան Սիւնեաց և զկնի՝ Սլխան Սիսական ։ Եւ զայն իշխանն սմբատ՝ որուամ ան. սմբատ արքայ ետ զնախնաւան. յովհաննէս կաթուղիկոս կոչէ Սլխանն Սիսական, իսկ ստեփաննոս օրպէլ. ՚ի զԼ. ԼԽ. կոչէ Սլխանն Սիսական ։ Եւ ընդ հակառակն՝ ուր յովհաննէս կաթուղիկոս զսմբատ ա նուանէ՝ Սիս Սլխանն Սիսեաց, զնոյն սմբատ՝ ստեփաննոս օրպէլ. կոչէ՝ Սիս Սլխանն Սիսական սմբատ ։

Եւ յայտի ինչ յառաջ քերար առ ՚ի յանդիման կացուցանել ընթերցողաց՝ զի մի զանուանս Սիսական կարծեալ ցեն առանձին գաւառ ՚ի սիւնեաց նահանգի, որ վերպալ կաւ դնի ՚ի տպագրեալ աշխարհագր. խորենացւոյն. ուրպէս ունիմք գրել զկնի ։

Եւ յով անուամբ գտանեմք կոչեցեալ զայս նահանգը առ կորիւն վարդապետի, այն է Սիսական աշխարհ, որ և ածանցեալ յանուանէս Սիւնեաց ։

Զիշատակի և առ սրոկոպիոսի ⁽¹⁾ ՚ի գրելն, Թէ ՚ի ժամանակս յուստինիանոսի կայսեր՝ * Սարքեաց կաւատ (արքայ պարսից) ՚ի հայս՝ որ էր ընդ իշխանութե հոռ. մոց՝ այլ զօրս հաւարեալս ՚ի բէռարմէնիոյ, և ՚ի Սիսիքիոյ (այսինքն ՚ի Սիւնեաց)՝ որք սահմանակից են ալաւոսաց ։ ⁽²⁾

Ս ան անուանս Սիւնեաց՝ են և երկու ինչ, զոր պարտ է ՚ի միտ առնուլ ։ Սի՝ զի Թէպետ ստեպ ՚ի գործ ածի յարակցեալ ունելով զբառս աշխարհ, կամ քառս, բայց և ի սակաւ ուրեք ինքնին առանձին ՚ի գործ ածի, որպէս յասել անդ ստեփաննոսի օրպէլ զԼ. ԼԽ. * Եւ ինչ և փախտապանքն սահակ սիւնեաց տէր, և բարգէն և վառակ եղբարք սմբատայ ՚ի բնիկ աշխարհս իւրեանց ՚ի Սիւնիս ։

Երկրորդ՝ ՚ի գործ ածի փոխանակ բնակչաց, իս այնմ

(1) Գիրք պատերազմաց պար. սրոկոպիոս ընդ Սիւնեաց ՚ի Թ. Գ. և զՍիսական, որում սահմանակից էր Սիւնիք ։

(2) Թուի Թէ՝ յայտ վայրի նակից էր Սիւնիք ։

խորենացին Դ. 46. * Սեռանի և սպարապետն նորա
դարա Սիւնի 'ի պատերազմին, այսինքն՝ որ էր 'ի Սիւ-
նեաց նահանգէն: Սոյնպէս և առ ստեփ. օրպէլ. բա-
զում ուրեք. * Տէր ներսէ՛հ Սիւնի որդի փիլիպի սպա-
նանէ վասն որսութե՛: Եւ 'ի գլ. 15. * Եւ անդէն հա-
րեալ զգեղեցկադիտակ իշխանն Սիւնի սահակ՝ դիմաւ
լալ յերկիրն ընկենոյր: Եւ թէ՛ * Եւս և զերծեալ
մեծին վասակայ Սիւնոյ մարքն իւրով և եղբարքն, և
այլօք իշխանօքն 'ի գերութեն բուղայի, և դառն կապա-
նացն՝ զայ մտանէ 'ի սեփական աշխարհ իւր Սիսական: Եւ
Եւս 'ի գլ. 16. * Եւ հրաման տուեալ անդոկայ սիւնեաց
մօն ամենայն Սիւնեաց փախել, այսինքն՝ բնակչաց սիւ-
նեաց: Եւ իսկ յայտ է թէ՛ Սիւնեցի կոչել զմնակիւն՝ օ-
տար և յոճոյ աստի. բայց և առ ստեփ. օրպէլ. 'ի գործ
աւծի 'ի գլ. 17. * Սիւնի քեզ շարժիլ 'ի տեղոյս առանց
մարտադայի Սիւնեցոյ:

Վերջ Սիւնեաց անկանի յարեւելեան կողմն այրարա-
ւոյն ընդ միջ երասխ գետոյ և արձախայ: Սիւնի դժուա-
ր ին տեղիս, որպէս յայտ լիցի 'ի ստորագրութե՛ գաւա-
ռաց իւրոց, և ըստ որում ծանուցանէ այս բան յովհան-
նէս Կաթողիկոսի. * Եւս և զսիսականացն տերանց և
սօզոցաց՝ ոչ սակաւ ինչ աղմուկ շփոթից շուրջ պատէր յու-
ստիկանէ անտի, որք և ամրացեալք իսկ 'ի խոխոմս խո-
րոցն ձորոց, և յամուրս քարանձաւաց, բազում արշաւա-
սոյր հինս 'ի վերայ թնամեացն հասուցանէին: Սոյ որոյ
'ի տպ. պատմութե՛ օրբէլեանց գլ. 5. կոչի Եւս և Եւ-
սի աշխարհն սիւնեաց: (1)

'ի բերոց՝ (ըստ ասից խորենացւոյն) օւնի Սուրտ,
'ի Երեբի, և Սուռն:

(1) Բարս բնակչաց կողմանց ինչ սիւնեաց՝ կորին և կոչե-
լի Եւսանափա, Էյրենափա, Զիւղափադոյ. և այլ պատմու-
թիւր ցուցանեն լինել զՍիւնիս զօրաւորս, կորովիս, Զար-
տաւրս և յաջողս 'ի մարտի և յուսման. այլ նոյնպէս յա-
ջողս և 'ի գործս ժանտուե, որք զիտացին զանձեռնաւ
կէշիսն և զգարհուրելիսն 'ի գործ զնեւ՝ առ 'ի վրէժ առ-

(1) Իսկ այն բան աշխարհագրու-
թիւ խորենացւոյն յորում ասէ լի-
նէլ Եւսոյ օրէնք 'ի սիւնի, չէր
յեւրեղուս ձեռագիրս, այլ 'ի միւսմե
և և թէ, 'ի տպ. և առ թովմայի եր-
կէնէլոյ. որ 'ի ստորագրելն ըլ-

հայաստան՝ գրեթէ բառ առ բառ
օրինակէ զխորենացին. բայց անտար-
մարտութի կարգի շարագրութեն
կարծիս տայ 'ի վերջոյ յաւե-
լեալ զայն 'ի բանս խորենացւոյն:

նուլ յիւրեանց ատելեաց, որպիսի եղևն վասակ մարդ —
պան, վարազդաղան, գղիհն. նաև 'ի կանոնաց իսկ՝ փա-
ռանձեմ, և կինն այն՝ որ ինքնին սրով սպան զսակփան-
նոս քսաներորդ երկրորդ եպիսկոպոս սիւնեաց:

Ի իշխանութի և նահապետութի սիւնեաց 'ի սկզբան և
անտի գտաւ երևելի, և բազում պատուով մեծարեցաւ.
* Եւսեալ նահապետութիւնս այս (ասէ ստեփ. օրպէլ —
զԼ. Դ.) 'ի նախնոյն սիսակայ՝ երևելի հարազատութիւն
պայազատեն զտէրութիւն որդիք 'ի հարց՝ երկայն և բազ-
զում ժամանակօք, բազում և մեծամեծ քաջութիւնս ցո-
ցեալ 'ի պատերազմունս թագաւորացն հայոց, և բազում
և մեծամեծ պարգևօք և զաշիւք պատուեցան 'ի թագաւ-
որացն պարսից և հայոց, նաև յունաց իսկ. և այնքան
անուանիք եղևն՝ մինչ հրամայեցաւ նոցա զահոյս ունե-
արծաթի, և վարսակալ ամել մարգարտեայ, և միտանե-
աւնել վարազադիր, նաև կօշիկ կարմիր, և մական տակի
ունելով 'ի վերայ գրեալ զանուն և զպատիւ ցեղին ॥

Ի այց բուն գահ իշխանութի սիւնեաց կարգեցաւ 'ի
վաղարշակայ. * Ի սորա ծննդոց (ասէ խորենացին նա. 11.
այսինքն սիսակայ) աստ ուրեմն վաղարշակ որ առաջին 'ի
պարթևաց արքայ հայոց, գտեալ արս անուանիս՝ տեարս
աշխարհին կարգէ, որ է Խսականդ ազգ ॥ Իւս ու միայն
իրր հասարակ իշխան կարգեաց, այլ և կողմնակալ ա-
րևելեան կողման. * Իւս յարևելից կողմանէ (ասէ խոր-
բ. 7. կամ ըստ ձեռ. 8.) զեղերք հայկական խօսից՝
կողմնակալս (կարգէ) երկուց ցեղից տանց նահապետու-
թեցն Խսակեան և Կադմեան ॥

Իւս կողմնակալութեան պաշտօն իշխանացն սիւնեաց
հաստատեցաւ նաև յաւուրս մեծին տրդատայ, յորժամ
նորոգապէս 'ի կարգի եղ զիւր թագաւորութի քսան և
մի իշխանօք կարգեալ 'ի պահպանութի արևելեան կող-
մանն. նաև անցոյց 'ի թիւս ութ իշխանաց՝ որք 'ի մէջ
չորեքհարիւր իշխանաց տրդատայ զահազլուիք անուա-
նէին՝ օրպէս յայտ առնէ ստեփաննոս օրպէլ 'ի զԼ. 7.
առեալ 'ի զեղնոցայ: (2)

(1) Թուի թէ զայս ամենայն
պատիւ զոր թուէ ստեփաննոս օր-
պէլ. զթէ զոմանս բնկտան իւ-
րանքն սիւնեաց զինի վաղարշա-
կայ. քանզի պատուեցան ասէ նաև
'ի յունաց թագաւորաց, զոր պարս

է իմանայ, վասն յունաց կայսե-
րաց՝ սկսեալ 'ի ամէկն կոստան-
դիանոսէ. որ բազում ամբ յետոյ
և քան զվաղարշակ:

(2) Եւս չէ պարս զայս կարգ
յուսեալ յագաթանդեղոս 'ի թղթ.

Իսայի այս շուր փրական իշխանու թէ՛ նուաստացաւ մեծապէս յիւս անդ Դ. դարուն, ի ժամանակս արքայիցն Բ. արքայայ, և պապայ. և նաճանգն սիւնեաց զամս քսան և հինգ առ հասարակ ապականեալ աւերակ մնաց. զի շապուհ արքայ պարսից զանդոկ իշխանն սիւնեաց կաջողց ի յորերտասաներորդ կարդի իշխանացն հայոց. ընդ որ խոժոռեալ անդոկ՝ հնարիւք յաւարի առ զփարսն քաղաք, և բնակչացն սիւնեաց հրամայեաց փախել և զտունս և զհամբարանոցս համբարօք հանդերձ այրել. և ինքն հուակ յետոյ զերծեալ անկաւ առ մեծն թէոդոս, և ի նմանէ ընկալաւ զանունս «Սօբէից զաբէի»: Եւ պուհ զազանաբար ի վերայ յարձակեալ սիւնեաց, առ ի պահանջել զվրէժ աւարառութե տիրոնայ՝ ոչ ինչ եզիտ բաց յեկեղեցեաց, զորս և առհասարակ քանդեաց: ⁽¹⁾

Յայնմ հետէ այնչափ ատելութիւն կալան պարսիկք ընդդէմ սիւնեաց, զի սանդ եղեալ յարքունի պալատին իւրեանց լի մոխրով հնոցի՝ կոփելով ի վերայ մոխրոյն՝ տակին. «Սիւնեաց տերանցն նախագահութի տիրութի ըստ այս մոխիրս ի վայր լիցի, և որսխտութի նոցին խորհրդոյ և կենաց» ⁽²⁾։ Եւ զայս անարգանս ետ բառնալ բարիկ իշխան օրդի անդոկայ ի հնորհս քաջագործութե՝ օրով սպան զգլխաւորն հոնաց ի մենամարտութե, և ընկալաւ ի շապհոյ արքայէն զսեպհական տիրութիւն սիւնեաց նաճանգին, և զնախագահութի համապատիւ լինելոյ ընդ բաղրատունիսն և ընդ մամիկոսեանս՝ յերկրորդ ամի Բ. խոսրովու հայոց արքայի, հարիւր երեսուն և ութ ամօք յառաջ քան զթուականն հայոց։

Սեծապէս զարդարեցին գերիւիրն սիւնեաց, և բարձրացուցին զիշխանութի իւրեանց երկօրին իշխանքն զրի գոր՝ Սուփան մականաւանեալք, ի Թ. դարուն. վասն առաջնոյն զրիգորի նուփանայ՝ որ էր օրդի սահակայ սարանելոյ ի հօլ ոստիկանէն, զրէ ստեփաննոս օրպէլ ի գլ. Է. * Եւ աւել քան զնախնիս իւր կարգեր զգահ իշ-

խութ. և ոչ ի յճգ. ուր զիշխանն սիւնեաց մատասաներորդ գասէ ի Քջ այլոց յիշատակեալ իշխանաց։

(1) Չայս թշնամութի շապհոյ բնդ սիւնիս սակաւուք յայտ առնէ խորենացին ի Կ. 28. յասելն ըստ երկջ մեծագորաց ևս. թէ շապուհ յետ տունչ զփգրանակերտ

Սեպտյազատ զսիւնեացն հրաժայէ առնել զառնմ. Սար ի ապփրիպակաւ գծի Սեպատ առնել։

(2) Չայստիկ պատմէ ստեփ. օրպէլ. ի գլ. Թ. և Ժ. առնալ ի ներքոյինն պետրոսի քերթողի (աշակերտին մոգսէսի քերթողի) ի բարիկն սիւնի։

խանութն իւրոյ, և տնօրինէր զշինութիւն աշխարհիս: Եւ իսկ վասն երկրորդ գրիգորի ստեփանայ սրդոյ գաբուռն վատակայ գրէ յովհաննէս կաթողիկոս. * Սա իմութիւն թիւ և յաջողածնեանութիւն և շինութիւն բազմաւ անգրեւ և քան զպայման ինչոյ զափ հարցն իւրոյ. բայց առաւել յեկեղեցեաց չնի 'ի շինութիւն և 'ի նորոգութիւն զինքն վերարեկեր: Եւ իսկ ստեփաննոս օրպէլ. գլ. ԼԵ. գրէ. * Հարդարեր զցեղեցիկ կարգ իշխանութե իւրոյ, և ևս առաւել ծախէր զամենայն փարթամութիւն իւր և զկեանս 'ի գործ անպաշտութե, և ('ի) շինութիւն սլայծաւակերս քաւարանաց (այսինքն՝ եկեղեցեաց) որ դեռ ևս կան և վկայեն իրքն: Եւ որ հարկաւոր է 'ի գիտել վասն իշխանութե սինեաց, այն է՝ զի ցեղք իշխանութե յայն նահանգ Էին երկու. մին՝ Վախաւոր, զոր վասն այնորիկ յովհաննէս կաթողիկոս, և ստեփաննոս օրպէլ. սովորաբար յորոշումն ուրեք կոչեն Սէծ, բազում ուրեք Վաշերէց, որպէս յառեւն ստեփաննոսի օրպէլ. 'ի գլ. ԼԵ. վասն աշտոյ որ յաւուրս յուսփայ օստիկանին 'ի վախճան Թ. դարուն. * Նորում աւուրս Սէծ նախարարն սիւնի, և Վաշերէց իշխանն աշտ՝ յետ բազում քաջութեց մեծամեծ երևելի գործոցս, այնչափ բարեպաշտութեց և շինութեց աշխարհի՝ եկեղեցեաց և վանորէից՝ փոխի յաստեացս: Եւ ինչն այլուր 'ի գլ. ԼԵ. կոչէ Վաշերէց, յասեւն վասն նորին աշտոյ և որդւոց իւրոց. * Բայց մեծ իշխանքն Վաշագլուխ սինեաց տէրութե աշտ և որդիք իւր սմբատ և, յորով և մեծամեծ երևեցուցին գործ 'ի շինութե և եկեղեցոյ զարմացուցիչ ամենայն տեսողաց: Եւ իսկ 'ի ԼԵ. գլ. վասն սմբատայ ասէ. * Սացուցին զսմբատ Վաշագլուխ իշխան սինեաց, և տէր 'ի վերայ սիսական աշխարհին: Եւ ստորև կոչէ զինոյն սմբատ՝ * Վաշերէց իշխանն սինեաց: Եւ իրկիր այսր ցեղի՝ էր իսկ զաւաւ, Ս այոյ ձոր, և չրջակայք:

Իսկ զմիւս ցեղն՝ երկորին ևս յոհաննէս կաթողիկոս, և յետ նորա ստեփ. օրպէլ. գլ. ԼԵ. անուանեն Հաղուդան իւլիան. որպէս յասեւն յոհ. կաթ. * Իկն և մեծ Հայկազունն վաստիկ էղբայր մանկազաւ իշխանին գրիգորոյ: Եւ օրպէլեանն ուրեք 'ի գլ. ԼԵ. Սեդուհ անուամբ յիշատակէ, յասեւն. * Իսկ մեծ Սեպուհն իշխանն սինի վաստիկ գաբուռն:

Եւ իրկիր այսր ցեղի՝ էր չրջակայ սահման ծովուն դե.

դամայ, որ և Վեղարբունի գաւառ, զորմէ տես և ՚ի կարգի ստորագրութեն գաւառացն: Այլ վասն զի ցեղն ռաւիւրէր ՚ի գեղարբունիս՝ ՚ի սիսակայ անտի որդւոյ զև զամայ ունէր զիւր տէրութիւն և զժառանգութիւն, վասն այսորիկ կարծեմ տիրաբար կուեցեալ Հայկուն: Իսկ միւս ցեղն իշխանութեն՝ թուի լինել այն, որ զինի ակիզոն Լառ ՚ի վաղարշակայ, թէպէտ և Վահագնէ կարգեցաւ:

() Երկոսին իսկ ցեղան ՚ի կրկին տեղիս յիշէ յաջանն, և կաթողիկոս մի զինի միոյ, նախ՝ յաւուրս աշտոյ՝ որ և կարգեցաւ առաջին Թագաւոր բաղրատունի, յասկն:

* () մեծ իշխանն սիւնեաց վասակ, որ ըստ փաղարշակաւ նին իշխանիկ անուանիւր: Այլ ապա: * () միւս ևս իշխանն սիսական զվասակ, որ Վաքուռն՝ փաղարշաբար անուանիւր, և տիրէր գեղարբունոյ: Երկրորդ՝ յիշէ յաւուրս շահանշահ աշտոյ՝ զնելով և զերկիրն: * Իսկ ցհեղահամրոյր իշխանն սիւնեաց ընդ կրունին յարրայորդւոյն դարձեալ յարազած լեռնէ անտի, չուէ հանդիպի եղբարց իւրոց երեցունց՝ սահակայ սիւնեաց տն, և բարկնի և վասակայ: Վասն զի և նորա դեռ ընդ դեռ էլեալ անցեալ էին յաշխարհ տէրութեն իւրեանց... տիրէին ՚ի վերայ սեպհական իշխանութեն իւրեանց, գաւն ՚ի վերայ գործեալ շինել և նորոգել զհայրենի տէրութիւն: Այս է առաջին ցեղն: Իսկ սուղ լին ստորե գրէ վասն երկրորդին: * Իսկ և հայկազուն ևս եղբարքն սահակ և վասակ բնաբար կուսակալք գաւառացն՝ որ շուրջ զեզերք ծովակին գեղամայ, յայտմ ՚ի սոյն աւուրս եկեալք ՚ի հեռաստանս: Հայաժանացն՝ տիրէին պայազաւ տեալք զաշխարհ տէրութեն իւրեանց: *

Վոյնպէս յիշէ զերկոսին և ստեփաննոս օրպէլ: ԳԼ: ԸԷ: * Սիւնեքեան շինութեն եկեղեցեաց պարապէին, ևս առաւել որդիքն վասակայ Սիւնեաց տն⁽¹⁾ Վրիգոր սուփան, սահակ, և վասակ, և մայրն իւրեանց մարիամ ՚ի գաւառին գեղարբունոյ, զի այն իսկ գաւառք շուրջ զծովակողմն նոցա էր հասեալ բաժին ժառանգութեն: Իսկ բուն գահք իշխանացն սիւնեաց՝ բաղք, վայոյ ձոր, և այլ շրջակայքն՝ վասակայ և աշտոյ, և որդոց աշտոյ՝ սմբատայ, սահակայ, և բարկենայ, և վասակայ, և որդոյ վասակայ փիլիպէի: *

(1) Սիւնեաց տէր ասելն յայտմ իշխան երկրորդ սեպհան ցեղն վայրէ՝ ոչ զԳահերէցն ճշմանէ, որք կոչին Հայկազունք: Եւ զսիւնեք վասակայ գիւաւոր

Բայց այլուր 'ի գԼ. խն. յիշէ զերիս իշխանս. * Բ. զէ և զայս մեծի և զաշերէց իշխանին սիւնեաց ազատի (աշոտի) եղբոր վասակայ որդոյ փիլիպէի, և հօր ամբաստայ և սահակայ և բարգինի... և միւս իշխանին որ 'ի զեղամ գաւառի լինէր՝ գրիգոր ստեփանայ որդւոյ գաւառայ և սահակայ, և միւս իշխանին որ 'ի բաղս ձագիկ կոչեցելոյ հօր ջեանշերի: Ուր չէ պարտ զերեսին և առնուլ իբրեւ զանազան ցեղս, քանզի և զբարբ կամ որ զիբ մի և նոյն ցեղի երբեմն բաժանեալ զերկիր իւրեանց նստելին 'ի զանազան տեղիս իբրեւ զանազան իշխանք, ը որում գրէ նոյն ստեփանսս 'ի գԼ. ԼԲ. վասն ամբաստայ և սահակայ և բարկենի. * Ս. այելուծք կային իշխանքն ամբաստ և տահակ, և բաժանեալ էին զհայրենի ժառանգութիւն աշխարհին, աւադն ամբաստ զաւագադոյն մասնն 'ի սիւնեաց ընդ արեւմուտս կողմն՝ և զբոլոր վայոյ ձոր առնէր 'ի բաժնի. իսկ սահակ ընդ արեւելս մինչ 'ի Հաւարի, բայց փոքրիկն բաբկէն սակաւ ինչ ունէր մասն 'ի բաժնի:

(1) Կնի ժամանակաց՝ իշխանութիւն սիւնեաց յինքն ընկալաւ զպատիւ անուան լծադատորի, զորմէ համառօտիւ այսպէս պատմէ ստեփաննոս օրսլէ. յոտանաւոր ողբս վաղարշապատու:

* Բայց միւս ևս այլ ըզջահ լուցին,
'ի տան Բաղաց Սիսականին.
Սմգատ սեպուհն այն մեծ սիւնին,
'ի հայկազանց այն առաջին...
Լծադատորեալ Թագ կապեցին,
ուժգին և խրոխտ ընդդէմ չարին.
Բուրբ բազմօք 'ի յետ անցին,
ընդ Թագաւորս բազբատունին.
Հարիւր և քսան ամբ յաւելին,
վասն ամբութեան այնմ աշխարհին.
Որոց վերջին Սենեքարիմ,
նաև Գրիգոր որդի նորին.
Բայս և զայս 'ի բաց բարձին,
'ի ժամանակս ելտրկուզին.
'ի վեց հարիւր մեր Թվականին,
և տասն և հինգ յաւելուածին:

Ուր յոնուանէ Բաղք գաւառին՝ յայտ է Թէ

պատիւ ընկալաւ այն ցեղն սիւնեաց իշխանութենէ՝ որ էր մեծ և գահէրէց. զի որպէս գրեցար 'ի վերոյ՝ նա էր որ տիրէր բազաց գաւառին. և ոչ միայն ստեփաննոս, այլ նաև վարդան 'ի յիշէն զսոսա՝ կոչէ (Թագաւոր Մաղաց և Սաղաւին՝ որ է Չորրորդ գաւառ, որպէս գրեսցուի ստորեւ. * 'Ի շխդ. Թուին (ասէ) առաքեաց փատուրն ամիրայն զանձակայ զվասակ սահչաւ՝ որդի զրիգորոյ մաղիս. որոսի ամենայն զօրօքն առանայ յանառիկ ամուսնս Մաղաց և Սաղաւին, որ և խաբէութիւն հնարեալ մտին անդր, և սալանին զՍենեքարիմ արքայն հայկազնի, զի Թագաւորն որ անդ՝ հայկականք էին՝։ (Նոյն յայտ առնէ և ազգաբանութիւն ամբաստայ՝ որ նախ առաջին զաւորն Թագաւորի գրաւեաց ըն ստեփաննոսի օրակէան՝ զորմէ ստորեւ. 'Եյս ամբատ՝ յայտ է Թէ՛ ոչ յառաջի՛ քան զտաներորդ դարն (1)։

Եւ վախճան այսր Թագաւորութեն սիւնեաց եղև 'ի Թուակնսիս Թէ. յամին 1166. որպէս որոյակի եդ ստեփաննոս 'ի վերոյ. և այսպէս առեալ 'ի սկզբանէ մինչև ցաւարա իւր տնեաց առ առաւելն դամս իբր 190, կամ 296: Եւ յայսմ միջոցի պայազատեցին Թագաւորք վեցր՝ որպէս պատմէ ստեփաննոս օրակէ. զԼ. ԺԺ, և կա. ըստ ըյսմ կարգի։

1. Ամբատ Կ. որդի սահակայ, որդւոյ աշոտի եղբոր Վասակայ՝ որ իշխանիկ կոչուր։

2. Աստակ որդի ամբատայ՝ որ մեռաւ անորդի։

3. Ամբատ Խ. որդի աշոտոյ, և քեռորդի վերոգրեալ Վասակայ։

4. Վրիգոր եղբայր Խ. ամբատայ։ Սորա երկորին եղբարք՝ կոչին Մաղ աշոտեանք։ 'Եյս Վրիգոր մեռաւ անորդի, որոյ կին էր Շահանդուխտ 'ի տանէն աղուա Շից՝ դուստր Թագաւորագինն մեծին Սեպդայի։

5. Սենեքարիմ եղբայր վերոգրեալ շահանդիստոյ։

(1) Զի ոչ յիշէ զայն յոհաննէս կաթողիկոս որ էր 'ի Թ. գործու և ընդ հակառակն ամենայն նախնի Թագաւորք բազաց, կամ կապա ճին, և կամ սիւնեաց՝ յիշատա կեալք առ այլ պատմագիրս՝ են 'ի Ժ. գործուն. որպէս և այն Սա հակ սիւնի՝ զոր վարդան կոչէ Թագաւոր. զի վասն կատարափտեայ առն՝ Թէ էր գուտոր սորին սա,

հակայ. արդ՝ կատարափտէ եղև կին Ե. գաղկայ շահնշահի՝ որ էր յեւս անդ Ժ. գործուն. և տե. փաննոս օրակէ. 'ի պատմութեան իւրում՝ զսկզբնաւորութեն այսր Թագաւորութե խոսի 'ի զԼ. ԺԺ. զինի վահանայ կաթողիկոսին, և յառաջ քան զԵ. սարգիս կաթողիկոս, որով ժամանակ նորա ան կանի 'ի ՅԸն անդ Ժ. գործուն։

Սպան զառ ամիրոյն պարտաւայ՝ ստեղծ երգմանն :

Ե. Ղրիգոր Բ. որդի սենեքարիմայ, որոյ էր մի միայն զուար՝ զոր ետ հասանոյ՝ կոչեալ 'ի խաչնոյ, այսինքն յարցախայ, և կացուցեալ ժառանգ թագաւորութեան ինքն զրիգոր մեռանի 'ի ոթե. թուին : Եւ հաստն գաղտ փախուցեալ 'ի Ղաղարերգէն հանդերձ ընտանեօք գնաց 'ի գուառ իւր և 'ի տուն 'ի խաչէն :

* Ի հազայս օրինակ (ասէ օրպէլեանն 'ի զԼ. ԿԹ.) բարձաւ տէրութի Սիւնեաց և Ղաղաց, և Էղի. վախ ճան տոհմին Սիսակայ, և նախադրութե իւնեաց. քան զի ամենեքեան որ կային յառաջագոյն յաւուրս սմբատայ, իւրաքանչիւրքն՝ էր որ անգաւակ մնացին, և էր որ կիսօրեայ փոխեցան, էր որ սպանան և գերեցան, և մնացեալ էին միայն այս զրիգոր և սմբատ (Էղբայր նորին) որ այսու օրինակաւ բարձան : Եւ յաւուրս լանկթա մուրայ առ հասարակ քանդեցին թաթարք զերկիրն սիւնեաց, օրպէս պատմէ թովմա մեծօփեցի :

() Կրօնն բրիտանեական ընկալաւ այս նահանգ զառաջինն բարոզութե՝ նրբն բարթուղիմեայ, որպէս պատմէ ստեփաննոս օրպէլ. 'ի զԼ. Դ. Բերելով 'ի հին զրուցաց և յաւանդութեց. որոյ 'ի դառնալն 'ի պարսից՝ անցեալ ընդ ատրպատական, և * Ինդ գետն երասի՝ մտաւ նէ (ուսէ) 'ի սահմանս Սիսականու, և սկիզբն արարեալ բարոզութե յորդվատ գիւղ և յարեւելս գաւառ (այն է՝ արե իք,) և 'ի տունն բաղաց և 'ի գողին, որք ընկալեալ զբարոզութե աւետարանին, լուսաւորեցան մկրտութե՝ աւագանին 'ի ձեռն նք առաքելոյն բարթուղիմի : Վասն որոյ բան զհայաստանէաց՝ յաւառաք կոչէ զՍիւնիս :

Իորոգեցաւ անդրէն լուսաւորութե՝ նրբն զրիգորի, յորում ժամանակի ընդ մկրտիլ տրդատայ՝ մկրտեցաւ և իշխանն սիւնեաց, որ գնացեալ էր ընդ լուսաւորին 'ի կէտարիա, և 'ի դարձին բազում քաջութի ցուցեալ 'ի տարօն 'ի պատերազմին ընդդէմ քրմացն գիսանեան կռոց, և խնդրեալ յարբայէ և 'ի նրբն զրիգորէ ուսուցիլ վասն իւրոյ նահանգին, առնու զամն յատորոց անտի՝ զոր բերեալ էր նքն զրիգոր. և եկեալ 'ի սիւնիս՝ մկրտե զամենայն ընտանիս իւր, կործանէ զբազինս, և զտեղի նոցա պատրաստէ 'ի շինութի եկեղեցեաց, դարձուցեալ զամենայն նահանգն 'ի քրիստոնէութի : Եւ տ սակաւուց և կն 'ի սիւնիս և նոյն ինքն նքն զրիգոր զինի դարձին իւրոյ 'ի հռոմայ՝ (ընդ որում գնացեալ էր և այն իշխանս

սիւնեաց .) որոյ շրջեալ (ասէ ստեփաննոս ,) * ընդ գաւառն ամենայն (սիւնեաց) հաստատէ 'ի հաւատս , և 'ի պատշաճաւոր տեղիս շինէ եկեղեցիս , և կանգնէ զնշանն տէրունի ։

Եւ զի արդ քարոզութիւնով ջնջեաց զաղանդն հեթանոսական՝ որ յառաջն զօղեալ և թագուցեալ կայր , * 'ի գաւառն սիսական և 'ի գողթն , (և) այժմ (այսինքն առ ժամանակօք մեսրոպայ , ասէ ստեփ . օրպէլ . 'ի գլ . ժէ .) համարձակեալ երեւցուցին ։ Եւ սուղ ինչ զինի գրէ . * յանեաւ (մեսրոպ) զիբլին երեւալ ազանդ կռապաշտութիւն , և սկսեալ 'ի քարոզութի մեծամեծ և աշագին նշանօք՝ ինչ ընդհատ քան զորքս զրիգորի 'ի հաւատ ամէլ զաշխարհս սիսական հրամա նաւ և օգտութիւն բարեպաշտ իշխանին սիւնեաց վաղինաւ կայ սրբէլ զկռապաշտութիւն , և խորտակել զկռասն թաւ գուցեալ ։ Եւ յայժմ վկայէ և կորին վարդապետ 'ի վարս արքն մեսրոպայ , յորմէ առնու ստեփ . օրպէլ ։

Եւ առնն անաբանական 'ի սկզբանէ անտի ծաղկեալ մնաց յայտնահանգ , որում նախ առաջին հիմն եղ . Եւս նիս աշակերտ մեսրոպայ և եպիսկոպոս սիւնեաց , զորմէ գրէ ստեփաննոս օրպէլ . 'ի գլ . ժէ . * 'ի բանալ զպրութիւն հայոց վերին պարզեօքն 'ի ձեռն արքն սահակայ և մեսրոպայ՝ եղ զպրատունս աշխարհին սիւնեաց , և կարգեաց 'ի վերայ զաշակերտակիցն իւր զընեիամին , և փութապէս զամենեսեան ուսոյց հայերէն դպրութիւն ։ Եւս սիւն հետէ այնչափ երեւելի եղև վարդապետութիւն սիւնեաց՝ մինչև առնուլ զգլխաւորութիւն պատիւ 'ի միջ վարդապետաց հայաստանեայց . * 'ի մեծարդ և նախաթոռ (ասէ օրպէլեանն 'ի գլ . ժէ .) 'ի վարդապետան հայոց աթոռն սիւնեաց , զի էր 'ի վաղնջուց հետէ հրամայեալ զթարգմանութիւն և զմեկնողութիւնոցս ունել 'ի արքն սահակայ և մեսրոպայ , և գլուխ կալ և հրամանատար ամենայն վարդապետաց հայոց ։

Եւ սակաւ ծաղկեցոյց զնոյն ուսումն մաթուսաղայ քերթող 'ի սկիզբն է . զարուն , որ և կարգեաւ գլուխ ամենայն վարդապետաց վարժարանին սիւնեաց , և վնի եղև և եպիսկոպոս սիւնեաց , մինչև կոմիտասայ կաթողիկոսի՝ զանց արարեալ զամենայն վարդապետօք կաթողիկոսարանին , և զարշարունեաց վարդապետարանին՝ որ էր երեւելի , առ սա ինքն առաքեաց զեղբորորդի իւր զթէղորոս յուսուցանել ։

Համբու այսր վարդապետարանին սիւնեաց հանապա
գորդէր մինչ 'ի սկիզբն ը. դարուն, առ որ իբր յաղբիւր
իմաստից զիմեաց ստեփաննոս քսաներորդ երկրորդ եպիս
կոպոս սիւնեաց յուսանիլ նախ քան զեպիկոպոսութիւն.
յորում ժամանակի թէ քանի մեծ էր համարեալ այն 'ի
մէջ ազգիս՝ այսպէս առաջի դնէ ստեփաննոս օրպէլ. 'ի
զլ. լւս. յասելն վասն նախայիշատակեալ ստեփաննոսի.
'Եւեալ 'ի մենարանէ անտի (մարենոյաց) փուլթայ ճե
պի յաղբիւրն իմաստից 'ի վարդապետարանն սիւնեաց՝
որ զլուսի էր ամենայն զիսնոց հայոց, և պոյծառացեալ
դպրոցքն որ 'ի նմա. քանզի որպէս ավենացիքն 'ի մէջ
հռոմոց և յունաց ճոխացեալ էին, և մայր իմաստից
կոչեցեալ 'ի սպանիացոց աշխարհին լաղին և հելլեն
դպրութիւն, այսպէս և սորա 'ի տանս թորգոմայ աշխար
հիս հայոց |:

'Ի վարդապետարանէ աստի ելին երկորին երեւելի մա
տենազիրք՝ յորոց առաջինն է՝ Սէտրոս իմներորդ եպիս
կոպոս սիւնեաց յելս Ե. դարուն. և 'ի սկիզբն վեցերոր
դին Վերթող մականուանեալ, աշակերտ քերթողաշօրն
մովսէսի, որպէս դնէ որպէլեանն 'ի զլ. Թ. և իբ. որ ա
րար թարգմանութիւն և ճառս, մեկնութիւն հին և նոր
կտակարանաց, և ներքողեան 'ի բարիկ որդի անդակայ
իշխանին սիւնեաց, և այլ ներքողեան 'ի ծնունդն քնի:
Երկրորդն է նախայիշատակեալն ստեփաննոս՝ նոյնպէս
եպիսկոպոս սիւնեաց, որ զինքն կոչէ 'ի յիշատակարանա
ին թարգմանեալ գրոց յիւրմէ՝ Մակիրտ ան մովսէսի
սիւնեաց եպիսկոպոսի, (այն է նախընթացն իւր.) և
զսորա պէսպէս գործս յիշատակեն ստեփաննոս օրպէլ,
և այլք |

Մայրաքի հռչակաւոր գտաւ նժարանութի և վարդա
պետութի սիւնեաց վարդապետարանին, և այսչափ փոյթ
ճաղկեցուցանելոյ եմուտ 'ի նոսա, սակս երեւելի գոյոյ
ավթոոյ Եպիսկոպոսին սիւնեաց. զի այս ավթո 'ի սկիզ
բանէ անտի մեծամեծ պատիւ և արտունութիւն ընկա
լաւ, և նախ 'ի յոյն գրիգորէ. զի յորժամ դարձաւ նա
ինքն յը լուսաւորիչն 'ի նահանգէն սիւնեաց 'ի վաղարշա
պատ՝ (քանզի ինքնին առաքելաբար չրջէր և քարոզէր
զաւետարանն, և հաստատէր 'ի հաւատս զնորահաւատ
քրիստոնեայս,) 'ի ինչորոյ իշխանին սիւնեաց ձեռնա
դրեաց զոմն յիւրոց մերձաւոր աշակերտաց Վրիգորիս
անուն, և ետ ցիշխանն տանել վիճակացուցանել յեպիս.

կուպոսու թի՛ի յ նա հանգին, որ և և զի առաջին էպիս-
կոպոս, և ի կարգին նրա երեսուն և վեց եպիսկոպոս
սունս բազմել ընդ ինքեան՝ յաջմ և յաշեկի, սինեւաց
եպիսկոպոսին ։ Տոս բազմել յի զմէկորդ զահուն յաջմ,
կուպոսն, որպէս ցուցանէ օրակէանն ի զլ. Է. և Է.
առեալ ի սամուէլէ կամքս անդրեցւոյն ։

Իսկ յորժամ քմեմն ներսէս սրտորիարդ կացուցին,
յայնժամ եպիսկոպոսն սինեւաց Վրիդորիս կամ Վրի-
դոր՝ կացուցաւ Խորապօլիտ ։ * Խացուցանին (սաւ
ստեփ. օրակէ. զլ. Է.) պատրիարդ վորն ներսէս, և ի
ներքոյ նորա արքեպիսկոպոս զաղուանին՝ որ և կաթողի-
կոս, և Խորապօլիտ՝ զսինեւաց եպիսկոպոսն ⁽¹⁾ ։ Խաց
յայնժանէ ընկալաւ յայնժամ զայլ ևս կրկին պատիւս ։
* Իսկ Վրիդորի սինեւաց մետրապօլիտի (սաւ անդէն օր-
ակէանն) աւելի պատիւ արար նրն ներսէս վասն եր-
թալոյն ընդ նմա ի կեսարիա ։ տայ նմա բազմական ու
կէթէլ, և կարգէ զԽիւնիք Վախաթոռ պատրիարդին,
որ կոչի ի հօռոմ լեզուն Վառուփրօնտէս ⁽²⁾ ։ Հայոց
մեծաց ։

Հայնժհետէ Եպիսկոպոսունք սինեւաց կոչին Խորա-
պօլիտք, որպէս է տեսանել առ ստեփաննոսի օրակէան
ի զլ. ԺԳ, և յայլ բազում անգիս, յորս զեպիսկոպոսու-
թի սինեւաց կոչէ * Խորապօլիտութի, (կամ) Վաթոռ
մետրապօլիտութի տանս Խիւնեաց, (կամ) տանս Խի-
ստկան ։ Խիսպէս է տեսանել և յայլ գիրս նորս, և ի
ժողովական թուղմն զոր գրեաց ի զիմաց արեւելեան
եպիսկոպոսաց առ զրիդորիս կաթողիկոս, ուրանօր Խա-
նիա աշակերտ մետրապօլ, Խուշէ, Վետրոս քերթոչ,
և Վրիտապօր՝ որք էին եպիսկոպոսունք սինեւաց և

(1) Յուելու անգլն ստեփանն
նոս օրակէ անիջապէս ։ Եւ
զվրացն, և զմարգպետականն, և
յետոյ այլ ևս մետրապօլիտք կա-
ցուցանին զմիւրեւին և զսերաս-
տիւյն ։ Իսկ յովհաննէս կաթօռ-
դիկոս ի պատմին զպատրիարքու-
թե մեծին ներսէսի՝ այլոգգ գրէ ։
զի և զվրացն անուանել Երբե-
պիսկոպոս ։ և յիշէ զԽիւնեացն
և զժորգպետական մետրապօլիտն
բայց յիշէ զմիւրեւին և զսերաս-
տիւյն, յաւելեալ Ի. Վառ և ըզ

մետրապօլիտն մարտիրոսաց բազմ,
քին Նիքիէրա կոչեցելոյ ։ Բայց
թերեւս յովհաննէս կաթողիկոս
խոսի զաթոռոցս օրպէս և զիւրդ-
էին առ իւրովց ժամանակը ։ և
կամ օրակէանն զմիւրեւին գարու ըզ,
զառ առաջնորդաց ի վեր տունի
և հանէ ի ժամանակ մեծին ներ-
սէսի ։

(2) Յունեական բառս ըստ հնչ-
ման իւրեանց Բառցուֆրանտիս,
նշանակիլ՝ Վախաթեսուլ, Վախ-
կին խնամար :

գտան 'ի զանազան ժողովս հայոց՝ կովն Ստորապօլտը սինեաց։

Իսկ 'ի ժամանակս մեծին սահակայ և մերոպայ եպիսկոպոսն սինեաց ընկալաւ 'ի նոցանէ հրաման մեկնութե և թարգմանութե, և պաշտօն և գործք նորա յառաւելազոյն պատիւ բարձրացան. * Վործ է սոցա (սյսինքն մետրապօլտաց սինեաց՝ ասէ ստեփ. օրպէլ. գլ. 5.) ձեռնադրել եպիսկոպոս գաւառաց, վասն որոյ երկոտասան եպիսկոպոսաց զլուխ կարգեցաւ (1) և առանց սոցա ոչ ձեռնադրի պատրիարգ հայոց, և ոչ լինի 'ի ժողով այլ զլուխ և հրամանատար ժողովոյ, Սորալինին և նախ աթոռ վարդապետութե, և հրաման մեկնութե և թարգմանութե սոցա միայն շնորհեցաւ 'ի մջ հայոց 'ի նշն սահակայ և յերանեալ վարդապետէն մետրոպայ ։

'Ի նմին ժամանակի անանիա եպիսկոպոս սինեաց աշակերտ մետրոպայ 'ի շնորհս երախտեաց՝ զոր արար յաղուանս ընդ մետրոպայ՝ ստեղծելով զիր լեզուի նոցա, և բանալով զգարութե և զվարդապետութե ճմարիտ հա-

(1) Այս բանք օրպէլինին և թէ առջին որչափ ինչ նշանակեն բռնքն, երեկն կարծիս, 'ի միտս արկանել, թէ գալցե մետրապօլտաց սինեաց կատարելին և ձեռնադրութիւնս եպիսկոպոսաց և օտկայն ոչ թեթեւ գծուարութե կրե կարծիք այգպիսի 'ի սառ, գաւթն առ որս քաջ զննութեամբ գեղերեալ իցեն 'ի գիրս հայոց։ Ծի արգարե մետրապօլտաց առ յոյնս առնելին ձեռնադրութիւնս եպիսկոպոսաց (թեպէտ և ոչ առանց հրամանի և հաւանութեան արքեպիսկոպոսին իւրեանց, զնոյն կարծեմք և վասն մետրապօլտին վրաց՝ յորչափ միաբան էին ընդ հայս) այլ առ հայս՝ քանզի ձեռնադրութե եպիսկոպոսաց՝ օրպէս և օրհնութե միւսոսն 'ի օկգրանէ հետե կաթողիկոսին և եթ պատեալ էր, ոչ ուրեք 'ի գիրս և օտեանել զայգ, մանաւանդ զհաւաւսն՝ զի 'ի խնդրել մարդպե, օտկան եպիսկոպոսին (բառ նորին իսկ ստեփ. օրպէլ. 'ի գլ. 5.) զոր մետրապօլտ կոչուեցեալ էին, եպիսկոպոսս ընդ ձեռամբ ունել (այսա է թէ՛ իրբ զվրացն՝

որոյ փոխանակ մետրապօլտ կա, զեալ էր մարգարետեանն) առին 'ի նմանէ զպատիւն, և ետուն եպիսկոպոսին սինեաց, գաշաճ ոչ ժաւնոյ աւելի ինչ, * այսինքն Եպիսկոպոսս ունել չ ինքեամբ, և ձեռնադրել ։ Ասան որոյ հարկ է այլազ. իմանալ զբանս օրպէլինին, օրպէս թէ տաւք. * Պաշտօն մետրապօլտաց է ձեռնադրել եպիսկոպոս՝ եթէ առ հայս չէր վերապահեալ այն կաթողիկոսին ։ Իսկ զլուխ լինել ժի. եպիսկոպոսաց, քանզի առ նախադաշնութե և եթ հայի, չէ ինչ անհաւաւ, նախն. քանզի ոչ անգէպ է տաւք թէ էին և 'ի հայս, օրպէս և յայլ աղգա զլուաւոր եպիսկոպոսունք՝ նախա լաճք բազմաց. իրբ ստորակարգեալ պաշտօնեայք և հրամանատարք ընդ կաթողիկոսիւ։ Այլ թէ ժի. գաւառք սինեաց ունէին առանձին եպիսկոպոսունս, ուսանիմք 'ի քանից տասի օրպէլինին, թեպէտ և առ նախնի մտանադիրս ցարք ոչ ուրեք գաւաթ զլթ գոմանս 'ի նոցանէ յանուանէ նշանակեալ։

ւատոյ, ընկալաւ այլ ևս արտաբին պատիւս 'ի Թագաւա-
րէն աղուանից՝ որ կոչէր եսվաղէն. * Պատիւ արարեալ
նմա (ասէ օրպէլեանն 'ի գլ. ԺԿ.) երախտահարաց լի-
նի, և պարգեւէ զիւր նշանակին Թագաւորական ոսկե-
տուան վառիւ, և 'ի գլուխն գունտն ոսկի, և 'ի վերայ
խաւ պատուական, և հրամայէ զայն հանսալազ շրջեցու-
ցանել ընդ իւրեանս եպիսկոպոսացն սիւնեաց 'ի յիշա-
տակ Թագաւորացն աղուանից ॥ ⁽¹⁾ :

Ի՛յլ 'ի վախճան Կ. դարուն՝ նուազեաց այս պատիւ և
պիսկոպոսացն սիւնեաց, որոյ պատճառն (ըստ ստեփան
նոսի օրպէլեան) եղև, զի յորժամ երկու կաթողիկոսք
նստան՝ մի 'ի բաժնին պարսից, և միւս 'ի բաժնին յու-
նաց, պետրոս քերթող անուանեալ՝ որ յայնժամ եպիս-
կոպոսն էր սիւնեաց ⁽²⁾ հրամայեաց իւրում ժողովրդեան՝
յաղուանից առնուլ ձեռնադրութի և ձէթ, մինչև 'ի
խաղաղել խռովութե. յայմանէ զկնի կաթողիկոսին
հայոց՝ արքեպիսկոպոս կարգեցաւ յայնժամ աղուանիցն,
և մետրապօլիտ՝ վրացն. * ⁽³⁾ 'ի սիւնիք հրամանաւ պե-
տրոսի (ասէ օրպէլ. 'ի գլ. ԻԿ.) ժամանակս ինչ յետ
էին կացեալ 'ի հակառակ ակթողոցն ॥ :

Ի՛յլ 'ի միաբանել սիւնեաց վերստին յաւուրսն. ար-
րահմու կաթողիկոսի, Ծագեցաւ (ըստ զրելոյ օրպէլ-
լինին) այլ հակառակութիւն 'ի միջ վրաց և աղուանից
վասն գահերիցութե ակթողոյ. և 'ի բաժանիլ վրաց 'ի
հայոց՝ մետրապօլիտութին տուաւ մարդպետական եպիս-
կոպոսին Թեոդորոսի, և սուպ տուաւ նոյն պատիւ եպիս-
կոպոսին սիւնեաց. * Պատշաճ համարեցան (ասէ օրպէլ.
'ի գլ. ԻԿ.) միաբան ժողովով տալ նոցա զմետրապօլիտու-

(1) 'ի գլ. Է. զբ նոյն ստեփ-
օրպէլ. վստն այսր. * Պարգեւ
նմա զիւր Թագաւորական գրօն՝
կարմիր և ոսկետուա վառիւ, ու
նէլով 'ի գլուխն գունդոս ոսկի, և
'ի վերայ խաւ պատուական :

(2) Կոնստանտին և այս ենթադրու-
թի օրպէլլինին ընդգէժ ելանէ այ-
լոց պատմագրաց հայոց, զի զօր
յօհաննէս կաթողիկոս և այլք ըզ-
յօվան կաթողիկոս բաժնին յու-
նաց՝ զնեն կարգեալ 'ի մերկայ 'ի
ժամանակսն. արբահմու կա-
թողիկոսի, և այն՝ զինի բաժան-
ման վրաց 'ի հայոց, սա զնոյն

զնէ 'ի ժամանակս մովսէսի կա-
թողիկոսի (սա որով կարգեցաւ
Թուական հայոց.) վստն որոյ և
հետեւեցաւ թէ Թեոդորոս քեր-
թող որ էր 'ի ժամանակս մովսէ-
սի՝ տեսեալ զայսպիսի բաժանու մե-
ակթողոյ կաթողիկոսութեան՝ հա-
տուանեաց զսիւնիս 'ի հայոց յա-
ղուանս : Իւր և թէ ոտոյք ինչ ույզ
գործ պետրոսի, սակայն պատճառ
գործոյն զոր տայ ստեփաննոս օր-
պէլ. ոչ նոյնպէս ոտոյք գտանի
րոս հաւաստի պատմութեց, զոր
պատմագրաց Թողուզ 'ի քննել :

Թիւն, աննէլ և բարձակից և սեղանակիւ կաթողիկոսի, ախտով և բարձու 'ի միասին բազմել: Կայուցանեն ապա զդարձիմ մետրապօլիտ սիւնեաց, և տան նմա ըզ խաչանիւ նշանն գառաջեաւ կրել հանապազ, և ոչ բարձրել զկաթողիկոսն հայոց յիւր և կէղեցիսն 'ի վերայ նոր սեղանոյն, այլ միայն զիւր անուն: և 'ի թագրութե ոչ գրեն սիւնիւր Եպիսկոպոսապետ, կամ այլ անուամբ զկաթողիկոսն, այլ տերունիք 'ի սիւնիւր Վապատիւ և Հոգեւոր Տէր' գրէին, և նորա' 'ի ծառայի, 'ի այց յեղիպի կաթողիկոսի իրակագործութե յերիցու զնա' մինչ զնայր 'ի հազանդել զաղւանս, ոչ գրեցին սորա' 'ի ծառայի, և նորա' զՀոգեւորն (1):

Իւր ապա յաւելու ասել. * Եւսպէս զետեղեալ սաչ մանեցին զինն դասս և կէղեցոյ, հայոցն՝ Պատրիարկ, աղանդիցն՝ Երեւակոպոս, սիւնեաց՝ Ստրապօլիտ զոլ, և զայլ աշխարհս Թողին յառաջին սովորութի՝ զի մի ամբօխ ինչ լիցի: Եւ և ինդրեցին 'ի սիւնեաց' մի ինչ աւելի իրս ժաւել, այսինքն՝ Եպիսկոպոսս ունել ընդ ինքեամբ և Յեռնադրել, այլ միայն բազմականաւն և խաչիւն մեծարեցին, և նախաթող կոչեցին պատրիարկ զինն որ է՝ Բաթափրօնդէս, և անուանեցին Ստրապօլիտ: Իւր այս կրկին անգամ եղև շնորհեալ նոյա զայս պատիւ և զնշան, առաջինն՝ յետադին թագաւորի աղւանից. և երկրորդ՝ 'ի ժողովոյն հայոց 'ի տէր արքա համայն:

Իսկ 'ի սկիզբն ը. դարուն միւսանգամ հաստատեցաւ այս պատիւ նոցա և արտունութիւն 'ի նմ. դաւթայ կաթողիկոսէ վասն երախտեաց ստեփաննոսի՝ որ էր ինք. եպիսկոպոս սիւնեաց. զի վասն հաստատութե, և ոչ վասն նորոգ ինչ պատուոյ պարտ է իմանալ զրանս ստեփ. օր. պէլ. որ գրէ 'ի զԼ. ի թ. թի. դաւիթ կաթողիկոս * ի) ասն մեծի երախտեացն (ստեփաննոսի) առաւել պատուէ զնա,

(1) Յայտնի իմաստ նախընթաց բանին թուի լինել այս. 'ի գրել առաջնորդացն սիւնեաց (զորս Տէրապիս կոչէ, այսինքն Տէաբբ.) առ կաթողիկոսն՝ ոչ գրէին 'ի խո. բողոքի Եպիսկոպոսապետ. կամ զայլ ինչ անուն գերագոյն նա իրագահութեան, այլ միայն գրէին Եւթագոսիւն և Հոգեւոր ոչ. իսկ կաթողիկոսք 'ի գրեն առ սիւնիս՝

'ի սկիզբն Թլմոյն գնէին զբաւս 'ի Ժոռայե. բայց ի շղատել եզիւր կաթողիկոսի զայս սովորական կարգ 'ի գրութե, զանց արարին և սիւնիւր 'ի պատասխանին զիւրեանց սովորական պատուանունն այն է՝ Հոգեւոր տէր. և այլն: Եւ յազագոս այսց պատուոյ անուանց ունիւր և 'ի ստորեւ 'ի կարգի անդ գրել ինչ. տես անդ:

եպիսկոպոս որ յառաջն էր Սիւնեաց Լոսկոպոս, զայն 'ի պատիւ արարեալ իշխանացն սիւնեաց՝ հրամայեաց խաւ տանել առաջի Արքեպիսկոպոսին սիւնեաց մէր և Լըթիցէ ։ Պատմի զայս և ստեփաննոս օրպէլ . 'ի զԼծբ . (1) :

Երգ՝ Սիւնիք Թէպէտ Թուզիմ ետուն ոչ երբէք ապրստամբելոյ յաթոռոյ նոյն գրիգորի, սակայն յամին 1113. յորժամ դաւիթ նստաւ կաթուղիկոս յաղիմամար հակառակ գրիգորի հարազատ կաթողիկոսի, աթոռն սիւնեաց, և թաղէոսի առաքելոյն՝ միարանեցան ընդ դաւթի . այլ յետ միոյ ամի՝ դարձան անդրէն 'ի հնազանդութի գրիգորիս, որպէս գրէ ընդարձակօղն սամուէլի :

Պատմութիւն օրպէլեանց 'ի զԼ. Թ. (տպ.) ցուցանէ՝ թէ հինգերորդ անգամ նորոգեցաւ պատիւ այսր աթոռոյ 'ի 1287 . յորժամ ստեփաննոս որդի տարսաիճի՝ որ է նոյն ինքն պատմագիրն սիւնեաց՝ ձեռնադրեցաւ Սե. տրապօլիտ, զի ասի անդ . * Ձեռնադրեն զՍտեփաննոս Սե. տրապօլիտ (2) մեծի աթոռոյն Սիւնեաց . . . վասն նորոգման նք աթոռոյ հին պատուոյ և աստիճանին, որ բարձեալ էր 'ի վաղնջուց վասն աւերման և կործանման աշխարհիս ։ (3) :

Ետն պատուոյ եպիսկոպոսացն սիւնեաց, որպէս աւանսիմք 'ի գրոց օրպէլիսին, և յայլ գրոց, Լոսկոս իսկ պատուանունն կաթուղիկոսաց՝ զոր և սիւնիք 'ի գրեւն առ կաթուղիկոսն 'ի գործ ածելին, այն է Երազմիտ հոգեւոր տէր : Եւ առ 'ի ատուգութի ասացելոցս՝ շատ լի լին առաջիկայ վկայութիւնս 'ի գրոց . և նախ՝ 'ի վճռա

րի Էմմէր Իւնսիւն . Թերեւ նոյն է որ առ օրպէլիսին գրի՝ Ընտնւն :

(1) 'ի մեր օրինակն գրոց որ պէլիսին նախ քան զսեանիս ըզ պատմութի գտանի ցուցակ էգ . գլխոց հանգերմ խորագրովք . այլ 'ի կարգի անգ պատմութե պապոսին ամբողջ գլուխք 30 . աստի է անտի, որպէս և զԼ. Ծբ . մէք սուրբէք և 'ի խորագիրսն անգ գտաք արժանի ինչ յիշատակի՝ ոչ զանց արարաւք : մինչև ըստ ժամանակին ամբողջ օրինակ լցցե զպապոսութի գրելոցն 'ի մենջ :

(2) Այլք 'ի մատենագրոց՝ զորօրինակ գրիգոր մագիստրոս .

վարդան, կիրակոս . որպէս և 'ի Թուզիմն ժողովական գրիգորի կաթուղիկոսի 'ի ժողովն հասկալի . և այլք . զեպիսկոպոսունս սիւնեաց՝ որ զինի ան վահանայ՝ միշտ Արքեպիսկոպոս կոչեն, նաև բոնոյն ինքն ստեփաննոս օրպէլ . աս բոնոյն ինքն 'ի բան իւր զինն պապուանունն Սե. տրապօլիտ (թէ պէտ և ստորին քան զԱրքեպիսկոպոսն) առաւել Թուի տիրոջն :

(3) 'ի մօին պատմութե օրպէլեանց տպ. 'ի զԼ. Թ. կայ յիշատակ և եպիսկոպոսական թագի՝ զոր ընկալաւ ստեփաննոս օրպէլ . 'ի Թագաւորեն հեթմոյ :

գիրն կամ 'ի յետկարն նոն փիլիսոփ սիւնեաց տն, զոր
ետ դաւթի սիւնեաց եպիսկոպոսի, (առ ստեփաննոսի օր
պէլեան 'ի զԼ. թ.) ուր ասի. * Ներկերիւր և իննսուն
երեք թվականութե հայոց՝ օրպէս կամ եղև ինձ փիլի-
սոփ որդւոյ վասակոյ սիւնեաց տն՝ ետու զտաթև վասն
իմ հոգեացս 'ի ձեզ 'ի տէր դաւթի սիւնեաց եպիսկո-
պոս ... ամենայն սահմանօր ... և մի որ իշխեսցէ յետ
իմ անցման ... հեռացուցանել զայդ գիւղք յայդ եկե-
ղեցոյդ ... և թէ ոչ՝ նզովեալ լիցի յայ, 'ի որ եկեղեցոյդ
և 'ի որ խաչէդ, և 'ի հոգեւոր տնէդ անէծա կրեսցէ ॥
Եւ 'ի սկիզբն միւս յետկարին՝ զոր ետ նմին դաւթայ
հրահատ իշխան՝ գրի այսպէս. * 'Ի յերկերիւր իննսուն
և երեք թվականիս հայոց՝ 'ի ժամանակս 'Ծապատիւ և
հոգեւոր տն դաւթի սիւնեաց եպիսկոպոսի, ես հրա-
հատ ॥

Երկրպէս և 'ի զԼ. Խ. առ նորին ստեփ. օրպէլ. 'ի
սկիզբն պայմանադրոյ ջեանշեր իշխանին վասն փոփոխու-
թե գեղջ՝ զոր ետ տն սողումնի եպիսկոպոսի՝ (որ էր 'ի
ժամանակս տն զաքարիայ կաթողիկոսի) գրի. * 'Ի յիւղ-
թվականութե հայոց 'ի ժամանակս 'Ծապատիւ և հո-
գեւոր տն Սողոմոն (1) սիւնեաց եպիսկոպոսի. կամ եղև
ինձ ջեանշերի ... զիմ զէն մի որ 'ի բաղու գաւառի
Լճուքս անուն, փոխանակել ընդ Լեղոյ շինին որ 'ի
կովսական գաւառի էր, և շէնս բնական քա խաչին, և
հոգեւոր տերանցն սիւնեաց եպիսկոպոսացն ժառանգու-
թիւն էր լեալ, միմեանց կամաւ և յօժարութեամբ
փոխանակեցաք ... 'Եւ հոգեւոր տէր Սողոմոն, և ով
որ յաջորդի 'ի տեղիդ ձեր և յաթող ... կնքեցաք մե-
րով մատանեաւ և 'Ծապատիւ տն ॥

Եւ 'ի միւս պայմանադրի տիկնոջն քուպղիդիսոյ՝ զոր
ետ առ նոյն տէր սողումն՝ գրի. * Եւ քուպղիդիսոյ
դուստր վաստկայ սիւնեաց տն մերձեցայ 'ի ժամանակս
ձերութե ... և վասն զի մարմնաւոր կենաց զրկեալ էի
'ի զաւակէ մասանց՝ զոր խաչ, և զ'Ծապատիւ և զհո-
գեւոր տէր սողումն սիւնեաց եպիսկոպոս ինձ հոգեաց զա-
ւակ ստացայ ... և շէն մի 'Խաչ անուն 'ի բաղաց գաւա-
ռի ... ետու ես քուպղիդիսոյ ... 'ի որ խաչդ, և 'ի տէր
սողումն ... ապա եթէ յանդգնի որ բանս առնել յիմ

(1) Լճուքն էր յերեւելին. առանին 'ի բաղաց գաւառի
տեւ և զգրուածութն Լճուքս

արարածի՛ց, և կամեցի խտրուել զիմ շտուգոյ, յո՞յ և ՚ի նշխարէ՛ց դառապարտեալ եղիցի, և ՚ի Հոգեւոր աւրանցն նշովեալ... Եւ գրեցի յժԷ. Թխկանաւթեան հայոց... և վրան առաւել հաստատութեւ գրոյմ զԴժուպատիւ և զՀոգեւոր նն սողոմննի սի նեաց եպիսկոպոսի զվաւերական մատանին ՚ի վերայ եղի՝:

Վախճան պայմանագրիս յարե՛ ստեփ. օրպէլ. * Եւ ապա յետ քաղում և մեծամեծ վաստակոց ինաւ զկէտ կէնաց իւրոց... տէր սողոմնն փոխեալ յատեալաց, (և) յաջորդի ՚ի տեղին Հոգեւոր և Դժուպատիւ արքայաշնորհ եպիսկոպոսն տէր յովհաննէս՝: Եւ յիսկէս նա ինքն օրպէլ. ՚ի զԼ. ԺԲ. գրէ. * Եւ յապատիւ և ՚ի Հոգեւոր նն յովսէփանայ սիւնեաց եպիսկոպոսի յիշատակի՝:

() այս պատուանունն ՚ի գործ ածէ և գրիգոր մագիւտրոս ՚ի Թուղթն ԺԷ առ յովհաննէս արքեպիսկոպոս սիւնեաց. * () ածապատիւ Հոգեւոր ննդ, և զինոյ լուսա տուիդ յովաննու՝ զմաքուր և զածաներկ մահացու աջոյ վերծանեալ գտաւ.:

Իսկ ինքեանք եպիսկոպոսունք սիւնեաց պսպէս կոչն զանձինս. * (Եւս անուն) շնորհարն, կամ շնորհուն ոյ սիւնեաց եպիսկոպոս, որպէս յայտ է ՚ի պայմանագրէն դաւթի եպիսկոպոսի առ տէր փիլիպէ իշխան սիւնեաց՝ որոյ սկիզբն է. * Եւ տէր դաւիթ շնորհարն ոյ սիւնեաց եպիսկոպոս: Եւ ՚ի յիշատակագրէ ինչ նն սողոմննի՝ օր սկսանի. * Եւ շնորհուն ոյ այս իմ ձեռին գիր է՝ ՏՆ սողոմննի սիւնեաց եպիսկոպոսի.:

Տեղի եպիսկոպոսարանին սիւնեաց՝ Թեպէտ յառաջ ժամանակաւ ո՛ւ էր որոշեալ ուրեք, այլ յետոյ եղև հրաշակաւոր մենաստանն եւստաթի՛ի՝ զորմէ այսպէս գրէ ստեփ. օրպէլ. ՚ի զԼ. ԼԺ. * Եւս և առաջին էր (առ) սահման եպիսկոպոսաց բնակել ՚ի քաղաքս և ՚ի շինամիջս. զի հովութն պարտ է ՚ի միջ հօտիցն լինել, և ո՛ւ յանկեան ուրեք կայանալ... Իսկ յետոյ ըստ նսերտ բարուց ոմանց՝ որպէս Թէ Զգնագղեացր և անապատաւեր գոլով... պատշաճ համարեցան բնակել ՚ի վրան և ՚ի պատշաճաւ օր ժամու ելանել առ հօտն և խրատել. որպէս և մերոյ աշխարհին եպիսկոպոսը սիսականս գրոշի, որք յառաջ ժաւմանակօր շրջին ՚ի գաւառաց ՚ի միջ, և ՚ի տունս իշխաւ նաց... և գահ արկեալ էր նոցա ՚ի սիւնիս (1) . Իսկ յե-

(1) Եւ Թերնս ՚ի Ծղուկք գաւառ սիւնեաց. զի ՚ի զԼ. Գ. Կոչ

տոյ . . գտեալ զայս տեղի (եւտտաթէի, կամ տաթէոյ) յոյժ պատշաճաւոր և 'ի ճահ . . . եկին և բնակեցան առ տէն¹⁾ : Եւ սուգ ինչ զինի . * Եւ արդ' ինդրեալ յիշխանացն եպիսկոպոսացն սիւնեաց զտեղիս զայս՝ եկին և բնակեցան 'ի սմա²⁾ :

Եւ ի թէ ³⁾ էր յեպիսկոպոսաց՝ որ զառաջինն սկսաւ ոնդէն բնականալ՝ * Եւ ծանեաց (ասէ օրպէլ .) միայն տն գէորգայ (որ է 'ի թ . դարուն եպիսկոպոս սիւնեաց՝) և այսր գտան նշան և կաց 'ի ծանօթ ամենայն քրպիսու թեանց նոցա . այլ զառաջինն ժլ գիտեմ⁽⁴⁾ , զի ժլ գոյր յիշատակ ինչ . բայց գիտեմ՝ զի բազում ժամանակօք բնակեալ էին անդ⁵⁾ :

Եւ ժամանակօք տն դաւթի, և սողոմոնի սիւնեաց եպիսկոպոսաց՝ ուր յաջորդեցին զինի տն գէորգայ , ամենք յիշխանայն սիւնեաց ետուն այսր վանաց 'ի յիշատակ հոգւոց իւրեանց բազում կալուածս, և ինչ ինչ յաւելաւ յայնս 'ի սեպհական արդեանց նոցին իսկ եպիսկոպոսաց տն դաւթի և սողոմոնի :

Իսկ ընտրութի եպիսկոպոսացն սիւնեաց՝ ժլ միւտ եղև միտրինակ . զի առաջին առաջնորդք սիւնեաց զրեթէ լի նէին ընտրութի կաթուղիկոսին 'ի ինդրեւ իշխանացն սիւնեաց նոր առաջնորդս փոխանակ վաթճանելոյն , (որպէս ուսանիմք 'ի պատմութեց անտի ստեփ . օրպէլ .) իսկ միջին և վերջին դարու եպիսկոպոսն ընտրէին յիշխանայն և 'ի ժողովրդէնն , և ձեռնադրէին 'ի կաթուղիկոսն . օրինակի վասն բերցուք զայս բան օրպէլինին որ 'ի զլ . խա . ընտրութի գ . յովհաննու եպիսկոպոսի սիւնեաց . * Հասեալ վաթճան առաքինոյն սողոմոնի , և ժողովեալ տերանցն սիւնեաց , և ամենայն ազատաց նաջա , և վանաց երիցունք աշխարհիս , նաև աւագ տանու տէրք ըստ գաւառոց , և ամփոփեալ քոք մարմինն եպիսկոպոսին , առնեն ընտրութի նորոք հայրապետի . և ամենայն ժողովոյն զազազակ հարեալ զյովհաննէս փակակալն ինդրէին ինքեանց առաջնորդ , ընդ որ հաճեալ բազմու

զՃՂՈՒԿՈ . Բուն Բուն Իշխանոյն . և նորոգեացն :

(1) Թէ եպէսնոյն ինքն ստեփաննոս օրպէլ . 'ի զլ . լի . գրէ վասն դաւթի յաջորդին գէորգայ . Եւ էր . . . որ հոստատեաց զաթոս եպիսկոպոսուն 'ի տաթէոյ վանս , և ընդարձակեաց զաւանանն նա

թուն⁶⁾ : Եւ զայս պարտ է իմաւալ . ժլ զի զառաջինն դաւթի ընակեցաւ անդ , այլ տապաւնալ կալուածոց , և նորին իսկ տեղոյ վանացն տաթէոյ՝ հաստատեաց անգին զընակուի եպիսկոպոսացն օրեմեաց :

Թէ՛ յուղարկեն զնա մեծապատիւ փառօր առ կաթողիկոսն հայոց տէր գէորգ, և ձեռնադրեալ զառնայ մեծաշուք պատուով: Սոյն է տեսանել և յընտրութե՛ սրբին ստեփաննոսի օրպէլեան:

Ս. վախճանն ներածութե՛ նահանգիս սիւնեաց՝ պատշաճ համարիմք զնել համառօտիւ և զկարգ եպիսկոպոսացն սիւնեաց՝ առեալ ՚ի գրոց օրպէլնին, և յայլ յիշատակարանաց, եղեալ առնթեր և զամս յորս կացին եպիսկոպոս:

1. Գրիգորիս, կմ ¹ յրի	Ձեռնադրեալ ՚ի լուսաւորչէն:
գոր ւն. ամս խչ:	
2. Սաշտոց. ամս ինչ:	Ձեռնադրեալ ՚ի Խճ մեծէն Վերսիսէ:

Սիւնաց պարագայ ամս և հինգ տնայ:

3. Սնանիա ւն. ամս խթ ⁽¹⁾	Ձեռնադրեալ ՚ի Ծրյն սպահայ:

4. Վրն. ամս լւ:

5. Գաղատ. ամս ժե:

6. Սուշե. ամս լչ:

7. Գրիցակ. ամս լի:

8. Սակար. ամս իլ:

9. Սետրոս քերթող. ամս Դ:

Ձեռնադրեալ ՚ի Բ. ներսիսէ կաթողիկոսէ աշտաւրակեցւոյ:

10. Վիգան. ամս Կ:

11. Սրթանէս. ամս ինչ:

12. Վրիգոր Բ. ամս ժե:

13. Վրիտապօր. ամս Դ, (2)

Ձեռնադրել յաղուանա Վրիտապօր յաղուանա ձեռնադրեալ:

14. Վաւիթ ւն. ամս ինչ:

Ձեռնադրեալ յարրահամ կաթողիկոսէ:

15. Սթուսաղայ քերթող. ամս ժլ:

Ձեռնադրեալ յեղր կաթողիկոսէ:

(1) Չնա բաղուալք ՚ի մերոց մառնագրոց յիշատակեն, և առ զաղարայ փարպեցւոյ ՚ի ժողովն արտադատու անմիջապէս կարգի զինի կաթողիկոսին՝ նախ քան

զայլ եպիսկոպոսունս:

(2) Սա աւաթիկայ գտաւ ժողովն բնարութե Թ. արքահամ կաթողիկոսի:

այլ միայն զնոցա անուանս որք յիշատակին 'ի հետեւեալ զլուխս նոյն գրոց, և կամ յայլ գիրս. որք և են,

{ Յովաննէս : (1)

Պրիգոր :

Ստեփաննէալ 'ի շէն-
թուին հայոց :

Ստեփաննոս : (2)

{ Յովաննէս :

Հայրապետ :

Սողոմոն :

{ Յովաննէս :

Ստեփաննոս օրպէլեան : (3) Չեւնադրեալ 'ի ք. կոս-
տանդեայ կաթողիկոսէ :

{ Յովաննէս օրպէլ : (4)

{ Յիշատակի 'ի գիրս և առ թովմայի մեծօրփեցւոյ՝ Ղա-
քել, կամ Ղաքեալ Ղրքեպիսկոպոս սինեաց տաղա-
տաց (5) : Իսկ առ ժամանակօք ժողովոյն էջմիածնայ՝ որ
գումարեցաւ յընտրութի կիրակոսի առաջին կաթողի-
կոսի էջմիածնայ՝ յիշատակի առ թովմայի մեծօրփեցւոյ՝
տեղապահ ակթոռոյն սինեաց՝ Տէր Ստեփաննոս : Իայց
առաջնորդ ստաթէի վանաց էր 'ի ժամանակին Շմաւոն
եպիսկոպոս, որ յիշատակի և 'ի մուրհակն տանուտարց
երկրին գեղարքունւոյ՝ որ գրեալ կայ 'ի վախճան ցուցա-
կի զլիոց պատմագրութե ստեփաննոսի օրպէլեան, օրի-
նակ զայս. * խալկան ջկբ. էր՝ մեր գեղարքունոյ մէջք
տանուտէրքս եկաք 'ի նր ակթոս ստաթէի սինեաց քմ
գաւառի, և առաւել երկրին մեր գեղամայ. . . յուխտ
և դաշինք դրինք գրան նր առաքելոցս, և առաջի եպիս-
կոպոսացս Շմաւոն եպիսկոպոսի, և տէր Ստեփաննոսի,
և Սարտիրոս փակակալի, և աէր Ղաւկաս հայրապե-
տին, և այլ միաբանիցս մեծի և փոքու. ամէն ॥ :

(1). Առ առ գրեաց բազում
թուղթս գրիգոր մագիստրոս :

(2) Գաւառ 'ի ժողովն հոռիկայոս,
ստորագրեալ զանուն իւր 'ի կորդ
Արքեպիսկոպոսաց :

(3) Չառ բազումք իբր առա-
քարար անուամբ Մետրապոլիտ
հոշեն, թերևս վասն գրով ծագ-
կեցուցանելոյ զմետրապոլիտութի
ակթոռոյն սինեաց. այլ ժամանա-

կակեցք ձօրա. յորոց մի է և եր-
կելի վարդապետն ետայի՝ գրե առ
նա և կռէ՝ Արքեպիսկոպոս :

(4) Սո միանգամայն էր և իշ-
խան աշխարհական, որոյ հան և
գրուածք ինչ, օրպէս և թուղթ
մի առ զարարեա ծործորեցի արք-
եպիսկոպոս արտաղու :

(5) Կան և օրա գրուածք պէտ-
պէս արձակ և տանուտար :

Պաւառք սիւնեաց են ժիւ:

ա. Լընջի.	է. Նարայ.
բ. Շաւալ.	ը. Շաւալ.
գ. Սոյոյ Եր.	ի. Լար.
դ. Վեղարաւի.	լ. Շար.
է. Սար.	ժա. Լընի.
է. Լընի.	ժբ. Սարալ.

Ըստ այսմ կարգի թուէ խորենացին, այլ տարբերի մեփաննոս օրպէլ. զոր և նշանակեցուք յիւրաքանչիւք հմանս գաւառաց:

ԵՐԵՂԱԿ (1):

Լընջին դասէ զսա խորենացին 'ի կարգս գաւառացւնեաց. իսկ ստեփաննոս օրպէլ զնէ մետասաներորդ. նկալաւ զանուն իւր 'ի համանուն բերդէն. իսկ բերդն շինողէն իւրմէ 'ի տիկնոջէն սիւնեաց. * Ս'ի ոմն (ասեմեփ. օրպէլ. զԼ. Գ. Գ.) 'ի կանանց նոյն նահապետացն փնեաց) Լընջիկ անուն՝ շինէ և զանհնարին ամուրն րնջակայ, և յիւր անուն բերդն և գաւառն կոչի Լընջիկայ ॥

Լընջափ էր ամրութի բերդիս՝ մինչև 'ի նմա հաստաւ և զցանձարանն ըստ ասից նորուն. * Վնեն 'ի նմա ուն զանձու և հարկաց աշխարհին ॥ Լընջուր 'ի զԼ. լընջէ Լընալի. * Վայ 'ի մարտ ընդ Լընալի ամրոցին րնջակու՝ յորում կային պատուական տիկնայքն սիւնաց ॥ Սան որոյ և յուսուփ ոստիկանն 'ի վախճան Ժ. սրուն ոչ կարաց առնուլ 'ի բազում աւուրս խստագոյն տրաիւ պատերազմելով, բայց եթէ գաղտնի հնարիւք, առ գրելոյ յոհաննու կաթուղիկասի. * Լայց ոստիկանն եօրէն արձանացեալ, և մարտ զամրոցան Լընջակաւ բեալ՝ ոչ հեռանայր անտի, մինչև գաղտաբար յինքն տաւեալ յափշտակէր զամրոցն ॥ Լըն թէ զինչ էր գաղտնի հնարքն՝ յայտ առնէ ստեփ. օրպէլ. 'ի զԼ. Լըն. Լ. գիշերի գողութիւն և առ զբերդն անձաւամուտ և քաւ

(1) Լընայէս գրի 'ի տպ. և առ ստեփ. օրպէլ. Ուստի զիկ միում ձեռ. աշխարհագր. խոր. պակաւ գրի յերկուս ձեռագիրս պէս նաև առ յովհ. կաթ. և Լընալի:

րազնաց արամբք, որք Երկաթի ճանկօք ընդ ժայռս դը-
ժուար վախից արուեստակեալ լինժանան։

Հետ գրաւելոյ յուսիսայ ետ հագարացոյ ումեմն՝ որ
տիրէր միանգամայն և գողթան, յոյր սակս մեծ պատե-
րաղմ մղեաց իղէմ նորս սմբատ սիսական. * Ինդրէին
(ասէ յովհ. կաթ. վանս սմբատայ և երից եղբարց իւ-
րոց) առ ի նմանէն յինքեանս դարձուցանել զսեպհական
իւրեանց ամբոցն Երնջակ, և զառստորոտով նորս զգա-
ւառն, զոր յուսիսայ ոտսիկանին առեալ՝ տուեալ էր ի
ձեռս գողթան բռնակալին։

Ի բանից աստի յոհաննու կաթուղիկոսի՝ որ զգաւառն
դնէ առ ստորոտով բերդին Երնջակայ, յայտ է թէ՛ այս
բերդ էր ի վերայ Էրին՝ որպէս է և այժմ, որ կոչի Մ. Բա-
ճա գաւթի. (1) յայտ է ևս՝ թէ էր սահմանակից գողթան
գաւառին. վանս այնորիկ ստեփաննոս օրպէլ. զգողէմ
միանգամայն ընդ Երնջակայ կայուցանէ մի գաւառ. և
կորին զգողին դնէ սահմանակից սիւնեաց։

Ի ժք. դարու էլիկում նախահայր հայազգի օրբէ-
լեանց տիրեաց Երնջակայ բերդին, որպէս զրի ի պատ-
մութե օրբէլեանց գլ. Է. Թգթ. 25։

Ի ժք. դարուն յարձակեցաւ ի վերայ Երնջակայ և.
Թաղաւորն ազախաց Թաթարու, զորմէ Թովմա մեծոփե-
ցի ժամանակակից գրէ. * Դուեալ էկն ի յերկիրն սիւ-
նեաց ի վերայ գղէկին Երնջակու։

Հիշատակի յայտմաւորս ի 21. հոկտեմբերի և 11 օտ-
եմբրէլոյ ընդ հովանեաւ նքն գեորգեայ, ուր Թաղեցաւ
վարդապետն մազաքիս զրիմեցի։

Ի Խալիֆի. Վիւլ՝ յերնջակ գաւառի՝ որ յիշատակի
ի ժք. դարու ի պատմական յիշատակարանս ինչ (2)։
Հիշատակէ մխիթար ապարանցի և զ11 ամբն Մարակու-
նեաց՝ յասէն. * Ի գաւառն յԵրնջակոյ ի վերի վանքն
Մարակունեաց՝ ոմն քաջ վարդապետ. . . որ կոչուր սար-
գիս։ Հիշէ փոյն վանս յերկրին Երնջակու և Թովմա մեծ
օփեցի։

(1) Տես ի նոր հայտատան Թլթ.
268։

(2) Տես ի նոր հայ. Թլթ.
267։

ՔԱՀՈՒՎ (1):

Լայս գաւառ երկոտասաներորդ դասի առ ստեփ. օր
պէլ. 'ի գլ. 7. * Երկոտասաներորդ (գաւառ ունի սիւ-
նիք) ճահուէ գաւառ, որ և Զորն՝ որ Եւհայաւանս
կոչին ॥

Եւհայաւանից բերք. Եւհայաւանի ստեփաննոս օրպէլ
գլ. 7. * Եւհայաւայ պարսկէ շինեալ, և զԶորն յիւր
անուն (կոչէ) Եւհայաւանից ք, որ հատուածի պատճա-
ռաւ եկեալ էր առ նահապետքն սիւնի ॥

ՎԱՅՈՅ ՁՈՐ, ԷՄ ՎԱՅՈՅ ՁՈՐ (2):

(1) պատճառ անուանակոչութե՛ն այս գաւառի՝ այս-
պէս բերէ ստեփաննոս օրպէլ. 'ի գլ. 12. Իբր զի յետ
մահաւան ստեփաննոսի իմ. եպիսկոպոսի սիւնեաց, զա-
ւուրս Խ. խաւար պատեաց զգաւառն ամենայն, և եղև
երկրաշարժութիւն սաստիկ. * Եւհայան տեղիք (ասէ)
երեւեր տառանմամբ, և ձայնք մարդկեղէն բարբառոյ
լսելի լինին 'ի ներքուստ յանդնոց, և 'ի վերուստ յա-
դոց՝ Եւհայ, Էմ ք. և կենդանոյն ընկղմեցան ոպիր իրբև.
մն. զորս գիակին, և 'ի թիւ արկին, և յանձանօթիցն
մէ որ գիտէր զհամարն. յաղագս որոյ Եւհայ ք կոչեցաւ
անուն գաւառին ॥ (2) սոյն զայս դնէ պատճառ և կիրաւ
կոս պատմագիր. և արդարև նոյն իսկ անունն յայտ առ-
նէ՝ թէ սակա սղալի անցից ինչ կոչեցաւ այսպէս. քայց
վերիպակ է ժամանակագրութե՛ն՝ դնել զայն յետ մահաւան
ստեփաննոսի եպիսկոպոսի՝ որ էր 'ի Խ. դարուն. զի սովին
անուամբ յիշեն զայս գաւառ խորհնացին, եղիշ, և զա-
գար՝ որ էին 'ի Ե. դարուն՝ բազմօք յառաջ քան զստե-
փաննոս:

(1) Այսպէս գրի յերիս մե-
ռագիրս աշխարհագրութե խորե-
նացւոյն. որպէս և առ Թովմ.
կիլիկ. և առ ստեփ. օրպէլ. Իսկ
'ի ապ. աշխարհագր. խոր. վրի-
պակաւ գրի Զուհի.

(2) Եւհայէս գրի 'ի ապ. աշ-
խարհագր. խորեն. և յերկուս

մեռ.՝ իսկ 'ի միում մեռ. և առ
ստեփ. օրպէլ. ամենայն ուրեք գրի
Վայոյ ք. որպէս նաև յերկուս
մեռ. պատմ. խոր. ք. 67. առ
զազարայ. առ Թովմոյի կիլիկեց-
ւոյ. և առ վարդանոյ աշխար-
հագրի:

Ի՞նչ զաւառ կոչի և յյգիտէյ Եր, որպէս զնէ վարդան աշխարհադիր, յասելն. * Սայոյ ձոր՝ յղեգից ձորն և, ուր կայ կենսարեւր Եր նշանն. * Յայտ է և ի բանից ստեփաննասի օրպէլեան, որ զմահն ստեփաննասի սիւնեաց եպիսկոպոսի զնէ լինել յիշխէյ Եր, կամ որպէս նո ինքն կոչէ՝ ի Ձորն եղեգեայ, և ապա ասէ թէ նոյն զաւառ ուր մեռաւ՝ կոչեցաւ Սայոյ ձոր :

Հորդէ՛ : Ի՞նչ զաւարայ գրի՝ իրողէմ, և յերկուս ձեռադիրս խորենացուցն Գ. 67. իրողէմ. ուր ի տալ. վրիպակաւ գրի՝ Հորդ : Իմենեքին զնէն զայս գիւղ յայտմ գաւառի, ընդ որս և յոջաննէս կաթաղիկոս՝ յասելն վասն Երյն յովսեփայ կաթաղիկոսի, որ ընդ զեմնդեանս նաշատակեցաւ. * իսկ զաթառ եպիսկոպոսապետութեն տեղապարտութե յաջորդեաց յովսեփ քահանայ ի վայոյ ձորոյ ի Հորդցիմ գեղջէ : Իսկ ասողիկ վասն նորին յովսեփայ գրէ. * ի գաւառէն Սայոյ ձորոյ ի գեղջէն Հորդցիմաց (1) : Ի՞նչ եղիլէի Ը. թղթ. 181. այլովք տառիւք գրի յասելն : Են յովսեփ ի Սայոյ ձորոյ, ի գեղջէ Հորդցիմաց :

Իշխէյ Եր : Վիւղաբաղար՝ զորմէ ստեփաննաս օրպէլ. ի գլ. Ը. * իսկ մեծ և ամենիմաստն սմբատ ի սեփական գաւառին իւրում գարեալ զադարեալ նստէր ի վայոյ ձոր ... ամրացուցեալ զտուն իւր, և զամենայն գաւառսն յամուրսն Սայոյ ձորոյ ... շուրջ զիւրեաւ կացուցանէր յիւրում արքունականս յապարանսն որ ի գիւղաբաղարն յիշխէյ Եր : Յանուն սորա թուի թէ և բոլոր գաւառն կոչէր յիշխէյ Եր :

Ի Ժամանակս լանկթամուրայ սահման եղեգեաց ունէր իշխան սեփական յաղջէս մերմէ, որպէս վկայէ թովմա մեծոփեցի յասելն. * Իսկ զտէրն յղեգեաց Տարսայի՝ անուն զորդի գորգին ուրացուցին :

Ի՞նչ, կամ Սայոյ ասէ : Յիշատակի առ ստեփ. օրպէլ. ի գլ. Ը. * ի գաւառս բարեկից ի Ձորն եղեգեաց յաւանն Սոգան : Ինկանի յայս գաւառ, վասն զի ձորն եղեգեաց որպէս ասացար՝ է նոյն իսկ Սայոյ ձոր : Յայտմ աւանի բնակէր կինն հերատուկ՝ որ ինքնին սրով սպան զստեփաննաս ի՞նչ. եպիսկոպոս սիւնեաց, սակս պատուհաւ

(1) Վարդան այլապէս հոլովէ մարտայ ի վայոյ ձորէ ի գեղջէ յասելն վասն Երյն յովսեփայ կաթաղիկոսի. * Յովսեփ աշակերտ Դաւիթի ըստիւ եղիլէի :

սկզբն զնա վասն շար գործոց իւրոց : Կիրակոս Գօթ, զուս
 ||-ն Գ-ս-ս-ս՝ յասեին վասն նորին ստեփաննոսի . * ||այու
 նեալ եղև 'ի պոռնիկ կանանց 'ի ||ոգն գաւառի . . . և
 ահա խաւար կալաւ զ||ոգան սահման, և գաւառս իս
 շարժեցաւ տեղն . . . վասն այն ||այո ձոր անուանեցաւ
 մինչև ցայսօր ժամանակի :

||Երձ յայս աւան կամ 'ի գիւղ՝ էր Լ-ս-Գ-ն անուա-
 նեալ ակն քաղցրահամ աղբեր, ուրանօր սպանաւ նոյն
 ստեփաննոս 'ի կնոջէն :

Լ-ս-Գ-ն : Գիւղ՝ զորմէ զրէ ստեփ . օրպէլ . զԼ . լն .
 * () որ լուեալ Լ-քկազան գիւղն տերամբ իւրեանց ելին
 բնդ առաջ, և հաւանեցուցին զսպասաւորսն հանդուցեալ
 'ի սենեակն՝ որ յանուն նրին քրիստափորի անյազեմ զօրա-
 վարին շինեալ էր . զոր տարեալ (այսինքն զմարմին ստե-
 փաննոսի սխանեցուց) անդ հանդուցին 'ի սենեկին || :
 'ի պատմուէ նորին ստեփ . օրպէլ . քաջայայտ երևի լինել
 յայսմ վայոյ ձոր գաւառի :

Լ-ս կիրակոսի այլազգ գրի սորայս անուն, և կոչի գա-
 ւառ, ուր ասի վասն նորին ստեփ . * () որոյ զմարմին
 առեալ բերին 'ի Լ-ս-Գ-ն գաւառի || :

Վաղագոյ : Զիշատակի 'ի տպ . պատմ . օրպէլեանց . 'ի
 զԼ . է . * Լ-սա (սմբատ օրպէլեան) և զեղեգիս, և զա-
 մենայն գաւառն || այոց ձորոյ, զ()աղագոյն, շ||-հծ (¹)
 (թմբեա շ||յծ), և զ|| էտէ իւր ձորովն՝ մինչև Երեւան
 և 'ի կոտայան, և մինչև 'ի Գեղարբունի || :

Հրաչ-Բէրդ : Լ-սպէս գրի 'ի պատմուէ օրպէլեանց .
 իսկ առ ստեփ . օրպէլ . 'ի զԼ . կի . ուրեք ուրեք գրի այս
 պէս . բառ այնմ . * Լ-այց յետոյ Հրաչկարեբրդն շինեաւ
 և բնակեցան 'ի նմա պարսիկք, զորս և վերստին առին
 յաւուրս ամարակ խանեկն || : Իսկ ուրեք գրի Հրաչ-
 Բէրդ, այլուր՝ Լ-Բէրդ հրաչեայ . * Լ-եղեալ (ասէ) յանի
 ծեալ և 'ի պիղծ բերդապահէն Հրասեկայ || : Լ-ուրեք ևս
 գրի Հրաչ-Բէրդ, որ է վրիպակ : Լ-ս զԼ . ք . ցուցանէ
 ստեփ . օրպէլ . թէ սակս 'ի հրասեկայ ումնմնէ շինեալ
 զորոյ՝ կոչեցաւ Լ-Բէրդ հրասեկայ, կամ համառօտելով
 Հրասեկաբերդ, այլ անուն բերդին կոչիւր Լ-աղդար, զոր
 Լ-ս պարտ չիթեմբէլնդ կապոյտ բերդին՝ որ յերասխաձոր
 * Լ-ակ 'ի վայոյ ձոր (է) Լ-ապոյտը բերդք 'ի Հրասեկայ
 շինեալ՝ անհնարին ամրութիւն անաստեղծ պարսպօք առ

(1) Տես յանձնօրն մեծին հայոց զկալուածսի խանայն Ուրծայ :

րացեալ' : 'ի վայոյ ձոր գաւառի դնէ նաև 'ի գլ. կիթ. զի ասէ լինել մերձ 'Խորավանից' որ էր 'ի վայոյ ձոր :

||-Ե-Մ-Է-Է-Է-Է : || տեփ. օրպէլ. 'ի գլ. Գ. զինի վերջ գրեալ բերդի յիշէ և զայս, զասելով ընդ ամուր բերդս սինեաց, որ էր լինեալ 'ի ||-Ե-Մ-Է-Է-Է-Է Գ-Է-Է-Է-Է-Է, օրպէս գրէ անդէն :

'Խորվան. կոչի նաև' 'Խորվան անապատ. * 'Եւ միւս ին խանն համառուն անուն (ասէ օրպէլ լեւոնն գլ. կիս.) որ էր որդի մեծ իշխանին բաղաց հասանայ (գուցէ՛ հասա նայ), և [Թոռն աւագ համառունայ՝ գնաց 'ի վայոյ ձոր առ փառաւորեալ եղբայրն իւր տէր յովհաննէս՝ որ բնակէր 'ի 'Խորվան անապատին՝ որ 'Խորվանս կոչի, մերձ հարեբերդոյն, և անդ կրօնաւորեալ 'ի նմին վախճանի 'ի շ. Թվականին || : || 'ի է սա 'ի հռչակաւոր մեծաստանաց սինեաց՝ որ 'ի խորագիրն կիթ. զիսոյ պատմութե օրպէլ լինին կոչի՝ 'ի-Է-Է-Է-Է-Է-Է և աշխարհէր խմբան :

() զիրս սորա այսպէս ստորագրէ ստեփ. օրպէլ. անդէն. * 'Յաւաջ քան զայս (ասէ) բազում ժամանակօր վաղ աւուրբք, և հնազոյն ամբ 'ի նեղ և յանձուկ ձորակին այնմ 'ի պատշաճաւոր տեղով՝ էր լինեալ եկեղեցի մի կրաշաղափ վիմօր յանուն որչ կարապետին, յոյժ որանելապօրծ և ահարկու և անուանի մերձակոյ ուն մանայն. և բղիւնէր մերձ նմին աղբիւր քաղցրահամ, և ձորն ամենայն գեղեցկացեալ էր այգովք և թանձրախիտ ծառովք միգաբերօք : 'Կաև 'ի թանձրամած կաշկառութիւն 'ի նոյն ձորին կայր եկեղեցի մի յանուն որչ հայրապետին փոկասու լինեալ, և 'ի միջ եկեղեցւոյ բղիւնէր ջուր սակաւ 'ի ներքոյ բեմին || :

'Յետ ժամանակսց իբրև ամայացաւ՝ նորողեաց զնոյն յովհաննէս ոմն եպիսկոպոս. * 'Կա 'ի նուազիլ ժամա նակաց (ասէ օրպէլ լեւոնն) մինչ էհաս աւեր ամենայն աշխարհի, և բարձաւ թագաւորութի բաղաց, և սպանաւ թագաւորն սենեքարիմ, և բնաջինջ եղև տէրութիւն բաղաց, և խախտեալ լուեցին ամենայն ուխտք պաշտօնից, 'ի շնգ. Թվականին (յամին 1101.) էր եպիսկոպոս ոմն 'ի վանսն յոհաննու յովաննէս անուն՝ լցեալ ամենայն առարկութե և բողբոլին զգեցեալ զգոյ, յազգէ աղ նուախան՝ որդի մեծափառ իշխանին բաղաց հաւանայ (Թուի՛ հասանայ), որ ունէր յնդ ձեռամբ զամենայն ազատս թագաւորութեն այնմ, և էր որդի մեծին համդունայ. այս յովաննէս յետ աւերման իւրոյ աշխարհին՝ բա

զամ ուղեկոծեալ պար և անդր, եկն 'ի վայոյ ձոր զաւառ, և կամեցաւ բնակիլ 'ի իյորաձոր անապատին՝ Վրաժանից՝ մերձ անառիկ զգեկին Հրապարէրդոյն, առ Ֆրապօր և մեծաբնոյ եկեղեցւոյն՝ ուր կարապետին ։

Սողովեաց անդէն կրօնաւորս, և եհան զաշխարհականս հրովարտական զօր կառ 'ի մահմուտ սուլտանէն պարսից . շուրջ զսահմանս կանդնեաց իսալ, զի մի անցանիցէն ընդ այն կանայր և լիսի մարդիկ . կառ 'ի սահմանացն գանձակեցեաց և 'ի տեարբերեաց անդաստանս 'ի ժառանգութի եկեղեցւոյն . և այլով հրովարտակով կառ և զհրապարէրդն, և զերկոտառան ապարակս ⁽¹⁾ :

Ի մէջն անդ ժի . դարուն սմբատ օրպէլեան զարդարեաց զայս մենարան, որպէս գրէ պատմիչն օրբէլեանց 'ի գլ. Ը . * (Ինեաց (սմբատ) զհրապարէրա ժամատուն 'ի Վորաժանս 'ի վերայ գերեզմանաց իւրոյ, և արար բազում արդիւնս, և փարթամացոյց զնա, և զարդարեաց զեկեղեցին, և ետ զցեօզս և զայգեատանս ։) ⁽²⁾ : Իւր որպէս անխարկէ նոյն պատմիչ 'ի նոյն գլ. տարասիճ՝ Լղայր սմբատայ աստ 'ի նորաժանս չինեաց եկեղեցի յանունս ույն գրիգորի, և տուն տապանի վասն սմբատայ, և անդր փոխեաց զմարմին նորա :

Հայսմ մեծաստանի էր և գերեզմանատուն զարմին օրպէլեանց՝ որպէս յայտ առնէ պատմիչն օրպէլեանց՝ 'ի գլ. Ը . յասեին վասն մարմնոյ սմբատայ օրպէլեան . * Ինքեալ 'ի հայրենի դամբարանն ուր ուխտին Վորաժանից, և ալ արհաիսամբ հանդիսիւ եղին 'ի տապանի ընդ հարս իւր ։ Իրպէս և յառաջ 'ի գլ. Է . գրէ՝ Թէ անդ Թաղե

(1) 'Ի կթ. գլ. օրպէլ. երկուս Նորաժանս գնէ 'ի կողմանս վայոյ ձորոյ, և առե վասն միոյն՝ Թէ յեռոյ եզև Եպիսկոպոսարան, որ է այն այս Նորաժանք՝ զոր ստորա, գրեցոց . որոյ և Եպիսկոպոս Թաղ գիտ առնէ յիշատակի 'ի պատմ. օրպէլեանց 'ի գլ. Ը . յիշատակի և այլուր . Զարարիտ Եպիսկոպոս . և օրպէս աննարկէ պատմիչն 'ի պէլեանց՝ այսաթոռ էր Ք Արքեպիսկոպոսական աթոռ . Զի սիւնեաց : Այլ որպէս Թուի՝ քի պատու եղեալ էն երկոյսին եւ Նորաժանք մի գնի միայ 'ի կարգս վանորդից վայոյ ձորոյ . կամ Թէ առ 'ի մէջ քիթիւն զերկուսին 'ի մի

յիւի անգնէ միւս Նորաժանք . զի այն Նորաժանք որ չէր այնչափ ինչ երեւի 'ի յուշակն անդ խորագրաց ինչ . զիւոյն ստեփաննոսի օրպէլ . (որոյ բուն գլուխն պակասի յօրինակի մերում,) գնի * 'ի գաւառին Էջնոյ ։ Իսկ քիւն՝ Թուի լինել 'ի բազաց գաւառի :

(2) Պատմ վասն այսր և ստեփաննոս օրպէլ . 'ի պատմութե իւրում գլ. ԿԷ . օրոյ խորագիրն է . * վասն շինութե եկեղեցոյն Վորաժանից և հոգեշատուր ժառանգութե նորա՝ որ յիշատեացն օրպէլեանց : Բայց և այս գլուխ պակասի 'ի մերում օրինակի :

ցաւ օրպէլէանն լիպարիտ հայր սմբատայ. * Քերեալ
գնի 'ի Վորթալանս 'ի գրան'նր կարապետին առ մօր իւ-
րում: Եւ թաղեցաւ և տարտախ՝ օրպէս գնի 'ի
զԼ. Թ:

Հետեւ թար: Եւ նշատան՝ որ առ ստեփ. օրպէլ. 'ի զԼ.
կթ. վրիպակաւ գրի Հաղաց թար, և կոչի՝ Քաղաքացւոյ և
նք առաքինար: Եւ ինեաց զայս ստեփաննոս վանահայր 'ի
միջն անդ. Ժ. դարուն 'ի ժամանակս անանիայ կաթողի-
կոսի՝ որպէս գրէ ասողիկ Գ. Դ. * Եւ Հախաց քար (վանքն
շինեցաւ.) 'ի վայոյ ձորի, 'ի ձեռն հոր ստեփաննոսի: Եւ
'ի 1041. վարդիկ վանահայր շինեաց անդէն կրկին եկե-
ղեցիս. * Եւ նի. Թվականին (ասէ օրպէլէանն 'ի նոյն
կթ. զԼ.) 'ի Թագաւորութենէ զազկայ՝ հայր ոմն վանիցն
վարդիկ անուն շինէ ('ի Հախաց քար) պայծառ եկե-
ղեցի երկու 'ի հանդստարանի առաջին նր հարցն. զմին
գմբէթայարկ յունուն նր կարապետին, և զմիւսն սազա-
շէն հրաշալի յօրինուածովք: Եւ հարտախ՝ օրպէլէան որ
'ի ԺԳ. դարուն՝ շնորհէ այսմ մենարանի գիւղ և այգի.
* Եւ զրէ ինքեան զարձան (ասէ պատմիչն օրպէլէանց)
'ի վերայ նր կարապետին:

Թառնագոր, կամ Թառնագորէ վանք (1): Եւ մի յերևելի

(1) Դոյն և սա՝ որ 'ի կթ. զԼ. ստեփ. օրպէլ. գրի Թառնագորէ վանք, և գնի 'ի Կողմանս վայոյ ձորոյ. գն և 'ի խորագրի կթ. զԼ. Դոյն Թառնագորի վանք գրի Թառնագորէ վանք. իսկ 'ի ցուցանի (Թառնագոր) վանք, որք են այլապիսիք գրի: Եւ նի զի՝ օրպէս 'ի կթ. Գ. վանք Թառնագորի վանքից գրէ. Թե 'ի նմ. Կայ նշարք սննդ սահմանութի. նոյնպէս 'ի Լ. զԼ. 'ի Թառնագորի վանք գնէ զնշարս ստեփանն. նոսի սինեաց եպիսկոպոսի, որպէս տեսանի 'ի կարգին:

Դարձեալ 'ի կթ. Գ. ստեփ. օրպէլ. Թեպէս ստորեւ 'ի Կողմանս վայոյ ձորոյ գնի Թառնագորի վանք, օրպէս ասացաք, բայց 'ի սկիզբն անդ գիւղոյն գնի Թառնագորէ վանք, զոր ալ կարծեմ լինել տարբեր 'ի ստորեւ եղևլոյն. այլ յիշէ 'ի սկզբունս սնդ առ 'ի ցուցանել Թեպէս տալիս 'ի մէջ սինեաց՝ այս եր երևելի. և յիշէ դարձեալ ստորեւ ընդ այլ վանքոցս կողման

վայոյ ձորոյ՝ առ 'ի ցուցանել զԼ. գաւառն. զի այսպէս սինեաց զայն կթ. զԼ. յորում Թառնագորէ վանքոցս սինեաց. * Եւ նի զի զլուսն ամենեցուն գմբէթից՝ և աղբիւր շնորհարարութեւն՝ տանն սինեաց՝ հաթիւ և ապա մեծ առաքինարանն՝ Թառնագորի վանք Եւ նի վանք, որոյ եկեղեցին շինեալ և նորակերտ ձեռք կանգնեալ գմբէթայարգ խորան երկանման 'ի մեծ քարեպաշտուհւոյն վարդգիսոյ սինեաց տիկնոջէ յառաջ քան զայս Թառնագորէ վանքն: Եւ յառաջեւ վանքն 'ի մէջ քաղցրահայնաց մի, զանին գնէն իշխանչն տուն արքունի, և ապառանք իշխանութեւ և յամենայն աւուր տանն գային 'ի պատարագին:

Զայս մնարան զոր 'ի սկզբն գրոյս յիշէ՝ Եւ սառնեացն կոչեւ Լով, և գեղեղեղի նորա շինեալ տակով նոս քան զԹառնագոր հայոց՝ յայտնի ցուցանել լինել նոյն

որէից սիւնեաց, գոր այսպէս ստորագրէ: ստեփ. օր.
 'ի զԼ. ԸԲ. * Յայնմ ժամանակի ('ի վախճան Խ.
 ուն) պայծառանայր նր երկնահարա կարգօր դերաւ.
 և հռչակելի ուխտն իմանաչատի վանից' որ փայ 'ի
 ց սիւնեաց, յոստորոտ լերինն 'ի բարձրաւանդանի
 'ի մջ անդառին, և էին սահմանաւորք մշտապաշ-
 Ի (1), հեւացեալք յամենայն փափուկ կերակրոց,
 և աստուճ հացիւ և լոկ ջրով վճարէին զպէտս իւ-
 նց. և զայն յաւուրն միանգամ ընդ երեկս: | Ռիկր,
 սշարժք, որք իրրեւ զկանթեղունս անշլջս կանխեալք
 ին յաղօթս զցայգ և զցերեկ... և բայց 'ի սպասաւ
 ցն ընդ գրունս վանիցն ոչ որ էլանէր արտաքս.
 և բազում անգամ հարկեցան (2) յիշխանաց եպիս-
 ոսաց սիւնեաց' ոչ առին յանձն 'ի կիրակէրն 'ի Թան
 'ի պանիր կամ յիւզ խթիւ. այլ բանջարովք և հին
 շատանային, վասն որոյ իմանաչատր կոչեցան. և 'ի
 սուր աօնսն 'ի ձիթոյ ճաշակէին' և սակաւ բաժակօր-
 սյս ծանոյց մեզ պատմութի երանելոյն մաշտոցի որ
 ւան: Բայց գտաք յիւրոց արձանագրութեանն' Էթէ
 սմաւ յառաջ շինեցաւ եկեղեցին քան զհայ Թվա-
 Ի (3) յիշխանայն սիւնեաց յանուն նոյն նախապկային
 փաննոսի: Իւր էր եղեալ հայր վանիցն որոյ անուն
 Ծար, որ անցեալ էր ճգնութիւն ընդ բոլոր հոյլս առաւ
 ութնց: | Որոյ և մարմինն Թաղեցաւ փայտակերտ
 եղօք 'ի գետնափոր վերապի մերձ յեկեղեցին 'ի փորք

Թանաչատի վանից. իսկ 'ի
 և յիւեալ մնարանին թա-
 տոյ գնելով զնշխարս ստե-
 օսի եպիսկոպոսի. նոյնպէս
 անէ' Թէ է մի և նոյն. Կոյն,
 այլ և այլ գրութիւնք ոչ հե-
 ղն յիւր եանցստուգարանեւ
 զի որպէս թանաչատի վանք
 քիչ բոտ ստեփ. օրպէլ. Զա-
 ք 'ի Թանէ, նոյնպէս և թա-
 տոյ վանք նշանակէ' Առեցող
 Ի. յոր առաւել մերձեմայ
 ըն թիւնափեաց վան, որպէս
 քա կիրակոսի, յասելն վասն
 եոյ ստեփաննոսի: * Անախ
 ինքն 'ի կազման գաւառէ)
 տնտեսաց վանս փոխեցն 'ի
 Բոտ

(1) Իմանայ զկարգ Աննանգրո-
 տից վանաց' որք յն. հոյնն Անի-
 փոքի, այսինքն Անթուրք:

(2) Երբինակին գրեալ էր.
 * Թ. և բազում անգամ հարկե-
 ցարան:

(3) Այսպէս գնի և յերկուս
 բնախր օրինակս վարդանայ աշ-
 խարհագրի (որ Թաւի տաւալ յոր
 պէլինէն յ. Թէ' Ե. աճաւ յոռաջ
 շինեալ էր քան զհայոց Թուա-
 կաննայլ թէ գիտրգ հմարիցէ յերկ-
 բորգ գարուն քրիստոսի' նախքան
 զոր ըռաւորիւն' իշխանաց սիւ-
 նեաց շինել զեկեղեցիս, այլում
 աւղաւոյ և ժամանակի Թաղում
 քննութիւն:

բլրակի միում՝ որ կայր մինչև յաւուրս Ետեփաննոսի օրակէան։

Եւստ Թաղեցաւ և Ետեփաննոս ի՞նչ. եպիսկոպոս սիւնեաց, որ ըստ գրեւոյ օրակելինն ՚ի զԼ. Ըս. ո՛ր աւ. ՚ի ճճդ (735). * Փոխեն (ասէ) զնիւարս Ծրխ (այսինքն եպիսկոպոսին Ետեփաննոսի) ՚ի միարանակեաց վանան (Ետեփաննոսի վանից) որք էին մշտապաշտօնը, հեռացեալք յամենայն փափուկ կերակրոց, վստն որոյ և (Ետեփաննոս) կուեցան. և շինեալ ՚ի վերայ փորրիկ մասուռ մի՝ զոր յետոյ չիլծ. Թվականին շինեցին բնակիւք տեղւոյն եկեղեցի գմբէթայարկ գեղեցիկ յօրինաւածովք, և եղին զապանս Ծրխ ՚ի հինն նորա։ (1) Եւ հանդէպ վանաց յարեմուտս կոյս՝ յայնկոյս ձորակին Թաղեցաւ և կինն այն որ սպան զԵտեփաննոս՝ Բաղմամեայ Զգնու թիւ ապաշխարեալ ՚ի տեղւոյն։

Եւսց ՚ի վանորից աստի ստեփ. օրակել. ՚ի զԼ. կի. ՚ի վայոյ ձորոյ կողմանս դնէ նաև զԵտազայ մենաստանս։ Ետեփաննոս ի՞նչ, որ կոչի Վարդի. Ետեփաննոս որ ՚ի նմա՝ էին մշտապաշտօնը։ Ետեփաննոս աւ ՚ի շարժմանէ, և անդրէն շինեցաւ ՚ի ձեռն յովաննու մետրապօլիս սիւնեաց՝ որ յեւս անդ. Թ. դարուն։ Ստամբ զայնմանէ ստեփ. օրակել. ՚ի զԼ. ինչ։

Զերեմիայի ձեռն, և Ետեփաննոս ձեռն. (2) Եւ Ետեփաննոս յիշատակէ և ընդարձակօղն վարդանայ աշխարհազորի ՚ի վայոյ ձոր, և կուէ Զերեմիայի ձեռն. սոյնպէս կոչի և ՚ի ձեռնազորն աշխարհազորական բառարանի, և զնի ՚ի վայոյ ձոր (3)։

Վարդի. Եւ Ետեփաննոս համբաւեալ ՚ի յիշատակարանս այլևայլ գրոց մատենագրաց կամ գրաց՝ որք ծաղկեցան ՚ի ԺԳ. դարուն, որոց և բանք ակնարկեն ծաղկեալ գու ՚ի նմա դարումէնց յայնմ դարուն։ Եւ անկանի յայս դաւառ՝ որպէս է տեսանել ՚ի յիշատակարանի գրոց միւրթարայ. * Եւ ապա երթեալ (միւրթարայ վարդապետի կերմանեցւոյ) ՚ի Ստամբ ձորն ՚ի վանան որ կոչի Վարդի. (4) յիշատակին անդէն երկու վարդապետք սոյն վանաց՝ Ետեփաննոս, և Ետեփաննոս, ուսուցիւք զարուժեց,

(1) Սոյնպէս գիւ և աւ վարդանայ աշխարհազորի յամենայն օրեկան։

(2) Ետեփաննոս մեծօրեցի զայնմ. Ետեփաննոս ակնարկէ լինել յեղեգիս.

գիւ ասէ. * Զողովեալ (գրեգորի տաթևացւոյ) գրազուտս յայտ կերպացիւրոց՝ զմիւրթարի տաթևոյ. Զողովեալ ՚ի յեղեգեաց վանից Զերեմիայի։

միմեանց զինի յաջորդեալս 'ի վախճանն ժիւ. դարուն. որոց յետինն է երեւելի վարդապետն (յսայի՝ որոյ կան պէտպէս գրուածք :

Եւեղեղի վանայն է յանուն Երջն Ստեփաննոսի՝ զոր յայտ առնէ յիշատակարան օրինակի ինչ պիտոյից գրոց՝ գրեալ 'ի Թուականիս չիւ. * Վերցաւ սա 'ի Վաւաւսիս կոչեցեալ Սայոց ձոր, 'ի վանս Վլաձոր, ընդ հա վանեաւ նր նախապիպիս, 'ի վարժապետութեն (յսայեայ առն հեզդ, և խաղաղարարի, ձեռամբ յորնամեղ ծաւայիս յոհաննիսի աշակերտի քանի) :

Երջն Թուի լինել սա ընդ Վաւայ յիւ (1) անուն մենաւ տանին, զոր վարդան աշխարհագիր զնէ նոյնպէս 'ի Սայոց ձոր, և յաւելու. * Սլր աթոռն է և վարժարան որ վարդապետայն մերոց : Երջնպէս և առ միիթարայ ապաւ բանցոյ 'ի զԼ. Դ. կոչի Վաւայ յիւ. * Սեծ վարդապետն եսայի 'ի Վաւայէձորն իւր աշակերտօք կրեալ է զճամբ բունն :

Եւս Վլաձոր կամ Վաւայէձոր՝ նոյն է Թերեւս և ընդ իւրոյնք անապատին, և վս այնորիկ ոչ յիշատակէ ստեփ. օրպէլ, կամ Թէ՝ կամովին զանց առնէ, զի 'ի կիւ. զԼ. յետ Թուելոյ զանազան վանորայս, առն. * Վայց այլ ևս (վանորայք) բազումք կային՝ զորս ոչ Թուեցաք :

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ : Կամ (2) ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ :

Վերցաւ այս գաւառ յանուանէ յինիցն՝ զորս Վեւ զամ նահապետ որդի ամասիայ անուանեաց այսպէս, որ պէս գրէ խորենայինն ւն. 11. * Եւսն (գեղամ) զնաց զմուս լերամբն արեւելեան հիւսիսոյ (այսինքն՝ որ ըստ դրից արմաւիրայ անկանէր յարեւելեան հիւսիս,) յեզր

(1) Եւսպէս գրէ յերկուսքն. «իւր մեռ». իսկ յայլ յերիս մեռ" որք են ընդարձակութից վարդաւնայ, որպէս և 'ի ապ. գրէ Գ. Լ. յիւ :

(2) Եւսպէս գրէ 'ի ապ. և յերկուս մեռ" «իւրարհապր. իսկ բնեացոյն. իսկ 'ի միւսմ գրէ՝ Գեղարքունի, և ընդ հոգաւտակն 'ի ապամ. ւն. 11. և Բ. 9. 'ի ապ. և յերկուս մեռ" գրէ Գեղարքունի :

և 'ի միւսմ մայն՝ Գեղարքունի : Սոյնպէս և առ ստեփ. օրպէլ. 'ի զԼ. Բ. 'ի յիւելն կարգաւ զգաւաւս՝ գրէ Գեղարքունի. * Երբորք (գաւառ՝ ունի առն՝ «իւնիք) Գեղարքունի, որ 'ի հայկեանն գեղաւ մայ կոչեցաւ Գեղարքունի : Իսկ յայլ անգիս գրէ Գեղարքունի, որ և է ու գեղ հնչուած, զի նաև առ այլ մատենագիրս ըստ այսմ գրի :

ծովակի միոյ. շինէ զեղը ծովակին, և Թողու անդ բնակիչս, և յիւր անուն և սա զեառն անուանէ՝ Վեղ, և ըզլէնն՝ Վեղառածի, որով կոչի և ծովն ॥ (Յոհաննէս կաթողիկոս) ՚ի պատմէն զայս բան՝ ցուցանէ լի՝ Վեղառածի կոչեցան զանազան գիւղորէր զորս շինեաց զեղամ, և թէ զեառն կոչեաց յիւր անուն Վեղառ, որ է նոյն բնդ Վեղ անուան. * իսկ զեղամ լուեալ (ասէ) . . . յեղը ծովակի միոյ, և շինեալ անդ զեօզս և զերդաստանս, ըստ իւր իսկ անուանն զեառն կոչէ՝ Վեղամ⁽¹⁾, և զծով եզերեաց շինանիստն՝ Վեղաբրունի ॥ Սա ան պարտիկ ուրեք ուրեք ՚ի գիրս գաւառն Վեղաբրունոյ կոչի նաև. Վեղ կամ Վեղամ բնիկ անուամբ նահապետին, որպէս առ ստեփ. օրպէլ. ՚ի գլ. ԼԲ. * իկն և սահակ եղբայր զրիգորոյ և վասակայ ՚ի հայրենի ժառանգութի իւր ՚ի Վեղամ ։

Արապկոս ՚ի բացատրութի զերկոսին անուանս ևս յաւելու ուրեք՝ յասելն վասն երկուց եղբարց զարարեայ և իւանէի. * (1) Բաղում աշխարհս հայոց՝ զոր ունէին սարսիկք և տաճկունք առին ՚ի նոցանէ յիւրեանս զգաւառն որ չուրջ զՎեղովն Վեղաբրունոյ ॥ Սւր յայտ է թէ՝ նոյն են երկորքին, զի և ՚ի գլ. ԼԵ. ստեփ. օրպէլ. զժառանգութի այնց իշխանաց՝ կոչէ Վեղաբրունի անուամբ. (1) այս նշանագրէ և վարդան աշխարհագիր յասելն. * Վեղամ Վեղաբրունի է, ուր կոյց քր ուխտն Սարենիս ։

Յայս գաւառ անկանի և յառիակն զեղամայ, զորմէ տես ՚ի ներածութե հին հայաստանեայց ։

Վիւրք սորա ձգի չուրջ զնորին ծովակաւն զեղամայ, ուր տիրէր աւանձին ցեղ ինչ և իշխանութի հայկազուն՝ տէր և իշխան սիւնեաց անուանեալ. ուրոյն ՚ի բուն գաւազը լուի իշխանէն սիւնեաց՝ որպէս աւանդեցար յառանձին ներածութե նահանգիս. և ունէր յիւրում սահմանի այլ փոքրիկ գաւառս կամ վիճակս, վասն այնորիկ ուրեք ուրեք ՚ի բազմաւորականն Վաստան անուամբ կոչի զեղաբրունի, ըստ այնմ յասելն յոհաննու կաթողիկոսի. * իայց առաւել ևս յոլովք հայկազեանցն զբոյ իշխանս զրիգոր և նորին եղբարքն սահակ և վասակ՝ որք հայրենական սեպհականութի տիրէին գաւառացն, որ չըջա

(1) Այլուր նոյն յոհաննէս կաթողիկոս կոչէ. * Առաջ Գ. Ե. Գ. 1 ։

այստեսլ կան շուրջ զեզերք ծովակին զեղամայ ։ (Որով
 թէ իմանայ զգեղարքունի՝ յոյտ ասնէ այս բան ստեփ.
 օրպէլ. ՚ի գլ. ԼԷ. յասէն վասն նոյն իշխանաց երից եղ-
 բարց. * Ի միներեան շինութեւն եկեղեցեաց պարտպէին,
 ևս առաւել որդիքն վասակայ սիւնեաց նոն (որ դարուռն
 կոչէր,) զրիգոր սուփան, սահակ, և վասակ, և մայրն
 իւրեանց մարիամ ՚ի գաւառին Վեղարքունայ, զի այն
 իսկ Վաւառք շուրջ զծովուն՝ նոցա էր հասեալ բաժին
 ժառանգութեւն ։

Եւ նոյն իսկ յոհաննէս կաթողիկոս որ ՚ի վերոգրեալ
 բանի վասն սահակայ և վասակայ՝ որդւոց դարուռն վա-
 սակայ ասաց, թէ տիրէին գաւառացն որ շուրջ զծովե-
 ղերքն զեղամայ, այլ օւրէք միայն վասն նորին սահակայ
 ասէ. * () այսու ժամանակաւ ապա իշխանն սիւնեաց
 սահակ՝ որ սեպհականաբար պայազատէր զգաւառն
 առ ծովեզերքն զեղամայ, վախճանեալ փոխի ՚ի կե-
 նացս ։ Իսկ այլուր միայն վասն վասակայ եղբոր նա-
 րին սահակայ՝ գրէ. * Ի այց վասակ որ սեպհականաբար
 պայազատէր զտիրութիւն զեղարքունայ ։ () այստ արու-
 րեալ թէ նոյն է ասել Վեղարքունի, և նայն՝ Վաւառք
 առ ծովեզերքն զեղամայ, որում տիրէր վասակ, որպէս
 յառաջ, նոյնպէս և յետ մահուան սահակայ եղբոր իւ-
 րոյ ։ () նոյն դայս հաստատէ և բան ստեփ. օրպէլ. ՚ի
 գլ. ԼԷ. սւր գրէ վասն նորին վասակայ եղբոր սահակայ.
 * Ի գեալ ՚ի տուն իւր ՚ի Վեղարքունի գաւառ, զի այն
 իսկ էր մասն ժառանգութեւն սոցա ՚ի սիսական աշխար-
 հիս ։ Ի այլ թէ զխորդ զարդարեցին շինութեմ զայս եր-
 կիր երկորին զրիգոր՝ սուփան անուանեալք, գրեցաք ՚ի
 վեր անդր ՚ի ներածութեւն նահանգիս ։

Իսկեր այս գաւառ դժուարին տեղիս՝ զորս յիշատակէ
 ստեփ. օրպէլ. ՚ի գլ. ԼԷ. յասէն. * Ի յրիգոր սուփան
 և Լզարար իւր մնան յիւրեանց տեղիս (որ էր Վեղա-
 րունի), ամրացեալ ՚ի կառարս լերանց, և ՚ի ծործորս
 ծերայից վիսնաց ։

Ի թուականիս 470. (այսինքն յամի նոն 1319.) Եղև
 երկրաշարժութիւն ահողին, որ բնկզմեաց զբազում գիւղա-
 բնս սորա, որպէս գրէ բնդարձակօրն սամուէլի ։

Վեղարքունայ Էրզր. () ոյս բերդ յիշատակէ միայն սու-
 փանոս օրպէլ. ՚ի գլ. 46. ընդ ամուր բերդս սիւնեաց,
 զորմէ յայլուստ չունիմք ինչ ծանօթութիւն ։

Վաւառի ։ Ի գ. պատմագիրս յիտաղայ դարուց կոյ՛
 54

Վիտորիոսը (1) : ի մի ՚ի հնագոյն գիւղարդարաց հայ աստան աշխարհին, որ յառաջագոյն կոչւի Վիտոր, քանզի զհինն նորա եղ զի լամ նահապետ. * Սոյց ինքն գեղամ (ասե իւր. ա. 11.) դառնայ անդրէն ՚ի դաշտ անդր (առ որով երասիս անցանէ ընդ նեղ իւրիմս՝ որ սկս զնէ ՚ի վերոյ), և առ ոտամբ նորին լերինն ՚ի ձորա կի մի ամրոջ (2) շինէ ձեռակերտ մի, և կոչէ զանունն նա ըստ Վեղամի, որ յետոյ ՚ի Վառնկայ թուանն նորա առ նուանեցաւ Վառնի : (3) ճանննկա իւր թողկոտ կոչն զայն Վեգեի՝ յասելն. * (4) ինէ (գեղամ) զՎառնա կերտն մեծ և Վեգեցիկ զՎեղամի (5), որ յետոյ Վառնի ՚ի Վառնկոյ անուանիւր : Եւ յայտ է թէ՛ գառնիկ նորոգեաց զայս ձեռակերտ գեղամայ, կամ արար ՚ի նմա ինչ ինչ շինուի յորմէ կուցաւ յիւր անուն :

(6) Կնի սրդատ արքայ շինեաց ՚ի նմա և յաճողին՝ պալատ դարմանալի ՚ի պէտս քեռ իւրոյ՝ ըստ գրելոյ խռրենացոյն ՚ի ք. 87. * (7) այսու ժամանակաւ (յորժամ լինէր ն. ժողովն նիկիոյ ՚ի 325, կամ սուղ ինչ յետոյ,) կատարէ սրդատ զշինուած ամրոցին գառնոյ, զոր որձաքար և կոփածոյ վիմօք, երկաթազամ, և կապարով մառնուցեալ. յորում շինեալ և տուն հովանաց մահարմանօք սրանէլի զբոշուածովք բարձրաւանդակօր ՚ի համար քեռ իւրոյ խորովիղխոյ. և գրեալ ՚ի նմա զիշխատակ իւր հեղեանցի գրով :

(8) Իշխատակէ զՎառնի և եղիլէ թղթ. 67. ընդ ամուրս հայաստանեայց, զոր յառնուին վարդանանց ՚ի պարսից, քանդեցին զշինուածս ինչ նորա : Իւրեւս զայն զայս Վառնին իմանայ թովմա արծրունի ՚ի ք. 1. կոչելով տեղի սրդատայ, յասելն վասն նախարարաց միարանէլոյ ընդ մեծին վարդանոյ. * Իսկ զինդաւորարնակ տեղին մեծին սրդատայ տան ՚ի ձեռս վահանայ արծրունոյ՝

(1) Որպէս առ յովհաննու կաթողիկոսի յասելն վասն սոզոման կաթողիկոսի. * Սա էր ՚ի Բա. զարագեղին Վառնիոյ : Իսկ առ կիրակոսի ուրեք կոչի Բաղարա գիւղ, և ուրեք՝ Վիւղ, զնեով զՎեղորդ ք. կաթողիկոս լինել ՚ի Գեղեկ Գառնոյ :

(2) Չիքս սորա ՚ի ձորակի և յապառաժուտս յայտ առնէ և պատմ. օրոյ. ՚ի Գե. Ե. յասելն. * Պատերազմաւ երթեալս ընդ

փրթուածս մեծ քարին՝ որ ՚ի իւրամին գառնոյ՝ առ հասարակ հոսեալ կործանեցան : Եւ կի. բակոս յայտան. * ՚ի վախիցն ՚ի վայր միտալս ՚ի ձոր անգր ընուին ՚ի զլուխս քառագի զն Վառ. նոյ. . . . զայլս դահալեժ արաբին ՚ի գլուխ ձորոյն :

(3) Կնից ձեռ.՝ օրինակաց պատմ. իւր. նաև յօրինակաց յօշ. կաթող. յայտ է թէ՛ վերապահ զի ՚ի տպագրեալն Գեղեկ :

շինել նմա տուն թաղաւորացարար պատրաստութիւնս ԹՃ ։

Մասանոր թաղեցաւ Եւստոց կաթողիկոս՝ որպէս գրէ ասողիկ. Գ. 3. Եւ նշխարի տկերաց նորա հանգուցեալ եղև ՚ի Վառնի, մերձ առ Տ. վանոցին խոսրովիդ խոյ, զոր էր շինեալ արդատայ հայոց արքայի ։ Եւ իշխատակէ զայս շինուած Վառնոյ նաև կիրակոս՝ թաղաւորական եւ լոյ. (յայտ է թէ՛ ՚ի ժամանակս իւր անպէս կուէին այլ արդական բառիւ,) որում և իւր ականատես գրէ. * Եւ զաւ. ՚ի գերեզմանի (մարմին մաշտոց կաթողիկոսի) ՚ի Վառնի, հուպ առ զարմանալի թաղան արդատայ. և շինեցին ՚ի վերայ նորա վայելուէ և կեղեցի ։ Եւ անպէս և ընդարձակօղն վարդանայ աշխարհագրի՝ ասելով. * Եւ րաբարացն Վառնի, ուր կայ գերեզման գեորգ հայրաւ պետին, և մաշտոց հայրապետին, և գեղեցկաշէն և զարմանալի թաղան արդատայ ։

Եւ այց ՚ի ռճիր. (1679.) կործանեցաւ յերկրաշարժութենէ՝ որպէս գրէ ընդարձակօղն սամուէլի. * Եւ տիկ շարժ եղև յերևան, ըն. մարդ մեռաւ, և հաւուց թառաւ եկեղեցիքն, և գեղարդին, և գետարգելին՝ փլան. և քրդատայ թաղին ՚ի Վառնի ՚ի հիմանէ կործանեցաւ, և այլ բազում եկեղեցիք և ապարանք կործանեցան ։ Տես վանս այսր և ՚ի նոր հայաստան. ԹՂ. 254. և 256. :

՚ի դաշտին գառնոյ հուլաւուն խանն թաթարաց ՚ի ԺԳ. գարուն ետ շինել թաղար բազմամարդ՝ որպէս պատմէ կիրակոս, յորոյ շինուի աշխատեցոյց զհպատակս իւր անգութ վերակացուգր՝ ՚ի հեռաւոր վայրաց բերել ստուով բազմութիւն փայտից, և արուեստաւորս քարանց և փայտից և նկարուց. Եւ զարդիս ՚ի պատմութե թաթարաց՝ միայն զշինուի ապարանքն յիշատակէ. * Եւ այն ժամ՝ հրամայեաց (ասէ հուլաւուն) դարպաս շինել իւր մեծաւ ծախիք ՚ի Վառն դաշտին (որ սրբաւ է լինել ՚ի Վառնոյ դաշտին՝ որպէս յայտ է ՚ի կիրակոսի,) զոր կոչեցին ինքեանր զանուն տեղոյն Եւստոց, որ էր զառաջինն տեղին այն՝ նստոց ամարան մեծ թաղաւորացն հայոց, (այսինքն՝ արշակունեաց) ։ (1)

՚ի ձորակին գառնոյ յայրի միոջ առանձնացեալ ճգնիւր

(1) Եւ այս շինութիւն հուլաւուն ձին՝ արգելք փոխածակ այժման գառնի գեղը պարտ է առնուլ, թէ փոխածակ էրևանայ (զորմէ

մարթ և ասել ևս կառուցեալ ՚ի դաշտին գառնոյ) . ոչ կարեմք որոշել ինչ. Տես և ՚ի նոր հայաստան. ԹՂԺ. 254. 256. :

ի սկիզբն ի՞նչ դարուն՝ քոյր ստեփաննոսի ինչ . եւ խնայու
որ սինեաց՝ Սահակադուխտ անուն, որոյ հմուտ գոլով
յոյժ երաժշտական արուեստի՝ ի ներքոյ վարդաբի
նառեալ ուսուցանէր բազմաց . արար և կցորդ և մեղե
դիս, յորոյ մին սկսանի . * Սրբուհին մարմամբ, որ իւ
րով անուամբն է յօրինեալ, որպէս պաւլոս, ստեփաննոս
օրպէլ ի զԼուսն :

Ի շրջակայս գառնոյ են զանազան մենաստանք, զորս
կոչողենցուք յառաջիկայդ :

Լճիվանք : Կիրակոս զնէ զայս մենաստան ի գառնի՝
յառնէն . * Կուսակրօն յոհաննէս անուն ի գիւղաքաղա
քէն գառնոյ, ուր զարմանալի Սաբաքն և արդատայ,
ի նր ուխտէն Լճիվանաց . * Լճի յոհաննէս կաթու
ղիկոս զնէ զայն ընդ արեւելոյ հիւսիսոյ գառնոյ . * Լճա
քէ զօր բազում հեծելովք, և լեզկոն վառելովք ի վանս
կուսակրօնիցն՝ որ յԼճի անդ յարեւելից հիւսիսոյ գե
ղաքաղաքին Սառնոյ . * Լճուր կոչի Կացորդ նրն սա
հակայ, և յիշէ նաեւ Սէբն Լճն . * Լճապետ ապա ելեալ
ի վանաց անտի Լճեաց, ի Կացորդից նրն օտհակայ՝
որ ի ծործորս լերինն գեղայ ի ձորակի միջ դեպ ուղիղ
զնացար, և ելաք ի Սէբն վանս ուր Կալեանք անուո
նացն էին . * Հայտ է ի բանից յոհաննու կաթու
ղի սակա յԼճի շինեալ գոլոյ շահալաւ զիւր անուն,
որ և էր իբր ամրոց . զի ասի անդէն . * Լճաք՝ ա զօր
բազում, զի նախ զՍանս ամրոցին Լճին առցես բեզմ
կամ թէ՛ զՍառնոյ ամրոցն սովաւ կամի ցուցանել

Բնդարձակողն սամուէլի ի բանն զոր ի վերոյ յա
ռաջ բերաք, զայս մենաստան յանուն Սահարդին կոչի,
զի ի նմա պահեալ ասի վեղարդն, որպէս զնէ վարդան
աշխարհագիր . * Կողմն գառնոյ (է տսե) * Լճաքի
վանք ուր կայ գեղարդն անամուխ . * Սր ընդարձակողն
յաւելու ի վերոյ . * Լճա տախտակն նր տապանին նոյնայ
նահապետին . և նա է տուն հաւատոյ հայաստանեայցս
հաստատեալ ի նր լուսաւորէն :

Ի մենաստանէ աստի եր երեւելի գտնատայն Սիւր
Բար վարդապետ, յորոյ ի խորագիրս՝ և Էրբեմն ի
սկզբնատառս գտնուցն գրի՝ Լճիվանքի :

Լճն Լճն : Հինեալ ի նոյ լուսաւորէն բոս յայտնա
ւորաց ի 5 . հոկտ . * Սիւրն ի քահանայիցն ստեփան
նոս անուն՝ անկաւ ի լեառն գառնոյ, և անդ կեցեալ
կատարեցաւ ի քի, և յետոյ նրն գրիգոր արքեպիսկոպոս
հրեշ

տակաց արար զտեղին վանք միարանակեցաց, որ է մինչև ցայսօր, և հոյ՜ի լ՛ղջոց վանք, այսինքն է՝ լ՛ղջանց վանք (1) . և գանձունն ևս ուսաւ ՚ի հրեշտակէն որն գրի. զոր՝ Ս. Լեփանոս զօլ, վանն որոյ ասի՝ լ՛ղջոց վանց քի քաթեփանոս : Կամ որպէս գրի ՚ի 6. հոկտ. լ՛ղջոց քի քաթեփանոս . ուրա և նշանակեալ է տեղի այսր վանաց՝ լ՛ Եսիման գեղաւոյսն գառնոյ : լ՛ կողմն գառնոյ դնէ նաև վարդան աշխարհագիր, ուր և յաւելու ընդարձակոյն . * Ս. Եր կայ աջն նր ստեփաննոս քահանային, և նր աջն արխատակիս որդւոյն գրիգորի նր լուսաւորչին ։

Հաւաք խաւ : Ս անք մեծափառ, յիշատակեալ սուկայ ՚ի պատմագրաց : լ՛ հանդէպ գառնոյ՝ որպէս դնի յայաւաւորս ՚ի 19. յունիսի ՚ի վարս յովսեփայ նահատակին զփնեցոյ . * լ՛ և այր մի սարգիս անուն բարձեալ զմարմին նրն տարաւ ՚ի մեծափառ վանսն Հաւուց Թառ, որ է հանդէպ գառնոյ : Ս արդան աշխարհագիր ցուցանէ կոչեցեալ և Վարունից, կամ լ՛ քունեց եկեղեցի . * լ՛ քունեց եկեղեցի՝ Հաւուց Թառն է, ուր կայ փրկչական պատկերն ։ (2)

Ս. Եր ՚ի տնա և աթոռ եպիսկոպոսական, որոյ եպիսկոպոսն յիշատակի ՚ի խուղիմն ժողովական գրեալ ՚ի Ժաւանակ որդւոց տարսաիձի առ գրիգորիոս կաթողիկոս անաւարդեցի՝ Ս իսիմար Հաւուց Թառոյ եպիսկոպոս : Ս. Եւ պէս և ՚ի Ժ. գարու յիշատակի ուրեք և (3) արարիս եպիսկոպոս Հաւուց Թառոյ :

(1) Այսպէս գնի ՚ի ձեռն յայտաւորս . իսկ ՚ի ապ. պատկասի անունս . Այլմէջ վեր :

(2) Սոյնպէս գնի և յերկուս յիսիք ձեռագիրս վարդանայ աշխարհագրի. թէպէտ միտն փոխանակ անուանս Հասոց խաւ, գրի վերապահու. Հայոց խաւ : իսկ յերիս ձեռ. որպէս և ՚ի ապ. յընդարձակողն վարդանայ գնի այսպէս . իսկ ՚ի կողմն գառնոյ՝ Վարունից մեծ եկեղեցին է, որ է Հայոց Թառ, ուր կայ եկեղաւորս պատկերն փրկչական, և սր աթոռ Թաղեոսի առաքելոյն, և ինչոյմէս սր կարապետին ։ Օգարունից եկեղեցին յանուն փրկչական պատկերի յիշատակեն աստ զի և վարդան, որոց զրանս եղաք ՚ի Վարունս կամ ՚ի Վարունս որ

՚ի կողովոս, հոյսման մէկ նոյն անուան համարելով զՎարունիցն ընդ անուանս Վարունք . զի և բուղանգ զբերգն որ ՚ի կողովոս այսպէս հոյսմամբ Վարունից (կամ Վարունից) բերգ անուանէ. ուստի և ոչ տարբեր տեղի լինել գտեցաք զերկուսն ՚ի միմեանց :

Արդ՝ զայս Վարունից եկեղեցին միացուցանել ընդ Հաւուց Թառոյ՝ որ հանգեալ գառնոյ, ընդ քեմերէի. բայց իմէ ասացաւք, թէ Հաւուց Թառն ծոյն իսկ եկեղեցին է Վարունից որ ՚ի Վարունս ՚ի կողովոս գաւառի՝ զինչ չի նեալ առ նմն և վանք. որ ընդ նորոք իմն ՚ի վարդանայ գնի լի, նեւ ՚ի իւր գառնոյ . և յայտաւորս . Հանգեալ գառնոյ :

՚ի վախճան ժբ. դարուն, և ՚ի սկիզբն ժբ. ին, Էղիա վարդապետ ոմն ՚ի կարգի և դ զերաժշտուի և րգոց այսր մենաստանի. * յդիա (վարդապետ. ասէ կիրակոս) ՚ի Հաւուց թառէ, այն՝ որ գեղեցիկ կարգաւորեալ, զկարգ վանաց իւրոց, որպէս թէ ամենեցունց ընդ սի բերան հնէլ, և թէ ցած, և կամ բարձր. և ոչ հարստահարել ընկեր զընկերն ։ ՚Կտաւ սա ՚ի ժողովն գումարեալ ՚ի լուսի ՚ի 1205 :

Ը աղապար ՚ի յոհաննու կաթուղիկո ՚ի գրի Ը աղապար, առ ստեփաննոսի օրպէլ. ուրեք գրի Ը աղապար, այլուր՝ Ը աղապար, կամ Ը աղապար, և այլն. բայց ասողիկ ՚ի ց. 32. յայտ առնէ թէ ուղիղ հնունն է Ը աղապար. * իսկ դագիկ յաւուրս մանկութե իւրոյ յորժամ չըջեր նա ՚ի գաւառին զեղամայ՝ տայ նմա (ն. սարգսի կաթուղիկոսի) որ ՚ի վերջն անդ ժ. դարուն) տեղի և վանս բնակութեան զվանսն՝ որ յաղագս ծագման իրիք լուսոյ անձայնոյ՝ Ը աղագայ անուանի ։ ՚Կտա այսմ Ը աղագայ գրի և առ ստեփ. օրպէլ. ՚ի գլ. 48 :

՚Կտա մենաստան թուի լինել նոյն՝ զոր շինեաց մաւրիամ տիկինն սիւնեաց ՚ի վախճան թ. դարուն, և յաւուան, մենաստանին՝ նաև գեօղն կոչեցաւ Ը աղապար. * Սոյն մարիամ (ասէ ստեփ. օրպէլ. ՚ի գլ. 15.) շինէ զմեծապայծառ եկեղեցին ՚ի Ը աղապար յանուն Խոյ առարեղոյն սեփորոսի, և կարգէ ՚ի նմա կրօնաւորանոցս, դասս բազմահոյլ քահանայից վասն հոգեաց տն իւրոյ վաւասիայ իշխանի սիւնեաց. և զնեալ ՚ի հազարացի մարդկանէ զգեօղն Ը աղապար ընդ կո. դրամի, ազատ յաւնայն աշխարհական հարկաց ընծայի, սեփակոն ժառանգութիւնը եկեղեցոյն. նմանապէս և գիւղ մի ՚ի Սաղազ գաւառի ընդ Կ. դահեկանի գնէ, և տայ ՚ի տր եկեղեցի՝ որոյ անունն գեղճն դնէր. և հաստատի արձան անջինջ յիշատակի առաջի գեորգայ կաթուղիկոսի (որ և գեորգ ք.) և յովանիսի սիւնեաց եպիսկոպոսի, և զազկայ սիւնեաց տն ։

՚Կտա թաղեցաւ և նոյն մարիամ տիկինն սիւնեաց՝ մայր գրիգորի սուփանոյ, ոսհակայ, և վասակայ, որպէս գրէ յոհաննէս կաթուղիկոս. * Տարեալ հանդուցանեն լմարմին նորա ՚ի քնարանի իւրում, մերձ ՚ի ձեռակերտ եկեղեցին իւր ՚ի Ը աղապարի ։

Ստեփնոս, կամ Ստեփնոս ։ Յետ ժամանակաց՝ յանուն եկեղեցւոյ իւրոյ կոչեցաւ Սթեփնոս քեղաձայ, ուր գրեալ

կայ 'ի յիշատակարանս ինչ գրոց :] և մենարան, կամ ուխտ հաշակաւոր՝ որ անկանի յայս գաւառ, որպէս զնէ յոչաննէս կաթուղիկոս. * [Ստանօր ապա մեծ հայրապետն յովհաննէս (այսինքն է՝ հինգերորդն,) վասն զի շրջէր ընդ վիճակեալ կողմանս գաւառին գեղարքունոյ, լցեալ զկէտ կենաց իւրոց՝ վախճանի 'ի մեծ ուխտի կրօնաւորական կայանին]Արքէնոցաց, և 'ի նմին ուխտի նոյ 'ի հանդի. "ա փոխէին || : [Ստ զնէ և ստեփ. օրպէլ. օրպէս և յւ, ամաւորս 'ի 28. մարտի. *]Արքեաց (էղիս կաթուղիկոս զվահան գողթնացին) 'ի մեծափառ վանք 'ի]Արքէնիս՝ որ յերկրին՝ Վեղամայ, այն է՝ գեղարքունի : [Սոյապէս անդ զնէ և վարդան աշխարհագիր՝ շորոյ զբանս և դար 'ի վերոյ :

[Եւ քանի ծաղկեալ էր այս մենաստան 'ի սկիզուն ի. դարուն, յայտ առնէ այս բան ստեփաննոսի օրպէլ. 'ի զԼ. լւմ. յառելն վասն ստեփաննոսի իբ. Եպիսկոպոսի սիւնեաց. *]Նայր 'ի համբաւատեն և մեծաբանն հանդիսարանն... կրօնաստանն՝ որ և անարեակ առաքինաւ բանն]Արքէնոցայց, առ անագգեաց և սրբեկատիպ. հաւրանց հայրն սոզում, որ էր Եղամոնոս մեծի ուխտին որ պայծառանայր յայնմ ժամանակի մեծամեծ ճգամբ և անտանելի խտամբեր վարուր, որ և յօրինեաց զպայծառացուցին տօնից տէրունականաց, և զյիշատակս մարտիրոսաց զտօնական 'ի 28. Թիլին հայոց :

[Այլ մերձ 'ի վախճան ի. դարուն քանդեցաւ այս մենարան 'ի պարսից, և կրօնաւորն յերկուս տեղիս ցրուեցան, զոր համառօտիւ՝ այլ ըստ կարգի այսպէս պատմէ ստեփ. օրպէլ. 'ի զԼ. լւմ. *]Նայ (ասէ) բաբան (պարսիկ) 'ի գաւառն գեղարքունոյ, և Էարկ 'ի սուր տուների զրնակիւնս ողիբ իբրեւ ժն. և զյորնապայծառ մենարանն. և զհաշակելի ուխտն]Արքէնացոց (1), յաւարի

(1) Արեգափա գրի Էգեալէ տառաւոր. *]Արեւոյց : 1. զի այլ ուր առ նորին ստեփ. զնի սեպ. կան հալով սոր]Արեւոյց, որպէս յառելն 'ի զԼ. ին. * Օռնցանէ մզ զստորն սոզումն հաւրանց հայրն ուխտին]Արքէնոցաց, որ և հարցեալ 'ի նոր սոզումն նոյն]Արքէնոցաց առաջնորդէ : Եւ 'ի լւմ. զԼ. * Որ և ետ զմեծաց (որ զնի Էգե կաթուղի.

կոս) յաշակերտութն սբ հորն]Արքէնոցաց ստեփաննոսի] :

Սոյնպէս և յահանէն կաթուղիկոս 'ի պատմութն սոզումնի կաթուղիկոսի. յորում քանզի են ինչ ինչ տարբերութիւնք 'ի պատմութն ստեփ. օրպէլ. ողորն յառաջ բերցուք զբանս նորա : * 'ի մանկուէ առեալ (էր) զլուծ կրօնաւորական կարգի, և բազում տառաքինաբան երկոց զանձն տուել

և եւալ զամենայն ստացուածն , այրեաց և բանդեաց զա-
նայն շինուածն : Իսայ ևրծնաւորքն նախիմաց եղեալ
և րկուս բաժանեալ , կէսն զնացին ընդ հօր սողորմի ,
և առաջոյն՝ որ հարանց հայր կուեցաւ , այլ ընդ նորին
աշակերտին , զնային ՚ի գաւառն շիրակայ ՚ի նր ուխտն
զրեակ , յորում պայծառանայր տոյն այս սողորմն ճգնու-
թիք սինամուտ լիալ : Եւ կէսն զնաց ՚ի յաղանս՝ ա-
ռաջորդ կալեալ զմի ոմն յեղարցն , և բնակեցան ՚ի
միջնեքսէ հայ վանքն՝ որ և Զրվարիկ (1) . և տեղին (մա-

թիջնեքսէ հայ վանքն) անբնակ մնայր :

Եւ զմի դարձեալ և առ շինութի ՚ի վերջնան թ .
որ սուփան կուեցաւ , և պայծառացոյց առաւել բան զառա-
մեծ եկեղեցին , և պայծառացոյց աստեւել բան զառա-
ջին : Եւ թէ զմեզ ևր այս շինութի զոր արար Բ . զրի
զոր սուփան որդի վասակայ՝ պատմ ՚ի ԳԼ ԼԵ . ուր և
յառաջ բերի զնորին զարձանագրութի բանդակեալ
* Ե ինչ և շերկնաձեւ խմբարանն ՚ի հիաջան մենարա-
նին : . . ուխտն Կարենոցաց , զգմբեթայարդ եկեղեցին
յանուն նոր շաճածնին , և պարսպէ զնա յանինայ դան
զում շինուածս յօրինեալ զարդարէ զնա յանինայ դան
ձիւք , և փարթամացուցանի բազում բնիւք . նաև գեա-
ղիւք և ագարակք ՚ի գաւռնի և յերևան , և յայլ տեղիս .

իւրոց՝ որ ունի օրինակ զայս :

Վամանայ եւ Վաւփան սինեաց իշխան վնեցի զՎա-
րենոցաց եկեղեցիս , և ածային կտակարանս . և ևսու
սուական սարսիւք , և աճային կտակարանս . և ևսու
գտեփական տեղն մեր ՚ի սա՝ որ ըստ սնուան եկեղեցոյս՝
Եւ զմեզ ասի , իւր ամենայն սահմանս լերանս և Ե . զրամ ՚ի
և ևսու որս ձկանց զաղալն տեղանայն , և Ե . զրամ ՚ի
գեղձագեանոյ զաղալն . ԲԺ . զրամ ՚ի կաթկայ . ԵԺ . ՚ի
յանմեակն , որ լինի ուժձ . զրամ , Կտու և Ե . կուղակ
՚ի յանի , և Ե . այդ յերևան , և Ե . առուայցի ՚ի գիւղս

՚ի ձեռ ուխտն Կարենոցաց . . . և
հայրն հարանց հոտարակ բաժնի
ևրծնաւորական գաւառն երթեալ
բնակիւր ՚ի գրեակ՝ որ ՚ի շիրակ
գաւառի . զմեզ նորա և այս ևս
սողորմն (կաթնաղիկոս) չուեալ
զնայր . և անդ ՚ի միջնակեցի
կորդ ելեալ լինէր ՚ի իւրճիթ

Կոյնական և առ կերակոսի տե-
Տէր սողորմն ամ մի . սա ևր :
Կարենոցաց վանից . Բայտն
նէ իմաստասիրեմք և ուղղական
սորա առաւել սովորական լին
Կարենոց ՚ի բազմաւորումն
(1) Տէր խմբակեցի
հայոց ՚ի բոռն Բաղնիկ

բաղարն գառնի, և ք. ոյղի յեղեգիս, և զամենայն պէտա
նք և զբարբաթ թէն լցի առատապէս ... Բայց այս իսկ և ք
արձանն Սարկնոցաց. բայց վասն հնութեան և իրախաւից
բարանցն՝ ոչ կարացար զբովանդակին յիմանալ. այլ բոլ
զում բանք և տուրք իշխանայն սրահառն. զայս փոքր 'ի
շատե, և դար, զի մի բնաւին ջնջեալ կորելի, յիշատակ նա
ցաւ: Եւ այս ամենայն գործեալ և զն 'յ. թվականն մինչև
578 թնն: Բայց յիմութի և արձանագրութի և զն. յաւարտ
ի. յովհաննու կաթողիկոսի. քանզի գրի անդէն. * Եւ
տէր յովանէս հայոց կաթողիկոս 'ի տանէս մի իշխանայ
գատ կամ փայրար հանել:

Երբեք, կամ Երբեք: Վիւղ՝ որ 'ի պատմութեան օրպէ
լեանց 'ի զԼ. Դ. զնի հանդէպ գառնայ. * Եւս (ասե՛
տալանն աղգաւ թաթար 'ի Ժ. գարուն) նաև զվայոց
նոր, և զեղեգիս մինչև 'ի Երբեք զիւղն՝ որ և հանդէպ
գառնայ: Եւ 'ի անդէն՝ թէ զայս ամենայն ետ օրպէ
լեան և իշխանին որդւոյ լիպարտի 'ի հայրենիս. * Եւ ա
յա հաստատեցաւ (ասե՛) այս լինել հայրենիք տանն և
աղգին օրբէլեանց: 'ի զԼ. Դ. Կոչե՛ զայս՝ Երբեք:

Վառնիք: Վիւղ՝ զորմ 'ի պատմ. օրպէլեանց 'ի զԼ.
Դ. * Եւս (տարսախճ՝ որդի լիպարտի) 'ի վանսն չորս
տէր՝ զիւղ 'ի զեղարքունի զՎառնիքն, և զայգի մի 'ի
Սառնիքի:

Եւս: Վիւղ՝ զոր յիշե՛ պատմին օրպէլեանց 'ի զԼ.
Դ. տպ. թղթ. 28. * Հայ փոխան հայրենեաց լիպար
տին ... զՎառն, և զայլ զիւղս յուղս 'ի զեղար
քունի:

Վառնիքն: Վիւղ 'ի գաւառին զեղարքունայ. որոյ
հնութեան յայտնի և յանուանն, թէպէտ որ յիշատա
կէն չոյն՝ է նոր հեղինակ (1):

Եւս: Եւ գրիգորի մաղիսարոսի (2) կոչի սա գաւառ,
զի ասե՛. Եւս Գառն գեղամայ, որով պարտ է իմանալ զփոք
րիկ գաւառ՝ զոր մեր կոչեմք Սիւսկ: Եւ իրաւոս յիշե՛
համանուն զիւղն կամ զաւանսն յասկն. * չեզր ծովուն

(1) Այն և առաջիկ պատմիչ
յիւս Ժ. գարուն, 'ի պատմու
թե յովաննու վարդապետին ծա
րեցւոյ 'ի թղթ. 581: * Եւս
(ասե՛) ոյսինքն յովաննու վա
րդապետին) պատուական մարմնն

և զեալ կայ 'ի յերկիրն զեղամայ
'ի զիւղն Վառնիքն: Հուպ
գամբարանի վարդապետին սարգ
օի:

(2) 'ի թուղթն որ առ կարծե
շեալ իմաստունն:

գեղամայ Ման մի է կոթանուն, 'ի սահմանս այսր գեղջն հուս 'ի լեառն՝ գտին մարդ մի : Իսկ ստեփ. օր պէլ. 'ի գլ. ԼԵ. ('ի պատմեցն վասն գրիգորի սուփոնայ որդւոյ զաբուռն վասակայ՝ յիւլ թ. դարուն,) է. լէ. ըգ նոյն Վիւղարաղար. * Ը ինէ (ասէ) և սուփան զգար մանակերս փարսին բանաւոր հօտից 'ի Վիւղարաղարին կոթայ՝ յանուն նր անծածնին, և զարդարեալ մեծամեծ սպասիւք՝ կարգէ 'ի նմա դասս պաշտօնէից, և պարսպէ մեծամեծ վիմօք . . . և կարգէ յիշատակագիր արձանի 'ի վերայ նր եկեղեցոյն, որ ունի օրինակ զայս :

» Ինչ սուփանայ յիշատակարան հաստատեալ հոգևոր 'ի չքո 'ի Վաղարաղարիս կոթայ 'ի կացուածի իմոյ նախնեայն. զոր նախ քան զայս, պարսպափակ չընապատեալ էին 'ի բազմածախ դանձուց յորով աշխատութիւն. յետ այսր ապա յիմոյ նախնեայն խորհրդակցեալ կամօքն այ՝ շինեցի տուն նոն և յարին նոյն յակոբայ, անուանակոչութիւն սրբուհոյ տիրամօր անծածնին՝ վիմատաշ կոփածու քարամբք. և 'ի սմա սենեակս Ը. 'ի վերոյ և 'ի ներքոյ. և ապա 'ի սմին նր քաւարանին կարգեցի քահանայս, և զարդարեցի զատենարահանայ 'ի նախնեաց իմոյ, և այլ սպասաւորս քաղումս. և ազատ արարի յարբունական ծանրութիւն, և 'ի բեկարի. և սահմանեցի հօղս և ջուրս. և ետու միոյ միոյ քահանայի Ծ. դրամ 'ի տարւոյն՝ որ լինի հնկեցիկս, և սահմանեցի չորիցս քառասունս, և սաղմոս՝ զնկղուէ կանոն, և զառաւօտուն սաղմոսն : () սոյն ետ գրել և 'ի յիշատակագրին որ 'ի Սաքենիս :

Իստ Վիւղարաղար՝ որպէս ակնարկի յարձանագրութեն, դուրս կացուած, այսինքն՝ տեղի սովորական բնակութեն նախնեայն իշխանին գրիգորի, երևի թէ 'ի նմա էր տրքունիքն այսր իշխանութեն :

Սեան : Կղզի՝ 'ի ծախուն գեղամայ՝ որ անկանի յայտ դաւառ, որպէս դնէ վարդան աշխարհագիր. * Վեղամ՝ Վեղարցունի է, ուր կայ նր ուխտան մարենիս, և Սեան կղզին 'ի միջ ծովուն : :

Ի սմա էր և ամրոց՝ զոր քանդեաց մրուան ոտտիկա որ 'ի միջն անդ Ը. դարուն. * Իսկ Սեան կղզի (ասէ յահմանէս կաթուղիկոս) որ 'ի ծովակին գեղամայ, թեւ պէտ և յիսկղան նաւագի անդ ոչ ըմբանեցաւ 'ի ձեռս նորա, տակաջ գինի երկեամ մի ամաց մասնեցու 'ի ձեռս նոյն, և որ միանդամ բնակեալ կային յամրոցի անդ՝ զերի առնալ տանէր, զկապուտ կողոպտւած յաւարի

առեալ՝ սպառսպուռ քանդէր աւերէր զամրոցն։⁽¹⁾

(1) Կի՛ն դարձեալ շինութի՛ն Էառ, յորժամ՝ ամրացան հայկազուն իշխանն սիւնեաց՝ որք տիրէին զեղարբունայ սահաչ՝ և վառակ, և մայր նոցա մտնիամ՝ յերեսաց զօրացն յուսիսայ՝ ի վերջն անդ թ. դարուն. զորոց զրէ յօհաննէս կաթողիկոս. * Լըթեալ զօղեալ ամրանային ի Սեան կղզոջ։ Օ որ և ի վերայ կուէ * Սեպհական ամրոց տիրութիւն իսրիանց։ յայտ առնելով՝ թէ անկանկր ի զեղարբունի։

Ինչ ամրացաւ և աշտ շահանշահ, յորոյ աւուրս կուէ զայն յօհաննէս. կաթ. Եմարեփէ. * Համարանէլի ամրոցին ի Սեան կղզոջ առկայանայ։ Ի ր և տանն աւուռ ետ ծովամարտիկ սլառերազմ ընդդէմ թշնամոցն, որ եկեալ էր * Հէգր ծովակին հանդէպ ամրոցին Սեան կղզոյ։⁽²⁾

Ի սեան կղզոջ է և մենաստանն հռչակաւոր մինչև ցայժմ, յոր անուն կուէ լատսիվերացին զԼ. Բ. զկղզին առհասարակ, յասելն վանն նա. սարգսի կաթողիկոսի. * Երթեալ կրօնաւորական ճգնութիւն ի կրօնաստանն որ կուի Սեանայ կղզի։ Բանն ասողկայ ի Գ. 3. ցուցաւն թէ թառաջինն կառոյց զայս մենաստանն և զմիաբանութիւն մաշտոց կաթողիկոս. զի գրէ վանն նորա. * Ի ծռ վուն զեղամայ զկղզին սեանայ բնակութիւն արարեալ, շինէ զեկեղեցին ի նմա՝ որ Բաւեւն անուանեաց. յոր

(1) Ի սփն Սեան կղզոջ ասեն նոխ երգեալ զերգն Ընդհաւն. պատճառաւ յայտնի լինելոյ որք գայթից թշնամեաց, որք նաւոստարեցին հանին ի ծովակընտրաբազմութիւն իրեանց լցեալ ի պարկա իրք վաճառականութեան ապագաւ։ Բայց ի մանկանց ծուռեան ի պարկան լինել զօրս զի նեայս, որք գիշերոյ սպասէին յեթանէն և ի կոտորել զբնակիչս. իսկ բնակեաց յիրազն լինելն այնժմ ի խաղուց մանկանց, ի ծովակընտրաբազմութեան, զգիւրայիշեալ երգն երգեալ. մի բոս միջէ զպարկան արկանէին ի ծով. կորուստնելով զամենայն զօղալուն որ ի նոսա։

Յիշատակի այս և ի մեկնուէ ժամակարգաւ խորագայ. Թղթ. 72. ուր ասի. * Արայէս և ի

Սեանայ կղզոյն և յայտ. վասն որոյ և զերգս ասի երգել ի յայտ. նիլ գաւառանոց Թշնամեացն։

(2) Հայտ առնայն բանից յօհաննէս կաթողիկոսի յայտն թէ՛ այլ և այն Սեան որ յիշատակի ի գիրս ի պատմութեան իշխանայն արծրունեաց կամ վասպուրակա նաց. զի ի վերագրեալ բունն անգ՝ ուր խօսի զսեանայ որ ի սիւնիս՝ Սեան անուամբ կուէ միշտ զկղզին. և ոչ ուրեք զամրոցն որ ի նմա. իսկ ի խօսելն զարծրունեաց, և ի յիշելն անգանոր զՍեան. յայտ անուն կուէ զնոյն իսկ զամրոցն. * Խաչ հասանն արծրունի... բնակութիւն կայանի իւրոյ ունէր զամրոցն անուանեալ Սեան։ Տէս զայսմանն և յանձնութեան վաստակաւոր։

միայեալ ժողովեցան եղբարց բազմութի՝ կանոնադրու-
թե սահմանաւ նրիս բարսղի, միակրօնքի տանն իւր եղեալ,
ստանալով զազմութի գրոց արց. 1 խաւսլուրի 4. 32.
զմիտութի վանաց համօրէն տայ նմին մաշտոցի՝ իրբն հե-
ղինասիի, յասեւն վասն ն. սարգսի կաթուղիկոսի՝ որ ի
վախճան Գ. զարուն. * Սպասաւոր եղեալ ի ծովակին
գեղամայ ի վանսն սեանայ, զոր շինեալ էր երանելոյ
առնն իւր տէր մաշտոցի | :

1) ասն որոյ նա ինքն տիկինն՝ ասէ։ * Ը ինէ զգեղա-
պաճոյճ եկեղեցիսն յանունն Եր. առաքելոցն, և միւս յա-
նուն տիրուհոյ անծածնին, և զարդարեալ անծամեծ սպա-
սիւք՝ կանգնեաց զնա տունն իւյ, և բնակարանն անծազգեաց
սրանց յիգ. Թվականին հայոց (յամի տն 874)։ Իայց
մաշտոց եղ. սահման վանիցն, և պայծառացոյց երկնաբա-
նակ կարգօք, յորմէ համբաւոյ միաբանեալ աշոտի իշխա-
նաց իշխանի՝ Եր. առաքելոցն զայ ի տեսութիւն Եր. հօրն, և ըն-
ծայէ զփրկականն նշանն անծրնկալ խաւին. և սան ժա-
ռանգութիւն Եր. եկեղեցոյն գեօղս՝ զ1) Երեւն, զ2) Երեւ-
ն, զ3) Երեւն, զ4) Երեւն, զ5) Երեւն, զ6) Երեւն, զ7) Երեւն,
զ8) Երեւն, զ9) Երեւն, զ10) Երեւն, զ11) Երեւն, զ12) Երեւն,
զ13) Երեւն, զ14) Երեւն, զ15) Երեւն, զ16) Երեւն, զ17) Երեւն,
զ18) Երեւն, զ19) Երեւն, զ20) Երեւն, զ21) Երեւն, զ22) Երեւն,
զ23) Երեւն, զ24) Երեւն, զ25) Երեւն, զ26) Երեւն, զ27) Երեւն,
զ28) Երեւն, զ29) Երեւն, զ30) Երեւն, զ31) Երեւն, զ32) Երեւն,
զ33) Երեւն, զ34) Երեւն, զ35) Երեւն, զ36) Երեւն, զ37) Երեւն,
զ38) Երեւն, զ39) Երեւն, զ40) Երեւն, զ41) Երեւն, զ42) Երեւն,
զ43) Երեւն, զ44) Երեւն, զ45) Երեւն, զ46) Երեւն, զ47) Երեւն,
զ48) Երեւն, զ49) Երեւն, զ50) Երեւն, զ51) Երեւն, զ52) Երեւն,
զ53) Երեւն, զ54) Երեւն, զ55) Երեւն, զ56) Երեւն, զ57) Երեւն,
զ58) Երեւն, զ59) Երեւն, զ60) Երեւն, զ61) Երեւն, զ62) Երեւն,
զ63) Երեւն, զ64) Երեւն, զ65) Երեւն, զ66) Երեւն, զ67) Երեւն,
զ68) Երեւն, զ69) Երեւն, զ70) Երեւն, զ71) Երեւն, զ72) Երեւն,
զ73) Երեւն, զ74) Երեւն, զ75) Երեւն, զ76) Երեւն, զ77) Երեւն,
զ78) Երեւն, զ79) Երեւն, զ80) Երեւն, զ81) Երեւն, զ82) Երեւն,
զ83) Երեւն, զ84) Երեւն, զ85) Երեւն, զ86) Երեւն, զ87) Երեւն,
զ88) Երեւն, զ89) Երեւն, զ90) Երեւն, զ91) Երեւն, զ92) Երեւն,
զ93) Երեւն, զ94) Երեւն, զ95) Երեւն, զ96) Երեւն, զ97) Երեւն,
զ98) Երեւն, զ99) Երեւն, զ100) Երեւն, զ101) Երեւն, զ102) Երեւն,
զ103) Երեւն, զ104) Երեւն, զ105) Երեւն, զ106) Երեւն, զ107) Երեւն,
զ108) Երեւն, զ109) Երեւն, զ110) Երեւն, զ111) Երեւն, զ112) Երեւն,
զ113) Երեւն, զ114) Երեւն, զ115) Երեւն, զ116) Երեւն, զ117) Երեւն,
զ118) Երեւն, զ119) Երեւն, զ120) Երեւն, զ121) Երեւն, զ122) Երեւն,
զ123) Երեւն, զ124) Երեւն, զ125) Երեւն, զ126) Երեւն, զ127) Երեւն,
զ128) Երեւն, զ129) Երեւն, զ130) Երեւն, զ131) Երեւն, զ132) Երեւն,
զ133) Երեւն, զ134) Երեւն, զ135) Երեւն, զ136) Երեւն, զ137) Երեւն,
զ138) Երեւն, զ139) Երեւն, զ140) Երեւն, զ141) Երեւն, զ142) Երեւն,
զ143) Երեւն, զ144) Երեւն, զ145) Երեւն, զ146) Երեւն, զ147) Երեւն,
զ148) Երեւն, զ149) Երեւն, զ150) Երեւն, զ151) Երեւն, զ152) Երեւն,
զ153) Երեւն, զ154) Երեւն, զ155) Երեւն, զ156) Երեւն, զ157) Երեւն,
զ158) Երեւն, զ159) Երեւն, զ160) Երեւն, զ161) Երեւն, զ162) Երեւն,
զ163) Երեւն, զ164) Երեւն, զ165) Երեւն, զ166) Երեւն, զ167) Երեւն,
զ168) Երեւն, զ169) Երեւն, զ170) Երեւն, զ171) Երեւն, զ172) Երեւն,
զ173) Երեւն, զ174) Երեւն, զ175) Երեւն, զ176) Երեւն, զ177) Երեւն,
զ178) Երեւն, զ179) Երեւն, զ180) Երեւն, զ181) Երեւն, զ182) Երեւն,
զ183) Երեւն, զ184) Երեւն, զ185) Երեւն, զ186) Երեւն, զ187) Երեւն,
զ188) Երեւն, զ189) Երեւն, զ190) Երեւն, զ191) Երեւն, զ192) Երեւն,
զ193) Երեւն, զ194) Երեւն, զ195) Երեւն, զ196) Երեւն, զ197) Երեւն,
զ198) Երեւն, զ199) Երեւն, զ200) Երեւն, զ201) Երեւն, զ202) Երեւն,
զ203) Երեւն, զ204) Երեւն, զ205) Երեւն, զ206) Երեւն, զ207) Երեւն,
զ208) Երեւն, զ209) Երեւն, զ210) Երեւն, զ211) Երեւն, զ212) Երեւն,
զ213) Երեւն, զ214) Երեւն, զ215) Երեւն, զ216) Երեւն, զ217) Երեւն,
զ218) Երեւն, զ219) Երեւն, զ220) Երեւն, զ221) Երեւն, զ222) Երեւն,
զ223) Երեւն, զ224) Երեւն, զ225) Երեւն, զ226) Երեւն, զ227) Երեւն,
զ228) Երեւն, զ229) Երեւն, զ230) Երեւն, զ231) Երեւն, զ232) Երեւն,
զ233) Երեւն, զ234) Երեւն, զ235) Երեւն, զ236) Երեւն, զ237) Երեւն,
զ238) Երեւն, զ239) Երեւն, զ240) Երեւն, զ241) Երեւն, զ242) Երեւն,
զ243) Երեւն, զ244) Երեւն, զ245) Երեւն, զ246) Երեւն, զ247) Երեւն,
զ248) Երեւն, զ249) Երեւն, զ250) Երեւն, զ251) Երեւն, զ252) Երեւն,
զ253) Երեւն, զ254) Երեւն, զ255) Երեւն, զ256) Երեւն, զ257) Երեւն,
զ258) Երեւն, զ259) Երեւն, զ260) Երեւն, զ261) Երեւն, զ262) Երեւն,
զ263) Երեւն, զ264) Երեւն, զ265) Երեւն, զ266) Երեւն, զ26

Վեպոն: Տեղի՝ մերձ ի սեան կղզի, զոր յիշատա-
կեն արևելեան Եպիսկոպոսոսնք ի Ժողովական նամակին
գրեալ ի ձեռն ստեփաննոսի օրպէլ. առ գրիգոր Է. կա-
թողիկոս: *Վ Ժամանակս զաբարիայի սպասաւարի և իւս-
նէի աթաբէկին վրաց՝ դարձեալ (եղև) Ժողովնք հարց,
Եպիսկոպոսոսաց, վարդապետաց, քահանայից ի Վեպոն
մերձ Սեան կղզոյն |

Ինքերդ : Չնչե զայս ասողիկ ք. Ե. ընդ այլոց տեղեաց,
յառնեն վասն կայսեր Թեոփիլոսի որ նստաւ յափն 829 .
* Սա ՚ի իտալան իւր յարեւելս կոյս ՚ի սահմանս հայոց՝
առնու զձևս բերդն հայոց, զԻշաշն, և զԼեծիբերդ, և
զԻնքերդ ՚ի գաւառին գեղամայ :

Յախարհագրութե խորենացւոյն գրի Սոփ. իսկ առ ստեփ. օրակել. 'ի գլ. Կ. և լէ. գրի' Սոփ. Սոփ զպատ ճառ անուանակոչութեան զնէ նա ինքն 'ի գլ. Կ. ուր ա սէ. * Աորրորդ (ունի սիւնիք) Սոփից գաւառ, որ սակա հանապազորդեան բրոց և դառնաշունչ օդոյն՝ կոչեցաւ Սոփ. Սոփիսիոս 'ի Կ. 10. յիշէ զՍոփ իբրեւ մանաւոր ժողովուրդս մերձ յաղուանս և 'ի վիրս:

Բա յետագայս կոչեցաւ Նորայ երկիր, որպէս վկայել վարդան ախարհագիր յասեւն. * Սոփից գաւառն ծաւայ երկիրն է⁽¹⁾:

Նար. Նիւատակէ զայս աւան գրիգոր մագիստրոս 'ի Թուղլն ԺԿ. առ իշխանն մամիկոնեան, Թեպէտե զնէ զնոյն յաղուանս հայոց. զի գուցէ առ ժամանակօք մագիստրոսի աղուանք ունէին զգաւառն սոփից, յորոց և 'ի սահմանակցութե է ըստ սլլինիոսի. * Սոփ. քեզ (ասէ մագիստրոս) 'ի մերում սեփականին իսկ յաղուանս աշխարհի յաւանն կոչեցեալ Նար, և ահա ոչ ծերաբաւ նեմ քեզ. մակարաւեալն վաղնջուց գեղեցկուղիւն զի յորմէ սիւնս ոչ սակաւ՝ հզօրս և ստուարս 'ի կոչարա նում անդ տեսեալ մեր. և գերանք գերակատարք և երկոյնսմիգր՝ որ է վկայարան նոյն յակովբայ: Սմնայն կահք տաճարին գերակայ, տախտակք և խոյակք և խաւրիսիք, և զթակաղակք և զգրուանս, և զսեանս հանդերձ բարաւորօք, և ներքոյ զատակս կազմեալ 'ի միոջէ ծառէ յայնմանէ գիոյն գոլ ասեն զնա. և զայլս ոմանս ի նոյն ախարհին բնդարձակագոյն սրահք և միջոցք այնմ տաճարի տեսեալ մեր. որ զրեթէ այսպիսի ոչ այլ ուրեք՝ բայց միայն 'ի Թաղաւորեալ բաղաբին:

(1) Սոփ քան գաւառի յերկուս օրինակս վարդանայ ախարհագրի. որք բնաիր հն. քան զայլս. իսկ յայլ օրինակս. և 'ի սոփ. օրակել.

սի. Սոփ. Ժորայ երկիր օրակել Թուր ինչ կոչեցեալ առ յետինս 'ի համ. անուն աւաննէն. զորմէ գրեցաք:

ԱՂԱՅԿՈՒՄ :

Լ. յսպէս գրի 'ի տպադրեալն և 'ի միում ձեռագրի աշխարհագր' : Խորենացւոյն . Իսկ յայլում գրի Լ. շաշէմ : Լ. ստեփ. օրպէլ . 'ի գլ. Գ. գրի . Լ. շաշէմ . * Հինգեւորորդ (ունի սիւնիր տակ) Լ. շաշէմ գաւառ , որ այժմ կոչի ' Լ. Եղեթ , և Խոթոթեբդ : Երկորին ևս էին անուանեք բերդից , յորոյ անուն կոչեցաւ զկնի այս գաւառ . զի տուղ ինչ զկնի 'ի կարգս բերդից յիշէ ' Լ. Եղեթ Եղեթ , և Խոթոթեբդ :

Ն Ա Ո Ւ Կ Ր :

Լ. յսպէս գրի 'ի միում ձեռագրի աշխարհագր . Խորեն . 'ի տպ. գրի (Կ. Եղեթ) որ է վերպակ : Լ. ստեփ. օրպէլ . 'ի գլ. Գ. գրի (Կ. Եղեթ) . * Իսկ գաւառք ունի (սիւնիր) էլ կոտասան , առաջինն ' որ ունի զբուն գահ ի խանացն և հայրապետացն ' Կ. Եղեթ ' Կաւառ ' անուանեալ 'ի (Կ. Եղեթ) գաւառապետէ : Լ. այց ուղիղն է (Կ. Եղեթ) . զի այլուր առ նորին ստեփ. միշտ 'ի բազմաւորականն հոլովի . Ըստ այնմ յասկն 'ի գլ. Լ. Գ. * Կուտեալ զգորսն 'ի գաւառին (Կ. Եղեթ) 'ի նմին տեղւոյն : Լ. Ե 'ի գլ. Լ. Գ. . յիշատակի * Լ. Եղեթ (Կ. Եղեթ) Եղեթ : Լ. Եղեթ առ ասողկայ 'ի Գ. 3 . յասկն վասն հերակի կայսեր . * Լ. Եղեթ Եղեթ 'ի նախնական լմափի : Երբում բանի յայտ առնէ ' լմե այս գաւառ սահմանակից էր նախնականայ : Տէս և ստորեւ :

Եղեթ : Կ. Եղեթապար երեւելի զորմն ստեփ. օրպէլ . 'ի գլ. Լ. Գ. * Լ. Եղեթապար անաճ պարսկական 'ի (Կ. Եղեթ) գաւառ 'ի Եղեթապար : Լ. Եղեթ և բերդ . զասն որոյ 'ի գլ. Լ. Գ. . կոչէ . * Լ. Եղեթապար Եղեթ : Լ. Եղեթ կառուցեալ յեզր Լ. Եղեթ , զի 'ի գլ. Լ. Գ. . զԼազ ինչ տրա զնէ * Լ. Եղեթ Եղեթ : Լ. Եղեթ :

Լ. Եղեթ յայտմ գաւառի էր գահ ի խանացն , Լ. Եղեթ , Ըստ որում եղ ստեփ. 'ի վերոյ , լմուի լմի 'ի գիւղաբաղարի աստ նստեկն նոյն ի խանար . գէթ առ ժամա նակ մի , զի այլուր կոչէ զայն ի խանանիստ . * Լ. Եղեթ 'ի գաւառն ծղկաց ' հասանէ յաւանն ի խանանիստն (Եղեթ) :

Հորժամանակով իշխան սինի յեւրդ. դարուն՝ հրոյ
սիւաց զամենայն տեղիս սինեաց քակել յեկեղեցւոյ
որս թաղեցին և թաղուցին զնշխարսն ողջն թա
մանիլ ի ձեռս պարսից, և ապա զեկեղեցին ողջն թա
ղեցին ընդ հողով * հողաբուր արարեալ (ասէ սուեի.
զլ. թ.) ի վերայ նոր եկեղեցոյն Եղատոյ՝ որ է ի
Վոլուկս գաւառի. փախուցեալ ցրուեցան ընդ ամենայն
երկիր, և ոչ որ իշխիւր ասել զանուն սինեաց *
Եւս եկեղեցի եր յանուն նորն ստեփաննոսի, որ և
զինի թաղեցին սրանեկեօր յայտնեցաւ քաբկայ իշխա
նին սինեաց, որպէս զբէ օրպէլեանն ի զլ. թա. ուր և
այսպէս ստորագրէ. * Տեսին ի ներքոյ՝ եկեղեցի քաբ.
կոփ շքնադաշն, որ ոչ ուրեք եր այնպիսի հրաշարարտար
շինաց զմբէլն, և խորանքն չորեքկուսի միայակ տանեօր,
և ոչ ուրոյն՝ որպէս և յայլ գաղութացին ստեփան
բացեալ զքրունս նոյն եկեղեցոյն նախապէս սինեաց
նոսի, և այլն, Բ. յնշափ հրաշարի և հռչակաւոր եղև
զիւտ եկեղեցոյն՝ մինչև ամի ամի սնդ ժողովել սինեաց
իշխանին և եպիսկոպոսին ի տօնախմբէլ * Եւր. սնդ
եկեղեցիք սինեաց քանդեալ ելին ի պարսից *
Տեսեալ զսրանեկին որք յայնմ աւուր եղև՝ երկու
պարսիկք եղբարք անուանեալք Վոր և Վազան, հա
ւատացին ի քն, որոց և վիճակաւ ետուն մի մի աւան.
Վարայ վիճակեցաւ աւան իրօք. իսկ * Վաշմարտիկն
Պարազարն Եղատոյ, հանդերձ նոր եկեղեցեան՝ որ
յայնմ ժամանակի Վայր եկեղեցեաց անուանելին, իւր
զայս պատիւ տային եկեղեցոյն ի հրամանէ վերոգրեալն
* Բարկայ սինեաց նոյն (ասէ). զի նախաթող լինիցին
յամենայն սինիս՝ սպասաւոր քահանայք և հաւատացել
ժողովրդականք պաշտօնեալքն՝ եկեղեցոյն Եղատոյ,
իւրեւ զմայր եկեղեցեաց և մայրաքաղաք ամենայն աշ
խարհին սինեաց *
Օ այլ իմն պատիւ տային եկեղեցոյն ի կարգաւորե.
լոյ Տերոտ անուն ներանձնաւոր քահանայի, որ և թա
ղեցաւ յարեւելից եկեղեցոյն՝ Սոյն այս քահանայ պա
տուիրեաց ոչ մտանել կանանց ի նոյն եկեղեցի, և ոչ կա
նանի քահանայի սպասաւորութիւն սուրբութե տե
ղոյն, որոց կարգաւորութիւն եկաց եկեղեցին շաղատ
զամն 300, իւր այսպէս այս եկեղեցի և ողջն աւան

նախագահ զասեցաւ 'ի մէջ համօրէն աւանաց սիւնեաց .
 և այս պատիւ զինի վերստին հաստատեցաւ . քանզի 'ի
 ժամանակս յովակիմայ սիւնեաց եպիսկոպոսի՝ հակառա-
 կութի յարեաւ վասն նախագահութե զիւղարաղար ա-
 ւանաց՝ թէ՛ որն իցի . Յայնժամ խորով շաղատեայ՝ որեր
 'ի զարմէ վերոյիշեալ Վազանին, զթուղին իւր եղ առա-
 ջի աւրներսէն նոն սիւնեաց , յորմէ * Հրամայեցաւ .
 (ասէ օրպէլէանն 'ի գլ . ԺԲ .) Շաղամնեցեաց իբրեւ
 մայրաքաղաքեաց յառաջանիստ լինել վեհագոյն պա-
 տուով , նոյնպէս և զվարդապետութե սիւնեաց զնախա-
 գահութե զնիստ՝ հրամայեցին Շաղատոյ վարդապետի .
 ընդ որ յոյժ զարեալ փանոսի ոյժնեցոյ սիմսի վանակա-
 նի՝ ահամայ գնաց , և հինչ ումեք ժողովոցն փոյթ զայն-
 մանն լինէր ⁽¹⁾ . Յիշատակի առ օտեփ . օրպէլ . 'ի գլ .
 լԺ . և * Սիմն Շաղատոյ վանական սիւնեաց վարդա-
 պետ : Յորմէ երեւի թէ՛ 'ի Շաղատ էր և մենարան
 միանմանց :

Հ Ա Ր Ա Ն Դ .

'Ի տպագրեալ աշխարհագրութեան խորենացւոյն գրի՝
 Մեծք . իսկ 'ի միում ձեռն՝ գրի իրեմք , և յայլում՝
 Նորեմք : Մ. օտեփ . օրպէլ . 'ի գլ . Կ . գրի Հաղանք ,
 և դասի 'ի վեցերորդ կարգս դաւառացն սիւնեաց : Մ.
 Թովմայի կիլիկեցոյ գրի՝ Հորեմք : 'Ի մէջ այսպիսի գրուա-
 ծոց ուղղագոյնն թուի լինել Մեծք , և մանաւանդ Հա-
 ճանք , զի մի 'ի դաւառաց նահանգին արցախայ կոչի յաշ-
 խարհագրութեան խորենացւոյն՝ Սեւ Բեմք՝ յորոշումն
 սորա , յորմէ յայտ է՝ թէ այս ևս կոչի Հաճանք :

Հանքատայ Էրէր , կամ Չափէրոյ Էրէր : (1) որմէ գրի
 օտեփ . օրպէլ . 'ի գլ . Կ . * Հանքատայ Էրէր՝ որ 'ի նոյն
 տոհմէ սիսակայ 'ի ձաղակայ նահապետէ շինեալ 'ի վերայ
 գետոյ միոյ՝ կոչէ յիւր անուն զձորն Չափէձոր , և զԷրէրն՝

(1) Այս Հաղատ Թուի լինել
 նոյն՝ որ այժմ այլայլութիւն կոչի
 Հաճ . զի բաց 'ի մերձաւորու-
 թե անուանց՝ նաեւ գիրքն ընդ
 հանքապէս համաձայնին : Այժմ
 ման Հաճութի ինչ հեռի 'ի նախ
 Զաւանայ . սոյնպէս և ծղուկք

գաւառ յորում էր Հաղատ՝ սակ
 ժամակից էր նախնականայ . 'ի
 Հաղատ էր եկեղեցի յանուն նշն
 օտեփանոսի . Նոյնպէս և 'ի Հա-
 ճութ գտանի Սեւ օտեփանոս :
 այժմ փոխարեւել 'ի մատուռն :
 Տես 'ի նոր հայ . Թղթ . 269 :

Չադեձորոյ բերդ ։ Յայտնի է ապամ. օրպէլ-
եանց ՚ի գլ. Է. զնի յայտմ գաւառի. * Վանդի բնդ այն
ժամանակս էր զօրագլուխ նեաողացն որպէս Թագաւոր
՚ի վերայ ամենեցուն քաւա նոյինն, և նստէր ՚ի գաւառ
աին Հարանդայ ՚ի գլուխն Չադեձորոյ, և էր ածեալ
զբաւաճ գիտր Թագաւորն սիւնեաց զդաւիթ ։

Բ Ա Ղ Գ .

Երայէս գրեալ կայ յերիս ձեռ" աշխարհագր". խա-
րեն". և միայն ՚ի տպագրեալն վերապակաւ գրի ՚Լադ Խրո,
զերկոսին գաւառս միացուցանելով. որով գաւառք սիւ-
նեաց ոչ լինին ժբ. որպէս զնեն տպագրեալն և ձեռա-
գիր օրինակք աշխարհագրութե խորեն. այլ ժն : Բոս
այսմ և ստեփ. օրպէլ. յորժամ կարգաւ Թուէ զժբ.
գաւառս սիւնեաց ՚ի գլ. Գ. ուրոյն ուրոյն գաւառ զնէ
զ՚Լադն և զՉորն : Եւ յայլ ամենայն գիրս" միշտ ՚Լադ
կոչի այս գաւառ, և ոչ ուրեք ՚Լադ Խրո (1) :

Օ պատճառ անուանակոչութե սորա զնէ ստեփ. օր-
պէլ. ՚ի գլ. Գ. * Եւթներորդ (գաւառ սիւնեաց) է
՚Լադք գաւառ, որ այժմ կոչի ՚Լճն, որ ՚ի ՚Լադկայ ա-
նուանեցաւ ։ Եւ որպէս տեսցի ստորեւ ՚ի բաղակայ
անուանեցաւ տիրապէս բերդն, և ՚ի բերդէն ողջոյն գա-
ւառն. իսկ զ՚Լճն, այլք գրեն ՚Լճան : Եւսիք զգանա-
լան ամրոցս, որք ՚ի լէ. գլ. ստեփ. օրպէլ. ՚ի բաղմաւ
բաղանն յիշատակին. * Եւրոց պակուցեալ ոմանք ամա-
ցան յանառիկ ամուրսն ՚Լադաց ։ ՚Լ Ժ. դարու՝ յա-
նուն այսր գաւառի կանգնեցաւ Թագաւորութի՝ զորմէ
գրեցաք ՚ի վեր անդր :

Ինչոքէրդ : Եւ ասն այսր տեղւոյ այսպէս գրէ օրպէ-
լեանն ՚ի գլ. Գ. * Եւս ամուրք անառիկք ՚ի սմա (այս-

(1) Առ ստեփ. օրպէլ. ՚ի գլ.
ԷԲ. յիշատակի՝ գաւառ Բաղ-
մա (այսինքն՝ յետ ձեզ.
Բաւականի) անձազանդ
եղեն
գաւառն Բաղկանայ (Բաղակա-
նայ) հրամանի և օրինաց բարանայ
(պարսկի), որոյ եկեալ ձեռն
տուութի արագասայ ազանեցոյ՝
կոտորեաց սաստիկ և անողորմ
զգառան Բաղկանոս, և մա-

լեաց մինչ ՚ի կանայս և մասագ
մանկութիս : Եւ այս գաւառ ՚ի
խորագրի նոյն զլիսոյն կոչի Բա-
ղմալան, որ մեզ Թուի լինել
ոչ Բաղաց գաւառ սիւնեաց, այլ
գաւառ տղուանից, որ ՚ի ապ.
աշխարհագր. խոր. և ՚ի միւսմ
ձեռ, գրի Բաղմալան : Եւսլուսմ
Բաղմալան, և ՚ի միւսոսմ՝ Բաղմա-
լան :

ինքն 'ի սինիս), որ 'ի մարդկան հնարից հեռացեալ են, բայց միայն թէ տէր մատնեցէ. (Նաղարերդ՝ որ և մի ամն 'ի շարմիցն սիսական Նաղակ անուն առեալ զայս գաւառ մասն ժառանգութե, չինէ զքարն Նաղակու ամբոցս, որ և կոչի Նաղախի տը, և ամրացուցանէ զդերդն, և կոչէ Նաղախերդ. և գաւառն յիւր անուն կոչեցաւ Նաղայ Գաւառ 11:

11) Են այս Նաղարերդէ՝ որ աւ յոհ կաթուղիկոսիկոյի Միջոյ Բաղայ. և էր ամենք քան զամենայն բերդս սինեաց նահանգին, վասն որոյ տեսանեմք 'ի պատմութե՝ զի յամենայն նուագի յորս փախել ինդրէին ընակիւք երկրին, 'ի ամա ամրանային: Եւստ ամրացան ընակիւքն, և անդսկ իշխանն նոյ յետ կողոպտելոյ զսիրտն, աւստի շապուհ արքայ պարսից երիցս անգամ ամենայն զօրօք յարձակեցաւ 'ի վերայ բերդիս, և երիցս կոտորեցաւ. որոյ 'ի կամին չորբորդ անգամ 'ի վերոյ յարձակել մեծամեծ նախարարք պարսից անկեալ (ասէ տեփ. օրպէլ. 'ի գլ. 13.) առաջի շապոյ, * Մշտեցին մի ևս պատերազմել ընդ ան պարտելի ամրոյին Նաղարերդու, և տալ կոտորել զաբեայն գունդս 11: Եւստ ամրացան և սիսական տեարք յերեսաց բուղայի, որ հրոսակս առաքեալ էր ըմբռնել զնոսա. * Նայց յուրվք 'ի տերանցն կուսակալաց (ասէ յոհաննէս կաթուղիկոս) յանառիկ ամրոցն Նաղաց դիմաւք հաւաքեալ փրծանէին 'ի ձեռաց նեղւայն 11:

12) Շէ. Թուականին (յամի տն 1126.) ասէ օրպէլեանն 'ի գլ. կմ. ասիր հարոնն եկեալ էառ զՄարն Նաղակու որ էր վանք. յորում 'ի գաղթել գաւառականացն՝ դան ձեալ էին զոսկի և զարծաթի սպասս եկեղեցւոյն, և այն ամենայն մասնեցան 'ի ձեռս Թնամեաց. * 13) 'ի ոժթ Թվին (յամի 1170. ասէ 'ի նոյն գլ.) կրկին բարկացաւ ամ Նաղաց աշխարհիս, և սինեաց նահանգիս, և զապաւնն ամենեցուն և զտեղի ապաստանի զանառիկ աւմուրն զՆաղարերդ մատնեաց 'ի ձեռս իսմայէլի . . . որբողում զօրօք եկն և ոչ կարաց հնարել ինչ. ապա պատրուղ բանիւք խաբեաց զպարզամիտ արտ քրիստոնեայս ալաղուաց, և նորօք նախ առ զՄարիոյ, և ապա 'ի գիշերի ամուռ արամբք գողացաւ զՆաղարերդ, և առեալ կոտորեաց սաստիկ. և զի վասն անառիկ ամրութե յաւմենայն վանորէիցն անդ էին կուտեալ զորբութիւն և ըզգրեանս և զպառ եկեղեցոյ, ևս առաւել զանհամար և զաննման որբութիւն և սպասս եկեղեցոյն տաթեոյ՝ փար

Թամ և հարուստ աթոռոյն. խաչ և վարարանք յոսկոյ
և արծաթոյ, և անդին ակամբք և անհուն մարգարտով
ղարդարեալ, և կտակարանք յալովք՝ որք Թուով աւելի
քան զԺԸ. զորս ամբարեալ էին անդ, ամենայն առհա
տարակ գերի վարեցան, և ցան և ցիր եղեն ընդ երես
աշխարհի ॥

Յիշէ զՎաղարշերդ և վարդան աշխարհագիր ըստ եր.
կուց օրինակաց։ Մտի էր և վահան կաթուղիկոս՝ որ
հալածեցաւ յաթոռոյն 'ի վասպուրական։ Մտն սորա
կայ մինչև ցայժմ՝ Սողոմոն կուցեալ 'ի գաւառակա
նաց։

ՅՀԱՆՆԱ ՎԵՆ։ Յիշատակէ զայս վարդան, որ գրէ՝
Թէ ջմանէր իշխանն հայր նոր վահանայ * Ընեաց զա.
մենապայծառ ուխտն Յոհաննու վանս՝ առ ստորոտով
անմատոյց զղեկին բազայ ॥ (1) ։

'Ի Յոհաննու վանս առ գրան տաճարին Թագեցաւ
և Բ. սմբատ Թագաւոր սիւնեաց, որ էրրորդ յաջորդ
էր նախկին Թագաւորին բազայ սմբատայ, խրպէս դնէ
օրպէլեանն 'ի գլ. ծիծ։

(1) անազան շինուածս կառուցին աստ սենեքարիմ՝
հինգերորդ Թագաւոր բազայ, և քոյր նորա շահան.
դուխտ, զորոց գրէ ստեփ. օրպէլ. 'ի նոյն գլ. * Վա.
գում արարին արդիւնս և շինուածս երեւելիս 'ի վանսն
Յոհաննու ॥

Յիշատակին ուրեք ուրեք 'ի գիրս Նստակոպոսունք
Յոհաննու վանից, որպէս 'ի չծդ. Թովն հայոց՝ Յոհան
նէս եպիսկոպոս. և այլուր յիշատակին Վարապետ և
Վարրիէլ եպիսկոպոսունք։ Եւ 'ի ԸԺԺԺ. Թովն 'ի յի.
շատակարանս ինչ գրոց, Յոհաննէս բարունապետ Յո.
հաննու վանից։

Ընէր։ Մնանի յայտմ գաւառի՝ որպէս յայտ է 'ի
բանից օրպէլինին. * Վաւ զտեղիքս զայս աւանդեցի
(ասէ շահանդուխտ դուտոր վարազտրդատայ գահերէց
իշխանին ազուանից՝ յիւրում կաակի,) որ եկեղեցոյն
(տաթեղ) ամենայն ձորովս, որ 'ի Ընհերս սահմանն
'ի վեր, մինչ 'ի Վիթաթ գետն ։ Վաստեղի էր ձորա.
վայրն բնակութե նորին շահանդխտայ. իսկ ձորավայրն
բնակութե նորին՝ եղև 'ի բազայ սահմանի, ըստ սրում

(1) Չիբուծի Թովաննու վա. ին. որ պակասի 'ի մարում օրի.
նից պատմ. ստեփ. օրպէլ. 'ի գլ. նախի։

դնէ 'ի վերոյ օրպէլեանն, և որպէս գրէ նոյն ինքն շա-
հանգուխտ ասելով. * Եւեալ 'ի սահմանս Բաղաց 'ի
զլուխ քարիս՝ ընդ օր անցանէ ճանապարհն, և սոջս յան
կարծակի պատահեցան ինձ խմայելացիք, որք վառն համ
սաւոյ զեղոյ խմոյ կամէին յափշտակել զիս . . . և դար
նուցեալ զերասանակ երիվարին Թուեայ լը քարս. և ապա
յահագին շնամանէ հողմոյ և աներեւոյթ զօրով իջայ
իւր կառօք ընդ խորովիւն ձորոյս՝ ես և երիվարն իմ
աննշաստ. (1) Զայն ձոր շինեաց նոյն շահանգուխտ մատուռն
և խցիկ, ուր ձգնուիմք եկաց զամենայն ժամանակս կե-
նաց իւրոց զամս երեսուն. ժողովեաց առ ինքն և այլ
կուսանս, և անդ Թաղեցաւ (2) Եւեալ ցայժմ գոյ Ըն-
հեր զիւզ մերձ 'ի տաթէ:

Եւեալ. Եւեալ՝ զոր ջմանչէր իշխան ոմն սիսական ետ
'ի նր խաչն տաթէոյ, փոխանակելով ընդ այլում գեղջ՝
զորոյ զվճիռ պայմանին բերէ ստեփ. օրպէլ. 'ի գլ. խ.
* Եւեալ. Թմականուռն հայոց՝ 'ի ժամանակս անապա-
տիւ և հագեոր նն սողոմի (3) սիւնեաց եպիսկոպոսի,
կամ եղև ինձ ջնանչերի՝ անապահ նն սահակայ սիւնեաց
նն որդոյ՝ զիմ գէն մի որ 'ի բաղու գաւառի Ըրուքս
անուռն . . . փոխանակել ընդ Եւեալ շինոյն . . . Ըրք իւ-
խան էր դուք նր սողոմնն աւտել և ժառանգել զայդ շինոյ.
Ըրքս իւր սահմանօրդ բոլորովիմք, ծառովք և այ-
դովք, գետով, և ցամաքով, արաւաւորք և մարդք,
ջրաղացովք և պարտիզօք, եկեղեցեաւ և այլ շինուա-
ծովք . . . Եւ սահմանոյն այս է Ըրքսայ (Ըրքսայ)
յարեւելից կողմանէ . . . դրախտ է նոյն սր խաչիդ սահ-
ման, և 'ի հարաւոյ կողմանէ հին ջրաղացովք է մինչև 'ի
Եւեալ սահմանն. և ընդ հիւսիսոյ կողմանէ Կաթարայ
սահմանոյն, և արքունի նեպակոյն, որ էր Ժ. գրամ:

Եւեալ. Ըն՝ զոր քուպղիդուխտ դուստր վասակայ
սիւնեաց նն՝ քոյր փիլիպէի, և կին հրահատայ՝ պարգե-
ւաց 'ի նր խաչն տաթէոյ, զորոյ զպայման վճարին բերէ

(1) Զայս անց պատմ. ստեփ. օրպէլ. 'ի գլ. Ը. Իսկ 'ի գլ. Ը. պատմ. զանցս որք եղեն 'ի յ. Թուականին (յամի 921) յոր մէ յայտ է Թէ շահանգուխտ էր յեւս Թ. դարու. և 'ի սկիզբն տառնէրորդին, Իսկ. րմակիւք Ընչեր գեղջն յիշատակին առ ստեփ. օրպէլ. 'ի գլ. խ. 'ի պալ.

մանագիրն քուպղիդուխտ. * Եւ գրեցի յԺ. Թմականուռն հայոց, վկայութիւն իմ եզրորդեացս . . . և ամենայն Ընչերեցեաց ॥

(2) Սեական հողմն յառուկ անուանս Սողոմնն ուրեք 'ի գիրս օրպէլինին գնի կրճատմամբ Սա- զոմի, փոխանակ գրելոյ Սողոմնին:

ստեփ. օրպէլ. 'ի զԼ. Խ. որ գրեցաւ 'ի Թովին յԺԳ. (յաւի տն 867.) * Ըն մի Սաճանուն 'ի Սաղաց գաւառի, որ նախ տն անդնէրէհի սիւնեաց տն և իմ եղբոր՝ Ինձ էր տուեալ... ետու ես քուպղիդու իստ զայդ շէնդ լեռամբ և դաշտով, մարդով և արտով գետով ջրով և ցամաքով, ծառովք և անկովք 'ի Կր իսաղ, և 'ի Կր օղոմոն սիւնեաց եպիսկոպոս ॥ Սինդե ցայժմ է այս շէն՝ Ս-ը ձայնեալ, առ ջրով մերձ 'ի տալմե:

Սրաւ, և Սայն: Սուրին լինել 'ի քաղաց գաւառի, զի գրէ ստեփ. օրպէլ. 'ի զԼ. Կն. * Ս. շճ. Թովանին առաւ Սրաւն և 'ի շճ. Խն՝ առաւ Ս. շէն, և գրեցաւ խտրովիկ իշխանն, և 'ի սուր սուսերի մաշեցան քաղմու. Թիք քրիստոնէից, և բնալին յաւեր անցաւ տունն բաղաց ॥ Սրաւն Թուի կոչեցեալ յանուանէ ընթերակա վոսակին Սրաւան. իսկ վոսակն այսպէս կոչեցեալ՝ առ որոտաձայն ընթացից իւրոց. զի որպէս դնէ 'ի զԼ. ԼԹ. ահագին կարկաշմամբ հոսի այս վոսակ երասխայ: Յիշա տակի Սրաւն առ եղիշէի ('ի Թղթ. 67.) ընդ ամուրս հայաստանեայց: Սինդե ցայժմ կայ այս գիւղ. զորմէ տես 'ի նոր հայաստան. Թղթ. 273:

Սայն սնի և բերդ, զոր և 'ի զԼ. Կ. ստեփ. զասէ ընդ ամուր բերդս սիւնեաց՝ կոչելով Սայնոյ Բերդ: Սառ զայստսիկ յայլազգեաց ամբատ օրպէլեանն որ 'ի ԺԳ. Պա. բուն, զորմէ գրի 'ի պատմութե օրպէլեանց 'ի զԼ. Կ. * Սառ և Թափեաց զերկիրն Սրաւնայ բովանդակ՝ մինչ 'ի սահմանն Սարգսոյ, և Սայնոյ (փոխանակ գրելոյ Ս. շէնոյ), յորում և կայր ընդ աւեր՝ աթոռն սիւնեաց տալմե ॥ Ս. սահմանին բղենոյ էր մենաստան՝ Սրաւնոյ ձայնեալ, զորմէ տես 'ի միւս՝ Սրաւնոյ 'ի վայոյ ձոր:

Ս. աղանդաւ Գեղ: Ս. տի էր յովհանն որոտնեցի, ըստ որում վկայէ Թովմա մեծոփեցի յասելն. * Սովհաննէս մականուն կախիկ. . . գողով 'ի գաւառէն Սրաւնու 'ի գեղջէն Ս. աղանդնու ॥

Յիշատակի առ նորին Թովմայի և Ս. սնի վաղանդաւ, կամ Ս. աղանդաւ: * Սողովեալ (ասէ վասն գրիգորի տա. Թեազոյ), զբազումն յաշակերտաց իւրոց... զգալուտան 'ի Ս. աղանդնու (1) Կր կարապետէն. . . զյովհաննէս 'ի Ս. աղանդաւ վանիցն ॥ Ս. Սալ նախ քան զմեծոփեցին, նաեւ

(1) Սալ օրինակ ունի 'ի Վ. Ս. Ս. աղանդաւ Գեղ: Ս. տի էր յովհանն որոտնեցի, ըստ որում վկայէ Թովմա մեծոփեցի յասելն.

առեփաննոս օրպէլ. 'ի գլ. կբ. յիւէ զայս մենաստան, կռ
 շելով Ս աղանդին ձեռք:

Տաթև. Լուեցաւ այսպէս յանուն եւստաթէոսի առա-
 քելոյն՝ որ ըստ յայտնաւորաց ('ի ճ. մարտի.) էր յա-
 ռակերտաց նոյն Թադէոսի առաքելոյն: Օպայ անուն
 քանդի բազում ուրեք գրեն Ստաթէ առաքեալ, որպէս
 յայտնաւորս ('ի 27. ապրիլի. 'ի չորս տեղիս,) և առ
 Թովմայի մեծափեցոյ ('ի պատմ. ձեռնագրութե կիրա-
 ճութս կաթողիկոսի.) յայտնանէ կրճատմամբ՝ անուն տեղ-
 առջն կուեցաւ Տաթև, որ ուղղագոյն ևս առ նորին Թով-
 մայի գրի նաև Ստաթև:

Լ. գիւղ, և 'ի նմա մենաստան մերձ յորտան առ գե-
 տակաւ նորին, որ 'ի բանից աստի ստեփ. օրպէլ. 'ի գլ.
 27. երեկ լինել 'ի Նաղթ Սաւառի: * Ստեալ (շահան-
 դուխտ) 'ի բաղաց սահմանն՝ երթայր 'ի Ճանապարհն
 յանրոյթ տեղիս. . . յորում էր փրթուած քարի մի առ
 հազին խորութիւն, որ իբր յանդունդս հայեր՝ հանդեպ
 մեծի հայրապետանոցին հաթեոյ: Եւ ստորեւ. * Լ. Գ. Շ.
 'ի սահմանս Նաղաց 'ի գլուխ Վարիս ընդ որ անցանէ
 Ճանապարհն: Լ. յա Վար է վերոյիշատակեալ քարն զոր
 եղ հանդեպ տաթեոյ. և 'ի բանիցն (որ 'ի գլ. լծ.)
 երեկ լինել 'ի վերջին սահմանս բաղաց: * Եւ եր տեղին
 (ասէ վասն տաթեոյ) հեռի յամենայն հինից Թշնամեաց,
 զի միջոց էր աշխարհին. . . և ամրացեալ 'ի միջ երկուց
 զահայիցն Սիւնեաց և Նաղաց || (1):

Օ գեղեցկութիւն գրից սորա այսպէս ստորագրէ օրպէ-
 լեանն 'ի գլ. լծ. ուր ասէ. * Եւ լին և բնակեցան աս-
 տէն ('ի տաթեւ) 'ի գեղեցկաւայր տեղւոջ, որ իբր ըզ-
 բարձր գիտանոց հայի ընդ արեւելս 'ի բազում գաւառս՝
 հանդեպ լեռանցն զիգափայտու՝ ուր բազմութիւնս
 վկայիցն հանգուցեալ կան, յոյժ առողջասուն: Եւ

(1) 'ի բանից վարդանայ աշ-
 խարհագրի երեկ լինել սահմանա-
 կից արցախայ, զի գնէ զայն 'ի
 փոքր սիւնիս, որ մեզ Թուի լի-
 նել արցախ, որպէս նշանակեա-
 ցուց յիւրում տեղւոջ: * Մեծ
 սիւնիս (ասէ) և փոքր սիւնիս,
 ուր կայ ամուստաթէի առաքե-
 լոյն՝ որ հռի Տաթև: Եւ Ուր կարէ
 լինել ըստ ամենայնի 'ի փոքր սիւ-
 նիս՝ այսինքն արցախ, զի զտա-

Թև այլուստ գիտեմք լինել 'ի բուն
 այսինքն 'ի մեծ սիւնիս, ապա հարկ
 է լինել 'ի սահմանակցութե անգ
 սիւնեաց և արցախայ, կամեցեալ
 զվարդան միտքանել ընդ այլոս
 Սահմանակից արցախայ լինել
 յայտ առնէ և ասեփ. օրպէլ. որ
 զտաթե գնէ՝ Հոսեփոյ վերանջ գի-
 ղախոյս: Եւ իսկ զգիղափայտ՝ վար-
 ցան աշխարհագիր անարկէ լինել
 յարցախ:

վայրն հարթահասակ, չըջապատեալ բարձր և սուր լե-
րամբք իբր կարակնակերտ կիսաբոլոր. առաջի վանիցն՝
ձորը և խոխովն խորագոյն յոյժ, ընդարձակագոյն և զե-
ղեցիկ, ընդ որ անցանկ, ահագին զրդընմամբ պետն
||րոտան. և ձորն այն լի այգետանօր, և զրախտացեալ
զանազան բուրաստանօր: Եւ էր 'ի տեղին 'ի վերայ բարձ-
րագոյն քարին՝ եկեղեցի խրթին անտաշ վիմար կրաշա-
ղախ ձուլեալ յոյժ 'ի հին ժամանակաց՝ յաւուրց անտի
նքն ներսիս և օտհակայ, և սակաւ կրօնաւորք մշտաջան
ճգնութիւն բնակէին 'ի նմա 11:

Հետ ժամանակաց այս մենաստան՝ որ էր անշուք, և զե-
աթուռ մեծորապօլտին սիւնեաց. այլ թէ յորում ժամա-
նակի եղև առաջին բնականաւն նոցա յայտմ տեղաշ,
* ||' ծանեայ (ասէ ստեփ. 'ի գլ. 15.) միայն ('ի ժա-
մանակաց) փն գէորգայ (սիւնեաց եպիսկոպոսի, որ էր
'ի սկիզբն թ. դարուն.) և այսո՝ գտան նշան, և կացի
ծանօթ ամենայն արպիստութեց նոցա: Եւ զառաջինն
(ասէ) ոչ գիտեմ, զի ոչ գոյր յիշատակ ինչ. բայց զե-
տեմ, զի բազում ժամանակօք բնակեալ էին անդ 11:
(1) այսմանէ գրեցաք երկարագոյնս 'ի ներածութե նա-
հանդիս. տես անդ:

'ի գալն 'ի տաթև եպիսկոպոսաց զառաջինն՝ բերին լի-
ւորեանց բազմութիւն յիշարաց նք, զորս թուէ օրպէլեանն
'ի գլ. 15. ուր ասէ. * Եւ արդ խնդրեաց յիշաանացն՝
եպիսկոպոսն սիւնեաց զտեղիս զայս, եկին և բնակեցան
'ի սմա. բերին և զմծամուխ նք նշանն՝ որ կր 'ի կենա-
բար փայտէն, բերեալ 'ի յունական աշխարհէն. և ըն-
ձեռեալ եպիսկոպոսացն սիւնեաց 'ի պահպանութի վիճա-
կելոյս սոցա առաջին իշխանացն, և հանգուցին 'ի նք
եկեղեցոջս: Եւ զին և աստ զմծընկալ լաւն բարկենեան՝
որ 'ի վասակայ որդւոյ բարկայ որդւոյն անդոկայ կաղ-
մեալ էր յարծաթոյ 'ի չափ հասակի առն միոյ. և օնելը
յինքեան մասն 'ի փրկական փայտէն. բերին զնշխարս
առաքելականս և հայրապետականս 'ի զլիաւոր և յե-
րեւելի նքն՝ զորս հաւարեալ էին անթիւ բազմութեամբ
յիշխանացն՝ որք ընդ նքն գրիգորի և ընդ նքն ներսիս
զնացին 'ի կեսարիայ և 'ի մեծն հռոմ, և յայլ և այլ ժա-
մանակս՝ որք բազում փափազանօք ժողովեալ էին: Եւ
որս և էր նշխար մեծին յօխմանու, և ստեփաննոսի նա-
խափկային, և ժա. առաքելոյն, և նքն գրիգորի, և ոջ
նքն հռիփոսիմեայ նոյն մարմնովն, և այլ բաւում որոց

մեկ՝ որ էր իւր սեպհական, կրեալ զիր պայմանի
 յսօրինակ. * չեղեք իւր և իննսուն երեք թվականու-
 չայոց՝ որպէս կամեղև ինձ փխիպէի որդոյ վատակայ
 նեաց տն՝ ետու զՏաթև վասն իմ հոգեացոյ ի ձեզ ի
 ք դաւիթ ... ամենայն սահմանօք լերամբ և դաշտիւ,
 քօք և ընկոյզօք, մարգագետնօք և քաղաքանաւ, և
 ինչ համարեն սահմանք են. և մի որ իշխեսցէ յետ իմ
 ցման՝ իմ որդիւր կամեղաւորք, կամ միլ խոստակդարք
 և այդոցանել զայդ զիւղդ յայդ եկեղեցոյդ և ի նք
 լեզ ॥

Ի վերայ այսոցիկ պարգևաց՝ յաւել շինել ի տաթև
 եկեղեցի. * Շինէ (ստէ օրպէլ. ի նոյն լթ. 41.)
 եղեցի մի գեղեցկալէն մերձ Տին եկեղեցոյն ի հարաւոյ
 մանէ՝ յանուն նր լուսաւորին գրիգորի, և ինչն վախ-
 նեալ զնի անդէն ի գրանն ... և այս լինէր միլ. թվա-
 յին հայոց ॥

Յեա փխիպէի զարդարեաց զՏաթև սողոմնն եպիս-
 փոս սիւնեաց՝ (որ ի ժամանակս զարարիայ կաթու-
 րոսի.) զանազան կարգօք, ստացուածովք, և պար-
 ելով զնր խաչափայտն կազմաւ յսկոյ, և յեռեալ
 սմբ և մարգարտով, զորոյ զխշատակազիրն բերե-
 ի. օրպէլ. ի 41. իս. * Շնորհիւն նոյ այս իմ ձեռին
 է՝ տն սողոմննի սիւնեաց եպիսկոպոսի, որ յառաջ
 մանակաց զիրւոյ խաչովն՝ տն գեորգայ և նր նշաւ
 հոգեցատուրին արարեալ, զինչ պատճառօք և էր՝
 յափշտակեալ էին. յորժամ յաջորդեցայ ի նք յա-
 ռս՝ ստացայ ինձ զանճնկալ նք նշանս յաղագս տա-
 սեալ հոգոյս իմոյ փրկութե. և առի զՏաթև ի հա-
 տայ սիւնեաց տն ի գրիգորոյ որդոյն ... զնեցի ընդ-
 լար և երկերիւր դրամի, և նք նշանիս հայրենիւր ա-
 յի ... Սահման Վարդապետոյ այս են. որ իւր ձեռնաւ
 իդ գրած են, և Ղաթին շինին առաջ, և էր 7. դուր
 իր. Լու արդ՝ իրաւոյ անբոս գրիգոր վասակայ որդի
 ոյ եմ ես ... ես գրիգոր երեց ի Տաթև ... արիտողոմ
 երդկաներեւոյ ... միջմիկ ի Վարդապետոյ վկայենք ...
 դ՝ որ այս հաստատուն վճռոյս Վարապետոյ և Ղաթ-
 Ի (այսինքն է Ղաթնոյն) հակառակ ելանէ, ի յայ և
 ք նշանիդ դատապարտեալ եղիցի ... և. Թվիս է ॥
 ակ յաջորդն սողոմննի յովհաննէս եպիսկոպոս սիւ-
 ոց զՏին եկեղեցին Տաթևոյ՝ որ էր փոքր և խախտեալ
 ի բազում ժամանակաց նաև ի շարժմանէ՝ խորհչր

նորոգ կառուցանել, անսպասուած համարելով այնպիսի հայրապետանոցի՝ Լեւոնի Դ-ի Կոնստանդնուպոլսէ Ընտանիքի տեսիլ. օրովէլ. 'ի զԼ. իմ: Եւ մինչդեռ տարաւ կուսեալ կայր վստմ ծախուց, հրեշտակ նմ ասի՝ Երկր կին տեալեամբ քաջալերեաց՝ ձեռն արկանել և շինել յու նուն նրց առարելոցն պետրոսի և պօղոսի, զծեալ նաև զսեղին: () այն լուեալ և տեսեալ բազմութե իշխանացն սիւնեաց, բացին զցանձա իւրեանց 'ի ծախս պիտոցից, և այնպէս լրացուցին ձեռամբ նորին յովհաննու եպիսկոպոսի, որ 'ի վերայ եկեղեցւոյն գրեաց զպիտաւ կարանս զայս. * () Յամի յորում թվականն հայոց յիւղ էր, և զատիկն 'ի նաւասարդի ինչ. ես տէր յովաննէս որ երկրորդ կարգեցայ եպիսկոպոս սիւնեաց՝ զկնի իմն սողմնի՝ արարի սկիզբն շինուածոյ եկեղեցոյս. և այնպէս կատարեալ զեկեղեցին կամար երկնանման կմրէթայարկ ձեմարան իմն հրեշտակաց և քաւարան մարդկան. 'ի տաշածոյ վիմաց և 'ի քերածոյ քարանց զաղատոտաշէն իմն յարմարեալ ակնախառն տեսողաց, 'ի ձ. կանգնոյ բարձրութի նորա, և 'ի ինչ. կանգնոյ երկայնութի նորա, և 'ի ինչ. կանգնոյ լայնութի նորա, ունելով յինքն զ. խորանս՝ բայց յաւագ խորանէն:

Եւ ըստ սողոմնեան յարկին, և կամ զօրաբաբէլեան՝ կառուցեալ 'ի միջ տանն ք սիւնս հրաշակերտս... որք հաստահեղոյս իարսիօք, և բարձրաբերձ գեղեցկադիր թակաղաղօք պարարարձեալ ունին զահագին թանձրութի երկնամեղուն քարակարկառ յարկին. և այս 'ի խորհուրդ հուրդ ք զլիաւոր առարելոցն պետրոսի և պօղոսի, յորոց նշխարացս եղան 'ի ներքոյ սեանցս, և բազմութիւն նրց նշխարաց անդ զումարելոցն առաբելոց, հայրապետաց, մարտիրոսաց՝ եղան 'ի հիմունս և յանկունս եկեղեցոյն ||:

Եւ յա յաւելու տեխնանոս օրովէլ. * Եւ զայս իսկ աւարտեալ զամս մետասան՝ կանգնէ և մերձ եկեղեցոյն հանդէպ դրանն հարաւու՝ սիւն մի զարմանալի յանուն նրց երրորդութեն 'ի մանր քարանց պատուածեալ 'ի չափ Լ. կանգնոյ. պարսպի և զեկեղեցին սրբաբարով. և ապա զվանսն կոփածոյ քարամբ: Եւ զի էր նիստ տեղոյն անյարմար, հարթէ զթանձրութի գետոյն (գետնոյն,) և խորութի վայրն բարձրացուցանէ կրաշաղաղ որմովք: Եւ ինչ. և զգաղտանոցս գեանախորս 'ի ներքոյ վանիցն ծածուկ ընդ երկրաւ՝ բազում տունս և դարանս 'ի պիտոս

Եկեղեցոյն : և հարձեալ հաւատարեալ զվայրն, և սրբաշէն տրապիզս և գործատներս, համբարանոցս և սրբատունս և գրանոցս. և ՚ի դրան եկեղեցոյն տուն աղօթից և տեղի դամբանի իշխանաց և եպիսկոպոսաց սինեաց : Իհա զայս ամենայն կազմած յօրինուածի մեծի տան հայրապետութե հոգացեալ և աւարտեալ՝ արար ցանկալի հեռաւորաց և մերձաւորաց բոլոր յոստանս աշխարհի ։

Ի նաւակատիս նորա ժողովեցան սմբատ Թադաւոր այլովք իշխանօք, յովհաննէս կաթողիկոս յաջորդ մաշտոյի, գաղիկն. Թադաւոր վասպուրականի իւրովք իշխանօք և եպիսկոպոսօք, սիմէոն աղուանից կաթողիկոս իւրովք եպիսկոպոսօք և իշխանօք, և բազմութի իշխանացն սինեաց : Հայնմ ժամանակի պայծառացաւ ի միայն շինուածովք, այլև լի էր՝ որպէս ասէ անդէն օրպէլեանն, * չորամայոյց փիլիսոփայիւք երաժշտական երգոց, ճիս էր և վարժարան դպրոցացն վարդապետական կրթութիւն. նաև արուեստաւորք նկարչացն և գրողաց անհամեմատք ։⁽¹⁾

Իայց յեւս անդ Ժ. դարուն իսմայէլացիք զեկեղեցին կործանեցին, և զվանսն տաթեոյ այրեցին, զորս վերստին շինեաց միւս յովհաննէս եպիսկոպոս սինեաց, զորմէ պատմէ ստեփ. օրպէլ. ՚ի գլ. ԺԷ. Եւ ՚ի ՄԶն անդ ԺԲ. դարուն՝ սենեքարիմ Է. Թադաւոր բաղաց, և բոլոր իւր շահանդուիտ՝ * Իւղուս պարգևս և ժառանգութիւն ընծայեցին ՚ի նր մայրաքաղաք աթոռն ՚ի Տաթեւ ։ Ըստ որում գրէ օրպէլեանն ՚ի գլ. ԺԺ. :

Իւր ՚ի ԺԳ. դարուն սմբատ օրպէլեան նորոգեաց զաւերեալն զՏաթեւ. իսկ տարսախճն օրպէլեան նորոգեաց զեկեղեցի նորին, առ որոյ դրամբ Թադեցաւ և այլուզ խաթոռն կին տարսախճի՝ ըստ որում պատմի ՚ի պատմ. օրպէլեանց ՚ի գլ. Է. և Ը. * Սա՝ (այսինքն տարսախճն) զարդարեաց զմեծ եկեղեցին Տաթեայ ՚ի սպասս և ՚ի ըգգեստս զեղեցիկս. և ետ ՚ի նր եկեղեցին զվաղնջուց յափշտակեալ ժառանգութիւնն, զհօծիս իւր սահմանաւ, զճոյր իւր սահմանաւ, զլուր իւր սահմանաւ, զիւր

(1) ՚ի յիշատակարանիւ ընծան գրոց տաթեացւոյն՝ որ է հարազատ ձեռագիր Թովմոյի մեծօփեցւոյ գրեալ ՚ի պծէ, յիշատակի ՚ի

տաթե եկեղեցի նր նոճածնի. լի առի. ՚ի նր ուխտս Ստաթեի նր առաքելոյս. և Սք նոճածնիս, և Սք գրեգորիս ։

ձեռատունկ այգին 'ի խառփեք, և զԲէթէլեմս իւր սահմանուն, և գրէ ինքեան զարձան յիշատակի 'ի վերայ սեանն հարաւայնոյ՝ որ ունիւր օրինակ զայս:

Ի Լ. յա գիր յիշատակի և արձան անջնջելի՝ և իմ հարաւայիձիս իշխանաց իշխանի որդւոյ մեծի լիւարաւի՝ եղբօր սմբատայ մեծի իշխանի և կողմնակալի այսր նահանգի... 'ի դրանին բարկուշատայ՝ մինչև ցոահմանն ըջնոյ. միաբանեցայ հաթեայ տը առաքելոցս. և ետու զիմ հոգւոյս մասն 'ի յիմ սեպհական ուխտս 'ի տը եկեղեցիս՝ զիւզս Դ. զոր լուեալ էար 'ի հին ժամանակաց՝ ժառանգութի լեալ սորին. 'ի Շ նշեր զլիտսն աւան սահմանօք իւրօվք՝ լերամբ և դաշտիւ. 'ի խոտագետ զմեր ձեռատունկ այգին. և զՅուր իւր սահմանաւն՝ լերամբ և դաշտիւ. զՀաթիս իւր սահմանաւն, զորոյ զկէան գանձադին էի արարեալ, և 'ի Ռորտի զԲէթիւլանս իւր սահմանաւն... Լ. այսմ վճուոյս է վկայ տէր սարգիս նորա վանից եպիսկոպոսն... Լ. տարսախձս իմ ձեռագրովս հաստատեցի զընծայս... || : (1)

ՁՈՐՔ, ԻՄ ԳԱԳԱՆ:

(1) Սմանե այսպէս գրէ Ետեփ. օրպէլ. 'ի գլ. Դ. * հասներորդ (գաւառ սիւնեաց՝ է) Ձորք գաւառ. ունի զանմատոյց ամուրն Ռաղաբերդ, և այժմ կոչի կապան || Այլ ամուրն Ռաղաբերդ՝ կոչեցաւ կապան, զի զայս 'ի կա. գլ. յայտնի որոշէ 'ի կապանէն. այլ Ձորք գաւառ, որ յայտ է թէ սակա ունելոյն նեղ և անձուկ կիրճս՝ կոչեցաւ 'ի վերջնոյ կապան, որ է անուն սովորական առ յետագայ պատմագիրս:

Ի՞նչ 'ի թէպէտ յայս բան զՌաղաբերդն դնէ 'ի կապան, կամ 'ի Ձորք գաւառի, տակայն ստորև յայտնի դնէ լինել յայնմ վայրի՝ յորոյ անունն չընկայ սահմանն և գաւառն կոչեցաւ Ռաղաց գաւառ, որով և Ռաղաբերդ լինի 'ի Ռաղս՝ զէթ 'ի նախնի ժամանակս. օրպէս

(1) Այլ 'ի մէջ անդ ժէ. գա. բուն 'ի ներքոյ հաթեաւ, և բուն օրպէս գրէ ընդարձակօք սաժուելի 'ի ինչ. * հաթեաւ աւազառն մեծ շարժեցաւ 'ի տե. զւոքէն Ի. վտաւանաւ. յետոյ յա. կոր կաթուղիկս բերեալ զմիս,

բանն 'ի ներքոյ հաթեաւ, և անդ հիմարկեաց զանապատն և զեկեղեցին. բայց յետոյ աւարտեաց զայն արիստակէս վարդապետն ||:

և անուանց մերձաւորութիւն քաղաքին և գաւառին՝ զնոյն յայտ առնել⁽¹⁾։ Իշւ որպէս ինձ թուի 'ի բանից օրպէլի-նին 'ի գլ. կն. Իշւան կուէր սովորաբար յայնմ վերջին ժամանակի⁽²⁾ ոչ միայն Զորք գաւառ, այլ նաեւ Վաղք գլխ ըստ մասին. իսկ իշխանութիւն կամ թագաւորութիւն որ ձգէր 'ի Վաղք և 'ի Կապան՝ յաճախակի կուէր յա նուն Վաղաց. վասն որոյ գրէ յայն գլուխ. * Հիւսիս յա րում էր թիվանն հայոց շճք. եղև սկիզբն աւերածոյ Կապան գաւառի, և ամուր աշխարհին Վաղաց, և սպառ ելոյ տէրութեանցա թագաւորաց և իշխանաց։ Եւր Վաւառ կուէ զԿապան, և Իշխարհ զՎաղք վասն տէրութեան, և զերկասինն իբր մի համարի. քանզի և երբեմն մի և նոյն իշխան տիրէր երկոցունց՝ որպէս դնէ նոյն ստեփ. օրպէլ. 'ի գլ. լլ. * Այլ յաւանայր և յայնմ աւուրս (յաւուրս նոր ստաիկանին, և շահանշահ աշտոյ աբքային,) համազգի սոցին իշխանացս 'ի սիսական տոհմ՝ ձագիկ մեծ իշխանն ամենայն բարեպաշտութիւն, որ ունէր 'ի բաժնի զՎաղաց գաւառն և զԿապան քաղաք։ Տես և ստորեւ զբան ստեփ. օրպէլ.

Իշւան։ Իայրաբաղաք բերդաւոր իշխանութեւ բաղաց, զոր էառ չորթման պարսիկ, առ 'ի հանել զքէն վրիժուն՝ զոր ունէր ընդ սենեքարիմ թագաւորին բաղաց. * Ըճա. Թիվին (ասէ օրպէլ. 'ի գլ. կն) օր մի յանկարծակի մինչ կային յանհոգութեւ քաղաքացիքն, մատնեաց տէր զանառիկն 'ի մարդկանէ զԿապան քաղաք, և անի ծեալն չորթման վասն քինուն իւր յեղակարծում ժամու հեղաւ 'ի վերայ քաղաքին. նախ բազում. . մարդիկ սորոս մուտր և քարահնայք ելին 'ի գլուխ ապառաժաւս լերինն և իջին ընդ. . հեղեղատին 'ի քաղաքն, զի այն վայր ոչ էր պարսպափակ, վասն անհնարին գոլ մոից մարդկան, և սկսան կոտորել. . և ապա բացին զգուռն քաղաքին՝ որ 'ի ինծորդ Ժլախ հայէր, և մտին զօրքն ամենայն, և սատակեցին զամենեսեան առ հատարակ, բայց 'ի բերդն ճիւղ կարացին ձեռնարկել. այլ զնացին անդրէն 'ի տէղի իւրեանց։ Իպա այս իսկ եղև սկիզբն աւերման աշ

(1) Տես զբան ստեփ. 'ի վե. բոյ 'ի ստորագրութեւն Բաղարիւր գոյն։

(2) 'ի գիրք ստեփ. օրպէլեան սահմանք գաւառաց աբք ուրիւր եզեալ կան 'ի յետագայից ըստ

վեճակի վերջին ժամանակի. ըստ այսմ է՝ ուր զԿապանաւ գնէ մայրաքաղաք սիւնեաց. վասն որոյ և ուրիւր առաք յայնմանէ վկայութիւն յորոշումն տեղեաց։

խարհին, և օրհասօրէ սկսաւ նուագիլ և պակասիլ իշխանութիւն ասն՝ որ ունէր ընդ ձեռամբ բերդս խոյ, և անուանիլն՝ ի նոցանէ բժ. և վանորայս ին. և գեօղս ձն, և մայրաքաղաք զԼիպանն. այս Բաղայ իշխանութիւն է ॥

Լիպանօքէրք։ Սարդան դնէ ի Լիպանին՝ յասեւն. * ի սոյն ժամանակի առան և մնացեալ գղեակբ Լիպաւնին յայլազցիւ՝ Վերմ, և Վեռն, և Լիպանօքէրք ॥ Մտտեփ. օրպէլ. ի գլ. կա. զրի Լիպանօքէրք, զոր ստորեկոյն Բերք Կառաւ։ Լառ զայն ամիր Տարոնն ի շէ։

Վեռն։ Սարդան դնէ և զսոյն ի Լիպանին, զօրոյ զրանս եղաք ի վերոյ ի Լիպաւաբերդն։ Յիշէ զՎեռն և ստեփ. օրպէլ ի գլ. կա։

ԱՐԵՒԻՐ.

Լիպաւս զրի յերկուս ձեռագիրս աշխարհագր՝. խաբենացւոյն, նաև առ ստեփ. օրպէլ. ի գլ. գ. * Մնեւրօրդ (գաւառ սիւնեաց՝ է) Մրեիք գաւառ, որ այժմ կոչի Տալաւ և Սեռն ॥ Յորմէ յայտ է թէ վրիպակաւ զրի ի տպագրեալն աշխարհագր՝. խորեն. Մրեիք, և առ Թովմսյի կիլիկեցւոյ՝ Մրեիք։

Սերջին առաւմն սորա եղև ի Թուականիս շէ (յամի նոն 1126.) որպէս դնէ օրպէլեանն ի գլ. կա. * ի շէ Թվականին՝ եկն ամիր Տարոնն, և բնաջինջ արար զտուն Լիպանին, և զՄրեիք գաւառ ॥

Սեռն։ Յիշատակէ ստեփ. օրպէլ. նաև ի կա. գլ. զոր առին ազգ Թուրքաց ի ոչ Թուականիս (յամի 1157)։ Մրեիք գոլով Սեռնի՝ յանուն սորա կոչեցաւ առ յետազայս Մրեիք գաւառն, որպէս և եզ ի վերոյ օրպէլեանն. որ և կայ մինչև ցայսօր, որպէս և գիւղն՝ Լալաւ։ Տեւ և ի նոր հայաստան Թղթ. 272։

ԿՈՒՍԱԿԱՆ, ԻՄ ԿՈՎՔԱԿԱՆ.

Յերկուս ձեռագիրս աշխարհագր՝. խորեն. զրի Լաւաւ. առ ստեփ. օրպէլ. յամենայն ուրեք Լաւաւ. առ Թովմսյի կիլիկեցւոյ՝ Լաւաւ. վասն որոյ վրիպակ գրչաց է Սեռն, որ զրի ի տպագրեալ աշխարհագր՝.

խորեն", և 'ի միում ձեռագրի, զի անունս Սիսական 'ի գործ ածի փոխանակ նահանգին սիւնեաց, որպէս ցուցաբ 'ի ներածութե նահանգիս վկայութի մատենագրաց: (1) որո յաւել և զայս բաժայայտ բան ստեփ. օրպէլ: 'ի զԼ. Դ. ուր յետ տալոյ զրնդ հանութ տեղեկութի. համարին սիւնեաց, և թուելոյ զամենայն գաւառս նորա, ասի. * Եւ արդ՝ այս այսքան տեղեկութի բեզ՝ բերիննց, պարարտութեց, և սահմանաց, և բերդից, և դաւառաց Սիսական աշխարհիս: Սըր յայտ է թէ՛ Սիսական աշխարհ՝ ասելով իմանայ առհասարակ զՍիւնիս. և թի 'ի զԼ. Ժ. Կաւառ կոչէ՝ յասելն, թէ յաւուրս մկարուպայ՝ * Եղանդն հեթանոսական դեռ ևս զօղեալ կայր ուրեք ուրեք 'ի գաւառն Սիսական և 'ի Կողիմն: Եղանոր ևս իմանայ զնահանգն կամ զաշխարհն սիւնեաց, զի ստորե ասե վան մկարուպայ. * Սկսեալ 'ի բարոզութի. . 'ի հաւատ ածել զաշխարհն Սիսական: և

Եթմ կոչի այս գաւառ Կրիմ, որպէս վկայէ օրպէլեանն 'ի զԼ. Դ. յասելն. * Սեթերորդ (գաւառ սիւնեաց է) Կովսական գաւառ՝ այժմ Կրիմ կոչի: և Եւ տեէ մինչև ցայսօր: Տես 'ի նոր հայաստան թղթ. 271:

Կրիմ: Եւ նաև անուն բերդի՝ զոր 'ի զԼ. Դ. օրպէլեանն դասէ ընդ ամուր բերդս սիւնեաց, և յիշատակ նաև 'ի կն. զԼ. օրպէս և այլք. յայնմանէ և գաւառն Կովսական՝ զկնի կուէցաւ յայս անուն, զոր 'ի գործ ածեն մինչև ցայսօր, և հնչեն ոմանք Կաբհամ, յորոյ ընդ սահմանն անցանն վտակքն երասխայ՝ անուանեալք Սեղրոյ գետ, և Զաղնգրու գետ:

Սարդան զԿրիմ գասէ ընդ գղեակս կապանին, ուր զՍապանն գուցէ առնու ընդարձակ առմամբ նաև փոխանակ Կովսական գաւառին: Տես զճանս նորա 'ի վերոյ 'ի Կաբաւաբերդ:

Եթմիկ: Կիւղ՝ զոր հրահատ իշխան սիւնեաց ետ 'ի պարզե սրյ խաչին տաթեոյ, որպէս պատմէ օրպէլեանն 'ի զԼ. Լ. Ժ. և բերէ զայս պայմանագիր նորին՝ յասելն. * Եւս տեսեալ և զայս մեծ իշխանին հրահատայ՝ սահալայ որդոյ, և զրիգորի, և արումանայ եղբոր հայկազնի՝ 'ի նոյն սիսական տոհմէ, որ ունէր 'ի բաժնի ժառանգութե զԿովսական գաւառ, և զԵղնիկ (1). մոլեալ զբարիք մնլութի, և եկեալ առ տէր դաւիթ՝ և յիւրոց

(1) Իմաստայ սովոր զՔրիստոսն, յոր առնն կոչի Լեւոնի գաւառ:

սեփական հայրենեացն ընծայե զգեղն՝ Կորաշնիկ ՚ի Կովսական գաւառի, և զրէ նաոնակ վճռի անխախտ պայմանաւ՝ որ է այսպէս. ՚ի յերկերիւր իննստուն և երեք թվականիս հայոց, ՚ի ժամանակս նծապատիւ և հոգեւոր ննդաւթի սիւնեաց եպիսկոպոսի, եւ հրահատ . . զնծրնկալ նք խաչդ ապաւեն ինձ արարի, և փոխանակ որդեաց. և զիւղ մի ՚ի Կովսական գաւառի՝ Կորաշնիկ անուն . . . ապապուտեցի՜ իւր բոլոր սահմանօք, լերամբ և դաշտաւ ջերմաւ և սրտով, ծառով և տնկով. որոյ սահմանք են այսորիւր. յարեւելից կողմանէ՝ Տրապիզոն սահման, և ՚ի հիւսիսոյ՝ Դաբէ, և յարեւմտից՝ Տրէ, և Բարաքուշ, ՚ի հարաւոյ՝ Կիւքն, և Բերքն:

Կորշնիկ անուն զիւղ բերդաւոր, գտանի մինչև ցայժմ առ երասխաւ, իւր անկապի ինչ հեռի ՚ի Շողութայ և յԱրդաւարաց: Իւր ստեփ. օրպէլ. ՚ի գլ. խն. յիւր Կիւքն լին՝ որ լծերես է նոյն ընդ սմա. * Որդի զող (ասէ) առն միոյ սյրոյ և մուրացիկ աղքատի ՚ի Կորեաց շինոյն ॥

Բեի. ՚իւղ՝ որ յառաջագոյն սեփական էր նք խաչին տաթևոյ. իսկ ջեանշէր իշխան զայն առեալ՝ փոխանակ նորին եւ զՊրոսպերիւ. * Հայսմ ժամանակի (այսինքն ՚ի ծր. ասէ ստեփ. օրպէլ. ՚ի գլ. Խ.) իշխան մի սիսական ջեանշէր անուն, որդի սահակայ սիւնեաց նն՝ գայ առ տէր սողոմոն (սիւնեաց եպիսկոպոս), և ինդրէ ՚ի նմանէ զգիւղն Բեի որ ՚ի Կովսական գաւառի, որ էր սեփական ժառանգութիւն նք խաչին, և եպիսկոպոսացն ՚ի հին ժամանակաց ॥ Սուղ ինչ ստորև գրի Բեշ, և կոչի շէն. * Կամ եղև ջեանշէրի . . փոխանակել ընդ Բեշոյ շինոյն՝ որ ՚ի Կովսական գաւառի էր. և շէնն ընական նք խաչին, և հոգեւոր տերանցն սիւնեաց եպիսկոպոսացն ժառանգութիւն էր լեալ ॥ Սինչև ցայժմ կայ Բեիս զիւղ ՚ի Խաբան:

Տեղի սիւնեաց՝ որոյ գոտար անծանօթ:

Ու. Բշտա, և Ուտ: Են ՚ի սիւնիս, զի ստեփ. օրպէլ. ՚ի գլ. Ժ. պատմէ թի հակառակութիւ եղև ՚ի մշտոցս, թի ում անկ իցէ նախագահ լինել ՚ի մշտսնեաց, զորոց և զկարգ ընդ այլ տեղեաց որոշեցին, այլ զամենեան զինի Շ աղատոյ. * Բնդ. Ույծ, և ընդ Բշի

առև՝ սաստիկ հակառակութիւն եղև (ասէ), իսկ հնազիւտակը Միտրուացեաց՝ զՍոմնեցեացն հաստատեցին ի վրացն աշխարհէն լինել պանդուխտ, և նժգեհ գոլ ամենայն սիւնեաց: Եւ դարձեալ Շ առ և Միտրուայ հրամայեցաւ՝ զկնի Շ աղատոյ զնախնդատութեւն ունել զվեհադոյն զերկրորդականն զպատիւ, և զքաղորդ (այս ինքն՝ զքառորդ) նախադասութեւն Սոան գիւղաքաղաքին Սորենոյ ընկալեալ... և ապա զհինգերորդ զգահն հրամայեցաւ Սոմնեցեաց ունել: Եւ, գացէ նոյն է ընդ Սորեն տեղւոյ՝ որ ի վայոյ ձորն:

Երբառն: Եւ յայէս կոչէ յոհաննէս կաթուղիկոս՝ յաւելն վասն սահակայ սիւնոյ և զուր զրիգորի սուփանայ. * Սոմնէն զնա ի քնարանին առ դուրս ձեռակերտ եկև զեցւոյն իւրոյ ի գեօղն՝ Երբառն: Եւ յառ ստեփ. օրպէլ. ի գլ. ԼԵ. գրի՝ Երբառն, ուր պատմէ զխնութիւն արարեալ ի նորին սահակայ. * Եւ եղբայր զրիգորի (սուփանայ՝ ասէ) սահակ՝ շինէ զպանծալի յարկն մեծածախ յօրինուածովք ի Սորատուս գիւղ, և կարգէ ի նմա բազմութիւն քահանայից՝ յորոյ դրան և ինքն հանգուցեալ կայ ի տապանի: Եւ զԼ. գլ. գրի՝ Երբառն, յասէն վասն մարմնոյ վերոգրեալ սահակայ. * Սոմնէն ի քնարանի յիւրում ձեռակերտին՝ առ դրանն մեծ եկև զեցւոյն՝ որ ի Երբատու:

Եւ յայէս վրե՛ն ի գեղարքունի՝ յորում տիրէին սահակ և եղբարք նորին. յոյր սակս և ի նմա որ էր իւրեանց սահանն՝ սովորաբար առնէին շինութիւն, և թաղէին, և զի ի սահանսն օտարաց:

Եւ Սոմնէն Շ ինեաց զայս զրիգոր սուփան, ուր և թաղեցաւ. զորմէ ասէ յոհաննէս կաթուղիկոս. * Սոմնէն թաղեալ զնա ի ձեռակերտ իւր ի սրբարանի Սոմնէնեայ: () Նոյն գրէ և ստեփ. օրպէլ. ի գլ. ԼԻ. * Եւ ի տապանի յիւրումն ձեռակերտ սրբարանին Սոմնէն Շ իմնեայ: Եւ յայէս վրե՛ն ի գեղարքունի՝ սակս վերոգրեալ պատճառի:

Եւ Սոմնէն Շ ինեաց զայս զրիգոր սուփան, ուր և թաղեցաւ. զորմէ ասէ յոհաննէս կաթուղիկոս. * Սոմնէն թաղեալ զնա ի ձեռակերտ իւր ի սրբարանի Սոմնէնեայ: () Նոյն գրէ և ստեփ. օրպէլ. ի գլ. ԼԻ. * Եւ ի տապանի յիւրումն ձեռակերտ սրբարանին Սոմնէն Շ իմնեայ: Եւ յայէս վրե՛ն ի գեղարքունի՝ սակս վերոգրեալ պատճառի:

Եւ Սոմնէն Շ ինեաց զայս զրիգոր սուփան, ուր և թաղեցաւ. զորմէ ասէ յոհաննէս կաթուղիկոս. * Սոմնէն թաղեալ զնա ի ձեռակերտ իւր ի սրբարանի Սոմնէնեայ: () Նոյն գրէ և ստեփ. օրպէլ. ի գլ. ԼԻ. * Եւ ի տապանի յիւրումն ձեռակերտ սրբարանին Սոմնէն Շ իմնեայ: Եւ յայէս վրե՛ն ի գեղարքունի՝ սակս վերոգրեալ պատճառի:

տեղոյն՝ Եւկորդան, որ Թարգմանի՝ նախ զնա գործեալ
(կորչեալ) առ ինքն յիւր հայրենեացն ։ Եւ տեղի . օր
պէլ . ի գլ . Ժ .

Եւ Եւկորդան Թուրքի ի Թուրքի օր . Եւ Եւկորդան . օրպէլ . ի գլ . Կն .

Եւ Եւկորդան . Եւ Եւկորդան օրպէլեանն ի գլ . Կ . ի
կարգս ամուր բերդից սիւնեաց , որ յայտ է Թե յանգ
կայ ինքանն , սիւնեաց շինեալ գոլով՝ զնորին բերէ և զա
նունն .

Եւ Եւկորդան . Եւ Եւկորդան (Թերեւս՝ Եւկորդան) . Եւ Եւկորդան Եւկորդան
Եւկորդան Եւկորդան . Եւ Եւկորդան օրպէլեանն ի գլ . Կ . Եւ Եւկորդան
բորդեալ ամուր բերդս սիւնեաց՝ յասեւն , Թե են ի սիւ
նիս * Եւ Եւկորդան ամուր գոլովիւր , անվախ և անսասան
ի հնարից մարդկանն . Եւ Եւկորդան սկսանի Թուրքի զվերո
գրեալն .

Եւ Եւկորդան Եւկորդան Եւկորդան և նոյն՝ որ ի պատմ . օրպէլ .
ի գլ . Կ . յիշի Եւկորդան սոյնն և Եւկորդան Եւկորդան . օրպէլ
և ի գլ . Կ . գրի վասն զպարէ և իւսնէ ինքանեացն՝ Թե
Եւկորդան և Եւկորդան , Եւկորդան , Եւկորդան , Եւկորդան . Եւ Եւկորդան
և ի ստորեւ . * Եւ Եւկորդան զհարուածս (իսպարիտ) ի ճա
նապարհի յանկարծադէպ նետից ի գլուխ լերինն՝ որ է
հանգէպ բերդին Եւկորդան , և եկեալ անկանի ի բերդն .
Եւ Եւկորդան վանի .

Եւ Եւկորդան . Եւ Եւկորդան սա ի խորագրի ինք . գլ .
տեղի . օրպէլ . որ աւերեցաւ ասի , և նզովք եղաւ այլ
ժ . և և ինքեղ . յիւստակի և ի իս . գլ . այլ աղաւաղեալ
ի գրինն .

Եւ Եւկորդան . Եւ Եւկորդան անուանի՝ զոր յիշէ օրպէլեանն ի
գլ . * Եւ Եւկորդան զնախարս (տեղաննոսի սիւնեաց եպիս
կոպոսի ,) և տանէին ի նր մենարանն՝ ի լեառն Եւկորդան
կոչեցեալ , որ պայծառանայր ճգնաւորամբ յայնմ ժա
մանակի՝ քան զսինայն և զսկիւթայն յեզիպոսոս .

Եւ Եւկորդան վանորայր բազումք՝ զորս տեղի . օրպէլ .
ի գլ . Կն . Թուրքի կարգաւ , որք են .

Եւ Եւկորդան . յորոյ եկեղեցւոյ էր փոս ինչ փորր
ի նախ կնիւնին՝ որ կայր անգէն նախ քան զինուծին .
և ինքանքն սիւնեաց անդանօր ինքեցին զայս եկեղեցի
և զմենարանն .

Եւ Եւկորդան վանի (1) . Եւ Եւկորդան . Եւ Եւկորդան մշտապալ .

(1) Տես վասն այսր վանաց ի գաւառն Բաղա՝ զինի Որոտնայ .

Ա Ր Ց Ա Խ

Ուրեք ուրեք գրի և Մշակի (1) կուի սա և Մշակից
աշխարհ, քանզի որպէս գրէ խորենացին վն ժք. զաւ
առաջ սորա՝ աղուանք գրաւեալ ունէին։ «Պաւառք ևն
(ասէ)՝ ի նմա ժք. զոր Մշուանք ունին ։ Վասն որոյ և
՛ի ստորագրութեան աղուանից զժք. զաւառս արցախայ
դնէ՝ նաև անդ, ըստ որում յայտ է ՛ի զանազան օրինա
կաց։ Կուի նաև Մշակի առանայ, ըստ որում Մշակն եղև
առաջին կողմնակալ աշխարհին աղուանից, ընդ որոյ
անուամբ բովանդակէր նաև Մշակի։

Կուի և վարդ Կիւրի, քանզի զՄարաս գիւղ ուր թաւ
ղեցաւ երանելին գրիգորիս՝ նախնիք, խորենացին, և յա
հաննէս կաթողիկոս դնէն ՛ի վարդ սիւնիս, որպէս ունիս
տեսանել ստորեւ։ Իսկ ճառընտիրն ՛ի պատմութե գիւ
տի նշխարաց նրջն գրիգորիս՝ զՄարաս ծանուցանէ վե
նեւ յՄշակի. քանզի գրէ՝ թէ յոր ոմն ճգնաւոր քարո
ղէր ՛ի զաւառ ինչ Մշակայ, ուստի և բնակէր յՄշ
ակի. և բնակութի նորա էր մերձ ՛ի տեղին՝ ուր կայր
թաղեալ մարմին նրջն գրիգորիս՝ որ էր յՄարաս (2)։

(1) Որպէս առ բազ. Գ. 50. և Կ. 12. ՛ի աղ. և յերիս մե
աօգիրս։ ՛ի ճառընտ. ՛ի պատմ.
գիւտի նշխարաց գրիգորիս. ուր
յերեւոս օրինակն գրի այսպէս.
և ՛ի միւսին Աւետի, որ է վրի
պակ յ առախ։ Աւետի գրի և
առ եղիշէի ՛ի թղթ. 125. նաև
՛ի 93. բայց վերջինն ՛ի մեռա
գիրս որ առ մեզ գրի Աւետի։

(2) Թի գրէ ճախ վասն նորին
յորայ. Սա բազում անգամ է.
կեալ կատարէր զյիշատակ նրջն
գրիգորիս. և ասէր նրիցս և
երիցս առաջն բազմաց՝ թէ թաւ

գաւոր հաւատացեալ յառնելոց
է յաղուանից աշխարհիս, նա առ
նէ խնդիր տեղւոյս, և նրջնիս
բացն գրիգորիս։ Եւստ է թէ
զյիշատակ նրջն գրիգորիս կա
տարէր այս յոր ՛ի տեղւոյն՝ ու
բաւոր էր թաղեալ, որ այն ինքն
է Մարաս. զի զայն ցուցանէ
ասելն նորին. «Կա առնէ խնդիր
տեղւոյս։ Որպէս և վաւագան
թաղաւոր աղուանից՝ զորմէ գու
շակէ այս յոր, յՄարաս արար
խնդիր վասն նշխարաց գրիգորի
սի. իսկ զայն գնէ յԱւետարից
Խաչի, որ յարմարի Արցախայ։

Ի՞նչ էս բուզանդ յայտնի գնէ՝ թէ ի՞նքան ուր թաղէ յաւ երանելին գրիգորիս՝ էր ՚ի Հարանդ գաւառի . իսկ այս է Հարանդ ՚Երցախայ, և ոչ Սիւնեաց . նմին իրի և վորր սիւնիք կոչեցեալն է ՚Երցախ :

Ի՞նչ թէ յիշատակեալն ՚ի բուզանդայ է Հարանդ ՚Երցախայ, և ոչ Սիւնեաց, յայտ առնէ՝ այս բան ստեփ . օրպէլ . ՚ի գլ . ե . ուր զ]՚մարտս և զվորր Սիւնիս յայտնի օտար կաղուցանէ ՚ի Սիսական աշխարհն՝ որ է Սիւնիք, յասելն վասն սրբն գրիգորի լուսաւորին՝ թէ եւ թեալ ՚ի վիրտ, անախ յաղուանս, ՚ի մարտութս, և ՚ի պաշակն հոնաց, ապա * Վայ ՚ի վորր Սիւնիք, և մտեալ յ]՚մարտս՝ ջինէ եկեղեցի, և թողու անդ սպասաւորս, և եկեալ անտի՝ գայր ՚ի սահմանս Սիսական աշխարհիս, որում ընդ առաջ ելեալ մեծ նախարարն սիւնի՝ բերեալ յաշխարհ և ՚ի տուն իւր . . . և յընցուցեալ ընդ գաւառան ամենայն՝ հաստատէ ՚ի հաւատս ՚Երգ՝ էթէ ըստ բուզանդայ ՚մարտս է ՚ի հարանդ, և ըստ ստեփաննոսի՝ արտաքոյ սիւնեաց նահանգին, զհետ զայ՝ հարանդայ լինել այն՝ որ է ՚ի միջ արցախայ, և ոչ սր ՚ի միջ սիւնեաց ⁽¹⁾ :

Հայտ անուն վոր օրմեաց թուի ինձ կոչեցեալ ՚Երցախ նահանգ . վասն իւրոյ Սիսական գաւառին, զոր յորոշումն միւս Սիսականին՝ որ է առհասարակ նահանգն Սիւ-

և ոչ Սիւնեաց :

Ինքանեալ ստորեւ պատմէ նշն յոր թէ Սիսականապետն օմն հիւր եկն օտ մէջ, և մէջ ընկալաք զնա ըստ օրինի եզրաց, իսկ նա ելեալ ՚ի տեղից յայդ նշեաց՝ սւր էր թաղեալ մարմին սրբն գրիգորիսի . կանգնեաց իալ ՚ի տեղաջ, և պատուէր եւ անխափան ազօթս առնել անգէն : Եւրմէ յայտ է՝ թէ ինքն յոր քաղաքիչ և բնակիչ արցախայ՝ էր մեծ յԱմարտս, սւր էր մարմին գրիգորիսի . Բաջայայտ ևս պատմէ գեղի . թէ * Սիւն օմն ձեռով բերելայի եկեալ ընկալեալ եղև ՚ի միջ : Իսկ նորս գոյացեալ ըզբոժակ գիւնոյն վաճառեաց, և սկսաւ ամենին այնչափ՝ մինչև գնալ յերուսաղէմ՝ ՚ի բռնիկ . իսկ անդ մայն լինէր առ նա՝ թէ առ ՚ի բռնիկ հարկ է քեզ ցնալ ամբ

* Ուստի գրածակն գողացար . անտի յարուցեալ այնն այն՝ տոնոյր զգինս բաժակին յերուսաղէմէ առնէր յԱմարտս, և եկեալ յեկեղեցի՝ կռչեաց առ ինքն զվառաց երկցն, և սկսաւ ողբալով խոստովանել զիրն . և սասակեալ ազալէլ՝ առնուլ զգինս բաժակին : Այս ամենայն բանք նորին պատմութեմ յայտ առնեն, թէ յոր քաղաքիչ արցախայ՝ բնակէր առ ընթերս ամարտայ . ուստի և Սիսական էր յԱրցախ :

(1) Եղինկն Սիսականայ յորցախ՝ ակնարկեն և բանք առաքելի ՚ի պատմ . յոհաննու ծարեցւոյ, օրպէս և վարդանայ աշխարհագրի . զի առաջինն ՚ի թղթ . 579 . զԱմարտս գնէ յերկիրն վարանդայ և գիլտիայ . իսկ զայս սասակ վարդան աշխարհագիր ցաւ ցանէ լինել յԱրցախ :

նեաց՝ որպէս ցուցաբ յիւրումստորագրութեւ, կոչեցաւ սա վարդ Բեմէն: Որպէս և զմիւս հարանդն արցախայ խորենացին յաշխարհագրութեւ ՚ի ստորագրութեւ աշխարհին ազուանից կոչեւ վարդ Կաթանգ: Հայտնանէ կրկին որոշեւ վարդան աշխարհագիր * Սեմ Բեմէն, և վարդ Բեմէն, որ ոչ յիշատակի առ այլս⁽¹⁾:

Եւ այսպէս վերապէս երեւի՝ վարդ սինիք կոչեցեալ համարել զերկիրն Նարայ՝ ըստ որում զնի ՚ի զիրա առաքինի ՚ի թղթ. 580. ՚ի բանն որ վանն յովանուտ վարդապետին ծարեցայ: * Օր էր նա (ասէ) յերկրէն Նարայ վարդ սինիս կոչեցելոյ, ՚ի վանիցն թագեալու Գրայ առաքելոյն: Օր Նարայ երկիրն ըստ վարդանայ աշխարհագրի՝ է Սեմ գաւառ սինեաց նահանգին, որպէս ասացաք ՚ի վեր անդր⁽²⁾:

Ոմանք յարդեաց՝ զՇախան յիշատակեալ ՚ի բուզանդայ՝ նոյն կարծելով ընդ այժմեան անուանս Խաթան, զԽաթանն համարին կոչեցեալ ՚ի հնունն վարդ Բեմէն: Բայց որպէս գրեցաք՝ այժմեան Խաթան է նոյն իսկ հին անունս Խաթան, որ ուռաւել ՚ի հնունն կոչէր Զոր, և էր մի ՚ի գաւառացն սինեաց: Բայց թէ և ընդարձակ առմամբ Խաթան կոչեցեն զՍեմէն, նաև զՎրդաբ գէթ ըստ մասին, յայնժամ ևս ոչ յարմարի ճշգրտել կոչել վարդ Բեմէն, յոր անուն ըստ մեզ կոչէր միայն Վրդաբ:

Եւ յետագայս Վրդաբ կոչեցաւ Խաթան, որպէս վկայեւ վարդան աշխարհագիր յասեւն: * Վրդաբ Խաթան է Սեմէն ոչէս և յայնմաւուրս մարտի 29: Օ այս անունն ՚ի գործածեւ և ներսէս լամբրոնացի ՚ի թուղթն առ լեւոն արքայ: Վոյնպէս և ստեփ. օրպէլ. ՚ի գլ. Կա. ուր ասէ. * Եւ ասեւ ՚ի Խաթանոյ իշխանացն մանուկ մի հաստն անունն: Հայտ առնէ զայս և զիրք խաչենոյ՝ զոր նշանակեն կի-

(1) Մարթէ և համարել թէ վարդան աշխարհագիր՝ յայս անուն կոչեւ զսահման երկուց ցեղից իշխանութեան, որք էին ՚ի սինիս. այլ այսմ ոչինչ ունիմք տալացոյց ՚ի մաստենագիրս՝ զորս ՚ի ձեռին ունիմք: Բայց եթէ՝ զի երկու իշխանութիւնք ևս ունէին ուրոյն ուրոյն սահման:

(2) Բայց յայլոց բանից կիրաւորի՝ այսմ տալացոյց է և այն

բան՝ զոր գրէ ՚ի գլ. Կ. վան ըստ լաւ իշխանին: * Չոգաւ առ նա (այսինքն առ բաթու զորապար թաթարաց.) և մեծ իշխանն իսկ չենոյ. և կողմանցն Սահաբու հասան՝ զոր ըստ լաւ կոչէին գգուաւ նոր: Ուր յայտնի է թէ զխաթան ամբողջն (որում Բեմէն հասան) անմարդէն լինել ՚ի կողմանս արցախոյ:

բակոս և վարդան, դնելով մերձ յաղուանս և 'ի վերս, որպիսի է և դիրք արցախայ :

() այս անուն ընկալաւ յամրոցէն որ կայր անդ 'ի վաղուց անտի, զոր յիշէ յոհաննէս կաթողիկոս յստիւն . * Իսկ բուղայի երթեալ ըմբռնէ զմեծ իշխանն ատրնէրսէն, որ բնակեալ էր յամրոցին խաչենոյ ։ () նոյն ակնարկէ և կիրակոս՝ յասելն վասն ստեփ . կաթողիկոսի աղուանից . * () երծեալ 'ի վտանգէն՝ չողաւ 'ի կողմանս Խաչենոյ, և այլ ոչ իշխէր մտանել 'ի Խաչմանս գանձաւից ։ Ըր ոչ իբրեւ զգաւառ, այլ իբրեւ առանձին տեղի յիշատակէ . Թէպէտ և ուրեք գաւառի անուն տայ՝ յաւսելն . * Սորա գաւառօք Խաչենեցի էին յերեւելի աղ-դէ ։ Իւր այլուր կուէ Ղաթրի, յասելն վասն միսթմարայ գօշի . * Իսկեալ նա յԵփեսոս Խաչենոյ առ վախժանկ իշխանն խաթերոյ ։ Իւր Թէ՛ * Ընեաց վարդապետն (միսթմար) իւր միաբանութի ձեռնտուութի վախժանկայ Խաչենեցոյ տն հաթերոյ ։

Իւր վարդանայ յիշատակի և 'ի երէն Խաչեն, յասելն 'ի որս . * Սիւս վախժանկ սակաւանոց փեսայն իւանի տը 'ի երբին Խաչենոյ ։ Ըր միւս ասելով՝ զատանէ յառաջնոյն վախժանկայ, զոր և սուղինչ յառաջ յիշատակէ, կոչելով * Տէր Հաթերոյ ։

Իբրեւ սահմանակից ունելով զսիւնիս՝ ունի անտառս, որ յիշատակի առ եղիէի Թղթ . 125 . * Կէսքն (ասէ՛ ամրացան) 'ի Թանձրախիտ մայրինս Իբրախայ ։ Կոյնոյ և առ յովհաննէս կաթողիկոսի, յորս ամրացան հայկազուն իշխանքն սիւնեաց յերեսաց յուսփայ ։ Ընի և անառիկ ամրոցս, և բազում քարաժայռ և դժուարին կողմանս, զորս առ դժուարամատոց գողցն՝ կուլին Հաթաթոյց, որպէս գրեն վարդան և կիրակոս՝ անուամբ խաչենոյ . նմին իրի առ բուզանդայ 'ի Դ . 50 . կուլի Իբրախայ ։

'ի բերոց՝ խորենացին յաշխարհագրուն՝ դնէ միայն Վարախունկ ։

Իսկ նահանգ ապստամբեցաւ 'ի Դ . արշակայ արքայի, այլ մուշեղ սպարապետ պապայ գարձեալ էառ, և 'ի հարկի կացոյց ընդ տէրութիւն հայոց՝ ըստ պատմելոյ բուզանդայ 'ի Դ . 50 . և 'ի Է . 12 . Իսկ առ ժամանակօր խորենացոյն էր ընդ տէրութիւն աղուանից՝ որպէս ասացար ։ Ի միջն անդ ժԳ . դարուն տիրէր 'ի Խաչենք բարեպաշտ մեծ իշխանն Զալալ անուն յազգէս հայոց՝ որպէս գրէ կի

տնիս, քաղցականք իւր տաճկահասւտք դեղ մահաւորս յեղ ապանին: Հայնմ զառնութե ժամանակի 'ի յաղենք կային ամրացեալք երեւելի իշխանազունք յաղեն հոյոց՝ փախուցեալք յիւրեանց սահմանաց. այլ 'ի մին ժի. դարու բազում ապականութիս և քանդմունս ործեցին 'ի ամա հոնք և մեղաւ թաթարք:

Այսմ թուոյ գաւառաց սորա 'ի տպագրեալ և յերիս նազիրս աշխարհազրութե խորենացւոյն միաբանս զրինել ժի. ապա 'ի համարելն յանուանի 'ի տպագրեալն յերկուս ձեռ" զնի՝ ժի: յ. միում և և թ ձեռ" համաւ՝ ժի. քանզի պակասի 'ի նմա մետասաներորդ գաւառն. յի ժի, և ժի. գաւառք 'ի մի յօգին իրբն մի գաւառ. և յայս օրինակ աշխարհազրութե խորենացւոյն 'ի բաւում աշխարհս բազում գաւառք պակաս գրին: Առ թովմայի կիլիկեցւոյ՝ որ և օրինակ աղճատեալ, գաւառք ըցախայ 'ի վերոյ զնին լինել ժի. իսկ ստորն 'ի թուելն անուանել՝ ժ. և և թ յիշատակին:

Այլ յառաջիկայս զժի. գաւառս ևս կարգեսցուք միս միողն, զնելով առ ընթեր զտարբերութիս օրինաց՝ որչափ ինչ մարթ և, թողեալ զստուգութիս յետուսյից. զի հարկ և վրիպակ լինել՝ կամ առաջին ժի. թուոյ, կամ ստորն եղեալ ժի. անուանց:

ա. Այսա հոբանք.	է. հարկանք (1).
բ. Այլանիք (1).	զ. Այլանք (2).
գ. Ինքիք (1).	ը. Այլանք.
դ. Այլն իրանք.	թ. Այլնիք.
է. Այլն իրանք (3).	ժ. Այլնիք (4).

(1) Այսպէս զնի յերկուս ձեռ" յառնագր. խորեն. 'ի յարցախ յազուանս. իսկ 'ի տպագրեալն երկուս անգիս ևս զնի Այլանիք:

(2) Այսպէս գրի յերկուսում՝ աշխարհազրութե խորեն" տ և յազուանս. որպէս և 'ի

գ. յազուանս զնի Բեթար. յոր. վրիպակ թուի լինել Բեթար. անունս՝ որ գտանի գրեալ 'ի թմ ձեռ. և 'ի տպ. միայն 'ի ստուգութե արցախոյ, և ոչ ազուանս, և առ թովմայի կիլիկեցւոյ:

(3) 'ի տպ. 'ի ստորագրութե անունից վրիպակաւ գրի Այլն

իւրանք:

(4) Այսպէս զնի յերկուս ձեռ" նաև 'ի տպ. յազուանս. իսկ յարցախ 'ի տպ. և 'ի միում ձեռ" զնի հարկանք. 'ի յազուանս յերկուս ձեռ" վրիպակաւ զնի հարկանք:

(5) Այսպէս զնի յարցախ 'ի միում ձեռ" և և թ. իսկ յայլու և 'ի տպ. զնի Այլանք. իսկ յարցախ յազուանս Այլանք գրի 'ի տպ. և յերկուս ձեռ":

(6) 'ի միում ձեռ" գրի Միւս. ևս օրանն. առ թովմայի կիլիկ. Միւսանք:

ԺԹ. ՎՐԱՊԻ (1).

ԺԺ. ՓԱՆԿԻՆ.

ԺԲ. ՎՐԱՊԻ (2).

ԺԺ. ԼԻՆԻ (3).

ՄԻՒՍ ՀԱՌԱՆԴ.

Խորենացին 'ի ստորագրելն զաղուանից աշխարհ, կռ շէ զսա՝ Փոր Կոթմե՝ յորոշումն Հարանդայ սիւնեաց :

Լ՜մարտ: Վիւղ կամ աւան՝ յորում Թաղեցաւ ՚որն գրի-
գորիս աղուանից եպիսկոպոս : * (1) որ բարձեալ սարկա-
ւազաց նորուն (ասէ խորենացին 'ի Գ. 5.) բերելով 'ի
Փորր սիւնիս Թաղեցին յ'մարաւ աւանի : Եւ այսմ
և յոհաննէս կաթուղիկոս : * Հանգուցանեն զՍբ մար-
մին նորա (այսինքն գրիգորիս) 'ի գեօղն լ՜մարաւ (4) որ
'ի փորր սիւնիս :

Լ՜կանի յայսմ Սիւս հարանդ կոչեցեալ զաւառի՝ լն
որում յայտ առնէ բուզանդ 'ի Գ. 6. ուր յերիս ձեռաւ
գիրս գրի լ՜մարաւ : * Լարմին զնա (այսինքն զմարմին
նրն գրիգորիս) որք ընդ նմա երթեալ էին 'ի զաւառէն
Հարանդայ, և բերին 'ի զաւառն իւրեանց 'ի կողմանս
աղուանից 'ի սահմանս հայոց 'ի Հարանդ, 'ի զիւղն՝ որ
անուանեալ կոչի լ՜մարազ (5), և եղին զնա առ եկեղէ-
ցեան՝ զոր շինեալ էր առաջնոյն մեծին գրիգորի : Եւ
բանոր իմանայ զՍիւս հարանդն՝ որ է յայսմ յարցախ
նահանգի, և զոր էր 'ի սիւնիս. քանզի այլք զլ՜մարաւ

(1) Այսպէս գնի յերկուս
ձեռն : Իսկ առ Թովմ. կիտիկ. վրէ
պակաւ գրի կոթու, որ է զաւառ
այսբարապոյ : 'ի ապ. գրի փոթու.
իսկ 'ի միում ձեռն՝ պակասի այս
անուան :

(2) Այսպէս գրի յերիս ձեռն՝
նաե 'ի ապ. յաղուանս. ուստի
գրիպակաւ գրի փոթու 'ի ապ.
յարցախ :

(3) Այսպէս գրի յերիս ձեռն՝
ասա և յաղուանս. որպէս և առ
Թովմ. կիտիկ. առ բուզանդայ Ե.
13. իսկ 'ի ապաշխարհագր. խոր.
յաղուանս գրի կոթու, և միայն յար-
ցախ գրի կոթու :

(4) Լ՜մարաւ գրի և յերկուս
հին ձեռն՝ վարդանայ՝ առանց յի.
շէլս զգաւառն. նոյնպէս և առ

կերակոսի. Առ ասողայ 'ի Բ. 1.
գրի Ա՜յրան ասա, նոյնպէս գնի 'ի
փորր սիւնիս : 'ի յայսմ աւարս
տէր խորայելի գրի 'ի գեկա. 2.
Ա՜յրան ասա. զի ասի. 'Բարձեալ
աշակերտաց նորա զմարմինն (նրն
գրիգորիս) բերին 'ի փորր սիւ-
նիս : (և) Թաղեցին յ'մարեանն
աւանի :

(5) Այսպէս գնի յերիս ձեռն՝
բուզանդայ. այլ յերիս ճառըն-
տիրս՝ (յորոց երկուքն են հին.)
'ի վարս ճշի գրիգորիս որ առեալ
է 'ի բուզանդայ՝ գնի 'ի խոհան-
դանակի : Իսկ գեկն գրի Ա՜յրան-
յարմէ յայտ և Թէ՛ ուղիք գրուին
և Ա՜յրան, և ոչ Ա՜յրազ. կամ Ա՜յ-
մարտ, քով գրի ուրեք առ ստեփ.
որպէլ. և 'ի միում ճառընտիր :

դնեն 'ի փորը սիւնիս, իսկ փորը սիւնիք կռէր արցախ՝ որպէս ցուցաւ 'ի վերոյ ⁽¹⁾։ Բնդ միջ տորա անցանէր և դետակ, զի ասի 'ի Ճառնտրի 'ի պատմութեան գիւտի նշխարաց գրիգորիսի։ * Իբրեւ մերձ եղեն 'ի գեօղն մտաւ նեւ՝ զետ փորիկ անցանէր ընդ միջ շինոյն (ամաւրասայ), և կամուրջ կազմ 'ի վերայ նորա ։

Եկեղեցի աւանիս զոր յիշէ բուզանդ՝ ոչ էր բոլորովին շինեալ 'ի սրբոյն գրիգորէ լուսաւորէ, այլ միայն սկզբնաւորեալ։ զոր կատարեաց 'որն գրիգորիս՝ որպէս զնի յայտնաւորս մարտի 6։ * Տարեալ եղին (զմարմին գրիգորիսի) 'ի գիւղաքաղաքն Լճարաս, յեկեղեցին զոր հիմնարկեալ էր 'որն գրիգոր լուսաւորին, և մանուկն գրիգորիս կատարեալ էր զայն շինութիւն, և օրհնեալ ։ Նարեկեան կողմն եկեղեցւոյս վաւագան արքայ աղուանից յեւ Է. դարուն գտանէ զմարմին 'որն գրիգորիսի, որ և * Եւ վերայ գերեզմանին հրամայէր արկանել հիմն մատրան, և փութապէս աւարտել, անուն կռէր մաւրանն ։ Եւ գրիգորիս ։ որպէս գրի 'ի Ճառնտրի 'ի պատմ. գիւտի նշխարաց սքին ։ Ընէր և Լճնարան՝ զոր յայտ առնէ այս բան Ճառնտրին։ * Բնդ ուրեմն գողացեալ արեղայ մի 'ի նշխարացն՝ որ էր յԼճարասայ Լճնայն ։

(1) առաջինն այս գիւղ էր Եպիսկոպոսանիստ. զի ասի անդէն 'ի Ճառնտրի։ * Բնդ այն ժամանակս (այսինքն 'ի ժամանակս վաւագանայ) ոչ գոյր եպիսկոպոս յԼճարաս։ Հարցեալ արքայի զգեղջ էրեյն ։ Լճնայն ։ Իսկ օրպէս և անն ստեփաննոս 'ի գլ. Է. զնէ լինել 'ի հնուն աթուր կաթողիկոսացն աղուանից, ուր և պատմէ զկողպատին եկեղեցւոյն 'ի ժամանակս բատուն իւանին լաթուրաց՝ որ լաթաւորեաց 'ի 1295. * Եւ (ասի՝ այսինքն բատունն) յաղիկեալ զջալալն որդի տարսաիճին՝ այլ և մուգալ արամբք 'ի մեծ աթուրն աղուանից յԼճարաս, որ 'ի հինն լեալ էր աթուր կաթողիկոսացն ողին։ և ետ առ նեւ առ ինքն զգաւագան սքին գրիգորիսի որդոյն վրդաւնայ, որդոյն սքին գրիգորի լուսաւորին՝ բանդի և կայր գերեզմանն ուրին անդ, վասն որոյ և գաւազանն 'ի նմին եկեղեցոջ պահեցաւ։ և ընդ նմին տարան և սքանչելի խաչն Եւթահրաչ՝ որ 'ի հին ժամանակաց կայր անդ կազ-

(1) Եւ այսպէս վրիպի վարդան մեծ եկեղեցին և Լճարաս, ուր տշխարհագիր՝ որ զԼճարաս զնէ հոն նշխարն գրիգորիսի աղուա. յԼաւի գաւառին, յասիւն։ * Եւ նից կաթողիկոսին ։ Եւ 'ի մոխի կայ երասիոյ .. ուր

մեալ 'ի համակ ոսկոյ, և զարդարեալ ըջ. ակամբը պա-
տուականօք, և այս 'ի մատնելոյ լիբք և անզգամ իրիցու-
մի 'ի նոյն վիճակէ: Եւ զի անդ (էր) դուստր կայսերն
յուսաց դէսպինա անուն՝ որ ածեալ էր 'ի կնուծի ապա-
ղա զանին, և սնուցեալ էր յորդէգիրս զոայտոյն (խանն),
սա բազում Թախանձանօք խնդրեաց զխաչն և զգաւա-
ղանն, յուղարկեաց 'ի Թաղաւորական քաղաքն կոստան
դինուպօլիս: Եւ այսու օրինակաւ կողոպտեցաւ ալ-
խարհն աղուանից ⁽¹⁾ 'ի պատուական և յածային գան-
ձուցն ॥

ԳԱՐԾՎԱՆԳ. ԷՍԳԱՐԶՎԱՆԳ.

(1) Խնազան օրինակաւ զրի տրայս անուն, զի յեր-
կուս ձեռագիր օրինակս աշխարհագրութե խորենացւոյն
'ի ստորագրութե արցախայ և աղուանից, որպէս և առ-
Թովմայի կիլիկեցւոյ զրի Պօթլան. յերկուս ճառընտրի
'ի պատմութե գիւտի նշխարաց զրիգորիսի՝ Պօթլան,
ըստ այնմ յասեխ. * Երանելոյն յորայ Ճգնաւորի հա-
ւատացուցանելն զմեծագոյն Երցախայ գաւառն Պարզ-
կանց ⁽²⁾ ॥ Եւ ուղիղ գրութի երեւի Պօթլան. որպէս
դնի 'ի տպագրեալ օրինակն աշխարհագրութե խորե-
նացւոյն 'ի ստորագրութե աղուանից. որում և յարմա-
րի գրեալն 'ի ճառընտրի, զի տառս շ և ծ զիւրաւ փո-
փոխին:

Հայոս գաւառ (զոր պատմութի ճառընտրին ակնար-
կէ լինել մեծագոյն գաւառ արցախայ,) մինչև 'ի է. դար
մնացեալ կայր աղանդն հեթանոսութե, զոր եբարձ յոր
միայնակեաց յեւս այնր դարու: * Հոր անն այր Ճգնաւոր
(ասի 'ի նմին պատմութե,) և յոյժ առաքինի վարուք
կեցեալ յաշխարհի, ունիւր և առաքելական շնորհս, որ

(1) Յաշխարհին աղուանից գնե-
լ Վաթրաս ոչ միայն որպէլ. յայտ
բան. այլ նաև ճառընտ. 'ի պաա-
մութե գիւտի նշխարաց զրի-
գորիսի. որով ոչ թե կամին առ-
տաքոյ հայոց աշխարհին: և առ-
տաքոյ հաբանդայ կացուցանել.
այլ վասն զի Վարդա ծաշանդ էր
ընդ տէրութի աղուանից՝ որպէս
տաաքաք 'ի վերոյ, աշխարհ աղ-

ուանից կոչեն և զՋաթանգ և զՎ-
մորաս վասն տէրութե նոցին:

(2) Յօրինակի միում զրի Պօթլ-
ան. իսկ 'ի միում ճառընտրի՝
Պօթլան. յորմէ տառ գրութեւն
երեւի լինել Պօթլան. որպէս զրի
'ի միում մեծագորի աշխարհագրու-
թեան խորենացւոյն. որ 'ի տպա-
գրեալն զրի Պօթլան:

բազմաշնան աշխատութեամբն իւրով հաւատով և սիրովն քնի՝ զմեծագոյն Ղըրչախայ աշխարհ մի Պարզկանը կոչեցեալ՝ դարձուցանէր ի մուար ճանապարհէն, և ի զիւսանուէր անտի պարտամանցն փոխարկեալ, առնէր ծառնօթաքնի նստութեն, և անձառ խորհրդոյ սրբ երրորդու թէն պաշտօնատարս ॥ :

Վեհաշնան արցախայ գտանի մինչև ցայժմ գիւղ ինչ Պլեյքան, կամ Պլեյքան ձայնեալ, ոչ այնչափ հեռի յէրասխայ և յորոտն վտակէ, որ թերևս է տոյն այս անունս աղճատեալ :

ՓԱՌԷԿՍ :

Այսպէս և այսմ՝ գաւառի ի մի յօդիւ ընդ անուանց երկուց այլոց գաւառաց. երբեմն ընդ անուանս Վճառի, կոչելով Վճառի-տանէս, որպէս է տեսնել ի միում՝ ձեռագիր աշխարհագրութե խորենացւոյն, և առ թովմոյի կիլիկեցւոյ. թէպէտ և երկորին ևս վրիպին ի տառս ինչ :

Իստ այսմ և Երասխայի Սիսայէլ անուն՝ կոչի Երասխայի Վճառի-տանէս, ի խորագրի ձառին իւրոյ՝ այսպէս. * Երասխայի Սիսայէլի հայոց Երասխայի մեծի կողմանցն և Վճառի-տանէսի նահանգին ի սր խաչն նստեալ ॥ :

Եւ երբեմն յօդի ընդ անուանս Սիսայէլ, համառօտելով և այլայլելով իմն վառիտո կոչելով. յայտ է այս անտի՝ զի նոյն իշխանքն կամ Թագաւորքն որք կոչին վառիտոյ Բաթառ, այլուր կոչին Բաթառ օխտանին. զորօրի նակ ասողիկ ք. 17. զմայր արասայ Թագաւորին կարուց՝ ասէ լինել, * Վոյր Թագաւորացն վառիտոյ սենեքերիմայ և զրիդորոյ. իսկ զսենեքերիմ ստեփաննոս օրպէլ յոտանաւոր ողբս իւր գնէ Թագաւորեալ :

* Ի տան Երասխայ սիսայէլին ॥ (1) :

Երասխայի ի ք. 48. գրէ. * Երասխայի վառիտոյ որ

(1) Բաթառ ստեփ. օրպէլեան.

* Բայց օր. և ևս այլ բնական լուրքն, ի տան Երասխայ սիսայէլին. Ստեփաննոս սիսայէլին անուն սիսայէլին ի հայկազանց այն առաջին և...

Թագաւորեալ Թագաւորեալ, ... հարիւր և քսան ամբ յառեւինս Որոյ վերջին Սենեքարիմ, նաև Գրիգոր որդի նորին. Եւս և զայս ի բայ բարեին, ... ազգն այլապէս և պարսկային ॥ :

ի հոյակաղնեայ աղանց բաւեալ մինչև ցոնէքերիմ և ի գրիգոր՝ սպառեցան մահուամբ ։

Եւ այն լինելն փառիսոսոյ ընդ փառնէս գաւառին՝ յայա և և անտի, զի դաւառ անուամբ յիշատակեն, որպիսի էր փառնէս, և սահմանակից ցուցանեն լինել սիւնեաց և արցախու՝ որ յարմարի սմա ։ * Ի սոյն աւուրս (ասէ վարդան) կին մի մամ անուն գայ ի պարսից երեք որդւովք ի գաւառն փառիսոսոյ առ գրիգոր փառաւոր իշխանն ։ Եւ ասողիկ ի ք. 30. * Տիրեայ նա (այսինքն գաղիկ յաջորդ սմբատայ) յուր բերդից և գաւառաց՝ ի սահմանացն վայոյ ձորոյ, խաւենոյ և փառիսոսոյ ։ Իսկ իսաւկնք որպէս գրեցաք ի վերոյ՝ է Լճցախ ։

() վանս փառիսոսոյ յիշէ կիրակոս ի գրեւն վն պետրոսի աղուանից կաթուղիկոսի. * Տր պետրոս ամա ժէ. յառաջնորդութեն փառիսոսոյ վանաց ։ Եւ անանական և զկնի (կամ յաւուրս) անանիայի կաթուղիկոսի հայոց, զկնի ն. Թուականին հայոց ։ Ի փառիսոսոյ էր և հռչակաւոր վարդապետն յովհաննէս մականունն Սարկաւազ կոչեցեալ՝ զորմէ գրէ վարդան. * Իսն և վարդապետք յայնմ ժամանակի յոհաննէս որ և Սարկաւազ ի զաւառնէն փառիսոսոյ ի քահանայական յազգէ, որոյ յիշատակք ճառագայթիցն փայլեն մինչև ցարդ ի բանս իւր, և ի նմանէ աշակերտեալսն ... իսկ նր վարդապետն կեցեալ ի ժիր մշակութեան զաւուրս իւր, հանգեաւ ի շէք թովն ։

Տեղի արցախոյ՝ որոյ գաւառս անթանօնէ ։

Գառնի ։ Ի խաղաք երեւելի, որ բազում ուրեք յիշատակի ի վերջին պատմագիրս մեր, և այժմ Սոփի Զոնայ, կամ Լէննէ, որք են այլոյլութի անուանս Գառնի, ուստի ուղղագրոյն ևս այժմեան անունն յայտնաւորս ի 5. յուլիսի, ի ձեռագիրս գրի Գառնայ, զի նախ դնի. Եւ խաւանութեան սէր խորովաւ Գառնիէցայն ։ Իսկ ստորեւ. Եւ վնսն Զոնի խորովէր ի Գառնայ խաղաքն աղուանից ։ Եւ ի սոյդնի. Ի խաղաքն Գառնայ աղուանից ։

Եւ արդան աշխարհագիր ակնարկէ լինել Լճցախ, քանզի յիշէ զայն՝ ուրանսոր իսոսի զարցախոյ. զնոյն ակնարկէ և կիրակոս յասելն. * Ի աղուավիշտս կրեալ էին նորա (այսինքն) պարսիկք որ ի գանձակ,) ի բնակչացն

խաչենոյ . աւազակարար կելով զբազումս սպանանէին 'ի պարսիցն , և կողուպտէին զքրիստոնէայս 'ի ձեռաց նոյն ։
(Զայտ և Թէ Դանձակ էր մերձ յամրոյն Խաչեն , ուստի և 'ի գաւառի նորա . իսկ Խաչենք էր նոյն իսկ Լ՛րցախ , որպէս նաև գիրք այժմեան տեղւոյն վնոյն ցուցանէ ։

Այրդան և մատթէոս ուրեք ուրեք կոչեն Դանձակէոյ , կամ որ է Զալարնի կոյոյ . յայսմաւուրս՝ ըստ որում եղաք 'ի վերոյ՝ կոչի յանուն Լ՛ըտնից . սոյնգունակ և 'ի յիշատակարանի դատաստանագրոց միւր Եարայ գաւի՝ զնի Այրաշաղա Բան Լ՛ըտնից , յալարնի Լ՛ըտնոյ . և առ կիրակոսի յասելն վասն Թաթարաց . * Հանին զնա (այսինքն զսալահատոյն , կամ զջալալադին սուլդանն) փախտական յաշխարհն աղուանից . եկն նա 'ի քաղաքն Դանձակ , և առ զնա ։ Այդի Լ՛րցախ որպէս գրեցաք՝ Կոչի և աշխարհ աղուանից , ուր և նստան երբեմն Եպիսկոպոսունք աղուանից (1) . Լ՛յս նա՛ յարակցեալ անուանք Հայոց , Լ՛ըտնից , զնին յորոշումն միւս Դանձակայ՝ որ է յատրպատական ։

Ի Թուականիս շէ . (յամի 1088 ,) պուղան ամիրայն զօրապետ հռչակաւոր մէլիք շահի սուլդանին պարսից՝ Էառ զԴանձակ 'ի ձեռաց փառլեանց շատատիկք կոչեցելոց , որ էր ցեղ ինչ և տէրուի այլազգեաց (2) , սասաւ Կապէս մարտուցեալ , և 'ի վայր ընկեցեալ զըուրզն նր . յորոց 'ի զօրս կային և յազգէս հայոց ։

Անաց քաղաքն 'ի ձեռս պարսից մինչև 'ի ԺԲ . դար . և եղև առ նոսա իշխանանիստ քաղաք երևելի , մինչև 'ի բաժանել տափար սուլդանին զամենայն երկիրն առ որդիս իւր , կրտսեր որդւոյն ետ 'ի բաժին զսահմանս զանձակայ . Այրսիկք բնակիչք քաղաքին արհամարհութիւն բերեալ ընդ քրիստոնէայս՝ 'ի նախատինս նոցունց եղին 'ի ներքին սեամն դրան քաղաքին իսպա 'ի կոխումն անցաւ լորաց . այսպիսի Թշնամութի պարսից զանձակեցւոց առ քրիստոնէայս՝ յայտնի է և 'ի բանիցն կիրակոսի՝ որ ասէ . * Լ՛յս քաղաքս բազմամբոյն լցեալ պարսկոք , այլ առ կաւ և քրիստոնէիւք , յոյժ Թշնամի էր սա քսի ։

Ի 1140 , ըստ որում զնեն վարդան և կիրակոս՝ կոր

(1) Զկարդ Եպիսկոպոսաց կմ հայ կամ նահապետ երբեմն եղև Արքեպիսկոպոսացն աղուանից՝ լոց ընդ իշխանութիւն հայոց . որք սովորաբար կոթուղիկոք (2) Որպէս պատմն Մատթէոս անուանին , ունիմք գնել 'ի հին և վարդան ։ որ 'ի կարգի աշխարհ

ծանեցաւ այս քաղաք 'ի վերայ բնակացն յահագին և ր
կրաշարժութենէ, և լեառն ընթերակայ 'ի վայր հասեալ
'ի ձորակն՝ արգել զընթացս ջրոյն, և արար ծովակ լի
պէտպէս աղնիւ ձկամբք. մինչև յաւառս նորին կիրակո
սի, որ յաւելու գրել լծէ լուեալ զայն դեմէտրի լծա
գաւորին վրայ, եկն և տարաւ յաշխարհն իւր զգրունս
քաղաքին ⁽¹⁾ :

Եւայ և 'ի ԺԳ. դարուն եր նոյնպէս քաղաք բազմա
մարդ՝ որպէս յայտ է 'ի վերոգրեալ բանից կիրակոսի,
յորում դարու հասին 'ի վերայ մուղալ թաթարք, կոր
ծանեցին զպարիսպ քաղաքին մերենայիւր յամենայն կող
մանց, և մինչև եր մտեալ նոցա 'ի ներքս՝ բնակիչն
ինքնին այրեցին զամենայն տունս՝ զի մի անկցին ինչք
իւրեանց 'ի ձեռս թշնամեաց. իսկ իբրեւ մտին մուղալք՝
զբնակիչս առ հասարակ կտորեցին, որով թափուր մնաց
այս քաղաք :

Եւսոի եր միսիթար վարդապետ գօշ մակնառանեալ
յեւթ ԺԲ. դարուն, որ բաց յայլ գրոց՝ արար 'ի ոչք, և
գատաստանագիրս. զվարս նորա և զգործս ընդարձակ
ստորագրէ կիրակոս :

Սարգան աշխարհագիր 'ի սահմանս գանձակայ զնէ
զյետագայ տեղիս՝ յասելն. * Վանձակ Վանձայ է իւր
վիճակովն և Օ ախաձ մինչև 'ի դաշնս՝ Վաթայ, և կայ 'ի
նմա երկու ուխտք իրանաշտն, և Երէթի տափայ ա
թան : Եւ ստորեւ յետ ստորագրելոյ զսիւնիս, զպակամ
զնէ 'ի հիւսիսակողմն սիւնեաց գեղարքունոյ և սեանայ :
* Եւ այլ քաղում գաւառք 'ի կողմն հիւսիսոյ՝ որ կոչի
Օ ախա, ուր կայ ՍԷ հաղաբժին, և Վեթեալն՝ որ աթոռն
է գօշ միսիթար վարդապետին :

Հաղաբժին : Զօրինակս ինչ վարդանայ աշխարհագրի,
և 'ի գիրս ինչ գրի Խաղաբժին : Իւխտ երեւելի յայն կող
մանս՝ զոր զարդարեաց խաչատուր վարդապետ որ ա
ռաջնորդ էր այսր վանաց, զորմէ գրէ կիրակոս : * Եւ 'ի
տօնախմբութի նք եկեղեցւոյն (գետկայ վանից), և ուր

(1) Այսպէս պատմէ կիրակոս.
* Իսկ 'ի շԺԺ. Թուին եղև շորժ
սասաթի, և կործանեցաւ քաղաքն
Վանձակ, և տապալեցան շին
ուածքն որ 'ի նմա 'ի վերայ բնակ
չաց իւրոց : և եկն թագաւորն
վրաց գեմէարե հայրն գաւթի և
գեղորայ, և տարաւ զգրունսն

յաշխարհն իւր. քլաւ և լեռան
Աւարակ 'ի շորժմանն, և ար
գեւ զձորոսն որ անցանէր յ մեջ
նորա, և եղև ծովակ, որ և մին
չև ցայսօր. և լինին ի նմա ձկունք
աղնիւք : Այլուր 'ի կրկնելն
զնոյն պատմութիւն՝ զնէ մեռեալ
բազմութի 'ի բնակչոց :

վարդապետն խաչատուր տարօնացի՝ առաջնորդ Եր ու իս
տին որ կռի Հաղարծին ⁽¹⁾... Սա պայծառացոյց զնր
ու խաչն յորում առաջնորդ էր ինքն, որ յառաջ քան
զգալ նորա ամայի էր և խամրացեալ. զոս պատուէր մե
ծապէս թագաւորն վրաց գորդի հայր թամարին, և ետ
եկեղեցւոյն ձեռնադրաւ իւրով ղերկու գիւղն. զ՝Բառ
Յր, և զ՝Տփլիս և զայգի մի Սիւնալիս... և ինքն
(խաչատուր) անդ հանդեաւ ՚ի քո, և կայ թաղեալ յա
րեւմտից կուսէ եկեղեցոյն ॥

Ի՞նչպիսի ամա շինութի և յոհաննէս առաջնորդ վա
նացա, որ զինի՝ եղև նաև առաջնորդ գեական վանաց ։
* Ի՞նչպա (ասէ կիրակոս) տէր յոհաննէս արմանեցին՝ որ
և Հաղարծին էր առաջնորդ, և ձեռնադրեցաւ եպիսկո
պոս ՚ի շէ. թմբն. սա շինեաց ՚ի Հաղարծինն անշանա
տուն երեւելի սրբատաշ վիմօք, և ապա գնաց ՚ի մեծ ա
թոռն ՚ի հաղբատ ։ ⁽²⁾

Խորանաշատ ։ Ի՞նչեւելի ՚ի մէջ ուխտից նահանգիս. այս
պէս կոչեցեալ սակս յոլովուէ եկեղեցեաց և խորանացն
՚ի նմա, զոր շինեաց վանական վարդապետն այր երեւելի
արդեամբ և զիտոււթ ՚ի սկիզբն ժո. դարուն. * Ի՞ն
չեղև վախճան սորա (այսինքն՝ վանական վարդապետին
ասէ կիրակոս) այսպիսի օրինակաւ. ՚ի վանան զոր իւր
խակ էր շինեալ՝ որ կռի Խորանաշատ, վասն յոլով եկե
ղեցեաց որ ՚ի նմա է՝ ընկալաւ զանունն, որ կայ հանդէպ
էրզնվանից բերդին, և ՚ի թիկանց գարգմանոյ (թեր
ևս՝ գարգմանոյ, զի և յայլում օրինակի գրի՝ Վարդ
մանոյ.) առնէր նա շինուածս երեւելիս՝ գաւ իմ շինելով
՚ի կոթածոյ վիմաց ՚ի դռուն մեծ եկեղեցոյն, զոր իւր խակ
շինեալ էր ։ ⁽³⁾

(1) Գրի ուրեք առ Նորին կի
քակոսի և Հաղարծին. (Իմէ շէյե
մոխակ գրի) ։ * Գլխաւոր վա
նորայքն (ասէ) սանահին և գե
տիկ և Հաղարծին և կեւառուս ։

(2) Սորոք պատմ զայլ շինու
թի. ՚ի շէ. թմբն (ասէ) խաչա
տուր վարդապետն և եպրայն իւր
բարսեղ շինեցին եկեղեցի մի ե
րեւելորանի հանգեպ վանիցն գմբե
թաւոր յանուն սին գէորգայ ։
Ոչ որոշէ կիրակոս զվանս. բայց
առաւել թուի լինել Հաղարծինն՝
գամ թի գետիկ վանք, զոր ոտաւ

ինչ յառաջ յիշէ ։

(3) Ի՞նչ կիրակոս յայս բան
զգաւառն Գորգման իմանոյ. խո
րանաշատն անկանի ՚ի գարգման
գաւառի և յուտի Նահանգի, և
յայնժամ զվրացրեալ բաժ կիրա
կոսի պարտ է մեկնել ասելով, Թէ
խորանաշատն էր ՚ի թիկանց գարգ
մանոյ բերդին կամ քաղաքին (զոր
թերեւս ասէր), և ոչ ՚ի թիկանց
գարգմանոյ գաւառին. (որով առ
տաքոյ անկանէր գաւառին.) այլ
քանզի ունայաւ և բանն, և անունն
խակ շէ որոշ գրեալ, ոչ համարձա

Հայրամուտքս 'ի 31. յունվարի նմին վանական վարդապետի տայ զսնուանակուլութիւնն : * Վնաց (ասէ) յաղուանս, և շինեաց փառաւոր վանք մի սրբատաշ վեմեր, բազմախորան գմբէթաւոր, և հրաշազարդ Էկեղեցիս, և անուանեաց զվանքն զայն Խորանաշատ : Հայրաբնին աղուանից զնէ, քանդի որպէս ասացաք 'ի վերոյ՝ Լ'ըջախ' կռէր նաև Լ'շխարհ աղուանից :

Լ'քտանոր Թաղեցաւ նոյն վանական վարդապետ բոսիւրում հրամանի. * Վ գլուխ վանիցն (ասէ կիրակոս) յարեւելից կուսէ, մօտ 'ի փորրագոյն Էկեղեցին՝ ուր Էին գերեզմանք աղքատաց :

Վանայ անպար : Օրմէ 'ի յիշատակարանի դատաւ տանադրոց միթիմարայ զօջի. * Վ գիտապետութե տն տտեփաննոսի տանս աղուանից, յաշխարհիս առանայ, 'ի նաճանդիս որ կոչի մայրաքաղաքիս Վանձակ, յանապատ և յեղբայրանոցս անուանեալ Վաննոյ, սկզնաւորեալ 'ի լեռնակողմ մենաստանին կոչեցելոյ Հոռոմաշին, ընդ հովանեաւ սոյն Էկեղեցեաց կուսաստանացն յիւնցելոյ :

Վանխօտք : Թուի ածանցեալ յանուանէս Վանշօ, և Սար. որպէս թի : Վանշօտք. զի բոս սրում ցուցանէ այժմանս դիրք նորին՝ Է մենաստան 'ի վերայ լերին, ոչ այնչափ տարակաց 'ի քանձակայ. իսկ զեառն՝ աշխարհիկ բարբառ մեր կոչէ Սար : Լնկանի յայս նաճանդ՝ որպէս զրէ վարդան աշխարհագիր յասելն. * Վ յ'ըջախ (Է) սր ուխտն Վանձասար, ուր կայ գլուխ սր կարապետին : Հայրձախ զնի նաև 'ի ձգաագիր յաշխարհագրական բաւարանին :

Հիւն զսա և կիրակոս՝ Սձ անուանելով. ուր 'ի սկիզբն ժԳ. դարուն բարեպաշտ և աղքատաւոր սոյն հաւան անուն Բեռորդի հայկազուն իշխանացն զարարեայ և իւանէի, շինեաց Էկեղեցի դեղեցկազարդ յօրինուածով բազմամեայ աշխատութե : Իսկ կին նորուն մամբանս ու նուն շինեաց զգաւիթն : Վրէ և վարդան վանս օրրայա. զուն ջալալ իշխանին՝ որ էր 'ի ժամանակս իւր, թի գինի վկայական մահուանն * Իշկին իւրբն, և տարեալ թաղեցին յիւր սեփհական վանքն Վանձասար կոչեցեալ, հայրենեօք տուն գերեզմանի իւրեանց : Լալ անունս Վանխօտք ոչ յիշատակի 'ի հին պատմագիրս :

Կեցաք զնէ 'ի գորդման, այլ բաւ գաք 'ի սահմանին քանձակայ : Չիւ վարգանայ աշխարհագրի և

խօսածաբէրք. զոր և ուրեք կիրակոս կոչէ՝ խօսածանայ
բէրք, որպէս և անուանէին պարսիկք։ Եւ զորոց անառիկ
հանգիւս զանձատարայ, որոց տէր էր նոյն խակ հասանն
վերոգրեալ. այլ ոչ լիս դրէ, անդէն նոյն կիրակոս՝ զսա և.
զմեքձակայ աւերոյս՝ Եւր. Եւրթաթաթ, և զայլ և սղ զհակա,
մուղալ թաթարք հարկատաշանք հիմնայատակ կործա-
նեցին, մինչ և հետոց անգամ ոչ երեւել բնաւ թէ շին
լեալ իցի, երբեք անդէն։

Հայեբք⁽¹⁾։ Եւ զեակ իշխանանիտ նախայիշատակեալ
իւխանին հասանայ, որպէս զնի ՚ի յիշատակարանի զա-
տաս անազրոց միւրթարայ զօր. * Եւ ժամանակի մնա-
ցելոց սակաւ իշխանաց ՚ի կողմանս իրաւնոյ, ընդ ժամա-
նակս անուանելոյ հաստնայ կրճատորեցելոյ, և որդւոյ
նորա վաթմանայ, ՚ի զգեկին որ անուանի Հայթեբք,
զիւտաւորի այլոց իւխանայ։

Եւրթաթաթ։ Եւ յիշատակի յայտմաւորս ՚ի 29 մարտի։
Սի ոմն իշխանայն զօրագլխաց (հոնաց) եւ ՚ի կող-
մանս Եւրցախու... ՚ի տեղին Եւրթաթաթ օթեանս կա-
րեալ, ուր էին աշակերտին մեքրոպայ։ Եւ վերոյ զնե
մերձ յորցախ՝ յասեին. * Եւ արձեալ եկին յաղուանս,
և բնակեցան ՚ի տեղի մի որ կոչի Եւրթաթաթ, հուս
յԵւրցախ գուառին⁽²⁾ որ է իրաւնոյ։ Եւ իշխանայն այս
պէս, վասն զի ՚ի վերայ մարմնոյ թաղուհի անուն մեծագ-
դի կնոջ՝ որ ստանաւ ՚ի զօրագլխէն հոնաց, էջ լոյս ասա-
ղաձե, որպէս զնի անդէն յայտմաւորս։ * Եւ յաղապէս
ցաղացեալ խաղալոյ լոյսն ՚ի վերայ կաթուածի արեան թա-
գուհայն. և ժողովեցին զնիսարս քր թաղուհայն՝ ամ-
փոխեցին և եղին ՚ի բլրակին, և անուանեցին զայն Եւր-
թաթաթ։

Եւրթաթաթ։ Եւ անուն մնարանի ՚ի համանուն լեւին։
Եւ իշխանայն այսպէս՝ սակա գիպելոյ անդէն հոնաց զմարմնս
քրիստոնէից և այլելոյ, յաւուրս աշակերտացն մեքրոպայ,
բոս պիտունելոյ յայտմաւորաց ՚ի 29 մարտի. * Եւ որ
զիք զօրագլխին մովսէս և երանողիս և այլ զօրքն հաւա-
տացեալ փախեան ՚ի լեան որ կոչի Եւրթաթաթ, որոց

(1) Եւրթաթաթ և եւրթաթաթ վար-
դանայ գրի Հայեբք։ որ ՚ի սովո-
րական օրինակս գրի Հայեբք.
Եւրթաթաթ և առ կիրակոսի բազում
ուրեք գրի Հայեբք։ Հայեբքայ. և
ուրեք առ նոյն կիրակոսի գրի

նաւ Եւրթաթաթ։

(2) Եւրթաթաթ գրի և ՚ի հին յայտմ.
աւուրս տէր իսրայելի ՚ի մարտի
30. համառօտ այսպէս. Եւրթաթ
աւուր որ վերայն կատարեցան
Եւրթաթաթին հուս Եւրցախ։

զհետ երթեալ անօրինացն՝ կոտորեցին զնոսա անդ, և ժողովեալ կուտեցին զնոսա՝ ի մի վայր, և այրեցին հրով, և անուանեցին զիւսան ⁽¹⁾ Վիգափայտ, վասն զի քան ըզփայտ դիզեցին զնոսա և այրեցին: Եւ յետ ժամանակաց միայնակեացք ոմանք արք Ճգնաւորք եկեալ ընակեցան անդ, և արարին իւրեանց վանս զտեղին: Եւ անք պատմութեն ցուցանեն լինել ի կողմանս արցախայ: Եւ վարդան աշխարհագիր յետ դնելոյ զարցախ, դնէ և զայս աւսելով. * Վիգափայտն ⁽¹⁾ Վիգայ և Վարանդայ է:

Երգեվան: Կիրակոս յիշէ զսա ընդ ամուր բերդս: * Եւն և նորա (զաքարէ և իւսնէ,) բազում գաւառս ի պարսից, և բերդս ամուրս զգարդման, զքարհերձ, և զԵրզնէվանք: Եւս յարձակեցան մուղալ Թաթարք՝ զորոց գրէ կիրակոս. * Յարձակեցան ի վերայ սլլ բերդիցն որ ընդ իշխանութիւն վահրամայ ի Տերաւափան, և Երգեվան, և ի Վանսիւրդ՝ զոր ունէր կիւրիկէ բազրատունի որդի աղսարթմանայ:

Հանդեպ Բերդին Երգեվանի ըստ ասելոյ կիրակոսի՝ Էրառաջին վանք վանական վարդապետին, զոր աւերեաց ջալալսատին սուլտանն հինից:

(1) Այսպէս գնի յերկուս մե. ապիրս՝ որք երկին լինել հարազատ աշխարհագրութիւն վարդա.

նայ, իսկ յայլ յերիս մե. և ի տպ. որք են ընդարձակութիւնք վարդանայ՝ պահափ այս քան:

ՓԼՅՏԱԿԱՐԱՆ

Լնուն սորա ձգի աստ և անդ արտաքոյ իւրոց սահմանաց, 'ի Պարթաւ՝ որ Էյլլատի, 'ի Տիւտ՝ որ է 'ի վերս, մինչև տարակուսիլ մեզ և 'ի վերայ Լաբէրտի, կամ Լաբէրտի անուանա՝ գուցէ 'ի Փայտակարան անուանէ աստի իցէ ածանցեալ առ աշխարհացիրս յունաց՝ և հռմայեցւոց. զի են տեղիք՝ որք զանուն իւրեանց յայլմէ տեղւոյ ընկալան, յորոյ տարակային սահմանաւ. նա զի և զԼաբէրտի 'ի զանազան տեղիս ձգեն: Պտղոմէոս, մասն պարսից կացուցանէ. սլինիոս 'ի մջ պարթեաց և արեաց. երոդոտոս ընդ աղքս մարաց դասէ, որպէս և ստեփանոս Երևանդադի զԼաբէրտա՝ մարաց քաղաք զնէ. սղրալոն զիրք ժա. սահմանակիցս գնէ պարսից. իսկ 'ի ժև. զիրս. թղթ. 732. սահմանակիցս Լքոլլոնիա զի, որ ըստ նորա էր Սիդդագինի դաւառ ասորեստա նեայց՝ ձգեալ մինչ 'ի տիգրիս:

Եւ սին հակառակ՝ ինչն Փայտակարան նահանգ յա նուն այլոց աշխարհաց կոչի նախ՝ յանուն Լքառնից, զի զսանատուկ ասողիկ 'ի ք. 3. գնէ իշխան աղուանից, զոր խորենացին 'ի ք. 3. ցուցանէ իշխան Փայտակարանի կարգեալ 'ի տրդատայ: Եւ զգրիգորիս կոչեն 'ի զիրս՝ Լպիսկուպոս աղուանից, որպէս կոչէ նաև բուզանդ 'ի ք. 6. * Եւ վիմն գրիգորի եպիսկոպոսի... որ կաթողիկոսն էր կաղմանցն վրաց և աղուանից: Եւ սակայն, կարգեալ էր եպիսկոպոս Փայտակարան քաղաքի. զի որպէս պատմէ խորենացին 'ի ք. 3. * Վործակալք կոչմանցն արեւելեայ հիւսիսոյ՝ վերակացուք հեռաւոր քաղաքին՝ որ կոչի Փայտակարան, ինպրեցին 'ի տրդատայ տալ նոցա եպիսկոպոս 'ի զաւակէ սրչն գրիգորի: Եւ տրդատ * Տայ նոցա եպիսկոպոս զմանուկն գրիգորի: Եւ յսինքն վերակացուաց Փայտակարանի, և ոչ բնիկ

աղուանից : Եւ ինքն խորենացին մահուանն գրիգորիսի
ղաղուանս զնէ պատճառ՝ որք էին փայտակարանցիք :
յասեւն . * Իսկ 'ի հասանել համբաւոյն վախճանին տրք-
դատայ՝ 'ի դաւելոյ նորին սանսարիւղ, և այլոց ունեց
համապազատուաւ արանց աղուանից, սպանին զերանելին
ինձադրեալ ձիով քարքարոյն 'ի Սպանեան դաւալին,
մերձ 'ի կասպիականն կռեցեալ ծով : Եւ յորժամ աւ-
նատրուկ հակառակ թագ կապեալ 'ի փայտակարան քա-
ղաքի՝ գնաց նախարարօք իւրովք առ շապուհ, որոց յայտ
է թէ զլիւսաւորն էին 'ի փայտակարանն՝ խորենացին 'ի
Գ. Ն. կոյն : զնս առհասարակ լ'ղուանից նախարարք (1) :

Երկրորդ՝ կոյն յանուն Ստեփան և Երզնկայի՝ որք
նոյնպէս են մարք, ոչ միայն առ օտար ապրաց մատենա-
գիրս, այլ նաեւ 'ի հայկական գիրս, զորօրինակ առ բու-
զանդայ 'ի Գ. Ն. յասեւն վասն գրիգորիսի . * Երեսաց
նորոգեաց զամենայն եկեղեցիս կողմանցն այնոյնի, և
ձեցեալ 'ի զաւառակողմանցն ատրպատականի, քարոզ
ճշմարտութեւ հաւատոյն քնի լինելոյն : Աւրանոր փո-
խանակ փայտակարանի՝ (ուր տիրապէս առ ուրեցաւ, և
քարոզեաց գրիգորիս ըստ խորենացոյն,) զնի՝ Ստեփան
նորոգեաց Երզնկայի : Եւ այս՝ սակաւ զոլոյ սահմանակից
ատրպատականի, նաեւ ընդ ժամանակս ինչ ընդ տիրու-
թեամբ ատրպատականաց . և վասն այնորիկ թերեւս ան-
ուանք պաւսառաց փայտակարանի բերեն զհնչուան մա-
րաց՝ օտարս 'ի հայկական հնչմանէն :

Երրորդ՝ կոյն նաեւ Ստեփան, զոր ցույցաւք ստորեւ :

Սպան գրից սորա գրէ խորենացին . * Երկուց կայ ու-
տիոյ առ երասխաւ : Երկու փայտակարան անկանի ոչ
միայն յարեւելեան կողմն ուտի նահանգին, այլ նաեւ և
բասխայ . վասն զի զուտի նահանգ խորենացին զնի, յա-
րեւմտից երասխայ . արդ՝ փայտակարանն ոչ կարէ լինել
առ երասխաւ՝ միանգամայն և յարեւելից ուտիոյ, բայց
էթէ լինելով նաեւ յարեւելից երասխայ : Եւ այսպէս ե-
րասխ անցանէ ընդ միջ երկոցունցս՝ յարեւմտից ունեւելով

(1) Վասն երկուց պատճառաց
մարթ Է ասել թէ փայտակարան
ը մասին երբեմն կռեցաւ յանուն
ատրապատից . Բ՝ Թերեւս առ քաղ-
մաւ թէ բնակչաց աղուանից սփռե-
լոց ընդ համօրէն նահանգն կամ
'ի զլիւսաւոր քաղաքն . և երկրորդ՝
մոնաւանդ վասն գործակալացն :

Իբր զի գործակալք կարգեալք 'ի
կողմն արեւելից հիւսիսոյ՝ իշխելն
յայնժամ առհասարակ կողմանցն
աղուանից, որպէս նաեւ փայտա-
կարանի : Եւ որով և իցե պատ-
ճառաւ՝ Խճարիւս է թէ փայտա-
կարան կռեցաւ ուրիշ ուրիշ և
յանուն աղուանից :

գուտի, իսկ յարեւելից զփայտակարան. որով և ուտի անկանի յարեւմտից փայտակարանի, իսկ փայտակարան յարեւելից կամ յւելից ուտից :

Չգիտցա՞նք մինչև 'ի ծովն կասպից, և 'ի անս անկանի բերան կամ խառնումն երասխայ յայն ծով. զի թէ մեծ հայր սահմանակից է կասպից ծովուն 'ի մուտս անդ երասխայ՝ ուլ, (որպէս յայտնի ունիս տեսանել 'ի ներածութեմ միւրն հայոց,) 'ի միջ ծէ. նահանգաց մեծին հայոց՝ ու կարեւր գտանել զայլ նահանգ յարմար այսր դրից ըստ աշխարհագրութեմ խորենացոյն, բայց է թէ զփայտակարան : Եւ զժուարին է օրուել թէ արդեօք ձգէր ընդ երկուս կողմանս բերանոյն երասխայ, թէ միայն 'ի մի կողմն, այսինքն 'ի հարաւակողմն կամ չաջմէ գետոյն. զի թէ պէտք զսահման աղուանից, կամ որ նոյն է՝ ալպանիոյ՝ պտղոմէոս ձգէ 'ի հարաւոյ մինչև 'ի խառնումն կուր կամ երասխ գետոյն 'ի ծով, բայց պտղոմէոս ու գիտէր չէր քաղաք զսահման փայտակարանի, և ոչ իսկ զսահմանակցաց աղուանից՝ որպէս գիտէ խորենացին՝ որ զաղուանս ձգէ մինչև 'ի խառնումն երասխայ 'ի կուր, այլ ու մինչև 'ի խառնումն երասխայ 'ի ծով. ու գիտէր ևս պտղոմէոս թէ ժայտակարան սահման հայոց՝ կուէր նաև Լ՛ղուանք :

Եւս նահանգ անկանի յայնմ սահմանի՝ որ կուի Կաֆէր, յն. Կաֆէ, որպէս յայտնի դնեն մեր մատենագիրք, զորօրինակ ասողիկ ք. 3. գրէ վասն կայսեր հերակէտայ. * Կառնայ 'ի մարս, զայ հասանէ 'ի ժայտակարան յաշխարհն կասբից : Եւ ազաթմանգեղոս թղթ. յհգ. ըզ. ժայտակարան քաղաք դնէ 'ի կասրս, յասէն. * Եւնչև 'ի սահմանս Կասբից 'ի ժայտակարան քաղաք արքայութեմն հայոց : Եւ յայնպէս և բուզանդ որ 'ի է. 14. դնէ խորու գիր Եւզաֆ Կաֆէ, և ստորեւ պատմէ զփայտակարան քաղաքէ, յայտ արարեալ թէ անկանի 'ի կասրս : * Եւս ինդրէր (ասէ) զիլէմն մեծապէս սպարապետն մուշեղ յերկրէն պարսից ⁽¹⁾ և 'ի ժայտակարան քաղաքէ, փոխանակ զի և նորա նշխարհցին ստեղին արքային հայոց : Օտյն աննարկէ և խորենացին՝ որ 'ի ստորաւ գրել զսահման մեծին հայոց, ձգէ * Լ՛ղ. ատրպատական

(1) Անուն Պարթի վրիպակաւ նագրոց. Թէպէտ և 'ի Կաֆէ և յն. Կաֆէ, որպէս յայտնի դնեն մեր մատենագիրք, զորօրինակ ասողիկ ք. 3. գրէ վասն կայսեր հերակէտայ. * Կառնայ 'ի մարս, զայ հասանէ 'ի ժայտակարան յաշխարհն կասբից : Եւ ազաթմանգեղոս թղթ. յհգ. ըզ. ժայտակարան քաղաք դնէ 'ի կասրս, յասէն. * Եւնչև 'ի սահմանս Կասբից 'ի ժայտակարան քաղաք արքայութեմն հայոց : Եւ յայնպէս և բուզանդ որ 'ի է. 14. դնէ խորու գիր Եւզաֆ Կաֆէ, և ստորեւ պատմէ զփայտակարան քաղաքէ, յայտ արարեալ թէ անկանի 'ի կասրս : * Եւս ինդրէր (ասէ) զիլէմն մեծապէս սպարապետն մուշեղ յերկրէն պարսից ⁽¹⁾ և 'ի ժայտակարան քաղաքէ, փոխանակ զի և նորա նշխարհցին ստեղին արքային հայոց : Օտյն աննարկէ և խորենացին՝ որ 'ի ստորաւ գրել զսահման մեծին հայոց, ձգէ * Լ՛ղ. ատրպատական

Նաւ ք մարս՝ մինչև ի մուտս երասխայ ՚ի կասրից ծով (1) խրանոր հարկ է անկանել փայտակարան նահանգին և ծին հայոյ՝ որպէս ցուցաբ ՚ի վերոյ : Իսկ ՚ի ստորագրելն զկասրից ծով, և ՚ի թուէն զըջակոյ ազգս որք բնակեալ էան զնովա, զկասքս դնէ ՚ի մուտս անդ երասխայ ՚ի կասրից ծով՝ որ է սահման փայտակարանի :

Իստանոր դնէ զկասքս և պլինիոս որ ՚ի ք. 12. ստգրագրելով զարեմտեայ կողմն կասրից ծովուն՝ թուէ զազգս բնակեալս յայն կողմն, և զցեաւս որք հոսին ընդ ալպանիա, այսինքն ընդ աղուանս, և ՚ի յիշէն զՍիրոս, այն է կուր գետ՝ ասէ . * Ի Սիրոսէ (1) Կասրից ծովն սկսաւ կոչիլ անդ բնակին Կասքք : Իսկինքն որպէս մեկնէ մառգինիէ ՚ի բառն Կասքք, ՚ի չըջակոյս կուր գետոյն ուրանոր բնակին Կասքք՝ ծովն սկսանի կոչիլ յաւուն Կասրից . քանզի զանազան կողմանք ծովուն զանազան անուամբ կոչէին : Եւ այսպէս ասէ Կասքք ըս պլինիոսի սկսանին անդ՝ ուրանոր կուր գետ խառնելով յերասխ՝ զեղու ՚ի ծովն Կասրից, ուր և անկանի փայտակարան . ոչ ուրեք պլինիոս ձգէ ասէ զանունս կասրից ՚ի հիւսիսակողմն կուր գետոյ՝ որպէս սյլք դնեն, այլ յարեւել հարաւոյ կուր կամ երասխ գետոյն :

Երասխոթեմէնէս առ սղրալոնի գիրք ԺԿ. 514. ՚ի յիշէն զազգս բնակեալս ընդ ծովեզերս Կասրից՝ յետ աղուանից՝ կամ որ նոյն է ալվանիոյ՝ յիշէ զԿասքս իբր սահմանակիցս, որպէս էր փայտակարան նահանգ. և նոյն ինքն սղրալոն գիրք ԺԿ. 528. պատմէ թի Կասքք, կամ որպէս կոչէ անդէն նա ինքն Կասքիան (2), ՚ի մարաց առաւ, և գրաւեցաւ ՚ի սահմանս հայաստանեայց . որով և ըստ սղրալոնի Կասքք էր ՚ի հայաստան գէթ ընդ ժա

(1) Այսինքն ՚ի կուր գետոյ : Պարս է գիւսէ (զոր օրինակ ունիս տեսանել ՚ի ներածութե հին հայաստանեայց ՚ի գլ. գետոց.) Թէ զոր խորեմային Երասխ կոչէ յետ խառնելոյ կուր գետոյն և երասխայ ՚ի միասին մինչև ՚ի ծով, պլինիոս և օտարագրի մատենադիրք կոչեն կուր ձաւ զայն մասն մինչև ՚ի ծով . միայն սղրալոն թղթ. 528. համաձայն խորենա, ցոյն գնէ զերասխ առ ծայրիս ալվանիոյ կամ աղուանից, որով լինի բաժանիլ ընդ հայս և ընդ

աղուանս :

(2) Իսահակ ժոտի ՚ի լուծ. մունա մէջայի գիրք Ժ. գլ. 2. նշանակէ թի Կասքք և Կասքիանք զանազանին . զորօրինակ Արիտ (ըստ մեզ՝ Արիտ .) և Արիանք զանազանին . զի Արիտ կոչեցաւ ասէ առաքմինն երկիրն ձգեալ առ Արեւոյ գետով . իսկ Արիանք՝ համարեն աւերութիւն Արեւոյ, յորում անկանին զանազան աշխարհք . այլ այս զանազանութիւնն այնչափ հաւատարմ երկր մառգինիէի :

մանուկս ինչ : Իսկ Թղթ. 502. զնէ զայն յաղուանս, աւ
 չլուլ. * Եւսմանիացեաց (այսինքն աղուանից) է՝ նաև
 Դատարանի, ի Կատարից ազգէն զանունն ընկալեալ, ուս
 տի կոչի և ծովն. այս ազգ այժմ աղօտ իմն է զլիսովին ⁽¹⁾ :

Եւսմանք կոչի ոչ միայն Եւրոպա և Ուտի, այլ նաև
 վայտակարան նահանգ մեր, որպէս ցուցաբ'ի վերոյ. նա
 ըին աղագաւ սղրավոն ուրեր զնէ զԼիաքս յաղուանս,
 ուրեր զնէ ի մարս, և ապա ի հայս. վասն զի վայտա-
 կարան բնիկ նահանգ հայոց՝ երբեմն լինէր ընդ տէրութի
 մարաց, որպէս և առ ժամանակօք խորենացւոյն. երբեմն
 կոչէր յանուն աղուանից : Եւս յայտմանէ՝ հաւանական
 երևի մեզ՝ Թէ Լիաքս ձգէր ոչ միայն ի վայտակարան
 նահանգ հայոց, այլ նաև արտարոյ նորին ընդ երկայնու-
 թի ծովուն ըստ մասին ի մարս, և ըստ մասին յաղուանս,
 վասն այնորիկ երբեմն ամին, և երբեմն նմին ընծայէն
 նախնիք ⁽²⁾ :

Ի բանից աստի մինչև ցարդ յառաջ բերելոցս յոյտ
 է՝ Թէ այն ազգք կատարից զորս նախնիք զնէն բնակեալ
 ընդ ծովեզերս համանուն ծովուն, էին ի փայտակարան
 և ի չրջակայս նորա. մինչև Թէ գտցի ոք ի նախնեաց՝ որ
 յայլ կաղն ծովուն ձգեացէ զԼիաքս հեռի ի փայտակա-
 րանէ, միաբան համաձայնութի վերոգրեալ զանազան մա-
 տենագրաց հայոց յունաց և հռոմայեցեաց ուղղագրեն
 անորուն դիրք ⁽³⁾ :

(1) Չեկարիոս հատ. ք. Թղթ. 515. ըստ աղ. լիսինոյ ի 1775. ի խտիւն զաւգանիոյ. գրէ Թէ
 սղրավոն ասինքն բանիւ զԿատարիա
 նա զնէ յայնկոյս կուր. կամ և
 բասի գետոյն. ի կաղն մարաց,
 որ է յալմէ կամ ի հարաւոյ գե-
 տոյն (ուր է փայտակարան). իսկ
 զայս սահման պտղոմէոս զնէ ա-
 սէ ի հայաստան. որպէս և է ի
 բքք. ըստ զնկոյ խորենացւոյն :

(2) Երկու ինչ ժանուցանէ մառ-
 գինի կարեօր ի տեղեկութիւն
 Կատարից. մի՝ զի նախնիք չունէին
 որոշ ծանօթութի զմեծութիւն և
 զմէջ Կատարից ծովուն. չէ պարտ
 յուզել ի նոսա սողոյ և որոշ
 սահմանս ազգաց ընակելոց զծով
 եզերքը նորին : յորոյ մի են և
 Կատար : Երկրորդ՝ զի երեւի խէ

անունս Կատար էր մակածուն. և
 բաց յանուանիս Կատար՝ ունէին
 և առանձին անուանս. որպէս և
 իրքք այս նահանգ հայոց առան-
 ձին անուամբ կոչէր փայտակա-
 րան և իրքն մակածունամբ Կատար.
 այլ Թէ մառգինիէ ունէր զայսու
 սիկ տեղեկութիւն հանեալս ի մե-
 թոց մատենագրաց, և նովին տե-
 ղեկութիւն մատղրեր գրոց յունաց
 և հռոմայեցեաց. որոշագոյն գրէր
 զգրից Կատարից :

(3) Վնանդի պտղոմէոս գիրք Է.
 Գլ. 2. ի խտիւն զմարաց՝ առէ.
 Իսկ զարեմաեայս միտոյ (մարաց)
 առ հայտատանեզ ունին Կատարի
 Լի. ի Է. 15. ի ճառելի զհայոց
 մեծաց՝ ընդ մէջ մարոց և հայոց
 զնէ դատի ինչ լիսինոյ Կատար ան-
 ուանեալ. և ի ստորագրելն ան

Լ՝ՈՒ բաց 'ի սմանէ յիշատակեն նախնիք և այլ կառ ըրական անուանա գրանց, լերին, ճանապարհի, նաև ազգի, զորս հարկ և աստանօր որոշել առ 'ի չլիովմէ 'ի միասին : Լ՝ըդ՝ որպէս գրէ համառօտին սղբալմին ⁽¹⁾, * Լ՝ըրկու են ազգք Կասրից, մին առաւել յարեմուտս քան զԿասաուսս առ համանուն ծովու, և զամշխի գէտով. իսկ միւսն մերձ 'ի բարձիրա (պարթևս), ուր են զրուսք Կասրից : Լ՝յս Կամշխի չէ այն զոր պտղու մէսս դնէ 'ի մարս, այլ զոր պլինիոս դնէ յաղուանս, նմին իրի առաջին յիշատակեալ ազգ արա է նոյն՝ զորմէ խօսեցաք մինչև ցարդ. իսկ երկրորդ ազգն տարբեր է զլիւս վին, որ անկանի 'ի միջ պարթևաց և մարաց :

Լ՝նդանօր դնեն այլք 'ի նախնեաց զԿասաուս Կասից. պաղտմոս Դ. Ն. և սղբալմն գիրք մա. յասելն. * Լ՝Նժա գոյն լայնութի միտիոյ (այսինքն՝ մարաց) երեւի յանցից զազրիու, (որով) կուեն զցրունս միտիոյ, մինչև 'ի Կասա ըրական զրուսն ընդ սիղբիանի : Լ՝ըրիանոս գիրք Գ. յասելն՝ թէ աղէքսանդր 'ի հալածելն զարեւ՝ 'ի մա. աւուրս յեկրասանայ և կն 'ի աաղա (հապուէ) որ միւրեայ հեռի է 'ի դրանց կասրից : Լ՝ը գիտնեիրոս բերիլի. դիսին զպարթևս դնէ բնակեալ, * Լ՝ը ոտամք դրանց Կասրից : Լ՝սկ իսիդորոս գարապէնոս դնէ անդէն ճլ միայն զրուսն, այլև լեառն Կասալիական. զի զքարաքս քաղաք դնէ առ լերամբ՝ * Լ՝ը ասի Կասրիոս, յորմէ անուանին զրուսք Կասրիականք : (1) այս քաղաք պրա զոմոս համարի լինել հանդէպ պարթևաց, նա մանաւանդ 'ի սահմանակցութեան մարաց և պարթևաց : Լ՝ը այսպէս այս անուանի զրուսք կասրից՝ որք են 'ի միջ մարաց և պարթևաց, այժմ անկանին յայն լերինս՝ որք են

գէն զընթացս երասիոյ՝ գնէ անցանել առ կասրից լերամբ : Լ՝րոյ վասն պարտ է գիտիլ նախ, զի քաղաք պաղտմոս զկասա հեռի գնէ 'ի համանուն ծովն. հեռի է 'ի Փայտակարանէ : Լ՝ըրկուրդ՝ գնէ ըով զկասրից լեառն առ երասիաւ՝ ըստ մասին գնէ զայն 'ի հայաստան. քանզի երասի ընդ մէջ հայաստանեայց անցանէ : Լ՝ը երրորդ՝ նաև զգօտի լերինն կասրից պարտ է գնել 'ի հայաստան. զի բնդ մէջ մարաց և հայոց չիք այլ ինչ ազգ. ասար :

Լ՝ը ինքն պաղտմոս կամեցա ջուցանել թէ ի մէջ երկոցունցս անկանի գօտի լերանց՝ զոր ինքն կոչեաց Կասրք. այլ ոչ որոշեաց՝ թէ այս լերիք և բնակիչս նորին են տարբեր. կամ թէ անկանին ի մարս. ուստի առ 'ի համառօտեւ ջուցանել զպաղտմոս ընդ այլս՝ պարտ է գնել 'ի հայոս. այլ ըստ նորս՝ 'ի պարսկահայոս. 'ի կոր. ձէս. ևն. բայց ոչ 'ի Փայտակարան :

(1) Գիրք մա. Թղթ. 127. Ե պաղտմոս ասար : 'ի 1707 :

ի մէջ դէպերիսմանի և իրագ աճեմի :

(1) այլ զրուան կասրից եղին այլք ի հիւսիսայ կուր զեռոյն ի մէջ լերանց կովկասու , որ է անցք ի վերս . այլ սլինիոս Կ. 13 . վրիպեալ համարի զնոսա , և ուղղի կուէլ զայնոսիկ զրուան յանուն կովկասու (1) , և ու կաւ բից : 'Ենոյն կողմանս' այսինքն ընդ մէջ կողքիսայ և ծռ վուն կասրից դնէ սղրաւոն գիրք Բ. Թղի. 91 . և զՅառն ինչ 'Կաթից , որով չփոխէ ասէ մառդինիէ զէառն կով . կասու ընդ լերին կասրից : Եւ զաւրդոս գիրք Կ. ԳԼ. 33 . ընդ մէջ սեաւ և կասրից ծովու ի լերինս կովկասու դնէ 'Կաթի-թան ճանապարհ , ընդ որ վերք տեարք ճանաւ պարհին անցուցանէին զսարմատացիս ի հայաստան , և արդէլուին զէկեալս յոգնութի պարթեւաց : Եւ գիրք ան . պատմութե . ԳԼ. 6 . յիշէ 'Թախտէ կո' Կաթն Կաթից , զոր մառդինիէ նոյն համարի ընդ վերոգրելոյն , և նոյն ը անցից կամ կապանին' զոր սլինիոս կուէ 'Կրունս կով . կասու :

Եւ յա զրուանք կովկասու' զոր այլք կուէյին յանուն կասրից , անկանին ը նորուն մառդինիէ յայն սահման' զոր այժմ կուէմք 'Երաստան , զկողմամբք Թիֆլիսու , այլ ինքն տփիսեաց , յոր կողմն և յիրաւի ձգեցաւ առ մեր մատենագիրս անունս 'Կայտակարան , որ կուէր և 'Կասրք' որպէս ունիս տեսնել ստորե . այլ զանունս 'Կասրից ու ձգեցին յայն կողմանս : (2) 'Երաստանի ինչ ուրեք առ իս . րենացւոյն Բ. 83 . բան այսպիսի . * 'Երարդեաց ի կղարջից սկսեալ առ զրամբք ալանաց և 'Կասրից , մինչև ի սահմանս մասրթաց' որպէս ուսուցանէ քեզ ազաթանգեղոս : 'Կայց աստ զանունս 'Կունն չէ պարտ բերել նաև ի վերայ 'Կասրից , այլ իմանալ' որպէս իմանայ ազաթանգեղոս ի յիշ . ասելով . * 'Ե սահմանս մասրթաց մինչև ի զրունս

(1) Յովսէպոս գիրք ԺԵ. ԳԼ. 6 . զայս գունն կասրից' զոր բոստ սլինիոսի պարտ և կուէլ զրունս 'Կաթի-թան . սահմանակիցս գնէ ալանաց : յասելն Թէ' վերք ետուն անցաւ ալանաց ընդ գրունս կաթրից , առ ի առ պասերազմ ընդ . գէմ' արտաւանայ . յորմէ մարթ և ի կ'րծիս անկանիլ Թէ այն Գունն ալանայ սակալ յիշատակեալ ի գիրս մեր . ինչ նոյն ընդ գրանց կ'գիտաս . կամ բոս ալանայ 'Կասրից : Եւ զի յոյնացիս կու

Թուգիկոս զգունն ալանաց (որ բոս ձեռագրի խորենացւոյն կ'ի ծանարս ի սարմատիս ,) ցուցանէ լինել մերձ ի Գուգարս : զոր օրինակ կ'ը և այս գունն կովկասու . կամ 'Կասրից' այլ զայս ալանայ Թուգիկոս 'ի քննել . իրր արտաքոյ մերոց սահմանաց հայաստանեայց :

(2) 'Երաստանի և ի սպ . ալանայ խորհարար . խորեն . ի սարմատիս ազգ ինչ 'Կաթի-թան . այլ պակասի այն անունս յերկուս ձեռագիրս :

ալանաց, մինչև 'ի սահմանս Լյասրից ॥. և ոչ 'ի դրունս Լյասրից :

Եւ այսպէս յերիս տեղիս ձգեն նախնիք զանունս Լյասրից . մի 'ի բերանի կուր կամ երասիս գեաոյն , այսինքն 'ի վայտակարան . երկրորդ՝ ընդ մէջ մարաց և պարթեւաց : Լուաջնոյն ազգն անուանի քան զերկրորդին . այլ ոչ յիշեն անդ դրունս կասրից . զերկրորդին յիշեն և զդրունս, և զլեառն, և զազգ, այլ դրունք նորին անուանի . իսկ երրորդն ձգի 'ի լեւրինս կովկասու, ուր յիշեն ըզճանապարհ, զկիրճ, և զլեառն . այլ այս երրորդն սաւ կաւ ուրեք յիշատակի (1) :

Իկէ զառաջինն գրուեաց զԼյասրս 'ի սահմանս հայաստանեայց՝ անյայտ է 'ի պատմութեանց . այլ քանզի Լյասրք է նոյն ընդ վայտակարանի՝ միումն 'ի ժե՛նաւ հանգաց մեծին հայոց, յայտ է թէ արամ կամ նորոգ էառ, կամ մանաւանդ զառեալն յիւրոց նախնեաց առաւել ևս սեպհականեցոյց ազգիս . զի որպէս այլուր նշանաւ կեալ է մեր՝ ժե՛նաւ հանգք մեծին հայոց էին սեպհական ազգիս նաև յառաջ քան զարամ :

Էջեա արամայ քաջայայտ երեւի՝ թէ տիրէին Լյասրից և հօր թագաւորք 'ի յետագայս, գէթ մեծն տիգրան, վաղարշակ, ան . արտաշէս, Բ . տիգրան (միջինն), որք և եղեն ընդարձակողք սահմանաց . զի թէ տիրէր Լյասրից տրդատ՝ որպէս ուսուցանէ ազաթանգեղոս, ևս աւաւեւ տիրէին զօրաւորագոյնքն յարչակունիս , որոց

և գտնի միայն 'ի միումն՝ որ բաւ զուժ ուրեք համաձայնի Բ տարագրելոյն . նաև 'ի սխալման , յորում և գրի Լյասր :

(1) Զգիրս պողոմեայ զօր յիշեցաք 'ի վերոյ, ոչ համարիմ տարբեր յառաջնոյն . այլ է նոյն իսկ ժողովուրդ և լեառն կասրից առ համանուն ծովու . զոր սա ինքն պողոմէոս քանի մի աստիճանօք փոխադրէ յարեմուտս հարսուոյ հեռի 'ի ծովէն, որպէս և նշանաւ է չէլարիոս . և է իրր տարաւ մայնուի կարծեաց 'ի վերայ տեղւոյ մի և նոյն ժողովրդեան, ումանց ասա քնելով, և ամանց անդ : Յորում չէ պարտ հետեւել պաղտմայ յայտոսիկ կողմանս . քանզի և զլեթացս երասիայ ըստ մասին

խառնէ 'ի կուր, և ըստ մասին 'ի ծով ուրոյն ուրոյն բերանով, զոր ոչ որ քնէ 'ի նախնեաց :

Եւյլուր մերձի կողմանս տիգրիսի թուի քնել զգրուածս կասրից պիկնիոս՝ օր Է . 15 . գրէ՝ Թէ Բրազիդք անուն ժողովուրդք մարաց՝ որք սահմանակիցք են կորդուաց բնակելոց առ տիգրիսիս . Եւնին զգրուածս Լյասրից . այլ յայտմանէ չէ՝ մարթ սոռոգ ինչ որոշել . զի նոյն պիկնիոս զԷ . 15 . զԲրազիդեան ժողովուրդ մարաց քնէ ուզուութեամբ յարեմոյից պարթեւաց . Եւր և քնեն նախայիշատակեալ մասնագիւր զգրուածս Լյասրից, որով Բրազիդք տարաւ կային յոյժ 'ի կողմանց տիգրիսի . Եւր և զ զառաջինն :

սահման լեր յափշտակեալ 'ի Թնամեաց, որպէս յափշտակեցաւ 'ի պարսից յաւուրս մանկութեան տրդատայ : { }այն սակա առումն արտաքսիայ և դարիտայ զօրավաւրաց մեծին անտիրոսի, զորմէ պատմէ սգրավմն գիրք ժա. Թղթ 528. ոյ է նոր առումն Կասրից 'ի հայս' (եղեալ ևս ստոյգ զնորին պատմութի զոր բերէ յայլոց զրուցայ), այլ անդրէն գրաւումն. զի հայկազունքն արամ և մեծն տիգրան բազմաբ յառաջ էն քան զմեծն անտիրոս.

'ի ժամանակս Թ. արտաշէսի արքային մերոյ՝ ընդ տէրութեմ հայոց և պարսից դնէ լեալ խորենացին Թ. 50. զԿասբա, և յաւուրս նորա ապստամբեալ, և դարձեալ 'ի ձեռն քաջին սմբատայ հնազանդեցուցեալ. որոյ՝ որպէս գրէ անդէն. * () Երկիրն Կասրից (1) աւերեալ՝ առաւել քան զարտազէան դերին բազմութեմ ածէ 'ի հայս, ընդ որս և զզարդմանոս անուն թագաւոր նոցին ։

'Կարձեալ ապստամբեցան Կասրբ 'ի հայոց յաւուրս Թ. արշակայ ըստ պատմելոյ բուզանդայ Դ. 50. * { }եւս այսորիկ (ասէ) ապստամբեաց 'ի թագաւորէն հայոց և ձեռին իշխանութեանն տանն հայոց թագաւորին՝ որ էր զատրպատական աշխարհաւ, յետս եկաց 'ի թագաւորէն հայոց ամուր աշխարհն մարաց, յետս եկաց յարքայէն հայոց և աշխարհն Կազրից ։ Եւ մուշէշ սպարապետ պապայ արքայի անդրէն նուաճեաց, և 'ի հարկի կացոյց ։

'Ի բերոց՝ ունի լայտակարան ըստ խորենացւոյն Բամբակ անբաւ, և 'Կարի ինքնաբոյս ։

1) անն գաւառաց տորա գրէ խորենացին՝ որպէս ասացաք, թէ * Լ'յժմատրպատականր ունին. ուր 'ի միում ձեռագրի գրի՝ * Լ'յժմատրպատական անուանեն)։ Իսկ թիւ նոցին յամենայն օրինակս աշխարհագրութե խորենացւոյն նշանակին ժ. բայց ապա 'ի թուէն յանուանէ 'ի տպ, և 'ի միում ձեռ.՝ զտանին ժ. գաւառք. իսկ յերկուս ձեռագիրս՝ ժ. որպէս ունիս տեսանել յառաջիկայդ ։ Եւ թովմայի կիլիկեցւոյ՝ յորում վրիպակաւ և թերատ գրեալ կան անուանք գաւառացս, զինի ամենեցուն յաւելու իբր 'ի գաւառաց լայտակարանի և շլիզբք ։

(1) 'ի ապ. վրիպակաւ գնի Կոթիշ, և յերրորդում Կաշիշ, Պոթիշ, բայց յերկուս ձեռ.՝ գնի

նա .	Հրապար . (1)	Դ .	Լաւառաւ . (5)
ի .	Ոլերոթ .	Ը .	Լիճմանի . (6)
ի .	Ոլարամանի .	Ժ .	Լիւն . (7)
ի .	Լիւնիորանի .	ժնա .	Լափառան . (8)
է .	Լիւնիւն . (2)	ժիւ .	Ոլարամանի . (9)
ի .	Ոլիւնիւն . (3)	ժիւ .	Ոլարամանի . (10)
է .	Լաղանաւ . (4)	ժիւ .	Լաւառ . (11)

Հայտաւի գաւառացի միջի՝ անուն Ոլարամանիւրտի
Լեւի յիւստակի 'ի գիրս, զոր և քննեցուք յառաջի
կայդ, այլ նախ եղեալ զՈլարամանիւրտի քաղաք՝ որոյ գաւառ
անձանիւն .

Ոլարամանիւրտի՝ որ անկանի յայսմ նախնայի,
որպէս և անունն իսկ յայտ առնէ՝ գորով համանունն ընդ
նախնայի . զնոյն ցուցանեն և վերոգրեալ բանք ազաւ
Թանգեղոսի և բուզանդայ, նոյնպէս և խորենացւոյն
ի . 3 . որ նախ զՈլարամանիւրտի կուէ՝ Լաղաւր հեռաւոր
'ի քաղաքիւմնն իշխանութե տրդատայ . ապա զայս բաւ
ցակողմն ցուցանէ լինել 'ի կողմն աղուանից և 'ի կողմն
կասրից ծովուն . և 'ի վ . 6 . առ աստուածականաւ, և
առ պարսից սահմանաւ, որպիսի էր Ոլարամանիւրտի նախնայ
(12) :

(1) Այսպէս գնի և 'ի ապա .
գրեալն և 'ի միւսմ ձեռագրի .
իսկ յերկուս ձեռագրիս՝ Հրապար .

(2) Ոլարամանիւրտի անուն 'ի ապա .
և 'ի միւսմ ձեռ . և գտանի յերկուս
ձեռագրիս :

(3) Այսպէս գնի յերկուս
ձեռ . իսկ 'ի միւսմ և 'ի ապա . գրի
այսպէս . Ոլարամանիւրտի :

(4) Այսպէս յերկուս ձեռագրիս .
իսկ 'ի միւսմ և 'ի ապա .
Լաղանաւ :

(5) Այսպէս գնի յերկուս ձեռ .
իսկ 'ի ապա . և 'ի միւսմ ձեռ .
Լաւառ :

(6) Այսպէս գնի յերկուս
ձեռ . իսկ 'ի միւսմ Ոլիւնիւն յոգի
ընդ վերոգրեալն . գրելով՝ Աւառ .
Ոլիւնիւն 'ի ապա . Ոլիւնիւնիւնիւնի :

(7) Այսպէս յերկուս ձեռ .
իսկ 'ի ապա . և 'ի միւսմ ձեռ .
Լաւառ :

(8) Ոլիւնիւն ցայտմ յերկուս

ընդ ծովուն և քաղաք ինչ կուէ .
ցեալ Լաւառ, որ խորեն անկանի
յայսմ գաւառի . զանունն իւր ապա .
հեալ 'ի վերայ :

(9) 'ի ապա . և 'ի միւսմ ձեռ .
Աղուանիւրտի . իսկ 'ի միւսմ
ձեռ . վերապահաւ գրեալն կայ և
յերկուս բաժանեալ . առ (Ժող .
մայի կիկիկեւոյ գրի Աղուանիւրտի .

(10) Այսպէս գրի յերկուս
ձեռ . իսկ 'ի ապա . և 'ի միւսմ ձեռ .
Ոլարամանիւրտի . առ Թանգեղ .
Ոլարամանիւրտի :

(11) Այսպէս յերկուս ձեռ .
իսկ 'ի ապա . և 'ի միւսմ ձեռ .
Լաւառ :

(12) Խորեն . յայսմ գրեալն գնի
Ոլարամանիւրտի քաղաք ընդ գարծա .
կաղաքիւմնն արեւելեան հեաւ
սիւնոյ . յոր կողմն անկանի և վայ
տակարան նախնայ ըստ գրից հա .
մարեն հոյոց : Այսպէս և զայս . թէ
խորեն . առանն ոչ զՈլարամանիւրտի .

Օ այս 'ի միտ առեալ, սխարտ է այժմ բնեւէլ զգժուալ բոլորինն որ ծագի 'ի բանից յետագայ մատենագրաց, քանզի աորս սկսեալ 'ի թովմայե արծրունոյ՝ նոյն կացուցանեն զփայտակարան ընդ Տփխիս քաղաքի։ * Եւ խազաց (ասէ թովմ. արծր. Գ. Տ. վասն բուղայի) հասաւ նեւ 'ի վերայ արեւելից աշխարհին, և հրաման ետ հասաւ նեւ 'ի վերայ քաղաքին Տփլիք կոչեցեալ, որում յառաջագոյն փայտակարան անուանելին, (զի) և 'ի փայտից մայրեաց շինեալ էր քաղաքն նոցա, պարիսպք, և պատուարք, և ապարանք նոցա, և ամենայն տուն բնակաց քաղաքին, և ամենայն կազմած պատրաստութեան նոցա։ Եւ յոյնպէս և երզնկացին 'ի նախադրութե ճառին երկնային շարժման՝ ուր ասէ։ * Պատահեաց զալ ինձ 'ի կողմանս անապահ թագաւորութեա աշխարհիս վրաց, 'ի հռչակաւոր և 'ի մեծ մայրաքաղաքս 'ի Տփխիս, փայտակարան կոչեցեալ 'ի գիրս պատմողաց։

Եւ իւրին եր մեկնեւ զոմնս սոցա՝ ասելով, թէ Տփխիս քաղաք 'ի ժամանակս սոցա կոչէր փայտակարան, եթէ ուր յաւելուին Զոառափոյն, կամ թէ՛ 'ի գիրս զտեղաց փայտակարան կոչէր Տփխիս։ Արով կամին ասել, թէ այն՝ որ այժմ Տփխիս կոչի՝ 'ի ժամանակս մատենագրաց նախ քան զմեզ եղելոց՝ կոչէր փայտակարան։ Եւ իւրին լինէր նաեւ՝ եթէ յայտ առնելին, թէ որ պատմագիրք են՝ որք զՏփխիս կոչեցին փայտակարան։ զի յահմանէս կա թողիկոս ուրոյն անուանէ զՏփխիս՝ կոչելով Մայրաքաղաք վրաց, և ուրոյն զփայտակարան, ոչ ուրեք նոյնացուցեալ զիրկոսին։ Եւ որեւնացին զՏփխիս ընդ Շամուղի քաղաքին դնէ 'ի վերս. արդ՝ վերք 'ի հայոց զնահանդն զուգարաց առին, այլ ոչ զփայտակարան՝ որ կարի իմն բացակայի 'ի նոցունց։ Եւ յոյնպէս և եղիշէ, և բուղանդ, և ազաթանդեղոս զփայտակարան դնեն յայն կողմն, ուստի հեռի է յոյժ Տփխիս՝ որ կոչ մինչև ցայժմ, և կոչի թիֆլիս, զորմէ տես 'ի՛ Վոր հայ՝. 27։

Եւ մարթ ևս ասել, թէ զքաղաքն զոր նախնիք կոչեցին փայտակարան, յետագայր կոչեցին Տփխիս, վասն ընդդէմէ լանկելոյ դրիցն։ զի որպէս խորենացին զՏփխիս դնէ 'ի վերս՝ որով տարակայի յոյժ 'ի փայտակարան քա

Եւ զգործակաւ կոչէ Ղընեւան հայոց՝ որ անկոնէր յարեւելս հիւսիսայ. և տահման յոցա ձգէր նախաւորէն համարէն կողմանց 'ի վերայ փայտակարանի։

զարկն, սոխակն և յոհաննէս երգնկացին զնէ 'ի վերս. և որպէս յոհաննէս կաթուղիկոս զՏփխիս զնէ առ կուր գետով յասեւն վասն տըրատայ. * Ձդեալ առնեցանէր զլաւիզ տէրութիւն իւրոյ . . . զկուր գետով մինչև 'ի քաղաքն Տփխիս, նոխակն և թովմա արծրունի 'ի Կ. 8. յասեւն վասն բուղայի. * Բայց հասեալ բուհայ անց ի գետն մեծ՝ որ Լյուրն կոչեն, և յորձանուտ շարժման գար նանային հոսանայն տեղի տուեալ ելանել զօրուն, և բնակել շուրջ զքաղաքան, այն է Տփխեաց: Եւ վասն նորին Տփխիս քաղաքի ասէ, թէ առ փայտակերտ գոյդն՝ զիւրաւ այրեաց զայն բուղայ: * Երջնածամայն շուրջ փակեալ (ասէ) զքաղաքան (Տփխեաց) զոր և 'ի վերոյ կռեաց փայտակարան, չորսութ, և զիզեալ բորբորէր հուրն 'ի զիւրածախ փայտէն մայրից և գիւղ: 11

Եւ որպէս յոհաննէս կաթուղիկոս մերձ ցուցանէ ըզ-Տփխիս 'ի բերդն Շամուղէ՝ յասեւն վասն նորուն բերդապահից, թէ յօգնութիւն կուէցին իբր մտակայս իւրեանց. * () սպայազօրան Տփխեաց, և զծործորոցն կովկասու ընդդէմ մտակայ թշնամոյն⁽¹⁾, սոխակն և թովմա արծրունի՝ զմի դուռն Տփխեաց զնէ 'ի ճանապարհին շամուղէի, ուստի և մերձ նմին: * Եւ քաղաքապետն սահակ (ասէ) ելեալ ընդ դուռնն (Տփխեաց)՝ որ ելանէ 'ի բերդն Շամուղայ: 12

Եւ այսպէս ոչ կարեմք տուգել զբանս սոցա, թէ ի՞նչ էն 'ի նախնեաց՝ որք զՏփխիս կուէցին փայտակարան, որպէս կուէն ինքեանք. և կասկածիմք վրիպանաք թարգեալ այս կարծիք առ յետագայ մատենագիրս՝ 'ի վերայ նախնեաց. և յայնմանէ ուրեք ուրեք շփոթեցին զայս նոր փայտակարան (որ է Տփխիք) ընդ հին փայտակարանին որ է 'ի համանուն նահանգի: Եւ որպէս և յայտնի իսկ սխալանօք զնի յայսմաւուրս յուլ: 31.

(1) Յայտ է թէ վասակ և աշոտ բերդապահք շամուղէի զմերձաւորս իւրեանց կուէցին յօգնութիւն ընդդէմ աշոտոյ թագաւորին՝ յորմէ ապստամբեալ էին. և ոչ 'ի փայտակարան քաղաքի և 'ի նաւահանգէ՝ որ էր հեւի, և գրեթէ առհասարակ գրաւեալ յայնժամ 'ի տառնաց:

(2) Մի ոք ընդդէմ անիցն առ այս՝ թէ թովմա արծրունի 'ի վերորդեալ բանի զՏփխիս գնէ յա-

րեւել՝ որ ոչ անկանի յայն կողմ. այլ 'ի հիւսիս. նախ՝ զի ոչ վասն Տփխեաց, այլ վասն բուղայի գրէ. թէ եւ հասանել 'ի վերայ արեւելից աշխարհին. և բուղա ընդ զաւազան քաղաքս ճանապարհորդեաց. երկրորդ՝ զի և կողմանքն հաղրատայ, սանահնի, ևն՝ որք անկանին 'ի հիւսիսակողմն, 'ի գիրս յետագայ մատենագրաց կույն՝ արեւելից աշխարհ:

ի տպագր. ի վարս զԼոնդէանց, ուր Տփխիս կոչի այն վայրտակարան քաղաք, զոր եղիւէ զնէ ի վայրտակարան նահանգի Թղթ. 83. ի գրեւն վասն միջնեքսէհի. * Հասեալ մերձ ի սահմանս հայոց՝ մտանէր ի քաղաքն վայրտակարան, և զգորսն ամենայն սիւռէր տարածանէր շուրջ գրադարանն 1. Սիջնեքսէհի քանզի ի պարսից սահմանն մտանէր ի սահմանս հայոց, վայրտակարանն իմանայ եղիւէ զայն քաղաք՝ որ անկանի յայտմ վայրտակարան նահանգի, և ոչ որ ի վիրս. որպէս յայտ առնէ զայս նաեւ անտուտ յետս դառնալն նորին միջնեքսէհի յերկիրն արեւելից ի պարսա՝ առ ի յանդիման լինել Թագաւորին պարսից, որպէս գրէ եղիւէ ի Թղթ. 96. և յառաջնալն մուշկանիւսալաւուրտայ ի վայրտակարանէ ի հեր և ի զարեանդ գաւառ հայոց. (առ նմին եղիւէ ի Թղթ. 104.) զի այս ամենայն յարմարին դրից վայրտակարան նահանգին (1). և սակայն յայտնաւորս վասն նորուն միջնեքսէհի գրի այսպէս. * Իշէն ի վայրտակարան քաղաք՝ որ է Տփխիս 1.

(1) սոյն վրիպանս և առ վարդանայ աշխարհագրի դտաւ նեմբ՝ որ գրէ. * վայրտակարան Տփխիս է. Սարգանա կերտ Տփխեաց վիճակն է 1. Իւրդ՝ որպէս յայտնի գիտեմք ի խորենացւոյն՝ Թէ Սարգանակերտ է ի վայրտակարան նահանգի, նոյնպէս յայտնի է և վրիպակն տուրա ի զնել զնոյն ի վիճակին Տփխեաց. յորմէ զհետ զայ և երրորդն՝ Թէ նոյնպէս վրիպակ է՝ Տփխիս կոչեւն յետնոց զվայրտակարանն խորենացւոյն.

(1) սոյն վրիպանս և զասողկայ կասկածիմք. զի ուր յահաննէս կաթողիկոս գրէ զյուսփայ ոստիկաննէ՝ Թէ զայ ի վայրտակարան, և անտի ընդ Ստի գաւառ մինչև ցՏաւրատափ, անդէն վասն նորին յուսփայ գրէ, գնալ նախ ի Վարտաւ՝ որ է քաղաք յուտի գաւառին, և անտի գաղտայնաց եղեալ ընդ Տփխիս՝ հասանել ի Տաւր (2).

(1) Պատմութիւնն իսկ եղիւէի զուշանէ զայս. զի մուշկանն որ զօրագլուխ կարգեցաւ ի միջնեքսէհի ի վայրտակարանի անդ. հարկ էր մտանել ի հեր և ի զարեանդ գաւառ. այսինքն ի պարսկահայս՝ առ ի խաղալ անտի ընդգիւմ բաւ ծակին հայոց. որ էր ի կողմանս այրարատայ. իսկ Թէ այս վայրտա-

կարան Տփխիս լինէր՝ կրկնու Թիւն էր Խանապարհաց՝ ի Տփխեաց մշտանել ի հեր և ի զարեանդ, և անտի ի կողմանս այրարատայ. զի ի Տփխեաց կարէր գնալ յայրարատ՝ առանց գնալու ի հեր և ի զարեանդ.

(2) Հայտնիի բանս ոստղկայ ամենայն անուանք համաժայնին՝

Ի՞նչ ստուգել զսոցա վրիպանս՝ Թողումք յետադայից, և մեք հաւանական համարինք՝ թէ բնիկ Փայտակարան քաղաք յիշատակեալ 'ի նախնեաց՝ է 'ի Փայտակարան նահանգի. իսկ զկնի՝ նաև Տփիսիս քաղաք՝ վրաց կռեցաւ 'ի հայոց Փայտակարան, ըստ վկայելոյ յետագայ մատենագրացս, յորս յաւել և զԹովմա մեծօրհնի՝ որ իբր մի և նոյն անուն զերկոսին 'ի գործածէ՝ յասելն վաճառ թաղաւորին Թաթարացն ազատու. * Ինքնացեալ քաղաւմ զօրօք 'ի Փայտակարան Տփիսիս քաղաք՝ Ի՞նչ այս սակս փայտակերտ գոլոյ շինուածոցն՝ որպէս ասէ Թովմա արծրունի, և այսպէս լինին կրկին քաղաքք Փայտակարան անուանեալ. Իսկ վրիպանք վերոգրեալ մատենագրաց՝ առաջին՝ լինի կարծել զնախնեաց թէ և նորա զՏփիսիս կռուին Փայտակարան, և թէ՛ մի և նոյն Փայտակարան էր նախնեաց՝ որ կռէր նաև Տփիսիս. Իբրևորդ՝ որ զհետ դայ յառաջին վրիպանաց՝ ինքեանք մի և նոյն համարելով զանունս Տփիսիս՝ ձգեցին 'ի վերայ Փայտակարանին առաջնոց, կռուելով Տփիսիս նաև զայն Փայտակարան նախնեաց, և փոխանակ միմեանց 'ի գործածելով (1) :

Իջաթմանգեղոս՝ որպէս գրեցաք 'ի վերոյ, կռէ զայս հին Փայտակարան Վաղարշապատէն հոյր, յորմէ երևի լինել 'ի նմա ապարանք արքունականք, ուր երբեմն երբեմն զնային Թագաւորք հայոց զբոսանաց աղաղաւ, կամ 'ի Ժամանակս պատերազմի. այլ բնակել անդ Թագաւորի ումք որպէս յայլ Թագաւորանիստ քաղաքս՝ ոչ գտաւ նեմք ուրեք. բայց եթէ սանատրուկ արշակունի յետ մահուան տրդատայ՝ հսկառակ որդւոյ նորին Թագ կապեաց 'ի Փայտակարան. այլ այս եղև ապստամբութիւն, և զկնի աւարտելոյ պատմութեան ազաթմանգեղոսի. Կամ թէ կռէ՛ Վաղարշապատէն հոյր՝ զտէրութիւն հայոց նշանակելով, որպէս թէ ասել՝ Վաղարշ ընդ Թագաւորութեամբ հայոց :

Տեքրեմակերտ : Ի՛նչն՝ այլ 'ի քաղաքէն զոր եղաք յաղծ.

յիշատակելոցն 'ի յոհմանէ կաթողիկոսէ. զի Տաշիր և Տաշրառափ է նոյն. միայն Տփիսիս և կարգ տեղեացն են որք տարամայնին. ուր Թերևս ասողիկ ճշգիւ 'ի մեծեզեալ թէ Տփիսիսն է Փայտակարան, ինչէ՞ Թուեցաւ կարգ տեղեացն որ 'ի յոհ. կամ. զի արդարև կրկնութիւն է ճանապարհ.

հի՛ նախ գնաւ ումք 'ի Տփիսիս. անտի յՍևաթի. անտի 'ի Տաշիր. և յայս սակս Թերևս փոխեաց. նախ գնելով զՊարտաւ կամ զՍևաթի. ապա զՏփիսիս :

(1) Զբանս մոտԹեոսի վասն Փայտակարանի տես 'ի Պարտաւ քաղաք՝ որ է յսեաթի :

նիս, զոր յայտ նահանգ զնէ ասողիկ ք. 3. ասելով. * Վայ
հասանէ 'ի վայտակարան յաշխարհն կազբից, բանակին
'ի Տիգրանակերտ աւանի: Վտղումնս է. 13. կոչէ զայս
'Վիբրանտան, կամ որպէս զնի 'ի բալայիւնեան ձեռագրի'
'Վիբրանտան, և զնէ 'ի մեծ հայս 'ի սահմանակցութե մա
րաց. Թէպէտ և տեղի նորա ճշգիւ ոչ համաձայնի ընդ
ամս. քանզի որպէս բազում անգամ գրեալ էմք՝ սակաւ
աւանս և քաղաքս է գտանել առ օտար ազգաց մատենաւ
զիրս՝ որոց տեղիք համաձայնեցին ը ճշգրիտ տեղեացն,
զոր նշանակեն մեր մատենադիրք:

ՎԱՐԴԱՆԱԿԱՐՑ:

Վայական անուն այսր գաւառի՝ ըստ հնչմանն ոչ
անձանսթի մէջ այլոց գաւառաց վայտակարանի, զհամ
ունուն աւան ունել 'ի սահմանի իւրում այլ մեզ ակնար
կել՝ Թէպէտ և չունիմք ուստեք յիշատակութիւն հա
ւատի զվարդանայ՝ յորոյ անուն կոչեցաւ: Իսկ զոր
ղեանդ սլատմիւ 'ի գլ. Կ. (1), և ասողիկ 'ի ք. 4. կոչեն

(1) Զքնդարձակ բան զեռն
գեայ՝ որ սարազրէ շէիր տեղւոյ
այստեքազի նախարարացն հայոց
ընդ զորացն հազարացւոց, 'ի գեղ
համարեմք կարգել 'ի վերլուծու
թէ աստ. * Եւ իբրեւ գնաց (ա.
սէ) մահմա զօրովան յառորիս՝
եթեղ իշխան աշխարհիս հայոց
փոխանակ իւր յիսմայիւնացւոց. ո
րոյ խորհուրդ վառ 'ի մէջ առեալ
բառնալ զազատախումբ տոհմ
յաշխարհիս հայոց հանգերձ նա
ցին հեծելովք. և եւք վազվաղա
կի յայտնեցաւ նեղութիւն նորա
սմգառայ՝ որ էր 'ի տոհմն բազ
բատունեաց, և այլոց նախարա
րաց, և նոցին հեծելոց. իսկ իւ
րն զգայր զգաւաճածութիւն կոչեր
առ ինքն զհամազունս իւր զազա
տախումբ բանակին՝ զսմբատ որ
գի աշոտի իշխանի. և զվարդ զոր
գի Թեոգորոսի իշխանի, և զեզ.
բայր իւր զաշոտ, և զայլ նախա
րարսն, և խորհէր հմարս գառ
նել՝ որով մարմապցեն զանձինս
ապրեցուցանել:

ո Եւ եղև խորհրդին տեղի տալ
և գնալ յաշխարհիս առ Թագա
ւորն յունաց: Եւ անգին անջա
տեալ մեկնեցան ամառք 'ի նախա
րարաց վասպուրական աշխարհին.
Իսկ նոցա գեղ եղևալ գնացին 'ի
կողմանցն վասպուրականի՝ ի գաւ
տավայր մարզէն՝ որում Սեւգո
լակ կոչին. քանզի անդ բնակեալ
էր փոյնականաց՝ ամէ՛ առ որ չա
քան հարցանել զորպիսութիւն գոր
ծոյն. քանզի էր այր սուրբ և բնա
րեալ. . . . իսկ նորա աշխարհալ
և աւաղեալ զհորուստ աշխարհիս
. . . . յանձնեաց զնոսա շնորհացն
ան՝ և առաքեաց յիւրմէ: Եւ նո
քա գնացեալք ընդ եզր գետոյն
երասխայ՝ անցանէին ընդ սահմանն
Ուղտէոյ, և սահմանն էին 'ի
մեծ աւանն Ակոսի:

ո Իսկ զորքն իսմայիլի որք էին 'ի
Նախնաւան քաղաքի՝ յարձակե
ցան զինի նոցա, և ոչ մեկնեցան
'ի հետոց նոցա, քանզի էին աւե
լի քան զնա. որ կամին կենդան
ւոյն կլանել զնոսա: Եւ իբրեւ ազգ

ՈՒՏԻ

Յերկու ձեռագիրս վարդանայ աշխարհադրի գրի
 Ուտի Ստեպ 'ի գործ ածի յարակցեալ ունելով զբառս
 Ստեպ * իսկ և իսկ ժամանեալ գուժկան (ասէ յո
 հաննէս կաթողիկոս) յՍտի գաւառէ առ թաղաւորն
 աշոտ հասանէր, ասելով նմա զելս իշխանին սահակայ ա
 ներոյ նորա յՍտի գաւառ ։ Յոր անուն կոչի աստէն
 նահանգն, և ոչ լոկ գաւառն ։ զի ստորե յիշի գարդման՝
 որ ոչ էր յուտի գաւառին, այլ յուտի նահանգին ։

'Ի գործ ածի երբեմն նաև սոսկ առանձին, ևս և 'ի
 չորսմունս, որպէս յասելն խորենացւոյն վասն գուգա
 րաց' թէ 'Ի մոյն էայ Ստեպ ։ Կոչի նաև Ստեպոս
 որպէս է տեսնել 'ի ճառքնադրս 'ի պատմութե գիւտի
 նախարաց գրիգորի * Յոյժ հռչակեալ լուր տնն գրիգո
 րիս ընդ ամենայն աշխարհն Ստեպոս գաւառին ։ (1)

Ի՞նչ խորենացւոյն Բ. Դ. գրի Ստեպոս գաւառ ։ իսկ
 առ յոհաննու կաթողիկոսի ուրեք՝ Իշխանի Ստեպոս ։
 Կոչի նաև առ ագաթանգեղոսի թղթ . Է . Ի՞նչ գաւառ
 'ի տպ' . () Ի՞նչ գաւառ, որ է նոյն ընդ անուանս Ստե . զի
 որպէս ագաթանգեղոս զանակայ յանդիման լինելն առ
 խոսրով, դնէ յայսմ յՍտե գաւառին, սոյնպէս և խորեն .
 Բ. Դ. զխոսրով դնէ լեալ յայսմ ժամանակի յՍտեպոս
 գաւառին ։

Ի՞նչ օտար ազգաց մատենագիրս՝ այս անուն գրի () Դէ
 Նի, զոր ստեփաննոս կոչէ Ստե կայսրապետի, և 'ի վկայ
 ութի կոչէ զքուստրադոս՝ որ այսպէս գրէ յերրորդ գիրս
 պարթևաց * իսկ բազորոս արքայ հայաստանեայց զայ
 նու ժամանակաւ մերձ 'ի յարդարսաղա (այն է՝ արտա

(1) Այսպէս գրի յերկուս հին որի գրեալ էայ Աստեպոս գա
 ճառքնադրս . իսկ 'ի նոր ճառքն աստի .

շատ), և 'ի () դինի հայոց կացեալ ॥ առ արտաշատաւ
դնելով սահմանակից կացուցանէ երասխ գետոյ ։ ԲՆԼ
յերկրորդ գիրս դնէ առ կուր գետով ։ * () գիրոս (այս
ինքն զկուր) գետով բնակին () վարք և () դինք որք են
մեծ մասն հայաստանեայց ։ Յիշատակէ զ() դինի և
բարդեծան ասորի առ եւեբեայ 'ի նախապատր . աւե-
տար . գիրք Դ . թիւ 10 ։

Բ. պլին. Գ. 13. լատին հնչմամբ գրի () րէնէ ։ * ԲՊՐՈ
բարդէնէ (ասէ) 'ի () դէնէ գաւառէն հայոց երասխաւ
բաժանեալ ։ Բ. յինքն որպէս մեկնէ հարտուին, Բ. տը
պատական կցի ընդ մեծ հայս, յորոյ յարեւելեան կող-
մանէ՝ որ () դէնէ կոչի, միայն երասխ գետով բաժանի ։
Սոյն այս անուն է՝ որ առ պողոմէոսի Ե . 13. գրի վրի
պակաւ Ս. Գրիգ, և դնի 'ի մեծ հայս մերձ 'ի կուր գետ .
և յաշխարհացոյցս պողոմեայ գրի ' Ս. Գրիգ, որպէս նշաւ
նակէ ընդ այլոց նաև պօշար ։

Բաց յանուանէ աստի՝ որ է մի և նոյն անուն զանա-
զան հնչմամբ, և զանազան օրինակաւ գրեալ, կոչի նաև
յանուն ԲՊՐԱՆԻՑ՝ սակս գոլոյ ընդ տէրութեմ նոցին ։
Իսկ բնակիչն յորջորջին նաև յայլ նոր անուն՝ իրրե-
առանձին ժողովուրդ, այն է ՍԷՆՈՐԷՆ, որպէս վկայէ յՈ
հաննէս կաթողիկոս, յասեխ . * ՍԷ գիտելով քնենգութի
զօրաց իւրեանց բնակեաց ՍԷՆԻ գաւառի՝ որ են ՍԷՆՈՐ-
ԴԻՐ ։ զորոյ զպատճառն դնէ յայս բան . * Զուէ զօրու-
ծանու հրոսակ գէորգեայ նահապետին ՍԷՆՈՐԷՆաց, որ
սակս ՍԷ կոչեցէրոյ հաւուն իւրեանց՝ ազգն յայն անուն
ՍԷՆՈՐԴԻՐ անուանելին ։ Բ. ասողկայ այս անուն գրի
ՍԷՆՈՐԴԻՐ . որ առ ընդարձակողին վարդանայ աշխարհա-
գրի՝ գրի ՍԷՆՈՐԴԻՐ ։ Տես ստորև և զՏՈՒՍ գիւղ ։

Սովին անուամբ, որպէս և ուրեք ուրեք ՍԷՆՈՐԷՆաց
անուամբ իբր մասնաւոր ազգ յիշատակին սորա (1) ։

'Իսկ իրախիկապոսունք իսկ յայս անուն յիշատակին
'ի գիրս, որպիսի են՝ ՍՊՐԱՆԻՐՈՍ և 'ԻՐԻԳՈՐ Եպիսկոպոս
սունք ՍԷՆՈՐԷՆաց ։

(1) Եւլոյց Թողոսք 'ի քննել
զո ազգին ՍԷՆՈՐԷՆաց . զորս պլին.
նիոս Գ. 7. յիշատակէ ընդ սար.
մասաղիս . արգեւք ՍԷՆՈՐԴԻՐ էին
'ի կարգս սարժատացւոց ազանց
դասեալ 'ի նմանէ, թի հասուում
ինչ ՍԷՆՈՐԷՆաց բնակեալ առ

Դանախս գետով . քանզի բաց 'ի
մերձաւորութե անուանց՝ սոյննոս
զլ. ԺԷ. զՍԷՆՈՐԷՆաց 'ի մարաց
անտի սերեալսն գնէ . իսկ անունս
ՍՊՐԱՆԻՐՈՍ ուրեք ուրեք փոխանակ
հայոց առեալ լինի առ նախնիս ։

Վերջը սորա ըստ պլինիոսի անկանի առ երասխաւ, իսկ ըստ զուատրագոսի՝ առ երասխաւ և առ կուր գետով, համաձայն խորենացւոյն՝ որ գրէ. * Վ մտից կայ երաւ խայ՝ ընդ մէջ արցախայ և կուր գետոյ ॥ Բայինքն ան կանի յարևմտից երասխայ՝ ի հարաւոյ կուր գետոյ, և յարևելից արցախայ. յորմէ յայտ է թէ՝ մի ծայր նորա անկանի ի խառնումն անդ կուր գետոյն յերասխ. և որ պէս ցուցանեն տեղիք որք կան մինչև ցայժմ, ինքն Սևոր նահանգ երկայնաձգեալ՝ կայ առ աջակողմամբ կուր գետոյն, յերկուց՝ նա մանաւանդ յերից կողմանց պատեալ ջրով, ի հիւսիսոյ և յարևելից՝ կուր գետով, (ուրանոր եղ զՍևոր և զուատրագոս). իսկ ի հարաւոյ՝ սակաւութեւ երասխաւ:

Բա կուր գետով սահմանակից լինի աղուանից, քանզի խորենացին զաղուանս ձգէ մինչև * Վ հայոց սահման առ կուր գետով և * Սինչև ի խառնումնան երասխայ ի կուր գետ ॥ Բա երասխաւ սահմանակից լինի փայտաւ կարանի ըստ խորենացւոյն, զորմէ անս ի ստորագրութե փայտակարանի:

Իսկ ըստ պլինիոսի՝ սահմանակից լինի անտրպատակաւ նի, քանզի պլինիոս զՍայտակարան դասէ ընդ անտրպատականս:

Սևոր ամուր և անել տեղիս, զորոյ զանձաւախիտ ամրոցս մայրեաց՝ որք էին ի զարդման զաւառի սորա, այլ և զանտառ սխիտ մայրիս՝ որ էին առ ամին կուր գետոյ, յիւնէ յոհաննէս կաթուղիկոս:

Ի բերոց ունի ըստ խորենացւոյն՝ Ղիթենի սակաւագիւտ ի հայաստան, Սարրնիկենի ⁽¹⁾ և Սլինիոս ժր. 12. դնէ և կինամոն, Բմամում ձայնեալ լտ. * Բուսանի (ասէ Բմամում) և ի մասին հայաստանեայց՝ որ կոչի ()դէնէ ॥ () որմէ տեսցես ի ներածութե հայաստանեայց. իսկ ի թռչնոց ունի՝ Կասակ:

Սևորեացւոյ սերունդ իջանէ ի զաւակացն առանայ, որ էր ի ցեղէն սիսակայ, և կարգեցաւ ի վաղարշակայ կողմնակալ արևելից հիւսիսոյ կողման, որպէս է տեսաւ նել առ խոր. Բ. 7. կամ ըստ ձեռ.՝ 8. * Վ սորա (այս ինքն առանայ) զաւակէ ասեն սերեալ զազգ Սևորեաց

(1) ի ձեռ.՝ աշխարհագր. խա. կիլիկեացոյ յիշատակի ի բերս է բն. գրէ Վարդանի. Յերկուս Եասմիկ, որ ոչ գտանի ի աղ. և ձեռ.՝ խորեն. և առ թագմոյի ի փոռմ ձեռագրի:

ւոյ (1) և ծովդէացւոց, և զարգարացւոց իշխանութիւնս :
 Իարութ թիրտոս, ապստամբս, և ձիւաղարարոյս կռիւ
 զլիւտեացիս յոհ. կաթ. և միշտ աւազակութեց պարա-
 պեալ :

Երբամապստամբեցան ի ք. արշակայ հեռաւոր նա
 հանգր մեծին հայոց, նաև այն սահմանք որք էին արտա-
 քոյ հայտատանեայց, բայց ընդ տերութիւն հայոց, յայն-
 ժամ զայս նահանգ ի մեծի մասին գրաւեցին աղուանք.
 այլ մուշէղ սպարապետ պապայ արքայի անդրէն էարկ ի
 նորութիւն հայոց : * (Աստիւր ի նոցանէ (ասէ բուզ. է.
 13. այսինքն յաղուանից) բազում գաւառս, զոր հա-
 տեալ էր նոցա ի նոցանէն (այսինքն ի հայոց), զլիւտի,
 և զշահաւն, և զձորն գարդմանայ, զկողմ. և այլ որ
 շուրջն էին զնովաւ սահմանք գաւառք, և զկուր գետ
 որպէս և յաւաջն լեալ էր, ընդ երկիրն աղուանից՝ և
 ընդ երկիրն իւրեանց՝ սահման արարեալ կացուցանէին.
 և ի գլխաւորացն բազումս սպանանէին, և զմնացորդսն
 ի հարկի կացուցանէին : Այլ ի ժամանակս խորենաց-
 ւոյն դարձեալ տիրէին աղուանք. զկնի ժամանակաց՝ ա.
 ամբառ վերստին էառ ընդ իւրե. իսկ առաջ հահանաչ
 յաջորդ նորա, որում սիրելի էր յոյժ լիւտի, երբեմն
 պատերազմաւ, և երբեմն սիրով հազիւ ի իւրեաւ նուա
 ձեալ պահէր, յորմէ ստէպ ստէպ ապստամբէին :

Վաւառք սորա՝ զորս աղուանք ունէին առ ժամանաւ
 կօր խոր. յաշխարհագրութե նորին դնին լինել եօթն,
 այլ զկնի ի թուեւն յանուանէ, ութ գաւառք նշանակին
 ըստ այսմ կարգի .

ա. Վրանառք. (2)

բ. Տոռ. (3)

գ. Ստիւտապայտ. (4)

դ. Վրան. (5)

է. Ստանապտ. (6)

զ. Վարդման.

է. Շահաւն.

ը. Ստիւտապայտ.

(1) ի ապ. և ի միւս՝ ձեռ.
 զկնի լիւտեացւոց, կամ որպէս է
 ի ապ. Օրեացւոց, գնի անուն
 Գարգմանացւոց, այլ յերկուս
 ձեռ. պակասի այն անուն :

(2) Այսպէս գնի յերկուս ձեռ.
 իսկ ի ապ. Վրանառք :

(3) Այսպէս յերկուս ձեռ.
 իսկ ի ապ. և ի միւս՝ ձեռ. Տոռ :

(4) Յերկուս ձեռ. այսպէս

գնի, իսկ ի միւս՝ Ռուդոյեան.
 յորմէ յայտ է Թէ վրդպէ է ի
 ապ. անուն Տոգոյեան :

(5) ի ապ. և ի միւս՝ ձեռ.
 այսպէս գնի, իսկ յերկուս ձեռ.
 Վարդման :

(6) Այսպէս յերկուս ձեռ.
 իսկ ի ապ. և ի միւս՝ ձեռ.
 Տոգոյեան :

ԳԱՐԴՄԱՆ.

Լճրեւելի գաւառ ուտեացւոց՝ որ Թուի լինել նոյն լճանուանս Վարդանայ յոր որ յիշատակի առ իւր. և առ բուզ. Է. 13. ընդ այլ գաւառս ուտի նախնային. այսպէս կոչեցեալ ՚ի ձորափայր դրից իւրոց. Վարդանային. և որ առ բուզ. Դ. 50. վերպակաւ գրի Վարդանային, կամ ըստ այլ ձեռն. Վարդանանոր, փոխանակ գրել Վարդանային. որպէս և ՚ի միում ձեռն. առաւել ուղղութեալ գտանմը գրեալ Վարդանային. զի յայն գլ. Թուի գտա ընդ ապստամբեալ տեղիս. իսկ ՚ի պատմին զանդրէն հնա զանդրին զամենեցուն նոցա ՚ի ձեռն մուշեղայ, զպր. Է. ՚ի 9. զլոյն մինչև ց20, ոչ աւրէր գտանմը զօտարածայն անունը վերոգրեալ. այլ փոխանակ այն ՚ի 13. գլ. Վարդանային, որպէս ասացաք. լոյն է Թերեւս և ընդ այսր ան ուան Վարդան, որ յիշատակի յերկուս որինակս կիրաւ կոսի՝ յասեւն վասն ներսիս արքեպիսկոպոսի աղուանից. * ինչ էպիսկոպոս էր Վարդանայ՝ հաւանեցոյց զկին ոմն 160. Վարդան աշխարհագիր գրէ վս այսր. * Վարդան գաւառ՝ Վրեմնի է⁽¹⁾, ուր կայ գերեզման յոհաննէս վարդապետին մայրագոմեցոյն 161.

(1) Իշխան սորա իւրեւս անուն յիշէ իւր. Դ. 60. և յոհ. կամ. զՎարդան անուն. լոյնպէս և էպիսկոպոս այսր գաւառիս՝ քաց ՚ի վերոյիշեալ ներսիս՝ յիշատակի ՚ի վարդանայ և ՚ի կիրակոսէ՝ ձեռնման, տվեցի արքեպիսկոպոս Վարդանայ և այլ Քերէի և գաւառաց, որպէս գրէ վարդան. որոյ Թեմն յայնժամ ընդարձակ տարածէր յոյժ (ըստ կիրակոսի) յայլ և այլ գաւառս, այսինքն ՚ի վերայ քաղաքին Շամբորոյ, կամ որպէս գրի յայլ օրին. Շամբորոյ՝ (որոյ գաւառն անծանօթ). Լճրեւելից՝ (զոր ստորագրեցաք յարցախ), Տերունականին, և հաւշոյ, և այլ կողմանց. լոյնպէս Լճրեւելից Թուի գաւառմանայ

(1) Այսպէս գրի յերիս ձեռն. իսկ ՚ի տպ. և ՚ի միում ձեռն. գրի Վարդանային, և յայլում ձեռն. Գ. Բ. Իսկ. վերջին երկու ձեռն. են հարազատ վարդանայ օրինակք առնեց ընդարձակութեց.

(2) Ինչոյ Թոյցուք ՚ի բնեւ թիւ այժմեան անունս Վարդան, որ է

Նահանգ վրաց. ձգեալ մինչև ցայ. սոսիկ կողման. արգեղ ՚ի Վարդան անունեւ անանցիցի. զի պատմութիւն. օրոյ. Թ. 8. ու ՚ի Գորգանայ այլ ՚ի Վարդան անունեւ եզրոր հայկոյ անանցեալ գնէ.

և վերոյիշեալ տեղեացն Վարդիս եպիսկոպոս, զոր յիշեցաք յարցախ (1) :

Ղշանդն հեթանոսութե գտանէր յայս գաւառ մինչև 'ի ժամանակս սքին մետրոպոլ, զոր երարձ նոյն ինքն երաւնելին * խնրն (մետրոպ' ասէ խոր. 7. 60.) դառնայ զՎարդմանայ ձորովն, զի և 'ի նմա լուաւ լինել 'ի նոցին լինկերաց աղանդոյն, զորս գտեալ անէ և զնոսա 'ի զիտութի շմարտութե, հանդերձ վերստին ուղղութիւն իշխանին : Վարդմանաց, որում անունն էր իւրաքս :

Սենդ իւր և բերդ՝ զոր էառ բուղայ ըստ գրելոյ յոհ. կաթմ շեւալ զնայ 'ի գաւառն Վարդմանայ, և պատնէշ և պաշարունն շուրջ զՎարդման բերդիւ եղեալ, ըմբռնէ անտի և զիշխանն Վարդմանայ զկտրիճն : 'ի ձեռաց աշտոյ շահանաշի էառ անէր նորին սահակ իշխան, իսկ 'ի սահակայ անդրէն գրաւեաց նոյն աշտո արքայ : * Ղա ապա (ասէ յոհ. կաթմ.) զամրոցն առ հաւսարակ զՎարդմանայ՝ թագաւորն յինքն գրաւեալ, և զբովանդակ աշխարհն յիւր անունն նուաճեալ հնազանդէր : 'ի ժ. դարուն զաբարիա և իւանէ առին 'ի պարսից : * Ղռին և նորա (ասէ կիրակոս) բազում զաւառս 'ի պարսից, և բերդս ամուրս զՎարդման : և 6 :

Վեաքա՛ն : (1) որմէ կիրակոս՝ յասելն վասն յոհ. մնչ. բազմեցոյն. * Ղբթեալ յոհաննու ընտրեաց իւր տեղի լուծե 'ի կողմանս Վեաքակս բերդոյ (2) : 'ի նկանի յայս գաւառ, վասն զի յոհ. կաթմ. և վարդան վասն նոյն յոհաննու պատմեն երթեալ 'ի գաւառն Վարդման. և որպէս թուի՝ էր 'ի ծայր գաւառին. քանզի գրէ վարդան. * 'Ղոգաւ յաղանս 'ի զլուխ Վարդման գաւառի : Վասն որոյ և կիրակ' : թուի իբր որոշել արտաքոյ զարդմանայ, յասելն վասն մուղալաց՝ թէ յարձաւ կեցան * 'ի Վարդման, և յայլ կողմանս՝ 'ի չարեքն, և 'ի Վեաքակս այլ ոմն գլխաւոր չոգաւ : 'ի ժ. դարուն զաւարէ և իւանէ իշխանը առին զսա յայլազգեաց,

(1) 'ի պատմութեան ժողովոյն մանազկերտի յորինակի միում յիշատակի ընդ եպիսկոպոսունա յաւորիէ ասորոյ՝ թէ ինչոպէս եպիսկոպոս Վարդան յայլազգաբէ զվրիպանս սորա այլ օրինակ՝ ուր գրի Վեաքա՛ն, զոր և յիշատակէ յովսէփ աստեման յարեւելեան մաս.

տեւադարանի. զնելով զՎարդա մակ եպիսկոպոսանիսա քաղաք առ ասորիս :

(2) 'ի միում օրինակի կիր. գրի բեդոյ, և 'ի միւսում օրին. յորմէ հանաք, քառաս յոտար գրէ զնի և գեալ կայ :

որպէս գրէ վարդան. * Մէկն զկարս ... և ապա զ՝) և տարակս և զարեքն ։

ԸԱԿԱԸԷՆ ։

Այսպէս գրի յերկուս ձեռն. աշխարհագր. խոր. իսկ ՚ի տայ. և ՚ի միում ձեռն. Ը Ի Իւն, այլ զուղղութիւն առաջին գրութե հաստատեն և օտար ազգաց աշխարհագրից, առ որս առաջին վանկն նոյնպէս գրի և տառիւ և ի. Եթէ Եթէ կամ Եթէ Եթէ Եթէ. զիւր. ժն. Թղթ. 528. ՚ի Թուէն զայն դաւառա հայաստանեայց, որք էին ձորավայր և բարեբեր, մի ՚ի նոցանէ դնէ և զայս. և կացուցանէ յայնմ սահմանի յորում և անկանի ուտի և շակալն. Զիտ դաշտավայրացն ասէ երասխա ձորոյ՝ է * Ապաստինի. սա ևս առ երի կայ ալվանիոյ (աղուանից) և գիրոս (կուր) գետոյ ։ Այլ զիւր. Բ. Թղթ. 73. ՚ի խօսեւն զքանէլի բեղմնաւորութե վրկա նայ՝ գրէ. * Օ տոյն և ՚ի մարաց գաւառի (պատմեն) լի նեւ, որ ասի մադգիանի, և ՚ի Ապաստինի նաև յարաբսինի (այսինքն յերասխան գաւառս) հայաստանեայց ։

Այլ այսպէս ուղիղ եղեալ կայ զիւր Եթէ, կամ Լու. հնչմամբ Եթէ գաւառին յաշխարհացոյցն՝ որ դնի հա. Է. գործոց արքունի ճեմարանին վարիզու արձա նադրութեց և բանասիրութեց զինի ճառին փրկէլայ, զի դնի ՚ի խառնմունսն անդ կուր գետոյ յերասխ, ուր և անկանի բոտ խոր. նաև ըստ այժմեան դրից՝ որ կայ մին չե ցայժմ ։

Օ նոյն կողմամբ դնէ և պլին. Կ. Գ. զընակիւս սորա, զորս կուէ Եթէ, կացուցանելով ստորեւ՝ այսինքն ՚ի հարաւոյ մօքեանց և կուր գետոյ. տէս ՚ի հարտունի և ՚ի մառդինի ։ Այն այս գաւառ է՝ որ առ պտղ. Կ. 13. զրի վրիպակաւ Եթէ, և դնի ՚ի մեծ հայս զկողմամբ երասխայ, մերձ ՚ի գօտի Լարիատին լերանց, թէպէտ և չէլարիոս տարակուսելով նոյնացուցանէ ընդ վերնոյն ։

Լնուս սորա յայտ առնէ՝ թէ ՚ի Ը ախայ շինեցաւ, և յայնմանէ կուէցաւ առ մեզ Ը Ի Իւն. այլ զպատմութի նորին յօտարաց կարօտիմբ առնուլ, որք զԵթէ կամ զԸ Իւն ըստ մեր հնչման՝ դնեն լինել ազգ ինչ սկիւթաց, եոյ՝ սահմանակիցս մասսաղութաց, այսինքն մադգիաց, որպէս դնէ սղր. և որպէս ակնարկէ զիողորոս սիկիլիա

ցի, նաև պլին. զինի Սագաց զմազբուծա խոկ և խոկ յի
չեւով. յիշեն զնոսա և գուրդիոս և պողոմնոս : Լճրդ՝
Սագբ ասէ սղր. զիր ժա. թղթ. 511. և 512. ըստ ա.
ւանդեւոյ ոմանց՝ արշաւելով 'ի մերձակայս և 'ի հեռաւ
կայս առին զբակտրիանա. * Եւ զամենաբարի երկիրն
հայաստանեայց, զոր յիւրեանց անուն կոչեցին Սագա
սինի ։

Սատմէ սուպ՝ թէ յառաջ խաղացին մինչև առ կա
պադովկացիս և առ պոնտացիս բնակեալս առ սեաւ ծո
վաւ. այլ մինչեւ կատարէին տօն ուրախութեմ վասն ա.
ւարացն յափշտակելոց, նախարարք պարտից գիշերայն 'ի
վերայ յարձակեալ՝ առհասարակ կոտորեցին : Եւ այլք
պատմեն ասէ, թէ կիւրոս պատերազմեալ ընդ սաղս՝ փա
խեաւ պարտեալ 'ի նոցանէ, և ընդ կրոնէն 'ի տեղի բա
նակին դարձեալ՝ և զսիրտս զօրաց կերակրով կազդու
րեալ, ել անտի ընդ երեկս զփախուստ կեղծաւորեալ.
սակայն հետամուտ լինելով՝ այն ինչ հասեալ գտին զտե
ղի բանակին առանց ինչ զօրաց՝ լի կերակրովք և գինեով,
'ի ինձոյս զեղիւնցան. անդ 'ի վերայ խաղացեալ կիւրո
սի, զոմանս 'ի քուն, զայլս 'ի կարաւ անզնաւ գտեալ՝ առ
հասարակ գրեթէ 'ի սուր մաշեաց, և տօն վասն այսր
յաղթութեմ կարգեաց՝ կոչեալ Սփէ :

Խաղորոս քարագենոս՝ որ զՍագաստան դնէ գաւառ
աագաց սկիւթացոց, 'ի մջ այլոց աւանաց նոցա յիշ և
զՍփէ աւան, կամ լտ. հնչմամբ Սփէ, մերձ առ
հնչումն անուանս՝ Սփէ, որ է քաղաք յուտի, յորմէ
մարթ թէ կասկածիլ թէ գուցէ խաղորոս զերկոսին սագս
'ի մի շփոթեաց գէթ իւրք իրօք, զի որպէս և ծանուցանէ
Փասպրիլիոս, նաև գաւառն Սփէս 'ի ձեռ". գրի Սա
գասին. և գտեղի նորա դնէ անդ, ուր ոչ ոք դնէ 'ի նախ
նեաց : Տես 'ի չէլարիոս և 'ի մառդինիէ. յաւել և զայն,
զի պող. վասն սագաց սկիւթացւոց գրէ լինել անտառա
բնակս և սորամուտս, և շունել ինչ աւանս :

ՈՒՏԻ ԱՌԱՆՁՆԱԿ :

Ե. յսպէս գրի յերիս ձեռ". աշխարհագր. խոր. և 'ի
տպ. միայն գրի Սփէ առաջապէս :

Սփէ : Եւ զաղաք երեւելի յայսմ գաւառի, որպէս դնէ
խոր. յաշխարհագրութեմ. որ առ թովմ". կիւրկ". գրի

տայր)։ յայտ է թէ՛ զինի տիրելոյ սահմանացն հայոց յետ մահուան խոստովու։ Եղև յետոյ կաթողիկոսարան աղուանից, քանզի ժշ միայն 'ի ժա . դարուն՝ որպէս է տեսանել 'ի վերոգրեալ բան մատթի, այլ նաև 'ի Է . դարուն աստ յիշատակին լեալ կաթողիկոս աղուանից՝ 'ի կանոնգիրս գլ . Լէ . ուր շուփհաղիչէ կաթ . աղուանից կոչի արքեպիսկոպոս պարտաւայ (1) : Եւ 'ի սկիզբն Ը . դարուն ևս՝ աստ 'ի չազոն պարտաւայ եկն եղև կաթողիկոս ըմբռնել զներսեա կաթողիկոս աղուանից , որպէս գնէ կիր" . որ և զինի յայտնի գնէ յասելն վասն յովան նա կաթողիկոսի աղուանից՝ որ 'ի Ժ . դարու . * Սա փռ խեաց գկաթողիկոսարանն 'ի Ներդակոր՝ իւրեանց հովաքաց աեղի , յորժամ հանաւ 'ի պարտաւայ ։

Եւ եղև կաթողիկոս արար աստ ժողով ընդդէմ վերոյիշատակեալն ներսիս առ 'ի միայուցանել զաղուանս ընդ հայս , որպէս գրի 'ի նախայիշեալ թուղին արեւելեան եպիսկոպոսաց , և առ ստեփ . օրպ . գլ . ի Ը :

Սէ սակաւ մատենագիրք տաճկաց ելին 'ի քաղաքէ առ տի , յոր սակս (1) արտաւայի մականուանին :

Տեղի Ստեփանոսին , որոց Գառնու անձանիս :

Եւ զիտուէ : Վաղաք՝ զոր ազաթ . 'ի թղթ . Է . գնէ 'ի յուսի գաւառին , ուր գուցէ թէ իմանայ ժշ և եթ զնա հանգն ուտի , այլ նաև զնիկ գաւառն ուտի , այն է Ստեփանոս : (1) ազար կուէ Վեսդ , և գնէ յաղուանս , զի որպէս գրեցաք 'ի վերոյ՝ Ստեփանոս կուէր նաև Վաղուանք , որ յայտ է նաև 'ի բանից նորին զազարայ , զի գնէ ընդ յաղիսաղ յաջմէ կուր գետոյ . քանզի պարսիկք (2) 'ի կաւին գնալ 'ի իսպղիսաղ անցին զկուր գետով , և այնպէս եկին : * Եւ հասեալ յաղուանս երանելոյ զօրավարին հայոց վարդանայ նն մամիկոնէից , ազդ եղև զօրազ լիացն պարսից՝ եկր հայոց . որոց լուեալ փութացան անցանել ընդ գետն մեծ՝ զոր կուր գետն կուլն , և ընդ առաջ ե-

(1) Աս կիր . գրի . Երեմիայի . 22-րդ աղուանից արքեպիսկոպոսն պարտաւայ :

(2) Նորում բանի գազարայ՝ յայտ է թէ պարսիկք եկն 'ի բնիկ աղուանս , որոց առ 'ի մտանել

յուսի , և գնալ 'ի իսպղիսաղ , հարկ եղև անցանել զկուր գետով . ապա թէ ոչ՝ կուր գետով պարտ է իմանալ աստէն զերասի , որ անսովոր է 'ի գիրս մեր :

կին նոցա մինչև 'ի գեօզն' որ կոչի խաղիսաղ յերկրին աղուանից ։ Բորդ բնիկ երկիր աղուանից ոչ ձգէր յայս կոյս կուր գետոյն յաջակողմն նորա , այլ աւարտէր 'ի ձախակողմն նորա . զի ըստ խոր' . կուր գետ բաժանի , զմեծ հայս յաղուանից ։

Իւր սա մի յարութիւնի ձմերոցաց , վասն որոյ ազաթ . և եղիւն կոչեն * Զմերոց արքայու թէ հայոց ։ Թալմա մեծ ուիեցի վասն խարաբաղայ գրէ , թէ կը ձմերոց առաջին թաղաւորացն մերոց . յորմէ երեւի' թէ գլխաղիսաղ նոյն համարի ընդ սմա , 'ի յետին ժամանակս ընկալեալ զանունս խարաբաղ , կամ աղաւաղու թէ առաջին անուանս խաղիսաղ , և կամ այլ ինչ պատճառաւ ։ Բայց այժմ խարաբաղ , կամ տնչ . Խարապաղ բերէ զանունս գաւառի , ընդարձակս ձգելով զկողմամբ արցախայ , և ուտի նա հանգին ։

Հաղբատ և Սանահին ։ Սենաստանք երկու հանգեալ մի մեանց 'ի կարգս երևելի մենաստանաց մեծին հայոց յաղխարհին սեւաւորդեաց , որ այն ինքն է ուտի , որովս զնէ ասողիկ . Գ . 8 . * Էջաւուրս սորա (աշոտոյ ողորմածին) շինեցան կրօնաւորանոցք ձգնաւորականաց տեղիք . Սեւաւորդեաց աղխարհին , հաւասարակեացք միաբանականք ը յառաջասացեալ կանոնին սահմանադրութեմ նոյն բարաղի , որոց երկոցունց տեղեացն անուանք Հաղբատ և Սանահին . հանգեալ միմեանց , միակրօնք 'ի տան նոյն արանց Ե . ից , և առաջնորդ Սանահին' յովհաննէս գիտնական այրն նոյն , իսկ Հաղբատայ Սիմէոն ձգնաղգեաց ծառայնքս ։

Ինչ զնէ և ընդարձակօղ վարդանայ աղխարհագրի յասէլն . * Ի վերայ Սաւորդաց (այսինքն Սեւաւորդեաց) ծորոյ գետին է շինեալ խոյակապ և հաշակաւոր սբ ուխտն Հաղբատ . Սանահին ։ Իսկ այլ պատմագիրք զնէն զտտա 'ի սահմանս լօռի քաղաքին , յորս երեւի' թէ սահման այսր քաղաքի ձգի մինչև յուտի , որով միաբանին ընդ բանից ասողկայ . ըստ այսմ պարտ է իմանալ և զրանս վարդանայ աղխարհագրի' որ գրէ . * Տալիւր լօռի է , ուր կան սբ ուխտքն Հաղբատ և Սանահին . Բայնինքն կան այս ուխտք ոչ 'ի լօռի քաղաքին' որ կը 'ի տալիւր գաւառ գուգարաց , այլ 'ի սահմանս լօռոյ , որ ձգէր նաև արտաքոյ տաշրաց մինչև 'ի նոյն իսկ յուտի ։ Կամ թէ պարտ է ասել , թէ այս վանորայք էին 'ի մջ երկուց սահմանակցաց լօռոյ և ուտի գաւառին , նմին իրի ոմանք յուտի

դնեն, և ոմանք 'ի լուռի (1) :

1) ամն շինութե վանորիկաց կամեցեալ միաբանել զտա-
րանայնութի մատենագրաց, պարտ է դնել, թէ վանայն
Սանաճին 'ի վաղուց անտի շինեալ կայր, կամ որպէս ա-
ւանդէն բնակիչքն 'ի սոյն լուսաւորէն հիմնեալ. յորում
'ի սկիզբն Ժ. դարուն յաւուրս արասայ արքային՝ իբր
'ի ցՅԷ. կրօնաւորքն փախուցեալք 'ի հոռոմոյ՝ շինեցին
էկեղեցի, որպէս գրեն վարդ. և կիր. * Շինեցին և ե-
կեղեցի մի յանուն սբ անձանին 'ի վանքն որ կոչի Սանա-
ճին, 'ի սահմանս 1 օռէ քաղաքին 11 :

12) զերկոսին վանորայն նորոգ հիմնարկեալ ընդար-
ձակ և հաստակաւոր շինուածով կանգնեաց խոսրովա-
նոյն թագուհին կին աշոտոյ ողորմածի, որպէս պատմեն
նոյն իսկ վերոգրեալ վարդան, մատթէոս, և մինաս համ-
թեցի, զորոյ և զթուական շինութե դնէ, ասելով թղթ.
38. * Սագուհին սորա (այսինքն աշոտոյ) շինեաց զձաղ-
բատ և զՍանաճին զհռչակաւոր վանորայնս 'ի թվին
ԴՃԺ, յամին ցՅԷ : ձայնում թուականի և յայլեայլ
ամն դնէ ընդարձակօղն սամ. զշինութի երկոցունց սոցա
յասելն. * Ինձժ. թվին (յամին ցՅԷ) շինեցու ձաղ-
բատ և Սանաճին Ժ. ամաւ յառաջ քան զձաղբատ չի-
նեցաւ 'ի խոսրովանուշ թագուհւոյն (2) 11 :

Յետ այսորիկ 'ի Ժն. դարուն կիւրակէ կամ կորիկէ
քաղբատունի արքայ աղուանից նորոգեաց, կամ նոր չի-
նուած ինչ կաւայց, զոր վանս այսորիկ կիրակոս հիմնար-
կութի կոչէ : * Իբրեւ ետես կիւրակէ արքոյ քաղբատու-
նեաց որդի դաւթի որդւոյ դերենկան, որ հիմնարկեաց
զհռչակաւոր ուխտն զձաղբատ և զՍանաճին. (և թէ)

(1) կամ զի Սեւաորգիք կոչելն
մէ լոկ բնակիչք Սեւի նահանգին.
այլ և ման ինչ գու արաց. զոր
շունիմք ստուգել. ընդարձակօղ
վարդանայ աշխարհագրի 'ի Տա-
շիր և 'ի լուռի գնէ ոչ զձաղբատ
և զՍանաճին, այլ զՏոփար. և
զՀոռոմոյքի :

(2) Շինութի խոսրովանոյն
թագուհւոյն՝ համարիչ բնգն.
նուր նորոգութի կամ վերստին
հիմնարկութի ցուցանէ և այն՝ զի
վարդան զերկոսին շինութիս ևս
պատմէ. նախ զշինութիս կրօնա-
ւորաց 'ի հոռոմոյ. և ապա զչի.

նութիս 'ի խոսրովանուշոյ. զոր
ոչ կարէր պատմել, և թէ ստուգիւ-
չէին կրօնաւորքն շինեալ ինչ
'ի նմ. և և թէ չգոյր Սանաճիննախ
քան զխոսրովանոյն. զի որ զմի
և և թէ շինութի պատմէ՝ զորսինակ
կիր. զշինութիս 'ի կրօնաւորաց,
զանց արարեալ զշինութիս թա-
գուհւոյն. գիւրին և շփոթելով
զմիս առնուլ փոխանակ միւսոյն.
այլ որ զերկոսին ևս պատմէ՝ որ
պէս վարդան, զթուարին և յայս-
չափ շփոթութիս վրանգիւ. և թէ
ոչ լինէր սոցայ :

ԼԹող տէր զրիգորիս զաթօս իւր և, և այլն . քանքն զա-
նազան մատուռնք ևն 'ի հաղբատ, յորոց զմին Թերան ըն-
նեաց այս կիրակի, կամ զԵրենիկ . զի քան կիրակոսի
շփոթ գոռով, մարթէ իմանալ զկիրակիէ, մարթէ իմա-
նալ նաև. զԵրենիանէ :

'Ի նմին ժամ . դարու Հաղբատ եղև եպիսկոպոսանիստ
'ի ձեռն վերողրեալ կիրակի արքային . որոյ կոչեալ
զյովսէփ կաթողիկոս ազուանից՝ Լու ձեռնադրել զոմն
սարգիս զքան երեց եպիսկոպոս հաղբատայ ⁽¹⁾ . * Եւ
յոյնմ հետէ (ասէ կիր .) եղև ակօռ եպիսկոպոսի և
էջորոց և զոմանս յիշատակէ սնդէն ⁽²⁾ . մի 'ի նոյնոց
էր յովհաննէս եպիսկոպոս՝ որ արար բազում գործս ար-
ժանի յիշատակի . զի լու պատմելոյ նորուն կիր . * (1) Զա-
թիթն փորրագոյն քակեաց որ 'ի դուռն կաթողիկէին
Հաղբատայ, և շինեաց մեծ և զեղեցիկ շինուածս, որ
զարմացուցանէ զտեսողսն հիացմամբ ։

(2) Կնի սորա արար շինուած ինչ նաև միւս յովհաննէս
եղբորորդի առաջնոյն, զորմէ այսպէս գրէ կիր . * Ըն-
նեաց բերդ մի ամիագոյն պարսպօր 'ի մէջ Հաղբատայ և
Սանահին, վասն որոյ գծտութի ընդ երկուս մեծամեծ
վանորայս ևղև, որպէս Թէ 'ի հոգոյ Սանահին իցէ . և
վրէժինդիր եղև ինխանն շահնշահ որդին զարբէ
Սանահին . . . զի Հաղբատ 'ի վրաց լմագաւորին հա-
շուին էր յայնմ ժամանակի . իրբև մեծաւ եպիսկոպոսոս
յոհաննէս, քակեցին և զպարիսպս բերդին հրամանաւ
Թաթարին ։

Երկին եկեղեցի կայր 'ի Հաղբատ մեծ և փորր, զորս

(1) Վարդան այլադգ ևս և
որոշ պարագայիւք պատմէ զսոյն
յասէն . * Տէր վահրամ և տէր
բարսեղ որ յարենիս՝ . . . 'ի հաղբատ
մեռնագրեցին զտէր Սանահինոս
կաթողիկոս ազուանից . . . և
զՍարգիս աւագերեցն արքունի
գրանն (կիրակիէի Թագաւորին)
Արքեպիսկոպոս մեռնագրեցին
երկոյրին Գաթաղիկոսին որ ուի-
տին հաղբատայ, տալով վիճակս
յերթոց Կոզմանց ։

(2) Չանուանա արքեպիսկոպոս
սոյն Հաղբատայ՝ զորս գտաք նշա-
նակեալ 'ի գիրս, կարգեմք աստա-
նոր . առաջինն ըստ պատմ. վարդ .

և կիր. Սարգիս . Բ . Գեորգ . Բնդ
որում Թագաւորի ստեպ նրն ներ-
սէս կրօնիցի . Գ . Բարսեղ . Բ .
Գրիգոր (առաւորդին) . և .
Յոհաննէս ա . Գ . Յոհաննէս Բ .
և . Յոհաննէս Գ . Բ . Համազասպ
'ի ժամանակս աւագիւթին ոսե-
փանոսի էր եպիսկոպոս հաղբա-
տայ Յոհաննէս՝ որ զոմում իւր
ստորագրէ 'ի Թղթին արեւելեան
եպիսկոպոսաց առ զրիգոր կա-
թողիկոս, այսպէս . * Եւս տէր
Յոհաննէս շնորհք ան եպիսկոպոս
հաղբատայ ։ Իսկ 'ի ժամանակս
Թաթարի մեծոփ . եպիսկոպոս էր
հաղբատայ Գրիգոր :

գերեհօն ևս դիմնդամոյն յիշատակէ նոյն կիրակոս 'ի
գրեհն զմահ էրեւելի առն յոհաննու սարկաւազ վարդա-
պետի՝ որ եր 'ի հաղատոյ, և թաղեցաւ անդէն .
* Հարե երից կուսի եկեղեցոյն Սեծի, առ զուռն վա-
րդապոյն եկեղեցւոյն : (1) փորր եկեղեցին համազասպ
եպիսկոպոս, * Հինեաց եկեղեցի 'ի տեղին հիւսալի, և
զունկահատուն և ժամատուն մեծ և սրանելի || (2) :

Ըն մնաստանաւ եր գերեզմանատուն վարդապետաց,
զոր յիշէ կիր . յասելն վասն թորոսի վարդապետին աշա-
կերտի միւր(թարայ գօշի . * Այլ թաղեալ 'ի հռչականուն
վանոյն Հաղբատ 'ի գլուխ վանացն, 'ի գերեզմանս եպիս-
կոպոսացն և վարդապետացն || :

'Ի Սանահին ևս թուի լինել կրկին եկեղեցի, զորոյ
զմեծն յիշէ ուրեք նոյն կիրակոս յասելն վասն զարարիայ
մեծ զորավարին փոյց . * Տարեալ թաղեցին զնա 'ի սա-
նահին 'ի մեծ եկեղեցոյն առաջի դրաց խորանին ներքոյ
աշիակ կողմանէ : | Եւ հուպ 'ի մին յեկեղեցեաց նորին,
թաղեցաւ դէոսկորոս առ աջնորդ, զոր յոհաննէս թագա-
ւոր կացոյց առ ժամանակ մի կաթողիկոս փոխանակ պետ-
րոսի : Տէս և 'ի նոր հայաստան թղթ . 279 :

'Ի շնդ . յամին 1103, խրղըլ անուն բռնաւոր հառ-
զրօր և զուխտն Հաղբատ և զՍանահին, որպէս գրեն
կիր . և սամ . յորոյ 'ի միում օրինակի յաւելու՝ թէ և
այլեաց : Բայլ յետ այնորիկ ևս անուանի եին այս մե-
նաստանը, մանաւանդ Հաղբատ, զոր Սայրապետ կոչեն
արեւելան վարդապետը 'ի թուղթն իւրեանց առ գրիգո-
րիս կաթողիկոս (այն է մականուանեալն Տղայ), որ
պէս և յոհ . կաթողիկոս կոչէ զհայրապետանոցն : Եւ
որպէս գրի 'ի յիշատակարանի մեկնուէ սաղմոսի լամբրո-
նացոյն, ք . լեռն արքայն գովեր և յանձանձեր, * Սա-
նաւանդ յան զրազում տեղիս զմեծ և զհռչակաւոր
երկնահաւատար նր ուխտն զՍայրավանքն զՀաղբատ,
յորում կումէր անմոռաց արձանացուցանել զինքեան յի-
շատակ բարի 'ի քո, նուիրօք և պատարագք || :

Հաղբատ և Հաղբատացիք բազում ուրեք յիշատաւ

(1) Վասն այսր այլուր ևս գրե-
կիր . յետ պատմելոյ զթաղումն
նորին յոհաննու սարկաւազի .
* Ծոր (այսինքն զփոքրաբոյն և
եկեղեցին) յետոյ քահկաց եպիս-

կոպոսն համազասպ, և շինեաց
հրաւալի շինուած . ուր զանկական
կահեցին յարմարեալ 'ի նմին և
եկեղեցիս || :

կին 'ի թուղթն վերոյիշատակեալ գրիգորի կաթողիկոսի
տղայի, որպէս և 'ի թուղթն ներսէսի լամբր. առ լեւոն
արքայ, յորում կշտամբէ Ծր վարդապետն ինչ ինչ յան
կարգութեց՝ որք մուծեալ էին յայնժամ 'ի նոստ. յո
րում ժամանակի ստէպ կոչին և 'Եւէլթան՝ ըստ գրիցն
կիլիկիոյ հայելով, որպէս և առաջնորդն կոչի 'Եւէլթան
Եպիսկոպոս, ըստ որում ուսանիմք զսոյն և 'ի խորագրէ
թղթոյ շնորհալուցն ուր գրի. * թուղթ առ 'ի ներսիսէ
Եպիսկոպոսէ. . . պատասխանի թղթոյն գիորգեայ 'Երեւ
լեան Եպիսկոպոսի առաջնորդի նոյն ուխտին հաղթատայ||

'Ի մէջն անդ ժամ. դարու՝ այնչափ փայլեր սէր ձգնու
թեան յուխտն Սանահնի, զի գրիգոր մագիստրոս 'ի
պատասխանէն առ նամակ նոցա, այսու օրինակաւ սկոտ
նի գովել, և նկարագրել զքաղաքավարութիւն նոցա.

* (1) սրբազանից՝ և զ'ի մարմնի անմարմնոցն հանդիսակ
ցելոցն միեղինաբար կցորդութիւն, և յարատեական ար
տահանութեամբ, մշտաշարժ 'ի գերակատարն խաչակ
ցութիւն վկայից, և զ[1] այրաքաղաքական բարեկարգութիւն
'ի միասին բնակելոց, իմաստնից բոլոր արհեստից և մա
կացուէց պարտաւելոց, և յանձնատական բանն միացելոց
անընդմիջաբար, . . . և եթէ պարտ է ասել՝ հարց մեռոց և
եղբարց ընկալայ զգիր. . . [1] րգրէթէ պետութեցն և
բոլորն երկնային դասու և զօրութեանց գերակատար
գտեալք, և ոմանց զանազան և պէտպէս առաքինութիւն
և ձգնութիւն սրանչեւի և զարմանալի երեւեալ, որ և ոյ
'ի սկիւթ կամ 'ի թէրայիդ այսպիսի երբեմն երեւեալ:

" Վիանդի ոմանք 'ի ձէնք 'ի մորթոց փայտից զգեստաւ
ւորեալ, և 'ի կերակուրս մարդկայինս ու հպեցելոց, այլ
խոտովք վայրենի շատացեալք, և ոմանց մաշկեօք միայն,
և առանց պարեգօտի և զգեստու. (1) տապ ամառայնոյ
և զառնամանեաց օդոյ դժնդակութիւն՝ ձմերոյնոյ հիւսի
սային յինչն կրեալ, և գեանախիշտի տարտամեալ, և սո
վու և ծարաւու համբերեալ:

" Իւ ոմանք ծանկարար 'ի ներքոյ պատառատուն պա
րեգօտին՝ առասանս 'ի խտագոյն ձարաձե սցծից՝ կշեռ
տունս կարկատեալս 'ի ներքոյ ստորակայեալ, և նոյնս
րէն յառասանիցն այն՝ պարպատեալ զմէջս և զկողս,
և 'ի պարանոցն հարստեալ կաշկանդեալ, անշորթեւի
մանուածով բազմաժամանակեայ շարչարանաց այսպի
սի. և վտանգի համբերելով, և անսուաղութե և ծարա
ւու, և զայն՝ զուարթագին և աշալուրջ ըրմտութեամբ:

Եւ նորա ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ երգել մշտայար զգաւ թեանն նուազ, և պատարագիլ զանորին զենումն, որ յառասանիցն պարառելոց իւրաքանչիւրոր խզտեալ զգրէն սղոցի, մինչև հեղու արտարս փորոտեացն, և գեղեցիկ պարանոցին, որ զածայինն էր ընկալեալ մանեակ, ստորաբարշեալ հատանէր զմարմինն. այսպիսի քաղցր լծոյ հաւանեալ, զի մտանէլ կարասցէ ընդ նեղ դուռն . . . :

« Իսկ ոմն անտանելի կիրս յանձին կալեալ, և հրաշից և զարմանալոց, և մատենագրութեան արժանաւոր : Վ՛րնդի ուսեալ ՚ի մերոյն պարթեէ նրին աահակայ, եթէ ստացեալէր նորա աշակերտս երկաթապատս և բոկանիս և խարազնագղեստս, պարտ վարկանէր լինել այսպիսի, զանտանելի կիրս կրօնից յանձին կալեալ, իրրու զառասանս, կամ զպարանս ստուարս և քաջութատս ՚ի ձաւրից ձիոց և յարջառոց, և որ այլք այսպիսի քուրձ կազմեալ : () որ դժուարին է տեսողացն զնա կամ զատողացն տեսանել, որ եթէ պատժապարտի ումենմ միոյ աւուր հրամայեր զղենուլ, թուի թէ լաւագոյն իմն զմահն համարէր. և ՚ի վերայ այսր ամենայնի ռանակապանս երկաթիս, և շղթայս, և ձեռնակապանս, . . և մանեակս ՚ի սրարանոցի, և այլ կազմեալ աղիւտանման ՚ի ձե խաչին : Եւ զինչ առ այսորիկ ինձ երկարագոյնս գրե՛լ զոր յայտնի ամենեկուն, և այժմու տեսողացս ճշգրտապատում մաւ տենագրութիս երեւոցի . քանզի ծանրութի երկաթոյն և թռուպին էր լտերս ձ : և ի, զոր այժմ եթէ ՚ի մատեանս առաջնոցն ընթերցեալ էր մեր, կարծեմ եթէ ամենեկուն էր սնհաւատալի . . . :

« Եւ ոմնք մերկք և բօկանիր, և ամենազիւեր սաղմոսերգութք, հեզք, և հանդարտք, և լռեալք . սոցա ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ . . . ընթերցումն հարանցն վարուց, և հակառակել զգեղեցիկ հակառակութիս, և զմիմեամբք ելանել, յամենայնի նեղեալք, և կարօտեալք, և յերեկօրեայ և յառաւօտէ առ հովիւն և առաջնորդն իւրեանց ընթացեալք ճմարիս դաւանութք երրորդուն խոստովանութք : Եւ եթէ այլ ինչ շնչական մաածութիս ՚ի նոսա կրեալ, առաջի արկանել (առաջնորդին) ոչ դանդաղին : Սոն որոյ զօրութն այ ոչ հիւանդացեալք, այլ քաջողջութի իրրու զակն ՚ի մարմնի բոլոր արամեանս գտեալք, հանդերձ անձպետականիդ նմանեալք ծայրացելոյ առաջնորդի ձերոյ ॥ :

Ի՛հոյ և Զօր Տօ՛ւ Ի՛կանի յայտնահանգի, որպէս

յայտ առնէ պատմութի յոհ. կաթողիկոսի զի գրէ՝ թէ
'ի գնալն շահանշահ աշոտայ 'ի տիրեցեալն իւր ուտի գաւառ, զձննապօրչայն գոյժ հասանի առ նա * (3) Ենի մար-
շէ, այսինքն 'ի մարգէ ուտի գաւառին, թէ ամրամն
ցլիկ յորջորջեալ ապստամբեալ էր 'ի նմանէ : * Եւ
ապա առ ձեռն պատրաստ զամրոցն Տաւշոյ արարեալ,
'ի նմա ամրասպահեալ առնէր զնոտանիս տան իւրոյ :
Եւ շատ առ 'ի նուաձել զցլիկ, գնաց ի յայլ կողմն ինչ՝
այլ յուտի, յայտ արարեալ թէ անդ էր ցլիկ, անդ էր
և ամրոցն Տաւշոյ՝ ուր ամրացոյց ցլիկ զնոտանիս իւր :

Այսպէս և զԶորն Տաւշոյ դնէ յուտի, յասեւն փորը
ինչ 'ի վերոյ, թէ աշոտ շահանշահ միանգամայն ընդ
ատրնէրէհի թագաւորին վրաց՝ իբրեւ մերձ էր զսահման
խաղաղութե հաստատել ընդ գուրգենայ քեռորդոյ
ատրնէրէհի, * Իսկ և իսկ ժամանեալ զսովկան յուտի
գաւառէ առ թագաւորն աշոտ հասանէր, ասելով նմա
զեւ իշխանին օահակայ աներոյ նորա յուտի գաւառ...
և զիւր արձանանալն և կալ նստել զեւնակողմամբ գաւառին :
(1) այս լեռնակողմն՝ զոր եղ. յուտի գաւառին,
ստորեւ յայտ առնէ թէ էր յարեմաից Զորոյն Տաւշոյ :
* Գնայ (աշոտ) 'ի հանդիպումն նոցա (այսինքն զօրացն
սահակայ), վասն զի բանակեալ զեւեղեալ կոյիսն 'ի ծոր
ծորա լեռնակի միոյ՝ ըստ արեւմտեայ կուսէ Զորոյն
Տաւշոյ (1) :

Ինչն է սա ընդ Տաւշոյ գաւառին՝ զոր վարդան դնէ
յաշխարհին սեւաւորդեաց՝ յասեւն. * զՏաւշոյ գաւառն
Աւորդեաց, որ այն ինքն է ուտի, յորում գլոր և բերդ՝
որ առ կիր. բազում ուրեք յիշատակի, որպէս յասեւն
վասն վանական վարդապետի. * Բազում ժամանակս
կացաք առ նմա 'ի վարժս կրթութի 'ի օահմանս Տաւշոյ
բերդոյ, յանապատի անդ՝ զոր ստայաւ իւր բնակաւ
թիւն :

Յայտնաւ. յունվ. 31. այս գաւառ գրի Տաւշոյ, և
դնի յաշխարհին աղուանից, վասն զի Ուտի՝ կոչի և աշ-
խարհ աղուանից, որպէս բազում անգամ ասացաք :

'ի ԺԲ. դարուն՝ (այսինքն, յաւուրս բարսղի կաթա
ղիկոսի, և ալիապանայ) զաթիւ և արատ որդիւր կիւրի.
կէի բազրատունւոյ որ տիրէր 'ի լուէ, ժառանգեցին

(1) Օրինակ Ժ ունի գրեալ Տաւշոյ, որ Թուի վերայի գրեալ :

զՏաւուշ : * Վնացին 'ի պարսկս (ասէ կիրակոս) դաւիթ և արաս, և առնուն 'ի նոցանէ 'ի ժառանգութիւն զՏաւուշ և զ||'ծնօքերդ, և զայլ տեղիս, և ապա յետ աւուրց առնուն դարձեալ պարսիկք 'ի նոցանէ զՏաւիշ և նորա քնակեն 'ի ||'ծնօքերդ ։

Հաւուրս կիրակոսի աղասարթման ոմն յազգէ վերա գրելոց էր Վառանդաւ ||'ծնօքերդ, որ թուի լինել մերձ 'ի տաւուշ ապա դաւիթ իշխան՝ որ բերդին պատրեալ գնա, ինչս տիբոց ||'ծնօքերդ : Վարձեալ տիբեաց նոյն աղասարթման, զորմէ տես 'ի կիրակոս :

Վ. ԺԲ. դարուն զարարիս և իւսնէ առին զՏաւուշ 'ի պարսից, ըստ կիրակոսի՝ որ զՏաւուշ դասէ 'ի կարգս ամուր բերդից :

Վաշարեցին զսա և ||'ուղալք : * Վայց այնորիկ (ասէ կիրակ.) որ առին զշամբոր, եկին ամենայն ախիւն իւրեանց 'ի Տաւուշ, և 'ի Վծաբէի, և 'ի Վրէբերդ, և 'ի Վաֆ, և որ շուրջ զնորք, և 'ի նեղ արկեալ պաշարեցին զնոսա ։

Վրէբ : Վիւղ՝ զորոյ գդիրս ստորագրէ կիրակոս յայս բան. * Վնդ ժամանակս ընդ այնոսիկ (այսինքն 'ի ԺԳ. դարուն՝ յորժամ յարձակեցան մուղալք,) մեծ վարդապետն որ կոչէր վանական, իւրովք աշխատութիւն փորեալ էր իւր քարայրս 'ի կատարս բարձրագոյն քարի միոյ՝ որ կայ հանդէպ գեղջն որ Վորուան կոչի, 'ի հարուսոյ կողմանէ տաւուշ բերդի. և շինեալ էր յայրի անդ եկեղեցի մի փոքրիկ, և անդ դադարէր զաղտութեամբ ։ Վրքն բազմացան աշակերտք նորա, * Հարկ եղև նմա (ասէ կիր.) իջանել յայրէ անտի, և առ ստորոսս քարին շինեաց եկեղեցի և սենեակս, և անդ դադարեալ էր ։ Վյս քարայր գուցէ այն է, զորմէ պատմեցաք 'ի նոր հայաստան. թղթ. 379 :

Տաւ : Վիւտակի առ յոհ. կաթ. յասելն վասն բուղայի. * Ղուեալ յուտի գաւառ ձերբակալ 'ի Տուս գեղ առնէ զստեփաննոս, որում և կոն անուանին գնա, որ 'ի նախնոյ իւրմէ սեկայ Վերդիք ազգին անուանին ։ Նշաւ այլուր 'ի ստորագրել զընդարձակութի սահմանաց տէրութեան ան. սմբատայ արքայի, յիշատակէ յասելն. * Նշաւ զուտի գաւառ մինչ 'ի քաղաքն հունարակերտ և մինչ 'ի Տուս և 'ի շամբոր ։ Վիրակոս և վարդան յիշեն ստեպ զՆովհաննէս ոմն հուեցի եպիսկոպոս վարդմանայ. որ որպէս թուի էր 'ի գեղջէ աստի :

Սահառ : Քանզոք յիշատակեալ յայտմաւ . սեպտ. 21.
 ուր ասի վանն եղիշէի աղուանից առաքելոյ . * Վնաց
 եհաս յաշխարհն աղուանից յՈւս գաւառ .⁽¹⁾ 'ի քաւ
 զպքն Սահառ ॥ :

(1) 'ի մեռապիք յայտմաւ . տէր լառ ॥ . քաղց զչ յիշատակէ անգ
 իտրայէլի . սեպտ. 129 . գրի վանն անուն քաղաքի .
 Զպքն եղիշէի . 'եկն յՈւսի գաւ

Գ Ո Ւ Գ Ե Ր Ք

Լ ա սղրաւանի ժն . 528 , և առ ստեփ . քիւզ . կոչի
 Կիւրի . առ պլին . 7 . Կիւր (1) :

Լնկանի յարեմտից ուտիոյ՝ որպէս գրէ խոր . որում
 և համաձայնի սղր . դնելով սահմանակից Սաղասիոյ ,
 այն է Շակաւէն գաւառին ուտիոյ , և դնէ յայնկոյս
 կուր գետոյ՝ խօսելով զվրաց , որով անկանի յաջակողմն
 կամ 'ի հարաւոյ գետոյն , համաձայն խորենացւոյն :

Չի մերձ 'ի դրունս ալունաց՝ որպէս ցուցանէ յոհ .
 կաթ . յայս բան . * Լնդ ապա մեծ քորիսկոպուն՝ որ
 որայազատերն իսկ զմասն Կուզարաց մերձ 'ի դրունս
 ալունաց , զայր հասանէր 'ի թիկունս օգնականու թէ թա
 գաւորին ॥ * Լաւ այլուր մերձ յայն դրունս ցուցանէ լե
 նեւ , և մերձ 'ի կովկաս լեառն , յասեւն վասն կոստանդին
 թագաւորին եգերացւոց . * Կնայ զհիւսիսական կող
 մամբք որ 'ի ծործորս լերինն կովկասու , միանգամայն իսկ
 և յաշխարհն Կուզարացւոց , և որ մերձ 'ի դրունս ալա
 նաց բնակեալ են , զի ընդ իւրով ձեռամբ զնոսս նուա
 ձեայէ . և վասն զի ազգքն այնորիկ հաւանեալք և հնա
 զանդեալք և նուաճեալք էին ընդ ձեռամբ արքային
 ամբատայ ॥ , և այլն :

Վլին . 7 . յետ յիշելոյ զսարմատացիս , և զազգս
 բնակեալս զմէօսիս ծովակաւ՝ մինչև 'ի չերաւնեան լե
 րինս , և զբնակեալս 'ի կովկաս , և այլն . ընդ նոյն ազգս
 յիշէ և զիօկարս , և իջ 'ի հայս , որպէս և սղր . առ չու
 նելոյ ծանօթութի կատարեալ , վասն որոյ և յաւանդու
 թենէ այլոց գրէ ասելով , են ամանք՝ որք զայսոսիկ ազգս

(1) 'ի միում օրինակի եգիտ
 հարսուին գրեալ Կիւր . իսկ
 յայլս Կիւր . իկուր . բայց ա
 ռաջին գրութին քանզի համա
 ձայն է ստեփաննոսի , վասն այսու

րիկ իրաւամբք համարելով զայն
 ազգացոյն . այնպէս և գ 'ի բնա
 գրին պլինիոսի , զորոյ զուգուծ
 հաստատեն մի մասինագիրք :

դնեն յայն կողմանս : () Ի որպէս ասացար այլուր , բազում ուրեք շփոթեն նախնիք 'ի նշանակել զտեղիս սահմանակից աղցաց , ոմանց յայս սահման , և ոմանց յայն դնելով , որպէս և զարեւելեան և զհարաւային գաւառս ինչ հայաստանեայց՝ տան մարաց և ասորեստանեայց :

|| Ետեւ . Բիւզ . զլիօկարինի՝ զոր կոչէ Լ՛ւան փորը , դնէ ընդ մէջ կողքիսոյ և արեւելեան վրաց , առանց յիշելոյ զազգն՝ որում սեպհական էր այն : Իսկ սոր . զայս Լիօկարինի լի զրուցաց այլոց դաս , 'ի կարգս այնոցիկ գաւառաց հայոց , զորս 'ի չրջակայից առեալ զօրավարացն մեծին անտիրոջսի , յաւելին 'ի հայս և ընդարձակեցին . այլ լաւ ևս էր ասել՝ Թէ վերք 'ի հայոց առեալ , յաւելին 'ի մասն վրաստանի , որպէս և զբէ պերքելիսս 'ի լուծմունսս տեւի՝ . Բիւզ՝ . Թեպէտե տարադէպ բերէ 'ի վկայութի իւրոց բանից զայս բան սղրավանի՝ որ զհակառակն դնէ : Լ՛ւս ժամ ձգի ըստ մասին 'ի սահմանս նահանգին ախրլըխայու :

Ի բերոց սորա յիշէ խոր . զՆալուծ , զՀաճարածաւ զԼիքիէիւ , և զՏօսախ . այլ սոր՝ . դասելով զսա 'ի կարգս բարեբեր նահանգաց հայոց , յաւելու և զձէթ՝ ասելով . * . () Տետ գաց (սաղասինի այսինքն շակաշէն գաւառին) Լիօկարինի . բանգի համօրէն այս նահանգ առաւտացեալ է պողոպք , և ընտանի մշտադալար ծառովք , բերէ և Զէթ առաս || զոր խոր՝ . դնէ 'ի սահմանակից նահանգն ուտի :

|| Զգորշակ արքայ կարգեաց 'ի սմա բդեշխ 'ի պահպանուի հիւսիսային կողման հայոց ընդդէմ աւազակոզ ազգաց բնակելոյ 'ի լերինս կովկասու : * Իսկ ընդդէմ լերինն Լիւկասայ (կարգեաց՝ ասէ խոր . Բ . 7 . Ը մ . 8 .) կողմնակալ հիւսիսոյ զմեծ և զհզօր ազգն , և նահապետութեն անուն կարդայ՝ բդեշխ Կաւարացոյ || : Լ՛ւս բդեշխ իշխէր միանգամայն և մասին ինչ կամ ժողովորդեան վրաց , վասն որոյ 'ի գիրս ուրեք ուրեք գտաւ նեմք անուանեալ բդեշխ վրաց , զի զաշուշայ խոր . Գ . 60 . կոչէ * Իդեշխ Գափարացոյ || . Իսկ վարդան՝ Իդեշխ վրաց , Թեպէտ և յայնմ ժամանակի գոյր 'ի վիրս Թաւաւոր արշէզ կամ արշիզ անուն , որպէս և յետ նորա վազցին : Իսկ միհրան՝ առ խոր՝ . Բ . 60 . կոչի միանգամայն Լ՛ւս Եւրդ վրաց , և Բդեշխ Գափարացոյ || . Բայց սա էր նաև Լիւկասոյ վրաց , զի այնպէս կոչի առ խորենացւոյն՝ Վանգի և առաջին բդեշխ գաւարաց՝ որ 'ի ժամա

նակս վաղարշակայ, էր 'ի գաւակէն միհրդատայ, զոր մեծին աղեքսանդրի կացուցեալ էր իշխան 'ի վերայ գերութե վրաց ազգին . տես 'ի խոր. ք. 7. և 10: Եւ վասն զի այսպի մերձաւորութի էր բղէշին գուգարաց ընդ վիրա, և իշխանութի նորա ձգէր 'ի պահաւանութի ընդդէմ կովկասային ազգաց, զիւրին էր օտարազգի մնառնադրաց՝ որպիսի էր ստեփ. Թիւգ.՝. պին.՝. և այլն. շիւթեւ ընդ նոյին սահմանս, և յիշել 'ի միջ կովկասային ազանց սարմատացւոց, որպէս առնէ պլինիոս :

Իւսաջին արտաշէս արքայ հայոց յաւել յիշխանութի այսր բղէշի և զկողմնակալութի 'ի վերայ պոնտոս ծովու, որպէս է տեսնել տա խոր. ք. 10. * Իսայ (արտաշէս) զդուստր իւր զարտաշամայ՝ տայ կին միհրդատայ ուսման վրաց բղէշի մեծի . . . և հաւատայ սմա զկողմնակալութիւն հիւսիսային լեռանցն, և պոնտոս ծովու ։ Իգաթ. թղթ. յթ, զբղէշ գուգարաց թուի կուել Իդիշէ եւ շիրակի կոմանց :

Եւ աղարշակ բաց 'ի սահմանելոյ յայս նահանգ զիշխաւորութի բղէշի, զանազան տերանց ժառանգեցոյց զգաւառս ինչ սորա, որպէս նշանագրէ խոր. ք. 7. Խ ձեռ" 8: * Եւ զուշարայ որ յորդուցն շարայի՝ ժառանգեաց ըզլեառն մթին որ է Լանգարբ, և զկէս մասինն Վաւախաց, զԼողը, զՆոր, զՂոր, մինչև ցամուրն Հնարաւկերտ ։

Ի ժամանակս ք. արշակայ ընդ այլոց ապստամբեալ և այս նահանգ՝ էանց 'ի վիրա . այլ մուշեղ սպարապետ պապայ արքայի անդրէն էարկ ընդ տիրութի հայոց, ըստ զրելոյ բուգ. Ե. 15: * Իպա խաղայր սպարապետն մուշեղ 'ի վերայ վրաց արքային, և նեղէր զնա մեծապէս, և հարկանէր զերկիրն, և վանէր զամենայն աշխարհն վրաց, և հանէր ընդ սուր զամենայն ազատս և զազդս նախորարացն . . . և զբղէշին գուգարաց՝ որ յառաջն ծառայ էր թագաւորին հայոց և ապստամբեաց, կաշեալ զիսատի . . . և թափէր զամենայն գաւառն . և առնոյր պանդանդա, և զմնացեալսն 'ի հարկի կացուցանէր . և զին սահմանսն՝ որ յառաջ ունէր լեւոլ ընդ երկրին հայոց և ընդ երկրին վրաց, որ է ինչն մեծ դեան կուր, այնուհետև յինչն վարեալ դառնայր անտի ։

Իսայ առ ժամանակօր խոր.՝. ամենայն գաւառք գուգարաց դարձեալ անկեալ էին ընդ տէրութի վրաց, որպէս վկայէ նա ինչն . վասն որոյ և զամենեւին բաց

ի կողոփոր գաւառէն՝ դասէ և ի կարգս գաւառաց վրաց աշխարհին : Ընալին Սմբատ արքայ վերստին գրաւեաց ընդ իւրև զգոռարացիս , որպէս դնէ յոչ . կաթ . ի ստորագրելն զսահմանս տերունէ նորա . միայն զի գծռ զովորդս նորա իրրև զատուցեալս ի մէջ նշմարե զինել : Ընդրէն էառ աշոտ շահանշահ որդի նորա : * Եւ անտի (ասէ յոչ . կաթ .) դարձեալ իրրև զոգապարիկ իմն երթեալ չուէ վկոզմամբ Կուգարաց , և զայնս և սամրոցս իւրոյ տերունէն՝ առ հասարակ յինքն զբաւեր նուառ ձեր ॥ :

Վաւառք տրաւ են ինն .

ա . Զորոփոր .

բ . Կեփար .

գ . Կոչփոր . (1)

դ . Երթառն .

ե . Կոփփոր . (2)

զ . Կոփփոր .

է . Տաւեր .

թ . Կոփփոր .

յ . Խոփփոր . (3)

ԶՈՐՈՓՈՐ .

Եւ յայէս գրի յերկուս ձեռն՝ աշխարհգր . խոր . իսկ ի միուսն՝ Զորոփոր . որպէս և ուրեք առ յոչ . կաթ . և առ վարդ . : Ի տպ . գրի Զորոփոր , որ է անսովոր : Ընալ յոչ . կաթ . յերկուս տեղիս կոչի Զորփփոր , որպէս և առ թովմ . կիւլ . իսկ ի պատմ . խոր . բ . Ե . կոչի սոսկ Զորփփփփփ : Եւրդ . յիշատակեալ ի յոչ . կաթ . յասեւն . * Կան հասանեն ի Զորափոր , և տեսանեն նախ զԿայեանն կոչեցեալ բերդ . յափշտակեալ ի յիշանին սահակայ : Կրի սա և Կայան առ նմին յոչ . կաթ . որ ասէ վասն շահանշահ աշոտոյ , թէ զվասակ սիւնի կալեալ , * Կան յամրոցի անդ . որ Կայանն կոչի : Եւ յիշարկնակ գրի և առ ստեփ . օրպ . զԼ . ԼԳ . որ ի նմին պատմ . ասէ , թէ զվասակ * Կան յամուր բերդին Կայենոյ ॥ : Ընալ վարդա նայ գրի Կեփփփ , բոյց ի հին ձեռագրի Կեփփփ , և դնի ի կողմանս լուոյ :

(1) ի պատմ . խոր . բ . Ե . կալեալ կոչի : առ թովմ . կիւլ . գրի Կեփփփփփ :

(2) ի տպ . և ի միուսն ձեռն՝ աշխարհգր . խոր . երկրորդ գաւառի տպստակ յիշարկնակ գրի և առ ստեփ . օրպ . զԼ . ԼԳ . որ ի նմին պատմ . ասէ , թէ զվասակ * Կան յամուր բերդին Կայենոյ ॥ : Ընալ վարդա նայ գրի Կեփփփ , բոյց ի հին ձեռագրի Կեփփփ , և դնի ի կողմանս լուոյ :

(3) Եւ յայէս գրի յերկուս ձեռն՝ աշխարհգր . խոր . իսկ ի միուսն՝ Զորփփփփփ : Եւրդ . յիշատակեալ ի յոչ . կաթ . յասեւն . * Կան հասանեն ի Զորափոր , և տեսանեն նախ զԿայեանն կոչեցեալ բերդ . յափշտակեալ ի յիշանին սահակայ : Կրի սա և Կայան առ նմին յոչ . կաթ . որ ասէ վասն շահանշահ աշոտոյ , թէ զվասակ սիւնի կալեալ , * Կան յամրոցի անդ . որ Կայանն կոչի : Եւ յիշարկնակ գրի և առ ստեփ . օրպ . զԼ . ԼԳ . որ ի նմին պատմ . ասէ , թէ զվասակ * Կան յամուր բերդին Կայենոյ ॥ : Ընալ վարդա նայ գրի Կեփփփ , բոյց ի հին ձեռագրի Կեփփփ , և դնի ի կողմանս լուոյ :

Մը կիրակոսի գրի կոչին, և կոչի Ներդ և գաւառ
անուամբ: * Ընդ այն ժամանակս (ասէ վասն իշխա
նին քուրդ անուանելոյ,) իշխէր Ներդին կայէնայ, և
Վաւառին: Իսկ այլուր: * Վախստական գնաց յաշ
խարհն կայանոյ ի վանքն գետիկ առ մեծ վարդապետն
մխիթար: ॥

Սարգան յիշէ և զճնողին զանուն ի գրեւն վասն
մխիթարայ գօշի: * Ընեաց (մխիթար գօշ զվանքն գե
տիկ) հրամանաւ իւանէի քեռորդոյն մեծի իշխանին
քրդին, որոյ հրամանաւ եկեալ իսկ էր յերկիրն կայնոյ
ի ճինն կոչեցեալ գետիկ. զի յայնմ ժամանակի նա
(այսինքն քուրդն, կամ իւանէ) ռանէր զկայեան հայրե
նեօք ի հասանայ կայնեցոյ շնոգէ բերդին: Եւ ՍԵ
ուր նա ինքն վարդան կոչէ * զՎԻԵՆ ԵՐԵՐ ԵՐԵՐ ॥⁽¹⁾

Իրն է Թերեւս ընդ բերդիս և կայնեցեայ բերդն՝ որ
ի ձեռն վարդ՝ աշխարհագրի յիշատակի, և զնի մօտ
ի Վազայ դաշտն:

Երանանէ: ՎԻԼՂ՝ որ այսպէս Թուի կոչեցեալ, սակս
դուր ի նմա արքունեաց, զի ուր յոհ. կաթ. վասն
Գ. սահակայ կաթողիկոսի գրէ, Թէ * Հայրենիք եր է Զոր
իւրոյ յԵրանանէ Գեղէն, անդ վասն նորին սահակայ գրէ
վարդան, Թէ * եր է Զոր իւր ⁽²⁾ յԵրանանէ ॥

Համարի: ՎԻԼՂ յիշատակեալ ի պատմ. օրբէլ. ԳԼ.
Ե. տպ. Թղթ. 28: * Տայ (իւանէ եղբայրն զաքարի,
լիպարտի օրբէլեանց) . . զՀամարի, և զայլ գիւղորեւ
բազումն ի կայեան ॥

ՎԻԵՐԻ: Ս անք՝ մերձ ի հաղրատ, զորոյ զգիրս ստո
րագրէ կիր. յասեւն վասն մխիթարայ գօշի: * Ընակե
ցաւ նա ի վանքն որ կոչի ՎԵՏԻԿ, ի գաւառին կայո
նոյ ⁽³⁾ որ ի վերայ գետոյն մեծագնի՝ զոր անուանեն

(1) Ի գիրս կորեան յիշատակի
ուրիշ բառս կոչելու: ուր ա.
սի. Եւս այնորիկ առնոյր հա
ւանութի երանելին մաշտոց. որ
պէս զի տէր եպիսկոպոսն ի կայե.
նեօքան, և նա ի Սփիւռս հե.
թանոցս գրանն կենաց սերմա.
նիցեն: Եւ հետեւեալ բառքն
Սփիւռ հեթանոսաց. յայտնի առ
նեն զնշանակութի բառին կայե.
նեօքան. որպէս Թէ սակեւ. Տէր
եպիսկոպոսն (որ յայնմ վայրի
առի զնշան սահակայ,) ի կայե.

նեօքան (այսինքն ի մերձագաւ
առաւ հայտառանեայ): և նա
ինքն մտաւոր ի սփիւռս հեթա.
նոր հեթանոսաց՝ գրանն կենաց
սերմանիցեն:

(2) Այսպէս գրի յերկուս
մեռ. իսկ յայլ մեռագիրս գրի
Զորիւր:

(3) Երկուս օրինակս կիր.
գրի այսպէս, բայց յայլ բանից
նորուն կիր. յայտնի է թէ պարտ
է գրել կայեանոյ, և ոչ կայանոյ:

Մշտեալ զեւտ, յաջմէ կողմանէ գետոյ: Եւ կործա-
նելոյ արդիւն՝ նոյն միտքմար շինեաց այլ մնաստան նուիրն
գետիկ անուամբն ⁽¹⁾ Ի տեղին կողեցեալ բոտ կիր՝. Զո-
րանոյ, զոր այսպէս ստորագրէ՝ նոյն կիր՝. * Վտին
տեղի մի վայելուէ և զոգածն առ ստորոտս երկուց լե-
րանց որ կայ Ի գլխոյ նորա, զոր անուանեն զտեղին Տա-
մաշախ ⁽²⁾. և էր Ի նմա գիւղ, և ձորակ մի փոքրագոյն .
անցանէր ընդ մէջ նորա և միւս ևս յորդագոյն յաջմէ
կողմանէ. տեղի փայտաւէտ և ջրաւէտ . անդր համա-
րեցան թէ պատշաճ իցէ զեւտեղիլ . . . Սկսաւ այնու-
հետեւ վարդապետն սբանելի հանդերձ միարանօր իւ-
րովք ձեռն Ի գործ արկանել շինութի վանից և եկեղե-
ցոյ Ի վեր ասացեալ Զորն հանձնաւոյ՝ հրամանաւ մեծ
իշխանին իւանելի. և շինեցին եկեղեցի մի գեղեցկաշէն
փայտակերտ, և օծեալ կնքեցաւ յանուն նր լուսաւոր
վն գրիգորի . . . Ը ինեցին Ի ձորն Վտիկ փոքրագոյն
եկեղեցի մի յանուն նր կարապետին . . . Ի զլուխ վա-
նիցն. և ապա սկսան հիմն արկանել մեծափառ եկեղեցոյն
կոփածոյ վիմօք, և գեղեցկաշէն արուեստիւ գմբէթա-
յարդ երկնանման սիրալի տեօղաց. սկսեալ Ի նիս. Թվին
հայոց, զվին Դ. ամաց առնելոյ (առնելոյ) զերուսաղէմ՝
սալահադնին, և կատարի յամս Ե . . . Ե այսմամի եղև
աւարտ հաշակաւոր և ինդատես եկեղեցոյն գետկայ ⁽³⁾...

(1) Զկործանութիւն և զշինութի
զեւտեղի պատմէ կիրակոս յասելն.
Ի զիւ շարժ սաստիկ որ զբազում
տեղիս կործանեաց և տապալեաց
զբարձրաբերձ շինութեան, ընդ որո
և խախտեցան եկեղեցիքն գետկայ
սաստիկ յոյժ. մինչ զի ոչ լինել
հար վերստին նորոգելոյ: Եւտ
զեւտաշարժութիւն սարգիս իշխան
մերձ Ի վանս շինեաց գեղ. Իշ-
խուոյ պատմէ նոյն կիր. զշինու-
թի վանացն Ի ձորն տանձնաւոյ.
զի առեւ. Ը ինեցան և նոր վանո-
րայք և եկեղեցիք՝ որ Ի հոց էին
լուսիք, ընդ որո և հաշակաւոր
վանքն՝ որ գետիկն կոչի Ի գա-
ւառին կայենի, զոր շինեաց նր
վարդապետն միտքմար զոր գոշն
կոչէին. շինեալ հրաշագոն եկե-
ղեցի գմբէթայարկ երկնանման,
և կնքեալ զկեղեցիքն և օծեալ
յանուն նր եւթաննին տաճար փա-

սոց ան. և բնակարան բաժաւոր
հօսին քնի: Իշխուող զինչ զկնի.
Զարցունէր զմեծ վարդապետն
միտքմար զշինող վկայիցն գետկայ
(Թերես պարտ է լինել վանիցն
գետկայ) . Տես Ի վեր անդր Ի
կարգի անդ զընգարձակ բանս կի-
րակոսի՝ վասն շինութե եկեղեց-
եաց վանիցս:

(2) Ի միտմէ ձեռն՝ գրիւն-պետ-
իսկ յայլում հանձնաւոյ, բայց
ստորեւ գրի Զոր փոխաւոյ:

(3) Ի շինութիւն եկեղեցւոյս
բաղձնք նպատարմատոյց եղև (թ
գրելոյ կիրակոսի) վախճանի իւ-
րան խաչելոյ և կին նորա . Ըս-
ղու խախտն . . . (որ և) արար
և վարագոյր գեղեցիկ զստեղծք
իւրովք՝ ծածկոյն նր խորանին
զարմանալի տեօղաց. Ի մազոյ
այնձիցն կակղագունից. ներկեալ
պէսպէս և զանազան գործ գան.

օձեալ կնքեցաւ եկեղեցին յանուն նոր յաճածին. շինեցաւ և գաւիթն եկեղեցոյն գեղեցկազարդ և կոնածոյ վիմօք, և յորովք ձեռնառաւ եղին, մեծ զօրավարն զաքարէ և եղբայր նորա իւանէ, քանզի նոքա ունէին զիշխաւնութի պաւստին. և ընծայեցին եկեղեցոյն սահմանն ջրադարձիւր լեռնէ՝ ի լեռան, և բով մի յԱճատաձոր, և զԴորաձորն ի նահանգին բջնոյ, և զ(Նափա ի գլուխ լ) անաջն. (Նայս բան ցուցանէ կիր՝. երկից եկեղեցեաց շինեալ ի անա. ն. փայտակերտ յանուն նոր լուսաւորին. ք. փորրիկ նոյ կարապետին (1). ք. քարաշէն յանուն նոր յաճածին:

Նոյն միսիմար ի շրջակայս շինեաց և այլ մատրոնան, զորոց զրէ կիր. * Նար իւր տուն բնակութե բացազոյն ի վանացն, շինեաց և անդ փորրազոյն եկեղեցի մի փայտակերտ յանուն նոր Հոգոյն. և ի ժամանակի ծերութե ի գլուխ վանիցն յաջմէ կողմանէ շինեաց եկեղեցի մի շիրիմ ի գերեզմանի իւրոյ. կրով և վիմօք մածուցեալ սրբազործ յանուն համբարձմանն քոյի. (Նետ միսիմարայ մարտիրոս առաջնորդ վանաց * Շինեաց (ասէ կիր). այլ ժամատուն անտալ վիմօք՝ մածուցեալ կրովք, հաւ տահեղոյս որմօք, և փայտակերտ վերնայարկօք, որ յետ ժամանակաց փլաւ վերնայարկն. շինեաց և վերնատուն մի գեղեցկաշէն յարկօք, արուեստաւոր ունելով զհիւան միսիմար... բազում եղբարք ժողովեցան վանն հաւակաւ նուն տեղոյն, և բազմաց եղև տեղի սնդեան և ուսման, որ և մեք իսկ սնեալ և ուսեալ եղաք ի նոյն վանա:

« Սկան շինել և եկեղեցի մի Ե. (այլ օրինակ, Ե) խաբանօք, կոփածոյ և տաշած վիմօք, գմպեթաւոր և գեղեցիկ շինուածովք, և իբրև ընդմիջեցաւ եկեղեցին՝ խափանումն եղև յորով ժամանակս. քանզի և կն սուլտանն խորասանու տաշահատինն կուլեցեալ... յետոյ այլ ոմն գրիգոր անուն կապալեցի, որ յառաջն արդ իւնաւոր էր ի շինումն եկեղեցոյն՝ վերստին ձեռնարկեալ աւարտեաց

դակերպ և նկարեալ պատկերք. ճշգրտազոյն հանուածովք անդ բինականօք փրկին և այլ որք. որ հիպոպոյանէր գոտեպոյն... Եւ ոչ փոյն այլ եկեղեցոյս արար ծածկելով. այլ տյոց եկեղեցեաց հազարաւոր և մակարայ վանիցն և գաղի վանից. քանզի յոյժ սիրոյ էր եկեղեցեաց բարեպաշտ աթիկնն. »

(1) Աճաջի եկեղեցւոյ կարապետին թաղեցին զմիսիմար զուն. զոր կիրակոս ծածուցանէ՝ փորրազոյն եկեղեցի միայն կուլելով. * Տարեալ հանգուցին զնա առաջի դրան եկեղեցւոյն փորրազաւնի. որ կայ ի գլուխ վանացն յառեմից կողմանէ :

զնա 'ի ող. Թվին ॥ Ետրև վասն գրիգոր անուն իշխանի պատմ, այլ շինուծի արարեալ 'ի նմա : * Եւ խնդրեաց յորդանն աւագ, իւանկի զվանքն Վետիկ 'ի տեղի իւր գերեզմանի . և վասն յոյժ սիրելոյն զնա, ետ նմա . . . շինեաց հրաշագան եկեղեցի մի երեքսորանի մերձ 'ի գու լիՅս եկեղեցոյն զարմանակերտ, և անուանեցին յանուն արքայ գրիգորի, նաև այլ յոլով շինուածք եղեն 'ի նմա, և բազմացան քահանայք և պատօնեայք և մանկուք ուսումնականք ॥ { Եւ այս ամենայն շինուծեց յայտնի և վա նացն Վետիկայ լինել յայնմ ժամանակի մի յերեւելի վա նորէից, յորոց 'ի կարգի յիշատակէ զնոյն և կիրակոս : Եւ Եղիշ : Եւ իայնարան, զորմէ կիրակոս 'ի գրէն վասն մեծի վարդապետին վարդանայ . * Եւ ինքն եկեալ 'ի ձորն կայանոյ 'ի միայնարանն իւր, զոր Եւ Եղիշ կա լին, հանդէպ անառիկ բերդին կայանայ ॥

Եւ Եղիշ : Վիւշ զոր կիրակոս դնելով մերձ յաղստե, Թուի անկանիլ յայս գաւառ, յասէն վասն գրիգոր անուն իշխանի . * Վնեաց և զիւշ մի 'ի նմանէ Եւ Եղիշ անուն մերձ յաղստե, ետ զայն 'ի վանքն ॥ Եւ յինքն 'ի վանքն գետիկ :

ՏԱԸՒՐ :

Եւ ինչ է սա ընդ Տաւրոսի անունն զոր 'ի կիր առնու յոհ. կաթ. յասէն վասն աստիկանին յուսիայ . * Եւ զի անկեալ քայր հասանէր 'ի փայտակարան քաղաք, և անտի ելեալ վաղվազանի ընդ ուտի գաւառ, գոյ մինչև ցՏաւրատափ ॥ Վանգի ասողիկ 'ի նմին պատմուծեան յուսիայ կոչէ զայն Տաւր :

Եւ համանակից է առջգք գաւառին սյրարատոյ՝ զոր յոյտ առնէ յահանէս կաթողիկոս յասէն Թէ սմբատ արքայ ընդդէմ յուսիայ * Եւ Թեալ ունէր զկիրճան և նեղուցս պողոտայիցն՝ կողմանցն Եւ յոյց և Տաւրայ՝ ու տալ նմա Թոյլ հետի աղապաւ անց. Եւ ասն որոս և վաղարշակ արքայ յերկոսին 'ի սոսա 'ի միոյն ցեղէ 'ի տ գեաց զիշխանս : * Եւ այց զտէրուծին Եւ յոյց (առ. Բոր. ք. 7.) և զտեպհականուծին Տաւրայ՝ կարգէ յաղարշակ 'ի գաւազանցն գաւառայ հայկազնոյ : Եւ ինքն ինքն եղեն յերկոսին 'ի սոսա ու մի՛ այլ ուրոյն յաղար, և ուրոյն 'ի տաւր, վասն որոյ և խոր. ք. 75. և, Եւ զտա-

Քատ որ էր 'ի գաւաղացն դաւարայ յաւուրս տրդատայ,
կոչէ միայն Յօփէն աշոյ, և իշխան 'ի վերայ գաւաղացն
աշոյ, և Օ իշխան աշոյ:

Ինակիւք գաւառիս առաւելքան զամենեւին հաստաւ
տեցան 'ի վարդապետութիւն նորին մեսրոպայ, զորոց գրի
խոր. Գ. 60: * Հրաւիրի անտի 'ի բոլորին գուգարաց
ւոյ աւուշայկ՝ յազազս նորին գործոյ զալ յիւր իշխա
նութի 'ի գաւառն հարայ, ուր երթեալ (մեսրոպայ)
լաւագոյն վարդապետեաց և հաստատագոյն քան զամե
նայն աշակերտեալն ॥

Ի օտ, կամ Ի օտ. գրի և Ի օտ, առ մատթ՝. վարդ՝.
և կիր՝. առ որում գրեալ կայ և Ի օտ: Ինկանի 'ի տա
շիր՝ ըստ վկայելոյ վարդանայ աշխարհագրի, Տաշիր Ի ք
ոտ է. զոյն ակնարկէ և կիրակոս՝ զնկելով Գ(ձուն
դիւղ տաշրայ մերձ 'ի Ի օտ: Ի՛նքնութիւնս զնկ, յ՛գլուան
գաւառի, յասեւն. * Տէր բարսեղ յարուցեալ զնայ
յաշխարհն հայոց 'ի յազուան գաւառի 'ի Ի օտէ քաղա
քի, առ թագաւորն հայոց կորիկէ սրդի անհոգեմէն զաւ
թի ॥ Ի Եր թէ իմանայ զաշխարհն ազուանից, յոյտ
ե թէ այնպէս զնկ. վասն զի գաւիթ և կորիկէ թագաւա
ր 'ի նաե և 'ի վերայ ազուանից. իսկ թէ իմանայ զոյն
գաւառն ուտեացւոց սր 'ի տալ՝. և 'ի միում ձեռն՝ աշ
խարհագր. խոր. գրի Ի՛նքն, տարածայնի 'ի վերոգրեալ
մատենագրաց՝ որք զԻ օտի ցուցանեն լինել 'ի տաշիր,
որպէս գրեցաք:

Ինեաց զսա ըստ գրելոյ վարդանայ նախայիշատա
կեալ գաւիթ անհոգին որ 'ի ժոռ. դարուն, կամ թէ առ
հասարակ նորոգեաց: * Ի՛նքն կիրակէ (ասկ վարդ՝.) որ
դիւր գաւթի որդւոյ գուրգենայ՝ որդւոյ աշոտոյ որդւ
մածի, սմա հայրն գաւիթ՝ շինեաց զԻ օտ, և այլ ևս
ժք. բերդ: Ի Ի անս որոյ անունս սորին ոչ յիշատակի առ
նախնի պատմագիրս. յայնմ հետեւ եղև մի յերևելի բաղ
մամարդ և յամն. քաղաքաց, և աթոռ փորրիկ թագաւ
ւորութեանն ն. Գրիկի. վասն որոյ մատթ՝. զԻ օտ
տեալ՝. Կաննալին կոչ՝. յասեւն վասն ալփասլանայ ալբային
պարսից. * Ի՛նքնեաց զթագաւորն ազուանից զկորիկէ
զորդի դաւթի անհոգին 'ի քաղաքն իւր Ի օտ: Ի՛նքն
այս պատմ. անխատ լինելոյ քաղաքի՝ առ զինչ
տեւեաց, և զբոլոր կիրակոսի: * Ի՛նքն մերն դադարեաց
գաւաղան՝ ազաւորական 'ի գաղիկ վերջին, որպէս

կիրիկիկն որ 'ի] օռէ քաղաք, և որ շուրջ զնովառ . զի
և սա յազգէ բազրատունեաց էր ։ Եւ այլուր գրի .
* Իսկ Լիւրիկէ բազրատունի որ 'ի] օռէ քաղաքի՝ զա-
մենայն ժամանակս իւր կացեալ ընդդէմ վրաց՝ 'ի հաս-
տատութե պահէր զհայրենիս իւր . և յետ մահուան նո-
րա դաւեալք 'ի վրաց որդիք նորա, Էլեալ 'ի տանէ հայրե-
նեաց գնացին 'ի պարսիկս ։

Եւ առուցեալ էր այս քաղաք առ ձորով, պատեալ
պարսպաւ, զորոյ զներքին հիմունս բլրելով կործանեցին
մուգալ Թաթարք 'ի ժԳ . դարուն, յորժամ հանդգա
կային բնակիչքն . զբազմութի քաղաքացւոց . արեցին .
և յաւարի առնուն զգանձս նորա, զտին զառնի տեղի
գանձաց իշխանին շահնաշի, որում տիրէ ժամ,
չինեալ քաղում արուեստիւ անձուկ բերան . քաղաքին
խորս երկրի . բայց դղեակ սորա կայր տակաւ, մինչև 'ի
ժամանակս Թոմոյի մեծութեցւոյն ։ Եւ վարդանայ կո-
չի ուրեք Լաւ, յասէն վասն խզիլ անուն սկիւթացի
ամիրային, Թէ * Լաւա զԼաւն ։ օռէ ։

Հոռոմայր և Վրդար ։ Ընդարձակօղ վարդանայ աշխար.
հազրի 'ի] օռի դնէ զայստսիկ՝ յասէն . * Տաշիր] օռի
է, ուր կայ Վրդարն, և Հոռոմայրի որ նշանն (1) ։ Եւ
յեցաւ Հոռոմայր, քանզի յաւուրս յոհաննու իմաստասիրի
իշխան ոմն հոռոմոց վասիդ անուն եկն զեապան 'ի կայսե-
րէն, և ճգնեցաւ 'ի սին այրի . * Ճգնեցաւ (ասէ վար-
դան) ամս ԷԺ . յայրին՝ որ Հոռոմայրն կոչեցաւ անու-
ամբ նորա . և զիսն իշխանն առ ինքն ունէր 'ի գաւն 'ի
հոռոմոց ։ Եւ յայտ լուար (ասէ), և դու ընկալ Թէ կա-
միս սիրով ։ Օ այս Եւս վարդան աշխարհագիր կոչի
Հոռոմայրի որ նշանն ։ Իսկ Վրդարն գրի ուրեք 'ի գիրս
Վրդար, կամ Վրդար, որպէս և առ կիրակոսի, և դատի
'ի կարգս վանորէից, ուստի էր Ղաւիթ վարդապետ
Վրդարեցին, կամ Վրդարացին, մատենագիր 'ի ժԳ .
դարու, որ կոչի ուրեք և Վրդարեցի ։

Եւ ահաբէ ։ Եւ յայէս գրի առ յովհաննու կոթողիկոսի
և առ ասողկայ 'ի միում վայրի . իսկ յայլում վայրի
ասողկայ գրի Եւսարտ . առ Թովմ . արժ . Գ . Ը . Եւս-
արտ, 'ի հոյուն սեռական . որպէս և յաշխարհագրունի
խոր . 'ի միում օրինակի . իսկ յայլում Եւսարտէ, և
յերրորդ ձեռ . Եւսարտէ . զորոց զերկոսին ևս համարիմ

(1) 'ի ապ . գնի Հոռոմայրի ։

օտար հնչումն, և լաւագոյն զհնչումն տալոյրելոյն՝ ուր
գրի Շ - շըքէ, որ է տառադարձութի հնչմանս Շ աւ
շուլտի, 1) անուն վրաց՝ զորոյ զձգրիտ հնչումն վրացի
Թողոթ հմտացելոց յայն բարբառ (1) : Թարգմանի առ
մեզ Երեքնեան՝ ըստ զրելոյ յոհաննու կաթողիկոսի .
* Իսկ ապա (ասէ) Թագաւորն աշոտ արքայորդին՝
չուէր գնայր երթայր հասանէր 'ի կողմանս գուգարաց՝
մերձ յամրոցն մեծ, որ 'ի լեզու վրաց Շ աւշուղէ, այս
ինքն՝ երեքնեան միտւանի ॥ Թերեւս սակն ունելոյն երկս
բերդ - 1) Երրնաբերդ և 2) Երնաբերդ. սորա յիշու
աւակն նոյն յոհ. կաթ. կամ Թէ սակս եռասայր զրից
բերդի՝ պլն :

(1) Եւ անուն բերդիս սրատմին օրբէլեանց զլ. ա.
ապ. Թ. 8. ասէ լինել () րէէ, և զառաջին շինու
թիւն Բ րդին բնծայէ Վարթլաւի որ էր եղբայր հայ
կայ, յասելն. * Իսկ Վարթլաւս գնաց 'ի լեւան որ կոչի
Վրադ. և անդ շինեաց իւր տուն, և ամրոց մի անառիկ
'ի պատշաճաւոր տեղւոյ. կոչեաց զբերդն () րէլթ, զոր
այժմ Շ աւշուլտէ կոչեն ॥ 3) յայսմ բերդի դնէ լեալ և
զծագումն համն () րէլեան :

1) անս զաւառին՝ յոհաննեա կաթողիկոս եգ. 'ի վերոյ
'ի կողմանս գուգարաց. այլ ասողիկ առաւել որոշելով
7. 30. դնէ 'ի կողմանս հարայ, ուր և կոչէ զախ Վաւ
զարանիստ զղեակ : * Իսկ եղբորորդի նոցա (ամբաստայ
և զազկայ արքայից) զաւրթ որդի գուրդենայ՝ հանդերձ
եղբարքն իւրով ամբատաւ ունի զկողմանս հարայ և վրաց
դաշտի, զՇ աւշուլտեայ մեծ քաղաքոնիստ գղեակն,
նիստ արքունական պատրաստեալ ինքեան, արադապէս
տիրէ քաղաքին դմանեաց. հազանդ եղուցանէ և զամի
րախ տփիւնաց քաղաքան իւրով ॥ 3) յայտնագոյն ևս 'ի
նոյն իսկ 'ի տաշիր գնէ 7. 45. յասելն վասն գազկայ
արքային. * Վնաց զօրօք 'ի հաշիր, շրջան առեալ ընդ
Շ աւշուղէ՝ և ընդ վրաց դաշտ, քանդեալ աւերեաց զա
մննայն ॥ Խորենացին դնէ զայս 'ի վիրս, և մ. յիշէ 'ի
գուգարս. քանզի որպէս գրեալ եմք այլուր, յիւրում
ժամանակի վիրք տիրէին գուգարաց :

(1) Կնի՝ ա. ամբատարբայ էառ ընդ իւրե. յետնորուն

(1) Թերեւս մերձաւոր առ վրա. առ զծոր քաղաք զոր վեր Նախու
ցի հնչումն գրի ուրեք առ վաւ. քաղաք տսեն, և Սամշուլտէ 1)
գանայ Սաւելոյքէ, ուր ասէ. 1) Եւ

որդի նորա աշոտ շահանշահ պատերազմու գրաւեաց . վասն որոյ գրե՛ յոհաննէս կաթողիկոս . * Ս) ասն զի հօր նորա (այսինքն սմբատայ հօր աշոտոյ) , շուրջ զամբողջան (Շ ամուղեայ) սեպհականացուցեալ էր իւր , և զեղբարս երկուս վասակ և աշոտ 'ի տոհմէ զնթունեաց՝ բերդապահս և վերակացուս նահանգին այնմիկ կացուցեալ . իսկ սա (այսինքն աշոտ) զնոյն հնազանդութեան կարգ առ 'ի նոցանէ պահանջէր , գալ 'ի մաւրսութիւն ծառայութեան ॥ :

{) Կտ Ժ . դարուն և 'ի ԺԿ . եղև արքայանիստ քաղաք դաւթի անշողինի . և 'ի նժ . թուին , 'ի Կ . գաղկայ արքայէ եղծաւ սահման սորա սակս անհնազանդութեն ուրին դաւթի առ գաղիկ՝ որ էր հօրեղբայր իւր :

() Դու , կամ ըստ հին ձեռագրաց յորս յիշատակի՝ Ս) Ժու : Ս) իւր զոր ատողիկ դնէ յայս դաւառ , յասելն վասն առաջին սմբատայ արքայի , զնաց 'ի գաւառն Տաշրայ , 'ի գիւղն () Ժու : Ս) կիրակոսի գրի Ս) Ժու , և զնի մերձ 'ի Ս) օռէ . նոյնպէս գրի և առ վարդանայ (1) : Ս) տի էր ի . յօհաննէս կաթողիկոս մականուանեալն իմաստասեր . որպէս գրեալ է 'ի գաւազանագիրս կաթողիկոսաց , և առ ատողիկայ , որ ասէ վասն նորա լինել * Ս) գաւառէ Տաշրաց , 'ի գեղջին () Ժնայ ॥ Շ) Ինեաց 'ի նմա նոյն յօհաննէս կաթողիկոս ըստ կիրակոսի , * Ս) կեղեցի մի մեծ յիւր գիւղն Ս) Ժու՝ որ հուպ է առ քաղաքն Ս) օռէ . և իւր ընտրեալ տեղի բնակութե , սակաւ մի 'ի բացեայ 'ի գեղջին , և անդ դադարէր ॥ :

{) Բրտիւրայ Կ) Եղան : Ս) Ենաստան՝ որ առ ընդարձակողին վարդանայ զնի 'ի տաշիր , ասելով . * Տաշրացոց դաւառն Ս) Ժբի Ժու է (2) , ուր կայ նք ուխտն Ս) Բրաձորոյ խոր նշանն ॥ :

{) Բաշտիւր , կամ Ս) Բաշիւր : Ս) արդան զնէ զայս 'ի կողմանս Տաշրայ . որ եհաս ասէ 'ի Ժառանգութի գուրգէնայ կրտսեր եղբօր սմբատայ թագաւորին 'ի միջն անդ Ժ . դարուն :

(1) 'ի գրեղն վասն ուրումն հօսր Բէ էր այրն 'ի Ս) Ժու : Բէ Բժիկիւս 'ի հաշակաւոր նք (2) 'ի տպ . գրի Ս) Ժու Ժու է . նշանն որ 'ի Զոռամայրն , ասէ

Բէ էր այրն 'ի Ս) Ժու :

(2) 'ի տպ . գրի Ս) Ժու Ժու է .

ՊԱՆԳԱՐՔ

Ի՞նչ 'ի ամա լեառն Սիւն կոչեցեալ, որպէս զնէ խոր . Թ . 7 . կամ ըստ ձեռ" 8 . * Իսկ գուշարայ որ յորդանոյն շարայի՝ ժառանգեաց զլեառն Սիւն, որ է Լիւնդ-բ" 11 . Լիւն լերինք սորա եին 'ի վերջին ծայր հայոց մերձ 'ի սահմանակցութի վրաց, որպէս իմանալի 'ի բանից զու գարայ, առ որում վախճանի արքայն վրաց բերանով զեպանին իւրոյ ասէ առ զօրս հայոց . * Լիւն Խաւսեալ թէ ոչ եմ կարող կալ առաջի, խոյս տուեալ 'ի լերինս հայոց մօտ 'ի սահմանակցութեն վրաց մնամ ձեզ 12 . Իսկ ստորեւ սոյն այս լերինք՝ կոչին Սանգարք՝ սակս զոլոյ 'ի նովին գաւառի . * Եւրպաղ ամենայն զօրքն հայոց առ արքայն վրաց հասանէին, և բանակեալք առ վայր մի՝ 'ի գաւառին Սանգարոց դադարէին 13 . ուր էր թաղաւորն վրաց . որպէս ցուցանէ զկնի :

ՁԱԻԱԽՔ

Եւրպաղի 'ի միում ձեռ" . ախարհագր . խոր . իսկ ի սոյ . զրի ջառաղ, և յերկուս ձեռ" 14 . Եւրպաղ, որ է վրի պակ զրաց, քանզի և 'ի ստորագրութե անդ վրաց՝ յերկուս ձեռ" . զրի ջառաղ, որպէս և 'ի սոյ" . ջառաղ, և 'ի միում ձեռ" . Եւրպաղ : () ստուգութի առաջին անուան ցուցանէ նաեւ պատմութիւն խորենացւոյն Թ . 7 . և ասողկայ, զորմէ ստորեւ . այլև այժմեան հնչումն՝ որ կոչի ջառաղէն, կամ ջառաղէն, որպէս զրի և առ թովմ" . կիւ լիկ" : Եւ մատթէոսի ուրեք զրի ջառաղ : () սորա կէս մասն և տ վաղարշակ 'ի ժառանգութիւն զուշարայ :

Ստորի գիւղ : Զիշատակի առ վարդանայ, յասէն վասն մովսէսի կաթողիկոսի . * Սովսէս . . . զկիւրիոն որ էր ազգաւ 'ի վրաց, 'ի գաւառէ ջառաղաց՝ 'ի գեղջէ Սկուորի . . . ձեռնադրեաց կաթողիկոս վրաց 15 :

Ղաւ-էն : Ղաւ-է՝ որ յիշատակի առ ասողկայ . Թ . 28 . յասէն վասն Թ . արքային ամբաստայ . * Ղանաց առ նոսա 'ի գաւառն ջառաղաց, բնակին 'ի գեղն որ կոչի Ղաւ-էն 16 :

Իւրաքի : Զիշատակի առ նորին ասողկայ . Թ . 2 . յա

անէն : * Խալթիպ նիզիսն հայոց ամիրայ՝ եկն և Կանց բազմութի վերս, և մեռաւ ՚ի Սլաւիս, ՚ի զիւղն որ կոչի խոզարիւր ॥

Ի՞նչաւ բազմութիւն : Ինուն վրացի, թարգմանեալ ՚ի մեղ՝ Լոր բազար, որպէս նշանակէ և վարդան յասէն վասն աշխատանայ արքային պարսից . * Իւ առ զԼոր բազար, զոր վերք Ի՞նչաւ բազար ասեն, և զսամշուղի : Ինչպսմբաւառի դնէ զսա մատթէոս, և զսոյն գաւառ դնէ յաւխարհին վրաց՝ վասն պատճառին զոր ՚ի վերոյ նշանակեցաք . * Իւ անսի յարուցեալ սուլտանն (աշխատան ՚ի թուին շԺգ .) ահագին բազմութիւնով մտաւ յաւխարհն վրաց, և մեծաւ սրամտութիւն մասնեաց զնոսա ՚ի սուր և ՚ի գերութի . և իջեալ բանակեցաւ ՚ի գաւառն՝ որ կոչի Սլաւիս, և պատերազմաւ մեծաւ պատեաց զբազարն, որ կոչի Ի՞նչաւ, և ուժգին զօրութիւն առաւ Ի՞նչաւ բազարն ॥ Երպէս ցուցանէ ստորեւ՝ Էր յայնժամ բազար բազմամարդ և հարուստ : Տես և ՚ի նոր հայառտան . թղթ . 127 :

Կ Ղ Ա Ր Զ Գ

Իւ ագաթ . զրի Կաղարջ . որպէս և ՚ի յունականն Վալարտ, ՚ի միում ձեռն . աշխարհագրութե խորենացւոյն ՚ի ստորագրութե վրաց՝ Կաղարտ : Ինունս Վալարտ՝ որ յիշաւ տակի առ օտար ազգաց մատենագիրս, թուի ինձ յաւնուանէ աստի ածանցեալ . և Վալարտեան լեռամբ զորս յիշէ պլինիոս Ե . 27 . և Զ . 9 . զլեռինս Կաղարջից անուա նեալ . * Երբուս (կուր գետ՝ ասէ,) բղիւն ՚ի հէնիօրեան լեռինս, զորս այլք Վալարտեան անուանեն ॥ Ի՞նչ քան զի կուր ըստ սղրաւոնի բղիւն ՚ի հայս, յայտ է թէ Վալարտեան լեռինք անկանին ՚ի հայս, վասն որոյ ՚ի հայս եղ զնոյն լեռինս և չելլարիոս (1) . Իսկ ՚ի հայս ՚ի կողմանս կուր գետոյ ու գտանեմք մերձաւոր այս անուան քան զաւնունս Կաղարջ :

Իստ զրիցն անկանի ՚ի վերջին սահմանս մեծին հայոց յարեմսից կողմանէ, որպէս ցուցանէ ագաթ . և յոյ .

(1) Այլ ՚ի լեռանց աստի պարս զորս պաղովնոս գնէ ՚ի սարմատիս և զնեւ, կամ թերեւս աշխատիւնս ասիոյ : Նոյն գտաւոյ զգորաքսեան լեռինս :

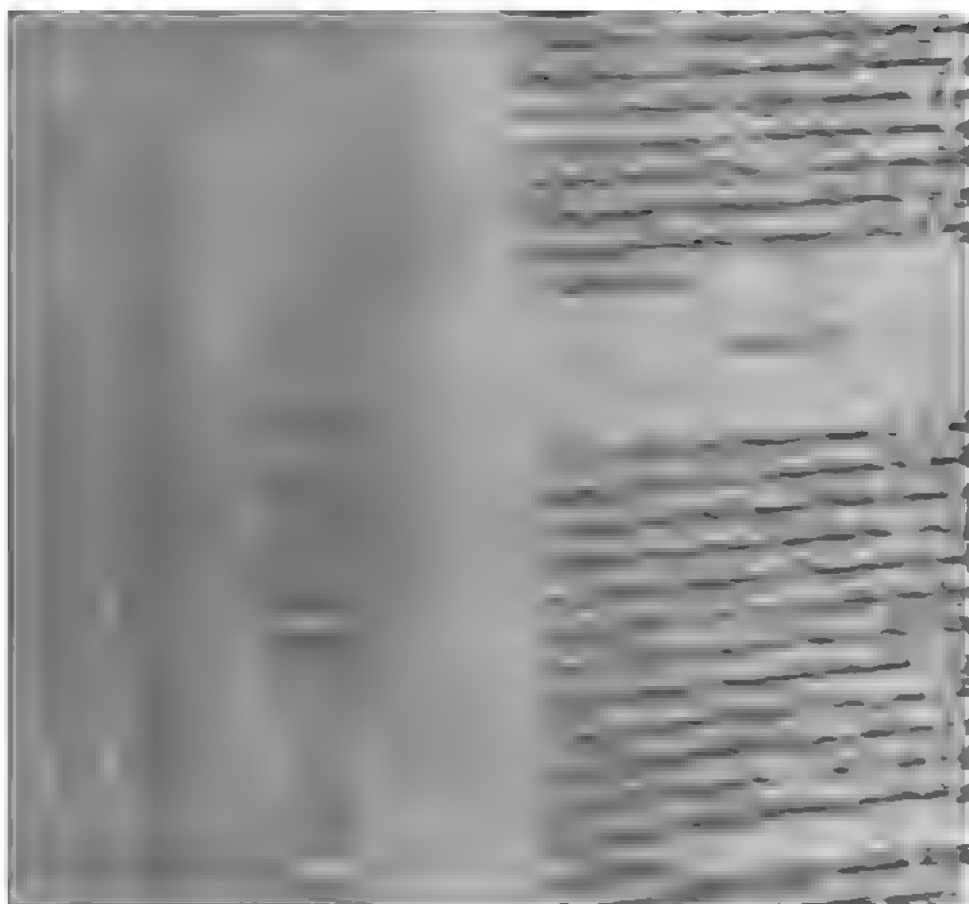
կաթ . յիշելով ընդ տեղիս որք են սահմանադրուիս մեծին հայոց . դնելով 'ի կողմանս խաղտեաց մերձ 'ի սեաւ ծով, և մերձ առ եզերացիս . * Ձգեալ աճեցուցանէր (ասէ : յահաննէս կաթողիկոս վասն ան . սմբատայ) զյաւիղ տե . րու թե իւրոյ՝ յարեմաից հիւսոյ մինչև ցկարնայ քաղաք, և անդ (անդր) ևս քան զկղարջս քերեալ . մինչև առ ափն ծովուն մեծի (այսինքն սեաւ ծովուն) և մինչև ցտահ մանս եզերացւոց , և մինչև ցտորոտ մեծի լերինն կովկաս առ (¹) ॥ :

Ի յայլէս 'ի վերջին սահմանի գոլով անուն սորա՝ ձգե . ցաւ արտաքոյ հայոց . և թերեւ նոյն իսկ բնակիւքն ևս սփռեցան արտաքոյ հայոց 'ի սահմանակից աշխարհն եզե . րացւոց , ինքեանց տանելով և զանունն . զի սաեփանն նոս բիւզանդացի զ' յօրաքսս համարի ազգ կողքիսականք , կամ որ նոյն է եզերականք : * Վօրաքսք (ասէ) ազգ . Վօլքեանք (այս է կողքիսականք) մերձ Վօլաց (²) ॥ : Եւ պլինիոս ընդ ծովեզերեայ ժողովուրդս դասէ զսոսա յասելն . * (¹) մնացեալ ծովեզերեայս (սեաւ ծովու) աւ նին ազգք վայրենիք , և Լանքեանք , Վօրաքսք (բնակեալք) 'ի քաղաքին զօլքեանց (կողքիսացւոց) 'ի տիսսգուրիաւ առ և : Եւ պէտ և զ' Վօրաքսեան լերինս եդ . նոյն պլլե նիոս յակունս կուր գեաոյ՝ որ անկանի 'ի հայս :

(1) Առ ազաթ . Թզթ . յէե . որի . * Մինչև առ ոյխարհուն խաղտեաց մինչև առ կաղարջս : Եւ առ խոր . Բ . 83 . * Բարեզեաց 'ի կղարջից սկսեալ առ քրտմրք աշանց : Եւ առ վարդ . * Կիւրապագատն աշոտ աի . րեաց 'ի կաղարջաց մինչև 'ի ափիս

լեռնակողմանն հանգերձ ॥ :

(2) Թերեւ զկող գաւառ . ապ . ոց կոչէ Գօլք անուամբ . զի և խոր . Բ . 8 . զկող գրակից ցուցանէ դատոյն մեծի լերինն կով . կասու : Տես 'ի ստորագրութեանն կողայ 'ի Տայս :

լաթ . յիշելով ընդ տեղիս որք են սահմանադրուի մեծին
հայոց . զնեւով 'ի կողմանս խաղտեաց մերձ 'ի սեաւ ծով
մերձ առ եգեբացիս . * Չգեալ աճեցուցանել (ասե-
լահաննէս կաթողիկոս վասն ան . սմբատայ) զաւելի տե-
ւութեանս 'ի յարեմաից հիւսոյ մինչև ցկարնայ քաղաք,
անդ (անդր) ևս քան զկողորջս քիբեալ . մինչև առ-
տին ծովուն մեծի (այսինքն սեաւ ծովուն) և մինչև ցասհ-
մանս եգեբացւոց , և մինչև ցատորոս մեծի լերինս կովկա-
ս (2) ॥

Եւ յայլս 'ի վերջին սահմանի գողով անուն սորա՝ ձգե-
աւ արտաքոյ հայոց . և թերեւ նոյն իսկ բնակիչքն ևս
նուցան արտաքոյ հայոց 'ի սահմանակից աշխարհն եգե-
բացւոց , ի ինքեանց տանելով և զանունն . զի ստեփանե-
ս բիւզանդացի զՎօրաքսո համարի ազգ կողքիտականք,
ամ որ նոյն է եգեբականք : * Վօրաքս (ասե) ազգ
Վօլքեանք (այս է կողքիտականք) մերձ Վօլաց (2) ॥
Եւ պլինիոս ընդ ծովեգերեայ ժողովուրդս դասէ զսոսա-
սունն . * (1) մնացեալ ծովեգերեայս (սեաւ ծովու) առ-
աւելի վայրենիք , (2) էլանքեանք , Վօրաքս (բնակեալք)
արաբսն զօլքեանց (կողքիտացւոց) 'ի տիոսդուրիս
(3) էպիտ և զՎօրաքսեան լերինս եղ նոյն պլի-
նիոս յակունս կուր գետոյ՝ որ անկանի 'ի հայոս :

1. Եւ ապա . Թղթ . յէ .

2. Մինչև առ աշխարհաւն
եաց մինչև առ կաղարջք :
3. Եւ իսոր . Բ . 83 . * Բարս
'ի կղարջից սկսեալ առ
դէ ալանաց : Եւ առ վարդ .
4. Կիւրապոպան աշոտ տի .
5. Կաղարջաց մինչև 'ի տփիս

լեռնակողմամբն հանգերձ ॥

(2) Թերեւ զկող գաւառ տայ
ոց կողմ Գօլք անուամբ , զի և
իսոր . Բ . 8 . զկող դրակից ցաւ
ցանկ գօւռոյն մեծի լերինս կով-
կասոս : Տես 'ի ստորագրութեան
կողայ 'ի Տայո :

Տ Ա Յ Ք

Քանոփօն կոչ: զսա Վառ, որպէս յայտ առնի
կարգ տեղեացն հայաստանեայց՝ ընդ որս ան-
ցանէին զօրք յունաց դարձեալք ՚ի պարսից. վասն որոյ
և վիսակինկ զլսած անունն որ գտանի ՚ի ԺԴ. գիրս դիւ
ղորոսի սիկիլիացւոյ թղթ. 664. ՚ի նմին պատմուե դարձի
զօրացն յունաց՝ ուղղագրէ և դնէ ՚ի լատինն Վառ:
Հիմանց ուղղութիւն ևս կոչի Վառ, որպէս գրէ ստեփան
նոս բիւզանդացի. * Վառքք, ժողովուրդ ՚ի ներքս կոյս
՚ի պոնտոս, (որոց) և գաւառն նոյնօրինակ (անուանի).
զսոստ ոմանք կոչեն Վաքք, որպէս ասէ սոփէնէդոս յաւ
շաւանս ॥ 1

Վսոցունց աստի հատուածեալ երևին Տա ժողովուրդ
սկիւթացւոց, որք և կոչին Քաթէան, զորոց գրէ սղբա-
վոն գիրք ԺԹ. թղթ. 515. * Վսեն թէ Տաք Քար-
նեանք հատուածեալ են ՚ի Տաոց բնակելոյ ՚ի վերկոյս
մէօգիսի (ծովուն), կոչեցեալք Վառքք և Քաթէ. այլ
չէ ըստ ամենայնի յայտ, թէ գտանիցին ինչ Տաք ոմանք
սկիւթականք ՚ի վերոյ մէօգիսի ॥ Վրդարեւ ինչ ՚ի վեր
կոյս մէօգիսի, այլ ստորե քան զայն և քան զպոնտոս ծով
են Տաք հայոց, զորս գիրքին եղև նախնեաց ոմանց չիւ
թել ընդ չրջակայ աղցս, և տանել դնել ինչ ՚ի բնիկ տեղ
ւոջ, այլ ՚ի վերոյ քան զմէօգիս. որպէս տեսանմք և
զանուանս այլոց հարաւային գաւառաց հայաստանեայց
այսպէս տեղափոխեալ 1

Իւլ այնպէս՝ ըստ մասին միայն ճմարտին բանք նախ
նեաց, թէ Տա Քաթէան՝ որք բնակին ՚ի սկիւթիա յայն
կոյս կասպից ծովուն, հատուածեալ են ՚ի Տաոց բնակելոց
յայսկոյս կասպից ծովուն. իսկ այն Տաք են ՚ի մօտակոյս
պոնտոս ծովու (1), որ է նոյն ինքն Տաք հայոց. Վառքք

(1) Այլ վասն այսր որպէս և հաճոյ իցէ ընդունել հաստիաց 1

կոյնցեալ 'ի քսէնոֆոնիայ և 'ի սահիփաննոսէ բիւզանդացւոյ. քանզի ըստ նորին ստեփ". անկանի 'ի կողմանս պոնտոս ծովու. և ըստ մերոց մատենագրաց առ խաղ տեսց զաւառաւ եգերացւոց՝ որք բնակին առ ծովըզերք պոնտոսի. որպէս յայտ է 'ի պարխար լեռնէ տայոց զորմէ տեսցես 'ի լէրինս հայոց 'ի ներածուէ անդ. նա մանաւանդ զաղսր՝ զորազ զաւառ տայոց՝ ցուցանէ լինել 'ի նմին իսկ 'ի խաղտիս. և պրոկոսիոս զլէրինս տայոց՝ ուստի բղիւն գետն ակամսիս ⁽¹⁾, կոչէ լէրինք ճանեաց, որք են խաղտիք:

Սարգան աշխարհադիր հայելով 'ի վիճակ իւրոյ մա մանակի, զայս նահանգ դնէ 'ի վիրս՝ ասելով. * հայոց զաւառն 'ի վիրս է... իսպեր զաւառն սահմանակից է հայոց: 'Ի միւս կողմանէ սահմանակից է հայք զաւառաց՝ ըստ գրեւոյ խոր. նաև բասէն զաւառին այրաւ բատու՝ ըստ ցուցանելոյ պատմուէ զազարայ, որ զմկնաւ լինձ՝ գեօղ տայոց սուղ ինչ հեռի դնէ 'ի գեղջէն՝ Վաւ՝ որ էր 'ի բասէն:

Բազում են 'ի տայս տեղիք՝ ամուրք և անրոյթ 'ի պատասպարուի 'ի Թնամեաց, վասն որոյ խորենացին՝ Լիբոս և Էբոս կառաջեալ ասէ վասն տայոց, յորս զաւառու թի իշխանացն հայոց՝ տեսանեմք առ եղիւնի և առ զազարայ, ապաւինեալ և ողջանդամ գերծեալ 'ի Թնամեաց: Սոյսպէս Յանթախ հայք տարնց ապաւինեցան վա նանդացիք 'ի ժամանակի ապստամբութե իւրեանց, որպէս գրէ խորենացին Կ. Կ. Կ. 'Ի նոսա ապաւինեցաւ և իս. սմբատ արքայ՝ զորմէ գրէ յահաննէս կաթողիկոս. * Յամուրս քարաժայռ ձորոյն խորոփեաց հայոց անկաւնէր:

Սենէր և մայրիս՝ յորս քաղում շինութիւն արար վա զարշակ արքայ կարգելով յամարանոց իւր: * Վառնայ՝

քանզի ստմասիոս առ լի գլ. առ լինսր, յայս բան նախնեաց՝ մեօ գիս ծովակաւն իմոնայ զկատպից ծովն, ասելով. Թէ 'Սմանք զնա առ (այսինքն զՏաս) 'ի մեօգիս և 'ի պոնտոս փոխադրեցին. վասն զի մեփեգոնացիք զնոյն ինքն զկատպից ծովն՝ համարելին լինել պոնտոս կամ մեօգիս ծովակ: Օխարդ և իցէ, անուան հայք էր իւր հաւասարակ անուն սկիւթացոյ ըստ

գրեւոյ օգր". որք և ոչ իսկ 'ի միւսմ՝ վայրի կաշեալ ունէին բնու կութի. այլ աւտ և տեղ խառնեալ ընդ այլ ազգս սկիւթացւոց:

(1) Յիշատակի առ աստղեայք. 4. անուան Ժագու մե գետոյս յասեռն. 'Իւ ինքեանք անցնուլ ընդ գետն Լեկամսիս՝ որ 'ի հայոց բղիւնալ երթայ զհիւսիսով տրեւ մոխց անցանելով. ընդ որ մասնէ 'ի պոնտոս:

(տե՛ք խոր. Ը. 6.) զհիւսիսեալ ⁽¹⁾ առ ստորոտոջն պար խարայ ընդ մէջ Տայոց. 'ի գիջին և 'ի մառախլուտ տեղիս մայրեացն և 'ի լուաւէտս, գեղեցիկ ի՞նչ կարգելով զերկիրն, հաւասարելով զլեռնայինն և զլեռմայնոսն 'ի բարեխառն և 'ի գուգազեղեցիկ վայելութի իւրոյ թաղաւորութեն. ամառնային ժամանակին հովանոցս պատ բաստելով՝ յորժամ զհիւսիսով երթիցէ. գոմս զերկուս տափարակսն անտառախիտս հանդերձ լերամբնն կաղմալով, և որոց տեղիս:

Այտուղք սորա բազում, որք են թուզ, նուռն, աղտոր, սերկեիլ, պողտխունկ ⁽²⁾, և նուշ. և մինչև ցայժմ առատ է 'ի պտուղս երկիր սորա, որ ըստ մասին ձգի 'ի սահմանս նահանգին արլցիւայի:

Բազում ուրեք յիշատակի 'ի գիրս Եպիսկոպոս սորա, զորօրինակ հաճատ առ եղիշէի և առ զազարայ, մի 'ի ժողովականաց որք գրեցին պատասխանի նամակին պարսից. 'ի երսէս Գ. (Չնող.) որ զինի եղև կաթողիկոս. յաւրայէլ՝ 'ի ժողովն դմայ, և Սարգիս 'ի ժողովն մահազկերտի, յերկոսին ևս զինի Եպիսկոպոսին բասենոյ. Սահակ մրուտ կամ մուտ կոչեցեալ, որ գրեաց պատասխանի թղթոյն փոտիոսի:

Իսկ զիշխան սորա 'ի պատմութիւն Ժ. Ղարուն գտանեմք յիշատակեալ 'ի աւիթ մնուամբ, որ զԵւրուպա զատութեն ընկալեալ էր պատիւ 'ի կայսերէն. այլ իշխաւ նութի նորա ձգէր նաև արտաքոյ տայոց՝ բազում գաւառաց և քաղաքաց տիրապետող եղևալ, մինչև զտէրութի նորա թագաւորութի կոչել տարօնեցւոյն: 'ի մահուան իւրում՝ քանզի էր անժառանգ՝ * Տայ անդարձադրով զհայրենիս իւր 'ի վասին (կայսր) զԱլիսթիս, և զԱմբուսն, և զքաղաքն ապահոնեաց զԱնծկերտ, և զամենայն ինչ իւր. որպէս գրէ վարդան:

Եւտ մահուն դաւթի՝ վասիլ կայսր գնաց անձամբ 'ի տայո, որում ընդ առաջ ելին ազատագունդ զօրք տայոց. բայց խռովութի անկեալ 'ի մէջ երկողունց զօրաց՝ երեւոն այր 'ի յոյժ պատուաւորացն և յազատացն տայոց մեռան 'ի յունաց. կայսրն զպատիւ կուրապաղատութեւս թագաւորին արխաղաց բազարատայ. յետ մահո

(1) Բերկուս ձեռ.՝ չիք բռնս աշխարհագր. խոր, և միայն 'ի տղ զՆի-ի-իւս:

(2) Այսպէս կոչի յերիս ձեռ.՝

Նորա առարեաց զօրս ընդդէմ գէորգայ որդւոյ նորա, զի ոչ կամիր տալ նմա զերկիրսն՝ զորս ունէր հայր նորա. բայց ՚ի դիմի հարեալ նոցա քաջ զօրացն տայոց մօտ ՚ի մեծ աւանն ուխթեաց, հալածեցին զնոսա առ հասարակ և այս եղև * Սիւքն խրժանեան Գալոյ ॥ որպէս գրէ լատին. զԼ. նա ի Ռուզանդ. Գ. 18. և Դ. 2. սեպհական օսկնարկէ լինել մամիկոնից, յասելն. * Լըթեալ գտաւ Նէր զնոսա յամուրս աշխարհին Տայոց յաբեանց (այսինքն մամիկոնից) աշխարհին ॥ Բ. Ղազարայ տեսանեմք զվահան մամիկոնեան ստեպ փախուցեալ ՚ի տայս սակօ ամբոլ Թէ դրից նորա. բայց սեպհական լինել այնմ ագ զին մամիկոնից, ոչ գտանեմք առ Ղազարայ, և ժլ առ այլս :

Սինի գաւառս ութ .

նա. Լիւ.

Դ. Բերդադոր. (1)

Զ. Պարտիւզդոր. (2)

Դ. Ղաթա. (3)

Է. Բաթա. (4)

Դ. Սաղե.

Է. Լաւր. (5)

Ը. Լաւրդոր. (6)

Ի տպագրեալ աշխարհագրութեան խորենացւոյն թիւ դաւառաց Տայոց ՚ի սկզբան անդ ասին լինել լինն, և ապա ՚ի Թուեխ յանուանէ՝ ութ և եթ նշանակին, եղեալ վերջին գաւառ զԼաւր, և ՚ի բաց թողեալ զԼաւրդոր : Լայնպէս ինն ասին լինել և ՚ի միում ձեռ, այլ ութ զնին, յիշելով զԼաւր և զԼաւրդոր, և ՚ի բաց թողեալ զՊարտիւզդոր : Իսկ յերկուս ձեռադիրս ութ ասին լինել, և ութ նշանակին յանուանէ. բայց զանոնս Լաւր միացուցանեն ընդ Լաւրայ, և դրեն Լաւրդոր :

(1) Առ Թովմ. Կիւ. գրէ Բերդադոր :

(2) Առ Զորին Թովմ. Կիւ. Պարտիւզդոր :

(3) Առյապէս գնի յերկուս ձեռ՝ աշխարհագրութե խոր. և առ Թովմ. Կիւ. իսկ ՚ի միում ձեռ՝ գնի Զ. ՚ի ապ. Զա. Լաւր :

(4) Առյապէս ՚ի միում ձեռ. և ՚ի ապ. իսկ յայլ երկուս ձեռ՝ Բաթա :

(5) Առյապէս ՚ի ապ. և ՚ի միում ձեռ. իսկ յերկուս ձեռ՝ Աւուր. Գաթ. այժմ Կոչի սա Լաւուր : Տես ՚ի Նոր հայտատան թղթ. 137 :

(6) Առյապէս գրի յերկուս ձեռ՝ իսկ ՚ի միում ձեռ՝ Աւուրդոր :

Լաջինն այսպէս գրի յերիս ձեռագիրս աշխարհա գրուն խորենացոյն, յորմէ յայտ է վրիպակ տպագրելոյն՝ ուր դնի Լյոյք. քանզի և 'ի պատմութեանս խորենացոյն ք. 6. և 8. դնի սեռական սորա ոչ Լյոյք, այլ Նյոյ. 'ի աւառ ջերմ' որպէս յայտ առնէ խորենացիս. ք. 6. ասելով վասն վաղարշակայ արքայի. * Լ, զճերմութիւն կողայ (կազմելով) 'ի մարմանդս այգեաց և բուրաստանեաց ॥

Հաւուրս Ծ. արշակայ արքայի նոր բնակչօք լցաւ շրջակայ սահման սորա. զորմէ պատմէ խորենացին. ք. 8. * 'ի սորա աւուրս (ասէ) աղմուկ մեծ լեալ 'ի գօտի մեծի լերինն կաւկասու յաշխարհին բուլղարաց, և բազումք 'ի նոցանէ, հատուածեալք եկին յաշխարհս մեր, և բնակեցան ներքոյ Լյոյայ յարզաւանդ և 'ի հացաւետ տեղիս, մինչև 'ի ժամանակս բազումս ॥⁽¹⁾

Հայսմ գաւառի վանեցին զտաճիկս ԺԶ. հազար հայք՝ առաջնորդութեւ շապհոյ ամատունւոյ, որպէս գրէ զեռնդ.

Լորկորդ գաւառն Լյոյ գրի առ զազարայ՝ որ յիշէ զերկոսին գիւղօրէն նորա, յասելն. Թղթ. 253. * Լ, և երթեալ Լլքաղն՝ բանակէր մօտ 'ի գեօղն, որում անուն էր միում⁽²⁾ Լյոյ, և միւսումն Լլարդալն. և Թղթ. 254. ցուցանէ զնոյն սահմանակից բանէնոյ. * Լ, և ինքն չուեալ յորաղայ՝ ի ջաներ 'ի գաւառն բասեան ॥

(1) Յայտմանէ տախտիս որ առ գեղք, Թէ ստեփաննոս բիւզանդացի զանաւնս Գույ (որ ք մեզ գաւառոյ Լյոյք,) տարեալ եգ առ տարտոսով կովկասու՝ յասելն. * Գույք (են) ազգ առ կաւկասաւ քստ վիպելոյ էգադէոսի 'ի յաւիտ. ստորոտք կաւկասու կռիւն լերինք Գույգեանք. գաւառն (կռիւն) Գույգեի ॥ Իբր զի ոչն այս բաւղարք եկեալք 'ի Լյոյք, յաւառանէ նոր գաւառին հարկաւ կռիւցան՝ գէթ առ ռմանս նորալ նաւամբ Լյոյք. կամ յուեական

հնամբ Գույ. Լ, զի եկեալ էին 'ի սարմատոյ, 'ի լերանց կաւկասու՝ Լյոյք կռիւցին նախնիք ծակ զառաջին գաւառս նոցա, որ էր Բուլղար. Լյոյք շոյս Թոգրօք 'ի բնութիւն հասկրաց.

Չայն կարծիցէ որ նաեւ վասն Գույգի. կամ Գույգէ ազգին և գաւառին յիշատակելոյ 'ի սղիւղարայ. 'ի մէլայէ. և 'ի պլինիոսի 2. 5. զոր և կացուցանէ գաւառ Մպոնտոսիս 'ի գարձուածս գօտւոյն կաւկասու.

Տէրի Տոյո՝ որոյ գաւառն անձնակն ։

Լաւեղ . Գիւղ՝ որ յիշատակի առ զազարայ թղթ . 191 . յասելն վասն գիւտայ կաթողիկոսի . * Դ գաւառէն Տայոց , 'ի գեղջէն Լաւեղայ ։

(1) Էն-կն . Գիւղ՝ յիշատակեալ առ նմին զազարայ թղթ . 162 . յասելն . * Լաւեղէն արքայհամ էրէց՝ որ էր 'ի գաւառէն Տայոց , 'ի գեղջէն՝ որում անուն էր

(2) Էնակն ։

Լաւեղ . Լաւեղ՝ յիշատակեալ 'ի բուզանդայ 7 . 18 . յասելն վասն վասակայ մամիկոնէի . * Լաւեղ երթեալ գտանկն զնա յիւրում գաւառի 'ի Տայո , յիւր ամուր բերդին , որում անուն Լաւեղի կոչի ։

(3) Լաւեղ . Լաւեղ յիշատակէ զԷնդ . ԳԼ . 7 . 'ի գրէն վասն ամբատայ հրամանատարի որ 'ի Է . դարուն . * Լաւեղայր յաշխարհն Տայոց , մտանէր յամրոցն՝ յորում (4) Լաւեղ յարն կոչեն , և զգաւանայր որդւոյն իմայելի ։ Լաւեղիկ 7 . 4 . * Լա 'ի նմանէ (այսինքն 'ի կայսերէն) զպատիւ կիւրապաղատութեան ընկալեալ (ամբատայ) գնաց 'ի Տայո , յամուրն յորում (5) Լաւեղ յարն կոչեն ։

Լաւեղայ գիւղ (2) . Լաւեղ յիշատակի 'ի գաւազանագիրս ինչ կաթողիկոսաց , ուր ԳԼ . ներսիսէ գնի լինել * 'ի Տայոց , 'ի գեղջէն իշխանաց Լաւեղ կայ մինչև ցայժմ զորմի աւել 'ի նոր հայաստան թղթ . 130 : Լաւեղ մըղէ որ զսահման այսր գեղջ կամի իմանալ վարդան աշխարհագիր , յետա գայից թողոք 'ի քննել , որ ասէ . * Լաւեղի 'ի խրջիսա է , իշխանաց երկիրն է , (անդ է) (3) օծեալ խաւսը որ հայրապետին ներսիսի , և գաւազան նուրս ։ (4) ։

(1) Առ վարդանայ 'ի միում ձեռագրի գրի վասն նորին ամբատայ . 'Գնացեալ 'ի Տայո , ամբատայ 'ի թուխտոս ։ Իսկ 'ի յորս ձեռագրիս . 'Լաւեղայ 'ի Տայն ամբատայ 'ի թուխտոս ։

(2) Լաւեղայ ինչ պատմունի խաւսին ներսիս հայրապետի յիշատակի Լաւեղի իշխանաց . 'Յերկ . բին իշխանաց խաւսի կայր ներսիսի հայրապետի . օրհնեալ իւր ձեռագրի . 'Յիշատակի 'ի նմին

պատմութեն և Եր . ու խաւս , յորում հանգուցեալ էր խաւս ։

(3) 'ի Լաւեղայր միայն գնի անդէ . Իսկ յայլ ամբատայ ձեռագրիս պակասի ։

(4) Ընդարձակոյն վարդանայ յաւելու . Լաւեղ զայժմեալ այլով հնչմամբ կոչի Ամբատ , զորմի աւել 'ի նոր հայաստան թղթ . 131 : Ասան որոյ 'ի Լաւեղայր օրհնակն վարդանայ վրիպակալ գրի Տաւր ։

|| Գնաւ ինձ : (Կեօղ) որ 'ի բանից զազարայ յայտ է լի նկէ 'ի Տայս , զի նախ գրէ վասն մամիկոնեան վահանայ .

* Լըլմայր առ վայր մի յամրագոյն տեղին Տայոց || Խակ ստորեւ որոշելով նաև զգիւղն՝ ասէ . * Լըլ զօրա վարն հայոց մամիկոնեանն վահան մերձ 'ի նախորեւ երկուք հրասախօք 'ի գեօղ մի որ կոչի || Կնառինձ : Զեռի է աս 'ի Վառ կոչեցեալ գեղքէն բասկնոց երկուք հրա ստիօք՝ ըստ նորին զազարայ :

|| Եւհաղ : {} Իրատակի առ նմին զազարայ՝ յասելն . * Օխուր անկանկին 'ի վերայ այնց . . . 'ի գիւղն որ անուանի || Երջնաղ 'ի գաւառին Տայոց || Խնկանի առ ստորոտով լերին սլարխարայ , որպէս ցուցանէ անդէն . ուրանօր ընկալաւ զսլական մարտիրոսական նրն Հմայ Լակ եղբայր մեծին վարդանայ :

|| Եւհաղ չաղա : || Ընի բերդ՝ զորմէ ասողիկ Գ . ԿԷ : * Խակ գուրգէն Թագաւոր վրաց . . . զայ ամենայն զօրք իւրովք , և տիրէ Տայոց աշխարհին , և մարտուցեալ ընդ փոքր բերդին || Խխմեաց , շխարաց ստանանէ || Լըլ 'ի ԿԶ . կոչէ զայն՝ Վաղարք , ուր գնաց կայսրն վառ սիւ . * Թագաւորն վասիլ լու արարեալ գնաց 'ի քաղաքն || Խխմեաց , և զամենայն բերդս և զամրոցս Տայոց նուաձեաց || Բրպէս և լաստիվերացին զԼ . աս . 'ի սլատմին գնոյն լու կայսեր վասիլ , ուրանօր և ալ տառ ռիւ գրի . * Վառնայ 'ի վերայ բազրեանդայ , և գնայ 'ի քաղաքն || Խտեաց , և տիրէ բազում գաւառաց : Խակ ստորեւ նոյն լաստիվերացին կոչէ || Եժ աւան , 'ի սլատմին զօրաց գեօրգայ Թագաւորին ասփրազաց . * Ընդ դէմ եկեալ քաջացն Տայոց մօտ 'ի մեծ աւանն || Խխմեաց՝ 'ի փախուստ գարձուցին զօրս հռոմոց ⁽¹⁾ || Լըլ վարդան գրէ վասն դաւթի կիւրապաղատի . * Տայ անդար ձաղրով զհայրենիսն իւր 'ի վասիլն , զ|| Խխմին (յայլ օրին . զ|| Խտիս) || և այլն : Կրէ և վասն դաւթի արքայի վրաց . * Նոգարձակեալ դաւիթ զսահմանս վրաց՝ առեալ զ|| Խխմին և զսահմանս իւր || :

Հասանէ : Վաղարք բերդաւոր , զորմէ լաստիվերացին զԼ . աս . * Թագաւորն վասիլ անցեալ յաշխարհն , մերձ յա

(1) 'ի մէջ այլեայլ գրուածոց անուան սորա . ընտրելի է գրուելն || Եւհաղ : որպէս 'ի գործ ածի առ ասողկայ . քանզի և յօրինա Կի լաստիվերացոյն ուրեք 'ի զԼ .

Ի . գրի այսպէս . * Գեօրգի զիւրազ մամ գառաւ , հասանէ 'ի վերայ քաղաքին || Խխմեաց . և հրա մայնաց զօրացն հրով կիզուլ ըլլալէ զեղեցիկ գաւառակերտս Եօրա :

մուրն՝ որ Հաւաճին կոչի՝ երեկոթս առնէ ॥ 1. առ. ասող-
կայ Գ. 43. գրի վիպական Հաւիճ, յայլում օրինակի
Հաւիճ. և զլեռուն կոչի: յայն անուն. յայտ առնելով
Թէ երբեք ՚ի վերայ համանուն լերին, յասելն վասն
նորին վասի. * Եւրն չուեալ հասանէ ՚ի լեռուն Հա-
ւիճ ՚ի քաղաքն յայն. անդ ընդ առաջ եղին նմա բա-
զարատ Թագաւորն արխաղաց ॥ և այլն: Իսկ Լ'որդի ու-
խոր՝ զոր յիշէ լաստիվերացին՝ կասկածիմք վրիպակաւ
գրեալ փոխանակ անուանս Լ'որդի, որ է գաւառ տայոց.
զի և պատմութիւն նոյն գործոց վասի, ցուցանէ լինել
ի տայո, կամ ՚ի սահմանակից տեղիս:

Լ'որդի: Յիւստակի առ վարդանայ. * Վրեաց պա-
տասխանի (Թղթոյն փոտայ) սահակ մառտն կոչեցեալ,
որ եպիսկոպոս էր Տայոց ՚ի յԼ'որդիս ॥:

Լ'որդիս իր: Յիւստակէ ասողիկ Գ. 44. յասելն
վասն գուրգենայ վրաց արքայի. * Վայ ամենայն զ-
րգն իւրովք և տիրէ տայոց աշխարհին, և մարտուցեալ
ընդ փորք բերդին ուխթեաց՝ չկարաց ստնանել, և իւն
բերդի ուրեք. այլ ժողովեալ զբազմութիւն զորացն բնա-
կէ ՚ի Զորն Լ'ամրուանի ॥ Իսկ վարդան ՚ի գրեւն վասն
գաւթի կուրապաղատի՝ անորոշ իմն յիւստակի. * Տայ
(ասէ) անդ արձագրով զհայրենիսն ՚ի վասիլն՝ զուխթիս,
զԼ'ամրուան, (1) և զքաղաքն ապահովեաց զմանած
կերտի: Իւրանից ասողկայ երեւի լինել ՚ի տայս մերձ յուխ-
թեաց բերդ. մանաւանդ զի և այժմեան Լ'առիման տե-
ղին՝ նոյն համարեալ ՚ի լինակաց ի մամրուանայ, յար-
մարի դրից տայոց, Տէս ՚ի նոր հայաստան Թղթ. 125.
126:

(1) Օրինակ մի վարդանայ վրիպակաւ գրէ Լ'ամրուան:

ԱՅՐԱՐԱՏ

Ասաք 'ի ստորագրել զվերջին նահանգ մեծին հայոց, Հոյսեղ Հոյսեղ և Մանաս անուանեալ 'ի զազարայ . ուրանօր զմերոյ քերթողաչօրն 'ի դէպ առեալ բանն 20 . ճահագրեսցուք . * Եւ այժմ ահա զուարճացայց ոչ փորր ինչ կրելով իննդուծի, հասա ներով 'ի տեղիս մերում իսկ բնիկ նախնոյն, յորում սերունդք (տեղիք) Թագաւորութեանն հասանն յաստի-ճանն ։

Ինուն սորա յերիս օրինակս աշխարհագրութեան խորե-նացւոյն զրի Մարտա, և միայն 'ի տպագրեալն Մարտա, որ չէ նովորական 'ի մեր գիրս որպէս զառաջինն, զի և 'ի պատմութե խորենացւոյն 22 . այսպէս զրի յերիս տեղիս ևս, ըստ այնմ յասելն . * Ինտրելի է քեզ, կամ ընդունել զմահ, կամ զնալ յՄարտաւայ ։ (1) ։ Եւ պիտե 'ի ստուգաբանութի անուան հայեցեալ զմիւսն անկ եր յաճախել 'ի գործածութե . քանզի այս անուն ածանցի յանուանէ նահապետին մերոյ՝ որ կուեր Մար, (և ոչ Մարայ) . ըստ խորենացւոյն 20 . 14 . * Եւ այ հասա նէ տաղնապաւ 'ի դաշնն Մարայի, որ և յանուն նորա անուանեալ Մարաբատ ։ Օնոյն կրկնէ և 'ի 20 . 15 .

* Եւ զարեալ շամիրամայ աւուրս ինչ սակաւս 'ի դաշ-տին որ անուանեալ կուի յանուն Մարայի՝ Մարաբատ, (2) ։

Եւ ի դաշնն, 'ի դաշտնն ապա և համօրեն նահանգն ընկալաւ զայս անուն . յոր սակս գուցէ ստէպ 'ի գործածի յարակցեալ, ունելով զրաւս քաւս, որպէս թի

(1) 'ի տպ' . զրի Մարտաւայ, և 'ի միւսմ մեռ'՝ Մարտաի :

(2) Սկստելիս կամ Երտեր (որպէս բերէ հնչումն գերմանացւոց) 'ի գամարանի արամեան լեզուի . զածունն Մարտաի ոչ ան-

գեղ ստուգաբանէ Մարայի առօր . որպէս թէ անգ արտաւորեցաւ գեղ արայի գեղեցկի՝ իւր մեռա ներով . զի և խոր . անգեղ 'ի գաւտին գեղեալ ակնարկէ զմահ արայի :

գաւառ կամ նահանգ դաշտին այրարատու. որպէս առ շաղարայ թղթ. 18. * Առողոր զրարի և զընիկ ժառանգութի նախնեաց իւրոց զգաւառն լ'այրարատու ։ Եւ առ ստեփաննոսի օրակէան. գլ. ԺԷ. * Եկեալ հասեալ յաշարհն իւրեանց 'ի գաւառն լ'այրարատու ։ Եւ Յոհաննէս կաթողիկոս նմին իսկ արայի տայ զանուանակոյտութիւն, որպէս լմէ նորին իսկ արայի այսպէս անուանեալ ։ * Իսկ արայի զշինութիւն աշարհի անօրինեալ, յիւր անուն զընակութե իւրոյ վայրս կոչէր՝ լ'այրարատ ։ զոր զքորոյն խորենացին ։

Արաի անուանի գտաւ այս նահանգ յազգի մերում, նորնաւի անցիւստակ առ մատենագիրս յունաց և հռոմայեցւոց, գոլով տարակայեալ յաշարհէնոցաւ և միայն 'ի հրեից համօրին հայաստան կոչեցաւ յայս անուն, զոր մէ տեղեկացին 'ի ներածութե աշարհիս հայոց ։

Իսա դրիցն՝ լ' Բէկոյ յաւառացեալ աշխարհոր, որ պէս դնէ խորենացին. վասն որոյ լ'Բէկո աշխարհի կոչի այրարատ առ եղիշէի, և 'ի պատմութեան խորենացւոյն Դ. 9. ուր քանդի ընակիւք կաւկասու զհիւսիսային դօրս հայոց հարեալ, արշաւեցին մինչ 'ի դրունս վաղարշապատու. որ է յայրարատ, զնոցին արշաւանս դնէ լի նել լ' Բէկո աշխարհիս Բերդ. և առ բուզանդայ Դ. 24. կոչի լ'Բուշարի ։ * Եւ ինքն զայր հասանէր 'ի լ'Բէկո աշարհն հայոց 'ի գաւառն լ'այրարատու ։ Եւ լ'Բուշարի ըստ մասին անկանի ընդ իշխանութ օսմանեանց. 'ի տաշմանս փաշայից երզնաւումայ և պայեղիտոյ, և ըստ մասին ընդ իշխանութ պարսից, 'ի սահմանս իանից երեւանաւ և նախջաւանու ։

Անի դաշտս, և լեբինս զ՝ Կասիս, զ՝ Երագած, զորոց տեցես 'ի ներածութե հայաստանեայց. և այլ բազում լեբինս, զորոց գրէ զազար. թղթ. 19. * () Գալտս մեծատարածս և որսալիցս, զլեբինս շուրջանակի գեղեցկաւ նիստս և պարարտարօտս, զհոծեալս էրեովքն կնդակաբաժնիւք և որոճախովքն, և այլովք և ս բազմօր ընդ Նոսին, յորոց 'ի վերոստ 'ի կատարանն՝ ջրոց հոսմունք անկարօտ ։ Եւ զման արբուցանելով զդաշտս, մատակարարէ անբաւ բազմութ յոստանն կանամբք արամբք և ընտանեօք զանպակատութի հայի և գինւոյ, զանուշահոտ զմզդահամ. բազցրութի բանջարացն, և զքանազաւ նումն իւզարուղիս սերմանցն ։

Վլխաւոր գետ նորա է Երասիո՝ որ անցանէ ընդ այն,

և այլ վտակք բազումք որք իջանեն յերախ, զորոց գրե զազար թղթ . 20 . * Իշու և դետոցն գնացր բազմակերպ ձկամբք մեծամեծօր և փոքումբք զանազանեալ համովք և այլ և այլ տեսովք ուրսխացեալ լըուցանէ զնորհս ընդից :

Իբրդաւանդութի նահանգիս գովեալ է առ նախնիս, մանաւանդ առ զազարայ, որ գրէ թղթ . 22 . * Իւերէ յինքեան զօրինակ լիութեան ըստ բանի զրոյն զերկրին եզիպտացւոց, և զգրախտին այլ : Իշու թղթ . 17 . ասէ վասն Գ . արշակայ արքայի . Տեսանէր * զմեծ մասն զլուսն և զպիտանին և զարդաւանդն աշխարհիս հայոց՝ ունել ՚ի բաժին արքային պարսից . քանզի թիպիտ և հա սեալ բազում գաւառք, այլ ՚ի ժառանգութիւն մասին թագաւորին յունաց, սուկայն համեմատ էին այն միայն Իսրարատեան գաւառին : Ասան որոյ կողէ զսա վառ քառք Գառա, Իմնաբոյ, Իմնաբոյն, Իմնալ, Իմնաքիւս ՚ի շէն և ՚ի Գարնա Գարգիլն պիտիցս ինաց և լսելիքն է սիւտեմն : Իսկ խորենացին համեմատիւ ըստ իւրում ոճոյ . * Աւնի այրարատ . . . զամենայն պարարտութիւն :

Իւերս սորա երևելի քան զամենայն, և Որդն ՚ի պէտս կարմիր գունոյ, զորմ զրէ, խորենացին ըստ ձեռագրին . * Որդն յարմատոյ սիզոյ առ ՚ի զարդ կարմրութեան գու նոյ : Իշու որդն ծնանէր յարմատոյ բուսոյ ՚ի մջ եղե գանց՝ որք էին ՚ի զաշին սյրարատոյ, զոր յայտ առնէ զազար . թղթ . 20 . * Իսկ զարմատս եղէ գնասեր բուսոցն ոչ ընդունայն սնուցանէ յինքեան ամենարազ զաշան սյրարատոյ . այլ և ՚ի սմանէ ծնեալ որդունս ՚ի զարդ կարմրատեսիլ գունոց ընծայի : օգտասիրացն շահս և շքե զութիւն :

Իաց ՚ի յաղղի ողջի ծաղկանց և յարմատոց ՚ի պէտս զեղոց՝ ունի նաև հանքս Սիւոյ, Սիւնոյ, Իրկաթոյ, և Իւարինս պատուականս, զորոց տեա ՚ի զազար . և ս և ինչ ինչ ՚ի ներածութե հին հայաստանեայց :

Աւնի և բազմութի պէսպէս կենդանեաց՝ որք յիշու տակին նաև առ խորենացւոյն, յասելն ըստ ձեռագրաց՝ * Աւնի այրարատ . . . երէս և հաւս : Իսկ առ զազարայ յանուանէ նշանակին Զիւ, Իսթեամն, Իսթերու, Արարդ, Կարաւ, Աշլամբ, պարարտամարմին ազգ Իսթարայն վայրենեաց, փոր, Ասդ, և այլն : Իշու վասն կենդանեացս և որսոյ նոցա, և զուարմութե այրարա

տոյ՝ տեսցես առ նորին զազարայ. Ի 18 Թղթոյն
մին, Ի 22 :

Ի սկզբանէ անտի բնակարան գտաւ Լ՝յրարատ մերոց
հախինի նահապետաց արմենակայ, արմայիսի, շարայի, և
ամասիոյ, և զարդարեցաւ շինութիւնք նոցա. ապա Ի ժաւ
մանակս Թագաւորութեն եղև Թագաւորանիստ գահ. և
մեծապէս շքեղացաւ յաւուրս արշակունեաց, մինչև զի
Հինգ արքայալին բաղաբք կառուցան յայս նահանգ. Հինգ
այլևս քաղաքք եղևն արքայանիստք. նահանգն իսկ ող-
ջոյն. տաճմանեցաւ սեպհական բնակարան արքայի :
* Վանգի սովորութիւն էր (ասէ խոր. Գ. 22.) արքայի
միայն բնակել Երարատ, և միոյ որդւոյ նորա՝ զոր
փոխանորդ Թագաւորի պահէին. և այլոց արշակունեաց
բնակել Ի գաւառս հաշտենից և աղիովտի և առքերանոյ,
հանդերձ ռաճկօր և մոխր յարքունուստ : Եւ Երեսն նշան
ապստամբութեն էր յայս ժամ համարեալ ուժիք յիշխաւ
նաց՝ բնակել յայրարատ, որպէս յայտ է Ի նոյն զԷ :
Հայսմանէ՝ Եւրոս Բագարաց կոչի անդէն սյրաւ
րատ. և առ զազարայ՝ Եւրոս աշխարհէս հարց : Եւսողոր
ասէ Ի Թղթ. 22. արշակ Թագաւոր * () այսպիսի զրդ-
ձակերտ գաւառ, զնաղխարհիկ և զամենայի ին տուլու-
թեան ամենախնամ արարին այ զԵրարատեան գա-
ւառ, որ է Եւրոս աշխարհիս հայոց, զգաւառն համբա-
ւատենը, զգաւառն ամենայի : և այլն :

Երարատ էր և ձմերոց արքայի, վասն որոյ և Ձմե-
րոց կոչի այրարատ առ խորենացոյն Ի. 62. և առ ագաւ
Թանգեղոսի Թղթ. խթ :

Հիշատակի Ի գիրս Վորեպիսկոպոս տորա, որպիսի էր
կիւրիան, զոր մովսէսի կաթողիկոսի կացուցեալ էր ըստ
վարդանայ, * Ս անաց երէց յոյ կաթողիկէին, այլ և
Վորեպիսկոպոս այրարատեան գաւառին : Իսկ զործ
քորեպիսկոպոսի հայեր Ի տեսութիւն զիւզորէից և հե-
ռաւոր վայրաց, յորժամ առարեալ լինէր յիւր եպիսկո-
պոսին : Եւխանութի սոցտ որպէս Թուրի շղէր Ի վերայ
ոյնց տեղեաց կամ գաւառաց այրարատու, որոց շէր
առանձին եպիսկոպոս, այլ էր ընդ մասնաւոր հովու-
թիւ կաթողիկոսին : Եւ եղիշի Թղթ. 26. յիշատակի
* Եւսիսի և պիսկոպոս Երարատոյ : Բայց էր նա նոյն
կնքն կաթողիկոսն :

Պաւատք այրարատոյ ըստ Թուեղոյ խորենացւոյն յաշխարհագրութեան քան, որոց անուանքն են .

ա. Ռաֆէ կամ Ռաֆան :	ժա. Սաֆաղորն :
բ. Սաֆեղան :	ժբ. Տաֆաթ :
գ. Սաֆեղան :	ժգ. Սաֆեղան կամ Սաֆ :
դ. Տաֆան (1) :	ժդ. Սաֆ :
ե. Սաֆաղան, կամ Սաֆաղան :	ժե. Սաֆ :
զ. Սաֆաղան :	ժզ. Սաֆաղ :
է. Սաֆաղան :	ժէ. Սաֆաղ :
թ. Սաֆ :	ժթ. Սաֆաղան :
ժ. Սաֆ :	ժժ. Սաֆ :
ճ. Սաֆաղան :	ժճ. Սաֆաղան :

ԲԱՍԵՆ ԻՄ ԲԱՍԵՆ .

Երկու ձեռագիրս աշխարհագրութեան խորենացւոյն, որպէս և յերիս օրինակս պատմուն նորա ք. Ե. (2) գրի Ռաֆէ. իսկ ի միւս օրինակի աշխարհագրութեան նորա, և ի տպագրեալ պատմութեանն ք. Ե. գրի Ռաֆէ. ըստ այսմ գրի առ զազարայ, և առ ասողկայ, և առ յոհաննու կաթողիկոսի, յասելն . * իսկ փոկաս եկեալ զօրօք ի Ռասեան՝ առ ի զհայաստանեայս ընդ իւրեաւ նուաձել ॥ Սոյնպէս և առ լաստիվերտցւոյն զԼ. Բ. * Սոյն ցանկ ընդ Ռասեանն, և հասանէ ի վանանդ կամ ի փաբակ ॥ Սոյն բուզանդայ գրի Ռասե. բայց զառաջին գրութիւնն արդարացուցանել, այժմեան հնչումն, որով հնչեն սովորաբար բնակիչք : Յայտ է աստի և վերայակ տպագրեալ աշխարհագրութեան խորենացւոյն, ուր ի բազմաւորականն գրի Ռաֆէ, բանցի բաց ի վերոյիշեալ օրինակաց՝ նաև սեռական սորա ի միաւորականն, և ոչ ի բազմաւորականն ի գործ ածի առ նախնիս, ըստ այսմ յասելն լաստիվերտցւոյն զԼ. Բ. * Սոյնեալ ընդ բազում օթեանքք գայ բանակի ի գաւառն Ռասենոյ ॥

Սոյն մատենագիրս յունաց գրի ըստ երկրորդ հնչման, յորս օւղղագոյն քան զամենեւին զիողորոս սիկիլիացին (3)

(1) ի միւս ձեռն աշխարհագր. խոր. որ է հնագոյնն, և ի տպ. գրի վերաբերելի : ի պատմ. խոր. ք. Ե. առաջին բնակեալ ի գաւառ. ուր գրի ըստ տպ. հաւանելիք :

իսկ ըստ ձեռն հաւանելիք : (2) ի պատմ. խոր. ք. Ե. յեր. հաւանելիք՝ գրի առաւ Ե. Ռաֆէ. (3) Գիւղ. ժգ. Բաթ. Են.

կուէ Գօտեմէր. և պերփերուծէն ⁽¹⁾ կուէ Գօտեմէր գաւառ: Բա սրոկոսկիտի (Ճին. Գ. 5.) կուի Ս իշուի, կամ լատին հնչմամբ Սիշուի: Ի նորահրամանին յուստինիա նոսի լին. գլ. 1. և առ եւստաթէտի 'ի լուծմունս դիտ. նեփոսի պերփիզիսի Ս աշուի: Սոյն այս Բասեն գաւառ է՝ որ առ սորալունի ⁽²⁾ գրի Գօտեմէր՝ ասելով. * Ի սոցա սակի է Գանինի գաւառ հայաստանեայց ॥ Տառս ս փրկակաւ փոխեալ 'ի ն. իսկ միւս տառից տարբերութիւն էն այլայլութիւնք յունական հնչման ⁽³⁾:

Բայս գաւառ յառաջ ժամանակաւ ձգէր առաւել բնդարձակ, և մասն ինչ սորա կուէր Բօթոյ. և Ս երէն Բօթն. իսկ յետ գալտեան հատուածի վնդուր բուլղաւայ մնդայ յաշխարհս մեր, և բնակելոյ յայն կողմանս յաւուրս ն. արշակայ սպրայի, այն մասն՝ որ անուանէր Բօթայտ և Ս երին Բասեն՝ կոչեցաւ Ս անաթ, և կացոյց ուրոյն գաւառ, զորմէ ստորեւ վասն որոյ մատենագիրք մեր զինի խորենացոյն՝ ոչ յիշատակեն բնաւ զՍ երին Բասեն, այլ ընդհանրապէս Բօթն կուէն զայս գաւառ:

Բնակիչքն մինչև զայժմ՝ ի կիր առնուն զբաժանումն Ս երին և Սօթին բասենոյ, բայց սահման այժմեան Ս և երին բասենոյ՝ ոչ 'ի զէպ գայ հին վերին բասենոյ՝ որ կոչեցաւ Ս անանդ, զի զտեղիս որք անկանին յայժմեան Ս երին բասեն, զորսրինակ Բօթիկ, Ս կոմի, նախնիք զնեն 'ի բասեն, և ոչ 'ի վանանդ, ուր անկանելի հին վերին բասենն:

Սիւրբ սորա ընդարձակ դաշտ հովտան, զոր յիշխոր. Թ. 7. Հօլիս մեծ Բօթնոյ կուէլով. և 'ի Թ. 51. Սիւրբ Եփրայիմ հովիտ Բօթնոյ, անուանելով. ուր սմբատ սպարապետ Թ. արտաշէսի՝ հայաժական արար զգորս դռմատինոսի. և լատիվերացին 'ի զանազան տեղիս յիշէ զընդարձակ դաշտն բասենոյ: Իսկ սրոկոսկիտ (Ճին. Գ. 5.) առաւել ևս ստորագրելով կուէ Սիւր դաշտավայր լայն արձակ, և 'ի նմա Ծահիճք խաղաղ և մեռեալ ջուրց, միասակար առողջութեւ բնակեաց, և դիւրամուտ յարձակման լծնամեաց. վասն այսորիկ յուստինիանոս կայոր ոչ արար շնութի ինչ 'ի նմա, այլ յայլում վայրի կուէլեցեալ յառաջ՝ որ հեռի էր 'ի Ս իզանոյ (այսինքն 'ի բա

ըստ սպարապետ վասէլիկայ:

(1) Գիրք կառավարութ. գլ. 45:

(2) Գիրք ժա. Թգթ. 518:

(3) Բազաւպոն զԳօտեմէր կար.

ծէ լինել Սիւրի կմ Ծօթի գաւառ.

հայոց. բայց զՍօթինի գաւառ.

սուղիւն յառաջ շէնագրեագրութ.

վն:

սենյոյ) երիւր մզոնաւ, կառոյց բաղար յիւր անուն, Հասգինիանուպոյն ձայնեալ, որոյ զիրք զառ 'ի թափ, և օղն առողջարար:

Հայս բան ցուցանէ պրոկոպիոս թէ Վ իզանի կամ Ռասեան՝ էր գաւառ, և միանդամոյն քաղաք, որպէս նշանադրէ մառգինիէ 'ի բառն Աղանիս. և նոյն ինքն յուսափնիանոս կայսր 'ի նորահրամանին իւրում լւս. գլ. 1. յայտ առնէ՝ թէ Վ Եղանի (այն է՝ Ռասեն,) էր և քաղաք՝ որ կոչւր յառաջնաւ | Եւթոքոյն կամ 'ի Եւթոքոյն. ապա յանուն յուսափնիանոսի կոչեցաւ Հասգինիանէն կամ Հասգինիանուպոյն. զնոյն կրկնէ և եւստաւ թէոս ('ի լուծ. 6ցէ. տող. դիմնիս. պէրէիդ. ⁽¹⁾) զեր կոցունց բանս յառաջ բերցուք 'ի ստորագրութեան ւն. հայոց:

Ղռ մեզ չիք յիշատակ Ռասէն անուն քաղաքի, այլ միայն գաւառի. իսկ մերձաւոր առ անունս Հասգինիան շատակեալ 'ի պրոկոպիոսէ, գտանեմք առ նախնիս մեր զանուանս Ղռի կամ ()իւի (զորմի ստորեւ.) առ. որ մատ է այժմեանս Հասանդաւ, զրիւք զառ 'ի թափ, և օղով առողջ, որպէս նշանակէ պրոկոպիոս վասն Հասգինիանուպոլսոյ:

Օ առաջին եպիսկոպոս բասենոյ յերկրորդ կարգի յիշատակէ ազաթանգեղոս թղթ. 7հէ. զոր կարգեաց որն զրիդոր յորդուոյ բրմաց: * Նրկրորդն (ասէ) Նշատալիոս, որ 'ի կողմանս վայրաց բասենոյ կացեալ լինէր հովիւ: | Ղյամ վիայէ և սամուէլ կամ Բաճորիցի առ ստեփաննոս սի օրպէլ մն. 'ի գլ. 7. ուր ասի. * Նշ հրամայէ (նշն զրիդոր) բազմել ընդ ինքեան աթոռով և սկիակար բարձու լիշ: եպիսկոպոսաց. ԺԸ. յաջմէ, և ԺԹ. յաշէկէ. առաջինն բասենոյն. իսկ զսիւնին յաջկողմանն յեւթ. ներսրդ. գահուն նստուցանէ ||: Սէր առաջին ասելն՝ ու

(1) Բան յուսափնիանոս կայսր ցուցանէ՝ թէ Հասգինիան նուպոլիս, Ղենդուպոլիս և Վր. զանին՝ են մի և նոյն քաղաք. իսկ եւստաւ. որ առնու 'ի բանից յուսափնիանոսի՝ զՂենդուպոլիս և զՎրդանիս ցուցանէ լինել նոյն քաղաք. յայտման թերեւտադուք. իսկ համարեցաւ զՂենդուպոլիս եւստաթէոսի լինել նոյն ընդ Հասգինիանուպոլսոյ պրոկոպիոս

սի. և թէպէտ պրոկոպիոս զՀուս. գինիանուպոլիս կացուցանէ տաք քաղաք 'ի վիզանոյ (որ է նոյն ը Վրդանոյ կամ Բասենոյ), Երիւր մզոնաւ տարակոյնաւ 'ի նմանէ. բայց թերեւ ոչյալուի ինչ մոռ ծեալ է 'ի բան պրոկոպիոսի, ուստի վայրապար գրէ մառգինիէ 'ի մերժելն զագուգրիոս թէ ոչ կարէ Ղենդուպոլիս քաղաք լի. նէլ Հասգինիանուպոլիս:

տնակողման կարգին, այլ ահեկակողմանն, ըստ որում՝ և ագաթանպէղոս զլաւտալիոս դնէ, երկրորդ զկնի առաջնոյն. թէպէտև այս կարգ եպիսկոպոսաց փոփոխեցաւ զկնի ժամանակաց:

Յիշատակի յաւուրս նքին վրժանայ Տուրք եպիսկոպոս ՚ի Թուղթն մակարայ երուսաղէմի հայրապետի առնոյն վրժանէս, ՚ի կանոնդիրս: Այլ սա կոչի անդէն Եպիսկոպոս բաղրեանդայ և բասենոյ. տես զմանէն ՚ի բաղրեանոյ գաւառ. Որպէս և առ բուզ. Գ. 7. յիշատակի, * Մարտիթ եպիսկոպոս բասենոյ ⁽¹⁾. . . սա աշակերտեալ մեծին զանիելի, որ էրն յամս տիրանոյ արքայի, և կենդանի կայր յամս խոսրովու արքայի և արշակայ: Եւ ապա ՚ի գլ. 12. յիւն զայլս կացեալ ՚ի նոյն ամօռ, յասելն. * Եւ էին երկու եպիսկոպոսք Նաւակայ գաւառին, Սալսէս և Տիրիկ, աքք լաւք. . . հրաւիրմանն արժանիր. առաջնորդէին իւրաքանչիւր ժողովոյոց ՚ի Ճանապարհն այլ զամենայն աւուրս կենաց իւրեանց ⁽²⁾:

Յիշատակի առ եղիշէի Թղթ. 26. որպէս և առ զաւարայ Թաթիկ եպիսկոպոս բասենոյ, մի յեպիսկոպոսաց՝ որք զրեցին պատասխանի նամակին պարսից, որ և զկնի մարտիրոսացաւ ՚ի պարսս: Եւ զարուն յիշատակի առ ստեփաննոսի օրպէլէան և Սանասէ եպիսկոպոս բասենոյ, որպէս և Վրաստուր ՚ի ժողովն գլխայ, և Յեսու ՚ի ժողովն մանազկերտոյ. յերկոսին ևս նախ քան զեպիսկոպոսն տայոց, և զկնի եպիսկոպոսացն աստանայ, հարբայ, և մամիկանից: Երեսպէս և ՚ի Ժ. գարունն ՚ի ժողովն Սոյ Տիրատուր եպիսկոպոս:

(1) Մարտիթ կամ Մարտիթ եպիսկոպոս յիշատակի և առ խոր. Գ. 7. յորոյ և ՚ի Թղթոյն առնու. զպատմութի մանկութեան նոյն գրիգորի ընդ. այլ քանզի զի յիշատակի անդ վիճակն նորա, զի ինքն մի նոյնացաւ ընդ յիշատակիւն ՚ի բուզանդայ: Յիշատակի և աղաթ. Թղթ. 15. զմեծ Մարտիթն անուն. այլ որպէս Թաթի՝ այլու՝ ամօռոյ եպիսկոպոս է նա, և որ բասենոյ քանզի յիշատակի ՚ի նմին վայրի Լաւալիոս եպիսկոպոսն բասենոյ:

(2) ՚ի վերջին քանից աստի բու-

զանդայ՝ այնպէս իմն Թաթի, որպէս Թէ ՚ի մի և ՚ի նոյն գաւառին բասենոյ լինել երկուց այլի. այլ վիճակաւ եպիսկոպոսաց իւրաքանչիւր ժողովրդոց և իմերեւելսն յերկուս բաժանելոյ գաւառին բասենոյ ՚ի պարսս և ՚ի յոյնս՝ (որ եղև յաւուրս Գ. արշակայ և Գ. խոսրովու,) բաժանեցաւ և վիճակ եպիսկոպոսութեան յերկուս վիճակս. այլ զայլ շուրջն առ ժամահաստաւ յայլուս. միայն Թէ և զՄանասէ եպիսկոպոս բասենոյ՝ սակե. օրպ. երկու Մարտիկն եպիսկոպոս բաժնին յառնաց:

Սաղարակ արքայ կարգեաց աստէն նահապետութի,
բոս պատմելոյ խորենացոյն ք. 7. * Սակ'ի հալտին մե-
ծի բասենոյ կարգէ նահապետութի զՍրդունին անուա-
նեալ որ 'ի զաւակացն հայկոյ : 'Ի մամանակս կայսե-
րացն յունաց սառակինոսը գրաւեալ զրասեն' (զրէ պեր-
կառավար. զլ. 45.) զեկեղեցիս նորա փոխարկեցին
յամրոց. այլ լեռն կայսր ասէ' ⁽¹⁾ երկիցս առաքեաց զօրս
ընդդէմ նոցա, որք զեկեղեցիս զերծուցին, այլ զրասեն
առ հասարակ ապականեցին : Սակ յաւուրս ռամանոսի
կայսեր՝ յոհաննէս գորգուաս 'ի խաղալն ընդդէմ
դունին քաղաքի՝ զգաւառն բասենոյ որում սառակինոսը
տիրելին, յաւեր գարձոյց համարեն. որպէս և յառաջ
քան զնա արարեալ էր եղբայր նորին յոհաննու. և զրե-
թէ (ասէ) յամենայն նուագս յորժամ թէոգուպոլիս
'ի պատերազմի լինէր, ոչինչ տեղի մնայր անխաւս 'ի բա-
սեն :

Սրդուն, և Ղաւ : (1) առաջնոյն բուզանդ. 7. 4.
* Ղաւ ետուն զրուն գիւղն Սրդունոց, որոյ անուն էր Սր-
դորու, ուստի եպիսկոպոս բասանու ամենայն առջմանօքն
հանդերձ, որ ինքն իսկ է յերկրին Ղասանու : Սրդե-
լով զսա բուն գիւղ Սրդունոց զարմին, յայտ աւան՝ թէ էր
քնիկ բնակարան նահապետի այնր տոհմի, ուստի և նոյն
անուն՝ զոր խոր. ք. 7. կուէ * Սահապետութի զՍրդու-
նին անուանեալ : Կամ մին 'ի միւսմէն ածանցեալ : Ղա-
ւայսպէս Սրդորու գոլով աթոռ նահապետութե՝ որդու
նոց, լինի և աթոռ նահապետութեանն՝ զոր վաղարեակ
կարգեաց 'ի բասեն, որով և անկ է նախ առաջին զոս
յիշէլ, իրր առաջին գիւղ համարեն բասենոյ : Սրդ
զրեալ բան բուզանդայ ծանուցանել երեւի նաեւ՝ թէ
յայս գիւղ էր աթոռ եպիսկոպոսին բասենոյ :

Ղաւ ասողկայ ք. 3. զրի սա ոչ Սրդորու, այլ Սրդուն,
ուր յիշատակի միանգամայն և միւս գիւղն Ղաւ :
* Ղալեալ պատերազմեցաւ ընդ զօրսն յունաց որ
'Ղաւ, և յՍրդորու, փախստեայ տանի մինչև 'ի տաղազա-
ւ աւանու զքաղաքն կարնայ :

Սրկրորդ գիւղն կառուցեալ կայ 'ի Ղաւուն Ղալեբոս-
նոյ բոս զազարայ թղթ. 254. * Ղալ ինքն շուեալ յորա-
ղայ՝ իջանէր 'ի գաւառն բասեան, և բանակէր մօտ

(1) Առ պերփերուսէնի ոչ ճշմանի թուական և ոչ թէ որ լինէր :

ի ղեռնի՝ որ անուանի Վառ ի դաշտին Ղլերախանաց, զոր Ղլեռախանաց կոչեն։ Ի ժամանակս վահանայ մամիկոնի՝ և ի վերջին սահմանս պարսից, քանզի և բաւական և վերջին արեւմտեան գաւառս պարստայ՝ որ և յայն ժամ ընդ տերութեան պարսից։ * Եւ և (ասէ) բանակս աստուծոյ լինէ զորուն արեւայ ի գեղն որ անուանի Վառ, ի սահմանակցոյ լինէ պարսից և հռոմեց։ Զեռի զնէ զսա ի միւսական՝ գեղնին իրր երկու հրատախօք։ և լաւ տիւղ. գլ. ԺԷ. զնէ ի Վառին բաննայ։ Սորա երկուքեան մերձ գոյով միմեանց, միանգամայն ստորադրեցար, որպէս յայտ է յայժմեան դրից նոցա, որք կոչին Վառ և Սեփհա, և անկանին ի սկիզբն վերին բաննայ. տեն ի նոր հայաստան թղթ. 90. վասն այսորիկ և ասողիկ միանգամայն յիշեաց ի վերոգրեալ բանս իւր։

Ստորջառան։ Բանս մեծ լինեալ ի վաղարշ արքայէ, տակն գոյց տեղի ծննդեան իւրոյ։ * Ընէ (ասէ իւր. Թ. 62.) աւան մեծ զտեղի ծննդեան իւրոյ ի վերայ ճառապարհին, ուր ի գնալն մօր իւրոյ ի ձմերոց յայրաբառ, յանկարծակի պատեալ երկանց ի գնացմն, ծնաւ ի վերայ ճառապարհին ի գաւառին Ղասեան (1), ի տեղւոյ ուր ի առնին մուրց և երասիս, զոր լինեաց յիւր անուն, և կոչեաց Ստորաբան։ Ի աստիվերոցին գլ. ԺԸ. կոչէ զսա Վառախէր մեծ յասեին վասն թուրքաց։ * Եւ եւ մինչ և ի գաւառն Ղասեան, և մինչ և ի Վառ տակերտն մեծ որ կոչի Ստորաբան, և քանդեալ ապա կանեցին գաւառս ինչ. սրով և հրով և գերութեամբ։ Ի նացորդք ինչ սորա կան մինչ և ցայժմ՝ որ կոչի Վառախէր. զորմէ տեն ի նոր հայաստան թղթ. 90։

Բառ, կամ () Կառ։ Բան երեւելի բազմամարդ, զոր յիշատակէ լատիւ. գլ. ԺԹ. յասեին։ * Բան մի և ի գաւառին բաննայ մերձ առ ստորոտով լերինն՝ որ կոչի Վառախ, և անուն նորա Բառախ, մարդաշատ և ընդաւելտ։ Ստորե կոչէ զսա Ըն, յորում զնէ բնաւեալ իրիւ. 30 հազար ոգիս, զորս առ հասարակ կոտորեցին ի ԺԹ. դարուն։ Ի նուն սորա ի Թ. գլ. լատիւ. ի մեր օրինակի գրի () Կառ, առ փոխեալ ի օ, որ այժմ փոխեալ ի օ, կոչի ի հայաստանեայց իրր ի բազումս

(1) Ներկուս մեծ՝ զնի Բառախ ի միւս Բառախ. իսկ ի աղ. ի Կառախ Բառախ։

բաղ անուն սեպուհ 'ի Վարեղեան տոհմ յիշատակի ե առ զազարայ :

Ս իշաօյր : Սուեցաւ այսպէս 'ի յաճախութենէ վի շապաղ . քանզի զրի յայսմ . մարտի 6 . * Նկեալ նրն Թաթուլ ե աւագ եղբայրն իւր վարոս 'ի տաճմանս Վա րեղենից մերձ գեղաբաղարին կաղզուանոյ , ե բնակե ցան 'ի Ս իշապաձորն կոչեցեալ տեղի , 'ի մջ անհուն քար անձաւացն՝ յորում ազգի ազգի վիշապք ե գաղանք որ Զացեալք էին , որք հալածեցան անտի աղօթիւր նրցն մինչև ցայսօր : Ս յնպէս գրի ե 'ի սեպտ . 30 . Վ ժա մանակօք ասողկայ կոչեր Վաղանձօկ . ե սակս բնակու թէն Թաթլոյ՝ Սուեցալ վն . որպէս գրէ նա ինքն ք . 2 . * Նլ (Թեալ (Թաթուլ) 'ի վայրս գմեղ--ի--' ընդ գաղա նաց ե ընդ վիշապաց բնականայր , 'ի սաղի՝ որ այժմ ասի Վաղանձակք , կամ Թաթլոյ վանք ։

'ի գարեղենից գաւառին դնի բնակութի Թաթլոյ՝ ոչ միայն յայսմաւուրս , այլ ե առ վարդանայ . ուստի ե վարդան աշխարհադիր 'ի դնէն զկաղզուան յերասխաձոր , ե յասէն , * Սէր կան նք ուխտք Ս արդիկ հայրն , ե նք Թաթլու Նապատն . չէ պարտ իմանալ՝ Թէ զանապատն կամ զբնակութի նրն Թաթլոյ դնի յերասխաձոր գաւա ռի , այլ Թէ կաղզուան այժման քաղաք է 'ի Հին երաւ իաձոր գաւառի , ե 'ի կաղզուանոյ նոր տաճմանի է ուխտն Ս արդիկ հայր , ե Նապատն նրն Թաթլոյ , անյայտ լեալ Հին անուան ե տաճմանին գարեղենից :

'ի ից հայրի Սուռի լինել մերձ 'ի վիշապաձորն . ուստի ե 'ի գարեղենից գաւառի , զորմէ զրի յայսմաւուրս սեպտ . 30 . ե մարտի 6 . Թէ նրն վարոս * Վնակեցաւ յան ձաւս լերանցն՝ որ կոչի Վից մայրի ։ Յետ գտանելոյ զմարմին նրն վարոսի , որպէս գրեն կոչեցին Վիւտ , նոյն պէս ե յայն անուն զմենաստանն : * Սլլ զտեղի նորա (ասէ) լինեցին վանք , որ մինչև ցայսօր կոչի Վաթի վն : 'ի նոյն կողմանս երեւի լինել ե Սաօյր անուա նեալ տեղին :

Սուեցալ քիւղ : () որմէ ասողիկ ք . 2 . յասէն վանն ք . յոհաննու կաթողիկոսի , Թէ եր * 'ի գաւառէն Վա րեղենից 'ի գեղջէ Սիւնձեղնոյ , 'ի վանականութենէ Թաթլոյ վանից ։ Սլլայլութի տառից ինչ գրի այս գիւղ առ յոհաննու կաթողիկոսի ե այլով խոնարհամք . * Սակ զինի սորա գոմն յոհաննէս 'ի Վարեղենից 'ի գեղ Զէ Ռծեղաւն , կացուցանեն հայրապետ հայաստանեայց :

Իսկ որք զբնն սոսկ (Չեղան, յայտ է թէ համառօտելով
զբնն՝ ի բաց թողեալ զանունս ինն) :

ԱՐԸԱՐՈՒՆԻՔ, ԻՄ ԵՐԱՍԻԱՃՈՐ :

Ի է յերևելի գաւառաց այրարատու՝ ճոխացեալ
պէսպէս թագաւորաւն քաղաքօք : Ի միում ձեռագրի
աշխարհագրութեան խորենացւոյն գրի Մշարածի, որպէս
և ուրեք առ յոհաննու կաթողիկոսի, և առ թովնայի
կիլիկեցւոյ . ի գիրս ինչ գրի և Մշարածի . և առ կիրա
կոսի՝ Մշարածի . ուր է թէ չէ եղեալ վրիպակաւ, գուցէ
այսպէս կոչի վասն գոյոյ սեպհական կամնարականացն՝ որք
էին յազգէ արշակունեաց :

Ի սկզբան անդ այս գաւառ կոչէր Երասիայ, կամ
որպէս գրի ուրեք առ յոհաննու կաթողիկոսի և առ վարդանայ
աշխարհագրի, (Չեք երասիայ) Իսկ ապա ընկալաւ
զանունս Մշարածի, այսպիսի իմն պատճառաւ . իբր զի՝
յաւուրս տրդատայ յորժամ մեռաւ կամնար պաշտօնի
որ նորոգ մկրտեալ էր ի նքն գրիգորէ հանդերձ որդ
ւովք, նքն տրդատ՝ որպէս զի արշաւիր որդի կամնարայ
մի զնասցէ անդրէն ի բնիկ աշխարհն իւր ի պալ, ուր
վտանգ գոյր հաւատոց նորա, բաց ի նախարարութեան
պատուոյ զոր ետ նմա, յաւելու * Եւ այլ պատիւ,
(ասէ խոր. Բ. 87.) զբաղարն երուանդայ և զնորուն
գաւառն՝ մինչև ցկատար ձորոյն մեծի . . . իսկ արշաւիր
առաւել սիրեալ զգաւառն, յիւր անուն կոչէ Մշարու
նիս, քանզի յառաջ Երասիաձոր կոչէր ॥ :

Օղիւրս սորա յայտ առնէ իւր առաջին անունն՝ թէ
չկէր առ ձորով երասիս գետոյն . զնոյն յայտ առնէ և
ասողիկ Բ. 2. զորոյ զբանս տէս ստորև ի Վառաստեք
անուանեալ տեղին :

Եպիսկոպոսական աթոռ Մշարունեաց մի էր զառա,
ջինն ընդ աթոռոյ բազրեանդ գաւառին, և ապա բա
ժանեցաւ յերկուս, որպէս է տեսանել ի գաւաղանա
գիրս Եպիսկոպոսաց այսր գաւառի ուր ասի . * Ի սրբոյն
գրիգորէ Վազրեանդ և Մշունիք (որ է Մշարունիք)
մի Եպիսկոպոսի վիճակի կարգեալ էին մինչև ցվախճան
քերթողահօրն երանելոյն մովսէսի Եպիսկոպոսի . ապա
զատուցեալ Մշունեաց և տան կամնարականաց՝ նախ
եկաց Եպիսկոպոսն Ինչդա ամս խչ ॥ : Օկնի դասի ան

նեաց յազգէն կամարականաց . և զարբունին 'ի կռ
գովակ: յԱրարունիս փոխեաց :

Երեսօրէաց : Եւ բուղ . 75 . գրի Երեսօրէաց .
այլ 'ի միում չին ձեռագրի դնի ըստ առաջին օրինակի :
Վաղար չինեալ 'ի Բ . երուանդայ արքայէ , վասն որոյ և
խոր . Բ . 43 . և 87 . կոչէ զսա Վաղար երեսօրէաց : Եւ
ասողկայ Բ . 6 . կոչի Երեսօրէաց , սակա բարաժայու գրիցն
« Պարտեալ (առ) երուանդայ փախստական անկանի
'ի քաղաքն իւր յԱրուանդարար : Սոյնպէս կոչի ուրեք
և առ վարդանայ , դարձեալ ստորեւ նոյն անուն գրի
Երեսօրէաց : * Եւ տուեալ (առ) Զակար 'ի մարաց մարգ
յախուրեան գետ փախի յԱրուանդարար և սատակի :
Եւ իսորենացոյն 75 . 31 . կոչի Վաղար ոստանի կամ
սարականաց . յորմէ յայտ և թէ 'ի դրան քաղաք , այս
ինքն նախագահ քաղաք արարունեաց գաւառի :

Նկանի յարեմաից արմաւիրայ , կառուցեալ 'ի սեպա
ցեալ քարակտուր ժայռ ինչ , * () որով (ըստ ասից խոր .
Բ . 36 .) պատուեալ երասիայ ընդդէմ յախուրեանն Տա
սի գետ : Ստորի և ժայռն եր իբրեւ կղզեակ շրջապա
տեալ 'ի ջուրց : 'Ի վերայ բնական ամրութեան՝ յաւել
երուանդ և զարուեստականն , պարսպելով առ հասարակ
զայն ժայռ , և 'ի գագաթնան նորուն կանգնելով միջնա
բերդ քարձրապարիսպ , իսկ 'ի միջոցի պարսպին՝ շինե
լով դրունս պղնձիս : 'Ի ներքուստ 'ի վեր մինչ 'ի դուռն
ինչ միջնաբերդին՝ գործեալ ելանելիս երկաթիս կրկին
ճանապարհաւ . զմին՝ հասարակ ճանապարհաւ տունջե
նային՝ վասն ելից և մտից ամենեցուն , իսկ զմեան լա
րեալ ծածուկ որոգայթիւր ընդ մջ աստիճանացն՝ զոր
'ի գիշերի բանային , առ 'ի յորոգայթս ըմբռնել գնա՝ որ
զադտ գիշերայն կամիցի ելանել 'ի դաւել վարքայ : Եւ
որպէս զի մի ինչ պակասիցի ամենեւին ամրութեան գրից
ստրա , 'ի ներքս անդ պարսպին ընդ բազում տեղիս եւ
կայնմտութի կտրեալ հատեալ զթանձրութի բլրաձե այն
ապառաժին 'ի վերուստ մինչև 'ի յատակ հաւատար գե
տոյն , ջուր հոսեցոյց 'ի գետոյն 'ի ներքս 'ի քաղաքն ,
որով ու կրկին բնակիչքն կարօտութի ջրոյնաւ 'ի ժամա
նակի պաշարման :

() այս քաղաք շինեալ Բ . երուանդայ՝ յարմաւիրայ
աստ փոխեաց զարբունիս , նաև զգերութիւնն հրեից որ
'ի նմա , վասն երկուց պատճառաց . մի՝ զի ապականեալ
էր օդ և դիւրք արմաւիրայ . երկրորդ՝ զի դուրով ապստամ

բուժեամբ թագաւորեալ, ինդրէր ամրապոյս տեղի առ
'ի պատապարիչ անդ ի թնամեաց իւրոց 'ի վտանգաւոր
ժամանակի՝ որդէս և եղև իսկ. այլ միայն յաւաքսնո
րա կային անդէն արթնիքն, զի արտաշէս թ. որ յետ
նորա թագաւորեաց, զարբունիս, զգերութիւն հրէից,
և զամենայն վայելութիւն իշրուանդաշատու փոխեաց յար
տաշատ: Տէս 'ի խոր. Դ. 36. և 46.

Հաւուրս Թ. արշակայ՝ զօրք շապհոյ պարսից արքայի
առ հասարակ կործանեցին. * Մանուկն և զմեծ քաղաքն
զիշրուանդաշատ (ասէ բուզ. Դ. 55.) և խաղացուցաւ
նկին անտի երգս իմ. հայ. և երգս լւ. հրէայ, և
զքաղաքն 'ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատակէին. Ս
յայտի բազմութիւն բնակաց՝ եթէ չէ եղեալ վրիպակաւ՝
զորմէ կասկածիմք, (թէպէտ և յերիս ձեռադիր օրի
նակս և 'ի տպ. այսպէս գրի,) յայտ առնեն՝ թէ այս
ժայռ և քաղաքն ողջոյն՝ եր մեծ, զի առ իւրաքանչիւր
երդ եղեալ միայն երկու և եթ բնակիչ, թիւ բոլորեցուն
լինի 100 հազար: Սյլ զնականաւն անդէն հրէից՝ ոչ
կարեմք միաբանել ընդ խորենացւոյն, զորոց գրէ նախ
քան զԹ. արշակ յերուանդաշատէ փոխեալ յարտաշատ.
բայց եթէ ասելով, թէ զուցէ յարտաշատէ կամ յայլ
ինչ քաղաքէ անդէն փոխեցան յերուանդաշատ:

Իշրուանդաշատ, կամ Սարէս: Դաստակերտ շինեալ
'ի վերոգրեալ Թ. երուանդայ 'ի վայելուչ և 'ի զուարճալի
հովտի, զմիջոց այսինքն զմիջին տեղի հովտին՝ լցեալ բնակ
չօք և պայծառ շինուածովք, շուրջ զնակութիւնք կաղ
մեալ բուրաստանս և ծաղկոցս, շուրջ զբուրաստանօք
այգեստանեայս. 'ի հիւսիսոյ բարձրանայր կարակնաձե
ղրիւք դարեանդ եզր պետոյն, իսկ 'ի հարաւոյ ձգէր
դաշտ գեղեցիկ: Ս այս ամենայն պատմեալ խորենացւոյն
Թ. 39, արժանի համարի կոչել. Սբարբէ Բեբբէ և Բոգո
տախան Դաստակերտ. զորոյ և զմասունս համառօտ՝ այլ
գեղեցիկ ստորագրութիւն նմանեցուցանէ գեղեցկութեան
դիմաց, զլիսուածն որ 'ի միջի՝ քրաց, զըջապատեալ
բուրաստանս՝ բոլորակութեւն ական շուրջ զբոք, զայգեռ
տանն՝ արտեանանց, զկարակնաձե դարեանդս՝ յօսից.
զդաշտան՝ ծնօտից հարկութեւն, զանցս գետոյն՝ բերանոյ,
իսկ զկրկին գետեզերան՝ չրթանց:

Ինկանի յարչարունեաց դաւառի, զի խորենացին
'ի նոյն գլ. վասն սորա՝ որպէս և վասն այլ ամենայն շի
նուածոց երուանդայ գրէ, թէ էանց առ կամարականս

* Օ այս ամենայն գործեցեալս երուանդայ՝ պարզէի մէջն արդատ մարդկան ազգին կամսարականաց։ Իսկ կամսարականք որսւիս գրեցաք ՚ի վերայ՝ զառեալ երկիր իւրեանց անուանեցին լճաբունք։ { Յուցանէ նաև յայն զԼ. Թէ Լ. ր մերձ յերուանդաշատ, յասելն. * Եւ այս պիտի գէղեցկու թէ զիր անբթթել իմն զոգցես ՚ի բարձրաւանդակ թագաւորանիստն զհայեցուածն ունի։ Թագաւորանիստ իմանամք աստանօր զերուանդաշատ՝ ուր Լին արրունիք. որպէս թէ այս երուանդակերտ գուլով ՚ի խոնարհ գիրս՝ զհայեցուածն ունէր միշտ ՚ի բարձունս յերուանդաշատ, իսկ երուանդաշատ գուլով ՚ի բարձրաւանդակի՝ միշտ հայեր ՚ի վերայ երուանդակերտի։

Ի՛ գնէն այսպէս՝ Վետ անուամբ պարտ է իմանալ յայն զԼ. խորենացւոյն զերասիս, և զերուանդակերտ դնել ուր երասիսաւ, ուր Լ. ր և երուանդաշատ. զի խորենացին ոչինչ որով անդէն, արդեօք առ ասուրեան գետով Լ. ր երուանդակերտ (առ որով Լ. ր և բազարան), թէ առ երասիսաւ։

Լճա յերուանդակերտ զկնի ՚ի ք. արտաշիսէ կոչեցաւ Ս՝արեփ, զորոյ զպատճառն դնէ խորենացին ք. 43. յայս բան. * Լմբն (արտաշէս) չուեաց ՚ի քաղաքն երուանդայ, յառաջ քան զմիջորեայ հասեալ ՚ի Վաստակերտն երուանդայ, և միաքան զոյմամբ հրամայեաց աղաղակել զօրացն Ս՝արեփ, որ թարգմանի Ս՝արեփ, յիշեցուցանելով զԹնամանն զոր յղէր երուանդ առ թագաւորն պարսից և առ սմբատ Ս՝արեփ զնա կոչելով. յայտմ ՚ի սոյն ձայն անուանեցաւ զաստակերտն Ս՝արեփ, իբր ՚ի կամաց արտաշիսի բառնալ զանուն երուանդայ ՚ի տեղւոյն։ Լճա պատճառ է անուանակոչութե դառտակերտին։

Հայտ առնէ աստէն թէ զաստակերտն երուանդայ անուանեցաւ Ս՝արմէտ. իսկ Վաստակերտ երուանդայ է նոյն ինքն յերուանդակերտ. քանզի ՚ի պատմէն ք. 39. զժինութի նորին, ոչ կոչէ զայն Վաղաք, կամ Լճան, այլ ՚ի խորագրին կոչէ Զե֊սէր, և ՚ի բանն՝ Վաստակերտ. * Վաղգր է ինձ ասել և յաղագս գեղեցիկ Վառտակերտին յերուանդակերտի։ Եւ ՚ի տպ. միայն գնի Զե֊սէր, որ է նոյն։

Օ այս ՚ի միտ առեալ, պարտ է ասել վստն չուոց արտաշէսի, թէ նախ էկն ՚ի քաղաքն երուանդայ, որ է

Երուանդաշատ, ապա նախ քան զմիջօրեայ եհաս յԵրուանդակերտ:

Երասնդ ձեռն, և Սարգիս Երգ: Երաջինն 'ի միում ձեռնադրի պատմութեան խորենացւոյն Բ. 43. գրի այսպէս. իսկ 'ի տպ. և յայլում ձեռն. գրի ուրոյն Երասնդ ձեռն, և յերրորդում ձեռն. Երասնդ աստ: Եւ տեղի բանաւ կին երուանդայ հեռի յերուանդաշատէ իր 38. մղոնաւ 'ի հիւսիսակողմն, որպէս յայտ առնէ խորենացին. Բ. 43.

* Եւ ճամբարն երուանդայ էր բացադոյն 'ի քաղաքէ նորին (որ է երուանդաշատ) աւելի քան 30. ասպարիսաւ, 'ի հիւսիսոյ 'ի վերայ գետոյն ախուրեան || 300 ասպարեզք առնէն 37 և կէս մղոն: (այս անուն անուանեաց Բ. արտաշէս, ըստ որում անդանօր պարտեալ զօրուն երուանդայ) վանեաց անտի զերուանդ: * Եւ առնուանեաց (ասէ) զհովիտն ուր 'ի վերայ զիականցն բաշտկեցաւ. Սարգիս Երգ: (զի մարաց զօրօք բանակեցաւ անդէն արտաշէս): Եւ զտեղի ճամբարուն՝ Երասնդ ձեռն, որ կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի, այսինքն եմէ յայսմ տեղում Սանեաց զԵրուանդ: Եւ յստուգութեան թի խորենացւոյն՝ հաւատարմացուցանէ զուղղութի առաջին և երկրորդ անուանս Երասնդ ձեռն:

Եւ Բագրատ: Եւ Բագրատ՝ իր 40 ասպարիսաւ, այսինքն 5 մղոնաւ հեռի յերուանդաշատայ, 'ի հիւսիսակողմն 'ի վերայ գետոյն ախուրեանայ, նման երուանդաշատու՝ այլ փոքր քան զնա, որպէս գրէ խորենացին Բ. 37. * Եւ ման իւրոյ քաղաքին (այսինքն երուանդաշատու) շինեաց քաղաք փոքր 'ի վերայ գետոյն ախուրեանայ || Եւ ինօշն է վերոգրեալ Բ. երուանդ. որոյ մեհեանս կառուցեալ անդէն, զամենայն զիուռան որ յարմաւիր՝ փոխեաց անդր. քանդի երկեաւ դնել զնոսա յերուանդաշատ, զի մի 'ի յաճախել բազմութեն առ 'ի զոհ, վտանգեացի պահ պանութի քաղաքին. և առ բազմութե բազնեացն՝ կռչեաց զանունն Եւ Բագրատ: * Եւ այսինքն թէ 'ի նմա յօրինեալ էր զկազմութի բազնեացն ||, որպէս մեկնէ խորենացին Բ. 37. յոյր սակս և 'ի խորագիրն նոյն զիւոյն կոչի Եւ Բագրատն՝ Եւ Բագրատ: Եւ իւր սա և բերք. քանդի խոր. Բ. 45. կոչէ Եւ Բագրատն: * Եւ քանն տայ (արտաշէս) սմբատայ երթալ յԵրուանդն Եւ Բագրատն՝ որ հուպ 'ի քաղաքն երուանդայ 'ի վերայ ախուրեան գետոյ ||:

Եւ կանի յարչարունիս, որպէս և վերագրեալն Երուանդ

դաժան, և յետագայ անտառն՝ վանն սլառաձառին, զոր բերար յԱրուսնդակերտ:

Հաւուրսննիկին թագաւորացն բազրատունեաց՝ աստ էին շիրիմն հոգս: և արքունի ապարանք, զի որ առ յՈհաննուս Կաթողիկոսի յիշի աւան ինչ Ռաֆայէն անուն, է նոյն ընդ այսմ, և միայն համառօտութիւն կամ վրիպակաւ այսպէս գրեալ. քանզի որպէս ՚ի Ռազարան դնէ սպարանս արքունիս՝ կոչելով զնա Ռազաւորանիստ, յասելն վանն մարմնոյ ն. աշտոյ. * Տարան զնա ՚ի Ռազաւորանիստ աւանն Ռազարան, զնոյն դնէ և ՚ի Ռազարան՝ յասելն. * Վնացաք յարքունական ապարաննն Ռազարանու: Եւ որպէս ՚ի Ռազարան դնէ զշիրիմ բազրատունեաց՝ յասելն վանն շապհոյ եղբօր արքային ն. սմբատայ. * Եւ զին զնա ընդ հարս իւրում ՚ի շիրիմն քնարանացն որ ՚ի քաղաքագետին բազրանու: զնոյն դնէ և ՚ի Ռազարան՝ ասելով վանն մարմնոյ մուշեղայ. * Ռաբէր հան գուցանել ՚ի քնարանի նախնական հանգստարանացն ՚ի Ռազարան:

Օ այս Ռազարան համարիմք տեղի արքունեացն բազրատունեաց, և ոչ Ռազարանն որ ՚ի կողովիտ, քանզի աշտո մնակեր մի ՚ի նախահաւուց բազրատունեաց՝ զարշարունեաց գաւառ զնոյ էառ, և անդր փոխեաց զարքունիս իւր ՚ի կողովիտ, որպէս գրէ ասողիկ (զորոյ զանս եղաք ՚ի վերոյ.) յորմէ և յայտ է՝ թէ նաև բազրատունիք յետագայք նորա յարշարունիս կալան զրնակու թի, և անդ սահմանեցին զաւաջինն զարքունիս իւրեանց, և ոչ ՚ի կողովիտ: Հաւել և զայն, զի ուրեք յայտնի առ ախուրեան գետով դնէ յոհաննէս Կաթողիկոս զՌազարան, ուր և էր Ռազարանն արշարունեաց, յասելն. * Եւ նէ ապա (աշտո որդի շապհոյ սպարապետ հայոց յաւուրս ն. սմբատայ) զսխալապայծառ եկեղեցին Ռազարանու, որ ՚ի վերայ Ռաբուրեան գետոյ:

Ե իրիմք թագաւորաց՝ որք կան մինչև ցայսօր ՚ի խաչաձառն մերձ յախուրեան գետ որ է առ փայ ջայի, և ՚ի Դանապարհորդաց կողի Ռաֆայէն, թուին լինել շիրիմք այսր բազարանի: Տես ՚ի նոր հայաստան թղթ. 121:

Վնայ: Վայրի մեծ, տնկեալ ՚ի ք. երուանդայ՝ ուր զնայր յորս, ամրացուցեալ որմով, և լցեալ բազմութիւն կենդանեաց՝ զորս յանուանէ թուէ խորենացին ք. 58. Ռաբեան, Եղն, Եղլըրուաց, Էլիւ, Վարդ: Օ զիրա սորա դնէ խորենացին ՚ի Կիսիսոյ կողմանէ գե.

տոյն, բայց ոչ որպէ՛ս անդէօր Էրասմոսայ, թէ ակառքե-
նայ, այլ գետ անուամբ ստէպ կոչէ յայն զԼուիս շինու-
թեանց երուանդայ՝ զԼյորասիս:

Մտափէրս, կամ Մաւր և իւրդ Մտափէրց: Սի՛ի ծա-
նուցեալ բերդից մեծին հայոց, որ առ մատենագիրս
յունաց՝ որպէս առ սղրաւոնի ժա. 529. գրի Մտափէր-
առ պտղոմեայ Է. 13. Մտափէրց⁽¹⁾, առ զոնարա-
սայ⁽²⁾ Մտափէրց գրի շէղոր անուամբ, և փոխանակ ո
տառին յունաց յերրորդ վանին, զոր ի կիր առնու-
սղր. դնէ երկբարբառ էւ. սոյն այս անուն է՝ որ առ
խալիքոսի՝ գրի Մտափի խկառ մատենագիրս հռոմայեց-
ւոց՝ զորօրինակ առ վեյլլյուսի գիրք Խ. Թիւ 102. լա-
տին հնչմամբ գրի Մտափէրց. առ ամիսնոսի գիրք իէ.
զԼ. 12. այլայլութեմ գրի Մտափէրսոս. իսկ առ ֆլօրոսի
գիրք Դ. գԼ. 12. որում և զհետ երթայ Լուփոս, վրի-
սյակաւ գրի Մտապաթ⁽³⁾ որ է արտաշատ. յորմէ և
մոլորեալ վէնէդոսի ի լուծմանս ֆլօրոսի՝ մի և նոյն քա-
ղար կարծէ զերկոսին:

Նդարձակօզ վարդանայ աշխարհագրի՝ նոյն համարի
զսա ընդ կապոյտ բերդին, զորմէ տես ստորև:

Նկանի յարշարունեաց գաւառի, որպէս յայտ է
ի խորենացւոյն Դ. 31. որ դնէ սեպհական կամսարակա-
նաց, որոց երկիր ևր արշարունիք. քաջայայտ ևս բա-
զանդ Դ. 55. յասեխ վանս փառանձեմայ. * Մռեալ
ընդ իւր մարդիկ իրրև ժա. հազար, ազատս ընտիրս
սպառազէնս պատերազմօղս, և հանդերձ նորօր դիմեաց
Լմուտ ի բերդն Մտաղերից՝ որ ի յերկրին արշարու-
նեաց: Եւ յայսպէս անկանի ի շրջակայ սահմանս երաւ-
խայ, և ոչ ի սահմանին որ ընդ մէջ արշամուշատայ և
տիգրանակերտի մերձ ի տաւրոս, աւրանօր դնէ պտղա-
մէոս: Մալ պարտ է յիշել զայն՝ զոր ասացար բաղում

(1) Ի լատին Թարգմանութե
պաղոմայ՝ լայ ի Մտափէրց-
անուանէս. գնի ի նմին գԼ. ի
կարգս քաղաքաց հայոց և Մտափ-
շէրց. որ է կրկնութեմ վրիպա-
կաւ սպրգեալ, որպէս ծանուցա-
նէ օրգելիս, և յետ նորա մառ-
գինի. և յայտ առնէ նաև նոյ.
ծութի տառիձանաց երկայնութե
և լայնութե, զի երկրքին ևս

եղեալ կամ ընդ 75. 30. և 38.
45. թեպէտ և յեղարիս ոչ
համարելով կրկնութի. յիշէ և
զայս ի կարգս անծանօթ քաղա-
քաց մեծին հայոց՝ որք գտանին
առ պաղոմայ:

(2) Գիրք. Դ. համար. 36.
Թղթ. 539.

(3) Բօրինակս թէ Զարոսի
գրի Աւիստատ:

անգամ, թէ օտարազգի նախնիք բազում ուրեք առաւել
օրաւեցան 'ի նշանակել զդիրս տեղեաց՝ քան զանուանս :

Ընտղ սորա ըստ բուզանդայ եղև արշակ ք. * (Սաւ
զաւորն արշակ (ասէ Դ. 19.) հրաման տայր յարշարու
նեաց զաւառին շինել իւր բերդ մի ամուր Լ'քտագերս
անուն, և զգաւառն յուսեատի պատրաստութի համբա
րաց Թողոյր բերդին, վասն զի կարի ամուր էր բերդն
այն և : Եայց Լ'քտագերս շինեալ կայր և նախ քան զար
շակ, զի օտար սզգաց պատմագիրք՝ բազմօր յառաջ քան
զարշակ յիշատակեն զայս բերդ, որոյ հրամանատար Լ'ք
տուսուս կամ Բտոսն անուանեալ, և 'ի Եւօրոսէ յաւ
պաւմամբ առաջին վանկի Տօմնէս կամ Տօմնէս ձայնեալ,
նենգութի առ պարսպաւ կոչեալ զգայոս կեսար՝ 'ի մահ
վիրաւորեաց, զոր կայսեր օգոստոսի առաքեալ էր 'ի հնաւ
զանդեցուցանել զհայս, որպէս գրեն վելլէյուս, զոնարաս,
և սղրավոն. որ և զկործանումն բերդին պատմ, ասելով :

* (1) Լ'քդաիրոս ասպտամբեցոյց ատօր բերդակալ,
այլ զորավարք (գայոսի) կեսարու ընդ երկար պատերազ
մաւ առ ին զայն, և զպարիսպն կործանեցին և : Եւ այս
եղև յերրորդ ամի նն՝ ըստ ռասերիոսի :

Ղարձեալ շինեցաւ Լ'քտագերս, զի խորհնացին Դ. 31.
դն : լինել զայն բերդ 'ի ձեռս կամարականաց, յորմէ և
եղև զլիաւոր զրդիւ արշակաց կոտորելոյ զկամարաւ
կանս առ յաիշտակելոյ 'ի ձեռաց նոցա : * Եւ անաւանդ
զազդան կամարականաց (ասէ) բառնայր 'ի միջոյ՝ չար
ակնելով ագահեալ յամուրն Լ'քտագերս : Եւ այսպէս
ըստ բանի պատմագրացս՝ երրորդ պարտ է համարիլ
զլինութի արշակայ, և ոչ նախկին, որ և եղև բերդ զօ
րաւոր. զորմէ բաց 'ի բուզանդայ վկայէ և խորենացին
և ամիւսնոս, կոչելով Լ'քտն ամադ պարսպոյ և զօրաբէր :

Եւ յաւաւրս նորին արշակայ առին դարձեալ զայն
զօրք շատհոյ պարսից արքային, ոչ յարձակմամբ՝ այլ
անձնատուր լինելով բնակեաց : * Երկեալ նստան (ասէ
խոր. Դ. 35.) շուրջ զուրդաւն Լ'քտագերից. և թե
պետ ոչ ինչ կարէին առնել նմա վասն անմատչելի ամ
բութեն, բայց զի բարկութիւնն նայ էր 'ի վերայ արշակայ,
մարդիկ ամբոցին ոչ անսացին մնալ համբաւոյն պապայ,
ոյլ անձնատուրք եղեն 'ի կամաց, և ոչ 'ի բռնութե : *
{ Երբում Ժամանակի փառանքեմ տիկին արշակայ ճոխու
թիբ գանձուց արքունի պահեալ կայր 'ի նմա, զորս զինն
տիւ և զինն զիւեր կրէին ասէ բուզանդ. Դ. 55. յաւելու

ամիսանոս՝ Թէ և հրձիգ արարին զբերդն ՚ի հրամանէ շապհոյ :

Եւ առումն բերդիս՝ պատճառ եղև արման և կոր ծանման և այլոց երեւելի քաղաքաց և բերդից մեծին հայոց :

Կողոյս, կամ Կողոպոյ : Բերդ զօրանոր, զորմէ յո. հաննէս կաթողիկոս յասելն վասն ն. սմբատայ. * Եւ նուհեաւ երթեալ յսմբոցս քարանձաւին ՚ի Կապուտայ՝ որ ՚ի ձորն երասխայ, անդ դարեալ դադարէր, վասն զի անառիկ իսկ էր նա ՚ի մարդկանէ ॥ Զոր երասխայ յայսմ վայրի՝ կոչի նոյն իսկ Լըրասխաձոր գաւառն, որ պէս յայտ է ՚ի նորին բանից յոհաննու կաթողիկոսի, որ սուղ ինչ յառաջ գրէ վասն նոյն սմբատայ. * Լըրթեալ զօղէր յամբոց վայրս Լըրասխաձորոյ ॥ Կողոպոյ անուանի նոսկ ՚ի պատմութեան թովմայի արծ. յերկրորդ վարս դագկայ՝ յասելն վասն սմբատայ. * Վախտեայ եղեալ ամրանայր ՚ի բերդին Կապուտայ ॥ Եւ առ ստեփաննոսի օրպ. գլ. ԼԿ. ՚ի նոյն պատմութե մմբատայ կոչի Լըրթ Կողոպ. * Եւ նա ամրացեալ էր ՚ի ձորն աշտրնեաց (այս է Լըշարունեաց, որ է նոյն իսկ Լըրառ իրաձոր գաւառ), յամուրն Կապոյտ կոչեցեալ ։ Սոյն պէս և յայսմաւ. մարտի 30. * Կտեալ մանուկ մի որդի հմայեկայ եղբոր նոյն վարդանայ գրիգոր անուն, որ ունէր զամուրն Կապուտ, և զձորն Լըրասխայ, զԿաղզուան, զկարս, և զաասէն ։ Եւ ստորև. * Եկաց մնաց նը իաշն (նունեայ) ՚ի Կապուտ բերդն զրազում ժամանակս ։ Եւ վարդան ՚ի պատմելն վասն նոյն իաշին գրէ. * Եւ արարեալ մամիկոնեանն գրիգորոյ՝ որդոյ հմայեկի, տարաւ ՚ի Կապոյտն կոչեցեալ բերդ, և անտի փոխեցաւ ՚ի վանանդ, և կոչեցաւ Լ՝ անանդայ իաշ ։

Եւ ինչ ընդդէմ երեւի նոյն համարիլ զայս Կապոյտ բերդ կամ Լ՝ մուր, ընդ ամուրսն՝ զոր եղիլէ յանուն Կապոյտ լերին յիլէ է. Թղթ. 125. ։ * Եւ առաջ իտաղոյին ՚ի Լ՝ իջոց աշխարհին, մարտ եղեալ կռուէին ընդ մեծ ամուրս Կապոյտ լերինն ։ Եւ անգի Լ՝ իջոց աշխարհի զաբարատ կոչն նախնիք, որպէս ծանուցար ՚ի վեր անդր, յարմարի արշարունեաց կամ երասխաձոր գաւառին այբարատոյ, ուրանօր էր այս բերդ ։ Իսկ Կապոյտ զլեառն անուանել, ու ընդդիմանայ և անուան բերդին, քանզի զլեառն յանուն բերդին և քաղաքին անուանել, կամ զբերդն յանուն լերին անուանել, հասարակ է և յա.

նուանակուլութիւնս սյրոց տեղեաց : Վարսիկը յարձակեցան յայնժամ 'ի վերայ բերդիս յարտաշ գաւառէ եկեալ՝ ուր եղև պատերազմն վարդանանց, բայց ոչ կաբային տիրել :

Ընդարձակող վարդանայ աշխարհագրի նոյն դնէ զսարնդ բերդին արտագերից՝ յասելն : { Կայրարատ է * և բերդն լիսյուսն՝ որ կոչի Ըրտագերից ॥ : Լոյնպէս դնի և յաշխարհադրական բառարանի՝ որ հաւաքեալ է ըստ մեծի մասին 'ի վարդանայ և յընդարձակողէ նորին . արդարև նոյնութիւն զաւանդին և ամբուլութիւն բերդին՝ յարմարին երկոցունց , այլ միայն վկայութիւն ընդարձակողին վարդանայ ոչ կարեմք զայս ստուգել :

Եղբարեաց . առ կիրակոսի գրի Եղբարեաց , որպէս և առ մինասայ համթեցւոյ թղթ . 33 : Սենաստան շինեալ 'ի Ժ . դարուն՝ զորմէ ասողիկ Գ . 7 . Ը ինեցաւ * և վայելազարդ տեղին՝ որ լիապուտաբարն անուանի յարչարունեաց գաւառին ॥ : { Կայս բան ոչ անուանի Սենաստան . բայց նախնութաց և յետագայ բանք յայտնի ցուցանեն լինել մենաստան . նա մանաւանդ և շինող նորին ակնարկէ լինել զհայրն սարգիս , զի յետ գրելոյ՝ թէ 'ի սարգսէ շինեցաւ Սանքն Հնձուց , յաւելու զկրի զշինութիւն լիապուտաբարին և զ'Լպրեվանաց առանց ինչ նշանակելոյ զշինող նոցին , իբր 'ի մի և 'ի նոյն սարգսէ շինեալ :

'Ի նմին գաւառի դնէ և կիրակոս՝ յասելն վասն հալածեալ կրօնաւորացն 'ի ռոմանոս կայսերէ . * Իբնեալ յաշխարհս հայոց յաւուրս արասայ որդւոյ սմբատայ՝ հաստատեցին վանորայս զԼամրջաձոր , և զԼիապուտ քար 'ի գաւառին արչարունեաց հաւանսուն ॥ : { Կանուանէ նր երեւի լինել կամ 'ի նմին 'ի լիապոյտ բերդին , կամ արտաքոյ 'ի մնաակայս :

Եղբարեաց : Եղբարեաց շինեալ 'ի Ժ . դարուն , զորմէ ասողիկ Գ . 7 . Ը ինեցաւ * Լիախ առաջինն մեծահոգի ուխտն լիամրջաձոր 'ի գաւառին արչարունեաց , որոյ առաջնորդ հայր յովհաննէս ॥ : Ստորե կոչէ և Լիամրջայ Իր . * Ըրդ եկեալ ընտեցաւ յառաջատաղեալ տեղին լիամրջաց ձոր ॥ : Սոյնպէս և լաստիվերային զԸ . * Սամուել որ լիամրջայն ձորոյ վանաց առաջնորդութիւն հովուի ॥ : { Զորմէ երեւի լեալքնիկ անուն տեղւոյն , և յանուանէ տեղւոյն և ուխտն յորջորջեալ : Ըրդ յովհաննէս նախկին առաջնորդ՝ հալածեալէր յեղեղացւոց գաւառէն

ամփոսնոս՝ թէ և հրձիգ արարին զուերդն 'ի հրամանէ շապհոյ :

Եւ առումն բերդիս՝ պատճառ եղև արմանն և կոր ծանձան և այլոց երևելի քաղաքաց և բերդից մեծին հայոց :

Կաղդո, կամ Կաղուսոյ : Բերդ զօրաւոր, զօրմէ յո. հաննէս կաթողիկոս յասելն վասն ն, տրատայ . * Եւ նուհեաւ երթեալ յամրոցս քարանձաւին 'ի Կապուտայ՝ որ 'ի ձորն երասիայ, անդ դարեալ դադարէր, վասն զի անառիկ իսկ էր նա 'ի մարդկանէ ։ Զոր երասիայ յայսմ վայրի՝ կոչի նոյն իսկ Լըրասիաձոր գաւառն, որպէս յայտ է 'ի նորին քանից յոհաննու կաթողիկոսի, որ սուղ ինչ յառաջ գրէ վասն նոյն սմբատայ . * Երթեալ զօգէր յամրոց վայրս Լըրասիաձորոյ ։ Կաղուսոյ անուանի նոսն 'ի պատմութեան թովմայի արծ. յերկրորդ վարս գագկայ՝ յասելն վասն սմբատայ . * Վախտեայ եղեալ ամրանայր 'ի բերդին Կապուտայ ։ Եւ առ ստեփաննոսի օրպ. գլ. 17. 'ի նմին պատմութե սմբատայ կոչի Եւսթի Կաղդո . * Եւ նա ամրացեալ էր 'ի ձորն աղորենաց (այս է Բըլարունեաց, որ է նոյն իսկ Լըրասիաձոր գաւառ), յամուրն Կապոյտ կոչեցեալ ։ Սոյն պէս և յայսմաւ . մարտի 30. * Գտեալ մանուկ մի որդի հմայեկայ եղբոր Խրիս վարդանայ գրիգոր անուն, որ ունէր զամուրն Կապուտ, և զձորն Լըրասիայ, զԿաղդունան, զկարս, և զբասէն ։ Եւ ստորև . * Եկաց մեաց Խրիսան (նունեայ) 'ի Կապուտ բերդն զբազում ժամանակս ։ Եւ վարդան 'ի պատմելն վասն նոյն խաւին գրէ . * Եւ արարեալ մամիկոնեանն գրիգորոյ՝ որդոյ հմայեկի, տարաւ 'ի Կապոյտն կոչեցեալ բերդ, և անտի փոխեցաւ 'ի վանանդ, և կոչեցաւ Վանանդայ խաւ ։

Սոյն ընդդէմ երևի նոյն համարիլ զայս Կապոյտ բերդ կամ Եւսթի, ընդ ամուրն՝ զոր եղիլէ յանուն Կապոյտ լերին յիւն 5. Թղթ. 125. * Եւ առաջ խաղային 'ի Վիթոց աշխարհին, մարտ եղեալ կուռէին ընդ մեծ ամուրս Կապոյտ լերինն ։ Եւ Բանդի Վիթոց աշխարհի զալ ըստատ կոչն նախնիք, որպէս ծանուցար 'ի վեր անդր, յարմարի աղարունեաց կամ երասիաձոր գաւառին ալ ըստատ, ուրանօր էր այս բերդ : Իսկ Կապոյտ զեւառն անուանել, ոչ ընդդիմանայ և անուան բերդին, քանզի զեւառն յանուն բերդին և քաղաքին անուանել, կամ զբերդն յանուն լերին անուանել, հասարակ է և յա

նուանակուածն այլոց տեղեաց : Սարսիկք յարձակեցան յայնժամ 'ի վերայ բերդիս յարտազ գաւառէն կէտլ' ուր եղև պատերազմն վարդանանց , բայց իւր կառացին տիրել :

Ընդարձակող վարդանայ աշխարհագրի նոյն դնէ զսալնդ բերդին արտագերից՝ յասելն : Հայրարատ է * և բերդն Սալուա՝ որ կոչի Բրտադերէից ॥ : Երեսնալէս դնի և յաշխարհագրական բառարանի՝ որ հաւաքեալ է ըստ մեծի մասին 'ի վարդանայ և յընդարձակողէ նորին . արդարև նոյնուծի գաւառին և ամրութի բերդին՝ յարմարին երկոցունց , այլ միայն վկայութիւն ընդարձակողին վարդանայ իւր կարեւոր զայս ստուգել :

Եւրոպայ . առ կիրակոսի գրի Սալուա , որպէս և առ մինասայ համթեցոյ Թղթ . 38 : Ենաստան շինեալ 'ի Ժ . դարուն՝ զորմէ ասողիկ Գ . 7 . Ը ինեցաւ * և վայելազարդ տեղին՝ որ Սալուաքարն անուանի յարշարունեաց գաւառին ॥ : Հայս բան իւր անուանի Ենաստան . բայց նախընթաց և յետագայ բանք յայտնի ցուցանեն լինել մենաստան . նա մանաւանդ և շինող նորին ակնարկէ լինել զհայրն սարդիս , զի յետ գրելոյ՝ Թէ 'ի սարգսն ինեցաւ ॥ անքն Հնձուց , յաւելու զկնի զշինութի Սալուաքարին և զ՝ Կարեւանաց առանց ինչ նշանակելոյ զշինող նոցին , իբր 'ի մի և 'ի նոյն սարգսն շինեալ :

'Ի նմին գաւառի դնէ և կիրակոս՝ յասելն վասն հալաճեալ կրօնաւորացն 'ի ռոմանոս կայսերէ . * Իկեալ յաշխարհս հայոց յաւուրս արասայ որդւոյ ամբատայ՝ հաստատեցին վանորայս զՍամրջաձոր , և զՍալուաքար 'ի գաւառին արշարունեաց հռչականուն ॥ : Հնուանէ որ երևի լինել կամ 'ի նմին 'ի Սալուաքար բերդին , կամ արտաքոյ 'ի մօտակայս :

Եւրոպայ . Եւստ շինեալ 'ի Ժ . դարուն , զորմէ ասողիկ Գ . 7 . Ը ինեցաւ * Եւստ առաջինն մեծաշուքի ուխտն Սամրջաձոր 'ի գաւառին արշարունեաց , որոյ առաջնորդ հայր յովհաննէս ॥ : Ստորև կոչէ և Եւստիոյ Գր . * Եւրդ եկեալ բնակեցաւ յառաջասացեալ տեղին Սամրջաց ձոր ॥ : Երեսնալէս և լատիվերացին զԼ . Բ . * Սամուէլ որ Սամրջացն ձորոյ վանաց առաջնորդութիւն հովուէր ॥ : Հորմէ երևի լեալ բնիկ անուն տեղւոյն , և յանուանէ տեղւոյն և սեփան յորջորջեալ : Եւստ յովհաննէս նախկին առաջնորդ՝ հալածեալ էր յեգերացոց գաւառէն

ի պատճառս հսկառակութեան հաւատոյ, ընդ իւր բերեալ զՍբ խաչն հրաշագործ, որոյ նշանաց և ինքն իսկ ասողիկ վկայէ ականատես լեալ ի Բագրամ Բախտաժէտս: ԶՅայնմ ժամանակի բնակեալ կային ի նմա միանձուներ 300, ընդ թահմանադրութիւն նրն բարսղի, հասարակաց ունեւոր զամենայն: Երբորդ վանահայր ուխտիս իմառ տակն սամուէլ երևելի գտաւ գիտութեամբ և երաժշտութեամբ: ⁽¹⁾

Կողման: (1) այսմանէ յոհաննէս կաթողիկոս. * Վնաց անտի յամուրս Երասխաձորոյ, ի գեօղն Կաղզւան 3: ԶՅայտ առնէ յայս բան թէ էք գեօղ, այլ ունէր և բերդ: Երբորդ կոչէ Վան: (2) այս և զվերագրեալ ամրոցս իմանայ յոհաննէս կաթողիկոս յասին վանն շահանշահ աշուտոյ. * Երթեալ զնայր զկողմամբ ամրոցացն Վշարունեաց: (3) զաւառ սորա՝ նաև վարդան աշխարհագիր համարի Երասխաձոր, կամ որ նոյն է Վշարունիք, յասին: * Զորն երասխայ Կաղզվան է ⁽⁴⁾: Վայնիւն զին գաւառն անուանեալ Զոր երասխայ. այժմ է գաւառն կամ թահմանն կոչեցեալ Կողզւան, թէպէտ ոչ ըստ բոլորին. տեն զոր գրեցաք ի ստորագրութե վիշապաձորոյ: Սահմանակից է այս գիւղ գարեղենից ը յայսմաւ. մարտ. Ե. ուր ասի. * Եկեալ նրն թաթուր և աւագ եղբայրն իւր վարոս ի թահմանս գարեղենից՝ մերձ գեղարաղաբին Կաղզւանոյ ⁽⁵⁾: Եստ մեռաւ ըստ գրելոյ վարդանայ՝ գրեգոր որդի վասակայ Թոռինն ապիրատայ. * (6) կնի աւուրց նահատակեցաւ ի Կաղզւանն՝ զերծուցեալ ի մահուանէ զամիրայն անոյ զմանուշէ: ⁽⁶⁾

Սբդիէ կայր: Սարդապետարան անուանի ի Է. դարուն, նաև ի Ժ. դարուն յաւուրս ստեփաննոսի օրդ. զորմէ գրէ նոյն ինքն ստեփ. ԳԼ. ԻԸ. վանն կոմիտասայ կաթողիկոսին. * (7) անց արարեալ զամենայն վարդապետ, որ կաթողիկոսարանին, նաև զվարդապետարանին հայ.

(1) Առ կիրակոսի յերկուս օրի նակս գրի անուն տեղւոյս Կոչիւն ընդ: իսկ առ վարդ.՝ աշխարհւորի յերկուս ձեռն: գրի Երեմիւն, և գրի ի կարգս վանորէից՝ որ ի շիրակ գաւառի: Բայց ի տայ. և յայն մեռագիրս՝ որք ընդ արձակեալ են այլովք ստորագրութիւն, ոչ գտանք անգին այս անուն: Բայց վան Թոռի վերգտեալ գրելի

ուրուր մուծեալ: իսկ առ միտ. այս համընցեալ թղթ. 38. և Ե. առաւել սխալմամբ տպագրեալ է անուն սորա Մօրիս-Երեմիւն:

(2) Եայլում օրինակի գրի Կաղզւան:

(3) Չորսն կրկն և ի Ե. Ե. 30. և գնէ Կողզվան. որպէս գրի և ի միւսմ ձեռն. իսկ յայլում ձեռն.՝ գրի Կաղզվան:

ոց՝ որ յարշարունիսն էր, զմանկունքն յորում ժողովեալ էին ճարտարք և գիտունք հայոց, այն՝ որ յԱրշաւ Կաճորին է՝ զոր այժմ Սարգիկ հայր կոչեն, յղէ (զէյբօրորդի իւր զԸՂԹՊՈՐՈՍ) առ քերթողն տիւնեաց մօթուազայ ։

Իւր ուխտ և մշնաստան, որպէս կոչէ թոմա մեծօրինցին՝ «Իսկ անուանեալ էր հօն վարդի»։ Եւ որմէ յայտ է թէ յանուանել ուրուք հօր՝ որ շէր այնչափ ինչ հին յաւուրս ստեփաննոսի օրպ. կոչեցաւ և այս ուխտ վարդի։ «Իշնապէս կոչ և վարդան աշխարհագիր, յասելն»։ * Չորն երասխայ Սաղգուն է, ուր կան նա ուխտըն Սարգիկ հայրն, և նա թաթլու անապատն ։ (1) մակրայս ուր պարտ է յարակցել ի Սաղգուն և ու ի Չորն երասխայ, զի Չոր երասխայ է հին գաւառ՝ յորում անկանի Սաղգուն գետը, և ուխտն Սարգիկ հայր, այլ ճշ անապատն սին թաթլու։ Իսկ Սաղգունն է հին գետը, յաւուրց վարդանայ աշխարհագրի մինչև ցայժմ։ Եւ նաև նոր գաւառ, յորում անկանի և Սարգիկ հայրն, և անապատն սին թաթլու։ Տես զվարդիներ ի նոր հայաստան, թղթ. 121։ Սան որոյ և թոմա մեծօրինցի՝ կաղղունայ տայ զայս ուխտ, ասելով։ * Եւրկու կրօնաւորք ի նա ուխտն Սաղգունայ նա հօրն Սարգիկ ։

Իւր զիւր։ Յիշատակի առ ասողկոյ թ. 2. * Յայսմ ժամանակի երանելին նա թագ, որ էր ի գաւառն աշխարհեաց ի Սաղգ գետին, վկայեալ վասն քրի քաջու թեամբ կատարեցաւ ։

Ի ճրճիւր։ Օրմէ ասողիկ թ. 2. յասելն վասն ասլուրան սմբատայ որդւոյ մականեր աշտոյ։ * Եւ ասլու աշխարհեալ ի մէջէ թվին, եկն ի հայս և շինեաց ձեռակերտ մի յԱրշարունեաց գաւառին, և անուանեաց Ի ճրճիւր ։

Վառասանք։ Տեղի ի հարաւային եզերս երասխ գետոյ, զորմէ ասողիկ թ. 2. յասելն վասն շահապոյ որդւոյ Լաղայի։ * Եւ եալ յԱրշարունիս գաւառ, իջանէ յեզերս երասխայ ը հարաւոյ կուտէ ի տեղի՝ որ այժմ ասլ Վա

(1) Յընգարձակութի վարդանայ աշխարհագրի այսպէս գրիւյս բով։ «Արշարունիք և Չորն և բասխայ Սաղգուն է։ ուր կոյ նա ուխտն թաթլու, և վարդան վանքն։ ուր զթոմաս առաքելորդ կաշոյց։ և վարդիկ հայր և անգ. և գաւառ»։

Լառն գարեղենից ։ Յերկուս ձեռագիրն՝ որպէս և ի տպագրեալն՝ վերապա մակրայս ուր գիւ վն գարեղենից այսպէս։ «Եւ վարդիկ հայր է։ Այդ և գաւառն գարեղենից ։

աասունք ॥ Մուսնեցաւ այստէս 'ի Թիւ Խ. Տաղար զգրայն՝ որովք արաս սպարապետ Տասեալ 'ի վերաց շահապայ, իորտակեաց զգորս նորա ։

Վախճանք ։ Հիւստակի առ յոհաննու կաթողիկոսի ։

* Սկ արքայ դարձեալ լուի գնաց 'ի գլուխ գաղաթան Երասխայձորոյ 'ի գեօղն՝ Վախճանոր՝ անդ ձմերել ։

Ե Էրէմ ։ Մկանի 'ի գլուխ անդ գաւառին՝ ուրանօր արաս Թաղաւորն կարուց յեւ Ժ. Գարուն շինեաց վանա ըստ ասողիցայ Դ. 17. * Ս. ապա իորհուրդ բարեաց կալեալ յանձին՝ շինել վանս . . . և ընտրեաց անդի ընտրա նաւ 'ի գլուխ Երարունեաց գաւառին, որում Ե Էրիմն կոչուր, և ընդարձակագոյն պարսպեալ որմաբար վիմար, չորեքիւսի ձեռք յիւրոց գանձուց մեծածախ ոչխատու Թի՛ յարդարեալ գամենայն շինուածն սլուողից՝ բնակու Թին կրօնաւորաց ॥

Վաղ Ե Էրէմ յիշատակի և առ զաղարայ Թղթ. 259. բայց դնի լինել յարշամունեաց գաւառի, որ Թուի լինել վրիպակ գրաց, փոխանակ դնելոյ 'ի գաւառին արշարունեաց. զի ասի վանս Երարայ գայեկորդոյ անհեր անհի կամարականի ։ * Ս. 'ի գաւառին Երարունեաց 'ի գեղջէն Ե Էրմաց ։ Վանգի և մերձաւորութիւն ան ուանոյն՝ զգոյն տայ մեզ կասկածիլ ։

Օ Էրէմ ։ Վաղ յիշատակեալ 'ի պատմութե գիւտի նշխարաց ար լուսաւորին որ կայ 'ի ճառընտրի զրելոյ 'ի Թուին Երէմ ։ * Հանգիպեալ լինի 'ի գաւառին արարունեաց 'ի Օ արեւմտի գեղջ ։

ԲԱԳԲԵՒԱՆԴ ։

Ս. բուզանդայ ուրեր Ե. 43. գրի Ռաֆրասանդ, նաև Ե Զեռազրաց, և առ յոհաննու կաթողիկոսի ուրեր յասելն վանս շահանշահ աշտոյ. * Հասեալ 'ի վերայ խանդելեան գորուն որ նսաէին իսկ 'ի Ռագրաւանդ գաւառի, սրոյ ճարակ գամենեսին զնոսին տայր ॥ Սոյնպէս գրի ուրեր և առ Թովմայի արծրունոյ ։ Ս. յուր առ յոհաննու կաթողիկոսի գրի և առանց վերջին 7 տառի, յասելն վանս մեծին սահակայ. * Ս. Եր վերափոխի 'ի Ռաֆրասանդ գաւառի, 'ի բլուրն կուեցեալ գեօղ ։ Սկ յայլ տեղիս ինչ գրի Ռաֆրասան, որպէս տեսցես ստորեւ ։

Հիշատակի այս գաւառ և առ պողոմեայ Ե. 13.

Կի թուէին զգաւառս մեծին հայոց, առ որում գրի լի քերականութի, իսկ յօրինակն բալաղինեան ևս առաւել այլալընթիւ գրի լի անբարեբանի, զորոյ զտեղին դնէ իւրեք անգամ տիգրիս գետոյ. այլ ըստ ճշգրիտ գրից՝ սահմանակից է արշարունաց՝ որ էր առ երասխաւ. զոր յայտ առնէ լինէին երկոցունց սոցա ի վիճակի միոյ Եպիսկոպոսի՝ որպէս գրեցաք յարշարունիս. որում անգէտ էր արգեօք լինել, թէ կին ընդմիջեալք այլովք գաւառօք, և տարակացք յիրերաց. իսկ ի կողմն արամանայ գեղջն՝ սահմանակից է բասենոյ, և տուարածատափ գաւառին տուրու բերանոյ, զորմէ ստորեւ. նոյնպէս սահմանակից է ծաղկոտան:

Եւ յովայս գաւառ գեթ ըստ մասին՝ կոչի լալիւք. առեալ ի հին և յուրիւ անուանէ լի աղարշակերտ քաղաքին բաղրեանդայ. այլ վարդան անխարհաղիր զհին տեղիւ անունն ի կիր առնու փոխանակ նոր գաւառի՝ աւելով. * Բագրեանդ գաւառն մանծկերտով (1) լի աղարշակի կոչի. լիւերեա զի յաւուրս իւր լէր տակնին աղձատեալ հին անունն, այլ զիտրդ և իցէ, պարտ է յաւելուլ ի բան վարդանայ՝ արծիւի. (2) լի աղարշակերտ գաւառ լիք գտանել առ նախնիս. այլ քաղաք. իսկ գաւառ եղև ի յետագայ ժամանակս, զորոյ զանուն թէ և ուղղու թիւ լի աղարշակի հայեցուք, և ոչ թիւրու թեամբ լալիւք, ասկայն միշտ պարտ է համարիլ նոր գաւառ, և ոչ հին:

Ի լերինս սորա հուշակաւոր է լեառն՝ Երօ, զոր յիշէ քուզանդ Ե. և. * Եւ դու զԵպիսկոպոսապետդ հայոց զներսէս. և ել նիստ ի վերայ Երօտ լերին յամուր և յանկասկած տեղւոյ. Եւ զինի. * Իսկ թագաւորն պապ՝ և Եպիսկոպոսապետն ներսէս՝ կային ի վերայ Երօտ լերին. Եւ ի սա և Երօտան. զորօրինակ առ բուզանդայ ի նոյն զլ. * Եւ ընդ իւր զմեծ քահանայապետն ներսէս, և ելանէր նստէր ի վերայ Երօտական լերինն՝ և ամենայն զօրքն յունաց և հայոց իջանէին ի տեղի պատերազմին. Եւ Երօտան կոչի և առ ագաթ. Թղթ. յիւ. ուր ի մեռագրի գրի Երօտան. Եւ լեառն յիշատակի և առ ալխարհաղիրս յունաց Երօտան անուանի:

(1) Մանծկերտ գի յերես մե. կուս մեռագիրս, և ի տագրեալն առգիրս. իսկ Մանծկերտ յեր.

() գաւառ սորա որոշակի յայտ առնէ զազար՝ լինել բազրեանդ, յասելն թղթ . 245. * Վ. գեօղն բաղսւան, 'ի նահանգին (գաւառին) բազրեանդայ, 'ի լանջակողման լերինն՝ որ անուանի՝ Վլպատ : Վերավն գիրք ժն. զգիրս սորա որոշէ՝ 'ի հարաւային կողմն նպատայ զնեւով զակունս տիգրիսի : Վտղոմէոս համարի զնպատ՝ մասն տարոսի, զնեւով զնոյն առ հիւսիսի բաղապոյն յոյժ յապոս լեռնէ, որ ըստ սղրավոնի՝ անկանի յարեւել կոյս հայաւ տանեայց մերձ 'ի սահմանս մարաց : ՎՃԼ որպէս թուի, եթէ սղրավոն և եթէ պտղոմէոս համարին զնպատ գօտի լերանց, քան թէ առանձին ինչ լեռուն որպէս ստորազրէն մերքն՝ զնեւով առ ձիւրաւ դաշտիւ. զի մեծն ներսէս առ 'ի տեսանել զմեծ պատերազմն պապայ արքայի ընդ պարսից՝ որ 'ի ձիւրաւ դաշտի, և լ 'ի գլուխ լերինս : * Վրե ետես մեծն ներսէս զայն ամենայն (ասէ խոր. Գ. 37.) ելնա՝ 'ի կատար լերին՝ Վլպատայ. և ամբարձ զնեւն իւր յերկինս :

Հռչակաւոր գտաւ այս լեռուն և առ հռոմայեցիս, զոր յիշէ վիրգիլիոս յերրորդ գիրս երկրագործութե. տաղ. 30 : Վ անեալ (ասելով) շիւղա : Վյա է զռնակիւս հայաստանեայց : Սակ ովրատիոս գիրք Ի. տաղ. Թ. նաև զգրտութիւնս սորա յիշատակէ. Վսօփաստոյ կոչելով զՎլպատ :

Վլպիսկոպոս գաւառիս Տուրք անուն յաւուրս սքն վրժանէսի յիշատակի 'ի Թուղթն մակարայ երուսաղէմի հայրապետին, ուր կոչի նաև եպիսկոպոս բասենոյ. և որպէս ակնարկէ անդէն՝ կամէր սա անձին զբաւել նաև զարքեպիսկոպոսութեան պատիւ : * Վատմեալ եղև մեզ (ասէ զՏուրքայ Վազրեանդեայ և բասենոյ եպիսկոպոսէ,) որ . . . յանդգնագոյնս խորհի, եպիսկոպոս միայն աթոռաւ, և ընդ արքեպիսկոպոսին ինքնամբ անձին տայ պատիւ, զոր չէ արժան ընդունել :

Վյուր 'ի գիրս մեր ճ. ուրեք գտաք մի և նոյն լինել երբէք եպիսկոպոսական վիճակի Վազրեանդայ և Վաւենոյ. և Թերևս զմասն ինչ բասենոյ ունէր 'ի վիճակին իւրում եպիսկոպոսն բազրեանդայ յայնմ ժամանակի, որոյ վասն կոչի Տուրք՝ եպիսկոպոս երկոցունց գաւառաց : Վայց յաղագս արշարունեաց գաւառին լինելոյ զառաջինն ընդ եպիսկոպոսիւ բազրեանդայ՝ ունիմք յիշատակութի 'ի գիրս, զոր և յառաջ բերաք 'ի զրէն զեպիսկոպոսացն արշարունեաց :

Թոռն եպիսկոպոսական էր ի բազրեանդ գաւառի, վասն որոյ և յանուն բազրեանդայ յիշատակին նախնի եպիսկոպոս երկուց գաւառացս բազրեանդայ և արշա-
րունեաց, և կամ ի յիշել զերկոսին՝ նախ Բազրեանդ յիշատակի, և ապա արշարունիք՝ ըստ այսմ զյսոց խոր.
ֆ. 31. կոչէ Եպիսկոպոս Բազրեանդայ և Բարսեղեաց,
Երանական և բուզ. ֆ. 12. գրէ վասն որոյն ներսեան, թէ
* Չեռնադրեաց զայս խաղ յեպիսկոպոսութի Բազրա-
ւանդայ և Բարսունեաց: Եւ ի թղթ. 170. գրէ վս
Բարկոյ ուրումն փեսայացելոյ խաղայ, թէ * Օ կնի ա-
նեւորոյն իւր, նա կալաւ զաթոռն խաղայ: Եւ ի զյգնիկ՝
եղիչէ և զազար կոչեն սոսկ եպիսկոպոս Բազրեանդայ:
Եւ զնորն ինքն զմովսէս խորենացի՝ ասողիկ ք. 2. կոչէ
Եպիսկոպոս Բազրեանդ գաւառի: Եւս յետ մահուան նա-
րին խորենացոյ՝ յերկուս բաժանեցաւ աթոռն՝ կար-
գեալ այլ եպիսկոպոս և յարշարունիս, զորմէ զեղացա-
ւանդէն:

Եւ անդ ֆ. դարուն այլազգիք ապականեցին զայս
գաւառ ըստ մասին՝ յորժամ ժողովեալ էին ընդդէմ զա-
րաց կուրապաղատին գաւթի. * Եւ ամբարօք և ջահլիք
(ասէ ասող. ֆ. 38.) ոյրեցին զգիշերն ամենայն զկողմն
բազրեանդայ յոլով շինս որ ըստ արեւելից:

Եւ առաջներո: Եւս գաւառ դնէ ասողիկ ֆ. 4. * Եւսն
ի գաւառն բազրեանդայ, և առնուն զերդն Եւսալ
շակերտ: Եւ լստիվ. ֆ. այլազգ գրի այս անուն:
* Եւսալէ զպարիսա զոր յառաջ տակաւ մի յիշեցաք զե-
պիսկոպոսն Եւսալաւիկերտոյ: Եւս զսա և յոհաննէս
կաթողիկոս Եւսալ և Եւսոյ անուամբ. յասեւն վասն յուս
փայ ոստիկանի, թէ զթագաւորն գազիկ * Եւսալէ
Եւսմունն Եւսալաւիկերտի՝ պատնէշիւ պատել պաշարել
և առնուլ զնա. որք և երթեալ գնացեալ իսկ, և ի բա-
զում աւուրս մարտ ընդ Եւսոցին եղեալ, ոչինչ կարելին
սանանել նմա: Եւս Եւսալ անուամբ յիշէ զայս նոյն
ասողիկ ֆ. 38. * Եւսն ընդդէմ նոյա ի գաւառն Բազ-
րեանդ՝ բանակ մեծ ժողովեալ ի վաղարշակերտ քաղա-
քի: Եւսական և լստիվ. ք. * Եպիսկոպոս ոմն վուսի
ազգաւ որ նստեր ի քաղաքն Եւսալաւիկերտ (1):

(1) Չեռնալ վրացի եպիսկոպոս շակերտոյ: Բեռնատակի ի յիշա-
տին ի 91. ֆ. կոչէ Եւսալաւի. տակարածս ինչ գրոց Եւսանիս և
զոր և եպիսկոպոս կոչէ Վազար. պիսկոպոս Աւսլեւեւեոյ, որ թուի

ԲԱԼԻՆ ՏԻՆ ՎԱՐՍ ՍԻՅ ՈՍԿԵԱՆՑ Ի ՃԱՌԱՐՈՒՄԻ զՐԻ ԲԱՆ
 ԴԵՃ, ՈՐ ԸՆԴԱՐՃԱԿ ԼԱ ՍՈՐՈՐԱԳՐԻ ՂԻՐԵ ՆՈՐԱ, ԼԱ ՍՈՐԱ
 ԶԻՆ ՉԻՆՈՂ ԱԼԱՆԻՆ յԻՆԱՍԱԿԻ յԱՆՈՒՆԵՆԷ: * ԵՐԹԵԱԼ
 (ասէ՛ սուքիասանց աշակել ուելոյ ոսկեանց) կրօնաւորե
 ցան Ի ԼԵՐԻՆՆ ՈՐ ԿՈՒԻ ՍՐԵԱՅԻՆ ՈՒՆԻՃ ԵԱԿՆ ԱՂԸՆԵՐ ՈՒ
 ԲՈՒՄՆ ԵՐԴԱԳՈՒՆԻ: Ե՛Ն ՓՈՐՐ ՄԻ ԶԿՆԻ: * Ե՛ ԵՐԵԿԱՆ
 ԵԱՐԵԱՌԱՍ ԿՈՅՈՒՆ Ի ՏԱՐԱԼՈՅ ԿՈՒՄԵՆ ԱՈՒ ՍՈՐՈՐՈՒՄԸ (ՆՈՅՆ)
 ԼԵՐԻՆ, ԼԱ ՊՈՒՄԱԼ ՍԵՂԻ ԲԱՐԵԽԱՌՆ ՄՈՒՆ Ի ՊԱՆԱՐԵ
 ԲԱՆՆ՝ ԵՐՈՒՄ ԲԻՆԻՆ ԱՂԸԻՐԸ ՈՒ ՍԱԿԱԸ ԸՆԴՂԷՄ ՏԱ
 ԲԱԼՈՅ, ԵՐԱ ԻՐԵԼ ՏԱՍԵԱԼԸ ՆՍՏԱՆ ՏԱՆԳՈՒԳԵԱԼԸ Ի
 ՍԵՂԻՆ ԲԱՐԵԽԱՌՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՈՐ ԼԱ ԱՐԳԵԼԱՆՈՅՈՒ ԽՐԵԱՆԵ
 ԱՐԱՐԻՆ ԳԵՆԱՎՈՐՈՒ ՊԱՐԻՐ: ... ԲԱՅԵ ԵՆՈՒ ՓՈՐՐ ԽՆԸ
 ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԼԱ Ի ՍԵՂԻՆ ՉԻՆԵԱԼ ԱԼԱՆ ՄԵՃ Ի ԺԱԳԱԼՈՐԻՆ
 ՎԱՂԱՐԱՅ՝ ԱՆԴ ՊՈՐԳԻ ԽՐԵՆԱԿԵԳՈՒԳԱՆԵՐ ԱԿԱ ՍԵՂԻՆ
 ԲԱՐԵԽԱՌՆՈՒԹՅԱՆ, Ե՛ ԱՂԱՐԱԿԵՐՈՒ յԱՆՈՒՆ ԽՐԵ ԿՈՒՆ
 ԳԵԱԼ: Ե՛ԱԿ ԻԵԱՌՆ ԶՐԱԲԱՅԻ յԱՆՈՒՆ ԳԼԽԱԼԱՐԻՆ ՆՈՅԱ
 Ե՛ ՈՒԲԻԱՍՈՒ Ե՛ ՈՒԿԱԼ ԿՈՒՆԵԿԱԼ: Ե՛

Ե՛ԱՆԵՐ ԵԿԵՂԵԿԻ յԱՆՈՒՆ ՄԵՃԱԾՆԻ՝ ՉԻՆԵԱԼ Ի Դ: Ե՛Ա
 ԲՈՒՆ, ԶՈՐՄԵ ԳՐԷ Ե՛ՏԱՆՆԵՆ ՄԱՍԻԿՈՆԵԱՆ Ի ԱԿԱՍՈՒՆ: Ե՛Ն
 ԺԻՃԱՌՆԵԻ ԽԱԼԻՆ: * Ե՛ՆԴ ԱՅԻՆ ՄԱՄԱՆԱԿԱ ՆԵՐԱԿԱ ՏԱՅՈՅ
 ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ՝ ՈՐ Ի ՍԱՅՈՅ ԷՐ ՃՆՆՂԵԱՄԸ (ԱՅԻՆ Է: Դ: ՆԵՐ
 ԱԼԱ:) ԱՅԻՆ՝ ՈՐ ԶԵ՛ Ե՛ՂԱՅԻՐԵՅ (ԱՅԻՆՆԵՐ Ե՛ ԱՂԱՐԱԿԵՐՈՒ
 Ե՛) Ե՛Ն ՄԵՃԱԾԻՆՆ ՉԻՆԵԱՅ, Ե՛ԿՆ Ի ՍԵՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՅԻՆ ԽԱԼԻՆ:

Ե՛ԱՓՈՒՄ, Ե՛ Ե՛ԱՌԱՅՈՅ Ե՛ Ե՛ԱՂԱՐԱՅԻՆ ԼԱ Ե՛ԱՆ ԱՆՈՒԱՄԸ
 յԻՆԱՍԱԿԻ, ԻՍԿ Ի Ե՛ՆԱՂԱՅԻՆ՝ Ե՛ՆԵՐ: Ե՛ՆԻՈՒՆԻ յԱՅՈՒ
 ԳԱԼԱՌ, ՈՐԱԿԱ յԱՅՈՒՆԻ ԴՆԵՆ ԱՍՈՂԻԿ Ե՛. 2. Ե՛ԱՆԵՆ: * Ե՛Ն
 ԷՐ ԱՆԴ ԱՅԻՆ ՄԻ Ի Ե՛ԱՂԸԱՆԴ. ԳԱԼԱՌԷ Ի Ե՛ԱՂԸԱՆ
 ԳԵՂԸԷ: Ե՛Ն Ե՛ԱՂԸԱՅ ԲԱՐԲԱՌ ԿՈՒԻ Ե՛ՆԵՐ: * Ե՛ԱՅԻՐ
 ՏԱՍԱՆԵՐ (ԱՍԵՆ ԱԳԱԹ. Ի Ե՛ՂԸ. Ե՛ԿԵ. ՎԱՍՆ ԱՐԴԱՍՏԱՅ.)
 Ի ԲԱՂԱՐԱՅԻՆ ԲԱՂԸԱՆ, ՈՐ ԱՆՈՒԱՆԵԱԼ ԿՈՒԻ Ի ԱՂԸ
 Ե՛ԱՐԸՆ ԼԵՂՈՒՆ Ե՛ՆԵՐԱՆ (Ե՛) Ե՛ Ե՛ԱՆ ՈՐՈՅ ԼԱ ՍՈՂ
 ԽՆԸ ՍՈՐԸ ԿՈՒՆ ԱՍԿ Ե՛ՆԵՐԱՆ:

Ե՛Ա ԽՈՐԵՆԱԳՈՒՆ ԿՈՒԻ ՍԱ Ե՛ԱՓՈՒՄ ԱՌԱՆ, ՈՐ Է ՆՈՅՆ,
 ԶՈՐ յԱՅՈՒ ԱՌԱՆ՝ Ե՛ԱՄՆ՝ ՆՈՅՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆՈՒԱՆ, ԶԻ Ե՛ԱՂՆԱՅ
 ԱԼԱՆ, ԼԱ Ե՛ՆԵՐ ԱԼԱՆ Ի ՆՈՅՆ ՏԱՅԻՆ ԲԱՆ ԱԿԱՍԱՄԱՆ:
 Ե՛ՆԵՐՈՐԴ՝ ԳԱԼԱՌՆ, ԶԻ ԽՈՐԵՆԱԳՈՒՆ Ի ՆՈՅՆ ԲԱՂԸԱՆԴ
 ԳԱԼԱՌԻ ԴՆԵՆ ԼԱ ԶՐԱՎՆԱՅ ԱԼԱՆՆ, ՈՐ ԷՐ Ե՛ԱՂԸԱՆ:

Ե՛ԿԵԼ Ե՛ԱՂԱՅԻՐԵՅ. ՈՅԼ Ե՛Ն Ե՛ՆԱ. Ե՛ԿԸ ԿՈՒԼԻՆ յԱՅՈՒ ԱՆՈՒՆ՝ ԶՈՐ
 ԳԻՐ ՄԱՍԵԱՆՆ, Ե՛ՐՈՒՄ ԼԱ Ե՛ԿԸ Ե՛ՂԸ. Ե՛ԱՂԱՅԻՆ Ի ՆՈՅՆ ԱՂԸԱՅ
 ԱԿԱՆ: ԿԱՆ ԼԵՂՈՒՆ Ի ՏԱՅ. ՆԵՂԱՆԿԵ Ե՛ՆԵՐ

(1) Ե՛ՆԵՐ Ե՛Ն ԱՍԿԵ. ԱՂԸ. ԱԼԱՆ:

Լըրորդ՝ զի զոր ինչ տոն զնէ աղաթանգեղոս կատարել
հեթանոսաց ՚ի Նազուան կամ ՚ի ՚) Կից աւանի, զնոյն
խորենացին պատմէ լինել ՚ի Նազնաց աւանի: Ընդ
զանդայ ըստ ձեռագրաց ևս լոյի Նաթան, զորմէ ստու-
րեւ. սոյնպէս գրի ՚ի յունականն աղաթանգեղոսի, կամ
ըստ յոյն հնշման Սկիտան (1):

Լրոյն կասկածիմք լինել և որ առ խորենացոյն ք. 74.
յիշատակի Նազուան. մի՞ զի անդէն ՚ի միում ձեռագրի
գրի Նազուան, և երկրորդ՝ զի զնէ ՚ի նմին աւանի լի-
նել պաշտօն որմէղական, որ յարմարի այսմ (2), * (1) հուրն
որմէղական (ասէ) որ ՚ի վերայ բազնին՝ որ ՚ի Նազա-

(1) Վարդան աշխարհագիր գրէ
զն սորա. "Նազուան աւանն Նա-
զրուանայ բերդն է ՚ի վերայ ա-
խուրան գետոյ. աւանն գիւղա-
քաղաք տի" և: Եթէ Նազրուա-
նաւ իմնայ գեաւառն, որպէս
Թէ ասել Նազուան բերդն է ՚ի
Նազրուան, այսինքն ՚ի Նազրուան
գաւառին. ընդդէմ է զնէ ՚ի վե-
րայ ախուրան գետոյ. զի բազ-
ուան՝ որպէս եգաք ՚ի վերայ՝ է ՚ի
վերայ եփրատայ, և ոչ ախուրե-
նայ՝ որ է վառն ինչ որ զեղու յե-
րտախ գետ:

Հայրու՞մ ձեռն. զնի ուրոյն աւ-
րոյն: "Նազուան աւանն, Նա-
զրուանայ բերդ ՚ի վերայ ախու-
րան գետոյ: Որպէս Թէ յայրա-
րաւ են զանազան տեղիք՝ Նազ-
ուան աւանն, և բերդն Նազրու-
ան գաւառի: Նայց և այնպէս՝
այլիւայլ եղեալ զերկոսն զոսա
՚ի միմանց. ոչ ուղիղ Թուի գնելն
՚ի վերայ ախուրենայ, ուր ոչ կո-
րէ ձգիլ բազրուան գաւառն, և
ոչ բերդ ինչ նորա:

Այլուղդ գնէ ընդարձակոյն
վարդանայ. "Նազուան աւանն
(ասէ) բազարանայ բերդն է ՚ի
վերայ ախուրան գետոյն. զոր
երուանդ շինեաց, և անդ փոխեաց
զաթու հայոց Թագաւորացն. ա-
ւանն գիւղաքաղաք տի: Որպէս
Թէ կամելով ասել: Այս բազարան
է բերդն բազարանու. որ է շա-
րայոր շփոթուած. զի բազարուն
շինեալ յերուանգայ առ ախուրե,

նաւ՝ էր յարշարունաց գաւառի,
իսկ Նազուան էր ՚ի բազրուանդ
գաւառի առ եփրատու, և այն՝
ոչ եթէ բերդ, այլ աւան:

(2) Քանզի խորենացին յայն բան
սկնարկէ արտաշէի զայրարաւ նա-
հանդ ՚ի կորդի եղեալ և շինեալ
որ էր ընդի արքունական երկիր.
Կեցրան հայաստանեայ, յորում
է և ևր այս բազուան. և ոչ զփայ-
տակարան զնաւաւորն յայրարա-
ւոյ. յորում էր այլ բազուան.
բայց գաւառ. և ոչ քաղաք. Թէ
պէտ է մի. գաւառն փայտակա-
րանու կոչեցեալ յանու՞մ օրմիւղ-
այ, ցուցանէ Թէ և յայն կող-
մանս առուելու Թի՛ իմն կատարէր
պաշտօն որմէղայ:

Եւ ևս՝ զի և յայնմաւ. ՚ի նա-
ւասարգի առ գնէ կատարել հոյ-
ոց գտան արամաղայ. կամ օր նոյն
է՝ որմէղայ ՚ի ժամանակն հեթա-
նոսութեւ. յորում աւուր կատա-
րէր և ասն ՚ի բազուան: Միայն
զի յայնմաւ. նաւասարգի 1. կմ
օգոստ. 11. սխալ յորում զայս
տան արամաղայ ցուցանէ լինել
՚ի տեղիս մշինիցն յաշտիշատու,
զոր և շփոթէ ընդ զաւայ փա-
նաց, ուր ագաթ. Թզթ. յիւն.
գրէ՝ Թէ նրն գրիգոր ՚ի 7 սահմի
ամսոյ հրամայեաց կատարել գտան
սոյց, յորմն մարմ է կարենել Թէ
և ասն հեթանոսաց յայնմ վայրի
յաշտիշատու ՚ի նմին սահմի ամ-
սեան կատարիւր:

ւան՝ անշլջ հրամայի (արտաշիր արքայ պարսից) լու-
ցանեւ ॥

Եւս աւան կառուցեալ է 'ի նպատ լերին՝ առ որոյ
ստորոտով անցանէ եփրատ. յայտ սունէ զայս աղաթման
գեղոս 'ի յկզ. ուր նախ գրի վասն գրիգորի. * Եւս դայ
հասանէ յանուանեալ զիցաւանն ॥ Եւ զկնի. * Եւս
հասանէր առ ստորոտովն նպատական (կամ ըստ ձեռ).
'Եւստակ) լերինն, ընդ առաջ լինէր թագաւորն ամե-
նայն զօրօրն հանդերձ առ ասին եփրատ գետոյն ॥ Եւս
ինքննդն գրիգոր կամելով ճանապարհորդել 'ի 'Եւս աւան՝
ուր սպասէր նմարդատ, եկն եհաս առ ստորոտով նպատ
լերին, ուրանօր ընդ առաջ ել թագաւորն առ եփրատաւ. Եւ
(Եւս աւանն անկանէր ու առ ստորոտով, այլ ընդ զառ 'ի
վայր նոյն լերին. վասն որոյ յետ մկրտելոյ տրդատայ ե
ժողովրդեան 'ի գետն անդ եփրատ, իբրեւ 'ի գետոյն դառ-
նալ կամէին յեկեղեցին որ 'ի 'Եւս աւանն, հարկ եղև ե-
լանել 'ի վեր, որպէս գրէ նոյն աղաթմանգեղոս 'ի թղթ.
Եւս. * Եւս նորա 'ի վեր յաւանն դառնային. Եւս
'ի վեր 'ի տէրունական տունն դառնային ॥

Եւս բնիկ տեղի աւանին էր 'ի լանջս կամ 'ի կոնքս
անդ լերին՝ զոր բացայայտ ստորագրէ զաղար. թղթ. շէշ.
* Եւս լուեալ զայսպիսի բանս անօրէն դատաւորացն 'ի
սոյն յազգայ, արով կտրել զգլուխ երանելցն հրամայե-
ցին մերձ 'ի տեղի Եւս մատրանն առաքելանման նահապա-
կին ուրն գրիգորի, 'ի գեօղն Բագաւան 'ի նահանգին
բազրեանդայ, 'ի լանջակողման լերինն՝ որ անուանի
'Եւստ, մտ 'ի Նր տեղի մատրանն՝ որպէս երկու քարըն-
կեցօք ॥

'Եւս ժամանակս հէթանոսութեւ երեւելի էր 'ի մաս գե-
րեզման մաթանայ քրմապետի, եղբօր վերջին տիգրանայ,
ուր էր բազին եւ իջեան 'ի հիւրրնկալութի. յորում ե
կատարէր տօն մեծ 'ի ն. աւուր նաւասարդի. Եւս թէ
ո շինեաց զբազինն, եւ ո կարգեաց զտօնն, գրէ խորենա-
ցին. Թ. 63. * Եւստմէ (ասէ՝ բարդածան) 'ի մեհէնիցն
պաշտամանց, վերջին տիգրանայ արքայի հայոց պատ-
ուեալ զգերեզման եղբօրն իւրոյ մաթանայ քրմապետի 'ի
Բագնացն աւանի որ 'ի Բագրեւանդ գաւառի՝ բազին 'ի
վերայ գերեզմանին շինեալ, զի 'ի զոհիցն ամենայն անցա-
ւորք վայելեացեն, եւ ընդունիցին հիւրք երեկօթիւք. յո-
րում ե զկնի վաղարշ տօն աշխարհախումբ կարգեաց 'ի
սկզբան ամի նորոյ 'ի մուտն նաւասարդի ॥

Ինչպիսին էր յանուն վանատրի շատուածոյն հիւրընկալութեան. և տօնն կատարիւր վան նորոյ ամին և նոր պտղոց . իսկ Խըն գրիգոր շինեալ անդէն եկեղեցի՝ եղբայրսն ինչ ինչ տարաց սոյն յոհաննու և ամանադինեայ, և հրամայեաց գտնն նոցա կատարել անդէն . պատմէ զայս ազաթանդեղոս ըստ մասին ի Թղթ. Եւ. յասէն .

* Եւ եղ անդ (Խըն գրիգոր) հիմունս, և շինեաց եկեղեցի, և զնոսարս զոր ունէր յոսկերաց սոյն՝ ի տէրու նախնն տանն բնակեցուցանէր : Եւ ըստ մասին ի Թղթ. Եւ. * Եւ զիշատակ վկայիցն բերելոյ ժամագրեաց ի տօն մեծ հուլիսեալ յառաջագոյն կարծեցեալ սնտակացն պաշտաման (ի ժամանակի զիցն ամանորարէր նոր պըտղոց տօնին, հիւրընկալ զիցն վանատրի, զոր յառաջագոյն իսկ ի նմին տարւոջ պաշակին, յոր ուրախութեան նաւասարդ աւուր), զի ժողովեալ ի յիշատակ մեծի երանելի մկրտչին յովհաննու, և զոր վկային յոսկ զաթմա նադինին յայնմ աւուր խմբէլ ի նմին յաւանիսն⁽¹⁾ :

Յիշատակի այս տօն և ի բուզանդայ. Կ. 15. յասէն .

* Եւ յայնմ աւուր տօն զիպեցաւ յիշատակի մեծին յովհաննու, որ ի գրիգորէ և ի արդատայ յաւանին բազաւանին կարգեալ էր : Եւ ազար զայս եկեղեցի Թղթ. 242. կալէ 118 Գեղի Գան նահապետն Գրիգորի . իսկ փոքր ինչ ստորեկոյէ 11 Գորտան Գրիգորի . զորոյ զրանս յառաջ բերաք ի վերոյ : Գորտն երեւի՝ լի մեծաստանն սր էր աստ, զինի շինեցաւ . զի ի յեառադայից միայն յիշատակի, զոր օրինակ ի յովհաննէ կաթողիկոսէ, յասէն . * Եւ վասն զի ընդ նորօր նուաճեալ էր զաւանս բազրեանայ, ինչոպիս ապա զմի ի պատուաւորաց իւրոց ռաքիկանն առաքէ . որոց երթեալ հասեալ ի վանս միայնարանի սոյն գրիգորի՝ որ ի գեօղն բադուանու, երեկոթս անդ առնէր : Եւ ի սամուէլէ՝ յասէն . * Եւ տորունն ու խաի սոյն գրիգորի ի բազրեանդ ի բազուան :

(1) Հիւրընկալ և վանատուր՝ և նախնի հայք ի բազուան. Եւ. Եւ մականուանք որմջոյ, այն է արամագր կամ գիտս . զի հեթո՛ւնս համարէին զարամագր իրր շնծ պաշապան հիւրընկալութե, և վերջինցիր անիրաւութեց եղբայրսն հիւրս, Եւ լիւնագիր քան զի պատուէին զհիւրս, առանձին ինն պաշակին զգիտս սովին հիւր, Եւ կալ մականուանք, ըստ որում

և նախնի հայք ի բազուան. Եւ. Եւ պէտք կարծե՛ս որոտուէ՝ սամա, բացւոց ևս առ հիւրընկալն գիտս նուիրեալ էր գիրտանց տաճար որ ի գարիգին, Եւ և հիւրընկալութե առ համարիցոց՝ անուանեալ 12 բազրեղանիս մ, կատարեցաւ երբեմն յանուն գիտի. հէր. մեծի, և իրտայ, որպէս վկայէ վաղեմի մարտիրոս :

հրէայ, և զքաղաքն 'ի հիմանց տապալէին յատակէին ॥
 Յոր սակս ստորե Ե. 43. զաւերակնն նորին յիշատակէ՝
 նշանակելով և զգիրս ։ * Եւ բանակ նոցա 'ի բազրու-
 ւանդ զաւառի 'ի բազումն աւանի, որ է մնա յաւե-
 րակնն Օ արեհաւանդ քաղաքի ॥

Սոյն այս Օ արեհաւան յիշատակի և 'ի ժամանակս
 վարդանանց առ Էղիշի Է. 133. և առ զազարայ 107.
 յերկոցունց իսկ առանց ինչ յիշատակութեան զաւառի,
 քանզի առաջինն գրէ այսպիսի ինչ վասն ուրացեալն վա-
 տակայ ։ * Եւ առն էր նա և 'ի մահ մոգունցն 'ի Օ արեհա-
 ւանի (1) ։ Իսկ երկրորդն թեպէտ և 'ի իւր անուանէ
 հայեւով յառաջիկայ վիճակ Օ արեհաւանի զինի աւեր-
 մանն 'ի շապհոյ, քանզի գրէ ։ * և 'ի վաղիւն 'ի ծագել
 արեւոն՝ արս 'ի նոցանէ թուով սպանին սրով 'ի գիւղն որ,
 կոչի Օ արեհաւան ։ Եւ 'ի նմին տեղւոյն ոչ ընդ աղօտ
 ակնարկէ վնեւ և Օ արեհաւանի մերձ 'ի վանս սպարա-
 պետին՝ որ էր 'ի բագրեւանդ ։

Եւ յոյն համարիմբ ընդ այսմ զ Օ արուանս քաղաք յիշա-
 տակեալ 'ի պտղ. 'ի մեծ հայտ. զոր օրդէլիոս վրիպակաւ
 դնէ 'ի փոքր հայտ. թեպէտ և զիրք տեղւոյն (որպէս և
 և այլոց բազում քաղաքաց պտղոմեայ.) ոչ համաձայնի
 ճշգրտիւ տեղւոյն բագրեւանդայ ։ Իայց զգիւղն համա-
 նուն զյիշատակեալն յասողկայ և 'ի մագիստրոսէ, զոր և
 դնեն 'ի ծաղկոսն զաւառի՝ ոչ կարացաք որոշել, արդեօք
 նոյն՝ թէ այլեայլ իցեն. քանզի ասողիկ կուէ զնոյն Գ. 3.

Օ արեհաւան. յաւելն. * Եւ առն սորա երեւցաւ ամպառ
 թոնդրակաց առաջինն 'ի Օ արեհաւան գեղջէ 'ի ծաղ-
 կոսն զաւառէ ։ Իսկ մագիստրոս 'ի թղթ. որ առ կաթա-
 դիկոսն ասորւոց՝ կուէ Օ արեհաւան ։ * Եւ արաւն այն...
 եկեալ 'ի զաւառէն ծաղկոսնէ 'ի գեղջէ Օ արեհաւա-
 նէ (2), եկեալ բնակեցաւ 'ի թոնդրակս ։

Օ ի ծաղկոսն զաւառ սահմանակից գոլով բագրեւան
 դայ՝ մարթ էր յետ ժամանակաց փոփոխիլ սահմանաց
 նոցա, և այնպէս մի և նոյն զարեհաւանի՝ որ էր նախ
 քաղաք բաղմամարդ 'ի սահմանին բագրեւանդայ, յետ
 կործանելոյն դարձեալ շինութի առնուել ըստ մասին վի-
 ճակի գեղջ, և անցանել 'ի սահմանակից զաւառն ծաղ-

(1) 'ի առ. բացատ գրի Դ. 2. (2) Այսպէս գրի յերկուս օրի-
 թէ տալի. իսկ յայլ օրինակ մի ծակս. իսկ 'ի միւսմ գրի Զ. Բ. Ե.
 'ի Զրեւեանի ։

կոտան. այլ զտու գու թի՛ն պատրիկ՝ յետադուցից թողգուք
'ի յայտ բերել:

ԲՆԱՐԱՐԱԿԱՅ ԳԻՆԷ: Ղնի յայտ գաւառի առ յովհաննու
կաթողիկոսի, յասելն վասն ք. Ներսէսի կաթողիկոսի.
* Եւ զկնի սորա ներսէս, 'ի գաւառի բազրեանայ 'ի
գեղջիկ ԲՆԱՐԱՐԱԿԱՅ: Եւ յնպէս զնի առ ասողկայ 'ի պատ
մենն զնոյն ներսիս, ուր և գաւառն գրի Բազրեանդ:
Իսկ 'ի պատմենն զնո. գեորդ կաթուղիկոսի, յայլում գա
ւառի կայուցանի, զայս գիւղ՝ ասելով. * Տէր գեորդ յա
րադածոսն 'ի գեղջիկ ԲՆԱՐԱՐԱԿԱՅ:

ԲՆԱՐԱՐԱԿԱՅ ԳԻՆԷ: () Զիրս սորա ստորագրել զազար յայտ
բան. * Եւ եկեալ Հասանէին 'ի գիւղ մի՝ որոյ անուն էր
ԲՆԱՐԱՐԱԿԱՅ 'ի նաջանդին բազրեանդայ, մերձակայ սաշ
մանակից բասենոյ և տուարածատափայ:

ԲՆԱՐԱՐԱԿԱՅ ԳԻՆԷ: () Երկոսին ևս յայտ գաւառ
դնի զազար՝ յասելն. * Եւ յայլում զնո 'ի գեղջիկ՝ որ կոչի
ԲՆԱՐԱԿ, տարեալ կապեցին 'ի միւսում ևս 'ի գեղ յան
ուանեալ Բերդկոսն 'ի նմին բազրեանդ. գաւառի:

() արծակ յիշէ լատիւ. Եւ. զնիւով փորք ինչ. Տէր 'ի
բերդկոյ, յորմէ թուի լինել այլ ԲՆԱՐԱԿ 'ի վաստորա.
կան նաջանդի, կամ Բերեսնոյն և ընդ արծկէի: Իսկ
զԲերդկայ գիւղ յիշէ յովհաննէս կաթողիկոս, բայց
դնի 'ի մազազ գաւառի, զորմէ տեսցես 'ի ստորե:

ԲՆԱՐԱՐԱԿԱՅ ԳԻՆԷ: յորում մեռաւ մեծն իսահակ, որպէս
գրէ զազար. * Եւ յսնանեցաւ խաղաղական հանդստիւ
'ի գաւառին բազրեանդայ, 'ի գիւղն՝ որ անուանեալ
կոչի ԲՆԱՐԱԿ: Եւ յակերսք նորա ածին զնա աստ 'ի հիւսն
դանայն իւրում: * Եւ պէս թէ (ասէ խոր. Ի. Ե. Ե.)
'ի վայր և ընդանեղոյն և զերծ տեղի մատուցեալ 'ի զ
բացն պարսից կտտողաց փոտա, որք բանակեալ էին
յայնժամ առ բազնայ աւանի: ԲՆԱՐԱԿ կոչի սա առ իս
րենացւոյն, և առ յովհաննու կաթողիկոսի. այլ կորին
կոչի ԳԻՆԷ Եւրոպայ, զնիւով զմահայն իսահակայ, * Եւ բազ
րաւանդ գաւառի 'ի գիւղն ԲՆԱՐԱԿԱՅ:

ԲՆԱՐԱՐԱԿԱՅ ԳԻՆԷ: Եւ յիշատակի առ եղիշէի 181: * Եւ ընկ
րէց 'ի բազրեանդայ 'ի գեղջիկ ԲՆԱՐԱԿԱՅ (կամ՝ ըստ
որին.) ԲՆԱՐԱԿԱՅ: Եւ առ զազարայ, յասելն. * Եւ
զոր զարէն էրէցն, որ էր 'ի գաւառէն բազրեանդայ
'ի գեղջիկն որ կոչի ԲՆԱՐԱԿԱՅ:

ԶԲԱՐԱՐԱԿԱՅ ԳԻՆԷ: Եւ յիշատակեալ առ Թովմայի արծրոնոյ
մ. 14. * Հասեալ 'ի բազրաւանդ գաւառ 'ի ԶԲԱՐԱՐԱԿԱՅ

դեօղ, կամեր անցանել 'ի թաղաւորաբնակ տեղինն հայոց' : Չիրաւ անուամբ այլք զգալուն յիշատակեն առ նպատ լերամբ, յորմէ երեւի թէ էր անուն գեղջ, և 'ի գեղջին անուանեցաւ և դաշտն :

||-Ի-Խեց տղար. կամ ||-Խեց տան : Այլատակի առ լատիվերացոյն :

Տէրաւծ : Ղ-Իւղ՝ զորմէ յոհաննէս կաթողիկոս. * Լ'պա գրբիստափոր 'ի գաւառէ բազրեանայ 'ի Տիրաւիճ գեղջի, նստուցանեն յաթոռ հայրապետութե : Լ'ա ասողկայ ի. 2. դնի 'ի հողովեան. * Տէր քրիստափոր փիլիսոփայ, 'ի դաւառէն բազրեանայ 'ի գեղջէ Տիրաւիճի :

Իւս : Տեղի 'ի դաշտի անդ բազրաւանդ գաւառի՝ զոր յիշատակի բուզանդ և. 32. յասելն. * Լ'ա էր թաղաւորն հայոց սխալ բանակեալ 'ի դաշտին բազրաւանդ գաւառի 'ի Իւս անուն տեղոյն || :

Ե Ա Ղ Վ Ո Յ Ե՛-

Յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրութե խորենայլոյն դրի Նաղշաթն. առ ասողկայ Նաղշաթն. առ զաղարայ ուրբէ՝ Նաղշեթն, և այլուր՝ Նաղշաթն : || Բայիս թէ առ յաճախութե ծաղկանց իւրոց անուանեալ Նաղշաթն. այլ ուղղադոյն ևս թուի մեզ կոչեցեալ Նաղշաթն, կամ Նաղշեթն, սակա ձգելոյ գաւառիս ընդ լերամբ ծաղկաց, (1) զոր օրինակ Լ'բաղաժասն, || Կասեացոսն՝ որք ձգին ընդ արագած և ընդ մասիս լերամբ :

|| Կանանակից է բազրեանդ գաւառին, և հանդէսը նորա. զի զօրք հայոց և այլոց քրիստոնէից իրբն կամեցան բանակիլ ընդդէմ տաճկաց եղեւոյց 'ի ծաղկոտն, բաւակեցան 'ի բազրեանդ գաւառին, 'ի վաղարշակերտ քաղաքի նորա. որսիւս է տեսանել առ ասողկայ Գ. 38. զնոյն յայտ առնէ և այժմեան դիրք արշալերտոյ՝ որ է բազրեանդ, և դիրք ծաղկաց լերին :

(2) Գ սորա գողով զովայուցիւ, ևին 'ի նմա տեղիք ամաւրանոցաց. զոր յայտ առնէ զաղար. թղթ. 102. յասելն :

(1) 'ի հին վարս սէջ ոսկեանց 'ի Զաւրնորի. * Այն մահուան առաքելոյն (Թաղկոսի) երթեալ կրօնաւորեցան 'ի լերին ուրեմն ծաղկայինս յակունս եփրատայ 'ի

խաւձուրգս ձորոց ուրեմն, որ սկիզբն առեալ իջանն. որ կոչի ծաղիկ. յորոյ յանուն և շէնքն կա, ինն միւլն ցայտօր || Գն ծովայ :

* Հասեալ ամիսը աթոռն ջերմութեամբ արարեալ ամենայն բաղնութիւնն հայոց 'ի տեղիս հովոց՝ գային հասաւելին 'ի զաւառն որ կոչի Նաղկաւան :

Ը ապա լին : 1. Լեառն, որպէս է տեսանել առ խորեհացւոյն Գ. 23. * Վնելոյ բաղում էր, և քան զայն ունել ընդ նոյն առաւ ցաւ յիւրում լերինն՝ որ Ը ահապիւմնն անուանի : Ստորեւ սոյն այս Լեառն զապի նոյն ընդ ծաղկաց լերին : * Տեսցես տեղիս քաջերէս 'ի լերինն ծաղկաց (1) զպարկայիր ջրով : Սրով անկանի սա 'ի ծաղկատն զաւառի, որպէս է Լեառն ծաղկաց :

Հայս Լեառն ժողովէր ամի ամի բանակ թագաւորին 'ի նաւասարդի՝ առ 'ի կատարել զսօնն ամանորաբեր, և զսօն յովհաննու՝ որոյ եկեղեցին էր 'ի մօտակայ աւանին բաղնաւն. որպէս է տեսանել առ բաղնաւոյն Գ. 15. * Իւեր բանակ թագաւորին (Թ. արշակայ) 'ի Ը ահապիւմնի 'ի բուն բանակի տեղն արշակունեացն 'ի ներքոյ սեւեացն, և 'ի վերայ ասպարիսայն :

2. Գիւն 'ի նոյն զԼ. Ե. (1) Գնաւ Լեառն, և զյիւստակ յովհաննու : Երկուս և 'ի գործս ժողովոյն՝ զոր արար աստանօր Ե. յովնիկի կաթողիկոս՝ այս Ը ահապիւմն կոչի (Եւստակեոզ թագաւորաց 'ի ժամանակի ամանորաբեր սօնին) : * Վայն ժողովին 'ի հրամանէ միաբանուէ յեղեալ կէսն 'ի Ը ահապիւմնի 'ի բանակեոզ թագաւորացն հայոց 'ի մանակ ամանորաբեր սանին :

Եւստակեոզ թագաւորն լինել անուան զանայ կամ իջեանի և բնակարանի իւստակեոզ թագաւոր յայսմիկ լերին, և յայն մանէ ընկալեալ լերին զիւր զանուն. զի և ուրեք 'ի պատմութեան ժողովոց ազգիս՝ ուրոյն զրի Ը ապա լին : Եւ առ ազաթանգեղոսի 'ի թղթ. Եւստակեոզի իւստակեոզ Ը ապա լին Ը ապա լին :

Եւստակեոզն սեպհական էր նախ տօհմի ուրուք գնուեալ, ապա եանց առ նախայիւստակեալ գնել արշակունի, վասն զի ժառանգութեւ հասնաւ 'ի մայրենի հաւոյ իւրոյ՝ որ էր գնունի, և նոյնպէս կոչեր գնել, որպէս

(1) 'ի ապ. 'ի լերին Եւստակեոզ : Հայստակեոզն Եւստակեոզի զրի յայտաւ. ինչ. վասն սբջ ոսկեանց. Սրբայ իմպիւստակեոզ 'ի Լեառն ծաղկոց յովհաննու եփրատայ գետոյն 'ի ժամանակս արատէսի արքայի : Եւ 'ի սեպտ. ինչ. զանայեալ կրօնաւորացն 'ի յակաւն եփրատայ

'ի մեակ Լեառն ծաղկոց : Եւ Եւստակեոզն Եւստակեոզի զրի վասն սեպհականաց. Եւ եկեալ զազարկին առ նոսա 'ի Լեառն ծաղկոց : Եւ 'ի վերջն զրի. 'ի լակ լերինքն կոչին յանուն սբջն (ոսկեանց) Սեպհական (սեպհականաց) Սեպհական :

պատու խորհնացին, և յայսմ վայրի ետ տպանանել և թաղել ք. արշակ գնոյն գնէլ արշակունի, որ էր իւր եղբորորդի: Դէրինս յայսմիկ թաղեալ զնէ վարդան և զմարմինս սպանողացն նորին գնէլոյ, և ի 1157. յայտնեալ իւր նորանշան իմն տեպեամբ: * Նայտնեցան (ասէ) ի շահապիվանս մարմինք սպանողացն գնէլոյ անգիւտ հանդերձիւք, և արինաշաղախ մարմնով՝ որպէս և սպանանն, ըստ անիծից սքն ներսւսի:

Ի սի. Տեղի ի լերինն շահապիվանի, զորոյ զգիրնն որոշէ բուզանդ Դ. 15. յասէն. * Իսկ զպատանեակն գնէլ առնուին զնային մօտ ի սինան արբունի, և անդէն կառափին ի սարակ լերին (իմն զշահապիվանն), որում տեղոյն Ի սին անուանեալ է, մօտ յորմածս արգելոցացն որոյն էրիոցն, ընդդէմ մուրսաստանին աղրեբայն բաղմեցացն արբունի, յանդիման բանակետեղբնին: Եւ յսինքն յանդիման տեղոյ բանակին, ուր բանակեալ էր թագաւսն ի շահապիվանի:

Ի Գլ. Իւրդ՝ որ ի բանից աստի զազարայ թղթ. 102. երևի լինել յայսմ գաւառի. * Հասանին ի զաւառն որ կոչի ծաղկուտն, մերձ ի բերդն ամուր՝ զոր Լնդին անուանեն. զայն տեղօք արարեալ բանակետեղս սրանց՝ զազարեին անդ զաւուրս սօթոյն: Եւ իշատակէ գնոյն և եղիւ թղթ. 55. բայց առանց որոշելոյ զգաւառն, և կոչէ Վիւղաբաղաք. յասէն. * Իսկին հասին յաշարհն հայոց ի Վիւղաբաղաք մի մեծ՝ որում անուն էր Լնդղ: Իոյն է սա ընդ աւանին՝ զոր յիշատակէ ընդարձակոյն թովմայի արծրունոյ: * Եւեալ իւր ամուտին (սարգէ մեհարծրունի) զդուստր զբիդորի արևելեան դսկի, և զթոռն մեծաշուք և տիեզերակալ իշխանաց իշխանին ալուզի՝ որ էր տէր և իշխեցող գաւառացն ծաղկուտան, և կողովոյի և մեծ աւանին Լնդեղանն:

Իոյն կարծեսցուք և ընդ Լնդն գեղք, զոր ստորագրէ արսիկոպիտս (պատերազմ պարսից. ք. 25.) * Հարիւր և բունն ասպարիզաւ հեռի ի տուվիտէ (ի գինայ,) յաջմէ եկելոյն ի սահմանաց հռոմայեցոց՝ երևի լեռն զժուարամասոյց և ահագին զառ ի թափ, յորոյ զժուարածեռ խոխոմն է պիւզն Լնդլուն, ուր նավտիս յիմա նալն անդ զջալուտս թշնամեաց՝ անպիւն ընդ կրունկն դարձեալ ամինայն զորօք պատսպարեցաւ, ապաւինեալ յամուր գիրս տեղոյն: Եւ ստորոտով լերին և գիւղն. իսկ ի գահափէժ գաղաթմանն՝ բերդ ամուր համանուն

դեղջ. արդ նախևերջ գտնենայն մուտս զեղջ. միմեք և առապարօր խցեալ՝ դժուարամատոյց կացոյց, նաև փութս հատեալ, չորս հազար զորս անդամոր և դ.՝

Ա) Երչի՝ Տերմուկ յիշատակեալ առ դարբարայ. լծղի. 230. * Վայկն հառանկին այնու հետև ի ծաղկեալսն. և կամեցեալք առ վայր մի հանդէլ ի Զերմկին՝ որ կոչի Արշակի՝:

Երտեանն: Վիւղ՝ գորմն ասողիկ ն. 38. * Վանն ի պաւառն ծաղկոյտան, ի գիւղն որ կոստեանքն կոչի:

Երտեայ խալ: Տեղի՝ որ թուի լինել յայտմ գաւառի, գորմն յիշատակի յայտնաւորս. յօգոտ. 27. ուր սլատմի երեւանն քնի սուրխասանց մերձ ի միայնարանն ասկեանց, ուր և մկրտեցան ի նոցանէ ի յակոնաս եփրատայ ի ծաղկաւետ տեղիսն:

ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ.

Երտեայ կոչեցեալ ասի յանուանէլ շարայի, որոյ հայրն արմնայիս բնակեցոյց զնա յայտմ վայրի, և եղև կալուած սեփհական նմա: Վերք նորա դաշտավայր մերձ յերասխ և յարմաւիր. երկիրն յուռթի և բերրի, գոր համառօտիւ ստորապրի, խորենացին յիւրում սրտմուն թեանն ա. 21. * Եւ գորդին իւր զշարայ. զյոլովածին և դատաւէր, աւարէ (արմայիս) ամենայն աղիւիւ իւրով ի դաշտ մի մօտաւոր (այսինքն մերձ առ երասխ, և առ արմաւիր,) արդաւանդ և բարի⁽¹⁾, յորում գնան ջուրք հշտակաւք, ի թիկունս հիւսիսոյ լիւրինն՝ որ անուանեցաւ արազած, յորոյ անուն և զպաւառն ասեն անուանել Երտեայ. վասն որոյ արդարանալ թուի առասպելին՝ որ ասի ի մէջ գեղջկաց. թէ քո շարայի որկորն և ասեն, մեր Երտեայ ամբարբն չեն: Ասան այսորիկ զչիրակ գաւառ Առնան շարայի անուանէ նոյն խորենացին ն. 6. և շորհալին յոգան եղեսիոյ. Վաչագ Երտեայ:

Երտեցաւ զկնի այս գաւառ նաև Զարդէթ, զկն ըստ այնմ մասին որ անկանի յոլորաս անի հաղարին. * Երտեայ ետ յանի և (ասէ վարդան աշխարհադիր) և Երտե պաւառն: Վիւր իրի և վարդան պատմադիր զգա.

(1) Երտեայ յերկուս գրեալ արտէս և ի տպագրեալ գրէ յեր տրեմիս, ուր ի վրայ ալ. Բերի:

գիւ վերջին Թագաւոր անւոյ՝ կոչէ (1) Թագաւոր Յոյս Գեոյ .
'ի Թուղթս զրիգորի կաթողիկոսի և լամբրոնացւոյ կոչին
բնակիչք Զայդեփոփ (1) : Եւ յժմ այս գաւառ կոչի Շ .
Բէլէ . եղին աղաւաղութի բառէս Շ իրակաւան , զոր
մէ ստորեւ :

Զյաւուրց անտի մեծին տրդատայ սեփհական եղև այս
շիրակ ազգին կամսարականաց , որպէս է տեսանել առ
խոր . Թ . 87 . * Տ . 17 (առ արդատ Թագաւոր) Ժառանգուի
նմա (կամսարայնաճապետին կամսարականաց) զմեծ դառ
տակերան արտաւսի , որ այժմ ասի դրասխոնակերտ , և
զգաւառն Շ իրակ : 11 ամն որոյ բուզանդ ի . 19 . և
՛ . 11 . և զազար գնեն ընդ տերութի կամսարականաց ,
զոր յափշտակեաց արշակ Թ . այլ յետ այնր դարձեալ
էանց 'ի ձեռս կամսարականաց , զի յիշատակին 'ի զիրս
իշխանք սորա 'ի նոյն զարմ , որպէս և առ զազարայ՝ յա
սեւն . * Ինդ միջ երկոցունց մասանցն (բանակին) բղ
քաջն և զնտիրն՝ զիշխանն շիրակայ զներսէհն կամսա
րական , և զնորուն եղբայրն զհրահասան պատրաստական
տորինկին : Իայց որպէս Թուի 'ի ի . դարուն յանցանել
արշարունեաց գաւառի 'ի ձեռս բազրատունեաց՝ էանց
և այս գաւառ 'ի նոցա ձեռս :

Ինի : Բաղաք հաշակաւոր 'ի Ժամանակս բազրատու
նեաց , և արքայանիստ ոմանց Թագաւորաց 'ի նախն տոհ
մէ , վասն որոյ Թագաւորաբնակ կոչէ մատթևոս . Ինչալ 'ի
Կրայ Թագաւորաբնակ բաղաքն Ինի : Եւրեք ուրեք գրի (3) ա
նի , բայց զառաջնոյն գրութի ուղիղ համարել տայ այս
ստուգաբանութի նորհալոյն յողան եղեսիոյ . ուր գե
ղեցիկ իմն խորհրդաբանէ զանուանէ սորա 'ի զիմաց
եղեսիոյ .

* Իայց և զրեզ յայս հրաւիրեմ ,

արևելեան քաղաքդ Ինի . . .

Շ ինեալ եղեր տուն արբունի ,

ընտրեալ նահանգըդ Շ արայի .

(1) Իմարթ է Թէ և այլ տե
ղեք . որոց նիստք են առ ձորովք
գետոց . կոչեցան 'ի զիրս Ձորոյ .
գետք . իբր անուն տեղւոյ . զոր
որինակ տեղի . որպ . գլ . 18 . զի
սահակ իշխանն՝ որ էր անիւր Թ .
աշտոյն արքայի բազրատունայ ,
կոչէ իշխան Ձորոյգետի և գաղ

ման . Ուր Թուի անհարկէ և
յայլ տեղի ինչ՝ որ էր 'ի կողման
գարգման գաւառին գաւառաց՝
կոչեցեալ սոյնպէս Ձորոյգետ :
Կամ Թէ ասացուք՝ զայց և այս
սահակ իշխան 'ի գարգմանայ սկը
տեալ մինչ 'ի յայս ձորոյգետ չի
բանայ :

Ուստի որպէս թագաւորանի,
որ 'ի ցեղէն խորայէլի . . .

Վեղեցկանուն զարմանալի,
որ երրակի տառիւ բերի,

Երրորդ ութեանն խորհրդի,
որ միշտ 'ի քէն երկրպագի :

Յաւել և զայն, զի և առ յունաց պատմագիրս, առ
կեղրենոսի և առ սկիլիծիսի գրի համաձայն առաջին գլու-
ղութեան :

Սարգան ուրեք տայ սմա և սկլ անուն անսովոր, յա-
սեին : * Սինդեռ չեւ էր ընդարձակ շինեալ քաղաքն
Լնի, որ կոչի խնախ : Լսապէս դնի նաւ յերկուս հին
օրինակս, որ մեզ թուի ածանցեալ կամ յանուանէս Կա-
մախ, և կամ Կամախ անուան ածանցեալ և աղճատեալ յան-
ուանէս խնախ :

Տես վասն այսր զմիւս Լնի, ուր նշանակեցաք թէ որ-
պէս յեալինք չիփլմէն զերկոսին, յորոց մին անկանի 'ի
դարանաղեաց գաւառի բարձր հայոց. իսկ այլ և երկրորդ
յայտ չիրակ գաւառի. զոր բաց 'ի վերոգրեալ բանից
չնորհալոյն և վարդանայ աշխարհագրի, յայտ առնէ
նաւ կիրակոս՝ յասեին վասն զարարիայ զօրավարին թա-
ղուհոյն վրաց : * Հրամայէր ժողով առնել 'ի մայրաքա-
ղաքն յանի, որ 'ի չիրակ գաւառի : Լսլւ. մատթէոս.
որ և ուրեք կոչէ Վնի Սեծ Գառ Երեմի. որպէս և
ստեփաննոս օրպէլ. յոտանաւոր ողջան ասէ վասն բազ-
րատունեաց :

* Վանգի աթոռ նորա արկին,
'ի Երակայ տանն 'ի յԼնին :

Վրնպէս անուանեն գնա և վարդան և այլք. վասն ո-
րոյ և զանանիս համարօղն՝ զոր ոմանք յանուն քաղաքին
կոչեն Լնի, այլք յանուն գաւառին կոչեն Երեմի.
և զբարեզ արքեպիսկոպոս քաղաքիս, ոմանք կոչեն արք-
եպիսկոպոս Լնի, և ոմանք Երեմի :

Սառաջինն էր սա բերդ, յայն սակս բերդ անուամբ
յիշատակի առ զաղարայ, որ նախ զգաւառ նորուն յիշ-
ասելով. * Իկեալք 'ի գաւառն Երակայ՝ 'ի գաւառն ուր
բնակէր մարգարանն հայոց ատրվնասպ : Իւս սուղ ինչ
զկնի զբերդն, ասելով վասն նորին ատրվնասպայ և ամ-
բոխին որ ընդ նմա. * Սուկին 'ի տեղւոյն (այսինքն 'ի

դաշտէն շիրակոյ), և երթեալ քանակէին մօտ 'ի պա-
րիսպ բերդին՝ որ անուանեալ կոչի Նի: 11:

Եւ արար 'ի սմա շինութի ինչ աշտ քաղաքաւորն մաս-
կեր կարգացեալ լիւս Ը. դարուն (1), այլ այս շինութի
էր իբր նորոգութի ինչ, և ոչ ընդարձակութիւն. զի և
յովհաննէս կաթողիկոս 100 ամաւ զկնի քան զաշտ,
Ի՛նար կոչէ, և դնէ մերձ յեզր ախուրեան վտակին, (2) և
ոչ յեզր անդ նորա՝ ուր զկնի տարածեցաւ:

Եւ առաջինն որ ընդարձակեաց զանի, եղև Գ. աշտ
արքայ ողորմած յորջորջեալ, որ նոր պարիսպ յաւել
կանգնել ըստ վարդանայ, զոր կոչէ փորր պարիսպ քաղա-
քին անոյ, և զամենայն բրգունս և զէկեղեցիս * (3) փորր
պարիսպ քաղաքին Նոյ շինեաց (ասէ աշտ,) և զամե-
նայն բրգունսն, եկեղեցիս յօրինեաց 'ի նժգ Թվին, յա-
մին 964:

Իբրի նորա Խ. սմբատ արքայ տիեզերակալ ձայնեալ՝
ետ կատարեալ ընդարձակութի քաղաքին. որոյ 'ի բա-
ցուստ նոր պարիսպ յաւելեալ 'ի մջ էաւ զպարիսպն շի-
նեալ 'ի հոռէն իւրմէ, և վասն այնորիկ առաջին պարիսպն
փորր կոչեցաւ՝ համեմատութի շինելոյն 'ի սմբատայ. որ
պէս և այս պարիսպ կոչի 'ի վարդանայ Եւթանիստ:
* Իմբատ որ տիեզերակալ կոչեցաւ՝ զմեծանիստ պա-
րիսպն Նոյ շինեաց, և զկաթողիկէն հիմնարկէ: 11:

Հայնմ ժամանակի քաղաքն ձգեցաւ մինչև յախու-
րեան վտակ, որպէս ծանուցանէ ասողիկ Գ. 11. * Ի
արկեալ պարսպափակ առնէ զպարիսպն Նոուոյ, յախու-
րեան դետոյ մինչև ցձորն ծաղկոցաց՝ կրով և վիմով մա-

(1) Պատմէ զայսմանն վարդան
'ի բանն զոր յառաջ բերաք 'ի միւս
անի. ուր շփոթելով կոչէ կա-
մախ. քոց զաւառ յարմար այսմ
կամախոյ. գտածեմք 'ի բանս տնդ
նորա զշիրակ. ուստի նորոգեալն
յաշտոյն ոչ էր կամախ որ էր 'ի
զարմանակեաց գաւառի. այլ բնիկ
հայեցեալն Նի որ 'ի շիրակ. զոր
և հաստատէ քան ասողիկայ որ ասէ
վասն սորին աշտոյ՝ Թէ գնոյ էաւ
'ի կամախակունաց զերկիր նոցա:

(2) * Իսկ արքայ սմբատ (ասէ
յովհ. կաթ.) 'ի գաւառն իւ-
րում 'ի աւայոց, երթայ հանգեպի
նկրքին ապետին մեծի, մերձ յա-

մուրն յՆի յեզր ախուրեան դե-
տոյ: Եւ նոր անուամբ կոչէ և
սամ. 'ի Թուին նժգ. յաւառս
վահանայ կաթողիկոսի. նոյնպէս
և լատիկ. Խ. և Կիրակոս: Այս
ամուր և բերդ յետ ընդարձակե-
լոյ քաղաքին՝ ճշգրիտ անուամբ
կոչեցաւ Ներսէ բերդ. որպէս և
տեսանելաւ լատիկ. Խ. յասելն.
Սարգիս իբրեւ ետես զեղեալսն,
զգտնմ Թագաւորութեն աւետալ
'ի Ներսէն ամուրն մտանէ յան-
առն Նի: Եւ որ մատթ. և
վարդ. շփոթեն ընդ միւս անի
ամրոցին որ 'ի գարմանակեաց գա-
ւառի:

ծուցեալ, մահարձանօք և աշտարակօր բրդացն բարձրաբերձ պարսպեալ, բացադոյն քան զՏին պարիսպն յընդարձակութի քաղաքին, և մայրապետն դրամբք երկաթադամ հաստահեղոյս րեւոտալինդ ամրացուցեալ ॥ Աստուէլ դնէ զայս շինութի 'ի թվին նիթ. որ է ամ տն ցնօ, յառաջին ամս անդ թագաւորութն ամրատայ, զի գրէ. * Իսկ և իսկ ընդ թագաւորէն ամրատայ, լիւ արկեալ պարիսպ քաղաքին Կուոյ (1) բարձրաբերձ բրդամբք և լայնատարած տեղօք՝ յախուրան գետոյն մինչև ցծադկոյածորն կոչեցեալ վայր, հիմնարկեաց և զկաթողիկէն պայծառահառ 'ի նմին քաղաքի ॥ Հորմէ օրինակէ գրէ թէ բառ առ բառ և կիրակոս ։

Հայնմ օրէ սկսաւ պայծառանալ այս քաղաք մարդաշատութիւն, հարստութիւն, և բազմութիւն եկեղեցեաց և ապարանից՝ մինչև յամենայն սահմանս հայաստանեայց զինի քրիստոնէութե՝ ոչ յիշատակի ուրեք 'ի զիրօ միւր այլ քաղաք համեմատ ամս ։ * Եւ անի (ասէ մատթ.) բազմամիտ լցեալ քաղաքն, ըիւրք ըիւրուց արանց և կռնանց՝ ծերոց և տղայոց, որ և հիացումն արկաներ տեպ. զայն, զոր կարծեալ զօրացն բազմաց՝ էթէ մեծ մասն աշխարհիս հայոց իցէ. և յայնմ աւուր հազար և մէկ և կեղեցի 'ի պատարագի կայր 'ի յԿնի. և էր քաղաքն շուրջանակի բարակաուր. և էր գետն ախտրեան շրջապատ. Բայց միայն 'ի մի կողմն կայր տեղի ինչ գոյր, որպէս թէ նետընկէց մի ։ Իման սմին և կիրակոս որ գրէ. * Վաղաքս այս Կնի՝ լցեալ էր բազմութիւն մարդկան և անառնոց, և պարսպեալ ամրագոյն պարսպօք. և եկեղեցի բազում կայր 'ի նմա. մինչ 'ի կորգ խօսից երդման՝ այսպէս երդնութն, Լոյ հաղաք և Գեղեղեցի, և յոյժ փարթամ էր քաղաքն ամենայն իրօք ։ Հոչակ բազմամարդութե սորա է և այն, զի յահանէս թագաւորն 'ի Ժա. զարուն՝ ընդդէմ աշտոյ որ յանկարծ եկն 'ի վերայ նորա, վաղվաղակի 40 հազար հետեակ զօրս, և 20 հազար հեծեւ լազորս եհան 'ի նոյն իսկ 'ի քաղաքէն ։

(1) Այսպէս գրի է առ լատ. արժ. ք. Սինչե 'ի գուռն Ան. ոյ. ։ Եւ 'ի գլ. Ժ. Յոյժ պա. կոս էր բառ արժէիցն Ան. ոյ. ։ Առաջն թագաւորն տեղակալ քա. զպիւն Ան. ոյ. ։ և ոչ Ան. ոյ. որ. պէս գտանք առ ասող. զոր եզօք

'ի վերոյ ։ Ան կիրակոսի գրի Ան. ոյ. 4ամ Ան. ոյ. ։ Իբր արեւալ պարսպին Յանոյ. ։ Եւ Թէ 'ի րե տեւն ռափէք բազմութիւն քաղաքին Յանոյ. ։ Առաջին թնակէք քաղաքին Ան. ոյ. ։

Պ՛հ Տաղար և մի եկեղեցեաց քաղաքիս՝ զերից միայն եկեղեցեաց շինու թի՛ գտանեմք յիշատակեալ։ յորոց երկուքն են արքայաշէնք։ (1) մին կառոյց վերոգրեալ սրմբատ․ ք․ * Սրկանէ (անէ ատոյ․ ք․ 11․) հինն և մեծաշէն եկեղեցւոյ ՚ի նոյն քաղաքին Սուլոյ ՚ի ձեռն ճարտարապետին տրդատայ, որ զկաթուղիկոտարանին եկեղեցին շինեաց յարգինայի։ (2) կարաց սմբատ ՚ի զլուս հասնել զայս եկեղեցի՝ առ կանխելոյ օրհասին մահու, սյը կատարեաց կատրամիտէ թագուհին կինն ան․ զագկայ արքայի, ՚ի հրեշտակէ այ յորդորեալ ըստ ասից վարդանայ։ (3) զարդս այսր շինուէ պատմէ ասողիկ ք․ 30․ * Սուլ կինն որա (զագկայ) կատրամիդէ թագուհի բարեպաշտուհի եղեալ, որ էր դուստր վասակայ սինեաց իշխանին։ շինեաց զշինարկեալ եկեղեցին սմբատայ, ամենապայծառ վայելու թի՛, բարձրաբերձ կամարօք գմբեթաւորեալ խորան երկնանման․ և զարդարեաց ՚ի զարդ ծիրանեծաղիկ ոսկեթել նկարագործ անգուածոց, արծաթեղէն և ոսկեղէն անօթոց, և բազմապայծառ լուսատու անօթոց վայելու թի՛, որովք ջահանայր ըստ երկնային կամարին կաթուղիկէն (1) Եր՝ որ ՚ի քաղաքին Սուլոյ ॥

Պ՛հ զարդաց սորա զերկոսին յանուանէ յիշէ մատթեոս․ մի՛ ծանրազին խաչ արծաթի՝ մարդաշափ մեծու թի՛ կանգնեալ ՚ի գմբեթն անդ եկեղեցւոյն, երկրորդն՝ կանթեղ ապակի կաղմեալ ՚ի բիւրեղէ (2), յայնմ ժամա նակի ճաշխարհիկ համարեալ, զոր ՚ի հնդկաց տուեալ էր բերել սմբատայ տիեզերակալի ընդ բիւր մի գանձուց․ որոյ կիռն էր 12 լիտր․ և նոյն չափովն տանէր 12 լիտր․ զերկոսին ևս ՚ի վայր ընկէ, և զջահն խորտակեաց ոմն ՚ի զնուորաց յառման անդ քաղաքին յալփառ լանայ։

(3) երկրորդ եկեղեցին շինեաց ան․ զագիկ արքայ յառնուն անջն գրիգորի․ զորմէ ասողիկ ք․ 47․ * (4) մեծաշէն եկեղեցին որ ՚ի Վարդապետի՝ անուամբ սնոյն զրիգորի շինեալ․ որ էր փլեալ և կործանեալ, կամեցաւ (զագիկ)

(1) Ընդուն կաթուղիկ զոր ապ եկեղեցւոյ՝ առանց յիշելու զայլ ինչ անուն։ յայտ առնէ լինել և՛ զեղեցի կաթուղիկոտարանին, զոր և հաստատէ ասմուէլ ՚ի նոյն անուն կոչելով։ Կաթուղիկէն սխրատեսիլ զոր հիշագրեաց սրմբատ յիւրում քաղաքին յԱճի։

աստածօր (այսինքն ըստ հաշուի նորա ՚ի թվին 284․ որ է տմ ան 1008․) զլիաւորեցաւ հրամանաւ և արգեամբք կատրամիտեայ թաւ, զուհոյ զագկայ շահնշահի։

(2) Թերեւ իմանայ զայն բիւրեղ, որ է հանք, և ՚ի բնարանից կօշի լիւրիչ քոնալի։

նորնաձև չափով և յօրինուածով յարդարել 'ի բաղաճն Մանուկ, հիմնարկեալ 'ի կուսէ ծաղկոցաձորոյն 'ի բարձրաւանդակ տեղւոյն տարփատենչ տեսողացն . (զոր) . Մեծաւառ վիմարդեան կոփածու վիմոք մանուածոյ քանդակեալ յօրինէ, լոյսանցոյց պատուհանովք, և բրակի դրամք, սրանչառես տեսմամբ գմբէթաւորեալ, գունակ դերամբարձ և երկնանման զնդին ॥ Սատմառ շինելոյ և կեղեցւոյս՝ ակնարկէ լինել աւերումն միւս և կեղեցւոյ սնն զրի գորի . իսկ այն աւերեալ և կեղեցի է նոյն իսկ զոր շինեաց 'ի . ներսէս կաթողիկոս 'ի վաղարշապատ քաղաքի, որպէս յայտ է 'ի բանից աստի սամուէլի . * Ս' գրիգորն գերահօշակ՝ զոր նախ սկիզբն առնու 'ի շինել թագաւորն գազին 'ի յԱշի, 'ի վերայ ծաղկոցաձորոյն վայրիս, գաղափար առեալ զուսաղարդ զճրաշարի զոր գրիգորն՝ շինեալն 'ի ներսիս հայրապետէ . և կատարեաց զմեծաւերա փարաինն բանաւոր հօտին յնի, 'ի իւ . ամի մարմնաւ նաւոյ նն մերոյ յիս քնի ॥ () յայտովի բանս բառաւ բառօրինակէ և կիրակոս .

() Երբորդ և կեղեցին շինեաց ն . սարգիս կաթողիկոս, որ յեւս անդ Ժ . դարուն, զորմէ գրէ վարդան . * Շինեաց զվկայարան սոյն հո իսխիմեանցն, առնելէր կաթողիկէին Մանուկ, և փոխեաց անդր զնախարս նոցա բերեալ մեծաւ հանդիսիւ, և կարգեաց զօրն տուն մեծ .

Բազմութիւն յեկեղեցեաց աստի կանգուն կան ասեն ճանապարհորդք յանի մինչև ցայտօր, զորս առ 'ի որդեւէ հետաքննին մեր ճանապարհորդաց հարկ է նախ 'ի վերայ հասանել այսր ստորադրութիւն նախնեաց՝ զորս յառաջ բերաք . Տես 'ի նոր հայաստան թղթ . 122 . (1)

(1) Կոր ճանապարհորդք ականաւ տեսպատմեաց մեզ՝ քառասնիւ չափ և կեղեցի տակաւին կածառն կաշեալ յոյժմեան յաւերակա հին Աշի քաղաքին . գմբէթաւորեալ և առ հասարակ կնեայք . որպէս և աւերակք տանց ըստ մեծի մասին կնեայք . զի առեղերք ախուրեան դեռոյ՝ են ասէ առհասարակ հանք կնոյ . թող զբազմութիւն կիսաւեր և կեղեցեաց . Պարիսպք քաղաքին ըստ մեծի մասին անկեալ կան, այլ բազում գրունք պարսպաց կնեայ բարաւորք կան . գուն կացեալ մինչև ցայժմ . աւ .

նկեմ և ելանելիս 'ի վերայ . Գետնին և աշտարակք . յորոց 'ի միւս ձեմարթ է գծալ գեղմափոր գաղալ ինն ճանապարհաւ, որ բրեւէ կոյ 'ի ճեղքուստ ախուրեան գեղոյն . ընդ որ գ . յայնկոյս գ . տոյն լինի ոնցանէլ ընդ երկրու, և անգուստ յաշտարակ անգր և լանէլ . Սակաղրութիւնք երկաթ թողորդք յանուն թագաւորաց աստ և անդ բազում ուրեք տեւեալ . ուրիշ ընթերցեալ տակը Պապագանց Թագաւորաց . և ուրիշ այլ մակաղրութիւն 'ի չիթի թագաւորաց, ուրանոր տեսեալ տակը

Իսկն 'ի քաղաքիս և ամրարանոցք շինեալք 'ի սմբա-
տայ', զորս յիշէ ասողիկ Գ. 29:

Եւս մայրաքաղաք համօրէն հայաստանեայց՝ այսպէս
ամենայնիւ ձոխացեալ, ամբողջ արքայի և կաթողիկոսի
սահմանեալ, սակաւատեղ տաւ յիւրում փառաւորու-
թիւն, քաղում փոփոխութիւն և նեղութիւն կրեալ 'ի յու-
նայ և 'ի պարսից. քանզի յոհաննէս Թաղաւոր՝ որ և
ամբատ անուանեալ 'ի ակիզէն ժամ. դարուն, նեղեալ 'ի
ղանազան Թնամեաց՝ մանաւանդ 'ի Թաղաւորէն վրաց,
առաքեաց զպետրոս զետաղարձ առ կայսրն վասիլ՝ որ
յայնժամ եկեալ էր 'ի կտրին, խոստանալով * Տալ ձե-
ռագրով զՎնի զՎնի մահուան իւրոյ 'ի հոռոմս, և Թե-
պոհեոցէ զնա կայսրն 'ի նեղաց իւրոց, որպէս պատմէ
վարդան ⁽¹⁾. ուրախացեալ ընդ այն կայսեր՝ նուաճեաց
զՎերս, աւերեալ զերկոտասան դաւառս նոցա:

Իբրեւ մեռաւ յովհաննէս, և Թաղաւորեաց գաղիկ Գ.
'ի 1042. ոչ կամեցան հայք տալ զանի 'ի ձեռս յունաց՝
զոր ստիպով ինչորէին. վասն որոյ Ե. միբայէլ կայսրն
քաղաքիս ձայնեալ՝ առաքեաց 100 հազար զօրս պաշա-
րել զանի. այլ վաշտամ պահաւունի 30 հազար հետեա-
կօք, և 20 հազար հեծելովք յարձակեալ 'ի քաղաքէն 'ի
վերայ յունաց ընդ դռան անուանեալ Նյաղճի ⁽²⁾ չա-
րաւար հարուածս կած 'ի վերայ նոցա, մինչև ըստ զրե-

և առջ մի անձանց թառիւք ին-
չեանձան այլոց համայնելոց: Իսկ
չապանք լինեալն զեղեցեակերտ և
ամբողջ, արտաքոյ պարտաց կոյ
'ի հեռին. զոր շինեալ ասնն հո-
վաթ ուրուք, որոյ յաւուր միում
վառեալ գոլով յեկեղեցւոյ առ
գծծութեան հանգրձիցն. ինքն
վասն իւր իւրովք ծախիւք առ
տաքոյ քաղաքին շինէ զայս և
'ի զեցի. հասցիթս օտոմանելով
առ 'ի Եկտ. 'ի հոռոմս նորուն.
յայնժի առնելով յայնժամ զինքն
լինել զազանի մեծատուն: Եւ
այսպէս յայնչափ յաւերակնն հայ
առտանեայց աշխարհի՝ մի միայն
զայս քաղաք անսանկմբ մնացեալ,
որ յայտնի չուլանն զիւր զաւե-
րակս քորով իւրուն նախնի մե-
ծութիւն. ուրանոր թիկ գեպ լինէր
ուսկ ինձամբ ժողովիլ զայնման
զերեալ մակագրութիւնս, քաղ-

միջ օժանդակեր 'ի լուսաւորութի-
ւոյ պատմութիւն նախնեաց առ 'ի մեծ
ժողովիւրոց 'ի վերայ. 'ի ճանա-
պարհին կորոսայ կառուցել. հարկ
է ժամայտի և աւելի 'ի ներքո
կոյս քան զձանապարհն խոտորել,
առաջնորդ աւեալ զամանոյ յեր-
կուց հայարեակ գիւգորից որանգ.
ուր իբրեւ լինի հասանել, երեկ
բազմութեան աւերակաց մի զմիմ
կուտելոց. ընդարձակ տարածեալ
ձգեալ 'ի շափ մեծութիւն կոտորե-
գծուպարտոյ իբրեւ զայնման աւե-
րակս բաւմիտայի և ի իւրապարտոյ
որ արգ. կոյնի զտալակք և ձա-
մա:

(1) Այսպէս պատմէ գլխովին
կեցքննա. Թովմ. 76:

(2) Այսպէս կոչեցեալ երեկ
այս դռան՝ սակս հանելոյ 'ի ծաղ-
կոցածորն:

լոյ մատթէոսի՝ ի հաղարէն հարիւր լինէր մնացեալ:

Յետ սահաւառց կայսրն կոստանդին մննումախ թագաւորեալ, ի սաղրեւոյ ոմանց իշխանաց հայոց, մանաւանդ հնարագործութիւնս արգոյ ուրումն վնտ կամագատ կոչեցելոյ՝ կոչեաց զգալիկ ի կոստանդնուպօլիս, երդմունս օտարիկս երդուեալ ի վնտ կարծիս նենդութե. ի մոի դընել վանն այնր. իսկ ի գնալն արրայի՝ դաւանմանն սարգիս, և այլք յազատաց նոյն համարհոհք՝ * զիս. բանալի (1) քաղաքին լինոյ, ուսարէն առ կայսրն հանդերձ յետկարաւ, ի նա տուեալ զլինի, և զամենայն հայս:

Իսկ գալիկ թէպէտ ի սկզբուն անդ զաւուրս երեսունս անդադոյնս ընդդէմ եկաց հաւանելոյ կամաց կայսեր, քաջութիւն ցուցեալ առաջին թէ իւր էր իրաւունք տալ և ըտալ զլինի, բայց զինի ու կարելով ելի աղագս ինչ գտա. նել, ակամայ կամոր հաւանեալ յանձն կառ:

Լինուհետե կայսրն ոչ եթող գազկայ գնալ յախարհն իւր, այլ ի 1046, զօրաժողով արարեալ բազմութի յոյժ՝ առաքեաց ի տիրել քաղաքին, զօրավար կաջուցեալ նոցա զոմն ներքինի Սառակամանոս (2) անուն, որպէս թէ ասէ մատթէոս. * (1) այր կին կամեր զնել պահասպան աշխարհին հայոց, փոխանակ հղօր քաջին գազկայ: Իսկ քաղաքացիք որք զառաջինն ընդդէմ դարձեալ յունաց՝ կոտորեցին և հալածեցին, իրքե ստուգեալ ծանեան զնենդութի նախարարացն, և զու դառնալ թագաւորին իւրեանց, * Լային առ հասարակ (ասէ մատթ.) ամենայն տունն հայոց, և արարին ամենայն քաղաքն ժողով՝ ուր էին գերեզմանք հայոց ամենայն թագաւորաց յառաջնոցն (3), և անդ լային զանտիրաւ նալի աղգն հայոց, լային և զաթոռ թագաւորութե իւրեանց: Եւ ասոյս հարկադրեալ ետուն զանի ի ձեռս յունաց:

Յետ անցանելոյ տէրութեան քաղաքիս ի ձեռս յունաց, տակաւին ի շինութեան կայր, և յիւրում առաջին բարեզարդութե, որպէս պատմեն մատթէոս և կիրակոս. զորոց զբանս եղար ի վերոյ. այլ զառաջինն ասպա կանութի և զաւերումն ի վերայ ետժ շարաւար՝ սուլտանն

(1) Այս թիւ զնի առ մատթ. որ եթէ չէ վրիպակաւ եղեալ, պարտ է իմանալ ոչ սոսկ վասն արտաքին դրանց քաղաքին, այլ և բերդին և ապարանից արքային:

(2) Կեդրեմոս կոչէ զօրավարն՝ նիկողայոս:

(3) Տես վասն այսր ի Բաւնի:

պարտից ալիսալան⁽¹⁾, և զրայրն, (կամ ըստ վարդանայ հօրեղբայրն) տուղրիլ քոնաւորին : Որոյ կուտեալ բազմութի պարտից և թուրբաց՝ պաշարեաց զանի զաւուրս Բան և հինգ՝ քն կիրակոսի, և զպարիսպն ցամաքակողման ի վայր ընկեց բաքանաւ : Բայց և անպէս ի կարաքեալ մտանել ի քաղարն առ ընդդիմանալոյ զօրաց քաղարացւոյ, լքեալ սրտիւ մեկնիլ սկսաւ անտի :

Բայց ի նմին աւուր և իշխանքն՝ զորս կայսեր կացուցեալ էր ի պահպանութիւն տարապարտ երկիւղիւ թընամեաց ըմբռնեալ մեկնեցան ի վերին և ի ներքին բերդն քաղարին, ու գիտելով զլքումն, և զպատճառ մեկնելոյ թնամեաց : Ի փախտենէ աստի իշխանաց՝ անկաւ աջ և խռովութիւն քաղարացիս, որոց կոծ և աղաղակ լսելի լեալ ի մնացեալ զօրս ինչ թնամեաց, ազդ արարին առ ալիսալան, մանուկ մի ի նշանակ այն տարեալ յափրչտակեալ ի քաղաքէն որ կայր ի շիոթա առանց պահպանեաց : Բայց արդ զժուարին թուեցաւ ալիսալանայ խորտակումն քաղաքին, մինչև նոյ գրեւ զայն՝ ասելով : * Թննոցա մասնեաց փոսա այսօր, (և) զանառ քաղարն ինի ի ձեռս իմ⁽²⁾ :

Բայց դարձ արարեալ այն ահագին բանակաւ եմուտ յինի ի թուին շԺԳ (1064) ի տօնի տիրամօրն ի լըաբութի՝ որպէս դնէ ընդ այլոց և սամուէլ, իւրարանիւր ի նոցանէ զինեալք երեքումք սրովք, զերկոսին ի ձեռան, և զմի յատամուսն : Եւ այն սահման եհաս կատաղութի և անց թութի նոցա, մինչև ի քահանայից զոմանս այրելին, և զայլս բերթեցին : Իսկ ալիսալան՝ առ վարդան՝ հազար այր ի քաղաքացւոց զենեալ ի փոս ինչ՝ լուացաւ յարին նոցա : և որպէս պատմէ շարունակօղն թովմայի արծրունայ, * Բսկին բազումք ի տեսողացն՝ թէ զարդայս դիպցիկս թաւալ տալով արեանն ի զեան հասուցաւ ներ, որ անցանէր ընդ դուռն քաղարին ॥

Եւ այսչափ ասպականութե՝ թէպէտ մանուէէ ամի բայն անոյ՝ չինեաց զպարիսպն և զամբութիւն նորա, մինչև ասել վարդանայ՝ թէ ինչ պակաս քան զսուղինն չի նեցաւ անի, այլ յետ այնորիկ ստեպ ստեպ ի զանազան թնամեաց հարստահարեալ ի կարաց յառաջին պայծաւ

(1) Այսպէս գրի՝ ի գիրս մեր. իսկ ի գիրս տ՝. և վարդան, որ նշանակէ Հզոր առիծ :

(2) Տես ի մատթևոսուհայեցի. որ ընդարձակ պատմէ զայս ամենայն :

առաջին իւր դառնալ։ '1124 տեսեալ քաղաքացոց՝ զի ամիրայն քաղաքիս արւարձար ձայնեալ կամէր վաճառել զքաղաքն ամիրային կարուց բնդ 60 հազար դէնարի՝ ըն վարդանայ, ետուն զանի 'ի ձեռս դաւթի վրաց արքայի։

{ Կետ իբրեւ ամի միոյ 'ի վրաց էանց առ փաստուն որդի արւարձարայ, որ դրեթէ ամ մի պաշարեաց զանի, և առ վով չարաւարնեղեալ պայմանադրութիւն եմուտ 'ի ներքս՝ ինչն փնասեալ բնակաց։ '1161 անդրէն էառ գորգի արքայն վրաց։ այլ 'ի 1163 հարկադրեալ էտ առ ասլան պարսից արքայն, որ զամս չորս ասպատակաւ աւերէր զերկիրն։ Իսկ 'ի 1174 վերստին էառ գորգի։

{ Եւստփ յաճախ փոփոխութիւն տէրութեան 'ի միում դաւրում զոր նշանակեցաւ, և զոր այլ ևս յիշատակէն մեր պատմագիրք՝ 'ի վրաց առ պարսիկս, և 'ի պարսից առ վերս, օրըստօրէ յապականութի հասուցանէր զանի։ '1212 չարաւար յաւեր դարձոց չարմաղան զխաւովն բանակի մուղալ թաթարաց, որ 'ի 1239 ձեռնտութեմ ի իսկանաց քաղաքին եմուտ 'ի ներքս, և կոտորած մեծ 'ի վերայ ածեալ մերկացոյց յամենայն ընդից։

{ Իսկ վերջին կործանումն և աւերումն յորում կայ մինչև ցայժմ՝ այս քաղաք այսպէս լքեալ և ամայի, չէ յայտ թէ երբ, և զիւրդ եղև։ զորմէ տես 'ի նոր հայաստան թղթ։ 122։ '1 ազար ջահեցին պատճառ այնմ՝ զնէ զգնեանաւարժութիւն պատճառեալ յանիծից յովհաննու երզնկացոյն, յորմէ փախեան ասէ բնակիչքն 'ի մուղայ, յեզերս կասպից ծովուն, 'ի վան, 'ի սիս, 'ի յագ ակրայ, մերձ 'ի յաժտերխան, 'ի քէֆէ, յորոց փախուցեալ չն միայն 'ի լէհ՝ զնէ ըստ ոմանց՝ տունս 40 հազար։

{ Եւստփ։ '1 իւղաքաղաք մօտ յանի՝ որպէս երևի 'ի դրինց, զոր ստորագրէ ասողիկ Գ. Գ. յասեղն վանս խաչիկ կաթողիկոսին։ * յորոցեաց զտուն կաթողիկոսարաւ նին 'ի շիրակ գաւառի՝ 'ի գիւղաքաղաքին Եւստփայ, յեզերս ախուրեան գետոյ։ 'ի հանդստարանի տն անանիայի հայոց վերադիտողի։ և 'ի նմին գիւղ շինեաց զսբ կաթուղիկ, եկեղեցին վիմարդեան կոփածոյիւք, հաստահեղոյս արձանօք, գմբէթարդ խորան երկնանման, հանդերձ ևս երեք եկեղեցոյքն՝ նոյնաձև հրաշատեսիկ չքնաղագեղ յօրինուածովք։ և զարդարեաց մեծապայծառ ծիրանաժաղիկ ոսկէ թել անդուածովք, 'ի զարդ ոսկւոյ և արծաթոյ, և ամենագարդ պայծառութեմ ջահարորդօք լուսաւոր անթոնոց։ Եւստփ զնախօս կտակս յոլովակի տա-

ցեալ զգիրս սրճ՝ զառաքելասացս և զմարգարէարարող պատգամս հանդերձ ամենայն վարդապետացն ձայնիւք ։

Ղարտարապետ սորա եղև սրդատ՝ ըստ նորին ասողկոյ . Գ . 11 : Բատանօր թաղեցաւ և նոյն ինքն խաչիկ կաթողիկոս ։ * Վնի (ասէ ասողիկ Գ . 31 .) յիւրում հանգստարանի՝ ըստ հիւսիսոյ կուսէ : եկեղեցւոյն Բորիկ նայի՝ զոր ինքն շինեալ էր ։ ԲՆ վասն այսր՝ զոր ուրեք Վիւղաբաղսք կոչէ , և ուրեք Վիւղ , շունիմբ այլուստ տեղեկութիւն ինչ ։

Երազմարտ : Վրադարագեօղ երևելի 'ի ժամանակս բազրասունեաց , որ ստեպ յիշատակի առ յովհաննու կաթողիկոսի ։ * Հրամայեալ (ասէ վասն սպարապետին սմբատայ՝ որ յաւուրս բուղայի ,) ժողով եպիսկոպոսաց լինել 'ի քաղաքագեօղն Երազգաւորս , ձեռնադրեն 'ի հայրապետութի զգարարիայ ։ Օ կնի կոչեցաւ սա Շէ բակաւն , որպէս վկայէ սամուէլ 'ի թփնն թձգ . * Շինէ (ասէ) սմբատ զմեծ քաւարանն պայծառ զարդու յԵրազգաւորս ⁽¹⁾ որ արդ Շիրակաւանն կոչի ⁽²⁾ ։ ԲՆ այս անուն գոյր նաև յաւուրս յովհաննու կաթողիկոսի , որ զերկոթին ևս անուանա 'ի գործ ածէ յասելն . * Հաւանէ ըստ համբաւուն հասելոյ՝ սմպատ որդի արքային 'ի սեպհական կալուածս Երազգաւորաց ⁽³⁾ Շիրակաւանն ։ Եւր զԵրազգաւորաց անունն 'ի կիր առնու իբր անուն սահմանի և վիճակի . իսկ զՇիրակաւանն իբր քաղաքագեօղնորին սահմանի ։ Սոյնպէս Շիրակաւանն գրի առ կիրակոսի . այլ առ ասողկայ ուրոյն գրի Բան շիրակայ . իսկ առ վարդանայ աղաւաղանօր Շիրակաւանն ⁽⁴⁾ : Հանուանէ : աստի սորա յայտ է թէ անկանի 'ի շիրակ գաւառի , թեպէտ և յայտնի ուրեք ոչ գնեն սլատմագիրք զգաւառ սորա ։

Եր սա կալուած ան . սմբատայ , որպէս գնէ յահմանկա

(1) Երկուս ձեռ՝ գրի Եւրու-
Իտար . այլ 'ի հնագոյնն գրի
Երազմարտ ։

(2) 'ի նորագոյն ձեռ՝ գրի Շի-
րակաւ . այլ յերկոթին որք են
հին . գրի Շիրակաւան ։

(3) Եւրուր առ նորին . յոհ-
կաթ . գրի Երազմարտի . * Ստի-
պով առեալ ընդ իւր զուսար ա-
րասայ երբոր իւրոյ . և զգալմն
Երազգաւորից . . . չուէ գնայ յառ-
տի գաւառ ։

(4) Յայտմաւ . յուր 30 . այս
անուն գնի իբր անուն գաւառի .
կոչելով զբարսեղ Եւրեղիւրոս
յանայ . և քան Շիրակաւան . Եւր
վրկաւկաւ է եղեալ ասուն ժո-
խանակ անուան Շիրակայ . ըստ
որում ուզողոյն ևս գրի 'ի նոր
ձեռագրի ինչ . Եւրեղիւրոս յո-
ւայ . և քան Շիրակայ . յի բարսեղ
համբն գաւառին շիրակայ կա-
ցուցաւ արքեպիսկոպոս , և անձառ
նորա կր յանի ։

կաթողիկոս. ոչ միայն 'ի վերոյդրեալ բանս իւր, այլ նաեւ այլուր յասեւն. * Այլրայ սուպատ դարձեալ 'ի փախստեալ թէ իւրմէ՝ գայ 'ի սեպհական կալուածս տէրութեան իւրոյ յԱրազգաւորս: Անէր անդէն սպարանս՝ զոր յիշէ նոյն յոհաննէս կաթողիկոս. * Իսկ որքայ սմպատ շուէր գնացր յարքունական սպարանս իւր 'ի քաղաքապետն Արազգաւորս: Ե ինեաց նոյն սմբատ և Եկեղեցի Այլ փրկիչ անուանեալ ըստ վարդանայ, զոր ասողիկ Գ. Զ. կուէ Բմենափրկիչ: * Ե ինեաց (ասեւն. սմբատ) զԱմենափրկիչ Եկեղեցին յԱմնին շիրակայ գմբեթաւորեալ քարձրագոյն յօրինուածով, կոփածու քաղաքորմով:

Այլ իւր սա յարքունի սպարանս ըստ գրելոյ յոհաննու կաթողիկոսի, զոր առանց անուան յիշատակի, ասելով. * Օ այսու ժամանակաւ 'ի քաղաքագետն մեծ Արազգաւորս Եկեղեցին որ նախ յարքայի սմպատայ հիմնադրեալ եղև մերձ 'ի Թագաւորական նորա յսպարանս, բովանդակեալ շինութիւն 'ի զլուխ ելեալ աստանօր ⁽¹⁾, և ըստ օրինակի կարգաց անախագոյ՝ զնորայն նաւակաւորս պատուեալ քարձրացուցանելն:

Այլ Եկեղեցի պարտ և համարիլ զյիշատակեալն 'ի տսմուէլէ 'ի վերոյդրեալ բանս իւր (անվրեպ համարեալ զգրեալն նորա). քանզի շինեալ ասեւ զայն 'ի սմբատայ սպարապետի՝ որ արլարան կուէցաւ, և ոչ 'ի սմբատայ տրբայէ ⁽²⁾: Այն տսմուէլ 'ի թվին շՃ. դնէ կործանեալ զԵկեղեցի ամենափրկիչն՝ որ ('ի հնագոյն, նաև յերկուս նոր օրինակս դնի յանի') ասելով. * Վրաւ ամենափրկիչն 'ի յանի 'ի մարերի 'ի ԺԵ. յաւուր հինգշարթթի: Իսկ 'ի միջին օրինակի՝ որ և է ընտիր, յիւր բաւս յանի. յայր ասկա ոչ կարեմք որոշել, արդեօք նոյն պարտ և համարիլ զայս ընդ ամենափրկիչն Եկեղեցոյ երազգաւորաց՝ զոր յիշեն այլք, թէ այլ Եկեղեցի 'ի յանի քաղաքին, զորոյ ոչ գտանեմք յիշատակութիւն առ այլս:

Ե նոյն շինութեց ան. սմբատայ՝ սոյն այս Արազգաւորք համարեցաւ զյիշատար քաղաք մինչև 'ի ժամանակս Բ. սմբատայ՝ որ զանի ընդարձակեաց. այսմ վկայէ վարդան յասեւն, թէ Արազգաւորք էր * Իսխազահ թագաւա

(1) Այսինքն իւր 'ի Ժ. ասեւ կաթողիկոսութեւն նորին յովհաննէս, որ նստաւ 'ի 897:

(2) Ծանօթ կրկնէ և կիր. յառեւ. * Անտ նորա սմբատ որդի

աշտոյ որ արլարան կուէր, ամս լէ. սա շինէ զքաւարանն մեծս պայծառ զարգու յԱրազգաւոր, որ արդ Երեմեական կուէ:

բայն բազրատունեաց, մինչդեռ չեւ էր ընդարձակ չիւնեալ քաղաքն անի ॥ Եւ ստեփաննոս օրպէլեան յոտաւ նաւոր թղթն կաթողիկէին վաղարշապատու՝ զնէ 'ի կարգս արքայանիստ քաղաքացն բազրատունեաց զկնի անոյ՝ ասելով թէ արկին զաթոռ իւրեանց՝

* Երազդաւոր մեծ աւանին,
նաեւ 'ի կարսն վանանդին ॥

Ինչպէտ և յայնմ ժամանակի թագաւորք ոչ միշտ նրա տէին 'ի միում քաղաքի, և ոչ միշտ յէրազդաւորս, այլ աստ և անդ, որպէս տեսանեմք 'ի պատմութիւս ։

Որքանի՜ 'ի յեօզ՝ յիշատակեալ 'ի յովհաննէ կաթողիկոսէ, յասեւն վանն շահանշահ աշոտոյ ։ * Վնայ թագաւորն 'ի դաւառն Շիրակ . . . և հանդիպեալ միմեանց 'ի գեօղն Որմտանի⁽¹⁾, մեծապատիւ գնոսա առնէ ըստ օրիւնի թագաւորաց ॥

Բաւայ իւր՝ Վիւղ՝ յիշատակեալ յասողկայ Գ. 11. յասեւն վանն կուրապաղատին տայոց դաւթի. * Վայ իջանէ 'ի Շիրակ, 'ի գիւղն՝ որում Բաւայ ձորն կոչեն ॥

Իւստոս՝ 'ի Վիւղ՝ զորմէ ասողիկ Գ. 2. * Վիւարր տուա (ասէ, այսինքն ան թագայ, որ զմարտիրոսականն ընկալաւ պսակ յաւուրս յովհ.՝ մանդակունւոյ, է) 'ի Շիրակ գաւառի, 'ի գիւղն՝ որ Իւստուա կոչի, յեկեղեցւոյ՝ որ Տն թագ ասեն ॥

Բշէ՝ Իսուի լինել յայս գաւառ՝ 'ի բանից ստեփաննոսի օրպէլեան զԼ. Ժէ. յասեւն վանն վահանայ. * Սա տակեաց 'ի պատերազմի զորուրդն ահագին զգգիհն, 'ի գաւառին Շիրակայ, մերձ 'ի գեօղն՝ որ Բշտէ անուանի ॥

Հոռոսին, կամ Հոռոնց վան՝ Շինեցաւ այս մենաստան յաւուրս արասայ արքային 'ի Ժ. դարուն, յորում առաւել քան զամենայն փայլէր գութ ողորմութեան ։ * Իսկ 'ի գաւառին չիրակայ (ասէ ասողիկ Գ. 7.) Հոռոմոսին կոչեցեալ վանք՝ շինեցաւ 'ի ձեռն յովհաննիսի՝ որ էր զարդարեալ յամենայն առաքինութիւս, և առաւել յողորմածութեւ զարդս . . . և անցաւորաց և ճանապարհորդաց հանգստարան պատրաստ, որ զտէղին, մինչև հանգել իբր յիւրեանց տան ամենայն օտարաց. որ մինչև ցայսօր երևի նոյն նշան ողորմածութե 'ի տանն յայնմ ॥

Սխարանք սորա կին 'ի կրօնաւորացն հայոց, որք փա-

(1) 'ի կրկին օրինակն գրի Որմտի ։

խեան յախարհէն հոռումոց սակս հալածանաց յունաց, և ուսմանոս կայսեր . վասն այսորիկ կոչեցաւ Հոռումսին , որպէս զնէ ասողիկ . կամ Հոռումոց վանք : * Սրպէս թի (ասէ վարդան) 'ի հոռումոց եկին կողմանց : Սկամ զի զեւրիցունս՝ հոռումոց երեց կոչին , որպէս մեկնէ կիրակոս , յասեւն . * Եւ զի կոչին զերիցունս՝ Հոռոնց երեց , անուանեցին զիս վանքն որ 'ի շիրակ՝ Հոռոնց վանք , որ յարդ ևս Հոռոնց վանք ասի :

Եւր 'ի ԳՅԶ . ըստ գրեւոյ ասողկայ Գ . 12 . * () հոռումսի վանքն այրեաց : արհամայն ամիրայ պարսիկ , զոր կոչեալ էր մուշեղայ եղբօր Գ . աշոտայ ողորմածին : Ըստ թաղեցաւ ն . սարգիս կաթողիկոս , ըստ վկայելոյ լաստի վերտոյն զԼ . Թ . * Վախի յախարհէ նր և արժանաւոր հայրապետն նր սարգիս , և է գերեզման նորա 'ի Հոռումսի վանքն :

Վարդէ վանք : Եւ վարդանայ գրի Վարդէ վանք , նոյնպէս և աւ վարդանայ ախարհագրի , որ և զնէ յայտ գաւառ . որպէս և ասողիկ Գ . 7 . յասեւն թի : 'ի նոյն ժամանակս յորում փնեցաւ վերագրեալ մենաստանն և այլք , շինեցաւ * Եւ Վարդէ վանք 'ի Շիրակ գաւառի : (Յայտ գաւառ զնէ և կիրակոս : Հաստատեցին (ասէ վասն հայր ծեալ կրօնաւորացն 'ի ուսմանոս կայսերէ) * Եւ զՀոռումսին կոչեցեալ վանք , և զՎարդէ վանք 'ի շիրակ գաւառին : Սրդան զնէ 'ի գաւառին անոյ , որ է նոյն :

() Զինում թին զոր պատմեն վերագրեալ պատմագիրք , պարտ է հաւարիլ նորոգութի , քանզի բազմք յառաջ քան զհալածեալ կրօնաւորսն՝ որք էին 'ի Ժ . դարուն՝ առաջնորդ էր այսր վանաց բարսեղ ճոն որ էր 'ի է . դարուն . * Եւ արար (ասէ վարդ) 'ի ձեռն նոյն բարսղի մակնաւուն ճոն կոչեցելոյ , որ էր առաջնորդ սբ աւետիկն՝ որ Վարդավանքն կոչի ի գաւառին Վնոյ :

Եւ աստ իսաչ հաշակաւոր՝ զորմէ գրէ նոյն վարդան . * 'ի Վարդավանից տարան զխաչն որ յանուն նր անծաննին , որ արդ Սարգիս կոչի , յայնժամ Ղոխեանց կռիւք . . . և է նոյն մետրոպայ օրհնեալ , և կամ բարսղի նոյն ճոնին . և ունի գիր հայերէն յաջ թեւն , և ծածկեալ էն ոսկով : Սքանչելեօք սորին բռնեցաւ կին դեմտրեայ արքային վրաց , վասն որոյ 'ի հայոց առեալ տաբան 'ի վերս :

Սարգիս . կամ Սարգիս , և Հոռոնց : Եւ մենաւ տանէր յայտ գաւառի , ըստ վկայելոյ վարդանայ ախար

Հազրի : * Շիրակ գաւառն (ասէ) ուր կան նր ուխտքն
Հոռոմոս, և Սարմարաշէն, և Կարմըտձոր, Գալբա-
վանք, և Հառիճայ, և այլ բազումք ։ Սամուէլ կոչե-
ղաւաղինն Սարմաշէն՝ յիշելով և շինող նորա՝ ի Թվին
նլն : * Սկիզբն շինուածոյ մեծանուն և վայելչաշէն զար-
մանակերտ և հոյակապ ուխտին Սարմաշինոյ՝ ի քաւ-
տէր իշխանաց իշխանէն վահրամայ ։ { Նոր յաւելու ապա-
քնդարձակող սամուէլի : * Սկեւալ ի նլն : Թվին (այս-
ինքն ի 986.) և աւարտեալ ի իւրին ։ այսինքն
ի նիւֆ, որ է ամ տն 994 : Ղորէ վասն այսր և կիրա-
կոս : * Յաւուքս սորա (այսինքն շահնշահ կամ արեգե-
րակալ սմբատայ) սկիզբն եղև շինուածոյ հաշակաւոր
ուխտին Սարմարաշէնն կոչեցեալ ի քաւտէր իշխանէն
վահրամայ ⁽¹⁾ ։

{ իշխատակէ զայս մենաստան և գրիգոր մագիստրոս
ի Թուղթս իւր, որպէս ի Թղթին առ եղարս ուխտին
տանահնի, և ի կրկին Թուղթս իւր որ առ սոսմենէս
հայր ուխտին Սարմաշինոյ, յորոց ի միւսմն կոչե-
ղնոյն մենաստան Սէ օւֆօ և մարտաղտ Սարմաշինոյ :

ՎԱՆ ԱՆ Դ :

Սրեք ուրեք գրի Ս օւֆօ, որպէս առ յովհաննու
կաթողիկոսի : * Շրջէր (ողբա) լէ կողմամբ Ս անտն
տայ. անդ ապա հասեալ ի վերայ կամասրականն հանդերձ
աղատօրն Ս անանտայ՝ կատորեցին սպառնալու զգօրս նո-
րա ։ Սովին տառիւ գրի և անուն բնակչացն ուրեք առ-
նմա : * Վակէր յարքայէ զումանս և յայլոց ևս նախա-
րարացն Ս անանտայեաց ։ Կոչեցաւ այսպէս յանուն
վէրոյ որ յաւուքս ն. արշակայ արքայի մերոյ՝ ի բուլ-
ղարաց հատուածեալ, բնակեցաւ աստէն. քանզի յառաջ
այս գաւառ կոչէր Ս օւֆօ և Ս Երէն Բասէն : * Սմանէ (ասէ
խոր. ք. 6) ի տեղիս խոտաւէտ, մերձ ի սահմանն շա-
րայի. զոր հինքն Ս օւֆայտ և Ս Երին Ս ասեն կոչին. իսկ
յետոյ վասն հատուածին վղընդուր բուղկարայ վնդայ՝

(1) Ասողիկ. ք. 61. ոչոտոյ
պահլաւունոյ ընծայէ զշինութի
սորա. յասեն. Գուժարե (զորս
գաթիկ արքայ) ի ձեռն իշխանաց
իշխանին վահրամայ որդւոյ գրի.

գորոյ, և սմպտայ մաթիստոսի
որդւոյ վահրամայ. և մարգարանին
ոչոտոյ պահլաւունոյ՝ որ զՄ օւֆ,
Խաչն և զԲ Գնէն շինեաց ։

բնակելոյ 'ի տեղիս, յանուն նորա անուանեցաւ 11 ա նանդ. և անուանք շինիցն՝ յանուն եղբարց և զարմից նորա անուանեալ կոչին մինչև ցայժմ: 11 ասն այսորիկ թերևս 'ի միում օրինակի աշխարհազրուէ խորենացոյս այս գաւառ գրի 11 անդ:

11 աստիվերացին զԼ. Թ. կոչէ զայս և վորակ. * Լնցա նէ ընդ բասեանն և հասանէ 'ի վանանդ, կամ 'ի վա րակ: 11 Լն վորակ թուի մեզ լինել տեղի կամ ձոր ինչ՝ ուր եհաս խաղաւորն, որ քանզի էր 'ի վանանդ գաւառի, նախ ընդհանուր զգաւառն դնէ, և ապա զտեղի գաւառին որոշէ՝ ուր եհաս⁽¹⁾: Զայսմաւ. մարտի 30. յի շատակի և վորք վանանդ. * Զեայ իմացեալ զօրացն յունաց, հասին 'ի վորք վանանդ, որ թուի լինել մասն ինչ սորին գաւառի, և ոչ սահման ինչ արտաքոյ նորուն:

11 ասմանակից է բասենոյ և շիրակայ, զոր ցուցանէ վերոգրեալ բան խորենացոյն՝ դնելով զվանանդ մերձ 'ի սահմանն շարայի՝ որ է շիրակ: 11 ասմանակից է նաեւ կող գաւառին տայոց, զոր ցուցանէ խորենացին Թ. 8. 'ի պատ մէջն զհատուածիւն վրնդայ՝ յաշխարհն բուլղարաց: * Ի սորա աւուրս (ասէ, այսինքն նա. արշակայ) աշ մոռէ մեծ լեալ 'ի գօտիս մեծի լերինն կաւկասաւ յաշ խարջին բուլղարայ, և բազումք 'ի նոցանէ հատուածեալք եկին յաշխարհս մեր ('ի վանանդ), և բնակեցան ներքոյ կողայ, յարգաւանդ և 'ի հայցաւետ տեղիս բազում ժամանակս: 11 Երբոյ կողայ՝ իմա զհարաւակողմն կողայ, ուր անկանի վանանդ:

Օ պատուականութիւն երկրին երիւք բառիւք խորենացոյն Գ. 44. մարթ է իմանալ, որ կոչէ Երթաւէր, Երթաւէր, և Հոգաւէր. այսինքն բերօղ ցորենոյ. այլ ունի և 11 այրիս 'ի լերինս իւր:

Բնակելիք գաւառիս ըստ մեծի մասին սերեալ գոլով 'ի կովկասական ազանց՝ որոյ հայրենական են աւազա կութիւք և մարդադաւութիւնք, զնոցին թարս և զգործ ունէին մինչև 'ի ժամանակս յետինս: * Վանդի վանան

(1) Ընեանօթ են քանի ընգար ձակողին վարգ՝ աշխարհագրի: Վանանգ կառուցեր զհոնդ վոր. գաւառն 11: Զայլում ձեռ՝ գրի: Վանանգակարուցեր զհոնդ վոր. գաւառն 11: Թերևս ասել կամէ լով՝ 'ի վանանդայ կարուց էր նրն

զհոնդ էրեց նահապակաւ 'ի պարսս առ Թ. յազնէրտիւ. ըստ որում էր նա 'ի վանանդայ. մա. նաւանգ զի անունս կարուց յեր կաւա ձեռ՝ բառիւ գրի: Լռիւ ստոյգ է՝ զոր յաւելու զհնի՝ թէ Գողթման վանանդն որոշ է:

դացիք (ասէ խոր. ֆ. 44.) զաւազակութեամբ գործ մեծ ցանկութեամբ գործէին, և որպէս ուղիղ իրք ախորժելի թուին նոցա ։ ։ ։ Ինչև յաւուրս ֆ. արշակայ և ֆ. խորովու՝ յայանի ապստամբեալ յերկոցունց թագաւորաց՝ արշաւէին ՚ի սահմանս իշխանութեան նոցա. նոյնպէս և ՚ի միջն անդ. Ժ. դարուն յաւուրս մուշեղայ արքային կուրաց՝ աւազակէին ի միայն ՚ի քացեայ տեղին. այլ և ՚ի նոյն իսկ ՚ի քաղաքին, այլ արաս օրդի և յաջորդ. նա րա խաղաղացոյց զգաւառն ։ * Իսխ և աւաքին (ասէ ասող. ֆ. 17.) երարձնա յաշխարհէն իւրմէ (՚ի վաւ նանդայ) զաւազակութի, զմարդադաւութի, զոր ազնն վանանդայ իրբն զհայրենիք ունէին, ըստ ասելոյ պատմաւ գրին (այսինքն է խորենացւոյն) . . . և այնպէս խաղաղացոյց զաշխարհս իւր, մինչ զի ՚ի գիւղերի իրբն ՚ի տուրնջեան, և յանապատի իրբն յապարանս չըջէին. ամուսնէին ինութե և աշխատութիւր գործոց պարապեալ, և արդարադատ իրաւամբ ուղղեալք ։

Ի. Ժ. դարուն ՚ի կարս քաղաքի տորա կանգնեցաւ թագաւորութիւն սակաւատե, որպէս տեսցի տարե ։ Իսկ յովհաննէս կաթողիկոս ՚ի Թ. դարուն ևս կուէ զայս գաւառ Երեւան, գրելով վասն արասայ եղորւն. աշտոյ ալքայի. * Իսա սպարապետն հայոց՝ և եղբայր արքային աշտոյ ՚ի կողմանս պետութե վանանդայ առկայացեալ կայր ։

Երկուստեք գաւառիս յիշուտակի առ եղիշէի Թ. 26. անուանեալ, * Երեւան քաղաքի վանանդայ (1) ։ ։ ։ Երկուստեք նոյնպէս և ՚ի ստորագործութեան անդ ժողովոյն դիմաց զկնի եպիսկոպոսին ուշառնեաց, և նախ քան զեպիսկոպոսն աշտուանեաց ։ Իսկ նորա ՚ի վերջին ժամանակս Թուի Թէ եր ՚ի կարս քաղաք, որպէս մարթ է գուշակել ՚ի Թ. 26. շնորհալոյն առ բնակիլ քաղաքիս ։

Իսր. ։ Իսր քաղաք մինչև ցայժմ կոչի ՚ի վրաց ՚ի սեռա կանն՝ Իսրէս քաղաք. որ Թաղամանի առ նոսա՝ Իսրան քաղաք, որոյ ուղղակիանն լինի Իսրէ, որ նշանակէ Իսրաէլ ։ ։ ։ Երկուստեք աստի ածանցեալ է առ մեզ անուան Իսր. ։ ։ ։ Երկուստեք անուանեալ ը որում կարս քաղաք՝ դուռն մտից էր սահմանին վրաց և հայոց, յորժամ դուրս գարէ էին ընդ տէրութե վրաց, կամ Թէ ՚ի սահմանի վրաց համարեալ ։

(1) Ըստ միւս մեծ աղբիւր. պէտ և առ դուր. Թ. 26. 25. գրի ալ ՚ի Թ. 26. գրի վրացի. որ. Տէր Գեղեղեւի եղիւնդ ։

Ի՞նչ մատթելոսի 'ի Թվին շմգ . յերիս տեղիս ևս գրի
 Լլաբու, որ ոչ է ուղիղ հնչումն նախնեաց, այլ այժմեան
 հնչումն ռամկաց 'ի հայկական խօսս :

Յիշատակի այս քաղաք և առ յունաց պատմագիրս՝ առ
 կեղրենոսի, առ յոհաննու կուրուպպատայ, և առ պլուին-
 րուսենի 'ի գիրս կառավար . զԼ . 44 . ուր ասէ . * Երևանն
 իշխանաց (աշոտ) նստէր 'ի մեծ հսոյս 'ի քաղաքն Վարս ॥ :

Նոյն յիշէ և 'ի զԼ . 50 . Լլարծէ դուրնփօր նոյն լեալ
 որ առ պաղտմայ . զԼ . 67 . կոչի Վլ-բա, այլ կասկածի
 ընդ իւր կարծիս՝ սակս դնելոյ պաղտմայ զՎորսա առ-
 եփրատաւ, և ոչ առ երասխաւ, յորոյ մերձակայս է
 Լլարս . բայց որպէս բազում ուրեք գրեալ ենք, վրիպւ
 նօր՝ կամ գրաց և կամ նորին պաղտմայ՝ եղեալ է ան-
 ղէն եփրատ, փոխանակ դնելոյ գերասխ, զի 'ի նոյն կար-
 գի առ եփրատաւ յատակ հնչմամբ յիշատակին առ նմա,
 և արմաւիր, և արտաշատ, և նախըռան, որք են առ-
 երասխաւ :

Ի՞նչ կարս քաղաք նոյն է՝ որ բազում ուրեք 'ի սեռս
 կոմն կոչի Վլադոս Խորոյ . որպէս յայտ է յասողկայ՝ որ
 'ի Կ . 11 . զմուշեղ Թագաւոր քաղաքիս՝ դնէ 'ի կարս, ասե-
 լով . * Կիսաւ նա (այսինքն սմբատ արքայ սկեգերակալ
 ձայնեալ .) գոռալ ընդ հօրեղոր իւրոյ մուշեղայ որ
 'ի կարս ॥ Իսկ 'ի Կ . 17 . զնոյն մուշեղ դնէ Թագաւոր
 քաղաքին կարուց . * Յայսմ ժամանակի (ասէ) նլճ .
 Թուականին, մուշեղ Թագաւորն մայրաքաղաքին կարուց
 վաղձանի ॥ Ի՞նչ ևս 'ի խորագրի նոյն զվտոյ աբաս որդի
 և յաջորդ մուշեղայ՝ դնի Թագաւորեալ 'ի Լլաբ, որ յայտ
 է Թէ Թագաւոր էր կարուց, զի Թագաւորեր անդ, ու-
 բանօր և մուշեղ : Ի՞նչ զգագիկ զոր այլք Թագաւորել
 դնեն 'ի կարս, կիրակոս կով : Թագաւոր կարուց . * Վա-
 դիկ Թագաւորն կարուց՝ զնաց տեսանել զկայսրն յու-
 նաց ॥ : Յայտ է ևս 'ի բանից վարդանայ, զի ուր ասողիկ
 վասն արասայ Թագաւորի եղոր երկաթ աշտոյ գրէ՝ Թէ
 շինեաց զեկեղեկի 'ի քաղաքն Լլաբոյ, անդ վարդան վասն
 նորին եկեղեցւոյ շինեալ ասէ 'ի Լլաբ . զրանս նոցա տե-
 ցես ստորեւ : Ի՞նչ այսպէս առաջին անունս Լլաբ՝ լինի
 աղաւաղութի սեռականին վրայ . իսկ երկրորդ անունս
 Լլաբոյ, սեռական հայկականին :

Ի՞նչ նախնուն առ յովհաննու կաթողիկոսի յիշատակի
 միշտ Իւրդ անուամբ . * Կալեալ կապէ (ասէ արաս եղ-
 բայր ան . աշտոյ) զնա երկաթի շղթայիւք, և դնէ 'ի բան .

տի 'ի բերդին Վարուց ॥ : Եւ այլուք վասն ափսին ոստի-
կանին * Եւթեալ պաշարէ զամուլին կարուց 'ի վանանս
գաւառի . . . իսկ արքայ սմպատ դարձեալ եկեալ յամ-
րոյն Վարուց ॥ : Ի նոյն անուն կոչի 'ի պատմութե թով-
մայի արժութեւոյ յերկրորդ վարս գազկայ, առելով վանս
ափսի * Այաւարէ զբերդն Վարուց, և բացեալ զմթե-
րեալ տունս գանձուց՝ առնու աւար քաղում ॥ : Եւ
առ յետագայս յիշատակի ուրոյն և քաղաքն և բերդ-
նորա, որ էր 'ի բարձրաւանդակի քաղաքին, որն առ լառ
տիվերացոյն գլ. ԺԵ. ուր զկարս կոչէ նախ 'ի խորագրի
Վաղարշ յօգնեալ և ստորեւ գրէ * Եւթե դք ժամանեաց
յամուրն ելանէ՛ որ 'ի վերայ քաղաքին կայ, նա միայն
ապրեցաւ ॥ : () որ և ճորճալին 'ի թուղթն որ առ քա-
ղաքայիս կարուց, գովելով կոչէ զնոյն Եւթայոյ Վաղարշ, և
հոգեալ Վաղարշ Եւթայոյ կայ մինչև ցայժմ 'ի նոյն դիրս,
զորմէ տես 'ի նոր հայաստան, Թղթ. 120 :

() կաթուղիկէ եկեղեցին քաղաքիս շինեաց արաս ար-
քայն յաջորդ երկաթ աշտոյ 'ի Ժ. դարուն * Եւ շինեալ
Թագաւորին (արասայ՝ առեւ ստող. 7. 7.) զկաթուղիկէն
որ 'ի քաղաքին Վարուց, վիմարդեան արձանօք, որ ձա-
քար պռովատալ վիմովք, բոլորապէս գմբէթաւորեալ
պայծառ զարդուք՝ երկնանման խորան ॥ : () նոյն գրէ և
վարդան * Եւ ինեաց և Թագաւորն արաս զկաթուղիկէն 'ի
Վարս, գեղեցիկ յօրինուածով ॥ : Եւ յիշատակի և այլ եկե-
ղեցի սորա փայտակերտ՝ զոր յոյնք այրեցին :

Ի 961. եղև սա Թագաւորանիստ առանձին Թագա-
ւորութե, յորում նստան երէք միայն Թագաւորք, մի
զինի միւսոյ պայազատելով. որոց սահման ձգէր ընդ հա-
մօրէն վանանդ. վասն որոյ սամուէլ զգազիկ որ Թագա-
ւորէր 'ի Կարս, կոչէ Թագաւոր Վանանդայ՝ գրելով 'ի
Թվին շԺԳ. * Եւ առ Թագաւորն վանանդայ զազիկ
չաշնաշ ॥ : Եւ կիրակոս զերկոսին անուանս ևս դնելով
ասէ * Եւ միւս ևս գազիկ (Թագաւոր) վանանդեայ և
կարուց՝ որ զնաց առ յոյնս ॥ :

Ի շԺ. Թվին (1) 'ի 1053. յաւարի առին պարսիկք
յանկարծ յարձակմամբ. իսկ 'ի 1063. գազիկ վերջին
Թագաւոր քաղաքիս էտ զկարս 'ի յոյնս. զծամդաւ և
զայլ տեղիս առեալ փոխանակ այնք, ըստ մասին առ ահի
Թուրքաց, որպէս գրէ վարդան, և ըստ մասին առ բռնու-

(1) Ըստպէս բերե հաշիւ լաոտիվ. գլ. ԺԳ.

ԹԵ՛ յունաց, որք ոչ ներեին հայոց նստուցանել կաթողե-
կոս, որպէս գրէ շնորհալին 'ի վիպասանութեն:

* Հորժամարքայն մեր կոչեցեալ,
գազիկ անուն վերածոյնեալ.
Ի՞նչ որ զկարս 'ի յոյնս տուեալ,
և զ՝)ամբնդաւ գղեակն առեալ....
'Իսկ ըզկարս նախասացեալ,
այնքո ինդրոյ փոխանակեալ.
)ի հովուապետ հայոց դարձեալ,
նստցէ յաթոռն ասայնացեալ||:

'Ի 1239 'ի վերջին ապականութի գրեթէ հասուցին
կոտորածիւ մուղալ Թաթարք առաջնորդութի շարմա
ղանայ իշխանին. զնոյն անցս անցոյց և 'ի 1394. լինկթի
մուր, որոյ նախ պաշարեալ ընդ ժամանակս ինչ, ոչ կա-
րաց առնուլ մարտիւ. մինչև ապա ֆերուզպաիթ անուն
իշխան քաղաքին՝ անճատուր լինելով ետ նմա զկարս:
)կնի տաճիկք առին 'ի ձեռաց վրաց, և 'ի տաճկաց
վերք. այլ անդրէն յառնուլ տաճկաց՝ դարս մուսսաֆա
փաշայն զօրապետ, չ. սուլթան միւրատայ ընդդէմ պար-
սից և վրաց, 'ի հիճր. 988 (1580. կամ 1579.) ամրացոյց
զորքդ քաղաքիս պարսպաւ և իրամով շուրջանակի, չի-
նեալ 'ի նմա նաև մզկիթ և քաղանի:

Հառաջին ժամանակս վաճառականութին ծաղկեալ
էր 'ի ամա. և բնակիչքն էին փարթամք, զոր յայտ առնէ
լաստիվերտցին՝ յասելն վասն քաղաքացւոցս. * Հարստու-
ցեալք բազում ընչեղութի՝ 'ի ծովի և 'ի ցամաքէ ամրա-
րեալ ||: Ի՛նչ ստորեւ առանձին յիշէ զվաճառականս սո-
րա, կոչելով * Սէծահարկի և պատուական վաճառա-
կանք ||:

)եպիսկոպոսոսունս կարուց տէս վերագոյնդ 'ի կարգի
եպիսկոպոսացն || անանդայ:

)արիւտ:)որ առ 'ի զանազանել 'ի միւս քաղաքէն
որ 'յաղիսվիտ' իորենացին չ. 65. կոչէ)արիւտ վանա-
դոյ. * Հղեցին և բազմութի եպիսկոպոսացն հանդերձերու
նեւեաւն մեքրոպաւ, և բովանդակ ուխտիւ եկեղեցւոյն
մազթանս՝ զքահանայն տիրուկ զորդի մովսիսկան 'ի)ա-
րիւտէ վանանդայ ||: Ի՛նչ թէ քաղաք իցէ, կամ աւան
ոչ ինչ յիշատակէ: Տես 'ի նոր հայաստան. Թղթ. 121:

'Իբաշու: 'Իիւզ յիշատակեալ 'ի զԺմաղեայ 'ի զԼթ.

յասեն վասն սմբատայ կիրապաղատի. * Սիարա
նեալ սմբատայ ընդ զօրավարին յունաց, եկեալ հասա-
նէին ի գաւառն վանանդայ, ի գիւղն որում լ' արապետն
կուէն ॥

Սիւսա գիւղ: Լ'ստի էր գիւտ կաթողիկոս, և աստանօր
թաղեցաւ, զորմէ գրէ զազար. * Լորեալ ի ղիրս հարց
իւրոց խաղաղութիւն, ի գեօղն որ կոչի Սիւսա գեօղ,
ի գաւառին վանանդայ ॥ Լ' ասողիցայ ք. 2. գրի
Սիւսա գիւղ, յասեն վասն գիւտայ. * Լ' ի գաւա-
ռէն վանանդայ յալլեմնոյ գեղջէ ॥ Լ' յոյնպէս գրի և
յայլ երիս տեղիս ի պատմին զգարկէն, և զհարայել, և
զն. տրդատ կաթողիկոսաց, որք յոյնպէս էին ի գեղ-
ջէ աստի: Իսկ առ յօհաննու կաթողիկոսի գրի () տա-
ռիւ. * () ոյսու ժամանակաւ մեծ հայրապետն գիւտ՝ որ
յ () մեայ գեղջէ... վախճանի ॥ Լ' յոյնպէս և առ կիր.
ի պատմին զն. տրդատայ կաթողիկոսէ ասէ լինել զնա
յ () մեայ գեղջէ:

Յերեւել: Յիշատակի առ բուզանդայ ք. 22. յասեն
վասն զօրացն պարսից. * Հասեալ էին ի գաւառն վա-
նանդայ, ի տեղւոջն՝ որ սնուանեալ կոչի Յերեւել ॥
() յոյն յիշատակէ և խորենացին ք. 46 և լ' օչէ լ' րեւել:
* Լ' գիտ (խոսորով ք) զարշակ (արքայ) իջեալ յիւր սահ-
մանն ի գաւառին վանանդայ. և պատահեն միմեանց
ի դաշտին որ կոչի լ' րեւել, և տան պատերազմ ընդ մի-
մեանս սաստիկ յոյժ ॥

Իջաւանից գիւղ: Հայրենիք՝ արցն ղենդեայ երիցու, զոր
յիշատակէ եղիշէ թղթ. 181. * Լ' ևոնդ երեց ի վանան-
դայ ի գեղջէ Իջաւանից ॥

Լ' Եմիւր: () որմէ ասողիկ գ. 6. * Լ' քապա եկեալ
հռոմի յարանցն ի վանանդ, ի գիւղն Լ' Եմիւր, կռ-
տորեցան ի ձեռն սահակայ որդւոյ իսմայելի ॥

Լ' Եմիւր: Յայսմաւուրս մարտի 30. * Լ' քապա տա-
րան ի վանանդ (զոր խաչն նուենայ), և զտեղին ուր
եղին զոր խաչն՝ կուէցին իրաչի վանք ॥ Սատի գերեցաւ
յաւուրս ն. բարսեղ կաթողիկոսին, յելս ժն. դարուն:

Կոնցաւ այսպէս յանուանէ լերին Մօթօթաւ . իսկ Մօթօթ էառ զիւր անուն յարմենակայ նահապետէն որդւոյ հայկայ . և որպէս անուն իւր յայտ առնէ՝ ձգի այս գաւառ առ ոտամբ նոյն արագած լերին . յոյր սակս ուրեք ուրեք ուրոյն գրի անուն սորա՝ կոչելով Սոս օրօթաւ . * (Հայոս խորութեմ զաշտի (ասէ խոր . ն . 11 .) բնակեալ արմենակայ , շինէ զմասն ինչ 'ի հիւսիսոյ կողմանէ զաշտին , և զոսն լերինն 'ի նոյն կողմանէ , և ըզլեառն անուանէ յանգագոյն յիւր անուն Մօթօթ , և զկալուածսն՝ Սոս օրօթաւ .) Կոյնպէս 'ի գործածի և առ թովմայի արծրունաց , յասկն յերկրորդ վարս զազկայ . * (Սարկանս առաքեալ յայրարատեան գաւառ , և մինչև յՄօթօթ կոչեցեալ Սոս , որ է բաժին կալուածոց արասոյ որդւոյ սմբատայ .) Եւրեք առ յովհաննու կաթուղիկոսի Կոյժ օրօթաւ . * (այց . . . յերկուցն ևս զաւառաց , որ է մասեաց ոսն , և Կոյժ արագածայ .)

Սենի այս գաւառ յոտս նոյն համանուն լերին՝ դաշտ ինչ ընդարձակ , յորոյ ընդ մէջ անցանէ գետակ . դաշտն է պատեալ լերամբ . առ ստորոտովք նոցին բազմութի աղբերաց , որք սկզբնաւորեն գետակ . () այս ամենայն բանաստեղծօրէն իմն ստորագրէ խորենացին յայս համառօտ բան . * (Իսկ արմենակայ առեալ զամենայն բազմութիւն իսպալ յարեւելո հիւսիսոյ , և երկեալ իջննէ 'ի խորին դաշտավայրի մի , 'ի բարձրագագածանց պարսպեալ լերանց . գետս կարկաշատս՝ 'ի յարեւմտից ընդ մէջ անցանելով , և զգաշան արեւելից իմն գոգցեա իբր որտայսեալ՝ ձիգ յարեգակն կոյս զերկայնութի պարզեալ . և առ ստորոտովք լերանցն բազում ականակիտ բղիւեալ աղբիւրք , որ գետոց հաւաքումն եղեալ հեզարար առ սահմանօք նոցա , ծնիւք լերանց և եզերօք դաշտին պաւտանիք ամանք իբր երիտասարդութիւն ձեմիցին .)

Եւսիսկոպոսունք գաւառիս կոչելին յանուն զլեւաւոր ցեղին տիրողի յայս գաւառ , այսինքն է՝ Մմատունեաց , որպէս ուսանիմք 'ի յիշատակարանէ զարարիայ առաջնորդի ամատունեաց , ուր ասէ . * (Ես . . . զարարիա 'ի տանէս արարատեան . . առաջնորդ Մմատունեաց յիշկարապետիս՝ որ 'ի ստորոտս Մօթօթաւ , և 'ի գաւառիս

կարբոյ, և յՆերերդոյ ⁽¹⁾ ։ Օնոն ցուցանեն և բանք առարեւ պատմագրի ։ Բայ եպիսկոպոսական աթոռ է մին 'ի հնագունից անտի, բայց եպիսկոպոսունք յիշատակեալք 'ի գիրս են ն ։ Եղիշա եպիսկոպոս ամատունեաց առ ժամանակօք վարդանանց ։ Թ ։ Սաթթէոս եպիսկոպոս ամատունեաց 'ի ժամանակս ն ։ Խոսրովու պարսից արքայի զոր յիշատակէ ասողիկ Թ ։ 2 ։ Գ ։ Եպիսկոպոս ամատունեաց 'ի ժողովն դիւնայ առ Գ ։ Ներսէս կաթողիկոսի ։

Իշխան, կամ (Իշխան ։ Իշխանի յայտ գաւառ ։ * Տարեալ հանգուցանեն զնա (այսինքն զերանելին մեսրովր ։ ասէ Թովմա արծրունի) 'ի յԻշխան դեօղ, 'ի գաւառին որ կոչի Խան արագածոյ ։ Բայ այսմ և ասողիկ Թ ։ 6 ։ * Օսա (այսինքն զմօրիկ կայսր) ասեն լինել յերկրէն հայոց, յարագածոսն գաւառէ, 'ի գեղջէ որ (Խականն կոչի, որ 'ի կոստանյնուպօլիս ինամ ածէր զեղջն իւրում, և այս արդարացուցանէ զառասպելին որ ասեն, Իսաի Դ Խական խունց առաջի ։ Իսուզանդ Դ ։ 7 ։ բերդ կոչէ զայս, և զնէ յապառաժուտ դիրս յասելն վասն զօրաց մարթագ կամ կովկասականաց ։ * Վախեան ելին 'ի քաղաքէ անտի յառապարն 'ի կողմն յ(Խական բերդին, և զանապատն և զքարուտ տեղիսն՝ ապաւեն իւրեանց համարիցան ։ Երջակայ դիրքն էին քարուտք ։ այլ էր տառանմին առապար՝ որ յանսն սորա կոչէր ։ զայս ակնարկէ բուզանդ ։ բայց յայտնադոյն ևս խորենացին Գ ։ 9 ։ յասելն վասն պատերազմի ընդդէմ նոյն կովկասացոց ։ * Ինտի մերժեալ զ(Խական առապարան ։ . . . զհետ ունելով քաջաձիւցն 'ի դժուարս քարանց, և 'ի վիմուտ տեղին ։

Իերժ է 'ի վաղարշապատ, քանզի վահան ամատունի աստանօր կալով, տեսանէր զկաթողիկէ եկեղեցին որ 'ի վաղարշապատ, որպէս յայտ առնէ անդէն խորենացին ։ տես վասն այսր 'ի նոր հայաստան, Թղթ ։ 266 ։ Եղև սեփական նորին վահանայ, զոր պարգեւեաց նմա փորր խոսրով արքայն սակս մեծի քաջագործութեւ նորին ։ տես 'ի խորենացին 'ի նոյն գլ ։ ուրանօր Օ փեղէ ճոխտան, կոչէ (Խական, Թէպէտ և ճակասն ոչ եղև 'ի գիւղն անդ, այլ արտարոյ 'ի շրջակայս ։ { Նայմանէ խորենացին Գ ։ 67 ։ կոչէ Կիւղ Լիւնայ ։ * Իւրձեալ տարաւ

(1) Տես զԱճերդ յանձանեմս մեծին հայոց ։

զնա (այսինքն վահան զմարմին մետրուպոլ) յիւրն գիւղն
(Ղախան 1⁽¹⁾)։ Սոյնպէս կոչէ և զազար [ՁգԹ . 64]։

Բայց։ Բա խորենացւոյն Դ . 27 . կոչի Բաւ , և դնի
յոսն արագած լերին ։ * Բաղեղին (զոսկերս թաղա
ւորայն հանեալս յամրոցէն անի) յաւանին յԲայց , որ
յոտին արագած կոչեցեալ լերին ։ Բայ և յայտաւառ ,
քանդի և նոյն իսկ լեառն անհանի 'ի տոյն . վասն որոյ
յայտնի ևս դնի առ աստղիւյ Դ . 2 . * Տէր կոմիտաս
(կաթողիկոս Էր) 'ի գաւառէ արագածնոսոյ , 'ի գեղջի :
Բայց 1⁽²⁾ : Բա բուզանդայի գրի տառիւս է , և կոչի
Գիւլ - Ժուր , առաւել վասն բնական դրից . քան [Թէ սակս
արուեստակերտ շինութիւն . զի գրի Դ . 24 : * Հանեալ
Թաղեցին յամուր 'ի գիւղն' որ Բայցն անուանին , յայ
րարատ գաւառին' որ կայն 'ի խնձս , 'ի գօղս , 'ի ծոցս ,
յանձուկս , 'ի դժուարս լերինն մեծի' զոր Բաղաճն կո
չեն ։ * Իշխատակէ զնոյն և թովմա մեծոփեցի . * Բա
ազատորդի մի աղիդան անուն 'ի յայրար , ան անգաւ
ռի , 'ի գեղջին Բայցուց ։ Սին և ցայժէ՝ օտանի այս
գիւղ սովին անուամբ որպէս լսեմք ։

Բայ՝ Բան , կամ Բաղաքագեղ , զորմէ յիշատակի
առ յոհաննու կաթողիկոսի . * Իսկ արքայ (առ սմբատ)
իրր յապաղայս իմն իմացեալ զուեւն յուսկայ . . . գու
մարտակ լինի 'ի քաղաքագեղն Բաղաճ , 'ի ծործորս
Բաղաճայ լերինն ։ Բայուր կոչէ 'Խաթալէք , ուրա
նոր գրիգոր իշխանն մամիկանեան որ յաւուրս անաստա
ւայ կաթողիկոսի 'ի մեջն անդ է . դարուն' շինեաց եկե
ղեցի , և ապարանս , զորոց զվայելութիւն և զգիրս այս
պէս ստորագրէ . * Բային այցելականութիւն հիմնադրեալ
զբնադադեղ եկեղեցին' որ 'ի մեծ դաստակերտին
Բաղաճ , շինէ զնա ստիպով երկնային իմն ճեմարան յառ
դարեալ 'ի վերայ երկրի . և 'ի հարաւոյ կողման , դնէ
զարբունիսն իւր յեզր քարածայռ ձորակին , յորում
բղիւն ակնասկիտ աղբիւր պղպշակեալ ընդ քարածերպս
վիմարդ քարսնցն , որ զեզերս ունի իբրեւ զպտակ պա
տուարի ։

Բայց յառաջ քան զյովհաննէս կաթողիկոս յիւն
զսա զԼոնդ պատմիլ 'ի ԳԼ . Դ . 'ի գրեւն վասն նորին գրի

(1) 'ի տպ . գրի տառն Ուր . 'Եղնպէս և առ յոհ . կաթ .
իւն այլ յերիս ձեռ . ևս (Թեպէտ (2) Այսպէս գրի և առ յոհ .
և լեն հնագիր .) գրի տառիւս Օ . կաթ .

գործի մասիկոնէի : * Շինեաց նա տուն աղօթից 'ի գաւառն արադաձայ ոտին յաւանն Մրուճ տաճար փառաց անուան նն՝ գեղեցիկ վայելութիւն զարդարեալ , յիշատակ անուան իւրոյ ॥ * Կրէ և ասողիկ Բ . 2 . որպէս և կիրակոս զայսմանէ յասէն . * Եւ . ամին անաստաւայ եղև շինուած կաթողիկէին յաւանն Մրուճ զոր շինեաց զրիգոր պատրիկն , յորում մկրտի նահատակն քոի դաւիթ ազգաւ պարսիկ : Եւ վարդան յասէն . * Հաւուրս սորա (այսինքն անաստաւայ) շինեաց զրիգոր մաւսիկոնեան կաթողիկէն Մրուճ ։

Երգիւորդ : Մտի եր մոխէս կաթողիկոս . զորմէ յովհաննէս կաթողիկոս . * Հետ սորա ապա զմովսէս զայրն այ որ յԵրզնկարդ գեղջի . . . կացուցանեն յաթոռ ։ Մրողիկ Բ . 2 . նշանադրէ և զգաւառն ասելով . * Սովսէս 'ի գաւառէ Մրադածոտնէ 'ի գեղջէ Երզնկարդայ ։ Եւ նմին գաւառի դնէ և 'ի Գ . 3 . յասէն վասն մաշտոց կաթողիկէն . * Սա եր հայրենեօր յարագածոտն գաւառէ 'ի գեղջէ Երզնկարդայ ։ (1) : Ս Երողրեալ զրիգոր իշխանն մասիկոնեան՝ շինեաց առ սովաւ մնաստան , որ պէս ցուցանէ յովհաննէս կաթողիկոս՝ յասէն . * Շինեաց նա և նուիրանոց ուխտի կրօնաւորական դասուց , յորում և եկեղեցի պայծառապաձայ՝ 'ի նմա յարդարեալ ըստ արեւելից կուսէ դաստակերտին մեծի Երզնկարդայ . տուն բնակութե կուսակրօնից պնա հաստատէ 'ի փրկութի հոգւոյ իւրոյ ։

Եւսէն : Կիւղ ուր բնակեցաւ Լնիանոս քաղրատունի յաւուրս արջամայ (կամ արշամայ) արքայի . յիշատակի այս առ թովմայի արծրունւոյ՝ յասէն . * (1) որ առեալ Զաջուռ ահիւ (աղիւիւ) , և ամենայն պատրաստ կազմութիւն բնակեցուցանէ 'ի կողմն Մրադածոյ . 'ի գիւղն լմալին կուչեցեալ ։ Կեղաբաղաբ կուչէ զսա յովհաննէս կաթողիկոս . յասէն . * Հաւուրս սորա (այսինքն Սիոնի կաթ .) եղև կոտորումն քաղինոյ , և արենոյ և Կեղաբաղաբին լմալնայ , յորում սպանան ողիւ իրրև Եօթն հարիւր , և .

(1) Այլ յայսմաւ . հոգա . 13 . գնի 'ի կոտայս . * Ս Ժարգապեան մեր մաշտոց՝ եր 'ի գաւառն կուսեաց , 'ի գեղջէն Երզնկարդայ ։ Եւսպէս գնի 'ի միւսմէ մեռ որ համարի բժաիք քան զայս : Իսկ յայլում մեռ՝ զրի . 'ի գաւառ

աւն կոտուց , 'ի գեղջէն Երզնկարդայ ։ Իսկ 'ի տպ . և 'ի նոր մեռադրի աւղապրեալ գնի . 'ի գաւառն կոտից . 'ի գեղջէն Երզնկարդայ ։ Այլ զիարդ և իցէ՝ ոչ աւղիջ 'ի կոտայս գնի այս Երզնկարդ :

գերեցան ռ. ԽՃ. Մողղիկ Խ. 2. յիշատակէ միայն զիւ
տորածն իմանայ. իսկ սամուէլ զերեսեանս ևս : իմպիւտ
և ուր ի նոցանէ որոշէ զգաւառն իմանայ :

Դասու : (1) որմէ խորենացին. Գ. 22. * Իսկ գնէլ
եկեալ յաւանն իտաշ, որ յոտին իրազածն կուեցեալ
լերինն, առ կուրացեալ հաւ (2) իւր տիրան : Իսն արաւ
գած լերին անկանի ի նոյն իսկ արագածոտան գաւառին,
որպէս ասացար ի վերոյ ի գիւղն Մաք : (3) այսմ աւանի
թաղեցաւ նոյն տիրան արքայ :

Երէն : (4) յիշատակի այս զիւղ առ կիրակաւի,
ի պատմին զհնաւն հեթմոյ արքայի առ մանգոյ խան
թաթարաց. ասէ : * Օտեղի առ յոտն արագածու
հանդէպ լերին արայի ի գիւղն որ կոչի վարդէնիս : (5)

Եւ : (6) իւղ յիշատակեալ առ յովհաննու կաթու
ղիկոսի * Սողովին (ասէ զօրբն հայոց առ արքայ
սմբատ) ի գեղն Եւան որ ի ստորոտս իրագած լե
րին :

Սէ ԳրէԳոր : (7) յիշատակի առ յովհաննու կաթուղիկոսի.
յաւեւն վասն Խ. յովսէփ կաթողիկոսի. * Իսկ զհնի
գեորդայ զյովսէփ ի գաւառէ իրագածոտան, ի բնակ
չաց նոյն Սրիգորի կացուցանեն ի հայրապետութեան :
Եւսպիւս և առ սամուէլ ի թվին միսա. ուր նոյն յով
սէփ գնի լինել * յիրագածոտանն ի բնակչաց նոյն գրի
գորի : Եւսպիս գրի և ի գաւազանագիրս ինչ կաթողիկո
սաց, զոր թերևս արարեալ է ուրումն գրիգորի աշակերտի
աարդի, ասելով. * Տէր յովսէփ յիրագածոտանէ ի մայ
րաքաղաքէ նոյն գրիգորի : Իսկ առ ասողկայ գրի սա
Սէ ԳրէԳ. * Տէր յովսէփ որ կարիճն կոչուր, ի գաւա
ռէ իրագածոտանէ, ի գեղէն Սր գեորդեայ : Եւ թուի
լինել վրիպակ, այլ յայտ է թէ տեղին էր մենաստան,
վասն որոյ կոչի Սայրաքաղաք (որպէս և կոչին երևելի

(1) Այսպէս ի գրեգորի օրի
նակս, ուր ի աս. գրի. Առ Խորա
նու Կոթ Խոր Գրի :

(2) Յայսմաւ. ապաղրեալ ի
յուլ. 30. ցուցանէ լինել ի Գ.
հայտ, զի գնէ զայն մի ի գիւղա
րէից խորրերգու. որ է ի Գ.
հայտ, զրելով վասն բարսպի կա
թողիկոսի. Պատահեցաւ ի գիւղ
մի խորրերթու, որ կոչի Վար.

գնի. մաս ի յանձանիթ.
Այլ վրիպակ թուի. և ի ձեռա
գիրս պակասի անուագ Խորիգոր
քանդի և այն պատմութի վախ.
ճանին բարսպի կաթողիկոսի զոր
մէ բանն է ի յայսմաւորս.
Ինչգրէ տեղի ինչ մաս ի սեռ
լեռան և ի շուրջ անապատ.
ի սահմանս կիլիկիոյ :

վանք), և առ ընթեր ունէր գիւղ. յայն սակս յատողկայ
գիւղ անուամբ յիշատակի:

Ք Ն Կ Ա Տ Ր:

(Թաթի: Յիշատակի առ ասող. Գ. 11. * Եւ սկսաւ
նա (սմբատ տիեզերակալ) գոռալ ընդ հօրեղբոր իւրոյ
մուշեղայ որ 'ի կարս, և առնու զբերդն որ 'ի Ղափատան,
որում Ը ատիկն կոչեն ||: Յիշ զնոյն և լաստիւ. զԼ. Թ.
առանց որոշելոյ զգաւաւն. * Սի ոմն յիշատանցն
'ի կողմանն աշտոյ 'ի դատ կացեալ առաջի գէորգէ, ասէ
թէ Ը ատիկ իմ քնական տեղի է՝ զոր անիրաւաբար տա-
րաւ յիննն սմբատ ||:

Կրէ: Յերկրին ճակատուց դնէ զայս թովմա մեծոփեցի՝
Վիշապադադ կոչելով, որ մեզ թուի նոյն իսկ Ղափատք
գաւառ: Եւ ինչ երևի լինել ընդ այսմ կողոյս որ յիշա-
տակի առ յովհաննու կաթողիկոսի՝ յասեւն վամս Էզրի
կաթողիկոսի. * Բնկալեալ պարգևս զերիւ մասն գիւ-
ղաբաղարին Կողբայ, և զաղտս նորին բովանդակաբար,
դառնայ մեծաւ շքով 'ի տեղի իւր ||: Սոյնպէս յիշատակի
և առ ստեփաննոսի որպ. զԼ. իՄ: () աղաճանս Կողբայ
յիշատակէ և կիրակոս զԼ. հթ. յասեւն վամս թաթա-
րայ. * () ամենայն աղաճանս առին որ 'ի Կողբ, և որ
յայլ կողմանս կողմանս ||:

Եւ զառ սպարապետ որդի շապհոյ յաւուրս ն. սմբա-
տոյ արքայի հիմնեաց աստին եկեղեցի՝ որպէս գրէ յով-
հաննէս կաթողիկոս. * () կնի ապա հիմնադրէ եկեղեցի
'ի քաղաքագեօղն Կողբ, քաղմածախ փարթամութեւ ||:
Եւ խորենացոյ Գ. 60. կուի Վիշ. * Սիւս ընկեր նմին
'ի Կողբ գեղջէ, որում եզնիկ անուն կոչէր (1) ||:

() այսոսիկ համարիմք մի և նոյն Կողբ. զի այլուր ոչ
գտաք ցարդ 'ի գիրս նախնեաց Կողբ անուն գիւղ ինչ
կամ քաղաքագեօղ, բայց եթէ գաւառ 'ի գուգարս, որ
և տիրապէս կուի Կողբոփոր: Սոյնպէս և զճակատք զս-
ւառն համարիմք լինել այն՝ որ է յայրարատ, և ոչ որ 'ի
առայս. զի բան յովհաննու կաթողիկոսի. գրեթէ յայտնի
ցուցանի լինել յայրարատ, քան չի շինութիւն և տիրութիւն

(1) Սոյն այս եզնիկ է որ սուրբ Կիլիկի 'ի գիրքախնեաց Եզնիկ Կոչուի:

բաղդատունեաց (յորմէ ցեղէ եր վերոգրեալ աշտ ,) եր
յայրարատ :

Արմաթի, կամ Արմաթի, (Երդարաղար յիշատակեալ
'ի լատիվ. զԼ. Ժ. * Ա. նա (այսինքն վեասն սարգիս)
եղեալ յամրոցէն (անուոյ) երթայ 'ի Բերդարաղարն որ
կոչի Աուրմառի : (Առման մեծոփեցի դնէ զնոյն 'ի ճա.
կատ գաւառի յասէն . * Ա. կին (զորք լինկ(մեմուրին)
'ի վերայ ճակատուց երկրին Աուրմարու և կողբայ || :

Այաւմին օրբէլ. զԼ. Ն. Թղթ. 24. կոչէ ԱԲ Արթ.
Ա. կին (զարարէ և իւանէ իշխանքն) զկարս և զվաղար
շահերտ , զկաղզուան , զԱԲ Արթի, և զանի, և զանբերդի :
'ի յնպէս գրի և առ կիրակոսի 'ի զԼ. իւր. վասն Թաթա.
րաց 'ի ժ. Գարու, ասպատակողաց 'ի Հայս . * Ա. կին և
զքաղարն ԱԲ մարի՝ զոր սակաւ ամբ յառաջ առեալ
եր դնա 'ի տաճկաց շահնշահի և աւագին , և դեռ ևս
կարկատեալ էին , յանկարծակի եհաս 'ի վերայ նոցա մի
ոմն յաւագայն (Թաթարաց) զօրօր բաղմար՝ որումանուն
եր զարարահատուր , և վաղվաղակի առ նա , և զոր ինչ
եղիտ 'ի նմա յափշտակեաց :

'ի յնպէս և առ Թովմայի մեծոփ. որ գրէ վասն Թագա.
ւորին ազախաց , զիմեաց * 'ի վերայ երկրին ճակատուց,
էառ զքաղարն ԱԲ մարի, և 'ի Հիմանց տապալեալ զա.
մուրն մեր՝ որ եր ամրափակեալ պատուական ազգին բազ.
րատունեաց , և գերեաց զքաղարն և զամենայն չրջա.
կայ զեղորայսն || : Ա. անմիջապէս 'ի վերայ բերէ .
* Իսկ բարեպաշտ տանուտէր մի մարտիրոս անուն . .
'ի գեղջին կողբայ եղեալ 'ի լեառն Արթուր՝ որ կոչի յայ.
լոց ազգաց (Ապագիւս , յոյժ արի և քաջ մանկամբ գեղջն
ապրեցոյց զամենայն հաւատացեալսն || :

ՄԱՍԵԱՅ ՈՏԵ :

'ի միում ձեռագրի աշխարհագրուն խորենացոյն գրի
Արթուր , ըստ այսմ գրի և 'ի յայլ գիրս ինչ ուրեք ու.
րեք , որ յայտ է՝ լինել վրիպակ գրչաց ⁽¹⁾ : Կոչեցու այս

(1) Սոյն այս անուն Թուր լի. արին անուն 'ի Մասանց յոռն .
նեկ օր առ կիր. գրի Մասանց օրն : Եւսայ լեալ սուրտանին մարի.
Իսկ օրի, Թովին . յարեաւ րաճաւ նայ || :
կաւ ամբ քուրդ աղջաւ սալահա

պէս 'ի դրելոց իւրոց, սակաւ ձգեալ գոլոյ առ ոտամբ մաւ
սիս լեբին. նաև անոճնն իսկ գնոյն յայտ առնէ :

Դժուարի, Գիւղ Տին՝ որ Եկեատակի առ զաղորայս,
Եղիւ. 215. * Եւեալք բանակեցան (զօրք հայոց)
ի գեղն Սասեաց, որում անուն կր Կոռի : Գ և ուղ-
կոյէ զնոյն զԼ. Է. Սէծ առն. * Ի Սէծ աւանն Կիւ-
ռի : Ի ա յովհաննու կաթ. առաւել բացայայտ գրի
անուն գաւառին. * Ե կնի ապա մեծին ներսիսի՝ յա-
ջորդէ զաթոռ հայրանդետութեն անաստաս ի գեղն
Կոռոյ՝ որ ի Սասեաց ոտին : Ե Եկեատակի նոյնպէս և
առ ասողկայ Բ. 2. յասելն վասն նորուն անաստասայ.
* Ի գաւառէ մասեաց ոտնէ, ի գեղն Կիւռուոյ, որ և
գեկեղեցին Կիւռուոյ վայելուչ շինեաց : Ե միայն եկե-
ղեցի, այլ նաև բնակարանս զղերց և մենաստան միան
մանց, և հիւրանոց աղքատաց շինեաց անդէն, զորմէ
Ճոխապոյն պատմէ յովհաննէս կաթ. * Ե ինէ զպայծառ
ապամոյճ՝ եկեղեցին ի հայրենի բնակութեն իւրում,
ի վանս դաստակերտին Կիւռուոյ, կացորդ զնա յարդա-
րեալ քահանայական ուխտի միակրօնից, և այլոց ևս
զղերց եկեղեցւոյ, ի պաշտօն անասին խորանին, և ի
տաճոցութի հանգստեան հիւրոց և տնանկաց և աղքա-
տաց :

Վերջինս լուրջացաւ։ Վերհետափոր կաթողիկոս մերձ յայտ
գեօղ շինեաց մենաստան՝ ըստ գրեւոյ յովհաննու կաթմ.
* Երբեքալ շինէ միայնարան մեծ՝ մերձ ՚ի գեօղն Սւ
ղեաց, որ ՚ի Սասեաց ոտան։ Եւ բազում միանձուսն առ
լինքն գումարեալ, առարկնաջն երկօր և բազմաշիւտ
քրտամբք փայլէր։ Եւ թովմայի արծ. յերկրորդ վարս
գագկայ կոչի Բերդ։ * Եւնու (գագիկ) և զրերդն մա
կուայ. և անտի յառաջ մատուցեալ՝ առնու զրերդն Սւ
ղեոյ, և տիրէ զաւուացն, սկսեալ ՚ի կոզովդէ մինչև ցմիւ
ճոց Սւղեոյ և Սասեաց ոտն։ * Եւ յառաջիկ և առ զնոս
դեայ յասելն գլ. Ծ. * Եւ նորա զնացեալք ընդ եզր
գետոյն երասխայ անցանէին ընդ սահմանս Սւղայեոյ, և
սահմանս էին ՚ի մեծ աւանն ակոռի։

Ըր յովհաննու կաթ. կոչի և Վր. նոյնպէս և առ բուզանդայ, որ որպէս Թուրի՝ և բնիկ անուն գաւառին. իսկ Վր. Կոթալէր կոչեցաւ ՚ի հովտոյն իւրմէ : * (1) այնու ժաւմանակաւ (ասէ բուզ. իբ. 12. վասն ի. արշակայ) շէնեաց իւր արքայն դաստակերտ մի ՚ի հովտն անուանեալ ՚ի Վր. գաւառի : Դ. տեւականէ սորա ել անունս Վր. Գոթալէր, որպէս զնի ՚ի միում ձեռաչրի խոր. Գ. 23. իբր Վր. Կոթայ Կոթա, կամ Վր. Կոթալէր, որպէս զրի յայլ յերկուս ձեռադիրս. * Լըանէ արքայ (Բ. արշակ) զմիկամբ մասեաց՝ առնել որսս, յիւրում սիրեցեալ գաւառին ՚ի Վր. Լցաովտի : Սոյնպէս զրի և ՚ի Գ. 37. յասելն. * Զերբակաւ առնէ զվատչուէրն յեզեր շամբին Վր. Լցաովտի : Լայց անգ. յերկուս ձեռադիրս զրի Վր. Կոթալէր. որ Թէ իյէ ուղիղ զըլուծի՝ լինի այլ տեղի :

Ընկանի ՚ի Թիկանց կուսէ մասեաց լերին՝ ըստ որում եղ ՚ի վերոյ խորենացին, և այլուր ևս. զի զբագարան և զարշակաւան՝ զորս այլց դնեն ՚ի կողովտ, խորենացին փոխանակ յիւլոյ յանուն գաւառին, զգիրս գաւառին յիւլէ՝ կաղուցանելով ՚ի Թիկունս մասեաց լերին, որպէս տեսցես ստորե :

Սահմանակից լինել ցուցանէ շիրակայ՝ այս բան ստուշ կայ Բ. 3. * Ընցանէ (հերակլ) ՚ի շիրակ ընդ Վր. Լցաովտ : Իսկ զե. օնդ սահմանակից Թուրի կաղուցանել Ըր. տաղ գաւառի ՚ի զլ. Բ. յասելն վասն տաճկաց. * Լը. գունդ մի հասեալ ստպատակին ընդ գաւառն Ըր. տաղ ՚ի վերոյ զօրավարին յունաց որում անունն էր պրոկոպ. որ էր բնակեալ ՚ի գաւառին Վր. Լցաովտի, ՚ի սահմանս Լը. զոթրոյ և Սր. Գոթալէր (2) : Սրում իրազեկ (լեալ) իւխանն Թէոդորոս՝ որ էր յազգէն ռըւտունեաց ... հրաւայեր զօրայն, սրբ ընդ իւրով իշխանութւնն էին ... Լը. նորա ... դարանամուտք եղեն ՚ի սարակն, որում

(1) Թ. Լայէ Բազմաբոյ տն. ուսմբ գտանի գաւառ ՚ի օրւմիս, բայց ՚ի բանից տասի զե. օնդեայ յայտ ե՝ Թէ միտնգամայն ընգ. Սր. Գոթալէր տեղւոյ (տե՛ս Թեմ)

անուն յայլ գիրս.) են կրկին տե. զեբ մասնաւորք, որք անկանին ՚ի սահմանս այսր Վր. Լցաովտ գաւառի :

Եւ իւրեւր, և կողեալ զառաջս կրնայն զբաղուան
'ի նոցանէ սատակէին ॥ (1)

Սահմանակից է ևս ծաղկոտան, քանզի ապուսաշէ
քուերորդի գաղկայ արքայի՝ տիրէր երկոյունց սոցա,
իրբն միոյ գաւառի. վասն որոյ ասողիկ զերկոսին զսոսա
իրբն մի գաւառ ապուսաշի կոչի. (2) նոյն սահմանակ-
ցութի ցուցանէ և այս բան յովհաննու կաթ. * Բայց
Թագաւորն գաղիկ . . . ամրացուցեալ զնոսա 'ի ծործորս
լիբանցն Եղգովտի և Երազկոտան՝ զմտի դնէր զմիսիմաւ
բութիւն՝ որ առ 'ի նմանէ բերիւր ॥

Տիրութիւն այսր գաւառի՝ ըստ ակնարկելոյ խորենաց
ւոյն ք. 45 (զոնէ ըստ մասին) էր 'ի ձեռս Բագրատու-
նեաց, իբր զի քաջն ամրատ որդի բիւրատայ 'ի ժամաւ
նակս ք. արտաշէսի զիւր գերութիւնն 'ի գաւառի աստ
բնակեցոյց, շինեալ և ձեռակերտ Բագարան անուն,
զորոյ զանա տեսցես փորը մի զկնի 'ի գեօղն Բագարան:
Եւ հաստատութի այսմ գրէ և ասողիկ ք. 2. վասն աշո-
տոյ մակերի, Թէ զարքունիս իւր ի գաւառէ աստի
յարչարունիս փոխեաց, և բանք նորա են. * Սա զան-
ծաղին արար զգաւառն արչարունեաց յազգէն կամաւ
բականաց, և զարքունիսն 'ի կողովտէ յարչարունիս փո-
խեաց ॥ 1) Կայէ այսմ և զենդ, որ 'ի զԼ. Դ. գրէ վասն
աշոտոյ պատրկի որ բազում ամօք յառաջ է բան զմաւ
կերն աշոտ. * Եւ ներ զեկեղեցին զարունից յիւրում
աստանին ॥ և փորը մի զկնի՝ վասն նորին աշոտոյ. * Եւ
Թաղեցաւ 'ի կայս հանգստեան իւրոյ 'ի գիւղն զարունս ॥
ուր և Թաղեցան բազումք 'ի բագրատունեաց. իսկ Վա-
րունք է յայսմ կողովտ գաւառի, զորմէ ստորեւ. {էտ
ժամանակաց էանց այս գաւառ (զոնէ ըստ մասին) 'ի ձեռս
այլոց, որպէս տեսար 'ի վերոյ:

Բաբարան. {այս գաւառ կայուցանէ յովհաննէս կաթ.
յասեղն. * {էտ այսորիկ ըստ հրամանի կայսերն մօրկայ՝
զյոհան ոմն 'ի գաւառէ Եղգայ, 'ի Բագարան գեղջէ
կացուցանեն կաթողիկոս յունական կողման ॥ 1) սոյն
Եղգովտ գաւառի դնէ և կիրակոս՝ յասեղն վասն նոյն
յովհաննու լինել * Եւ Եղգովտէ, 'ի գեղջէ Բագարանէ,
Իսկ խորենացին ք. 45. կացուցանէ 'ի թիկունս մասեաց
լերին, ուր և անկանի նոյն իսկ գաւառն Եղգովտ, որ

(1) Կոյնպէս և Թովմ. մեծոք. առ գաւառի. զոր նա կոչէ Ար.
սահմանակից գնէ զԵղգովտ ար. տուազ:

տիւս ասացաք 'ի վեր անդր . և առ ոռաւել որդուն
առաջնոյն քաղաքանի՝ որ յարչարունիս, կուի առ 'ի խորա
զրի նոյն զլիւոյ՝ Սիւս Բաբելոն :

Հայտ անուն անուանեաց զսա սմբատ զայլակ և սպա
րապետ Թ. արտալիսի . զոր և նոյն ինքն սմբատ շինեաց,
որպէս ծանուցանէ խորենացին՝ Յեօֆէթ կոչելով .
* Հայնժամ սմբատայ (ասէ) զճառայն երուզայ՝ զոր
գերեացն 'ի քաղաքանէ (արչարունեաց), տարեալ բնա
կեցուցանէ 'ի Թիկանց մասեաց, 'ի նոյն անուն Վաղա
բան կոչելով զճեռակերտն : (Հաւել զրաւս) Իդ :

Միշտօտն : Մշան շինեալ 'ի յ. արչակայ, որ յօրինա
կի միում մեծորայ՝ գրի ամենայն ուրեք Մշտօտն, և
ուրեք յայլում օրինակի Մշտօտնէոյ բազմ. բայց յայ
լում օրինակի գրի միշտ Մշտօտն, համաձայն բուզան
դայ, խորենացոյն, և այլոց պատմադրաց : Նիկանի յայտ
գաւառ, որպէս դնէ բուզանդ . Դ. 12. զորոյ զբանս յա
ռաջ բերաք 'ի վերոյ 'ի ստորագրութե գաւառիս, ուրա
նոր կուէ Վաստօֆէթ . իսկ ստորե կուէ Մշտօտն .

* Մշա տայր հրաման արքայն արչակ՝ գնել անուն դառ
տակերտին, յիւրակից անուն Մշակաւան, շինեցին ևս
անդ ապարանս արքունի : Մ. 13. կուէ Վաղաբան
խորենացին Դ. 27. զգիրս գաւառին միայն յիւէ, ուր
անկանի Վաղաբան : * Մայց արչակ ևս ժպրհեցաւ առ
նեւ զործ անմտութե, 'ի Թիկանց կուէ լերին մասեաց
շինեաց ձեռակերտ : (1) որ աստ Չեօֆէթ անուամբ
կուէ, 'ի խորագրի զլիւոյն, նաև ստորե յանուանէ որդն .

* Մշ նախարարացն հայոց ժողովեալ զիմեցին 'ի վերայ
արքունական ձեռակերտին Մշակաւանոյ (1) :

Շինեաց զսա արչակ լինել տեղի ապաստանի և ազա
տութե ամենայն ազգ. չարագործաց՝ յորոց առնոյր շահ .
վասն որոյ 'ի սուղ ժամանակի լցաւ բազմութիւն քնակաւոյ :

* Վոյնժամայն (ասէ խոր) լցաւ մարդկութիւն հովիտն
ամենայն : իսկ բուզանդ գրէ . * իսկ տեղին աւանաւ
նայր քաղաքանայր, մեծացաւ բազմացաւ, և ելից զհ
վիտն ամենայն : Սիւնե 'ի ժամանակի հարուածոց :

(1) Այսպէս գնի 'ի միում ձեռն . յայլում գրի Աւաթօտն . շակաւանի (1) Եւ ևս . Դի ևս
այ, և 'ի միւսում Աւաթօտնի, խնդրեաց զվեր գայն վասն Ժի .
համաձայն երեւոյն 'ի մարտայ, բաւ գոտառակերտին Աւաթօտն .
ուր մշտ տայակս գրի . Եւս . Դի :
Ներ (մեծն ձերսիս) 'ի բարձրա .

եղև փոքր ինչ յետոյ, 'ի միում աւուր 18 հազար տունք կորեան ըստ մեսրոպայ. իսկ ըստ բուզանդայ՝ 20 հազար 'ի մը երկոց աւուրց. * Նմարդացաւ (առ. զԼ. 23. և աւելի) բան զբան հազարք սատակեցան երդք մարդկան, ոչ մնաց 'ի նոցանէ և ոչ մի 11) :

Եւս հարուած էր շարակեզ, կամ ժանտ անուանեալ հիւանդութի՝ պատճառեալ 'ի մարդիկ և յանասուն՝ յանիծից նրջն մեծին ներսիս, որ նախ յորդորեաց զարշակ բառնալ զայն աւան. և 'ի չանախն՝ անէծ : Իսկ իբրեւ տակաւին ոչ դադարէին շարագործք անդր ապաւինել, և խառնիլ 'ի մնացեալն յախտ, և այնպէս ազատիլ 'ի պատժոց դատաւորաց, նախարարք հայոց կուէալ յօգնութի զպարսա, առ հասարակ քանդեցին, և զընակիւնն կոտորեցին, յառնէ մինչև ցկին՝ բաց 'ի փորունց մանկանց : Եւսպէս կարգէ զպատմութի կործանման սորա մեսրոպ, որ յետ զրելոյ զհարուածն պատճառեալ 'ի նմա յանիծից նրջն ներսիս, առ. * Եւ իբրեւ (յետ) միւս այլ ամաց՝ ոչ խրատի, բազարն Երշակաւան, և ժողովեալ զորացն հայոց, և սրոյ ձարակ արարեալ զԵրշակաւան առ հասարակ յետ հարուածոյն ներսիս 11 :

Բուզանդ և կիրակոս պատմեն միայն զհարուածոց նրջն ներսիս. խորենացին միայն զկոտորելոյ նախարարացն, զորս միարանէ վերոգրեալ բան մեսրոպայ : Ի՞նչն ժամանակն նշանակեալ 'ի խորենացւոյն՝ ոչ համաձայնի ընդ սոսա, և ոչ այն բան բուզանդայ և կիրակոսի, նաև նորին իսկ մեսրոպայ, որք ցուցանեն բոլորովին անմարդացեալ և հիմնայատակ եղեալ աւանին յանիծից ներսիս. զի յետ այսպէս բոլորովին քանդելոյն, և ըմալոյն քար 'ի քարի վերայ՝ որպէս ասէ մեսրոպ, ոչ կարէին մնալ 'ի նմա բնակիչք, և ոչ 'ի միւսում ամի հաւարիլ 'ի նմա այնչափ բազմութի բնակաց, որչափ ինչ համարին կոտորեալ 'ի նախարարաց :

Եւ այսպէս այս աւան յօգն մարդկան հեղաւորաց, ըստ կուէլոյ խորենացւոյն, պատճառ գտաւ մեծամեծ փնասուց բնակաց իւրոց՝ որք կոտորեցան, շինողին իւրոյ արշակայ՝ որ փախեաւ մինչև 'ի կովկաս առ վիրս, նաև նոցին իսկ կործանողայն իւրոց նախարարաց՝ որք կոտորեցան ապա յարշակայ. տես 'ի խորենացին :

(1) 'ի տպ. ոչ ուղիղ գնի վեր այլ 'ի ձեռագիրս գրի այնպէս՝ որ. Զաֆեռ առ-ջի բառիս Երդ, պէս և եզար :

Վարդնք. կամ Վարձք. Հայն գաւառ. զնի զայն յո
 Տաննէս կաթ. յասեն վասն մարմնոյ քաջին սմբատայ
 բազրատունոյ՝ որ յիւս անդ Դ. դարուն. * Վարձեալ
 տարան զմարմին նորա ՚ի հայք, և զնէն ՚ի Վարդնս, որ
 ՚ի կող գաւառի ։ Վ. յուր առ նորին յոհաննու կաթ. .
 զրի Վարձք, զի ասէ վասն մարմնոյ որդւոյ սորա՝ վա
 բազրորոցին կուրապաղատայ. * Տարեալ էդին ՚ի Վա
 բոնս առ հօր իւրում քաջին սմպատայ ։ Իւ գարձեալ
 վասն սմբատայ եղբորորդւոյ ն. սմբատայ. * Տարեալ
 Թաղեցին ՚ի Վարոնս ընդ հարս իւր ։

Բ. բուզանդայ Դ. 40. զրի Վարձք, և Դ. 7. Վարձե
 ինչ Էրէր. որ ՚ի պատմութե Թովմայի արծ. յերկրորդ
 վարս գաղկայ ՚ի բազմաւորականն զրի Վարձք, ուր և
 կուի Լճաք. * Օր առեալ արքայի (գաղկայ) դառ
 նայ խաղաղութե յամուրն Վարինս ։ Լոյսպէս և այլ
 ուր. * Վնաց և Թագաւորն գաղիկ ՚ի գաւառն Կոզո
 վիտ, և պաշարեալ զանառն Վարինս, գողացեալ առ
 նու ՚ի զիւերի ։ Վ. յլ զառաջին դրուին հաւատարմա
 ցուցանեն օրինակք և այլոց գրոց, նաև Թովմա մեծօփեցի՝
 որ Վիւղ կուի. յասեն. * Իւ եկեալ հասար ՚ի գաւառն
 Կոզովիտ. ՚ի զիւղն Վարոն ։

Իսկ զամբութի բերդի սորա բաց ՚ի վերոգրեալ բանից
 Թովմայի արծ, որ կուի Լճաքի, ցուցանէ և այն՝ զի
 Բ. խոսրով իւրս ետ յերեսաց սանէսանայ յայս բերդ. որ
 պէս զրէ բուզանդ. Դ. 7. յասեն. * Խոյս ետ Թագա
 ւորն հայոց խոսրով յամուր բերդն Վարենից յերկիրն
 Կովդայ (1) : Հաւաւրս Բ. արշակայ աստ ամրացաւ նա
 ինքն արշակ, ըստ որում բուզանդ. Դ. 40. յուչ առնէ. *
 Իւ Թողոյր (վասակ զօրավար) զԹագաւորն արշակ
 յամուր բերդն Վարինաց ։ Բրպէս զկնի ՚ի սմա պա
 հեցան նաև գանձքն իբր յամուր բերդի. ընդ որում
 Թէպէտ մարտեան պարսիկք, այլ ոչ կարացին առնուլ
 մինչև ՚ի Թագաւորել և ՚ի գալ պապայ՝ նմա յանձնեցին
 բերդակալքն ։ Բապիեաց յինքն (ասէ բուզ. Է. 1. .
 վասն պապայ) զամուր ամուր բերդիցն, զոր կալեալ էր
 պարսկացն, և բերդն Վարոնից (2) որ է յերկրին կա

(1) Պարտ է լինել Կովդայ, որ.
 պէս և այլ ուրեք զոր ՚ի վերոյ յի.
 շեցար ՚ի նմին օրինակի բուզան.
 Գ. Բ. փոխանակ զրէլս Կովդայի.

վրիպակաւ գրի գրեալ էայ Կ.
 Գալիւլի :

(2) Լճապէս գնի ՚ի միւմ
 մեռագրի, որում համառայի և

դայ, ուր կային զանձր արշակունեացն տաստիկ յոյժ ॥

Դստանոր թաղեցան բազումք 'ի մեծամեծաց, մանաւանդ 'ի բազրատունեաց:

Դժոս հրամանատար հայաստանեայց 'ի Է. դարուն՝ չի նեաց 'ի ամա եկեղեցի, զորմէ զրէ զեռնդ. * { } Ետ մա հռան գրիգորի յաջորդէ գիշխանութիւն աշոտ պատրիկ, այր երեւելի և նախամեծար 'ի միջ նախարարացն հայոց 'ի տոհմէ բազրատունեաց. Ճոխ և. պերճ՝ յիշխանութե, և յամենայն վարս երկրայինս զդաստ. և . . . փոյթ յու սուսնաօրութե, և զարդարէր զեկեղեցիս . . . երեւելի սպասութ յիւրոց զանձուց. և յինէր զեկեղեցին Վարունից յիւրում Դստանին, և զկենդանագրեալ զպատկեր մարդեղութեն քոյ ածեալ 'ի մօրցն արեւու մեծասքանչ զօրութիւն հանգուցանէր 'ի նմա, և նորա անուամբ զեկեղեցին անուանեաց ॥ Եւ 'ի վերջ զլիցն զրէ վասն նորին աշոտոյ. * Եւեալ ածեին գիշխանն 'ի կողովիտ կարեվեր իւրոցմամբ, որ և 'ի նոյն մահիճն վախճանեցու փառաւորապէս, և թաղեցաւ 'ի Վայս հանգստեան իւրոյ 'ի Վիւղն Վարունս ॥ Եւ ամանէ առեալ զրեն և այլք զինի, յորոց սակի է ասողիկ. որ 'ի Խ. 4. զրէ. * Եւ յաջորդէ գիշխանութիւն աշոտ պատրիկ՝ այր երեւելի և ուսումնասէր, և լի երկիւղիւն այ. որ չինեաց զեկեղեցին Վարունից, և զկենդանագրեալ պատկեր մարդեղութեմն քոյ ածեւր 'ի մօրցն արեւու, մեծաւրանչ զօրութիւն հանգուցանէր 'ի նա. յորոյ զեկեղեցին անուանեաց սնուն ॥ Եւ յսինքն է՝ անուանեաց * { } անուն փրկչական պատկերին՝ զոր եբեր որդի նորա 'ի մօրցն արեւու մասամբ, և 'ի նաւակատիսն երգեաց (զերգն) () որս ըստ պատկերին), որպէս զրէ վարդան () : Տեն վասն այսր և զհաւուց թառ. :

Եւ յսինքն է՝ զիշատակէ զեռնդ. զԼ. Բ. յասեին վասն զօրաց առնեաց. * Եւ միւս յառաջ հասեալ 'ի կողովիտ՝ պաշարեալ էին զԵմրոց Երծափաց, և դտեալ զմուտ բերդին 'ի զիւերի գաղտագողի ելին 'ի նա. զի 'ի քուն զտին զսրահապանսն, և առին զամրոցն ॥ { } Եւ ասողիկ Խ. 4. * Եւ մի առաջն հասեալ 'ի Վոգովիտ՝ առին 'ի զիւերի զԵրգն Երծափ ॥ Եւ զիւրոյս ուշտունի

այլ մեռագիր. ուր զրի Դարս. մեռագրի գրի. Դարս. Եւ յսինքն է՝ զիշատակէ զեռնդ. զԼ. Բ. յասեին վասն զօրաց առնեաց. * Եւ միւս յառաջ հասեալ 'ի կողովիտ՝ պաշարեալ էին զԵմրոց Երծափաց, և դտեալ զմուտ բերդին 'ի զիւերի գաղտագողի ելին 'ի նա. զի 'ի քուն զտին զսրահապանսն, և առին զամրոցն ॥ { } Եւ ասողիկ Խ. 4. * Եւ մի առաջն հասեալ 'ի Վոգովիտ՝ առին 'ի զիւերի զԵրգն Երծափ ॥ Եւ զիւրոյս ուշտունի

() Եւ վարդ. 'ի միւրմ հին

մեռագրի գրի. Դարս. Եւ յսինքն է՝ զիշատակէ զեռնդ. զԼ. Բ. յասեին վասն զօրաց առնեաց. * Եւ միւս յառաջ հասեալ 'ի կողովիտ՝ պաշարեալ էին զԵմրոց Երծափաց, և դտեալ զմուտ բերդին 'ի զիւերի գաղտագողի ելին 'ի նա. զի 'ի քուն զտին զսրահապանսն, և առին զամրոցն ॥ { } Եւ ասողիկ Խ. 4. * Եւ մի առաջն հասեալ 'ի Վոգովիտ՝ առին 'ի զիւերի զԵրգն Երծափ ॥ Եւ զիւրոյս ուշտունի

Էա զամբոյն 'ի ձեռաց նոցա , և վանեաց զնոսա : Բաթմայի մեծոք . Կիտ կոչի : * Եկեալ (ասէ) գողապէս յերկիրն Կողովիտ 'ի գիւղն Բրծափ :

Արեւի : Երեստակէ զայն Թովմա մեծոք . * Բանոր 'ի Արթաշու գող ասեն զնա (այսինքն զլոնկթամուր) որ է 'ի գաւառն Կողովիտ , մերձ 'ի լեւոն մասիս . ուստի տապանակն նոյի է , և մերձ 'ի յարտաւազ գաւառի : Բալայայմաուրս . համբլէն գաւառն Կողովիտ կոչի յառնուն բաղարին Արեւի :

Բծար . կամ Կոմեր : () որմէ յայտնաւ . 'ի մոյ . ձկ . յառասպելայօր . պատմութեան մատին որքն պետրոսի . * Երեստակէն Կողովիտ , 'ի գեղջէն որ Բծար կոչի . այսինքն է Կոմեր :

Ա Ե Ո Յ Բ :

Երկուս ձեռագիրս աշխարհագրուն խորենացոյն գրի 'ի միւսորականն Բաթմայի , որում համաձայնի և գրեալն է պատմութե Բ . 7 . ըստ ձեռագրաց 8 . * Բայց զտեւուրն Բաթմայ' և զտեւուրն Թիւնն տալոյ' կարգէ վաղարշակ 'ի զաւակացն գուշարայ հայկազնոյ : Բալ գրեալն առ յոհաննու կաթ . համաձայնի առաջնոյն . * Երթեալ ունէր (ասէ Խ . սմբատ) զերիւնն , և նեղուցս պողոտայիցն , կողմանցն Բաթմայ' և տալոյ : Բարդան յիշատակէ և զԶորն առջայ յասելն վասն Խ . զազկայ արքայի բազրատունոյ . * () Թագն տայ յովանիսի , և զանի և զշերակ , զոր գրիգոր Զորոյն առջայ զԶորերդ և զաշտն այրարատեան :

Ն Ի Գ :

Բայ գաւառ առ վարդանայ աշխարհագրի կոչի Կեգաթան . * Բարարատ ունի բաղում գաւառս . . . Բալ գաւառն , Բասեցոտն , Երգատուն , ուր կաննր ուխտէն Երեղէնիս , և Երգատուն : () :

Բիւն : Բնկանի յայտն գաւառի , որպէս ակնարկի մատթէոս 'ի գրեւն վասն դեղունաս Թագաւորին' Թէ

(1) Առ ընդարձակօքն զորդ . աշխարհագրի ոչ Երեղէնի . Առ գաւառն Երգատուն է :

հասանէր * ի՛նչոք գաւառին հայոց մերձ ի յ՛մուրն
 ի՛ջնի ։ Եւ եր կառուցեալ առ հուրաստան գետակին
 ըստ նորուն ակնարկելոյ . յորմէ և այժմ կոչի այն ի՛ջնոյ
 ջուր : Ի՛նչ զազարայ գրի ի՛ճնի , և կոչի Վ՛աշ երեւել :
 ի՛նչաննէս կաթ . կոչէ ի՛ջնոյ . զի գրէ վասն մայրազու
 մեցեոյն . * Ի՛նչայանայր ի մայրոց վանս որ ի ծործորս
 լերինն ի՛մրոցին ի՛ջնոյ ։

Սարգան զ ի՛ջնի ի՛երբութեայ անուանէ՝ յասեն .
 * Ստուռեաց ան իջմամբ լուսոյ ի վերայնորա (այսինքն
 օսկերաց ուրումն արքակաց քահանայի) ակներև բերդա
 քաղաքին ի՛ջնոյ : Կիրակոս կոչէ Վ՛աշու . Կացուցին ասէ
 կաթուղիկոս * Օր վաճառմ զոր անուանեցին զրիզու
 բիւ , զորդին գրիզորի մագիստրոսի ի Վ՛աղաքէն ի՛ջնոյ :
 Եւ թէ՛ զաքաբէ և իւանէ երկորին եղբարքն ի սկիզբն
 ժգ . զարու առին զ ի՛ջնի քաղաք : Եւ այս ամբոց ըստ
 գրելոյ թովմայի մեծօփեցւոյ ի ժգ . զարուն էառ թաւ
 գաւորն ազախու թաթարաց . ուր և սպան զոր վանա
 կան՝ եպիսկոպոս գաւառին :

Իստի եր գրիզոր մագիստրոսն՝ որպէս գրէ կիրակոս
 և վարդան բարձրբերդցի ի ճառն որ ի վերայ գրիզորի
 և ներսևի շնորհալոյն . ուր գրէ ևս զճօրէն մագիս
 տրոսի՝ նր լեալ ամբոցին ի՛ջնոյ : Զայսմանէ և սա
 մուկ ծերունի ի յիշատակարանի մեկն . սաղմ . լամբ .
 զմագիստրոսն կոչէ ի՛ջնոյ :

Ստորոյ , կամ Ստորոյ վան : Զուհաննէս կաթ . դնէ
 զնոյն որպէս տեսար ի վերոյ՝ մերձ ի ի՛ջնի : Եւ և զո
 կաթուղիկոս * Սակս ի նմա բնակելոյն յոհանայ (ասէ
 յոհ . կաթ .) . . զանուն տեղւոյն Ստորոյ վանոյ՝ Ստորոյ քոհ
 դնա անուանէր , և զյոհան Սայրոգոմեցի ։ Կիրակոս
 զնոյն յովան կոչէ Ստորավանցի :

Վ Գրեթ : Եւ ի սահմանին ի՛ջնոյ , զոր յիշէ կիրակոս
 ի պատմելն զՎինուիէ վանացն գետկայ ի միոթարայ
 գօշէ , ասելով . * Ի նծայեցին եկեղեցւոյն (զաքաբէ և
 իւան , ի յիւանք) սահման ջրադարձիւք լեւնէ ի լեւան ,
 և բով մի յ՛ճնութիւն , և զ՛ճնութիւն ի նահանգին ի՛ջնոյ :

Վասն յովանի : Ի նկանի յայս գաւառ ըստ յոհանուն
 կաթ . * Իսկա փոխանակ նորա կացուցանեն զեգր ի՛նչ
 գաւառէ , ի վառաժնակերտ գեղջէ ։ Իոյնպէս և ըստ
 ասողկայ , որ ի Բ . գրէ . * Տէր եգր ի՛նչ գաւառէ ,
 ի գեղջէ : Վառաժնակերտոյ ։ Զիշատակի նաե . առ ստե
 փաննոսի օրպ . զԼ . ի՛ջ . վասն եգրի :

Լճի գոտի : Նիւտաակի առ ասողից թ. յասեն .
Տիւ կոայի 'ի գաւառէ 'Լ, գայ, 'ի գեղջէ Լճի պատընոյ :
Լճազգ գրի այս անուն առ յոչաննու կաթ . * Լճ
ապա գետի 'որ 'ի նիգ գաւառէ , յԼճազգ գեղջէ
կառուցանեն յաթոռ հայրապետու թէ : Լճազգ ևս
առ կիրակոսի . * Լճապա նոր կոայի յԼճազգ գեղջէ :
Սարդան աշխարհագիր Սիւս անուամբ յիշատակէ զսա .
յայտ է թէ Լճ անդէն մենաստան ինչ, զոր յանուն գեղջէ
անուանէ :

Թէ՛նէ : Լճապա կրօնաւորաց՝ զորմէ ասողիկ Դ . Դ .
* Լճ կիրակոս գծածակերպ գիտնականն՝ որ վարուք առա
ւել քան թէ բանիւք վարդապետեր ('ի Դ . դարուն), որ
բնակէր յուլակի յանապատին՝ որ իմեղենիմէ կոչի
'ի 'Լիգ գաւառի : Սարդան աշխարհագիր կոչէ Սիւս
անուամբ , զորոյ զբանս եղար 'ի վերոյ : Հիմնող տորա չէ
յայտ . բայց կարգաւորող նորին՝ դնէ կիրակոս զոմն
տուրքիկ անուն 'ի ԺԲ . դարուն . * Լին 'ի ժամանակին
յայնմիկ վարդապետք երեւելիք , միթմար որ գօշն կռ
չիւր . . . Տուրքիկն 'ի իմեղենեաց՝ որ բարիոր կարգա
ւորեաց զիւնրն՝ զամենայն ինչ հասարակաց լինել , և
առանձին ոչ ինչ ստանալ :

Ղինալաճառ : Օ պամանէ ասողիկ Կ . Կ . * Սրոյ ընդ
դէմ երթեալ ամենայն զօրուն սմբատայ , և երկու որ
չիր նմին աշոտ և մուշեղ 'ի գաւառն 'Լիգ , և մարտու
ցեալ ընդ միմեանս 'ի տեղին որ Ղինալաճառն կոչի :
Լճի լինել այս տեղի 'ի հովտի ինչ առ լերամբ . զի
յովհաննէս կաթ . գրէ վասն տեղւոյ բոնակի թնամեաց
սոյն պատերազմի ուր մարտեան աշոտ և մուշեղ . * Հա
սեալ (աշոտ և մուշեղ) 'ի 'Լիգ գաւառ , տեսին զի ճամ
բար այլազգեացն բունեալ գաղարեալ Լճ 'ի հովտս
հարթոյստակ վայրի միջ , առ ստորոտով լերինն :

Պ Ո Տ Լ Յ Բ :

Լճապէս գրի 'ի տպագրեալն , և 'ի միւսմ ձեռագրի
աշխարհագրութեան խորենացւոյն . իսկ յայլում ձեռագրի
գրի Լիոպոս . և 'ի միւս յայլ Լիոպոս :

Լճեան : Նայս գաւառ . դնէ ընդարձակող վարդանոց
աշխարհագրի , ասելով . * Լիոպոս Լճեան է իւր ոչն
ձակովն : Նայլ օրինակս գրի . * Լիոպոս Լճեան է

քաղաքն իւր վիճակովն ։ Յիշատակի տա առ յովհաննու կաթ . յասենն . * Յայնմ ժամանակի (այսինքն յաւուրս անաստասայ կաթողիկոսի 'ի մէջն անդ է . դարուն) ասեն լինել զկախն՝ որ 'ի Քաղաքագեօղն խրեանի : Վոյնպէս և առ սամուէլի որ խրեանս կուան՝ որպէս կուէ , զնէ գիպեալ 'ի Թուականիս ձե . յաւուրս Գ . ներսիս կաթողիկոսի :

Իւանգուլի բնակեաց հնազոյն կացուցանէ զանուն քաղաքիս , հանելով մինչև 'ի նոյ . իւր զի ցամաք այոր կողման նախ և առաջ ել յերևան 'ի նուազիլ ջուրցն յետ ջրհեղեղի . վասն այնորիկ և 'ի նոյն կոչեցաւ խրեան : Ի վարդանայ յիշատակի ուրեք Իշտոր խրեանայ : Տեա և 'ի նոր հայաստան Թղթ . 252 :

Չագ : Յիշատակի առ յովհաննու կաթ . * Տայ բնակաւ թիւն նմա (գաւթի գիսեցոյ) զգեօղն Չագ 'ի նա հանդին Կոտայից . Վոյնպէս և առ ասողկայ Խ . յասենն վասն ն . զարարիայ կաթողիկոսին՝ լինել * Ի գաւառէ Կոտայից 'ի գեղջէ Չագայ ։ Երպէս և առ կիրակոսի վասն նորին զարարիայ կաթողիկոսի : Ի Կոտայս գաւուռ է 'ի գեղջէ Չագայ ։ Յայս գիւղ Թուի լինել և Չագաւան , զոր ընդարձակօղ վարդանայ աշխարհագրի զնէ 'ի Կոտայս , կամ 'ի վիճակն երևանու : * Իւ Չագաւ վանքն անդ է (ասէ) ուր կայ գետարգել տը նշանն , և տը սարգիւն , և տը կիրակոսի աջն ։ զՉագաւանս յիւն ուրեք և Թովմամեծօփեցի , յասենն . * Երգիս վարդապետ Չագաւանից ։

Իշամն : Օ որմէ առ ստեփաննոսի օրպ . գլ . ԺԷ . * Իւ յոհաննոս 'ի Թեոդուլայիս եղև կաթողիկոս , և եկեալ եդ աթոռ 'ի Կոտայսն յԻշամնս գիւղ ։ Յիշատակի և առ յովհաննու կաթ . * Կացուցանեն յաթոռ հայրապետութե գրաւիթ 'ի գեղջէ Իշամնից՝ որ 'ի Կոտանս գաւառի ։ Եր այլադդ հոլովի առ ասող . Խ * Տէր գաւիթ 'ի գաւառէ Կոտայից 'ի գեղջէ Իշամնեայ ։

Սլաամէ անդէն յոհաննէս կաթ . Թէ * Իյս գեղ սեպհական էր տան կաթողիկոսարանին՝ նախ քան բղչարարանս տրխ գրիգորի յարքային տրդատայ նմա իսկ հոգեցատուր պայմանաւ ընձեռեալ . որոյ և յետկար վճռանն պահի մինչև ցայսօր ժամանակի ։ Երբ և կրկնակի իմանալ զքանս , այսինքն է՝ կամ էր սեպհական անձին տրխ գրիգորի նախ քան զարարարին իւր 'ի տրդատայ , և կամ սեպհական էր տանն՝ ուրանօր զնին շարաւ-

բանաց օրին գրիգորի շինեցաւ. կաթողիկոսաւորան. քանզի նախ քան զալլաբանս օրին ոչ գոյր կաթոս զիկոսական, և ոչ իսկ համարձակ պաշտօն քրիստոնէութիւն:

Սոյն վերագրեալն. դաւիթ կաթողիկոս շինեաց Էկեղեցի և բնակարան: * Երես Էկեղեցի (առն անդէն յոչ. կաթ.) 'ի գեղին Միամանս գեղը ցկայարմար յարդարմամբ, և դնէ շուրջանակի նորա ստուն բնակութիւն, վայելուչ իմն յարմարեալ: * Երես զաթոռն փոխեաց անդր ըստ վկայելոյ սամուէլի 'ի թուին ճշդ. * Տէր դաւիթ յՄիամունեաց 'ի Կոտայից ⁽¹⁾, յորում շինեալ Էկեղեցի տուն բնակութեւ հայրապետական, 'ի նմա փոխելով զաթոռն 'ի դունայ. զինեղեցաւ անդ յոճրաւ գործ ազգէն: * Օրին կրկնէ և կիրակոս. * Տէր դաւիթ ամս ԺԶ. սա իր որ 'ի Միամունեայս 'ի Կոտայս գաւառէ. սա փոխեաց զաթոռն 'ի դշնայ յՄիամունս, շինեալ Էկեղեցի և տուն բնակութեւ հայրապետական: * Սերժ առ այս Էկեղեցի թաղեցաւ նոյն դաւիթ կաթոս զիկոս:

Մշտեբէյ Գեղ. Օ որմէ առ յովհաննու կաթ. * Յետ սորա զմուշէ 'ի նաշանգէ Կոտեից, 'ի գեղջէ Միլարեբից կացու ցանեն 'ի հայրապետական աթոռն: * Սոյնպէս գրի և առ գրիգորի մագիստրոսի 'ի խորագրի ին. թղթոյն. * Եւ ոմն Կրօնաւոր գրիգոր անուն 'ի գեղջէ Միլարեբից: * Եւ առ ասողկայ Բ. 2. գրի Մշտեբէ. * Տէր մուշէ 'ի գաւառէն Կոտայից, 'ի գեղջէն Միլարեբից: * Եւ գաւազանագիրս կաթողիկոսաց, որոյ հեղինակ կամ է յոհաննէս կաթ. և կամ հանեալ 'ի նորին պատմութեւ, գրի 'ի գեղջէ Մշտեբէ: * Յայլում գաւազանագրի գրի Մշտեբէ:

Սեդէյ Գեղ. * Յիշատակի առ յովհաննու կաթ. * Յաջորդէ զաթոռն նորա յովաննէս 'ի գաւառէ Կոտայից, 'ի գեղջէ Սվայից: * Սոյնպէս գրի և առ ասողկայ, և առ կիրակոսի ⁽²⁾:

(1) Սոյնպէս գնի 'ի միւս օրինակի. 'ի մագիստրոսի գնի 'ի կաթ. Կոտայի. իսկ 'ի նորագոյն 'ի կաթ. Կոտայի:

(2) 'ի գաւազանագրի միւս գրիչս 'ի կիրակոս 'ի ԺԶ. գաւառէ. զամս է. յովհաննու գրի լինէլ 'ի խորագրի Գեղեցի վիճի:

ՄԱԶԱԶ:

Եւ յսպէս զրի յերիս ձեռագիրս աշխարհագրութեան խորենացոյն, և վրիպակաւ Սաղա ՚ի սպ: Յովհաննէս կաթ. կոչի զսա յեղամայն: ուստի պարտ է լինել ՚ի մա տակայս ծովուն գեղամայ, և ՚ի սեան կղզի, որպէս և նա ինրն ակնարկէ յայն բան. * Իսկ բշին այն. . . ելանէ զկողմամբ յեղամայնէն գաւառին Սաղազայ, բի նախնդիր լինելով շահանն կոչեցելոյ շահ, վասն ոչ հնազանդելոյ նմա նոցա. և վասն զի նա յանմարտնէլի ամբողջին ՚ի սեան կղզոջ առկայանայր, և բշին զոր ինդրէր՝ այնմ ոչ եհաս ॥

Կիտ ՚ի երբոց: Յիշատակի առ յովհաննէս կաթ. * Օ կնի նր սահակ (երրորդ) կայ յաթոռ հայրապետութեն, որ. . . մայրենեօք ՚ի Սաղազ գաւառէ ՚ի գեղջէ ՚ի երկայ: Եւ ինչի լինել նոյն գիւղ, որ առ զազարայ կոչի ՚ի երբոց:

Կիտոյ գիտ: Օ որմէ առ նորին յովհաննէս կաթ. * Յետ սորա դաւթ (երկրորդ) ՚ի գաւառէ Սաղազայ, ՚ի գեղջէ Կակաղոյ՝ յաջորդէ զաթոռն սր ॥ Բա առող կայ ՚ի Բ. 2. զրի վասն նորուն դաւթի. * Եւ գաւառէ Սաղազայ, ՚ի գեղջէ Կակաղոյ ॥ Բա կիրակոսի յերկուս ձեռագիրս զրի Սաղազայ. յասէլն վասն նորին դաւթի, լինել * ՚ի Սաղազայ ՚ի գեղջէ Կակաղաւ ॥

ՎԱՐԱԺՆԱԻՆԻՔ:

Զի առ հրազդան վտակաւ, և կարգեցաւ ՚ի ժամա նակս ան. արտաշէսի. քանզի յաւուրս նորա ոմն Սաղա անուն ՚ի սերնդոցն գեղամայ՝ կորովի գտեալ ՚ի նեմա ձգութիւն, և որսորդ քաջ, արտաշէս կարգէ զնա վարժիլ որդւոյ իւրում միջին տիգրանայ. * Եւ շէնս պարգեւէ նմա առ եզերք գետոյն, որ անուանեալ կոչի Հրազդան ॥ Յայնմ հետէ յանուն նորա սպցն և տեղին նոր իմն գաւառ լեալ, կոչեցաւ Սաղազայ: Տէս ՚ի խոր. ան. 11: Բ. 10: Բա լ (թէ զինչ իցեն և այն միւս կրկին գաւառք) Սաղազայ, զորս խորենացին կարգէ յաշխարհագրութեան ՚ի նահանգան տուրուբերանոյ և վասպու-

բախման, և ուստի սցապէս անուանեալք, չի մեղ յայտ
'ի գրոց. և անծանօթ նոցին զիբք և զիւշօրէք, որպէս
և սորայս :

Ո Ս Տ Ե Ն .

Եյս անուն անանցի առ մեզ 'ի Սաւմաքառէն պար
սից, որ բաց յայլ նշանակութեց՝ նշանակէ առ նոսա նաև.
Սեամ գրան. յայսմանէ՝ Ղուռն կի՛ Ղատաստանարանն
արքունական, և կամ նոյն իսկ Լըքունիք կոչեցաւ Սա
փան⁽¹⁾ : { Յայտ է այս 'ի բանից աստի զազարայ. Թղէ .
268. * Լ. ՍԼ եկսյք փութասցուք երթալ յՍտանին
հայոց⁽²⁾ 'ի տեղիս, և ճեպաւ դեսպանօք զցացուսցուք
արքայից արքայի. վասն զի և նորա Թէ աստուածոց օգ
նութիւնն վճարեալ է զիւր գործն, ժամէ յՍտանն դառ
նալոյ : { Յայտ բան յիշատակին Ստան (այսինքն դրունդ,
կամ արքունիք և պալատք) երկուց ազգաց. նախ Ստան
հայոց՝ առ 'ի առաքել անտի դեսպան առ պէրսզ արքայ
ից արքայ, և երկրորդ Ստանն պարսից, ուր ունէր զառ
նալ պերոզ. զի յայտ է Թէ քերոզ՝ յետ պատերազմին
եփթաղեայ քուշանաց արքայի՝ չէր դառնալոց յայս Սա
տան գաւառ այրարատու 'ի հայս, այլ յիւր արքունիս
որ էր 'ի պարսս :

{ Յայսմանէ ճահ եղև Սփան կոչել զԼըքունդաշատ
զնախագահ հաղաք կամնարականաց, (առ խոր. Գ. 31.)
որպէս և զհաղամակերտ՝ Սփան արծրանեաց, և զԼիսիւ
ճաւան Սփան լատարականի, և զՎարոյնս՝ Սփան Բոգրա
փանեաց⁽³⁾ ևն. վասն 'ի նոսա լինելոյ արքունեայն և դա

(1) Որպէս առ օսմանեանս գուռն
կամ զատաստանարանն կաստանգ
նուպօլոյ՝ և յայսմանէ բոլոր քա
ղաքն կոչեցաւ Սփանէ. որ պարս
կերէն նոյնպէս նշանակէ Սեամ :

(2) Կիրակ. գրէ յաւուրս յովհ.
կաթ. յաւորդի Բ. ներսիսի.
' { Ստանին հայոց (այսինքն 'ի
Պուլին) նշան սրանչիւի եղև. զի
հուր բորբոքեալ այրէր զապարանս
համակարին պարսկի, որ վերա
կաշու էր յաշխարհիս : Լեւանց
ինչ անուան զնեղով յայտ առնէ՝
Թէ անդ էր Ստան, որ էր յայն :

ժամ վերակացու աշխարհիս :

(3) * Բնակեցաւ (ասէ Թովմ.
արծ.) 'ի հաղամակերտ Ստանին
արծրունեաց : Իսկ զՍտան ա
ռանն կոչէ նայն Թովմ. Սփանն
լատարակեաց. որպէս և զԼիսիւ
ճան՝ Սփան լատարական անու
նի : Ծնոյն առնէ և զնոյն՝ որ
զՎարոյնս կոչէ Սփան Բոգրա
փանէն : և զԼ. Բ. գրէ ժամ
աշխատ պատրկի բողբոսառնու
* Ընկեր զեկեղեցին Ղարունից
յիւրում Ստանին :

տաստանարանի զլնաւոր նախարարաց նոյն յեղից, որոյս
և կարի իմն առաւելութիւն զրի առ զազարայ թշն. 22.
վրան վազարչապատ քաղաքի: (Ի) Կողմը ասէ արշակ Դ.
* Եւ զրնիկ սեփհան կալուածի ազգին արշակունեաց
զքաղաքն վազարչապատ, զնաւկուծի Սոփանն արշակունի
Խաթաթայն ॥

Սոփ վայսնի իմանամք թէ Սոփան անուն յիշատա-
կեալ ի գիրս նախնեաց՝ պատասխանէ Բրտանեաց, կամ
Բրտանիան անուան: Յայտ է այս նաև ի բանից աստի
ի որենացւոյն. Թ. 7. * Յարուցեալ գունդս և Սոտան
անուանեալ... զայլս ի տեղիս նոցա յարուցին գունդս՝
անուամբ Բրբունի: Օայն գունդս՝ զոր նախ կոչեաց
Սոփան, զկնի՝ իբր մեկնելով կոչէ Բրտանի, մի և նոյն ա-
նուն համարելով զոստանն և զարբունի: Բայտ այսմ և
առ բուզանդայ Դ. 19. գտանեմք վրան Թ. արշակայ ա-
սացեալ, թէ զպաւառն արշարունեաց Սոփէր Սոփան, փո-
խանակ ասելոյ ունիք կամ գրաւէր յԲրբունիս:

Եւսև պատճառ կոչելոյ զարմին տիգրանուհոյ Սոփան
անուամբ առ իորենացւոյն, ա. 29. է վրան լինելոյ Բու-
քայական զարմ, յոյր սակս Սոփան կոչելոյս փոխանակ
կոչելոյ Բրայսիան: * Օոստանն անուանեալ կողմանցն
սխոյցիկ ազատութիւն, ի զարմից սորա ասէ լեալս, իբր
Թաղաւորական զարմն: (1) Եւսինքն է՝ մարիբաս ասէ,

(1) Եւստէս իմանայ և յովհ-
կաթ. մայն գտնուողն փոխանակ
տիգրանուհոյ տայ տիգրանայ. յա-
սելն. * Իմանէ ասէն լինել զՍո-
տանիկ ազատութիւն բարձին, որ
այժմ գեւ ևս կոչ պաշի անուամբ
իբր Թաղաւորական իմն զարմ
գնտա իմացեալ:

Եւս զարմ տիգրանուհոյ՝ որ-
պէս երեի յակնարկելոյ բանից
իոր. Թ. 7. Սոփան կամ Սոփանի կո-
չել սկսաւ պարսկեան անուամբ,
յետ որոյ Թ. վազարչակ ի զար-
մէ աստի չորս գունդս զորաց ըն-
տրեաց և կոչոյց ի պահպանութի
իւր զբրտն արբունի: (որ առ
պարսկոս կոչի Սոտան): Եւ յայն-
մանէ առ յապոյս այն չորս գունդք
արբունի բրտն կոչեցան Սոփանի,
զի պաշին զՍոտանն կամ ըն-
Դոտան արբունի:

Ի զնոց աստի են այն իշխանք

Սոփանեաց, որք յիշտուակին առ
զազարայ, որպէս և այլուր Եւ-
գագան որ Սոփանեաց ասէն: Եւ
առ եղիշէի. Թշն. 101. * Գունդս
կազմէր ի հայոց մեծաց զապատ
և զազատորգի, և յԵրբունի աս-
նէ զՍոտանիկ մարգիկ: Եւ ի
Թշն. 91. * Բաղուս և այլ ազատ
մարգիկ՝ զոր Սոտանիկ անուանին
յԵրբունի ասնէ:

Եւ զի Սոփան կոչելոյ յապա-
պոյս զարբունիան յանուանէ այսր
զնոցի պատճառեալ յայսնի իմա-
նամբ յայնմանէ՝ իբր զի ուր և
չորէր արբունիքն, այս գունդ ևս
Սոփան անուանեալ անգ լինէր.
զի որո՞ւ իւր էր հսկել ի պահպա-
նութի Եւրբունեաց: Եւ ի առ-
վորութե բնիկ արբունեացն հայոց
ասեալ նաև զնախադան զազարս
սմանց մեծամեծ նախարարաց օրնն
եղև կոչել Սոփան Խաթաթանեաց:

Թէ Սատան անուանեալ Բշարտու թիւն՝ այն է՝ Բշարտաց կմ՝ Բշտուականաց սերունդն՝ որ բնակի ի կողմանս տիգրանակերտի, է ի զարմից Տիգրանուհայ։ Օ այն Բշտու

արքունիաց հէ. վասն զի անդ լի. Նէին գունդք պահպանու թն նոյն նախարարաց։ Յայտ առնէ զասու յեալքս բան խորենացւոյն ի. 7. Իշտ գունդս և պահպանս Իրան արքունի (որ պարսկերեն կոչի Սատան) պատրաստէ (վաղար յան) զլորսս. զմի մի իւրաքանչիւր վառելովք ի նոյն հին զարմից թաղաւորացն որ ի հայկոյ։ (այսինքն՝ յայն հին զարմից հայկազուն թագաւորաց՝ զոր յիշեցի և բաշտարեցի ասէ խոր. Թ. յո. Թէ են ի հին զարմից հայկազուն Թիգրանուհայ.) որ ընդ ժամանակս ժամանակս ժառանգութի ի հաբանց ստացեալ գիւղս և գաստաւ հերաս։

Յաւելու ապա անգէն խոր. իսկ աստ ուրեմն (ի ժամանակս) պարսից թագաւորութեն որպէս լսեմ յայլոց յարուցեալ գունդս, (բաւ այլ օրինակի գրի. Պար. սից թագաւորութեանն՝ այլս ուսանա յարուցեալ գունդս.) և Սատան անուանեալ, ոչ գիտեմ թէ վասն ուրաւեալացին առաջնոյ. թէ վասն ընդգրիմութեն իրից լինելու նշանեալ, և ի բաց ընկեցեալ զապին, զայլս ի տեղե նոցա յարուցին գունդս՝ անուամբ Աւրուսի. Յերկուսանգիս կրկնելով խորենացւոյն, ի վերայ թէ Այլ Գունդս յարուցին Սատան անուանեալ. թէ Զայն ի տեղիս նոյն յարուցին Գունդս անուամբ Աւրուսի. կամ ասել. թէ Աւր. քանի անուան՝ կամ պարսկական անուան՝ Սատան կը անուան նոյն գնդից. մինչև թէպէտ զարմն փոխեցաւ, բայց անուան Սատան կամ Աւրուսի՝ ոչ փոխեցաւ. զի եղև այն անուան սեփական նոյն պահպան գնդից։ Այսպիսի պահպան գունդ նաև յարքունիս այլոց թագաւորութեց և իշխանաց կան մինչև ցայսմ. որք իմ. հոյնն մեծի օր խառնութե, և իբր

ի բազումս՝ լինին ի մեծամեծաց. որպէս և առ օսմանեանս՝ հոյնն Կատոնի գունդ։

Վերագրեալ բան խորենացւոյն ցուցանէ՝ թէ այս զարմ նախ քան զխորենացին ընկեցեալ եղև ի գործոյ իւր զինուորական պահպանութե. կամ վասն պատուելոյ զարմնոցս. և կամ վասն նշանելու. և փոխանակ այնր՝ այլ գունդ կուցուցին պարսիկք՝ Սատան անուանելով։ Բայց նախ՝ օրինակք խորենացւոյն որք առ միգր. շէն ինչ յայսմ վայրի այնչափ ուղղադիրք, մինչև վաստիկ առ ի որոշել ինչ։ ի միւս՝ օրինակի՝ յոյժ թերատ գտանի այս բան. իսկ յայլ օրինակս ապրիւնութիւն գտանին. փոխանակ գրելու՝ Նշանեալ գրել Շուկաւու. Իրիւրդ. Սպար. շինմ ասէ. ի լոյս այլոց գրելով. զոր այսպէս ընկեալուան ոմանք. Սր. պէս լսեմ յայլոց, այլս ոմանս յարուցեալ գունդս։

Այլ զիարդ և ինչ. թագեալ զայս յետագայից. թէ ի մոի գիշարք փոխեալ զարմն. և թէ ոչ. այս նշան յայտնի և նախ յանուան գնդին պահպանութեան գրան արքունի սկզբնաւորեալ անուան Սատան. և սեփականացեալ թէ զարմն. և թէ քաղաքաց. Իրիւրդ. յայտ և թէ առաջին զարմն կը Զատաթ ի զուրի խառնութե անուան զայն հայկազունեաց. որպէս ասէ խոր. իսկ Իրիւրդ անգամ Յայն ընտրեցին. այսինքն՝ կամ յայլոց զարմից. և կամ յայլոց աննշանից արանց։ Յարոց ոչ լինել Սատանիկն յիշատակեալ յեղեղէ և ի զաղարայ. ցուցանէ այն՝ զի որպէս խոր. Թ. յո. ցարհին հայկազուն աստանն կմ զգաւ. մի կողմ Աւրու. և թագաւորութե շուր. նախպէս և եղիւ և զաղար նովն քառիւր կոչին զտառանիկն Աւրու. և Աւրուսի գունդ։

տու թի կամ Ղզնուազարմու թի՝ զոր 'ի վերոյ Սաթան անուանեաց, ստորև թագադրած կոչեաց:

Եւ այսպէս յատպելոցս աստի իմաստասիրեմք վասն գուառիս՝ ընկալեալ զիւր անուն ասկա 'ի նմա գտոյ Ղ. քունի դրան հայոց, կամ ընդ բազում, և կամ ընդ սաւ կաւ ժամանակս:

'Ի տպագրեալ աշխարհագրութեան խորենացոյն և 'ի միում ձեռագրի որ բազում ուրեք համաձայնի ընդ տպագրելոյն, այս անուն յարակից գրի Սաթան Դէւ (կամ 'Լրենայ) իրր մի գաւառ. իսկ յայլ յերկուս ձեռ" ուրոյն գրի Սաթան, և ուրոյն 'Լէւոյ Բաղա, իրր այլ և այլ գաւառ: (1) այս ուղղագոյն լինել ցուցանէ համաձայնութիւնն անուանց գաւառաց ընդ թուոյն՝ զոր խորենացին նշանակէ 'ի վերոյ. քանզի զթիւ գաւառաց սյրարատու դնէ լինել 20. արդ. զՍատան և զ'Լուին մի գաւառ աւետալ, ոչ լինին քսան, այլ՝ իննեւտասն:

(2) նոյն հաստատէ և այն բան պատմագրաց՝ որք վասն ն. ստեփաննոսի կաթողիկոսի գրեն լինել 'Լ' 'Լէւ Բաղա, որպէս դնէ յահաննէս կաթ. և ասողիկ: Իսկ վասն յաջորդի նորա յովարայ՝ դնեն լինել՝ յՍաթանէ 'ի Կորապաղաթէն ապարանից: 'Լրայէս դնէ յահաննէս կաթ (1). նա վին բառիւք և ասողիկ (2): Իսկ կիրակոս 'ի յՍաթանէ 'ի Կորապաղաթէն: Սամուէլ՝ միայն 'ի Կորապաղաթէն: 'Լրդ՝ եթէ զուին և ոստան նոյն լինէին, կամ թէ 'Լուին լինէր քաղաք 'ի յոստան գաւառին, ոչ այսպէս զանազան անուամբ յայտ առնէին զանդիս երկոցունց նոցա՝ միմեանց զինի յաջորդելոց:

Եւ թէ ընդէր պատմագիրք մեր զգուին կոչեն Սատան, տես ստորև 'ի ստորագրութե դիմայ:

Եպիսկոպոսունք Սատան, կամ Սատանի յիշատակին ուրեք 'ի կանոնագիրս 'ի ստորագրութիւն եպիսկոպոսաց, որպէս 'ի Ժողովն դիմայ յովհաննէս անուն. այլ քանզի յուղղագոյն օրինակի կանոնագրոց յովհաննէսդ այդ կոչի Եպիսկոպոս Սաթան և Սարգիսեան: որ և էր երեւելի աթոռ եպիսկոպոսական՝ հաստատեալ նախ 'ի 'Լաիւ ճաւան քաղաքի, և ապա փոխադրեալ այլուր, որպէս

(1) Ուր ցուցանէ թէ էր յոստանին ապարանք, կամ արքունի դատաստանարանք, և 'ի յապարանսն պաշտան կուրապաղատի, զի անունն կուրապաղատ էր պաշտան պաղատան, որպէս գրել ունիմք 'ի ներածութեան հին հայտնաւորեալց:

(2) Առ օրում գրի 'ի Կորապաղաթէն:

յուցեալ եղև յառաջագոյն. վասն որոյ և որք յիշատակինն 'ի ժողովն մանագիւրտի, և 'ի ժողովն պարտաւոյ 'ի սիննէ կաթուղիկոսէ՝ եպիսկոպոսք Ստան, կամ Ստանի, անորոշ մնան՝ անդեղ ախր գաւառի, եթէ մարդպէ տականն Ստանի իցեն եպիսկոպոսք: Տես և 'ի Ստան:

Պէտք տալուն քննել զբարբ (Շարբ):

Շարբ է անուն դաշտի, և 'ի ծայր նորին դաշտի 'ի սահմանակցութեւն ստան գաւառին կառուցեալ և 'ի սինն քաղաք, վասն այսր գուցէ ռմանք զգուին դնեն յոստանի, որպէս տեսցուր ստորեւ: Բայց խորենացին զոստանն զառուցանէ 'ի զփայ քաղաքին, կացուցանելով ուրոյն դաւառ. հանդերձ շարբուր դաշտիւ: Եւսովմաս կիլիկեցի և ազհետ երթեալ խորենացւոյն, զոստանն կացուցանել ուրոյն գաւառ. իսկ զվերջին գաւառն ոչ կոչէ յանուն դրոշնայ, այլ շարբուր, և զգուին քաղաք սայ երկոցունց՝ ասելով. Վաւառք այրարատու կն Սարբ. (Շարբ⁽¹⁾), և Վիլն բաղաբոյս. յայտ առնելով թէ այս քաղաք էր 'ի սահմանակցութեւն երկոցունց նոցա:

Եւ այսպէս զվերջին գաւառ այրարատու՝ զոր խորենացին կոչէ յանուն դրոշնայ քաղաքին՝ իբր զիւստորի, թովմաս կիլիկեցի կոչէ յանուն Շարբուր դաշտի: Բայտ այսմ և առ թովմասի արծրունայ գտանեմք զՇարբն կոչեցեալ Վաւառ անուամբ, յասէն յերկրորդ՝ վարս զագկայ. * (1) Բաւամբ ածեալ և զգորս Շարբուն կոչեցեալ գաւառի:

Սոյն ոյս դաշտ է որ յիշատակի առ յովհաննու կաթ. յասէն վասն ափնի. * Եւսեալ գնայր 'ի Վաին մայրաքաղաք. և անդ... փոխանակ իւր թողեալ զգեղաւան... գնայ յատրպատական. անդ ապա յառաջ ածապուրեալ տիկինն մեծ՝ կին սահակայ եղբոր արքայի, զկնի լւր տարեալ ասկի և արծաթ, և կարասի բազում, և հանդիպեալ 'ի Շարբուն դաշտի⁽²⁾: Բայտ դաշտ՝ կամ

(1) Երեւանին վերագրուող գրի Շարբ:

(2) Երեւանին ափնի 'ի գրի. նայ առ 'ի գնալ յատրպատական, 'ի շարբուր գաշտի ռեզ' որ է ար.

տալոյ քաղաքին գնայ՝ գեղաւան կինն սահակայ. այսպէս պարտ է իմանալ. և ոչ թէ յեւ գնալուն ափնի յատրպատական՝ գի. պաւ նմա կինն սահակայ:

որ նոյն է գաւառ, ձգի առ երասխաւ, որպէս յայտ առ նի, այն բանն թողմայի արծրունայ. * Եւ այգոն անցեալ ընդ գեան երասի՝ յայնկոյս 'ի դաշտն Ըարուր, բանակին զցեատնն ॥

Նիւն զայս և պրոկոպիոս (պատերազմ. պարսից. ք. 25.) և զ'Ղուին՝ Ղաառ կամ Ղոլն անուամբ կոչէ, յառեւն. * Տուվիոս (Ղուին) է գաւառ ինչ բարեբեր, որոյ սղ և ջուր պատուական ըստ բաւականին. ու թորեայ տարակայեալ 'ի թէոդոսուպօլեայ. ունի դաշտս քաջայարմարս 'ի ձիւնձայս, և յալով գիւղօրէս բազմամարդս՝ և մերձ առ իրեարս, յորս բազում գտանին վաճառականք 'ի պէտս աուրեառութեւ. քանզի անդանօր 'ի հնդկաց, 'ի մերձագաւառ վրաց, և գրեթէ յամենայն ժողովրդենէ պարսից և հռովմայեցոց բերեն վաճառս, և աուրեառութի առնեն չմիմեանս ։

Բաալին եպիսկոպոս գաւառիս յանուն Ղախայ դաշտին՝ Ղեմառիոս անուն կարգեալ 'ի սղ լուսաւորելն յիշատակի առ զենորայ, որ յայամաւորս 'ի նաւասարդիւն. գրի Ղարիպորիոս ։

Ղաթն ։ Ուրեք ուրեք 'ի գիրս, որպէս առ յովհաննու կաթուղիկոսի գրի Ղաթն. և ուրեք Ղալին ։ Բա յաւայ պատմագիրս՝ առ կէդրենտի թղթ. 764. առ սկիլիծիս, նոյնպէս և առ պերփէրուժէն զիրր կառավար. 91. 44. գրի Ղալի ։ Բայ անուն է պարսկական, որ նշանակէ՝ Ղալուր. 'ի գրից իւրոց ընկալեալ զանուն ։

Ղատմագիրք մեր տան այսմ քաղաքի և զանունս Ուրան, որպէս զազար՝ յասելն. * Ղուեալք անտի ('ի վաղարշապատէ) երթեալք հանգչելն 'ի բնական Ոստանի հայոց 'ի Ղանի ։ Եւ թէ, * Ղնտի չուեալ յՈստանն 'ի Ղուին մտանէին ։ Բայուր զնայն այլ՝ զոր յառաջն զնէ լինել յՈստանին, փոքր ինչ ստորեւ ասէ լինել 'ի Ղալին ։ Որպէս և վասն վահանայ և սահակայ նախ գրէ՝ թէ մուսցին յՈստանին, յորժամ զօրք ինչ հայոց քնացին 'ի պատերազմն որ եղև յակոբիս. ապա սուղ ինչ զինի գրէ, թէ սուտ գուժկանքն 'ի Ղալին պատմեցին վահանայ և սահակայ զանցս պատերազմին ։ Ոչնպէս և ստեփ. օրպ. յոտանաւոր ողլա իւր զ'Ղուին կոչէ Ոստան ։

* Ոստան քաղաք հայոց Ղալին,
անի ամուրըղ շարային ։

Սապէս և յոհաննէս կաթմ : * Ինդրէ մօրիկ 'ի խորազայ զմիջագետս ... քայց յ(ստանէն 'ի 'Վուին քաղաքի .

Սատնառ այսր անուանակոչութեն և այն՝ զոր ծանուցար 'ի վերոյ , քանզի 'ի գիրս մեր Սօթն անուանին այն ամենայն քաղաք՝ ուր գտանին Վերուինի , կամ 'Վառաստանարան դրան , և քանզի յայնմ ժամանակի աստ 'ի գութն էին Վերուինի կամ 'Վուռն տէրութեն հայոց , նորին աղագաւ Ստտն կոչեն զ'Վուին : Ստն զի 'ի գլին նստէր յայնմամ՝ մարգարանն աշխարհին հայոց՝ որ էր գլխաւոր ամենայն նախարարաց . 'ի գլին նստէին և հազարացի ռափկանք կառավարք իրեն 'ի մայրաքաղաքի հաւմօրէն հայաստանեայց , որպէս յայտ է 'ի պատմութենէ յովհաննու կաթուղիկոսի , և այլոց :

{ Յայմանն՝ պարտ է 'ի միտ առնուլ թէ յայտոսիկ բանս պատմագրաց՝ չէ պարտ առնուլ զանունս Սօթն իբրեւ յատուկ անուն գաւառի . քանզի որպէս վերագոյնդ նշանագրեցաք , զոտտան և զգլին ուրոյն ուրոյն գաւառ հաւմօրէլ տան օրինակք աշխարհագրութե խորենացւոյն , նաև թիւ գաւառացն նշանագրեալ առ 'ի նմանէ , զի առանց այսմ՝ գաւառք տրարատու ու լինէին քանն , որպէս գնէ նո ինքն :

{ Նաեւ և զայն , զի և առ այլ պատմագիրս զ'Վլին ու գտանեմք կացուցեալ յոստան գաւառին , և ոչ ուրեք նշանակեալ զգաւառ ինչ նորա , յայտ է : ապա թէ 'Վլին քաղաք ինքն կացուցանէր ուրոյն գաւառ , որպէս և գնէն երկու օրինակք աշխարհագրութե խորենացւոյն :

{ Ինեաց զսա Բ . խորով փոքր ձայնեալ 'ի միջն անդ Դ . դարուն : * Վաւ զարբոճիան (ասէ խոր . Գ . 3 .) փոխէ վերոյ անառախն (խորովակերտի) յոստ մի , ապարանս հովանաւորս շինեալ . որ բոտ պարսկական լեզուին 'Վուին ⁽¹⁾ կոչի , որ Թարգմանի Նլուր || : 1 . ձեռադիրն զենոբայ . թիւ . 13 . յաւաւորս տրդատայ հօր խաւրովս՝ յիշատակի այս անուն յասեին . * Տրդատ զգաւառ քաղումն , և քաղաքս՝ էր նոցա (հիւսիսային ազգի և Թաւաւորի) քանդեալ , և զվսթսուն հազար արս 'ի գերութի իջուցեալ 'ի 'Վլին ⁽²⁾ || : Սւր էթէ չէ վրիպակաւ է . դեալ , մարթ է ասել , թէ և յառաջ քան զխորով չի . նեալ կայր այս տեղի . իսկ խորով միայն զարբոճիս չի .

(1) 'ի միւսմ ձեռն . գրի Դաին : անուն , ուր և այլազգ են խաւր

(2) 'ի սպ . զենոբայ չիք այս պատմութենն :

նէաց անդէն . զի խորենացին՝ ուստի առնումք զսրաւ մուծի շինութե՛ն, ո՛ր յիշէ այլ ինչ արարեալ խորովայն ՚ի Ղուին, քայց էթէ զորքունեացն շինութի, և զփոխ խումն . կամ թէ ասել թէ և յաւաջ քան զխորով՝ տեղին անուանէր Ղուին, ուր տրդատ իջոյց՝ ասէ զէնոր՝ զգերութիւն, որպէս թէ օթագայեցոյց ընդ վրանօր առ ժամ մի, առ ՚ի անդուստ բաժանել, կամ փոխել զնոսա այլուր . և ո՛ր թէ բնակեցոյց զնոսա անդանօր ընդ յարկաւ շինութեաց քաղարի կամ գեղջ ինչ : Վատձառ փռ խեղց յարտաշատէ զարքունիս, և զի ապականուի օդոյն արտաշատու . * Հորմէ ո՛ր կարացեալ ժուժել (ասէ խոր) որք յարտաշատն բնակէին՝ կամաւ յանձն առնուն զփոփոխումն ॥ ⁽¹⁾ :

Ինկանի այս քաղաք ՚ի հիւսիսակողմն արտաշատու՝ կաւ ռուցեալ ՚ի դաշտի ⁽²⁾, ընդ որ անցանէ մեծամօր վտակ . զայս յայտ առնէ բուզանդ . Դ . 8 . յասելն . * Համուր բերդէն արքունի՝ որում կոչեն Ղառնի, մինչև ՚ի դաշտն մեծամօրի ՚ի Ղուրն՝ որ անուանեալ կոչի Ղուին, որ կայ ՚ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղարին մեծի արտաշատու : Եւ անն անցանեղջ վտակին ընդ դաշտն կամ առ դաշտիւ՝ կոչէ զայն աստէն Եւթմօրի դաշտ : Հանդէպ արտաշատու զնի և ՚ի պատմութե թովմայի արծ . (Ե . 9 .) յերկրորդ վարս զազկայ : * Եւ զվազակի հասանէ ՚ի դուռն Ղաշոյ՝ յեզր գետոյն երասխոյ, հանդէպ վիրապին սոյն, (որ ՚ի յարտաշատ) . յորմէ և լեալ մեծն նրն գրէ զորիսս՝ լուսաւորեաց զհայաստան աշխարհս ⁽³⁾ :

Եւ յա դաշտ գոլով խոնարհ, օդ նորա է Զերմ : * Հաբաւային Զերմադոյն օդն (ասէ թովմ. արծ .) շնէաց ՚ի

(1) Զայս ևս մարթ է իմանալ միայն փոխառնեաց և մեծամեծաց յարտաշատ բնակիւրց . զի ոչինչ շինութե յիշէ խոր . արարեալ ՚ի Ղուին ՚ի պէտս հասարակ քաղաքացւոց . և ո՛ր իսկ արտաշատ գտտարկացաւ յայնժամ ՚ի բնակեաց իւրաց :

(2) Արդիկի Ի . 1 . գծէ զայս քաղաք լինել առ ստորոտով լեւինն Վեղամայ, զի ասէ վասն Դ . խոր : Եւ ինչաց քաղաք առ ստորոտով լեւինն Վեղամայ, և զարքունին փոխ յոստ մի՝ ապա բռնա հովանաւորս լինեալ : Եւ ինչ

չդուցէ ինչ ՚ի բանս այլայլութե, կամ վրէպ գրուաց . գտտարին և գուշակութիւն ասել ինչ վասն լեւինն Վեղամայ, թէ ինչ առ Ղուին քաղաքաւ :

(3) Զգուռն գիշտոյ ստորնօր լի պարտաւնու զփոխանակ գրած քաղաքին, այլ սահմանի գաւառսն, կամ թէ փոխանակ բառիս Ոստանին (որ է գաւառ արքունեական .) որպէս ՚ի կիր առնուած այլք յասելն Ոստանի գիշտ . քանզի ոչ քաղաքն, այլ գաւառ սահմանի նորին ձգէր առ երասխաւ, որպէս նշանագրեցոր ՚ի վերայ :

ի որագոյն դաշնն քաղաքին՝ Վանացի Վանաշէն քաղաքէ
 և օդ քաղաքին, յարմար ձմեռոյի, ըստ որում գրէ նոյն
 Թովմա վանն բուզոյի. * Վանացի Կաթողիկոսին Վանաշէն քաղաքին
 զիս՝ ի քաղաքն Վանին ձմեռել անդ Վան քաղաք վանն
 վանաշէնայ և նախարարացն նորա գրէ՝ Թէ հանգչիին ի
 Վանի, * Սինդ զաւուրս յրաւունջ ձմեռայնոյն սառնաւ
 մանեալն անցուցանելին ։

Վոր թէպէտ յաւուրս Բ. խորտալու արքայի ի Գ.
 դարու Կաթողիկոսին յինու թիւն ինչ, և եղև տեղի արբու-
 նեաց, այլ կատարեալ շինեցաւ յաւուրս վարդանանց
 ի Ե. դարուն, սարսպաւ պատեցաւ, և եղև նաև աթոռ-
 կաթողիկոսի, ըստ գրելոյ Թովմայի արծ. * Վանդեն
 աւերեն զմեհեանն (որմկղական յորում վառէր հուր,) և
 յատակեալ զտեղին՝ շինեն նորին քարամբ զմեծ եկե-
 ղեցին զոր գրիգորն՝ ի Վուր (դուին) տեղւոյն և փո-
 խեն անդ զկաթողիկոսն հայոց զգիւտ. և շինեն նախա-
 րարն հայոց խրաբանիւր պաղատս արբունականս, և
 դատաւիւրս յականաւորս, և զքաղաքն (դուին) որմաւ
 փակօր պարսպեն ։ (1) ։

Վ սկիզբն Բ. դարուն դարձեալ ամրացոյց և ընդար-
 ձակեաց զդուին արդլագիւղ ստիկանս * Հինէր վերստին
 (գրէ զԵ. դար. ի Գ. Ժ.) քաղաքն Վանին հզօրացոյն
 և ընդարձականիստ մեծութիւն, և դռնափակօր. անցու-
 ցանէր շուրջ զպարսպոյն պարկենս փոսից լցեալ ջուր՝
 ապաստան ամրոցի. Վանցի աւեր ապալաղիւղ զիւրմն՝
 յառաջնում զաւերածին դիւայ, եթէ ի ձեռն իմ եղև
 կործանումն քաղաքիս, և ես կանգնեցից զսա. զի էի ևս
 ասէ՝ մանուկ երկոտասանամեայ, և ունէի զփածոսնէլիս
 կարմիր, և յորժամ զօրն տաճկաց մարտնչէր ընդ յաղա-
 քիս՝ մտի ես ընդ խողովակ մի, և ելի ի պարխապն, և
 (ի) բարբառ մեր ուժգին ձայնիւ աղաղակեցի առ զօրն
 մեր. և անդէն վաղվաղակի Թովմայեցան Վայիկերն ։
 նախամարտիկը՝ որը պահէին զպարխապն, և ի փախուստ
 դարձան, և յաղթութի իսմայելի զօրացաւ, և կործանե-

(1) Հոհ. Կաթ. միայն զիւրմն. Թեւն եկեղեցւոյն. և զփոխումն
 աթոռոյ կաթողիկոսին պատմ. յա-
 սեկն վանն վարդանայ. * Զպիւծն
 չեղոյ մերթալաւ արարեալ. յատ-
 բուշանի կրակին՝ զոր շինեաց
 ինքն իսկ (Չեղոյ) ի Վան, որ-
 զէր (վարդան). և զորդի նորա

զչերոյ ի վերայ բաղնիք զփայտ-
 կախէր. և ի տեղի բաղնիքն շինե-
 եկեղեցի մեծ՝ ամուսնականութիւն
 սին գրիգորի. ամգ փոխելով զա-
 թոռ հայրապետութիւն. և հաս-
 առեալ կաջուցածէ ի նմա զմեծ
 հայրապետն գիւտ ։

(2) Տաճկերեն կոչն փլիկի.

ցաք զքաղաքս : Օպս բերանով իւրով ասի պատմել զինքենկ : Օսոյն պատմէ համառօտ և ասողիկ . ք . 4 . առեալ 'ի Ղևնդեայ :

Այս ոյսլափ շինութենց օրէ, յօր ծաղկեցաւ քաղմութիւն հնակաց և տուրեառութիւն, մանաւանդ 'ի ք . և 'ի թ . դարուն : Իսկ 'ի ժամանակս քաղրատունեաց պայտէս ստորագրէ զնոյն թովմն արծ . 'ի 9 . ամի թագաւորութենն ւն . ամբաստայ, կոնելով զայն Շ աւաստաւ : * Հանդէպ քաղաքին արտաշատու (արտաշատու), որ բլուրն նորուն ասի, յորում Շ ահաստանն 'Եւսին մարդախիտ պարսպաւոր պատնիշօք պատուարեալ, և տուրեառիկ վաճառականութիւն, և ազգի ազգի պղծութիւն յափրացեալ յղփացեալ : Եւ յուր յերկրորդ վարս զաղկայ կոնի Սայրաքաղաք . * Վայ հասանէ մինչև ցմեծ Սայրաքաղաքն 'Եւսին : 'Երեսպէս և առ յովհաննու կաթ . քաղում ուրէք : * Իսկ արքայ սմպատ (ասկ) ընդ կրունկն դարձէ Հասանէր 'ի Սայրաքաղաքն 'Եւսին :

Ի միջ եկեղեցեաց սորա՝ անուանի և Սէբ գրէգոր, զոր նախ քահն վարդան շինեաց փայտակերտ՝ որպէս գրեցաք 'ի վերոյ, ապա յեւս անդ 9 . դարուն քարակերտ շինեաց սմբատ քաջ քաղրատունի մարգարն՝ յաւուրս մերկայ կայսեր և ք . խոսրովու պարսից արքայի . և սակա շինութեան նոյն եկեղեցւոյ՝ բերդն զմիայ քակեցաւ : * Այլ թաշն իւրում (ասկ, յովհ . կաթ .) ըստ հրամանին խոսրովու խնդրէ (ամբատ) շինել զեկեղեցին 'ի 'Եւսին քաղաքի, որ էր իսկ անուանակոչութիւն սոյն զրիգորի ... Եւ կանէ հիմն եկեղեցւոյն սոյ կոխածոյ քարամբ՝ զեղեցիւղիւր շինուածով՝ կրով ձուլեալ 'ի մի, զի յառաջ յաղիւոյ և 'ի փայտէ կաշմեալ էր նա 'ի սոյն վարդանայ : Իսկ պահնակ ամբոյնն՝ ամբաստան առ արքայի լինի՝ իբր զնա սակար զնա գոլ բերդին, և վաղվաղակի հրաման ընդունի՝ և թէ բերդդ քակեացի :

Այլատակի 'ի գիրս և վկայարան Արքայի Սէբ, զորոյ զգիրս նշանագրէ յովհաննէս կաթ . * Եւ 'Եւսին քաղաքի ստակի մարտիրոսական մահուամբ 'ի քնէ, զոր բարձեալ քաջ մարմինն սոյ մարտիրոսին՝ մեծի հայրապետին (երկրորդ) ներսիսի, բովանդակ եպիսկոպոսօք և զղերիւք եկեղեցւոյ, եղին մեծ 'ի սոյ եկեղեցին կաթ . վիկոսարանի՝ յարեւելց կողմանէ, շինեալ 'ի վերայ վկայարան սոյ՝ կոխածոյ քարամբ :

Երեսպէս և եկեղեցին Սէբգայ զոր հաղարացիք այրե-

յին, և Կ. Ներսէս շինող անդրէն շինեաց : * Եւ նախ տեղ
(ասէ յովհ. կաթ.) վերստին շինէր ՉՏրդէճեալ վկայաւ
բան մեծի նախատակին Սերգէայ : Եւ յապարհեալ յանուն
Սարգսի որ և նոյն : * Եւ շինեաց (ասէ կիր. վասն Կ.
Ներսիսի) զվկայարան սոյն սարգսի որ ՚ի Վփն ՚ի կոտա-
րէն իմնոյելի զքաղաքն Վփն : Եւ ՚ի պատմութե ժռ.
զովոց գրի վասն նորին ներսիսի . * Եւ յարարարար յար
զարեալ շինե զոր զգողակաթն ՚ի քաղաք, և զՍիւ զՍար
գսն ՚ի Վփն : :

Եւ երեաց զայս քաղաք Տերակէ ՚ի դիմէն ՚ի վերայ
պարսից բառ գրելոյ ասողկայ . Բ. 3 . * Հասեալ (ասէ)
՚ի Վաւին՝ ասերէ զնա : Եւ ՚ի 64 . Ըստ դնելոյ դիռ
նիսեայ առ ասեւմ. Բ. 16 . այս քաղաք ասաւ ՚ի հազա-
րացւոց, զորմէ ասէ յոհաննէս կաթ. * Ուրակ բոցոյ
նոցա վաղկաղակի հասանէր յարարատ գաւառ, հարեալ
զյաւառակայրն ամենայն, և պաշարեալ պատերազմաւ
զՎփն քաղաք, և առեալ զնա : () Բազմութի սպանե-
լոց անթիւ ասէ լինել. իսկ զԲիւ գերեւոցն 35 հազար
ոգիր. այլ ասմունք և կիրակոս զԲիւ կոտորելոցն ՚ի տօնի
յայտնութե՝ զնէն լեալ 12 հազար. իսկ զգերեւոցն՝ ա-
ռելի քան զ35 հազար : Եւ արձեալ առին ՚ի սկիզբն Բ.
դարուն հնարիւք արդլաղիղ մանկան, որ զինի ոստիկան
եղեալ շինեալ նորոգեաց, որպէս գրեցաք ՚ի վերոյ :

Եւ պատմեցաւ Վաւին ՚ի նա. սմբատայ արքայէ, յա-
րում ժամանակի հրամանատարք քաղաքին էին երկու եղ-
բարք հապարայիք. այլ յետ երկեամ մի պաշարելոյ և
նեղելոյ զքաղաքն, յինչն գրաւեաց սմբատ :

Եւ լ. և ՚ի Ժ. դարուն տիրէր սմա ամիրայն՝ որ նրա
տիր ՚ի գողին. զորմէ տէս առ ասողկայ. Կ. 19 . Եւ ժռ.
և ՚ի ԺԲ. դարուն այլեւայլ բռնաւորք յափշտակէին ՚ի
ձեռաց միմեանց : Եւ զգրլ ամիրայն՝ որ և մեռաւ ՚ի շխզ
թուին * Եւ յառման քաղաքին Վանայ ՚ի զօրացն պարսից .
որպէս ասէ կիրակոս : Եւ նորա փառլուն ամիրայն, ա-
պա թագաւորն վրաց, որ չարալար քանդմունս արար ՚ի
քաղաքին կոտորելով և այրելով. քանզի յառաջագոյն
զգլուխս ոմոնց ՚ի զօրաց նորա եփեալ եղեալ էին լինաւ
միւր յորմն շինուածոց դունայ ՚ի նշաւակի : Եւ զաղաղս պրա-
ցիկ առմանց ամենայն տէս ՚ի մատթեոս և ՚ի վարդան.
որ զիշխանն Վանայ՝ ամիրայն անուամբ կոչէ, յասելն .
* Եւ լինէրն ամիրայն Վանայ, որ տիրէր ՚ի ոչ և . Եւ լին .
Եւ լինէր չարալար քանդեցաւ Վաւին յերկրաշարժաւ

Թէ. մի՛ յաւուրս զարարիայ կաթողիկոսին, զորմէ գրէ յովհաննէս կաթ. * Օ այսու ժամանակաւ ահադին իմն շարժմանց եղելոց 'ի Ղաին քաղաքի, բազում սասանու թիս և փուլմունս տանց և պարսպաց և ապարանից լի ներ. և առհասարակ քանդումն և դողումն առնոյր քաղաքն. ոյլև մահունս յուլից մարդկան 'ի վերայ հասաներ || 1. յս եղև 'ի քառանորդաց պահս՝ տեւալ ամիսս երես. 'ի թուին յժի. (Ըստող. Թ. 2. և ըստ միում օրի նակի սամ. զի այլ կրկին օրինակք սամ. Թուին զնեկ 'ի յժա. 862.)

Երկրորդ անգամ կործանեցաւ դուին յելս անդ թ. դարուն յաւուրս ամ. ամբաստայ, յորմէ անկան յախան թափել ըստ ասից նորուն յոհաննու կաթ. պատուաբք պարսպաց, ապարանք, տունք հասարակք, եկեղեցիք կաթողիկոսարանին, և վկայարանք, և մեռան բազմութի բնակչաց, զորոց զթիւ նշանակէ Թովմա արծ. յաւելն. * Եւ լինել թիւ մարդկանն՝ ապականելոյն 'ի շարժման նե, ողի առաւել քան Կ. հազար. այս շարժումն սասու կազոյն՝ քան որ եղև յամս զարարիայի հայոց կաթողիկոսի. յետ Կ. ամի գերութեն հայոց ||

Յերկրաշարժութենէ թուի լինել և վերջին կործանումն, յոր կայ այժմ այս Ղաին քաղաք 'ի ձոր ինչ լի աւերակօք, ըստ պատմելոյ մեզ ուրումն 'ի Ճանապարհորդաց :

Օ անաղան ժողովք եղէն 'ի ամս, յորս չորերին առաւել յիշատակին. Ղալին՝ առ Թ. ներսիսիւ կաթ. Երկրորդ՝ առ Թ. մուսիսիւ կաթ. յաղագս նորոգութե տունքին, յորում եղաւ և թուականն հայոց. երրորդ առ Կ. ներսիսիւ կաթ. և չորրորդ՝ առ յովհաննու իմաստաւ սիրիւ :

Երրորդն էր : Տաճար մայրի : Եւ կրկին մայրիբ կամանս տառք վայրենի կաղնեաց պարսպապատք, միայն լայնութիւն ճանապարհի բաժանեալք 'ի միմեանց, զորս տնկել ետ Թ. խորով փորրն 'ի դաշտի. առաջինն սիսեալ 'ի դառնոյ ձգի մինչև 'ի գուին, և անտի 'ի գեան կոյս (որ ըստ խոր. Գ. 8. է ազատ գետ.) մինչև ջրապարանան կուէցեալ Տէփուսի. զայս անտառ կուէաց խորով՝ Տաճար մայրի : Երկրորդն ձգի 'ի հարաւակողմն առաջնոյն. յորում շինեաց արբունի ապարանս, և կուէաց զայն Երրորդն էր : Երկուսին ևս ժողովեաց Երէս և զազանս. առ 'ի լինել տեղի որսոց 'ի զբօսանս արբայի. ըստ այսմ ստորաւ

գրէ բուզանդ . 7 . Տ . ասելով . * (1) Երկուսեան տեղիսն
սարսալեալ փակեցին , և ոչ կցեցին 'ի միմեանս վասն սղ
դոսացի ճանապարհին ॥ : Այսպէս մերձ գոլով առ մի
մեանս , խորենացին ոչ որոշե յերկուս , այլ իբրեւ մի յի
շի . և վասն սորին գրէ՝ անուանեալ յանուն խորովու .

* Անտառ մի (2) առ ազատ գետոյն անկէ՝ որ յանուն
նորա (այսինքն խորովու) կոչի մինչեւ ցայսօր ժամանա
կի : և զապարանն յիշե , ոչ զոր յանտառին շինեաց ,
բայտ ակնարկելոյ բուզանդայ . Այդ (արեւն յանտառն) շե
նեցին զապարանն արեւածեմ , այլ զոր շինեաց վերջ անտառն
'ի դուին , ուր գուցէ մի և նոյն ապարանք են՝ զոր բու
զանդ դնէ յանտառին . իսկ խորենացին վերջ ունտառին :

ՄԻՔԷԺ : Հիշատակի առ զազարայ թղթ . 231 : * Այս
հասեալք մօտ 'ի քաղաքն Վափն . . . և կարդեալ զազան
'ի միջոցէ մայրւոյն՝ որում խորովակերտն ասէն , անցու
ցանիւր 'ի վերայ դաստակերտին , մինչեւ 'ի լեւնակողմն՝
զոր Մրվ՝ ին կոչեն ॥ : Անուն սորա յայտ առնէ՝ սակս
ջողոյ վիժման և հոսանաց ինչ որ անդ , այսպէս յորջոր
ջեալ :

Վարանջ : Վաղարագեօղ՝ որ մօտ գոլով 'ի դուին , թուի
լինել 'ի նորուն գաւառի . * Իբրեւ մօտ եղեն (ասելով
կաթ .) 'ի քաղաքադեօղն Վարունջոյ , ընդ յառաջ լե
նէին նմա զլիաւոր գահերեցք , և հոյակապ նահապետք
սզգատոյն 'ի քաղաքին Վափայ ॥ : Ատորե զճանապարհն
որ աստի մինչեւ 'ի Վափն , ակնարկէ լինել համառօտ :

Երգէն : Հայսմաւուրս յունիսի 19 . 'ի վարս յովսե
փայ նահատակին : * Ինակեր 'ի նսին գաւառի Վունայ
'ի գեօղն՝ որ կոչի՝ Երաշէն : Վարձեալ և վարդան փս
նորին յովսեփայ . * Եւ սարսիկ աղգաւ 'ի սահմանացն
Վանայ , 'ի գեղջին որ Երաշէնք կոչի ॥ :

ՍԵՐՈՒԵՐԻ : Հիշատակի առ խորենացւոյն ն . 29 . Բե
րելով 'ի գողթան երգոյ : * Ի հիմնանալն արտաշատու՝
նա (ք . արտաւազդ՝ որդի ք . արտաշէսի) անց (ասել)
գնաց , և շինեաց 'ի միջ մարաց՝ զԱրաիկերտ , որ է 'ի
դաշտին՝ որ անուանեալ կոչի (արուբա) : Ինկելով զայս
'ի շարուր դաշտին՝ յայտ առնէ՝ անկանիւլ յառ գաւառ .
իսկ դնէ 'ի միջ մարաց . սակս բնակիացն , որք գեթ ըստ
մասին էին 'ի մարաց անտի գերեւոյ 'ի մեծէն տիգրանայ :

(1) Այսպէս գրէ յերկուս ձեռագիր օրինակի գրի Առաջ
ձեռն . իսկ 'ի ազ . և 'ի միւս՝ Եւ զոր . են :

Տեղի տրարարա՝ որոշ քառասուն ծանեթ :

Աղաբազար : Լճաբանիստ քաղաք հաշակաւոր 'ի գիրս մեր քան զամենայն արքայանիստ քաղաք հայաստանեայց . իսկ 'ի գիրս յունաց և հռովմայեցւոց բոլորովն անյիշատակ : Օ առաջինն կոչւր սա Լճաբան քաղաք . զուցէ 'ի յունական անուանէ Լճաբանայ գից' որ 'ի հայս կոչի Լճաբան : Իսկ բլուրն յոր շինեալ էր՝ կոչւր Շէշ , ապա կոչեցաւ Աղաբազար անուն . յետ սարսապատ աննելոյ վաղարայ արքայի՝ կոչեցաւ Աղաբազար , և Լճաբան քաղաք :

Լճաբան երկու անուանք ոչ 'ի գործածին 'ի գիրս⁽¹⁾ , այլ երկու վերջին անուանք . որպէս յասելն զաղարայ թղթ . 307 . * Լախ գային 'ի քաղաքն Աղաբազարս , որ այժմ անուանի Լոր քաղաք : Լա 'ի թղթ . 64 . * Ախաճանեցաւ երանելին մաշտոց 'ի վաղարայստ քաղաքի , զոր և Լոր քաղաք անուանեն : Իսկ այլուր սոսկ զվերջին անունն 'ի կիր առնու , յասելն . * Լա զերանելի երեցն զերեմիայ 'ի Լոր քաղաքէ : Իրպէս և 'ի թղթ . ստեփ . օրոյ . առ զրիգոր կաթ . ժողովն բարգէնի կաթողիկոսի ասի լեալ 'ի Լոր քաղաքի , զոր այլք դնեն 'ի վաղարայստի :

Լա անունն 'ի յունականն ազաթանդեղոսի քաղաք ուրեք գրի Ալեքսանդրոս . մանաւանդ ուրանօր 'ի հայկականն ընդ Աղաբազար անուանս յարակցեալ դնի և անունս Լաբան . որպէս 'ի թղթ . 76 . 77 . 78 . 79 . և 80⁽²⁾ : Լա գործածի երբեմն 'ի գիրս՝ և այլ երրորդ անուն քաղաքիս , որ և Լաբանաբազար , որպէս է տեսանել 'ի պատմութեան ժողովոց՝ յասելն . * Վնդերորդ ժո

(1) Բայց եթէ ուրեք առ իւր . ք . 16 . որ Առան վարդիւթի կոչէ նախ քան զպատմութիւնն զիմուծիւնն վաղարայ : Իսկ թագաւորն հայոց Երզրան՝ զգլխու թիւնն հրէից նստուցեալ 'ի յարմաւիր . և 'ի յԱռանին վարդգէսի՝ որ 'ի վերայ քառազ զեւոյ :

(2) Դուցե՛ն ելեալ 'ի Գրի . քառանն յունաց . որ նշանակէ Ստացուած . իբր վաղարայստ

ստացուած՝ կամեցեալ ասել անուանիս Ալեքսանդրոս . կամ մանաւանդ օրպէս ինք թուի՝ անունս Լաբանաբազար՝ որ 'ի հայկականն ազաթանդեղոսի ուրեք 'ի գործածի իբր վերջէ վաղարայստ քաղաքի (զորմէ ստորն .) այն 'ի յունականն քաղաք ուրեք յարակցի ընդ անուանս վաղարայստ վաղարայ , իբր մի անուն , և գրի վաղարայստ :

ըով արար բարեկէն 'ի Վաղարուդաշտի։ Օ որ այլք
դնեն գումարեալ 'ի Վոր քաղաքի, կամ 'ի Վաղարշա-
պատ։ Եւ առ ասողկայ ք. 1։ * Եւ սակաւ աւուրց
անցելոց՝ մեծ վարդապետն հայոց մեարոր վախճանեցաւ
'ի Վաղարուդաշտի 'ի Վաղարշապատ։ Օ որոց զմահն
խորենացին. 4. 67. և յոհաննիս կաթ. գրէն՝ զիպեալ
լոկ 'ի Վաղարշապատ քաղաք, որպէս և զազար։

Եւ այս անուն կուէցաւ 'ի զրից իւրոց՝ սակաւ աւուցեալ
գողց 'ի զաշտափայրի. այլ առաւել շրջակայ ոլորտ քու
գողին, կամ վիճակն կուէցաւ այսպէս. կամ թի, և քա-
ղաքն, որպէս թէ ասել՝ Վաղարի քաղաք, և ինչ թէ Վաղար
'ի քաղաք. զի և ուրիշ 'ի կարդաւորութեա օրհնութիւնաւ
բեր յուցակի գտանեմք զայս անուն 'ի կիր ալ կեալ վասն
սահմանին որ արտաքոյ վաղարշապատու. * Եւ այսպէս և
զաշտաքահաթաղն (այն սահակայ է գործեալ) 'ի Վա-
ղարուդաշտի, 'ի վիսյարանս սրց հախփախմանցն։ Վորդ
վիսյարան հախփախմանց է արտաքոյ քաղաքին. և այս
պէս 'ի վերոգրեալ բանս նախնեաց՝ մարթ է առնուլ
զՎաղարուդաշտն նաև փոխանակ վիճակի կամ փորրիկ
նահանգին վաղարշապատու. Եւ աստի և ասողիկ 'ի վերո
գրեալ բանի նախ յիշեաց զվիճակն Վաղարուդաշտ, և
այսա զՎաղարշապատ՝ որ էր 'ի նմին վիճակի։

Օ կառուցեալ գոն քաղաքիս 'ի դաշտի՝ գտանեմք
աւանդեալ 'ի սլաւմու թեան թովմայի արծրունոյ յերկ
բորդ վարս գողկայ, ուր ասի. * Եւ արաս որդին սմբա-
տայ հպարտացեալ զայ իջանէ 'ի դաշտն վաղարշապատ
քաղաքի։ Եւ քաղաքաւս անցանէր Վաղարշ գետակ.
Նաև Եւս գետակ ինչ 'ի մծառակայս նորին ընթանայր,
որպէս յուցանէ կորին։

Եւ զաւանդեղոս յիշէ զսորա դուռն յարեւելեան կողմն
Եւս անուամբ (1). յիշէ և զՎամուրջ սորա՝ որ թուի
ձգեալ 'ի վերայ վտակին մեծամօրի. * Եւսն անցեալ
(ասէ 'ի թղթ. 70.) ընդ կամուրջն վաղարշապատ քաղա-
քի, գոր և Վամուրջ Եւսամօրի կուէն (2) անապարկն
հասանել յառաջ 'ի խելս կամիջին արտաշա. - ։ Եւս

(1) Թղթ. 3. Եւ թեոցեալ ք
քաղաքամբն. եւսնէր ք արեւել
կոյս Եւս Եւս գետակ քաղաքին։

(2) 'ի յուսականն զի. Եւս
կեզր անցեալ ընդ կամուրջ քաղա-

քին Վաղարշապատի. և ք Եւ
մուրջ գետոյն՝ որում անուն էր
Եւսնէս, ամապարեցին ունել
զանցս քաղաքին արտաշատու։

կամուրջ որպէս ակնարկէ թղթ . ձգ . անկանէր 'ի կողմն
հարաւային դրան քաղաքին :

Նիւն 'ի թղթ . ձգ . և զփոսն , կամ զխրամն՝ անուռ
նեալ Պարկէն , որ շուրջ գայր զքաղաքան . մերձ 'ի սոյն
փոս 'ի հարաւակողմն քաղաքին՝ Ճախճախուտ տեղի , ուր
սպանանէին զամենայն մահապարտս : * Եւ հանել զնո
սա շղթայիւք 'ի քաղաքն , ընդ գուռն հարաւոյ , քն կողմն
պողոտային՝ որ հանէր 'ի մեծամօրի կամուրջն . 'ի տեղին
յայն՝ ուր սովոր էին սպանանել զամենայն մահապարտս
'ի ճախճախուտ տեղի մի մօտ 'ի Պարկէն փոսին , որ շուրջ
գայր զքաղաքան :

Նիւն և զՍերգամէջս , յայտ արարեալ թէ ունէր
նաե բերդ . թղթ . հէ . * Եւ յայնիւք վազելով՝ ցուց բար
ձեալ մարդկանն , կէսք 'ի բերդամիջին , և կէսք զքաղա
քամէջն լցին խնձոյիւք :

Սի եր սա 'ի ձմերոցաց թագաւորութե . քանզի զրէ
'ի թղթ . խմ . * Եւ ինքն թագաւորն խաղայր զնայր 'ի
ձմերայնոցս յայրարատ գաւառ 'ի Սաղարշապատ քա
ղաք :

'ի մէջ եկեղեցեաց տրա անուանի գտաւ քան զամե
նայն եկեղեցիս հայաստանեայց՝ Կոնստանտինեկեղեցին ,
ըստ որում կոչի առ ամենայն մատենագիրս . որպէս և իւր
ըննացին Գ . Գ . և ՆՆ . ուր ասէ . * Իտղեալ խարսխեաց
(մեծն սահակ զմերսոյ ,) յեկեղեցւոջն Կաթողիկէ , որ
'ի վաղարշապատ քաղաքի : Տեղի այսր հռչակաւոր եկե
ղեցւոյ 'ի հրեշտակէ ցուցաւ տեսեամբ առ նրն զրիգոր
'ի ձեռն հրեղէն սեան : * Եւ իտարիսին՝ վէմն հաստաւ
տուլթէ անշարժութիւն է , և սիւնն հրեղէն Կաթողիկէ
եկեղեցի է (ասէ հրեշտակն առ ազաթ . թղթ . յԼ . և
ԽԳ) . . . տեղին այն լիցի տաճար նոյ , և տուն աղօթից
ինդրուածոց ամենայն հաւատացելոց , և ամօռ քահա
նայապետութեան : Կամ զոր ասէ 'ի յԼ . * Եւ ինեւջիւր
զտաճար անուանն նոյ 'ի տեղւոջն՝ որ քեզ ցուցաւ , որ
(ուր) սիւնն հրեղէն ունէր ասկի խարիսխ : (1) : Եւ ան

(1) Դաւանդիոր վերպակու
պոստէ զուեան իւր 'ի հայոց .
որպէս թէ ոչ զտեղին եւթ . այլ
զնոյն իսկ զգաղափար ընծուածոյ
եկեղեցւոյն ցուցեալ յայ առ նրն
զրիգոր . գրեւով հաս . Բ . թղթ .
334 . 'ի ապ . փարիզու 1717 .
Շարտարապետն որ ետ զչաղա

փարպարիտարգահան եկեղեցւոյն՝
էր ներհում կառարեալ . զհետ եր
թեալ ոչ գիտեմ որպիսի առան
զուլթն հայոց , որք պնդեն թէ
նոյն ինքն յո քս օտուերադրեաց
զգաղափարն առաջի սնյն զրիգո
րի . . . եթե այսպէս է . արն 'ի կիր
արկ կարգ ինչ Խարտարապետու

որոյ և 'ի զաղարայ թղթ. 22. կուի. * Հրեշտակացոյց
Հիմնարկութիւն սոյն տանն նոյ մեծի եկեղեցւոյն ։ Եւ այս
տեղի խարսիի և սեան անկանիւր * 'Ի մէջ քաղաքիս
մօտ յապարանս արքունի ։ Եւսիւս դնէ ագաթմանդեղոս
թղթ. յիթ ։

Ան գրեգոր քանդիչ ևս կը ցոյնժամ ձեռնադրեալ
'ի քահանայութիւն, զտեղի նոյն հրեղէն սեանն բարձր քա
ղարորմով փակեալ 'ի պատիւ, և զրամբ և զոնափու
կօր ամրացուցեալ՝ կանգնեաց գնդան խալիս. տես յա
ղաթմանդեղոս. յիդ ։ Եւ այնպէս առաջին գտաւ տեղի
'ի մէջ հայաստանեայց որոշեալ 'ի շինութիւն եկեղեցւոյ.
վասն այսորիկ՝ նաեւ վասն գոլոյ նախկին աթոռ կաթո
ղիկոսի՝ որպէս գրեցուք զինի, կուի 'ի յոհաննէս կաթ.
Այլ էկեղեցեաց * Անճ հայրապետն հայոց բարկէն առ
նէ ժողով եպիսկոպոսաց հայոց, վրաց, և աղուանից՝
'ի 'Եր. քաղաքի, 'ի Եր. կաթողիկէ, 'ի Սայր եկեղեցեաց
հայոց⁽¹⁾ ։ Եւսկ աշտիշատուն կուի Սայր եկեղեցեաց,
վասն զի յառաջ քան զսա շինեցաւ եկեղեցի. իսկ այս
թէպէտ յառաջ քան զաշտիշատուն կը սրուեալ 'ի հրեշ
տակէն մօյ, բայց զինի շինութեւն աշտիշատուն և իննակ
նեան տեղեկայն շինեցաւ 'ի սոյն գրեգորէ. զորմէ հա
րեանցի պատմէ ագաթ. Եւս. ասելով. * Եւս գնկա
տեալ տեղի տանն նոյ շինեաց, զցուցեալն նմա յոյ 'ի տեւ
լեանն, զյառաջագոյն զորոշմեալն իւր. և կանգնեաց անդ
շեկեղեցին նոյ ։

'Ի հիմանց նորոգեաց զայս եկեղեցի վահան մամիկոնեան

կորի իմ արտաքոյ կորգի. քան
զի գմբէթք և զանգակատունք են
վրանանք գարնուցեալք և 'ի խաչ
աւարտեալք ։ Եւսիւս և վրիպա
կաւ պատմէ 'ի հեռեւեալ թղթ.
զտեալն իւր 'ի ժամանակագրու
թէ հայոց, փոխանակ սոյն գրի.
գորի զբայիսն ընկեցեալ 'ի վի
րապէս զօմս ստատիկալ. և զօմս
հօ անգանոր ամրող ձեռքեալ.
որք ոչ ուրեք յայնչ գիրս հայոց
պատմիւ ։ Եւս անկողիք է զամե
նայն վրիպակս և արտապէս ձեռնա
պարհորդաց յառաջ բերել և մեր
թեւ, որպէս և զՄանիէի քարոզ
չի յիշան. որ փոխանակ գրեղոյ
զի եկեղեցւոյս 'ի սոյն գրեգորէ,

գրէ՝ յանուն սոյն գրեգորի կա
ռուցեալ. շինութեւն ընդ միւս է.
եկեղեցւոյն՝ զոր շինեաց ներսէս
յանուն գրեգորի ։

(1) Էջմիարհագր. խոր. գրի
վրան եկեղեցւոյս. * Սայր եկե.
ղեցեացն 'ի Թագաւորաբնակ և
յարբայանիսա վարդապետ քա
ղաքի ։ Եւսլ այս բան 'ի յիշա
գայից յաւելու. քանզի յերկուս
մեռ. չիք գտանել. իսկ յերրոր
դուն գտանի միայն ԼՏայր էկեղ.
ցեաց, և ոչ յարեկեալ միւս
քանչին, ալ այն օրինակ բազմ
ուրեք համաձայնի չե տպագրելոյն
նաեւ ըստ վրիպանեցն ։

նախ քան զմարդպանութիւն իւր : * Եկեալ հառանկը այնուհետեւ (ասէ զազ. թղթ. 273.) 'ի վաղարշապատ քաղաք... կաաարէր զսովորական ուխտս և զպատաւ րազս 'ի սբ եկեղեցւոյն Կաթողիկէի. զոր հիմնարկեալ նորոգեաց մեծապայծառ շքեղութեմ' զհնացեալ գործ նախնեացն իւրոց, քաջ զօրավարն հայոց մամիկոնեանն վահան⁽¹⁾ : Եւ թէ զոսոս 'Եւսեպոս Իւրոյ' վասն ցեղին առցուք, որպէս բերէ ճշդութիւն բառիցն, հարկ է ասել՝ թէ և յոռաջ քան զվահան նորոգեցաւ յայլոց մամիկոնեանց :

Եւսեպոս 2. յաւելու և զչինութիւն մենաստանի : * () մեծն Կաթողիկէ եկեղեցին որ 'ի հայս' վերստին մեծապէս նորոգեաց (վահան), զդասս կրօնաւորացն բազմացուցանելով, որ Եւսեպոս անապոս ասի, վերակալցու նոցա կարգեալ զղաղար փարպեցին ճարտասան և պատմապիւր : Կարգ բանիցն ցուցանէ անդամոր առ եկեղեցեան բազմացուցեալ զկրօնաւորս, այսինքն կանգնեալ մենաստան. այլ անունն Եւսեպոս անապոս' անուր է յայտսիկ կողմանս 'ի գիրս այլոց. բայց եւ թէ Եւսեպոս չէն աւան զտանեմք առ յետագայս յեկեղեաց դաւառի :

Եւսեպոսի իւր և ժամանակ չինութեմ մենաստանին՝ որ 'ի վաղուց անտի կայ մինչև ցայսօր առ եկեղեցեաւս, անոյայտ է մեզ զլիովին. շարտէն լուեալ 'ի քնակաց' շինեալ ասէ 'ի ներսիս, որ էր ի թերորդ կաթողիկոս. որ սլորտ է լինելի. ներսիս չինող : Եւսեպոս առաւել 'ի դէպ իւր ասել 'ի մեծէն ներսիս, կամ յաւել 'ի սրբ լուաւ ւորէն :

Եւսեպոս 3. դարուն կոմիտաս կաթողիկոս քարայարկ շինեաց զգմբէթ եկեղեցւոյս, որպիս պատմէ յահաննիս կաթողիկոս : * Եւսեպոս սորա զփայտայարկ գմբէթ սրբ կաթողիկէին որ 'ի վաղարշապատ քաղաքի, շինէ զնա գեղեցկայարմար և չքնաղատես կոմիտայ քարամբք : () նոյն վկայէ և ասողիկ Թ. 3 :

Եւսեպոս 4. յարմեալ նորոգեցաւ մանաւանդ մենաստանն 'ի փոխադրել զաթոռ կաթողիկոսին 'ի սոյ յեւթաւոյն առ իւրակոս կաթողիկոսիւ 'ի 1441 : Եւսեպոս սկիզբն Թ. 4. դալուն քաղում նորոգութիւն գործեաց մովսէս կաթողիկոս. քանզի եղծեալ էր զլիովին մենաստանն, և եկեղեցին

(1) Սոմ. գնէ զայս յամի ան ցիս նորոգութեմ, մանաւանդ զվահան : Վահան պատկեաց զեկեղեց. թողիկէն :

լքեալ ընակարան թռչնոց : Հետ նորա փիլիսոփա կա թռչողիկոս որ վերստին նորոգեաց զքանդեալնս՝ ի յաճախ պատերազմաց տաճկաց ընդ պարսա, լաւագոյն ևս շինելով քան զառաջինն, զորոց տէս յառարել պատմագիր՝ որ ընդարձակ պատմէ վասն շինութեն երկոցունց կաթող գիկոսաց :

Ի յայլն երեւելի գտաւ այս եկեղեցի՝ Կոթողիկէ անուանեալ ի նախնեաց, իսկ ի յետագայից Եղիշէն կոչեցեալ ի խորհուրդ տեսչանս սրբն զրիգորի, զի նա ըստ պատմելոյ ազաթ. ի յիկթ. ընդ այլ նմանութեց ետես * Տեսիլ ահաւոր մարդոյ բարձր և ահեղ, որ զառաջն ունէր և զիջն ի վերուստ մինչ ի խոնարհ . . . եկն էջ ի հաս մինչ և մօտ ի յատակս երկրիս ի շինամիջ քաղաքիս, և բախեաց զթանձրութի լայնատարած գետնոյս. և մեծ և անլափ թնդիւնք հնչեցին ի սանդարամետս անգնդոց ։

() այս կերպարան մարդոյ՝ մեկնեաց հրեշտակն ի խորհուրդ տեսչութեն այ՝ ասելով առ սրն զրիգոր. ի յիջ. * Իսկ այս ահաւոր և շքեղաւոր՝ որ զառաջն ունի զուսոյն, և զուռն ասկի ի ձեռին իւրում, և բախեաց զսանդարամետս, այս հետւութիւնն այ է ։ Իսկ յետագայք զտեսչութիւն այ՝ ի նոյն ինքն ի միածինն յս քո մեկնեցին, որպէս և բան շարակնոցին. * Եւ միածինն ի հօրէ, և լոյս փառաց ընդ նմա ։ Իչ և ոտանաւորն ստեփ. օրպ. .

* Իսյս էս, այս էս, Եւք միածին,
իմ կուսածին թագաւորին ։

Հայնմանէ անունս Եղիշէն՝ էանց ապա իբր առանձին անուն տեղւոյս, յոր անուն կոչէ և շնորհալին յողան եղեսիոյ :

Իսյս եկեղեցի կոչի այժմ ընդիկ անուամբ յանուն Շողակի, ուստի և տօն եկեղեցւոյ՝ զոր կատարեմք Շողակի անուամբ յաւուր նաւակատեսոյ վերափոխման, և տօն այսր եկեղեցւոյ, իբր ի շնորհակալութիւն այ՝ վասն առաջին եկեղեցւոյն հիմնարկութե ի հայս : Եւ ասն այսոքիկ յայնմաւորս. յօգ. 14. զնի խորագիր. * Տօն է Շողակաթի էջմիածնի (1) բանին այ՝ ի վաղարշապատ քաղաքի ։ Իչ ստորե զնոյն տաճար, զոր նախնիք կոչեն

(1) Տգ. և ի միւսմ ձեռ. գնի իջեալ 4-օրին :

Կաթաղիէ եկեղեցի, անուանէ նոյնպէս Շողաթի. * Սե-
ծաւ ջանիւ կատարեցին զ շինուածս տաճարացն, զՇո-
ղակաթին, և զԳր. կուսանացն ॥ Եւ 'ի տօնացուցին.
* Տան է Շողակաթին տեսչեան սընս գրիգորի ॥

Եւ նախնիս ոչ գտանեմք յորանի կոչել զայս եկեղեցի
'ի սոյն անուն. այլ 'ի պատմութիւնս ինչ ժողովոց հայոց՝
ասի վասն դ. ներսիսի կաթուղիկոսի. * Երկասիրարար
յարդարեալ շինէ զԳր. զՇողակաթն 'ի քաղաք, այս
ինքն 'ի վաղարշապատ. Եւ առ ասողկայ դ. 12. ասի
վասն արհամայն ամիրային. * Օրկական նշանն՝ որ 'ի
վերայ սոյն Շողակաթի կմրէթին կանգնեալ էր, ճոպա-
նօք 'ի վայր ընդեր 'ի նրա. թվին ॥ Օայս ամենայն կա-
րեմք իմանալ 'ի վերայ մի և նոյն եկեղեցւոյ (1) այլով բա-
նիւ կոչեցեալ Կաթուղիկէ, և այլով բանիւ Շողակաթ.
այսինքն վասն տեսչեան լուսաւորին, յորոյ տեսչեան
* Սինս գործեաց լոյսն շողացեալ, և ծագեաց 'ի ձշներ-
քին սեանցն խարսխաց ॥ Եւ զաթ. 'ի յ. այլ զհաւաստին
ոչ կարեմք ստուղել:

Երկրորդ եկեղեցի քաղաքիս յիշատակեալ 'ի գիրս, է
Սէ Գրիգոր, զոր շինեաց դ. ներսէս կաթուղիկոս շինող
անուանեալ. զորմէ պատմէ յոհաննէս կաթուղիկոս.
* Եկեղեցիի ինն մուրթք դնէ ապա հինն մեծ և հրաշալի
բազմապայծառ յարկի տան անոյ՝ ըստ անուանակոչութե
սընս Գրիգորի... Իսկ 'ի հիննարկել զանակերտ փա-
րաին բանաւոր հօտին բնի, 'ի ներքոյ շորից սեանցն հաւ
տահեղուսիցն՝ բաժանել դնէ զնշխարս սակերաց սոյն գրի-
գորի ॥ Սամուէլ դնէ զայս 'ի Թաւականիս զթ. ասելով,
* Հայրապետն ներսէս շինէ զԳր. գրիգոր զարմացուցին
տեսողաց ॥ Իսովմա արծ. որոյն և զքաղաքն. * Եւ այց
էրանէրի հայրապետն ան գէորգ... Թողեալ զընակեւն
'ի դուինն, ելեալ բնակեցաւ 'ի Լոր քաղաքին, 'ի մեծ է-
կեղեցւոյն՝ որ յանուն Սոյն գրիգորի շինեալ էր էրանէ-
լոյն ան ներսիսի Երկրորդի (Երրորդի) հայոց կաթուղի-
կոսի ॥

Եւ որիկ Բ. 2. որոյն և զտեղին. յասելն. * Սա շինեաց
... և զմիւս ևս հրաշապայծառ եկեղեցին զՍոյն գրիգոր
'ի Սաղարշապատու առապարին, զանազան յորինուալ

(1) Եւ թեպէտ այժմ է և այլ զայն 'ի յետնոց ասեն շինեալ.
եկեղեցի նոյնպէս Շողակաթ ձուլ տես 'ի նոր հայաստան, թղթ.
նեալ, մտ յոյժ յէջփածին. բայց չեն:

Տով 1 : Հորմէ և 'ի Ճառա ինչ գովեստից լուսաւորին կո
 ի այս եկեղեցի' ՍԷ գրիգոր Թաթարէն . * Աէսն (մարմնոյ
 յին գրիգորի) եղաւ 'ի ներքոյ շորից սեանցն ՍԷ գրիգոր
 ի առապարին : Հորա Թաթար անաւամբ չէ պարտ իմաւ
 նաւ զ(Խականն , թէպէտ և այն չէ ինչ հետի 'ի վաղար
 շապատն , այլ առ առաւելն՝ առապար ինչ արտաքոյ վա
 ղարշապատու , բայց առնիմէր նմին . զի նոյն աստղիկ
 այլուր . Գ . Կ . զնոյն եկեղեցի դնէ 'ի Վարդաշտէ ,
 որով յայտ առնել կամի արտաքոյ վաղարշապատու . ԲԷ
 րանս նորա սէս 'ի ստորագրութե անոյ . Վաւ յոհաննէս
 կաթողիկոս 'ի պատմէն զչինուածս շինեալ 'ի նոյն
 ներսիս , զինի ամաց ինչ անցանելոյ 'ի շրջակայս նոյն եկե
 ղեցւոյն՝ ցուցանէ լինել արտաքոյ քաղաքին : * Բայց հայ
 րապետն ներսէս պարապ անձին գտեալ , զարտաքոյս հրա
 շակերտ եկեղեցւոյն՝ զոր իւր խել էր շինեալ , շուրջանա
 կի պատուար պարսպօք փակեալ ամրացուցանել , յորի
 նեալ 'ի նմա յարկս բնակութե ինքեան հաստահարու
 կոխածու քարամբր . այլ և կարգեալ կայուցանէր 'ի նմա
 ամբոխութիւն երդումարդաց՝ լուս պոյմանի քաղաքակա
 նաց . և սոճեալ ջուր 'ի քասախ գետոյ զամենայն աւա
 ղախիր առապար դաշտավայրն 'ի գործ արկանէր , տնկեր
 այգիս և բուրաստանս ծաղկոցաց ॥

Աւր ցուցանէ , թէ էր յաւագուտ և յառապար դաշ
 տին . բայց եթէ ասացուք՝ թէ զդաշտավայրն զայն ալ
 գետանեայց՝ պարտ է առնուլ ասրբեր 'ի տեղւոյն յա
 բում էր եկեղեցին ⁽¹⁾ : Եւ այսպէս այս Սուրբ գրիգոր
 պարտ է լինել այլ 'ի միւս ՍԷ գրիգորի՝ զոր դնեն յարա
 գածոտն գաւառի :

Եւսմանակ առաջին հիմնարկութե վաղարշապատ քա
 ղաքին՝ անյայտ է 'ի գիրս , քանզի գողթան երգն ուստի
 յառաջ քերէ խորենացին , ցուցանէ՝ թէ նաև նախ քան
 զվարդգէս գոյր այս քաղաք , յորում ժամանակի կուէր
 լ'բտիմէգ : Իսկ զժամանակ վարդգէսի՝ որ նորոգեալ շի
 նեաց , յայտ առնէ խորենացին դնելով 'ի ժամանակս
 ն . երուանդայ , որ իւր 5 դարուք և կիսով յառաջ է
 քան զքս :

Եւսնախ ինչ եղև այս նորոգութի վարդգէսի , զի ըն

(1) Յովհ . Բղիշինէ յեւան . Նին . 'ի ՅոՅ . Թղթ . զչինութիւն
 մի 'ի պողանտեանց , որ յսրինեաց եկեղեցւոյն իջմածնի՝ տաց Գ .
 զժորս ԵՅ լուսաւորին , Գողթե . ներսիս շինողի :
 ԸՎ Քոյս եկեղեցի ընդ իջմած .

կալաւ զանուն աւանի, և իւր քաղաքի. թէպէտ կոչելով խորենացւոյն Հօգ ասան, յայտ առնէ՝ թէ ունէր նաև ամրոց: || Իջին տիգրան յորժամ աստ բնակեցոյց զգերեալ Հրէայս, ծաղկեցաւ ՚ի նմա շինութիւն և տուրև առութի. զայս կամի ցուցանել խորենացին յասելն՝ յայնժամ եղև քաղաքագիւղ վաճառօք: Իսկ զուրք և զանուն կատարեալ քաղաքի էառ, յորժամ պատեաց պարսպաւ վաղարշ արքայ:

(1) այս ամենայն նշանագրէ խորենացին սակաւուք ըստ իւրում ռոյ՝ յայտարի ինչ բան. Թ. 62. ըստ ձեռ. 65: * || ա (վաղարշ) պատեաց պարսպաւ և զհօգ աւանին || արդգէսի՝ որ ՚ի վերայ քասախ գետոյ, յորմէ յառատ պէն (1) ասեն: Հատուած գնացեալ || արդգէս մանուկն ՚ի տուհաց դաւառէն՝ եկեալ նստաւ զՃ ըէզ բլրով (2) զ|| Բաթմէ քաղաքաւ՝ զԲասախ (3) գետով, կռել կռփել զդուռն երուանդայ արքայի: Բայ երուանդ առաջինն է սակաւակեացն՝ որ ՚ի հայկազանց. զորոյ զքոյրն կին առեալ || արդգէսի՝ շինեաց դաւանս զայս. յորում և տիգրան միջին յարչակունեաց՝ նստոյց զհատարակ առաջնոյ գերութեն հրէից, որ եղև քաղաքագիւղ վաճառօք: Բայժմ այս || աղարշ պատեաց պարսպաւ և հօգ պատուարաւ, և անուանեաց || աղարշապատ, որ և իոր քաղաք ||:

{ Զաւուրս փորուն խոտրովու արքայի՝ պաշարեցին զայս քաղաք հիւսիսային ազգք կովկասու, զորոց գրէ խորենացին Թ. 9: * Հասեալ ՚ի դրունս վաղարշապատու՝ պաշարէին ||: Բայ ինչ կարացին առնել. իսկ յաւուրս Թ. արշակայ՝ զօրք շտաֆոյ պարսից արքայի բանդեցին: * Բանուին և զ|| աղարշապատ զքաղաք (ասէ բուզ. Դ. 55.) քանդէին բրէին զքաղաքն, ՚ի հիմանց տապալէին, և իսկ զացուցին յայնմ ևս քաղաքէ ժիւ. հազար երդա || (4): Բայ և յետ ամբ ուրեք ուրեք յիշատակի առ պատմաւ գիրս, որպէս առ յովհաննու կաթողիկոսի, յաւուրս շա հանազ աշտոյ:

|| Եծուծի նորա որպէս ակնարկեն բանք ազաթանգև զոսի և խորենացւոյն՝ հասանէր ՚ի քասախ գետոյ մինչ ՚ի

(1) Խմանայ զերդն պատմական ՚ի ապ. ուր յայլ օրինակ գրի խառն ընդ առասպելեաց, զոր եր. զԲաւուր Գեորգի:

գէին բնակելք գոյթան:

(2) ՚ի ապ. և ՚ի Ժողով ձեռ.

(3) ՚ի ապ. գծի Զայեւ Բերդու: Գրիպակու գրի թիւ երես հօգու:

(4) Այսպէս յօրինակ Ժ. և

մեծամոր, որով գիրք նորա լինի և րկայնաձև. զի այժմևն
 և ջրիածին և ր մէջ քաղարին՝ որպէս գրեցաք. իսկ առ
 ճարք կուսանացն արտարոյ. այլ այս տաճարը՝ մօտ էն
 յԵջմածին. ճէս ՚ի նոր հայաստան թղթ. 265. ՚Ի՛սն
 դէն բնակիչքն՝ թի ձգեալ տարածէր մինչ մերձ յերևան.
 այլ այժմ և ոչ հետք ինչ նորա երևի. և ոչ գիտեմք՝ թէ
 երբ, և որպէս հիմնադրուեալ եղև.:

՚Ես քաղար այդպիսի պանծալի և ծանօթ ՚ի գիրս ընդ
 համարէն հայո, սակայն բնաւին անծանօթ գաւառ նորո,
 որ ոչ ուրեք յիշատակի ՚ի գիրս. իսկ առ ազաթանդեղո
 սի միշտ գնի յայրարատեան գաւառ, որպէս ՚ի թղթ. 7.
 * Եւաղաւորն հայոց (մեծն խոսրով) գաւառայր ՚ի մեծ
 զոտորածէն... յԵրարատ գաւառ ՚ի 11 աղարշապատ
 քաղար. 1. Եւ ՚ի թղթ. 7. * Երբև և կին հասին աւուրք
 ջերոտ հարաւահողմն գարուն գրանցն բանալոյ, և կին ի
 ջին յԵրարատ գաւառ ՚ի 11 աղարշապատ քաղար. 1. Եւ
 ՚ի թղթ. 7. * Եւ արար յԵրարատեան գաւառ, ՚ի 11
 աղարշապատ քաղարէ, ընդ առաջ գրիգորի. 1. Եւ
 ՚ի թղթ. 7. * Եւ աղարշ գնայր յԵրարատ գաւառ, ՚ի 11
 աղարշապատ քաղարէ, անցանել ՚ի տաճմանս յու
 նաց. 1.

՚Եւ անունս Երարատ գաւառ՝ է անուն առ հասա
 րակ այրարատեան նահանգի, և ոչ մասնաւոր գաւառի.
 Եւ զաթանդեղոս ուրեք թուի որովել զտեղին յասելն ՚ի
 թղթ. 7. Եւ. վասն տրդատոյ. * Հասանէր յառաջին
 դաստակերտն իւր յԵրարատեան (1) Երարատեան գա
 ւառին, ՚ի 11 աղարշապատ քաղարի. ուստի նախ զառա
 ջին անաստատ հրամանացն լինէր սկիզբն. 1. Եւ այց անունս
 Երարատի չէ մեզ յայտ ուստեք, արդեօք յատուկ անուն
 վիճակի, տեղոյ, կամ գաւառի իցի, թէ անուն նշանու
 կան. 1. Եւ իսկ յարհարհագրութե խորենացւոյն ՚ի կարգս
 գաւառաց աղուանից՝ զորս ՚ի հայոց են հանեալ, գտա
 նելք յիշատակեալ յերկուս ձեռագիրս այսպէս. * Եւրք
 հարանդ, Երսական, Երատատակ. 1. Եւ որս չի տեսանել
 ՚ի տպագրեալն. Եւ այց և այն որպէս յայտ է յանուանէ
 երկուց ընթերակայ գաւառաց, անկանել ՚ի նահանգն
 արցախ, զոր հանին աղուանք ՚ի հայոց, և ոչ յայրարատ,
 ուր և ոչ տիրեցին աղուանք:

(1) Ի յաւանդանն չիք բառս զանունս վաղարշապատ զձե վ.
 Եւրպոսի. այլ որպէս և յայլ Արգիշտի. զորմե ծանուցուի ՚ի
 քաղուած ուրեք, ծոյնպէս և աստ վերոյ:

Եւ այսպէս բոլորովին անծանօթ գտուի գաւառ այսր քաղաքի, թուի ինձ թէ նոյն ինքն վաղարշապատ կացողսն էր առանձին փոքրիկ գաւառ, որպէս և յայլ արքայաւ նիստ մայրաքաղաքս ինչ է զայս տեսանել. ահա այժմեան ստանալով կացուցանէ ուրոյն գաւառ փոքր, որ կոչի ոչ տարբեր ինչ, այլ նովին ստանալով անուամբ, և ձգի ընդ սուղ ինչ սահման արտաքոյ քաղաքին :

Եւ վասն գաւառին վաղարշապատու առաւել քան զայս երեւի առանձին իմն անուամբ կոչեցեալ Մարտոփառու և այս ըստ որում 'ի ժամանակս արշակունեաց էր երեւելի արքայանիստ քաղաք, և իբր կեդրոն այրաբառ նահանգին, կամ թէ յաւելտ վասն դաշտին որ տիրու պէս կոչեցաւ Մարտոփ, որպէս յիշեցար 'ի ներածութե նահանգիս. զի այն դաշտն Մարտաթ 'է նոյն իսկ դաշտն որ ձգի առ այրարատեան կամ մասիս լերամբ. իսկ այն դաշտ անցանէ նաեւ 'ի ձախակողմն երասխայ մինչ 'ի յաբազած, և մինչ 'ի վաղարշապատ, որպէս յայտ է յայժմեան դրից ԼՂմիածնի՝ որ էր 'ի վաղարշապատ : Տես 'ի նոր հայաստան թղթ. 260 :

Եւ այսպէս զայն անուն՝ որ էր նախ անուն դաշտի՝ համարիմք անցեալ յանուն գաւառի, որպէս տեսաք և յանուն շարուր դաշտի. և թէպէտ զնոյն դաշտն այրաբատ ոչ համարիմք լինել արտաքոյ քան գաւառաց յիշատակելոյ 'ի խորենացւոյն, այլ լինել 'ի միումն 'ի նոցանէ, (զոր օրինակ կամ 'ի մասեացոտին, և կամ յարազած ոտին,) բայց կամ յաճախ յիշատակուի 'ի գիրս անուան այրարատեան դաշտին գաւառ անուամբ, և կամ փոփոխութի ժամանակաց՝ անցոյց փոխանակ գաւառի : Եւ չափ ինչ է զոր առ այժմ կարեմք իմաստասիրել վասն անծանօթ գաւառին վաղարշապատու :

1) Իսթրաւ Եֆ Զոփփփեանց : Մարդիկ ք. 2. կոչէ Զոփփեան, և վարդան՝ Տաճար Եֆ Զոփփփեայ : Ինկանի արտաքոյ վաղարշապատու. զորոյ զգիրս նշանակէ սրգաթ. 59 : * Եւսնգնեալ էրիս վկայարանս, մի 'ի հիւսիսոյ յաբեւելից կողմանէ քաղաքին, ուր վկայեաց սանականն Զոփփաիմէ լիւ ընկերօքն : Եւ ինեցին զսա՝ ամենայն բաղմութիւն նորահաւատ քրիստոնէից արք և կանայք, որոց զլուսն 'սքն գրիգոր : * Եւ ինքն 'սքն գրիգորիոս (ասեալաթ.) զլար Զարտարութե շինողաց 'ի ձեռն առեալ, զերանելեացն վկայարանս հանգստարանացն հիմունս յորինէր : Եւ ձեռօք իւրովք զմարմին սքնն յարկեղս աւ

փոփեալ, և խափա կնրեալ՝ անդանօր զարկեղան զէտեղէր:

Կործանեաց զայս վկայարանս շապուհ պարսից արքայ, այլ նորոգեաց մեծն սահակ: * Սա (ասէ ասող. Թ. 1. վասն սահակայ.) նորոգեաց զտաճար սրց կուսանացն, զկործանեալն 'ի շապուհ թագաւորի, և անդէտ տեղոյն ոսկերայն սըյն հռիփսիմեայ, խնդրելով յայ գիտակ եղև: Ըստ այսմ գրէ և վարդան:

Կրկին անգամ նորոգեաց կոմիտաս կաթողիկոս, որ յառաջն էր փակակալ նորուն վկայարանին: * Սէծ պատրիարդն մեր կոմիտաս (ասէ յոհ. կաթողիկոս.) ըզվկայարանս սը հռիփսիմանցն՝ որ նախ իրթին և փորրու տեսակ իմն էր շինեալ, ևս հրաշապէս և վայելելու և նալ զելի և պայծառ շինուածով յարդարէր, ուր և պատահեալ իսկ ապա սը տիկնոջն հռիփսիմեայ... կնքեալ մատանեաւ սըյն գրիգորի և սըյն սահակայ, ապա և մեծի հայրապետին ևս կոմիտասայ ոչ համարձակեալ բանաղ ցնա, եղ. և զիւր ևս կնիքն 'ի վերոյ նորս... ապա շինեալ զեկեղեցին նր, և անդ ամփոփեալ ժողովէ զնշխարս նր տիկնոջն 'ի պատրաստեալ իւր կայանն: (1) այս նորոգութիւն արար կոմիտաս, * Վանդի իարխալեալ էր առաջին շինուած սըյն սահակայ: ասէ ասողիկ Թ. 2:

Սկիզբն մէ. դարուն դարձեալ քայրայեալ կայր այս տաճար. յորում ժամանակի յաւուրս մէլ իսկ թ կաթողիկոսի 'ի ձեռն երից լատին կրօնաւորաց 'ի յայտ եկն զերեզման և տապան սըյն՝ որ գտաւ այսպիսի: Սներբոյ աւագ խորանի տաճարիս՝ յարկ կամարակապ, կամ փորիկ մատուռն գեանափոր. 'ի գեանի նոյն ընդերկրեայ մատրան՝ տապանաքար. իսկ 'ի ներքոյ տապանաքարին թաղեալ ընդ հողով բուն տապանն կամ արկոյն նշխարաց. 'ի տաճարէ անտի գոյր ճանապարհ իջանելոյ յայտ մատուռն, բայց զաղտնի առ խորանաւն որ 'ի հիւսիսաւ կողմն. և դուռն նոյն ճանապարհին փակեալ կոյր մի միայն վիմով 'ի կարգս վիմաց որմոյ տաճարին, զոր ոչ որ կարող էր ճանաչել եթէ դուռն իցէ:

Սյս ամենայն երեւի շինուած սըյն գրիգորի, և կոմիտասայ կաթողիկոսի: Իբրեւ բացաւ տապան սըյն, նշխարր նորին ցրուեցան աստ և անդ. մասն ինչ 'ի սպահան, մասն ինչ անկաւ 'ի ձեռս պողոտի վարդապետի ուրումն, որ եղ. 'ի հիմունս եկեղեցւոյ քուլթափոյ գեղջն մերձ ի նախնուան, զոր շինեաց նա ինքն յանուն հռիփսիմեայ:

մասն ինչ 'ի կօա քաղար զանարա գաւառին հնդկաց 'ի վանս կուտանաց . իսկ մեծ մասն մնաց անդէն 'ի տապա-
նին 'ի գեղնափոր մատրանն որ 'ի մշջ տաճարիս : Տէս
յառաքել պատմագիր :

(1) այս տաճար քայրայեալ նորոգեաց ապա փիլիպոս
կաթողիկոս , յորում ժամանակի գտին զնշխարս սրջն
յերիս մատունս , և յերիս տեղիս հանգուցեալ . զերկուսն
'ի մշջ վիմաց (1) , և զվին յարկեղ 'ի գեղնափոր փորրիկ
մատրանման վայրի : Հորմն նոյն մատրան՝ յորում էր
արկնն , եգիտ առաքել՝ մակագրութիւն , ուրոյն ուրոյն
գրեալ , այլ ինքն 'ի մի կարգելով բերե սրսուկս . լիզն .
ճճՅ : * (2) Տրաւափառ և երջանիկ վկայ անբաժանելի
ծոցածնի հօր , և համազոյգ հոգւոյն կամողին ընդ ստու-
րինս ասեմ . անոխակալ երկնաւոր փեսային հարսն . զառ-
բեգործակ արքայն ունօղ . գոլով զլուխ , միշտ և աննդ-
հատ յաղագս ծանօթ քեզ սպասաւոր օնջ հոգւոյն : (3)
սրբուհի , աղաչեմ յիշատակօղաց անուան քոյ բարեխա-
սութիւն , և աննուաղ աղօթիւր լեր պահապան և անդիս
(հիւանդիս) . որով հանդիսացիս ստորնոցս լինել սուրբ
կոյս արագ օգնական , որ և պատասպարան եղիցիս յամե-
նայնի յաղթօղ բարեբան : Հիշեալ և վիս , զոր նուիրե-
ցայց իսկապէս ըստ անուանս վերստին անագործողին կա-
մահաճոյ յարկիս . զահն մասնատիպս որոյ շնորհօքն բա-
ւականացայց աղաչեմ յանձն և յարանուն քեզ հախփախ-
մէ : Հակոր քահանայ սբ կաթողիկէ , արհի եպիսկոպոս
սարանին : Եւ խորովիկ ծառայ սբ հախփախմէ : Սուրբ
ողորհն : Ստեփաննոս : '1) մակագրութե աստ գոլով վրի-
պակը ինչ , ջուշանին թէ կամ եղծեալ էր 'ի տեղիս տե-
ղիս առ հնութե , և կամ առաքել ոչ կարաց ճշգրիտ օրի-
նակել : Իսկ վերջին բանն Հիշեալ և վիս , իւր , կարծիս իմն
բերե այլում նորոգութե մատրան , զի զայն ջուշանին
բանքս (4) երաբն Թաթարծողն յարկիս : և թէ նորոգօղն կա-
լեր Հաթաթի , ակնարկելով 'ի բանսն , 'Լաթիցայց ըստ
առան յանն և յարանոս սեղ Հաթաթի : Իսկ հետեւեալ ան-
ուանը լին յայտ , արդեօր մի ըստ միողն 'ի միում վայրի
գրեալ էին յորմն անդ , թէ 'ի զանազան տեղիս :

(1) Իսթաբն օքնի փախանէայ : Ինկանի 'ի հարաւոյ վաղար

(1) Հայտ է 'ի բանից ագաթ .
Թղթ . յլթ . յիթ . յիգ . զի ոչ մի
եւթ աղի . այլ բազմաց հարկ է
գոյանիլ աստէն . քանզի որպէս

զորն հախփախմէ . նոյնպէս և զյի .
բնկերան յուրոյն աւրոյն արկեղս
եզեալ . թաղեաց տառն ընդ երկ-
բաւ որն գրեգոր :

շաղատու : * Եւ զմիւսն (այսինքն զվկայարանն առեւ
ազաթ . 'ի յԵր .) շինեցին 'ի հարաւակողմն կուսի անտի ,
ուր վկայեաց նոն գայիանն նորուն (հռիփսիմեայ) անու
ցիւ՝ Խ . ընկերոյ : Եւ յայսն զհռիփսիմեայ՝ նոյնպէս և զա
րայն շինեցին նոր հաւատացելոց բազմութիւնք . իսկ թա
ղաւորն առաւել ևս բրկը զփոս հանգստի սրցն ընդ երկ
րաւ . Թագուհին և բոյր Թագաւորին զհոգն արտաքս պե
ղէին . տես յազաթ . 'ի յԽր :

Եւ որքն նորոգ շինեաց եզր կաթուղիկոս ⁽¹⁾ զորմէ յա
հաննէս կաթուղիկոս : * Իսկ ապա հայրապետն եզր՝
զվկայարանն սոյն գայիանեայ . զոր երբեմն իրթին և մթին
էր զնա շինեալ , քակեալ զայն , ևս ընդարձակադոյն և
պայծառազոյն զնա շինեաց . կոփածու քարամբք և կրով
զնա ձուլելով . և արտաբուստ յարդարէր կայանս բնա
կութե քահանայականն դասուց , 'ի պաշտօն ամային խա
րանին :

Եւ որոգեցաւ 'ի ժամանակս փիլիսոպոսի կաթուղիկոսի .
նախ քան զնորոգութիւն տաճարին հռիփսիմեայ . և 'ի շի
նելն 'ի 1652 , գտան նշխարք սոյն գայիանեայ , և երկուց
ընկերացն յերիս տապանս առ հիմամբք տաճարին : Եւ
որոգութիւն երկոցունց տաճարացս տեւեաց զամս երիս ,
սկսեալ 'ի 1651 . և աւարտեալ 'ի 1653 . տես յառաքել .
Թղթ . 321 . և 323 :

Հաճարք սոյց կուսանացս , միանգամայն ընդ կաթուղի
կէ եկեղեցւոյն վաղարչապատու՝ 'ի սկզբանն անտի պատ
ուեալ ուխտատեղիք 'ի մջ ազգիս , իբր տեղիք որք և զին
առիթք մարդասիրութեանց և սքանչելեաց նորուն առ
մեզ . ցուցեալք և նշանադրեալք առ յայ , ամփոփեալն
'ի նոսա անդին զանձք սոյց , և նոյն իսկ շինուածքն՝ ձեռու
կերտ սոյց : Եւ յայտմանն տեսանեմք զվահան մամլկոնեան
զկնի յաղթութեանց և պատերազմաց իւրոց՝ հանդերձ
բազմութե անխարարաց ստէպ գնալ յուխտ , և զողոր
մութիւն և զպէտս աղքատաց անդ հատուցանել : * Եւ յայր
հասանէր (ասէ վասն նորա զազար .) յԵրարատ գա
ւառ , և կատարեալ զուխտ պատարագաց 'ի վաղարչա

(1) Թուի թէ Երն սահակ միայն
գտաճար սոյն հռիփսիմեայ նորո
գեաց . և ոչ զգայիանեայ . քանզի
զնոյն ցուցանէ քան ասողայ (զոր
բերոր 'ի վերոյ) . 'ի միաւորականն
գնէլով : Զորեւոր սոյն խառնեայն , և

մէ զտաճարս : Եւ զայտնութիւն
նշխարաց միայն զհռիփսիմեայ պատ
մելով : Իսկ վարդ . յանուածն ո
բողէ յասելն . * Եւ որոգեաց Երն
սահակ և գտաճար սոյց Հռիփսի
մեանցն զաւերեալն 'ի շապհոյ :

պատքադարին հանդերձ ընդ իւր ուխտապահ նախարարսն, և այլ զօրօքն հայոց 'ի տանն ւյ (իմա զկաթողիկէն) և 'ի վկայարանս նահատակեալ կուսանացն, զուխտս փոտարագաց և զսովորական նուէրս ընծայիցն իւրոց : ॥

Ետալաւ : Վաղար հռչակաւոր առաւել առ մատենագիրս յունաց և հռովմայեցւոց՝ քուն թէ մերոց, առորս գրի Երգատա, և 'ի գործ ածի 'ի բազմաւորաւ կանն, իսկ 'ի միաւորականն սակաւ ուրեք, որպէս առ դաշիգոսի, զորոյ զերկու և եթ օրինակս յառաջ բերէ չլլարիտ (1) : Եւ տիոնի (2) գրի Երգատադէ, ըստ նշանակելոյ հարստութի 'ի լուծմունս պլինիոսի : Եւ սղրա վնի կոլի նաև Երգատադա. որ առ ստեփաննոսի բիւզ՝ գրի Երգատադա. * Երգաբսադա (ասէ) քաղար հայաստանեայց, զորմէ յիւն սղրավն՝ գիրք ժաւսա կոչեն. նաև Երգաբսադա : Եւ պլբէլիտս 'ի լուծմունս ստեփաննոսի իրաւամբ համարի վրիպակաւ գրեալ այսպէս, փոխանակ գրելոյ Երգատադա. որպէս գրի առ սղրավնի, յորմէ առնու ստեփաննոս (3) : Եւ յաւ նականն ազաթ. Թղթ. յիւն. գրի Երգատադադէ : Եւ յունցաւ նաև 'ի բիւզ, որ ոչ ուրեք 'ի գործ ածի 'ի զիրս : Օ պատճառ անուանակոչուեցս տեսցես ստորեւ :

Եւ իւր սորա ըստ խորենացւոյն Բ. 46. 'ի վերայ բլրոյ, 'ի տեղւոյ անդ՝ ուրանօր ժեծամօր վտակ խառնի յերասխ գետ : Եւ զբաւն ժաւ. 529. առաւել ևս ստորագրելով՝ ասէ. * Եւ Երգաբսադա՝ գեղեցիկ կառուցեալ կայ առ Երգաբսան (4) դաշտիւ. արքայանիտ գոլով աչխարհին՝ եղեալ 'ի ցամաքակղզի պարոյր բազկի : Օ որով պատ առնու ասէ գետն. որով իմանայ զերասխ (5). որ

(1) Հատ. Բ. Թղթ. 529. տպ. վրիպոյ յամի 1773 :

(2) Գիրք Ը. Թղթ. 25. կամ բոս տպ. որ 'ի համպուրկ. յամի 1750. հատ. Խ. Թղթ. 107 :

(3) Սորա անուն. կամ ժանտւանդ անուն բնակի. գետն և 'ի գրամ ինչ հանգերձ քանդակաւ օգոստոսի՝ նստեալ առ երասխաւ. զոր բերէ բիրտս լիկորիտ. այլ ընդ ստուգուի այն տարակուսի հոյսգեմիտս 'ի լուծ. ստեփ. Թղթ. 49 :

(4) Զլլար. հտ. Բ. Թղթ. 529. ընթեռնու. Եւ օրօտեմ Գու

օր. այսինքն. երասխան, Թեպէս նաև յնտիւր տպ. սղրավնի՝ գրի Երգատադա :

(5) Եւ երասխաւ գեղ և պլին. Բ. 9. ուր 'ի Թուրք զքաղաքս մեծին հայոց՝ ասէ. 'ի դաշտաւ վայրս առ երասխաւ (է) Եւ զա. քաղաւ. Զնոյն անարկէ և տիոն հտ. Խ. Թղթ. 107. ասելով. Եւ յի ինչ. Գոմպէտի զգետովն երասխայ անցեալ. հուպ վրեժը Եւ զաբսադէ. անգ տպա տիգ. բանայ ինքնակամ 'ի բանակն պոմպէի առապարեալ. յանն առնէր նմն զքաղաքն : Եւ որմէ

տիւս զնէ 'ի վերայ . Թողով միայն կիրճ՝ ինչ կամ պարա-
նոց . իսկ այն պարանոց եւս փակեալ կայր խորամով եւ
պատնիւ : Եւ թէ միարանել կամեցուք զսղրազն
լնդ խորենացւոյն՝ պարտ է ասել , թէ ոչ մի եւ նոյն
երասիս գետ էր՝ որ չընկաւոր գրադարս . այլ աստի
երասիս , անտի մեծամար 'ի միասին ընթանալով , գոր-
ծէին 'ի մէջ՝ ցամարկողի՝ յորում շինեալ կայր ար-
տաշատ :

Եւ այսպէս արտաշատ անկանի 'ի ձախակողմն երա-
տայ , զորով մեծամար ձախակողմնան վտակ երասիսայ
հասեալ 'ի կողմանց վաղարշապատու , որ նոյնպէս է 'ի
ձախակողմնան սահման երասիսայ : () նոյն յայտ առնէ
եւ պատմ . զաղարայ թղի . 250 . ուր ասէ . * () աւամիջ
հաղարաւու ի տ սաստիկ եւ բազում այրենտիր զօրօք գի-
մեալ անցանէր ստիպով ընդ կամուրջ գետոյն երասիսայ .
եւ 'ի գիւղարաղարին որ կուի Ղրտաշատ՝ բռնակէր այն
օր : Իսկ այս եւ 'ի հաղարաւու խտայ էր 'ի կողմանց՝ որ
անկանէր յաջակողմն երասիսայ :

Եւնէր բերդ առանձին , զոր յայտ առնի , ոճ՝ բանից ա-
զաթանգեղոսի թղի . իսկ . * Հրաման տայր (տրդատ վանն
չբիգորի) . . . խաղացուցանել զնա յայրարատ գաւառ ,
եւ տալ զնա 'ի զգեակ բերդին Ղրտաշատու բաղարին :
Եւ ուրոյն յիշէ զբերդն , ուրոյն եւ զբաղարն . եւ ստորեւ
թղի . Ծ . առաւել եւս որոշելով իմն գրի . * Այն ոմն այրի
որ բռնակեալ էր 'ի բերդին յայնմիկ : () նոյն յայտ առ-
նէ եւ զաղար այլով իմն օրինակաւ յասեւն . * () եր-
ծեալք անկանէին 'ի բերդն Ղրտաշատու , որոց ոչ կա-
րէին հասանել նախարարն հայոց . բայց . . . հասեալք
'ի դուին , երթեալ պաշարէին զբերդն Ղրտաշատու :
Եւ զանունս Ղրտաշատ ցուցանէ լինել ոչ անուն բեր-
դին , այլ գիւղաբաղարին՝ որոյ էր այն բերդն . իսկ 'ի նա-
խայիշատակեալ բանն 'ի յիշէն զգիւղաբաղարն , ան-
դանօր՝ զանունս Ղրտաշատ սեփականէ՝ նմին ասելով .
* 'ի գիւղաբաղարին որ կուի Ղրտաշատ :

'ի սմին բերդի էր վիրապ , որ սակս խորունկ կուեցաւ
Խոր վերայ . * Հրաման տայր (ասէ ազաթ . իսկ . վանն
սրդատայ) . . . իջուցանել զնա 'ի վիրապն ներքին , որ

յայտ է զբաղարն սպրդեալ 'ի գիրս տա . փոխանակ զնելոյ առ երա-
պաղ . օր Կ . 15 . զՂրտաշատաւ խառ . որպէս ռազմ տալածիս .
գծէ 'ի կորդս քաղաքոյ մեծին կամ սոմնս :
հայոց՝ որք անկանին առ եփրա .

անհնարին էր խորութիւնը ։ Եւ եր այն 'ի բանտի նոն բերդին' լի տղմով ։ * Եւ զայն ժիւ ամն (ասէ Թղթ. Ծ.) որ եղև գրիգորիոս 'ի բերդի 'ի բանտի 'ի խոր վերաւսին . . . պահեալ լինէր կենդանի չորհիւ տն իւրոյ . իսկ զայլ մարդիկ' որ միանգամ իջուցեալ էր անդր, ամենեքին մեռեալ էին վասն դժնդակ շարաշունչ դառնութե տեղոյն . վասն կտրակում տղմին օձախառն բնակութե և խորութեն . վասն շարագործաց իսկ շինեալ էր զայն տեղին, և 'ի սպանումն մահապարտաց ամենայն հոգոց (1) ։

Անէր արտաշատ կամուրջս 'ի գրունս իւր, յորոց ոմանք կոչէին Տփէրանս . * Ամար 'ի ցամաք ածապաւրեալ (ասէ աղաթ. Թղթ. Ե.) հասեալ 'ի խելս կամուրջայն առ գրունս Բրտաշատ քաղաքի . զի գետն երասի յարուցեալ գայր դարիւ և դարիւ . . . կէսքն անցեալ ընդ կամուրջն վաղարշապատ քաղաքի, զոր և կամուրջ մեծամորի կոչեն, ածապարկին հասանել յառաջ 'ի խել . կամրջիցն Բրտաշատու, 'ի կիրճս ճանապարհայն արդէ լին գնոսս . 'ի մջ արարեալ զնո Տափերական կամրջայն գետալէժս առնէին զնո ։ (1) կամուրջն մեծամորի' զոր ագաթմանդեղոս յայս բանտայ վաղարշապատու, վարդոն տայ արտաշատու . քանզի զոր խորենացին Թ. ԾԾ . կոչէ կամուրջ արտաշատու, 'ի գրեն վասն Թ. արտաւազդայ, * Ինցեալ զկամրջան Բրտաշատ քաղաքի, որսալ կինն և իշավարին զակամբք Վինայ . . . անկանի 'ի խոր իմն մեծ ։ զնոյն կոչէ վարդան յանուն մեծամորի' յառն . * Եւ յորս գետամոյն լինի առ կամրջոյն Ամեծամորի ։ Եւ մարթ է լինել երկու կամուրջ 'ի վերայ մեծամորի, մին՝ յանուն վաղարշապատու կոչեցեալ, իսկ միւսն յանուն արտաշատու ։

(1) կամուրջն տափերայ յիշէ և բուզանդ Դ. 12 . այլ 'ի միաւորականն Թիւ . * Ինցեալ ընդ կամուրջն Տափերայ, մտեալ 'ի քաղաքն մեծ Բրտաշատ ։ Եւ 'ի Դ. 55 . * Ինցուցին ընդ Տափերն կամուրջ ։

(1) վերոյիշեալ կամուրջս յագաթմանդեղոսէ, համարիմ լինել արտաշոյ երասի գետոյն . քանզի բան ագաթմանդեղոսի է' Թէ նախարարք հայոց կամեցեալ ունել զա

(1) Եւ կիրակոսի գրի վասն շինեաց . ևս շինեաց զորն գրիգոր ներսեսի շինողի . 'ի նոյն վիայ, զորմացուցին տեսողոց, որ յե արանի և վերտպն Նշն գրիգորի տոյ առերիցաւ 'ի տանկայն ։

նակ, անապարեցին զիմեւ 'ի ցամաքակողմն քաղաքին, ընդ կողմն վաղարշապատու, և ընդ կողմն մեծամորի. իսկ ընդ կողմն երասխ գետոյն ոչ գիմեցին, զի չէր հնար անակաց փախիւ ընդ այն, սակս սաստիկ պղտորեալ գալոյ առ լուծանելոյ ձեանց յայնմ վարնան ժամանակի. և այնպէս կամուրջն յիշատակեալք 'ի նմանէ, լինին առ տարոյ երասխայ:

ԼՆԼ ունէր նաեւ 'ի վր' նոյն գետոյ՝ զոր յայտ առնէ վերագրեալ րան զաղարայ, որպէս և այս բաննորա (ձղէ). 299. * Հասեալք յեզր գետոյն (երասխայ) ⁽¹⁾. սաստկապէս ըստ ժամանակի իւրոյ պղտորութեն, և զկա մուրջն Լ՝քաշատու գտին աւերեալ. և էր ինչ որ 'ի սաստկութենէ ջուրցն զիմեցմանց: Լ՝յս կործանումն կամրջին եղև յաւուրս վաչանայ մամիկոնոյ: ⁽²⁾ Կամուրջն երասխայ յիւն և հռոմայեցին դաւիդոս զիրք ժ. ԳԼ. 39. յասէն վասն քորպուլոնի. * Համարձաւ կուծի առեալ խաղալ յԼ՝քաքառադա 'ի մայրաքաղաք տղչին, այլ ոչ ընդ մերձաւոր ուղին ածեալ զցունդն, զի մի վտանգ ինչ 'ի վերայ հասցէ յանցանէն կամրջաւ ընդ երասխ գետ, որ ընթանայ զպարսպաւ, անդուստ 'ի հեռուստ ընդ արձակ հունն անցեալ գնայր:

Դ՝ ժամանակս հեթանոսութե բազին կամ մեհեան քաղաքիս յանուն անահտական զից՝ յիշատակի առ ազաթանգեղոսի յիւն. և յիւր. զոր 'ի կամին բանդէլ նոյ լուսաւորին, մարտեան բաղմութի զիւաց ընդ բանդոզ, այլ նշունաւ նոյ խաչին ինքնին տապալեցաւ 'ի հիմանց, և որ ինչ փայտակերտ կայր 'ի նմա հրդեհեցաւ. լակնա րահաւատ ժողովուրդք զմնացեալ հիմունս քանդէին, ըզգանձա նորա աղքատաց բաշխէին. * Լ՝ը զդատաւկերտսն և զոպասաւորսն՝ քրմօքն հանդերձ և նոցունց գեանօքն

(1) Իմպէտ առ զաղարայ մէ յիշատակի անուն Երասխայ յայտ բան, բայց անտարակոյս պարտ է իմանալ զերասխ յայտոսից բունն նորա. քանզի վաճան գիմեալ էր երթալ 'ի գուին 'ի գարձի իւրում 'ի պարսկահայոց, և անցաւ ներ առ արտաշատ քաղաքաւ զիւտով, որպէս և հազարաւուրտ պարսիկ (տես 'ի վեր զբանս զաղարայ) եկեալ 'ի նոյն կողմանց,

և կամեցեալ պաշարել զնոյն Դուին քաղաք (յորում էր յայն, ժամ վաճան իւրովքն.) ընդ նոյն գետ անցեալ առ արտաշատ քաղաքաւ (զոր զաղար անգէն Նշա. նուկէ յայտնի անուամբն՝ երասխ.) զիմէր 'ի վերայ Դիւնայ: Զնոյն հաստատեւ և օտարիկ յորդու թիւ և պղտորութի գետոյն զոր յիւն ոտակն զաղար. տես 'ի վեր զբանս տգաթանգեղոսի:

Լ սահմանադրն 'ի ծառայութի'ն սպասաւորութեն եկեղեցւոյ նուիրելին ॥ :

'Ի ժամանակս քրիստոնէութեն կառուցան 'ի սմա եկեղեցիք, այլ 'ի ժամանակս ք. յազիկերտի պարսից արքայի քանդեցան. զորս վահան մարդպան մամիկոնեան անդրէն շինեաց, որպէս ծանուցանել վարդան՝ յասեւն. * խեղ վահանայ շինեալ զեկեղեցիսն արտաշատու, զաւերեալն 'ի պարսից ॥ :

Շինող այսր քաղաքի՝ յայտ է 'ի պատմութի'ն խորեհրդան լինել ք. արտաշատ արքայն մեր, որ յելլւա. դաբուն քով, և 'ի սկիզուն երկրորդին : Եւ յիշատակեն զարտաշատ մատենագիրք որք յառաջենքան զք. արտաշատ, որպիսի են սղբավուն որ էր իբր 20 ամօք զինի քով՝ յաւուրս տիբերեայ կայսեր, և պլինիոս որ մեռաւ յամին 79, յաւուրս տիտոսի կայսեր : խեղ պատմագիրք՝ որք ժամանակակիցք են ք. արտաշատի, յիւնն զարտաշատ իբր 'ի վաղուց անտի շինեալ և մայր քաղաքաց լեալ հայաստանեայց. որպիսի են դաւիդոս. (որ եղև ըզէն յամին 97.)՝ Փլորոս ⁽¹⁾. պլուտարքոս, և յուենալիս : Սայտ սարաձայնութի յոյն և հռովմայեցի մատենագրաց ⁽²⁾ եթէ միաբանել կամիցիմք ընդ պատմութեն

(1) Գիւղք. Գ. ԳԼ. 5. ուր զԱրգաթսագա հօւն Մայր տաղտայ հայ. իսկ որ յիշատակի զիւրք. Գ. ԳԼ. 13. անգ Վրիպա. հաւ. համ գրչաց՝ և համ մանաւանդ Եօրին Փլորոսի (որպէս հա. մարի իսահակ վոսին 'ի ըսած. զէլլիոսի գիւրք. Բ.) մոծեալ և բառս Արտաշատ փոխանակ անուանս Արտաշատ. որպէս և ճշանակեցաք 'ի ստորագրուննոյն քաղաքի :

(2) Երկու մատենագիրք յուրաց՝ հիմնագիր արտաշատու գնեն զաննիպալ. այլ երկաքանդերոց ևս բանք են անդոր, առաջինն է սգր. որ թղթ. 528. ասէ. " Գա. զարք արմենիոյ (հայաստանեայց) են Արտաշատ, զոր և Արտա. Բաբատ հօւն, շինեալ յաննիպալայ վան արգաթսիայ թագաւորին, նաև արքադաւ երկաքանդիւր, և երկաքանդիւրքն (են) առ երաօխա ॥ : Արշին բանն 'ի տպ.

գնի. " Շինեալ յաննիպալայ վան արգաթսիայ թագաւորին, որ խորհուրդ ետ վան երկաքանդիւրոց ॥ :

Այս բան սգր՝ և աշխատեալ և կրճատ. որպէս ծանուցանէ քանդանէր, և տանայն տապ. գրագք սգրավունի. յորմէ մադի. նիէ համարի թէ այն վերջին բան՝ Շինեալ յաննիպալ, և այլն. և յայլ լոց յաւելեալ, նախ 'ի լուսանցոն՝ իբր մեկնութի'ն թանկ սգր՝. և տպա 'ի գրչաց 'ի Երեւոյցի տեղ մոծեալ, որ խանգարէ գրանն նորա. զի վերաբերի այն և յայլ քաղաք ինչ՝ զորմէ յետոյ խախտ գրավուն :

Եւ արգաթն ստեգ. բիւզ. որ գրանն վան արտաշատու՝ աւելու 'ի սգրավունէ. յիւր արգաթք զշինութի'ն աննիպալայ, եթէ ընթերցեալ էր գնոյն 'ի սգր. այլ ոչինչ յիշատակելով զաննիպալայ, տայ ժամաւանգ զշինութի'ն տը

ապցին մերոյ, հարկ է հիմնադիր սորա դնել զնս. արտա-
շէս արքայն մեր արշակունի, կամ լինէ զարդարսիսս ան,
որ նախ եր զարաւար մեծին անտիրոսի. իսկ զշինուծի
թ. արտաշէսի՝ համարիլ նորոգութի, զորմէ ստորեւ:

Հետ հիմնելոյ քաղաքիս՝ առին զայն վերք յամի ան
35. (1). իսկ ի 52. ի վրաց առին պարթևք (2). ի 58 (3)

առաջին ու մեծն՝ յառնէ. «Պառ-
մի արդարսիս արքային արմենիոյ
(հայոց) կառուցեալ զայս քա-
ղաք: Եւ զայս շինուծիւն իմա-
տասիրէ և պէլ ի բարասրանին իւ-
րաւ. այլ առանց հիման յառն-
լու ապա առնել թէ սահմ. յի-
շատակեալ էր զնոյն. բայց հա-
մառաւոյ նորա (զոր միայն ի մե-
տին ունիւք այժմ.) քանց արար
ի յիշիւ:

Երկրորդն է պրոսպորոս՝ որ
ի վարս լուսուցոսի գրէ. «Համ-
բաւի՝ աննիպալայ կարթագինեց.
այլ առ արամանն Արգարսիս
(Թագաւոր հայոց) գնացեալ,
յիւս պարսկէն անտիրոսի ի հը-
ռովայեցեաց. և նմա խորհրդա-
տու րարիզէաց գործոց լեւել,
նաւ շինուծի քաղաքի ի վայել-
լուշ գիրս. որ և հաճոյ եղեալ
արքայի, և ի նմանէ հայեալ
յանման առնուլ զվերակոյսուն գոր-
ծոյն, կառուց աննիպալ քաղաք
ընդարձակ և հոյակապ. որոյ յար-
քայէ զանուանակոյսուն ընկա-
լեալ, գրուի եղև արմենիոյ և
այսինքն հայաստանեայց:

Համբաւի սակ պրոսպ. որպէս
թէ տարակուսելով ընդ իրին յըն-
մարտութի, որպէս քաջ ծանու-
ցանէ, չէլար. և արգարե կուտ
նէկիսնէրոս՝ որ գրէ զոգջոյն վարս
աննիպալայ. ոչինչ յիշատակէ ըզ-
յուելոյ նորա ի հայս, այլ ի
կրետէ, անտի ի բիւթանիա, ուր
և մեռաւ: Բաւելու և մաագի.
նիւ, թէ պրոսպ. ընթերցեալ էր
զսգրաւոն, զոր և կոչէ ի վկայու-
մի ի գիրս իւր. արդ և թէ գրեալ
էր սգր. զշինուծի աննիպալայ,
ոչ արգեւք այսպէս տարակուսե-
լով յառաջ բերեր պրոսպ. գնոյն:
Տես վասն այսր ի չէլար. և

ի մոագինիէ. որոց երկոքին ևս
երկրային վասն այսր:

Արգ. ի յերկրային զշինուծի
աննիպալայ. որ զոր գտանելու առ
նախնի մտահնագիրս յն. և
հոսմ. շինող և շինող արտաշէ-
սաւ, բայց եթէ առաւել. բիւզ-
որ էր յիւս և. զարոււ. կրտսեր
քան զխոր. քան թէ ժամանակա-
կից, որ շինող սորա զնէ զան-
Արգարսիսս Թագաւոր հայոց.
և զայն թէպէս առանց ինչ որո-
շելոյ, թէ ոչ. և երբ. այլ յայտ
է թէ՛ և նոյն Արգարսիս՝ զոր
մ. սգր. գիրք. մա. Թղթ. 528.
531. և 532. գրէ թէ այս Արգար-
սիսա. ընդ նմա և թարխաւս
կամ զորխաւսէն զուով զորաւորք
մեծին անտիրոսի՝ նրամանաւ նա-
րտ տիրեցին հայաստանեայց.
առաջինն կողմանց արտաշատու.
իսկ երկրորդն կողմանց սփինոյ
այսինքն ծոփաց. իսկ ի պտրաւիւն
անտիրոսի. զայնակից եղեալ
ընդ հոսովայեցիս՝ զանու. ընկա-
լան զԹագաւորի. զորոց զմեծա-
նակն ուսսերիսս գնէ 188 տմ.ջ
նախ քան զԹագաւորն ընի:

(1) Երբմէ գալիդ. գիրք. Է.
դլ. 33. Վիլք զորու ծանու. յար-
մակին ի հայս, և զքաղաքն առ
նու. զԱրգարսաբա:

(2) Վալիդ. գիրք. Թ. դլ. 50.
«Ի խաղալանդ պարթևաց՝ առանց
ինչ ռախատմարտի վանեալ վրաց,
և քաղաքն հայաստանեայց Ար-
գարսազ և Վիլքրանուշերգա՝ մոթի
ընդ լծով նոցա և»:

(3) Բայամ մով գնէ ուսսերիսս
այլ երմեղոս յիւրու. մապագու-
թէ գալիդոսի որ ի լիւսիս 177.
հաա. առ. Թղթ. 676. գնէ յամի
59. իսկ յամի չին. հոսմայ 81.
Այսպէս պատմէ զայս գալիդ.

քորպուլն զօրավար հռոմ յիշուոց պաշարեալ, 'ի վաղուեան աւուր հառ, անձնատուր լինելով քաղաքացւոց. և ոչ կարելով պահել հրծից սրար զայն: Կորոզեաց տայա արքայն հայոց տրդատ անուանեալ ըստ հռոմայեցւոց մատենագրաց՝ հրամանաւ ներսնի կայսեր. զոր և 'ի պատիւ նորուն կոչեաց՝ Լէքեթա (2):

Լ'նդրէն նորոգեաց, կամ Թէ ասասցուք 'ի հիմանց շինեաց Խ. արտաշէս արքայն մեր, զորմէ այսպէս պատմէ խորհնացին Խ. 46. ըստ ձեռ. 49. * Լքթեալ արտաշէսի 'ի տեղին՝ ուր խառնին երասիս և մեծամեր, և հառնեալ ընդ բլուրն, շինէ քաղաք յիւր անուն՝ անուանեալ Լ'արաշատ (3). ձեռնատու լինի նմա և երասիս փայտիւք

ժգ. 41. * Հուր յԱրգաթազա արկեալ, բնաջինջ լեալ հարթայա տակ եղին. զի ոչ (կորեին) պահել առանց մեծի պահպանութեան ընդարձակութեւ պարսպացն. և մեր շէր այնչափ զօրութիւն՝ մինչև զզորսն բաժանել 'ի պահպանութի (քաղաքին), և 'ի մշուսն պատերազմի. իսկ Թոգուլ ամրոցը և առանց պահպանաց՝ ոչինչ յայնմանէ օգուտկմ փառք առմանն: Ընդանոր յաւելեալ պահելիք իբր յառաւմտեաներ դարձեալ, զի որք արտարոյնն էին (քաղաքին), փնչ 'ի տանին պոյ. ծառայան յարեգականէ, իսկ օրք ('ի ներքս) ընդ պարսպաւ փակեալք, յանկարծ մթին ամպով ծածկեալ՝ այնպէս իմն մեկնեցան 'ի լուսոյն, փնչ 'ի հակառակելոյ զիցն գողցես 'ի կորուստ մատնեալ համարիլ ॥

Սայլաբանութեան գողթան եւրդոյն կարծեցես այլայլութիւն զաշխարհոյ ընդարձակեալ, և յոր մարեալ առ մարտն քորպուլնի, որ 'ի հարեանցի յիշատակի առ խոր. Խ. 46. ըստ ձեռ. 47. Լ'արա ընդ նստու և քայքայուսն յիշեանութեն, և պատմեալ նոյնա, և հրկիզութի շինուածոցն ॥ Քսէֆիլինոս առանց յիշելոյ ըզհրկիզ առնելն քորպուլնի, կործանեաց փայն առ զարտաշատ:

(1) Քսէֆիլինոս 'ի վարաներոյ ի, ուր առէ՝ Թէ բազմութիւն

արուեստաւորաց էա. որպատ 'ի հռոմայ վասն շինութեւ քաղաքին. զորս ըստ մասին ներսն եւ արգատայ, և ըստ մասին ինքն արգատ 'ի վարձու կաւաւ. այլ քորպուլն ոչ Թոյլ եւ զամենեւին տանել 'ի հայաստան, այլ փայն զորս ներսն էր որոշեալ: Այս նորոգութի քաղաքին եղի յաւուրս բղէլիցն սուկդոնիոսի բաւլինոսի, և բոնցիոսի գէլէսինոսի՝ որոց բղէլիութի անկանի յա. մի ան 66. ըստ պետաւ. այլ մաս գինիէ այլազգ բերելով զհաւիւն. զնէ զնորոգութիւն յամեն 59:

(2) Յանուն արտաշէսի սարուք կոչեցեալ զքաղաքն վկայէ և պլուտարքոս 'ի նախոյն յատակեալ բան իւր. այլ գաւիգ. Խ. 56. զհակառակն սարին աւանդէ 'ի գրելն այսպիսիին բան. * Ընդառնեմանիցս 'ի քաղաքն Արգաթազա՝ հաւանութի նախորաբաց առաջի պարտուեալ բազմութեն զաղքանի Թագն եգիպտոսի զորս 'ի գլուխ նորա. իսկ այլոց երկրպագեալ առնին, և եցցն արքայ Արգաթաիսա, զայն անուն առնեալ նմա յանուանէ քաղաքին ॥

Աւր իրաւամբ զորմանոյ լերս սիրո 'ի լուսն. գաւիգ. առելով. Թէ բազմութեալ Թագաւորք սովին Արգաթաիսա անուամբ յառաջեցին, որով մանաւանդ յանուն նոցա կոչեցեալ պարտ էր գրել զայս արգաթաիսա՝ որ էր յամի

մայրից. վասն որոյ անաշխատ և երազ շինեալ՝ կանգնէ 'ի նմա մեհեան, և փոխէ 'ի բազարանի զպատկերն արտեմիդայ, և զամենայն կուռան հայրենիս. բայց զպառ զոնի պատկերն արտաբոյ բազարին կանգնէ հուպ 'ի ծառ նապարհն: Եւ յարուցանէ 'ի բազարէն երուանդայ (այն է երուանդաշատ) զգերութի հրեիցն, որ փոխեալ էին անդ յարմախրայ. և նստուցանէ զնա յ'ըրտաշատ. նա և զամենայն վայելութի բազարին երուանդայ՝ զոր տարեալ էր յարմախրայ, և զոր անդէն արարեալ նորա՝ փոխէ յ'ըրտաշատ. և առաւել ևս յինքենէ յօրինէ իրր զբաղաք արքայանիստ ॥:

Եւ հասարակ քանդեցաւ 'ի զօրաց շապհոյ պարսից արքայի՝ յառուրս Բ. արշակայ արքայի. Թ. 33.) եկին 'ի բաղաքն մեծ յ'ըրտաշատ. և առին զնա, և կործանեցին զպարսկապ նորա, առին և անտի զքանձա մթերեալս որ կային, և գերեցին զամենայն բաղաքն. և խաղացուցին 'ի յ'ըրտաշատ քաղաքէ ինն հազար տուն երդ հրեայս, զոր ածեալն էր գերի տիրանայ արքայի արշակունոյ յերկրէն պաղեստինացւոց. և իսկ. հազար երդ հայ. զոր յ'ըրտաշատ քաղաքէ խաղացուցին. և զամենայն շինուած քաղաքին հրձիգ արարին զփայտակերտն և զհարակերտն. քանդեցին զպարսկապ ըստ նմին որինակի, և զամենայն շինուած քաղաքին մինչև 'ի հիմունս ապականեցին. և ոչ թողին մի, և ոչ թողին բնաւ քար 'ի քարի վերայ, անմարդի և թափուր յամենայն բնակեաց իւրոց կացուցանէին ॥: Տես վասն այսր և 'ի խոր. Գ. 35.:

(1) Կնի անտորիկ շինեցաւ, այլ Վիտորադո անուամբ յիշատակի առ զաղարայ թղթ. 250. (2) առմիջի հազարաւուխտ... անցանէր ստիսյով ընդ կամուրջ գետոյն երասիայ. և 'ի գիւղաքաղաքին որ կոչի 'ըրտաշատ՝ բաւ նակէր այն օր ॥: Եւսն՝ որ առ ագաթանդեղոսի (1), առ բուզանդայ. և առ խորենացւոյն 'ի պատմութիւն որ յառաջ քան զժամանակ իւր՝ կոչի Վիտորա: Եւ եղիշէ նաև

նա 18, և ոչ յանուն քաղաքին. և նոյն իսկ քաղաքն առ յառեալ ընկաւաւ զիւր անուն յանուանէ միոյ արուբ 'ի թագաւորաց. և ոչ թէ թագաւորն յանուանէ քաղաքին:

Վասն այսորիկ և յակորոս կոռ. նօքիս, և մառգինիէ աղճառեալ

համարելով զայս բան զաշխոյսի. ուզղեն զվերջին բան նորա այսպէս. Եւ այն անուն տուեալ նմ յանուանէ ձինդի քաղաքին ॥: Կմ

(1) Որպէս 'ի թղթ. 250. Եւ զմ:

ի պատմութիւն իւրոյ ժամանակի՝ կուէ՛ զնոյն Խ. 26. Սա-
փաւրաճիս քաղաք. և այլուր Գ. 67. կուէ՛ ՍԵԺ Լճո-
շար :

ԼՆԼ յեւ անդ Ը. դարուն, յաւուրս խուզիմայ ու
տիկանին, և Խ. յովսէփ կաթողիկոսին Վատախէր կուի
կաթողիկոսարանին որ ՚ի դուին, զոր յափշտակեաց նոյն
խուզիմայ ՚ի կաթողիկոսէն. * Լը այսպէս (ասէ յոհ.
կաթ.) տարապարտ գրեւալ գտանէր յԼճոտաշատն
յայնմանէ և առ յապայ ॥ :

Յայսրազար գումարեցաւ ժողով ազգային ՚ի մէջն անդ
Ը. դարուն զարմէ ընդարձակ գրէ եղիւ Խ. Թղթ. ԺԺ.
26. եպիսկոպոսք, և բազումայլ եկեղեցական առաջ
նորդովք և աշխարհական իշխանք՝ ՚ի պատասխանի առ-
նել նամակին պարսից. * ԼՆս ամենայն (ասէ եղիւ)
եպիսկոպոսք, և բազում ևս քորեպիսկոպոսք, և պատուա-
կան երիցանք ՚ի տեղեաց տեղեաց ... միահամուռ ժողո-
վեալք ՚ի Թաղաւորանիստ քաղաքն յԼճոտաշատ՝ հաւա-
նութք մեծամեծ նախարարայն և ամենայն բազմութք
աշխարհին արարին նամակին պատասխանի ॥ :

ԼՆԺժ և ոչ իսկ անունն գտանի քաղաքիս արտաշատու,
այլ յանուն իւր վիրապին իւրոյ կուի. զորմէ տեա ՚ի նոր
հայաստան. 257. () եւրոպեանց գրէթէ միայն դավէռ-
նիկ և շարտէն ճանապարհորդք են, որք զայս ծանեան.
իսկ այլոց եւրոպեանց վրիպեալ ՚ի պէսպէս կարծիս
անկան. յորոց պօղոս ժուվ տարապարտ համարի լի-
նել խոյ քաղաք. () գոստինոս լիւպէն աշխարհազօր
Թաղաւորին զազղիոյ ՚ի բառարանին որ վասն տարե-
գրութե ուսսերիոսի գրէ լինել Թիֆլիս. ոչ մտադրելով
թէ Թիֆլիս է առ կուր գետով, որ է ծանօթ յոյժ նախ
նեաց. իսկ արտաշատ առ երասխաւ. որպէս և նա ինքն
դնէ. ՚ի բառարանին մօրէրայ նախ դնի լինել Թիֆլիս,
ապա Թաղտ տրդատն. զհետ երթեալ շարտէնի՝ որ զա-
ւերական խոր վիրապայ, և զաւերական Թաղտ տրդատայ
ի մի չիֆթէ. բայց Թաղտ տրդատայ է գառնի. Վօտրան
ըստ ոմանց ասէ լինել Թիֆլիս, և ըստ ոմանց երեւան.
զոր մերժէ նաև մառդինիէ :

ԼՆԼ առ սլինւ գրեմք զվրիպակս և զտատանեալ կար-
ծիս սոցա օտար ազգաց՝ որոց դժուարին է կատարեալ
ի վերայ հասանել տեղեկութե հեռաւոր աշխարհաց,
բայց զինչ ասասցուք զմերոց ոմանց մատենագրաց, որոց
տարաձայնեալ ՚ի նախնեաց՝ զդուին կարծեն լինել Լճ

տաշատ (1), (1) ի սարգիս վարդապետ գիտնական կոչեցեալ, ի պատմախմբին որ առ զբնիկ որ վաստախոր սակա առաջաւորաց պաշտօն՝ գրէ այսպէս. «1. սոցա աւուրտեղն. նահատակութիւն քրջն սարգօսի յ1՝ քտաշատ քաղաք՝ որ այժմ կոչի Վուխն 1. Սրում Թերէս զՏէտ երթեալ և նայեանն՝ համաձայն նմին դնէ ի գանձ. ծան. Թղթ. 211. 1. Սոյնպէս և յեւրոպեանց 11 իլլիւստա գաղղիտցի Թարգմանիւ ճառի ասկերերանին՝ ի գովեստ լուսաւորչին, ի լուծմունս նոյն ճառին, որպէս է տեսանել յաւարտ մք. հա. գործոց ասկեր. տպագրեալ ի մօն ֆարօնէ 1

Եւ որ առաւելն է՝ նաև առ Թովմայի արծ. գտաւ նեմք բան ինչ՝ որ գնոյն ակնարկէ. * Եւ հասեալ շաւապայ արծրունոց ամբարշտի յ1՝ քտաշատ հանդերձ մարդպանաւն, շինեն ի դուռն քաղաքին զորմզդական մեհեանն 1. յորում վառէր հուր. իսկ ստորեւ գնոյն որմըղդական մեհեանն և զկրակարան դնէ ի դուռն. (ուր և էր, որպէս յայտ է ի բանից յոհ. կաթողիկոսի.) որով ցուցանէ նոյն համարիլ զարտաշատ ընդ դիմայ 1

Ի նշ այլ իմն հին քաղաքի այսինքն ընդ վաղարշապատո՞ գտանեմք զարտաշատ նոյնացուցեալ առ լրբիւնի, հա. ա. Թղթ. 1361. առեալ ի կալանոսի. այլ ստուծի այսր յայտնի է ի մերոց պատմագրաց. զորոց զերկոցուն ևս շինօղտ, զժամանակ շինութե, զգիրսն, զանուանան առ հասարակ տարբեր դնեն ի միմեանց 1

Եւ լազգ լինէր ինդիրն, Թէ որ առ ի միարանէլ ըզտարաձայնութի բանից խորենացւոյն (որ վասն շինութե արտաշատու) ի մատենագրաց յունաց և հռոմայեցւոց, ասէր՝ Թէ Լ'րդարսադա յիշատակեալ ի գիրսնոյն օտար սղցաց, (զէթ յայն մատենագիրս՝ որք յառաջէն բան զթ. արտաշէս. զոր շինօղ արտաշատու ասէ լինել խոր.) ոչ է նոյն Լ'քտաշատ՝ զոր յիշատակէն մեր մատենագիրք,

(1) Կամ առ աղիտութիւն այսպէս համարեցան. կամ առ մեր ձաւորութե տեղեաց երկոցունց՝ բնդ միման շքութեցին, և կամ Թէ ասացուիք վստն ամանց, դուցէ զգուին անունն առեալ փոխանակ բլրոյ՝ որպէս և նշանաւ էէ. զարտաշատ կոչեցին գուին, այսինքն բլուր. սակա գոլոյ շինեալ

ի վերայ բլրոյ, կամ Թէ զգուաւն կամեցան ծանուցանել. որպէս Թէ արտաշատ էր ի գաւառին գունայ, Ծխարգ և իցէ առ նախնիս միշտ ի յիշատակէն զերկոսին, գաւանմք արշեալ ի միմեանց, և անուամբք, և գրիւց, և շինութիւնք 1

այլ տարրեր քաղար, և մանաւանդ Ս աղարշապատ. պատ-
ճառ այսմ' բերելով զայստիկ :

Եւսի՝ զի վաղարշապատ յառաջ քան զվաղարշ՝ առ-
ժամանակօք սղրավոնի (1) և պլինիոսի (որք յառաջին
քան զվաղարշ. և քան զԲ. արտաշէս շինող արտաշու-
տու) կուէր Մարտիէ տղաք. և Ս արգիւի սան : Մար-
գիւրին էր զայստիկ անուանս փոխել 'ի Ս Մարտիէ տղաք.
և 'ի Ս արգիւ տղաք. զի մասնիկս Շ արպէս ասացար
այլուր, յարի 'ի մեզ յանուանս տեղեաց, և նշանակե-
քաղար. և ապա նոյն անուանց 'ի գիրս օտար ազգաց
աղաւաղանօք փոխեալ 'ի Ս Մարտիէ, կամ 'ի Ս Մարտի-
տաք, որպէս և զՄարտիէ մեր փոխեալ տեժանեմ' առ-
նոսա՝ Ս Մարտիէ տղաք, և Ս Մարտիէ տղաք : Եւ ինչ է ընդ-
դէմ թէ 'ի մեզ Մարտիէ քաղար, և Ս արգիւ տղա-
ւանս՝ ոչ յիշատակին Շ արմանկամբ, զի են և այլ քա-
ղարք ինչ բնիկ և սեպհանկան ազգիս հայոց Շ արման-
կամբ յառաջ բերեալ յօտար ազգաց, որք ոչ թուրք յի-
շատակին 'ի գիրս մեր, որպիսի են Մարգարշատն և Մար-
շումուշատ. են և քաղարք ինչ՝ որք Շ արմանկամբ և
քաղարք անուամբ իսառն 'ի գործ ածին 'ի գիրս մեր, որ-
պէս երուանդաշատն. որ 'ի գիրս իտրենացւոյն առաւել
կուի Երուանդայ քաղար, քան թէ Երուանդաշատ :

Երբորդ՝ զիրքն զոր նշանակե սղրավոն վասն արգար-
տադու՝ ասելով, թէ էր 'ի ցամաք կղզի ինչ գործեալ
յերասխայ, յարմարի նաև դրից վաղարշապատու՝ զորոյ
զտեղին 'ի բանից մերոց պատմագրաց, նաև յայժմեան
դրից՝ տեսանեմք լինել ցամաք կղզի ինչ, գործեալ ոչ
սոսկ յերասխայ՝ որ արդարև սուղ ինչ 'ի բացուստ ան-
ցան, այլ 'ի վտակաց՝ երասխայ՝ որք են Վասախ, Սե-
ծամօր, և Սահ. զորս գիւրին էր սղրավոնի առնուլ
փոխանակ երասխայ՝ որպէս և առնու իսկ, զնէլով զայն
ցամաք կղզի արտաշատու գործեալ միայն յերասխայ,
զոր գործէին երասխ և մեծամօր 'ի միասին :

Երբորդ՝ այն տարակուսական գալուստ աննիպալսոյ առ-
հայոց թագաւոր, և շինութի արդարսաղ քաղարին 'ի
նմանէ, թուի յարմար իմն պատմութե զալստեան վարդ-

(1) Դիւրք սղրավոնի կարի իմն միայն մեծագիւրք գտանին ամ-
ազնաւոր են և կրճաւոր, որպէս Բողլք, որք և են օրինակք նոր.
յայտ է հմտացելոց, սակս սակա. իսկ մեծացեալքն առ հասարակ
ուսց մեծագրաց՝ որք գտանին. թերաւք են ըստ մասին, և այն
զի ընդ բոլոր ներքոյն երկու ևս օրինակք :

զէսի 'ի տուհաց (թերեւ տիրացոց կամ կարծագի նեցոց) գաւառէն առ երուանդ թաղաւոր, և շինել նա ըա զարտիմէդ քաղաք: Տէս գրանս խորենացոյն 'ի ստորագրութե վաղարշապատու:

Չորրորդ՝ և ինչ 'ի դիրս արդարսագու սգրավննի որ հակառակի դրից արտաշատու խորենացոյն, և յարմարի վաղարշապատու: զի խորենացին դնէ զայն 'ի վերայ բլրոյ, իսկ սգրավնն դնէ 'ի դաշտի՝ ըստ որում ևր վաղարշապատ:

Չինգերորդ՝ խորենացին զպատմութի շինութե արտաշատու 'ի ք. արտաշիսէ կարի իմն ճգրտելով յառաջ բերէ՝ առեալ զայն յերից զանազան աղբւրաց, յօլիւ կամ յուղիւմպ պատմագրէն, 'ի պարսից մատենից, և 'ի գողթան երգոյն որպէս ինքն իսկ վկայէ յասէլն⁽¹⁾: * Եւ զայս մեզ ստուգապէս ուղիւմպ քուրմ հանկոյ՝ գրող մեհենական սրտմութեց, և զայլ բազում գործս՝ շրտել իոյ մեղ օտջէ, որում և պարսից մատենանքն վկայեն, և հայոց երգն վկայասանաց, որ է երգն գողթան: Եւ պա իսկ և իսկ 'ի յետագայ գլուխն պատմէ զշինութի արտաշատու 'ի ք. արտաշիսէ: Ուր թէպէտ 'ի սկզբուն անդ ըզգողթան երգոյն պատմութի միայն յիշէ, իբր զի այն ևր յայտնի տաշակայ՝ առ որ գրէր զհայոց պատմութիւն, այլ ինքն զինի զնոյն պատմութի երգոյն հաստատէ, և զբանաստեղծութիւն պարզէ յասէլն: * Եւ այց յիշատակեցուք և մեք կարճառօտիւք, և զայլարանութիւնն ճշմարտեցուք⁽²⁾ ॥: () որ զիարդ կարէր արդեօք ճշմարտիլ՝ եթէ չէր յայլուտ 'ի վերայ հասեալ ճշմարտութեն 'ի պարսից մատենից և ուղիւմպ քովին:

Երդ՝ զայսպիսի ճշմարտեալ պատմութի պարտ է մեզ ոչ ըստ ամենայնի ճշգրիտ համարիլ, եթէ զարդարսագայն սգրավննի նոյն առջուք ընդ արտաշատու խորենացոյն: Իբր զի խորենացին զտեղին արտաշատու յառաջ քան զք. արտաշէս ցուցանէ, լինել լոկ բլուր ինչ առանց շինութե ամենեւին, ուր նոյն արտաշէս շինեաց քաղաք, փոխանակ ասելոյ՝ նորոգեաց: Կրէ ևս՝ թէ նոյն ք. արտաշէս կոչեաց զարտաշատ յիւր անուն, փոխանակ գրելոյ՝ թէ յանուն այլոյ ուրուք արտաշէսի կոչէր նաև նախ քան զք. արտաշէս:

(1) Բ. 45. (2) Բ. 46.

Ըստորին ևն պատճառք՝ զորս կարէ որ յառաջ բերել առ ՚ի որոշել յերկուս քաղաքս, և այնպէս միաբանել զիտրենային ընդ օտարաց: Ըստ որպէս և զիտրեկամք իցեն ընթերցողաց զայն կալսին կարծիս, քանզի առաւել իմն հետաքօտութի ՚ի միաբանութի այնչափ հնազեալ տարաձայնութեմ մատենագրաց՝ ընդ դատաստանօր է կշտամբեալ:

Դաւառ արտաշատու անյայտ ՚ի զիրս մեր, զոր հաւմարիմ նոյնպէս լինել յայրարատեան դաշտին որպէս զվաղարշապատ՝ որ կացուցանէ իբր մասնաւոր գաւառ: Վրանքի ազաթանգեղոս՝ որպէս զվաղարշապատ, նոյնպէս և զարտաշատ դնէ ⁽¹⁾ լինել յայրարատ գաւառ, և նոյն իսկ Ըրտաշատ գոլով մի յերեւելի քաղաքաց, կացուցանէր առանձին գաւառ փոքր, զոր ակնարկէ բան է յիշելի ⁽²⁾ յասելն վասն վասակայ * Լը զի, ահանդն Ըրտաշատու, և զԸրտաշատն ինքնին գլխովին, և զամենայն զիւղս և զաւանս որ շուրջ գնովաւ եին՝ առեալ առեւերեալ և հրձիգ արարեալ:

Լը աշխի Գեղն. կամ Լը աշխոյ Բեհեմ: Լը արտաքոյ արտաշատու առ Ճանապարհաւն որ տանի յարտաշատէ ՚ի վաղարշապատ ⁽³⁾, որ եղև առաջին ՚ի կարծանել (ի Ճանապարհորդութե անդ նրին զրիգորի և տրդասայ վասն կործանման մեհենաց): Ըստ մեհեան այլ կը ՚ի մեհենէն անահայ՝ որ ՚ի քաղարի անդ արտաշատու. զի ազաթանգեղոս յայսնի դնէ թղթ. յիսէ, թէ նրն տրդաս և զրիգոր ՚ի վաղարշապատէ ելին գնալ յարտաշատ՝ առ ՚ի քանդել * ⁽⁴⁾ բազին անահտական զիցն, և որ (այս ինքն նաև որ) Լը աշխոյն տեղին անուանեալ կարդայր: Լը զի ՚ի Ճանապարհին նախ զիպան այսմ երկրորդ մեհենին՝ նախ զայն քանդեցին, ուստի հալածեալք զիւաց ՚ի նմանութի առն և ձիոյ բազմութեմ փախտեալ անկան յանահտայ մեհեանն որ ՚ի քաղարին յարտաշատ:

Սոյն այս մեհեան կամ բազին Լը աշխոյն կառուցաւ ՚ի Բ. արտաշեսէ, և է նոյն՝ զորմէ գրէ խորենացին ⁽⁵⁾:

* Ըսալ զապողոնի պատկերն արտաքոյ քաղարին (ար

(1) Թղթ. Խթ. (2) Թղթ. 78.

(3) Սոյն Ճանապարհ յիշէ ազաթ. ՚ի Թղթ. 2. յասելն վասն հօրիփոխմայ. ՚ի Թղթ. անցանէր հարուստ մի ՚ի քաղարէն (վաղարշապատու) ՚ի Թղթ. մի հիւսիսոյ

ի տեղի մի յօրեւելս Կոյս. ՚ի տա. բաւանդակի ՚ի բարձրաւանդակ տաղին տեղի մի մօտ ՚ի բուն պո. զոտայն՝ որ երթայր յԱրտաշատ քաղար:

(5) Բ. 46.

տաշատու) կանգնել հուպ 'ի ճանապարհսն: Վանդի և ազաթանգեղոս թեպիտ ի կողի, զմէհեանն յանուն աղղ զոնի, այլ ապ Նովն զայն անուանա՝ որք յայտ առնեն զապղոն: զի ասել թղ(1): յիւր: * խախտգիպեալ 'ի ճառ նապարհի երազացոյց երազինդ հան պաշտաման արի(2) զից զպրի գիտութիւն քրմաց, անուանեալ Վիւան զրդի որմզդի ուսմանն ճարտարութեան մեհեան: նախ 'ի նա ձեռն արկեալ քակեալ, այրեցեալ, աւերեալ քան զէին:

Ըրդ ըստ հեթանոսաց՝ ապղոն որդի որմզդի կամ զիսի և զտիւ բանաստեղծութե, երաժշտութե, և ճարտասանութե, ընդ որոյ հովնաւորութիւն էին մուշապր զիր գիտութեց: և 'ի միջ ամենայն զից գուր զերազոյն յարուեստի գուշակութե ապագայից ապղոն՝ պատգաւ մատեղիք յանուն նորա էին բազում յոյժ 'ի միջ հեթա նոսաց: վասն որոյ և 'ի յունականն ազաթանգեղոսի յայտնի կոյի այս մեհեան՝ Ռօֆն աղղոնի:

Ըրմաթի: (3) () անուն սորա 'ի միջ օտարազգի մատե նազրաց մի միայն առ պտղոմիայ գտանեմք յատակազոյն հնաման քան զայլ բազում քաղաքս հայաստանեայց: առ որում Ե. 13. գրի: Ըրմաթիւ, և ըստ բալաղի նեան օրինակի՝ Ըրմաթի:

|| 'ի է 'ի հնազոյն քաղաքաց աշխարհի, և առաջին արքայանիստ 'ի միջ հայաստանեայց, զի 'ի ամա եղեն ու միայն բնակարանք առաջին նահապետաց բազմաց, այլ նաև արքունիք նախնի թագաւորաց մեղոյ: Ըրնեաց զսա արմայիս նահապետ թռան հայկայ որդի արմանեկայ:

* || որդի նորա արմայիս (ասել խոր. ան. 11.) շինել իւր տուն բնակութե 'ի վերայ օստոյ միոյ՝ առ եզերք գետոյն, և անուանել զնա յիւր անուն Ըրմաթի || (3):

Վեա անուամբ սարս է իմանալ յայս բան խորենաց

(1) 'ի ձեռ. գրի զօլթօմօրի:

(2) Այս անուն 'ի հոլովմունս իւր յերկուս նորագիր ձեռ՝ խոր. գրի ասախս օ: խորանգայ շի. նեալ զքաղաքն իւր, և փոխեալ անգր զամենայն ինչ յԱրմօրայ: Թ. 37: * Ետուցանել 'ի քաղաքն երուանգայ զչերութիւն հրեիցն. որ փոխեալ էին անգ յԱրմօրայ. և նստուցանել զնոսա յարտաշատ. նաև զամենայն վայել

ընթիք քաղաքին երուանգայ՝ զոր տարեալ էր յԱրմօրայ || Թ. 38: Այլ 'ի ասլ. և 'ի միւս ձեռ. միշտ գրի յԱրմօրայ:

(3) Եւայտ է թէ աղաւաղեալ և անուն Արմաթի. որ տարբերի հնչմամբ յանուանեա Արմաթի: Թէ և ընդ չքաղաքայ 'ի գանձն արաման լեզուին Թղթ. 15. օտուգարանեացուք Արմաթի իւր գործ. կամ լինուանք:

ւոյն զերասիս . որպէս իսկ և իսկ հետեւեալ բանը նորին ծանուցանեն . իսկ թոտ անուամբ իմանայ խորենացին զբլուր՝ ընդ որում յայտնի անուամբ կոչէ թ. 4. յասելն վասն վաղարշակայ . * Հասանէ 'ի միջոց արխարհիս՝ վերագոյն քան զակունս մօրին մեծի յափն երասիսայ , մօտ յ'ըմաւիրն որ ասի ի վրայ : Եւ թ. 36 . * 'Ի սորա աւուրս փոխին արքունիքն յ'ըմաւիրն անուանեալ ի վրոյն : Եւ այսպէս ի ըմաւիր էր կառուցեալ 'ի վերայ բլրոյ , յորմէ երբեմն արմաւիրն կոչէր բլուր . և երբեմն բլուրն՝ արմաւիր , որպէս ակնարկեն քանք խորենացւոյն . և Լորա երասիսաւ , և ոչ առ եփրատաւ՝ որպէս վերիսկաւ սպրդեալ է 'ի քանս պաղտմեայ :

Եւստանօր արամանեակ նախ քան զյինուծի քաղաքին տնկեալ կամ սեփհակոնեալ ունէր անտառ սօսեաց , որ առ հեթանոսս Կանց 'ի պաշտամունս կրօնի , մինչև նմին ձանել զանձինս , և 'ի շարժմանց տերեւոյն հմայել , որ պէս գրէ խորենացին . Խ. 19 . վասն անուշաւանայ . * 'Զօնեալ էր ըստ պաշտամանց 'ի սօսիսն (1) արամանեակայ որ յ'ըմաւիր , զորոյ զսաղարթուցն սօսաւ ընտ հանդարտ և կամ սաստիկ շնչելոյ օդոյն և եթ թոտոյ շարժումն՝ սովորեցան 'ի հմայս աշխարհիս հայկազանց . և այս բաղում՝ ժամանակս :

Ի զբունիք մերոց թագաւորաց էին յ'ըմաւիր մինչև ցերունդ թ. Թէպէտ ոչ ամենայն թագաւորք նստան աստ , որպէս յայտ է 'ի վաղարշակ՝ որ նստաւ 'ի մժրին , յարդար՝ որ նստաւ յեղեսիս , իսկ երունդ թ. փոխեաց զարքունիսն յերունդաշատ , վասն պատճառին՝ զորմէ պատմէ խորենացին թ. 36 . * 'Ի միջոց էր հեռացեալ (ասէ) գեան երասիս (յարմաւիրայ) , և 'ի յերկարել ձմերայնոյն՝ և 'ի դառնահատ հնչմանէ հիւսիսոյ՝ պաղաջեալ ձուլեալ վտակն , ոչ ուստեք արքուցումն բաւական թագաւորականին գտանէր տեղւոյ . ընդ որ նեղեալ երունդայ՝ նաև ամրապունի ևս տեղւոյ և զեալ 'ի խորն զիր , փոխէ զարքունիսն յարեմուտս կոյս : Ի նդ ար-

(1) Այս և հնագոյն յիշատակութի 'ի գիրս՝ նուիրեալ կամ որբազան անտառի , որ բաղմոցեալ էր յոյժ 'ի մէջ հեթանոսաց , և 'ի զործ անիւր յառաջին յայն ժամանակս՝ փոխանակ ասածարի : Եւ լինի առաւել հին քան զսրբ

բազան անտառն տնկեալ յարեմուտս յամենայն ժամարտին նոյն ժամանակս . Եւ եղեալ թէ սոյն այս անտառ արմաւիրայ՝ էր տնկեալ կամ նուիրեալ 'ի նոյն ժամանակս , որպէս ակնարկեն քանք խորենացւոյն :

քունեաց փոխեաց յարմաւիրայ՝ նաև զՏրեայս, և զամենայն վայելելիս տես ՚ի խոր. Թ. 46 :

Իսոյ շինուածք արքունեաց կային անդէն մինչև յաւուրս Թ. արշակայ, յորոյ աւուրս զարմաւիր կռիւ խորենային Գ. 31 . լքեալ արքունիք :

Վաւառ սորա անյայտ ՚ի գիրս, միայն գիտեմք մեր ծաւոր լեալ զրիւք յարարունիս, որպէս ծանուցանեն նախագրեալ բանք խորենացւոյն, զերուանդաշատ քաղաք արարունեաց զնելով յարեմոնից արմաւիրայ. և որպէս մեզ թուի՝ անկանի արմաւիր ՚ի նոյն առանձին յայրարատ գաւառ, յորում անկանին և արտաշատ և վաղարշապատ : Տես զԱրեւմէի ՚ի նոր հայաստան . Թղթ. 260 :

Ինչիւ կամ Լճդեան : Հիշատակի առ բուզանդայ. Է. 6. * Ս աղ հասուցանէր ՚ի գաւառն այրարատու, ՚ի մեծ գիւղն՝ Ինջին արքունի՝ որում Լճդեանն կռեն ։

Լճաժ. ՚Իիւզ՝ զոր յիշատակի եղիլն Թղթ. 181 . յասեն. * Սամուէլ երէց յայրարատոյ ՚ի զեզնի յԱլաւծոյ . արբահամանկաւազ ՚ի նոյն զեզնի ։ Հիւլ. և զաղար Թղթ. 147 :

Արեւի. Օ այսմանէ զաղար փարպ. Թղթ. 162. * Խաւրէն երէց, որ էր ՚ի գաւառէն այրարատու, ՚ի զեզնին՝ որում անուն էր Արկովի :

Լճաւ. կամ Լճաւ գինոյ : Հիշատակի ՚ի Թովմայի արծր. Դ. 9 . յերկրորդ վարս գաղկայ, ուր յետ գրեցոյ զնմանէ. * Ս աղվաղակի հասանէ ՚ի գաւառն գունայ (1) յեզր գետոյն երասխայ՝ հանդէպ վիրապին Խոյն, յորմէ ելեալ մեծն արն գրիգորիոս լուսաւորեաց զհայաստան աշխարհս : Ի վերայ բերի. * Խոկ այլապէս (բռնաւորն արարացի որ ՚ի գւին) իբրեւ ետես զլանակ արքային մեծի սրի ռեալ առ լերամբն Վինոյ կռեցեալ Լճեր, որ արգարեւ անուն բլրակին մարգարեաբար (գինոյ կռեցեալ), իբրու յանապակ Վինոյ զմայեալ՝ ուրախ արար զարքայ յիւրումն սահմանեալ վայրի. որ Թեպետ և ՚ի բարձանց առեալ զնորհ յաղթութեն բարեխօսութիւն որ լուսաւորչին . . . սակայն և բլուրն չնորհս ունելով ու ունայ նանայ ՚ի գովեալից աստի պատմութենցս ։

Լճ զինի պատմելով զպատ. րազմէն՝ ասէ. * Ի վերին

(1) ՚ի գուն զունայ՝ ասելով գուին. այլ զսահման գունայ . Թովմայի, ժշ իմանայ զգունն քա՝ կամ զքաղաք գունայ :

օգնականութիւն զօրացեալ լինէր արրայ իւրականն զօրօր, մանաւանդ զի և նր հայրապետն հայոց մեծն եղիսէ ելեալ 'ի կատարս բլրին Վինոյ հանդերձ քահանայական դասիւնն հանգոյն արքն ներսեալ անխոնարհելի ունեւոր զձեռս, մինչև պարտեցաւ երկրորդն ամազէկ ॥

() տեղի պատերազմիս՝ որպէս և զՎլուրն զինւոյ ցուցանեն բանք թովմայի՝ լինել յարեմուտս հարաւոյ արտաշատու և դէնայ յայտնոյս երասխայ, քանզի ասէ անդամօր. * Եւ ինքն արքայ աճապարեալ անցանկ ընդ գետն երասխ՝ կամելով հրձիգ առնել զքաղաքն ծաղէ 'ի ծագ, և զաշխարհն շուրջանակի. մինչև ծերր քաղաքին անկեալ առ ոտս նորա ինդրեն զխաղաղութի՝ տալով հարկս և պատանդս : () որ առեալ արքայի՝ դառնայ խաղաղութի՝ յաճուրն Ղարիւնս ॥ որ էր 'ի կոչ գաւառի :

Վաղիկ կրկին ապացոյց բանից մերոց, առաջինն ի նցանել գազկոյ գերասի գետ, այրել զգէին յետ պատերազմին կատարման. երկրորդն՝ զիրք կողովարի և դարունից ուստի գիմեացն գազիկ 'ի վերայ արարացի բլուսաւորին որ 'ի գէլի, և եկեալ բանակեցաւ յեզր երասխայ առ ստորոտով Վլուրն գինոյ : Եւ լլ լծէ յոր 'ի գաւառաց այրարատոյ անկանիցի Վլուրդ յերասխաձոր, կամ յոտն մասեաց, ջունիմք ինչ ասել հաւաստի :

Կառաւորք : և Հառաւոր Դարգ : Վանք կի՛ դաստակերտր տան կաթողիկոսարանին, և որպէս թաւի՝ ոչինչ հեռի 'ի դալին քաղաքէ, և յարտաշատու : () որոց գրէ յօհաննէս կաթողիկոս՝ թէ յաւուրս ք. յովսէփայ կաթողիկոսի 'ի սկիզբն թ. դարուն, կամ 'ի վերջն ութերորդին * Սաւրկան ամս խուզիմա անուն եկեալ 'ի դալին քաղաք. . և անսեալ զգեզեցկութի՛ մեծամեծ դաստակերտիցն տան կաթողիկոսարանին՝ զարտաշատն և զկաւակերտն և ըզհոռոմոց մարդ հանդերձ նոցունց ագարակօք ॥

Պատմէ ապա զգործս խուզիմայի եթէ զկարդ բռնութիւն զհետ եղև յինքն կորզել զդաստակերտսն : Բայց հայրապետն ասէ. * յազում պնդութի և աներկիւզութար երկս աշխատանայ յատենի ուղղոյ ցուցանէր. (և) հաղիւ ուրեք միայն զդաստակերտն կաւակերտ, և զհոռոմոց մարդ թափէր 'ի ձեռաց ոստիկանին չարի ॥

() զիրս կաւակերտն աւանի յիշէ ստորե նոյն յովհաննէս կաթողիկոս՝ յասելն. * Բանակ նոցա նստէր առ

և զերբ հուրատան գետոյ, հանդէպ դաստակերալին կա-
ռակերտի ॥ :

Նշատար : 11 անք ⁽¹⁾ յիշատակեալ 'ի սամուէլ, 'ի
կիրակոսէ, և 'ի վարդանայ. որ թուի լինել յայրարատեան
նաշանդի 'ի սահմանս անւոյ, թիպիտ և մատենագիրք
'ի յիշեն ոչ ինչ որոշն զգաւառն : 12 Ժն. դարու 'ի
վիսան սարգսէ պարսպեալ 'ի բերդ փոխարկեցաւ. ըստ
որում գրէ սամուէլ. * 13 Եւ զՆշատար վանքն բերդ
արարեալ պարսպեալ հաստահալոյս բրգամբ. յորում
և ընդ նոյ խորանարդ տաճարին կանդնելոյ (յանուն) ⁽²⁾
նք գեորգայ՝ լինէ այլ երկու յարակիցս զմիւթաւորս
քոր յովհաննէս և քոք սեբենոս (կամ ըստ այլ օրին. սի-
բենոս) 14 : Օ որոյ զբանս համառօտելով կիրակոսի, այս
պէս 'ի միջբերէ. * Օ Նշատար վանքն բերդ արարեալ
պարսպեաց ամրագոյն, և եկեղեցիս շինեաց փառաւոր
'ի նմա ॥ :

Օ կրկին անգամ առումն բերդիս նշանակէ վարդան
'ի պատմութ. * 15 Նոյն աւուրս (այսինքն 'ի ոյգ. թուին)
առաւ Նշատար 'ի գողոց հրամանաւ զարաշա ամի
բային կեչորոյ՝ որ վաճառեաց զնա խըլ առնանայ ընդ
բազում ոսկւոյ ॥ 16 Եւ այլուր գրէ. * 17 Ոչն. թվին խա-
ռաշայն որ էաւ զՆշատար ⁽¹⁾, և խորտակեաց կռանաւ
զնան Վարդոյ կուէցեալ, անկեալ 'ի սիրտ նորա արշա-
ւիրք երկիւղի՝ թողու յանկարծակի զտուն իւր զկեչոր,
և զուխիմն, և զամենայն ձորն երասիայ ॥ 18 Եւ նոյ
ատոի վարդանայ դիւրաւ իմանամք եթէ՝ ոչնչ չեռի էր
Նշատար 'ի մերձ նշանակեալ տեղեացն :

19 Եւ թերեւ բացայայտ ևս ցուցանէ այլուր զՆշա-
տար լինել 'ի սահմանս այրարատոյ, յասելն. * 20 Եւ
թվին առին անեցիր զՆշատար զՆշարենիս տն բարոզի
(եպիսկոպոսին անւոյ), յանինայ կատրելով զորս անդ
բաց 'ի կանանց և 'ի մանկոյ. զոր լուեալ ալիշին ամի
բայն դնայ՝ ձողեր զմորուս, և տեաւ զգենոյր 'ի վերայ
կնոջն և որդեացն որ անդ, և 'ի վերայ զօրացն կատր-
ման ॥ :

Կարէի : 21 վարդանայ աշխարհագրի գրի Վարէի .

(1) Եւ առ վարդանայ աշխար. քոր վանքն. ուր կայ զերեզման
հոգրի յիշատակի այս տեղի վանք խաչատուր վարդապետին կեչա-
անուամբ, ուր ասի. * 22 Եւ Բագի ॥
(այսինքն յայրարատ) քեչոր (2) Եւս այլ օրինակաց ԶԶ-
գապն, և Նշատարի վիմա. * Երգի :

* Վ. միւս կողմանէ (արադած լերին է) երկիրն Վա բրոյ, ուր կան Եր ուխտին Սաղմոսականք, և Եր անապատն չընշտակարնակ, ուր կայ Եր նշանն արադածոյ . . . Վ. Մ. և Հովանականք . . . և Վեղերականք . . . և Վոչա վանքն . . . այլ և Երանականք : Վ. Մ. և գեղն Սուղնի Սի գէորգ . . . և այլ բազում վանորայք : * Վրի ուրեք առ Թովմայի մեծոփ. և 'ի սեռականն Կաթու : * Լին յեր կիրն այրարատեան և Կառքու, և յերկիրն կուսիկց (այսինքն է՝ կոտայից) : :

(1) այս տեղի Թէպէտ յետին դարու յիշատակադիրք (1) երեւին դնել 'ի գաւառին որ 'ի հնումն կոչէր Սան արադածու, այլ բանդի սահմանք և տարածութիւն գաւառաց ոչ միշտ նոյնպէս մնացին, յայն սակա ոչ համարձակեցաք կարգել անդանոր, բանդի և մեծոփեցոյն բանք անորոշ են, և միայն ակնարկեն լինել յայրարատ : Տե՛ս զհամա նուն գիւղ 'ի նոր հայաստան . Թղթ . 255 :

Հոյանու Էնու և Սողմոսականք : Հիշատակին 'ի կիրա կսէ 'ի գլ. ԺԵ. 'ի կարդի երեւելի վանորիկց . * Լը գլխաւոր վանորայքն՝ սանահին, և գեաթիկ, և հաւար ծին, և կեչառուս, և հաւուց Թառ, և այրի վանք, և Հոհանու վանք, և Սաղմոսականք, և հոռոմոսի վանք, և որ շուրջ գնորք : Սը զՀոհանու վանան դնելով 'ի կարգ վերջնոցն՝ յայտնի ցուցանէ լինել այնմ յայրա րատ . որոց և այժմեան տեղիք՝ որք մինչև ցայժմ կան, յայտնի զայս հաստատեն : Տե՛ս յառաքել Թղթ . 79 . և 302 . և 'ի նոր հայաստան Թղթ . 255 :

Ս. Թովմայի մեծոփ. 'ի Ժողովն Էջմիածնի յամին 1466 . յիշատակի * Կարապետ եպիսկոպոս Հովհաննու վանից : :

Նիքիթ . գրի ուրեք և Հանիթ . իսկ առ գրիգորի մա գիստրոսի . Թղթ . ԻԹ . յՆիքիթ : Հիշատակի առ միջին և յետին դարու մատենագիրս, յորոց վարդան . * Վնիդ Թւին (ասէ) մեռաւ գազիկ, առւեալ զԹաղաւորութին երից որդոց իւրոց . . (և) զԹագն տայ յովանիսի . զանի և զչիրակ, զԵր գրիգոր ձորովն աշոցաց, և զՆիքերդ,

(1) Չբանս զարարիայի եպիս կոպոսի ամատուենեաց տե՛ս յԼԵ. րերգ . իսկ բանք տաւորելի 'ի Թղթ . 344 պատմութն իւրոյ յայտնի են . զի գնե զգիւղն Կար րի . 'ի տարրոսս արագած լերին :

Բայց և նա ինքն տաւրել Թղթ . 79 . ըստ օրինակի մեծոփեցոյն . և զարարիայի Գաւառ կամ Երեւո անուանէ, յասելն . 244-տաւ Կաթու :

և զգալան ալրարատեան ։ Եւ կիրակոս՝ վասն իշխա-
նացն զարարիայ և իւանէի՝ սուր՝ տակ ՚ի պարսից և
՚ի տաճկայ * (1) ըջնի քաղաք, և զդին, և զԼՆրերդ,
և զանի ։ (2) Նոյն գրէ և վարդան վասն նոյն իշխա-
նաց, թի * Եւ (՚ի) սին (Թուին) առին զԼՆրերդ ։

Յիւն կիրակոս և զԼՆրաիւ եպիսկոպոս ԼՆրերդայ ։
Իսկ զարարիա եպիսկոպոս առաջնորդ ամատունեաց
՚ի յիշատակարանին իւրում գկարքի և զանրերդ մի և
նոյն գաւառ երևի դնել, և զնոյն ՚ի ստորոտս արաղածոյ,
յասնին * Եւսինս ևս . . զարարիա ՚ի տանէս արարա-
տեան . . ԼՆաջնորդ ամատունեաց սրբ կարապետիս՝ որ
՚ի Ստորոտս ԼՆաղածու, և ՚ի գաւառիս Լարբոյ և
Յանրերդայ ։

Լիււր (1) : Լաղար՝ զոր վարդան աշխարհագիր դնէ
յայրարատ, զնոյն ցուցանեն և բանք վարդանայ պատ-
մագրի, զորս Եղար ՚ի վերոյ ՚ի Դառաքար . տես անդ ։
՚ի ԺԲ . դարուն տիրէին ամա այլազգի աւ՛ջ ցր՝ որպէս
յայտ և ՚ի վերոյիշեալ բանից վարդանայ ։

՚ի առջմանս սորին քաղաքի երևի լինել և հռչակա-
ւոր վանքն Լիւտոտա, ուստի էր մեծանուն վարդապետն
Խաչատուր՝ որ մահանումը Լիւառեցի կոչի ։ Կիրակոս
ուրեք ուրեք յիշատակէ զառաջնորդս Լիւառուացն
զՎրիգոր և զԼերսէս, որք մի զի իոյ առաջնորդ կա-
ցին Լիւառուացն . և այլուր՝ ըստ զԼՆր վանորայս
Թուէ և զԼիւառուս . տես զբանս նորա ՚ի վերոյ ՚ի բառն
Յորհանու վանք և Սաղմոսավանք ։ Յիշատակէ և վար-
դան ՚ի գրեին զմահ գրիգորի իշխանի որդւոյ վասակայ
Թոռին ասկիրատի՝ թի * Տարեալ Թաղեցին զնա ՚ի Լի-
ւառուս ։

(1) Լա վարդանայ աշխարհագրի գրի . Բիււր . տես զբան
նորա ՚ի վերլուծ . Ժառաքարին ։

Յ Լ Ի Ե Լ Ո Ւ Ը Ն

Տեղի Թեմի հայոց՝ որոյ գաւառն Զան Զագանիք անձանիք ։

ԼԵՒԻ ։ Տեղի՝ յիշատակեալ յասողկայ 7. 36. ուր պատմի զերկրաշարժն որ եղև առ իւրովք ժամանակօք յաշխարհն չորրորդ հայոց ։ * Երթեցաւ Երկիր , բայց սասակազոյն աշխարհն չորրորդ հայոց , հաշտեանք , խորձեան , ծովք , բալու , և պաղնատուն , և բոլորովն փլան շնուածք ամենայն 'ի հիմանէ զդրդեալք ... և բերդն բալու հանդերձ շնուածոյն , և քարն ևս փլուզանիւր , խարխալեալ ճապաղաջուր բերդին զկլաթայ և ԼճԹախայ , և ամթայ ։

ԼճԹախան ։ (Սիւստակէ խորենային . ան . 30 . (ըստ տպ . 29 .) յասելն . * Եւսկ 'ի միւս կողմանէ զԵտոյն՝ զրաւոր դաշտն , որոյ զլուինն Լճդանականն , մինչև ցոյն իսկ ամուրն նախջաւանու . Թուի դնել 'ի գաւառին նախ Զաւանու ։

Լճի Տեղի որ յիշատակի յայսմաւուրս 'ի իմ . հոկտ . յիշէ և խորենային 7. 50 . բայց առանց որոշելոյ զգաւառն ։

Լիւթան ։ Պիւղձ զոր յիշատակէ յովհաննէս կաթուղիկոս 'ի պատմէն զառաջին յարձակմանէ 7. աշոտոյ արքայի 'ի վերայ սահակայ աներոյ իւրոյ՝ որ էր իշխան դարդմանայ , զի ասէ . * Երկարանիւրք նորա զօրածո , զով լինելին 'ի մարտ ընդ միմեանս պատրաստեալ , և այնուհետև հասեալք 'ի մի վայր 'ի գէօղն Լիւթանս ճակատս ռազմի մարտկայ ընդ գէմ միմեանց պատրաստելին ։

Լճանայ ք ։ Տեղի՝ որ Թուի լինել 'ի վասպուրական աշխարհի մերձ 'ի ռչտունիս , զոր յիշէ Թովմա արծրուհի , յասելն . * Լեւալ ածեն 'ի տեղի վաճառուն աստանին ռչտունեայ՝ արկեալ տոռունս 'ի պարանոցս՝ հանեն ընդ տուր , և անտի գնացեալ 'ի Չորն Լճանայ 'ի ինդիր փախստելոցն ։

Լճապե , կս 'ճապե ։ Տեղի՝ զոր յովհաննէս կաթուղիկոս

դիկոս ցուցանել լինել 'ի գաւառին տաշրաց, զի աս, վասն իւ. աշտոյ արքայի. * Եւ ապա անտի (այսինքն 'ի մայրաքաղաքին վրաց տփեւաց) առեալ զօր և զկապուտ բազում, դառնայ 'ի գաւառն տաշրաց. և լուեալ էթէ զօր խմայելեան զօղեալ նստեալ դադարեալ կայ յամուր խորածորս Բղաստեղ, և այնուհետեւ անձնքնտիր զգլխուր արարեալ իրբե. արս մ, և... տուեալ անհնարին մարտ քաջութիւն՝ առհասարակ զնոսա սրոյ ձարակ տայր. և առեալ զկապուտ կողոպուտն գառնայր 'ի քանակն իր՝ Իսկ ասողիկ Գ. Կ. յիշատակէ զնոյն՝ գաւառ անուամբ, յասեւն վասն նա. գաղկայ արքայի բազրատունեայ. * Վնայ զօրօր 'ի տաշիր՝ չքան առեալ ընդ շամուրէ և ընդ վրաց գաւառ քանդեալ աւերեաց զամենայն... և ի գաղ բերդ անցանելով՝ էլ նա 'ի գաւառն Բղստե և 'ի պատմ. օրբէլ. զԼ. Ե. Թղթ. 28. գրի Բղստաւ.

Բղթ-Բնէյ գիւղ. Բղտի կը նա. արքայամ կաթուղի կոս, որպէս աւանդի առ յովհաննու կաթ. որ գրէ. * Բղա կարգէ (ամբատ) 'ի վերակացութիւն հայոց զարքայամ ըրըշտունեաց եպիսկոպոս 'ի գեղջէ Բղրաթմաւնից և 'ի յոյն յովհաննէս կաթ. 'ի գաւազանագիրս կաթուղիկոսաց Թուի դնել զնոյն 'ի ռշտունիս՝ զի աս. * Տէր արքայամ 'ի ռշտունեաց, 'ի գեղջէ Բղրաթմանից և 'ի յոյնպէս գնէ և ասողիկ Խ. 2. * Տէր արքայամ 'ի գաւառէ ըրըշտունեաց, 'ի գեղջէ Բղրաթմանից և

Բղթ. Վիւղ յիշատակեալ 'ի Թովմայէ մեծութեոյ. * Չաղաթմա պարոն մի 'ի բերդէն բասնու եկն Կ. մարդով 'ի գեղն Բղթ և Թուի լինել 'ի կողմանս արձիշու. Եւ այս գիւղ 'ի գերութիւն վարեաց նոյն ինքն չաղաթմայն՝ ըստ գրելոյ նորին Թովմայի. Զիւլ և այլուր յուսեւն. * Եւ ին. գերի 'ի գեղէ Բղթ՝ որ մերձ էին մեզ (այսինքն վանացն մեծութեայ, և երկրին արձիշու) և Եւստորե յիշատակէ զՎորդի * Սէլիքն Բղթ տանուներն և

Բղթի Վաստ, և Հասաթիլ Բղթ. Զիշատակի 'ի լատիվերացոյն 'ի զԼ. Ժ. 'ի գրեւն վասն իւանկի որդւոյ ի պարտին, * Որում տուեալ էին 'ի պարգևի տեղիս բնակութե զմեծ աւանն Երիզայ 'ի գաւառն հաւ նիւղ, և որ շուրջ զնովա դաստակերտք. Սա իրբե լուաւ զոյն՝ Թէ Թաղաւորութիւն (յունաց) յերկուս բաժանեալ է, գնաց և խաբանօք էառ զամուրն Եղանց բերդ կոչեցեալ ('ի տարօն), և արարեալ զայն ընդ իւրով ձեռամբ՝ գաւնայ անդրէն 'ի գաւառն Բղթի, և յամուրն որ կոչի

Հաւածիլ⁽¹⁾, և բարեկամարար ել քաղաքն ընդ առաջ նորա, և դատաւորն . . . որ յայնմ հանդիպեցաւ . զոր իրեւ ետես՝ փողփողակի աւնել հրամայեաց, և . . . եդ ՚ի յիշնուան ՚ի բանդի, և ինքն փոյթմնդ փոյթ յողաւ ՚ի վերայ ամուր քաղաքին կարնայ¹¹ : Իսկ ՚ի գլ. ւա. վասն վաստի կայսեր . * (վաղաւորն անցեալ (յեկեղեաց գաւառէ) յաշխարհն լ՛ղօրի, մերձ յամուրն որ Հաւածիլն կոչի) :

Լ՛աւնէյ Բէրդ, և Նիշտակի առ Թովմայի մեծօր . * Իսկ սրանդար որ նստաւ Թաղաւոր ՚ի Թարովզ շահաւանին, պահաւ Թովանին եկեալ զօրօք իւրովք ՚ի վերայ իղթայ, և առեալ զերկիրն զամենայն, նստաւ ՚ի վերայ բերդին լ՛ղուանից, և . . . առին զուս, և սուր էզեալ ՚ի վերայ քրիստոնէից ձծ . ողիս սպանին ՚ի ժողովրդէնէն որ անդ կային, և ի. ողի . . . զենուլ ետուն ՚ի Նիշտակ, և լ՛ղուանից, և այլ զեղորէից :

Լ՛աւնէյ Գր . * Ենչաւակի առ ասողկայ ք. 41 . * Ենչաւ երթեալ (զօրք կիւրապաղատին դաւթի) ՚ի լեառն Սուկաւ ՚ի Ղորն աղտից, պահէին զառաջս պարսիկ զօրուն՝ կարծելով նախ ՚ի Ռադրեանդ մտանել :

Լ՛աւնէյ Գր . 6 . սեփհական գեօղ դնէ մեծին ներսէսի . * () մարմին սորա Թաղեցին (ասէ) ՚ի բուն գիւղն հայրապետին ներսիսի՝ որում անունն լ՛մօրն կոչի :

Լ՛աւնէյ Գր . 25 . գրէ վասն եպիփաւ նու անապատաւորին, Թէ՝ * Ստեփոս սա ՚ի մեծի լեռնին ՚ի աւդի դիցն՝ զոր կոչեն լ՛Թոռ լ՛նահայ : Իր յօրի նախ ինչ վրիպակաւ գրի լ՛սահայ :

Լ՛աւնէյ Գր . 24 . Թուի դնել զուս ՚ի մեծ ծոփա կամ ՚ի ի. հայս՝ յասելն վասն զօրացն շապհոյ . * Իսկ ինքեանք ՚ի ծոփա մեծ արշաւեցին, և անդ էին բերդք զոր առին, և եր զոր ոչ կարացին առնուլ, և զային պահարկանիսն շուրջ զլ՛նգեղ զամուր բերդուն՝ որ եր յլ՛նգեղ տանն գաւառին, զի անդ էին բազում հայոց Թաղաւորացն գերեզմանք չիւրմաց արանյն արշաւ կունկաց, բազում գանձք մթերեալ մնացեալ կային ՚ի նախնեացն ՚ի հնոց ժամանակաց հետէ : () այս բերդ՝ զոր ոչ կարացին առնուլ պարսիկք, որովհէտ այլ դնէ ան

(1) Լեւոն և փազուր անուամբ հասան ՚ի Լեւոնն Հաւածիլ ՚ի յիշաւակի առ ասողկայ ք. 43 . փազուրն յայն . ունդ ընդ առաջ յաւելն վասն վաստի կայսեր . Լեւ կղեն ծոփ . Էն . Տես ՚ի վեր . ինքն շուեալ (՚ի չորրորդ հայոց) Թղթ . 396 :

դէն 'ի բերդէն լ'նի. ուստի՝ և լձե, հաստարիմէն ասաւ
ցեալքն բուզանդայ, պարտ և, իմանալ ոչ զգէրեղմանաց
սմննայն թագաւորացն մերոց, և ոչ զսմննայն զանձուց-
յանդի որպէս ասացար՝ բնիկ շերիմ թագաւորացն, և
զանձք էին յանի, զոր և ինքն բուզանդ. 'ի նոյն զԼ. յի
շատակէ :

() Գաւառ լ'նգէղ տան բուզ. Է. 18. զնէ լեալ Ու
տան արքունի. * լ'այց աշխարհն՝ զի Ստան արքունի
լեալ էր, վաղ բնակիչք գաւառին ինքեանք կային 'ի
հարկի ծառայութեմ :

Լ'շաբաբէր : Հիշատակէ թովմա արծր. Կ. 12 :
* Լ'ա ինքն (գուրգէն) անցեալ զնայր առ իշխանիկն 'ի
յոմուին յ'շխարհարեղզն կոչեցեալ : Լ'ա թուի զնէ
զնոյն 'ի կողմանս սպերոյ :

Լ'շաբաբ : Լ'ա եղիշի զԼ. Կ. 13. Ե. 8. զասի 'ի
կարգ ձմերոցաց զօրացն : * Լ'եքեալ (ասէ վստն ուրա
ցեալն վասակայ,) զազում տեղիս հոյոց սԼ. Կ. 14. քն, մա
նաւանդ զձմերոցս արքունի՝ որ կայեանք զօրացն էին,
զգառնին, և զերամանա, զգրահանակերան, զգառա-
կերան մեծ զվարդանաշատն, և զամուրն աւշակաւ, զփա
ռախտան, զարդեանիսն, զձողկերան աւան, և զբերդն
արմաւրի, զկուաշն աւան, զարուձն, զԼ'նալն, և զա-
մննայն ոսն արագածու, և զսահանգն արտաշատու, և
զարտաշատն ինքնին գլխովին, և զամննայն զիւզս և զա-
ւանս որ շուրջ զնովաւ էին՝ առեալ աւերեալ և. հրօք
արարեալ : Հիշատակի և առ սամուկի 'ի թուին ոմբ :
* () մեծ աւանն զԼ'նակ այրեաց չարագլուխն ետկուզ՝
յորում զայրեցեալն 'ի նմա ասէ լինելէն : Տեղի և զա-
ւառ աւանիս անստոյգ, բայց յայտնի է լինել 'ի մեծն
հայն 'ի կողմանս այրարատու, բանդի և ետկուզ զիմեալ
էր 'ի վերայ դնայ յափշտակելոյ 'ի վրաց. և 'ի տեսնել
զդէին անմարդի կացուցեալ յարբայլն վրաց, զիմաց
'ի վերայ Սրենոյ, և Լ'նակ աւանի, զոր և քանդեալ
աւերեաց, որք յայտ է լձէ՝ լին կարի իմն տարակացք
'ի միմեանց :

Լ'դարձեր : Վիւղ՝ զոր բանք միսի թարայ ապարանցւոյ
յուցանէ լինել 'ի սահմանս նախիջլանու, կամ երնջակայ,
զի ասէ վստն իւր՝ լինել * Ի գաւառէն Վախիջլանոյ,
և յ'յրնջակոյ, 'ի գեղջէն լ'դարաներոյ :

Լ'աւաբոյ գեղ : Թուի լինել մօտ 'ի շահադիլանան,
ուստի և յայրարատ նահանգի, որպէս ցուցանեն բանք

բուզանդայ 7. 15. * Այլ էր բանակ թագաւորին 'ի շա-
հասկիսնի . . . (իսկ վարդան առաքեալ յարգայէ ածել
զգնել) եկն եզիտ զսլատանեանցն գնել 'ի մատաւոր տե-
զոջն՝ այսինքն 'ի գեւղն՝ Առաւիտոյ անուանեալ . . .
Այա չուեաց ամենայն կազմութիւն իւրով գնել երթալ
հասանել 'ի բանակն արքունի զգիշերն ամենայն բաշում
փութով տագնապաւ ։

ԱԲ ԹԺԺԻ : Վիւղ՝ յիշատակեալ յատղիս 7. 11 .
զոր և թուի դնել 'ի բասեան գաւառ այրարատոյ : * Այլ
եկեալ 'ի հանդիպումն միմեանց՝ քուրդէն և մաժիստառան
'ի մայրաքաղաք լերինն Ա՛ծբաց, 'ի գիւղն որում որ
Թ՛ածինն կոչի՝ անուամբ եկեղեցւոյն որ 'ի նմա : Իսկ 'ի
խորագրի, որպէս և սակաւ մի յառաջ բան զվերոգրեալ
բանդ գրէ վասն մաժիստառոսին, * Այլեալ բանակի 'ի
գաւառն բասեան : Այլ * Այսն գաղթն . . . զօրայն
յունաց 'ի ստաւուն լասենոյ ։

ԱԲ ԹԺԺԻ : Վիւղ՝ յիշատակէ ատղիկ 7. 3 . առանց
սրտելոյ զգաւառն՝ յորում էր, քանդի գրէ . * Այսմ
ժամանակի պայծառանայր առաքինութիւն հայր գաղիկ՝
առաջնորդ ուխտին սբ Թ՛ոռմայ՝ որ զիշատակ մարտիրո-
սացն միայարեալ 'ի գիր՝ որ ատոմագիրն անուանի ։

ԹԺԺԻ : Վեօղ մերձ զուտական գեղջ յաղուանս
հայոց . որ յիշատակի 'ի պատմութեան գիւտի նշխարաց
սոն գրիգորիսի . * Այլ արարեալ արքային (վաչագանայ)
ը դուտակսն . . . հասանին 'ի գեօղ մի Թ՛աւանս ։
Այլ յոյժ հեռի թուի յԱ՛մարաս գեղջէ՝ որ է յարցախաշ
խարհի ։

ԹԺԺԻ : Լահապետք Թ՛րացիսայ յիշատակին 'ի ժողովն
վաչագանայ աղուանից արքայի, եթէ չիցէ առանձին տա-
ման ինչ 'ի բուն յաղուանս, թերեւ մարթ է իմանալ
Թ՛րցախ ։

ԹԺԺԻ : Վաղար՝ զոր թէպէտ յայսմաւորքն դնէ
լինել յաղուան, այլ խորենացին 7. 31 . իմն՝ որոշակի
գրէ, յասելն . * Այլ բարդուղիմաս առաքեալ որ և
կատարեցաւ առ մեզ յԱ՛րեւանոս (1) քաղաքի ։ Հէղի-
նակն առաքելական վարուց որ յանուն տորոթեոսի կո-
չէ զսա Վ՛որէմեօթեօն ԹԺԺԻ հայոց : Արիւնիստ կուէ Թ՛աւ-

(1) Օրինակ մի խոր . * Այլեւ անգղիացւոյ . * Արեւանոս ։
բոնս . այլ օրին . * Արեւան Լաւապ . * Արեւանի քաղաքի
նոս ։ Իսկ օրին . վիսգոնեանց

նշեցն. իսկ նիկէտաս՝ Սիւրբաբոյն, համաձայն խորե-
նացոյցն որ 'ի պատմ. պատկերի տիրամօրն գրէ առ Թա.
հակ արժրունի. * Եւ ինքն նոր առարեալն ելլալ աւե-
տարանէլ 'ի հայս, և կատարեցաւ Սիւրբանոս քաղաքի
'ի Նարմ անուանեալ տեղ. ոչն յանուն առաքելոյն Ս.
յորմէ առնու. և նոր խորայել Տէգինակ յայմնաութաց 'ի
յեկտ. ԺԺ. զի ասէ. * Թաղեցին զնա հուս 'ի քաղաքն
Սիւրբանոս, որ կոչի Նարմ. Եւ Նարմ յիշատակի և 'ի
յեանոց, որպէս և յառաքելի, և զնի յաղրակ:

Եւ ինչ 'ի Տիշատակի յուռ հայեցոյցն՝ որ և կոչի զնոյն,
Սեծ ամբոց, և Մուր քերդ. * Տեսանէր (գորափարն
յուռաց) զամբուծին քերդին՝ հիանայր յոյժ, և ինչ կա-
րէր պատերազմել, վասն զի բարձր էր յոյժ և անառ. 'ի
Թիշամեայ: Եւ Սեծ զնէ, զնոյն՝ Թիշում պաւառի, զորմ
տես 'ի Թիշում:

Եւ ինչ 'ի Տիշատակի և զիւն զԼ. Վ. Թիշ. Եւ զնոյն ա-
մուր տեղիս աշխարհին հայոց՝ զորս Թափեցին նախարարք
միարանեալք ընդ մեծին վարդանայ 'ի ձեռաց պարսից.
զիւնիսորդն, զԵւնիս և զառնոս խորեոց: Եւ Եւնիսակ ե-
ղիւնի ունի՝ զԵւնիս, և զառնոս խոր:

Եւ Լ. կամ Եւնիս՝ Տիշատակի 'ի գիրս զենորայ 'ի պատ-
մութեմ պատերազմին քրմաց, * Իսկ իշխանն Եւնիս փա-
խուցեալ. . . ընդ անտառն՝ կարօն փայտի Լանց ինչ տիրո-
նորա, և անդէն մեռաւ. . . և անուանեցաւ տեղին Եւ-
նից ձոր⁽¹⁾. Եւ ինչպէս և յովհան մամիկանեան յիւն զիւ-
նանն Եւնից յաւուրս գալ վահանայ և անբաւոյ, որ
պէս և 'ի պատմ. ծիծառնէի իսպին գրի. * Իսկ իշխանն
Եւնից կողմանն գորդ շատախօս՝ որ կոչեաց զանուն
գաւառին իւրոյ Շատախ վասն մականուան իւրոյ. *
Տիշատակի անդ և Եւնիսկոպոս գաւառին Եւնից՝ ուր
ասի. * Իսկ վահանն Լա զիւն 'ի ձեռս Եւնիսկոպոսին Եւ-
նից: Եւ Լ. և պատմի Թէ զիւնդ գողանալ Լա իշխանն
Եւնից զմասն խաչափայտին 'ի նոր կարապետոյ, և տա-
րաւ եղ յերկրի արջուց իշխանին յաւանն ծիծառնէի.
Տես 'ի ծիծառնէի:

Եւ ինչ Եւնիս, և Կապափոս Բերդ. Տեղիք՝ զորս յանու-
նէ յիշատակէ ուռ հայեցին 'ի պատմելն զպատերազմն ինչ
պարտեայ 'ի ԺԺ. դարու. * Հասեալ նոցա 'ի քերդն ուր
կոչի Կապուտուռ, 'ի տեղին որ Եւնիսիս առի. (1) տե.

(1) Եւնիս Եւնից ձոր տեղի գաւառն տարածոյ:

կողմանք գողով ընդ տերութիւն մարաց՝ կռնն աշխարհ մարաց :

Բարեբառ : Տեղի կամ դաւառ յիշատակեալ 'ի պատմ. օրրէւ. գլ. Ե. (տգ. թղթ. 25. 25. և 28.) Եւր և գրի երկիցս **Բարեբառ**, և զնի 'ի սինիս, կամ սահմա նակից սինեաց : * **Բազում ջանիւ** թափեցին (զարարե և իւանե, եղբարքն) զաշխարհս 'ի պարսից, և առին յառա նայ մինչև ցնէրին բասէն, և 'ի **Բարեկուշատայ** մինչ 'ի մմեկերտ : և ապա գրի. * **Բռն** և զսինիս, զորոսն, զբորոտայն, զազէն, և զ**Բարդուշտ** : Տես 'ի նոր հայ աստան զ**Բարեկուշատ** թղթ. 271. 272 :

Բարեբառ : կամ (բատ այլ օրին. **Բարեբառ**) : **Ըն** շատակէ եղիւ. Գ. թղթ. 67. Ը ամուր տեղիս աշխարհին հայոց՝ զորս թափեցին 'ի ձեռաց պարսից վարդանանք :

Բար : Տես **Բարեբառ** :

Բառան, կամ **Բառն** : **Գիւղ**՝ հայրենիք սինի կաթուղիկոսի որ զկնի Բ. արդատայ յաջորդեաց, զորմէ յովհաննէս կաթ. * **Օկնի** սորուն (այսինքն արդատայ) սին 'ի գեղջէ **Բաւաւնից** : **Սամուէլ** անեցի, և կիրա կոս պատմիլ զսինե : գրեն լինել 'ի **Բաբաւէ** : **Դոյն** ինքն կիրակոս զարդատ նախորդն սինի գրե լինել 'ի **Բաւաւ** արեց (յայլ օրին. 'ի **Բաւաւ** արեց) և 'ի **Բաւաւ** : **Իակ** 'ի զաւազանագրի ինչ կաթուղիկոսաց գրի. * **Տը** սին յաւազածոտնէ 'ի գեղջէ **Բաւաւից** : **Բաւաւ** զգրուածի **Բաւաւնից** կամ **Բաւաւնից** 'ի յովհաննէս կաթող. յասողկայ, և 'ի վարդանայ, հաստատագոյն համարեալ մեր յանձաւ նովն մեծին հայոց 'ի գեղ համարեցաք կարգել գնոյն :

Բաբաւ : **Բաւաւ**. Գ. 13. * **Բաւաւ** (ասե) երթայր ընդ առաջ նորս (այսինքն մեծին ներսեայ) մինչև 'ի կողմանս **Բաբաւերոյն** :

Բարեբառ : Տեղի զոր յիշէ կիրակոս 'ի գրեն վասն յովհաննէս ուրումն կաթուղիկոսի աղուանից 'ի թ. դաւուն. * **Սա** փոխեաց զկաթուղիկոսարանն 'ի **Բարեբառ** իւրեանց հովոցաց տեղի, յորժամ հանաւ 'ի պարտաւայ :

Բաւ : Տեղի յիշատակեալ 'ի տպագրեալ պատմութե օրրէւ. գլ. Ե. թղթ. 25. * **Բռն** (զարարե և իւանե իշխանքն) զսինիս, զորոսն, զբորոտայն, զ**Բաւաւ**, և ըզբարդուշատ : և 'ի գլ. Ե. թղթ. 39. * **Բաւ** և թաւ փեաց զերկիրն որոտնայ բովանդակ՝ մինչ 'ի սահմանն բարդնայ, և **Բաւաւ**, յորում և կայր ընդ աւեր աթոռն սինեաց տաթե :

Ի՛նչ-բան : Ի՛նչոց՝ զոր յոհ. կամ . կուէ Էրբենն Ի՛մ-
բոյիկ՝ յասեն . * Ի՛ վերայ Ի՛նչոցկանն Ի՛նչ-բականու-
հասեալ . Ի՛չ Ե՛ն , * և զայլ բնակիւս Ի՛նչոցկանն սրա-
կոս արարեալ ։ } Եւ ի թէ վասն փորրկութեան ամբո-
ցին : Ի՛չ Ի՛նչ-բական ամբոց՝ զորոյ զգաւառն ուննաւու
կէ յովհաննէս կամ . և ունայլ , տեղական կալուած Էր
կամ ի զիկոսին , որպէս ցուցանի նա ինքն ի պատմել անդ .
զառուան ամբոցին ի նորայ հազարացի ոստիկանէն . * Ի՛նչ
(ասէ) ոմանք և հեթանոսք ի բնակեաց տեղւոյն հողապահ
մշակութեան պարսպեալ , և հարկս մեզ հարկանէին ։

Ի՛նչ . Ի՛նչոց Էրեւելի , զոր պրոկոպիոս գիրք ն . պու-
տերազմ պարսից զԼ . 15 . դնէ ի պարսկահայս . * Հառ-
մայեցիք առ ին զտեղիս պարսկական տերութենն ի պարս-
կահայս՝ զԻսողոն ամբոց և զԻարանիկն ։ Եւ : Սարսկա-
հայք առելով իմանայ զսահմանս հայոց որ Էր ընդ տերու-
թեանս պարսից , քանզի ի նոյն զԼ . դնէ զսա մերձ յոյժ
ի թէպոսուպոլիս :

Սա՛ր Էրբ , կամ Սա՛րայ Էրբ : Իսողիկ Գ . 30 . Էրեւի
դնէ ի սահմանին գուդարաց , կամ արցախի . քանզի յետ
պատմելոյ վասն դաւթի որդւոյ զուրդենայ՝ թէ էառ
* Սողոմոնս տալըս և վրաց դաշտի , զստեղծեալ
մեծ քաղաքանիստ զԷրեւն . . . տիրէ (և) քաղաքին զմա-
նեաց , հնազանդեցուցանէ և զամիրայն տիկնաց՝ քաղա-
քան իւրով : Ի՛չ յետ պատմելոյ թէ զիսրդ նկուռն արար
պատերազմաւ զամիրայն գանձակայ , ի վերայ բեր .
* } Եւ իմամ մարգարայն զԷմետր՝ որ Էր ի իսկան ի Սաղ-
բէ . զի ի սահմանս յայնսիկ , Եւ : Ի՛չ ի զԼ . 45 . ի
պատմելն զսպաստանութեան դաւթի եղբորորդւոյն . գաղ-
կայ արքայի բազրատունւոյ՝ զԷ . * } ասուցեալ զաղ-
կայ արքայի գնաց զօրօք ի տալիք՝ շրջան առեալ բնդ
չամուգէ , և բնդ վրաց դաշտ քանդեալ աւերեաց զամե-
նայն . . . և բնդ Սաղ բերդ անցանելով եւ նա ի գա-
ւառն աղստե . : } Եւ զիս ցուցանեն և բանք վարդա-
նայ և կիրակոսի՝ որք ստէպ յիշատակեն առ ժամանակօք
ասպատակութեան թաթարաց :

Ի՛նչ . Դարու էառ զնոյն դաւթի արքայ վրաց , բոտ
գրելոյ վարդանայ . * Ի՛նչ արձակեալ պառլիս զսահմանս
իւր , զՍաղ , զտերաւանան , զտաւուլ , զկայեան , և
զկայծան , զբաւուլ , զտալիք , զմահկանաբերդ , և զբոլոր
իւրանութեան հայոց կիրիկիի և աբասայ : Ի՛չ ալլուր .
* Սաղ ընդ կողմն դաշտապարսոյն Սաղայ ի տիկնիս :
65

Ի՞նչն զնոյն և ՚ի ժո՞ղ. դարու զարարեւ և իւանեւ եղբարն հայկազունք, որպէս պատմէ կիրակոս:

Ի՞նչմէն դարու յիշէ վարդան և զ՛Վաչտն Վազայ, և զԵր խաչն որ յանուն սոյն սարգսի. * Եւ Վաչտն գազոյ անթիւ և անհամար հեծելօք յամենայն ազգաց յանորինաց հաւարեալ, որ կամեցան այրել զԵր խաչն որ յանուն զօրավարին սարգսի: () նոյն կամեցաւ տռնել և ելտիւղ պարսիկ ըստ գրելոյ վարդանայ. * Վաչ ՚ի մրեան, և այրէ անդ զամրոցն. . . և դառնայ ՚ի դաշտն Վազայ, և այրել հրամայէ զխաչն հռչակաւոր. վասն որոյ ՚ի բարկութեն տն պատժեալ լինէին:

Ի՞ՅԼ ընդարձակ ևս գրէ ՚ի Թուէն զգաւառս և ըզբերդս վահրամայ իշխանին խաչենոյ և շամբօրայ, յիշատակելով միանգամայն և զչինոզ բերդին գազայ. * Իւ զ՛Վազ անուանի բերդ և գաւառ ՚ի գազկայ Թագաւորէ շինեալ, որ կայր Եր հռչակաւոր օխտոյ յերևանի ախարհի (յայլ օրին. յերևանի շինեալ) խաչ և եկեղեցի կազմեալ և օրհնեալ ՚ի Երջն մեսրօրայ վարդապետէն և Թարգմանչէն հայոց՝ որ կայ ՚ի զլուխս Վազոյ, և հայի ՚ի դաշտն լայնանիստ և երկայնատարած: () սոյն զայս անհարկէ և վերջին տուն շարականի սոյն սարգսի. * Իսա շաւարշար Եր դիտապետ նշանագործ անուամբ ՚ի խաչ և յեկեղեցի, առաւել պայծառ ՚ի զլուխս Վազայ. ՚ի գազաթման տեղաւոյն () օրհնեալ սոյն մեսրովայ: Եւ յայս բերդ զերծաւ վանական վարդապետ զնեալ արծաթով բնակեաց ՚ի ձեռաց Թաթարաց, զորմէ գրեն վարդան և կիրակոս:

Վաչեփա՜ճ, Տեղի՛ որոյ երեցն յիշատակի ՚ի ժողովն աղուանից գումարելոյ հրամանաւ վառազանայ արքայի, Եւր և զնի ՚ի սեռական հորով՝ Վաչեփա՜ճոյ: Ի՞ճաբ աստանօր, իբր զի մարթ է լինել Թէ այս տեղիք էին յայնմ սահմանի հայաստանեայց՝ որոց տիրէին աղուանք:

Վաչեփա՜ճ: Եւ անք՝ զոր յիշատակէ կիրակոս ՚ի զԼ. ԺՃ

(1) Զվերայիշեալ բանս վարդաշայ փն շինողի բերդին՝ և Թէ չիցէ հիմնեալ ՚ի հաստատուն ինչ վկայութի, մարթ է համարիլ անհիմն ինչ կարծեղ պատգեալ. քանզի ՚ի ժամանակս Զ. գազկայ Թագաւորի յասողկայ ժամանակացէ յիշատակի բերդդ յայդ անուն. և

կամ Թէ բանք վարդանայ Զոր. գումարեմ ինչ ՚ի գազկայ արքայի ընալ ցուցանեն. անգամ Թէ ոչ՝ առաւել հաւաստի կարծիք ՚ի վեր ելունէ ՚ի բանից աստի շարակն՝ յին՝ Գոգ կոչիլ տեղւոյն՝ սահման գրեցն Վազաթմանն բարձրաւ. թեան:

ի գրեւն վասն աղսարթանայ նն մաճնարեղդի (որ էր ի սերնդոյ կիւրիկէի բաղբատունւոյ, նն լուկ քաղաքի.)

* թէ կրօնաւորեցաւ ի վանքն որ կոչի Վեստակիցք ։ Բայ թէ նոյն իցէ բնդ զետկայ վանիցն որ և կից էր զէ տոյն աղստեոյ, կամ թէ այլ ի նմանէ՝ լուսիմք ինչ ասել հաւատարի . միայն յուշ առնեմք՝ թէ սահմանայսր վա նաց ոչ հեռի թուի ի սահմանաց զետկայ վանից ։

Վերապայ, կամ Վերապայ ԳԵՂՈՒՆ ։ Հիշատակէ լուսմա արծր . յերկրորդ վարս զագկայ, յասեւն . * (1) հետ մտեալ տակաւ զօրօք հասանէ նոցա ի դաշտին Վերա տայ ։ Բայ ի պատմութե հացիւնեաց խաղին յաւել տւածով իմն յիշատակի նոյն դաշտ . * Եկեալ (հերակ կայսր) բնակեցաւ ի դաշտին Վերատայ (1) մերձ ի քա ղաքն Սանատրուկ շաւարայ ։ Հորմէ մարթ և համա րիւ զայս դաշտ լինել յարտազ գաւառի, կամ ի Դաւարշան գաւառի, և կամ զնոյն զայն դաշտ կոչեցեալ Սանատրուկ, տե՛ս յարտազ գաւառ ։

Վերելաք ։ Տե՛ս Երելաք ։

Վիս, կամ Վիս ։ Վիւղ՝ որ յիշատակի յայսմաւուրս նոր իսրայէլի սեպտ . իմ . և յայլ յայսմաւուրս սեպտ . իմ . ի վարս եղիշէի առաքելոյ աղուանից . * Եկն (եղիշէ) յուտի գաւառ, և անտի գնաց ի գեւղն որ կոչի Վիս, շինեաց եկեղեցի ։ Սերձ յայս տեղի ասի անդա նոր լինել և Վաշտակն՝ ուր և նահատակեցան . * Եւ նա ի դաշտակն (1) արգանի (յայլ օրին . յայսմաւ . գրի (1) արգանի . իսկ ի տպ . (1) արգանի) ։ Հիշատակէ զՎիս և կիրակոս ի նմին պատմ . եղիշէի առաքելոյ ի գլ . ին ։

Վիւղ Վիւղ ։ Թուի լինել ի կողմանս աղուանից, զորմէ վարդան ի պատմութեան . * Եւ եկեալ իսրայէլ (ոմն) հրամանաւ վարազարդատայ աղուանից իշխանի, և խոր դրեալ զծնօտ լուսաւորին՝ տարեալ եղ ի Վիւղ վանս կոչեցեալ տեղւոյ ։

Վառաղ ։ Տեղի՝ ուր վկայեաց մուկաթ վանանդացի առ ժամանակս բուհայի կամ բուղայի ի թ . դարու . * Եղին (ասէ թովմ . արծր . 7 . 10 .) ի վերայ ի տեղւ ոջ վկայութեան նորա Վառաղու մերձ ի լեառն Վիւղ ուր էր բանակ այլազգեացն (2) ։ Տե՛ս և զՎառաղ ։

(1) Օրինակք ինչ գրեւն Գերս . մանս տարեւոյ . այլ թէ նոյն իցէ ընդ յիշատակելոյն ի Թովմայէ՝

(2) Ե՛ւ լեառն Գառու ի գող . լուսիմք ինչ ասել հաւատարի ։

Վարդաբան Բարսեղ . Տէս Ստեփաննի :

Վարդաբան : Յիշատակի առ վարդանայ՝ որ վասն փառաւան սովորային գանձակայ գրէ . * () օրացեալ տիրէ խաչեւնոյ , և Վարդաբան , և սեփարդեացն ։ Սեփարդ կոչին Սեփարդիք : Յիշատակի առ նորին վարդանայ և իրան Վարդաբան կոչեցեալ . զորմէ տես 'ի չափաւար :

Վարդաբան Գեղ : Յիշատակի 'ի պատմ . սրբել . զԼ . Կ . Թղթ . 36 . ուր ասի . * Եղև սմա (այսինքն դաւթի ուրուսն փոքրիկ (Թագաւորի սիննեաց) անցանկէ ընդ զԼուի գեղջն՝ որ Վաւտենի կոչի . ազգ լինի և նա գեղջն որ Թանկրէղու կոչին . . և էր սա յազատացն սմպատայ (կոչեցեալ օրբէյեան) :

Վարդաբան : Եւսպիս գրի առ կիրակոսի զԼ . ԿԴ . * Եղև և Վարդի վանից եպիսկոպոսն նոր գրիգորիս , և վարդապետն վարդան . . բազում քահանայիք 'ի գիւղնայն , 'ի սահմանս գիւղաբերունոյ ծովուն 'ի կողմն խաչեւնոյ՝ հուպ 'ի բերդն հանդաբերդ , ուր ջերմունէն է ծարսնուն . . քանզի նոցա վիճակին էր ։ Երևի 'ի բանից աստի կիրակոսի՝ Թէ այս մենաստան և եպիսկոպոսարան էր 'ի ծայրս սահմանաց սիննեաց , և կամ արցախոյ :

Վարդաբան : Տեղի՝ որոյ գաւառն Եփեսոս և անձանօմ , այլ զգիրս և զսահման տեղւոյն ստորագրէ խորենացինն . 30 . կամ ըստ տղ . 29 . * () բազումն 'ի սերմանէ աժդահակայ աղջկունս հանդերձ պատանեկօր , և այլ բազում գերեօք՝ որչափ Թէ աւելի բան զիւր մի՝ բնակեցուցանէ յարեւելայ ուսոց մեծի լերինն (մասեաց) , մինչև 'ի սահմանս գողթանն՝ որ էն տամբատ , ոսկի ողայ , Վասդոյնք ('ի տպ . Վասդոյնք) , և որ այլք առ եգերդ գետոյն գաստակերտք . . . մինչև հանդէպ ամրոցին նախ ջուանու ։

Վարդաբան : Տէս Վարդաբան Գեղ :

Վարդաբան : Վեօզ՝ որ Թուի լինել յաղուանս հայոց , և յիշատակի 'ի պատմ . գիւտի նշխարաց սրբն գրիգորիսի առ վալադանաւ 'ի Կ . դարու . * Բերեալ էր (զնշխարս ինչ սրբ լուսաւորին) մատթէի իրիցու աշակերտի յոհաննու հայոց հայրապետի մանդակունեոյ , և էր 'ի գեօղն Վարահաճի : Եւ 'ի ստորե . * Բնդ այն աւաւրս առաքելք (վալադան արքայ) զմատթէ Վարահաճայ երևցն այլ ևս պաշտօնիւք 'ի Սոհառ : Եւս մատթէոս յիշատակի և 'ի կանոնգիրս 'ի Ժողովն վալադանայ , ուր յօրէնակս ինչ գրի՝ * Վարահաճու ։

Վարան քաղաք : Յիշատակի այս 'ի յաւելուածն պատմ. վարդանայ' որ թուի լինել նորին իսկ վարդանայ . * Վարձաւ (ասէ) հուլաւուն յիջիւնս 'ի ձմերոցս 'ի դաշտն մուղանայ , և 'ի լայս ամառոն 'ի Վառին գաւառ կոչեցեալն , կամ րատ այլոց 'ի Վարան դաշտ , զի այրք և դերբուկք քարանց կան անդ շաքիւնակի առ լեռամբն , զոր սիրեաց և շինեաց անդ շինուածս ըստ սրտի իւրուս . և խորհեցաւ շինել քաղաք ' յորմէ պատճառէ տառապեցաւ երկիր մարդ և անասուն , փայտս ծանունս 'ի հեռաւ տանէ բերելով : Իսկ թէ 'ի բնիկ սահման հայաստաւ նեայց իցեն այս տեղիք' եթէ արտաքոյ , ոչինչ հաւաստի առտանօր ունիմք գրել :

Վանեաց քաղաք , կամ Վանի , և կամ Վանանի : Վազաք 'ի սահմանս տփիսեաց և շամուլտեայ' որք են 'ի գուգարս . յիշատակի ուրեք ուրեք 'ի գիրս , որպէս առ աւտղկայ Գ . 30 . * Վաւիթ (գուրգենեան) . . ունի զկողմանս տաշրայ և վրաց դաշտի , զշամուլտեայ մեծ քաղաքանիստ զղեականիստ արքունական պատրաստեալ ինքեան' արագապէս սիրէ քաղաքին Վաննեաց . հնազանդեցուցանէ և զառիւրայն տփիսեաց քաղաքան իւրով : Վոյնպէս և կիրակոս զԼ . Խ . գրէ վասն թաթարաց , թէ զկնի առնույ և աւերելոյ զլուսէ քաղաքն , նոյնպէս առնէին * Իսկ ընդ այլ քաղաքս , և ընդ Վուամանիս , և (ընդ) շամուլտե , և ընդ մայրաքաղաքն տփիսիս : Իսկ վարդան յիշատակէ զնոյն' կոչելով Վերդ . * Վին երկոքեանն (այսինքն իւանէ , և հայր նորա ապուլէթ) արգելեայք 'ի Վերդն Վամանիս :

Վրանից աստի հեղինակաց ըստ բաւականին մարթ է իմաստասիրել զգիրս և զսահման քաղաքիս . այլ 'ի տպաւ գրեալ պատմութեն օրել . զԼ . Ե . թղէ . 17 . 'ի գրեւն վտան ուրումն իւանէի օրելեանց' թէ * Իւնու . . և զՎամանիս , յաւելեալ է փակագծիւ յուաննէ 'ի գրչաց կամ 'ի տպագրողն . * (Իր և կոչի Վուամանիս . և եր քաղաք ինչ մեծին հայոց' յաշխարհին գուգարացւոց , որ այժմ ասի (արի)) :

Վաղս գիւղ : Յիշատակէ յովհաննէս կաթ . և երեի զնէլ զնոյն մեծ յարագածոսն . քանզի յետ գրելոյ' թէ * Իւրքայի (սմբատայ) զթիկունս յամուր վայրս տուեալ : Իսկ թէ' Բաղմուծիւն գօրաց * Իկեալք 'ի կոլունս արքայի . . Ժողովէին 'ի գեղն վթան' որ 'ի ստորոտս արաւ գած լերին : Իսկա զրէ վասն ափին ոստիկանին . * Իսկ

ինչն խաղայ զնայ (ի կողմանցն զփայ) ՚ի վերայ ար-
քային սմբատայ՝ մուտ առ նա կալեալ իրրե բանակետդ
ի գեօղն Վաղն ։

Վաստօ՛մն ։ Վեօղ սեփհական արքային աղուանից .
յիշատակի ՚ի պատմ. գիւտի նշխարաց սքն գրիգորիւի .
* Վա Տասարակ հասանէին փութապէս ՚ի սեպհական
գեօղն արքունի Վաւտական ։ և դարձեալ . * Վային
հասանէին (դարձեալք յամարաօ գեղջէ) ՚ի սեպհական
գեօղն Վաւտական , և անդ հանդուցանեն (գնդարա
սքն) . . մեծաւ զգուշութի ՚ի սր և յապնուական սենե-
կի՝ մինչև կատարեցի հիմնարկութի մատրանն ՚ի Վաւ-
տականն գեօղ յանուն պանդաւլոնի ։ () Գաւառ տեղ-
ւոյս Թեպէտ և ոչ որոշակի՝ ՚ի պատմութիւն անտի իմա-
տասիրեմք լինել յուտի գաւառի , որ և յանուանէ յի-
շատակի ՚ի պատմութեւն անդ ։

Վրասխանակերտ ։ Հիշատակէ խորենացին ք. 88 . զոր և
կոչէ մեծ դաստակերտ՝ յասէն . * Հայնմ ժամու և ազ-
գային նոցա կամար մկրտի իւրայովքն հանդերձ ՚ի ձեռն
մեծին գրիգորի , արքայի ընդունելով ՚ի ջրոյն՝ տայ նմա
ժառանգութի զմեծ դաստակերտն արտաշիւի՝ որ այժմ
ասի Վրասխանակերտ (1) , և զգաւառն չիբակ ։ Վրտի
եր և յովհաննէս Կ. կաթ. պատմաբանն , որ ՚ի գաւա-
ղոնագրի կաթուղիկոսաց գրի լինել * Հայրենեօր ՚ի մեծ
դաստակերտէն Վրասխանակերտէ ։

Վրուց աշտօր ։ () այս անուն յիշատակէ մատթէա
լէ . յասէն վասն աշտոյ եղբոր յովհաննու արքայի
բազրատունւոյ . * Հայրապետն պետրոս և իշխանն ելին
առ աշտա , և մեծաւ երգմամբ նստուցին զաշտո Վրուց
աշխարհին Թագաւոր ամենայն տանն հոյոց , և յովհաննէս
նստցի Թագաւոր ՚ի քաղաքն անիլի ։ Վրնպէս և վարդան .
* Վնայ կրտսերն աշտա առ կայսրն վասիլ , և առեալ ՚ի
նմանէ զօր՝ գայ և հաղանդէ զամենեանն , և նստի
Թագաւոր Վրուց աշխարհին ։ Սովին անուամբ Թերեւ
կամին սոքա իմանալ զգաւառն որ արտաքոյ էին սարյնաւ
նացն չիբակայ՝ յոր Թագաւորէրն յովհաննէս . բանգի և
լաստիվէրոցին գլ. Բ. գրի . * Սորա ընդ միմեանս ան-
կեալք հակառակութիւն վասն բաժնից երկրին , կարօտա

(1) ՚ի աղ . խոր . գրի . Դաւ . Ետնիւրօն . ուր ՚ի աղ . գրի . Վրու .
Լեւիւրօն . Ըս . Երեւի Կ . աղ . Իտնիւրօն . Յիշէ ընդ Լեւիւրօն . ուր .
Թղթ . 78 . գրի Ըստ Լեւ . Վրու . Ետնիւրօն կայեալք զօրացն էին ։

ցան իրաւանց և դատաստանի. որոց եկեալ թագաւորն ախիզաց դէորդ՝ ի խաղաղութի համոզեաց զնոսս : Եւ տայ բաժին երկանդանն ոմբատայ գամուրն անի, և որ շուրջ զնովաւ գաւառք՝ վասն անդրանկութեն. իսկ առ տոյ զներքին կողմն՝ որ հայի ՚ի վերայ պարսից և վրաց :

Եւ իսկ : Հիշատակէ եղիշէ Գ. թղթ. 78. Ընդ ձմեռոցս արքունի ուր կայեանք զօրացն Լին, զոր աւերեաց ուխտանկն վասակ առ վարդանամբ : * Եւ երեալ զառ զուժակ զհայոց աշխարհին, մանաւանդ զձմեռոցս արքունի որ կայեանք զօրացն Լին, զքառնին և վարա մառնա (1) գործհանակերտն ॥ :

Եւ իսկ : Գեօղ փորրիկ՝ զոր յիշատակէ թովմ. արծր. Գ. 13. առանց յիշելոյ զգաւառն. որ թերեւ էր ՚ի վասպուրական աշխարհի : * Եւ երթեալ հասանէ (զուրդէն իշխան արծրունի) ՚ի գեօղակ մի Երանգանի անուն, առ մոնազն մի՝ որ էր երէց վանիցն ॥ :

Եւ իսկ : Եւ իշխատակեալ ՚ի թովմ. մեծօր. * Եւ ՚ի գեղն Երիւրտ (2) զձեռնաւորն միրտիլ անուն Գ. մարդով ընտանեօք տան իւրոյ (իշխանն բերդին ամկու) ՚ի հուրն այրեաց ॥ : Երեւի զնեւ ՚ի կողմանս արձիշու և արծկի :

Եւ իսկ : Հիշատակի առ եղիշէի Գ. թղթ. 67. Ը մանուր տեղիս աշխարհին հայոց զորս թափեցին ՚ի պարսից նախարարն հայոց միարանեալք ընդ վարդանայ :

Եւ իսկ : Հիշատակի առ միթիարայ ապաւրանցոյ վարդապետ ոմն հայրապետ անուն : Եւ իսկ : Գեղիշէի Գ. Թ. 7, գարուն ՚ի սկզբան անդ ծագման ունի թռայ :

Եւ իսկ : Գաւառ : Հիշատակի ՚ի մատթիկոսէ ուռ հայեցւոյ, որ և մերձ դնէ զնոյն առ ամրոցն արկնի : * Եւ ին զմեծ ամրոցն որ կուի Երկնի, որ էր մերձ ՚ի գաւառն թիւրմոյ ॥ : Երեւի զնեւ զարկնի և զայս գաւառ կամ ՚ի սաղմանս գաւառին պաղնոյ, և կամ մերձնմին : Հիշէ նոյն մատթ. և ՚ի թուին շժդ. 21. Երդն թիւրմոյ, յասեղն վասն իշխանին սլար խորասանայ. * Գայր ՚ի վերայ բերդին թիւրմոյ, և մեծաւ պատերազմաւ ՚ի նեղ արկեալ զապօւժ աւուրս, և ոչ կարաց առնուլ. և յարուցեալ բազում զօրօք զայր յերկիրն ուռ հայոյ, և հասանէր ՚ի

(1) Առ օրին. եղիշ. ունի (2) Առ օրին. գրէ Երւտ. վերանուն. ապ. վերանի. Գաւառայ օրին. Գեղիշէի :

բերդն՝ որ կոչեր Սեբեա, այն է, Սեբեր, Սեբեա նոյն բերդ է՝ զոր այլուր Սեբեա կոչե մասով։ Ի թուին շմէ, ի գրեւն վասն զօմէտիկ պարսիկ ամիրային, թէ
 * Հասանէր . . ի վերայ գաւառին Սելիմայ . . և մեծաւ պատերազմաւ էաւ զոսերդն որ կոչի Սելիմա, և ան աղորմ դամենեան սրով կոտորեցին ։

Սեպուղ : Տեղի՝ ուր բնակէին թանդրակեցի աղանդաւորք : Հիշատակէ զբիւր մագիստրոս ի թուղթն Թ. առ նոյն աղանդաւորք * Եւայց դուր յորում այժմ՝ բնակեցդ՝ և թէ ասուգաբանեաց, որ ուղղակի, Սուլայլց ցրուեալ անուանի, կամ Սուլայլեալ յանդամոյ : Եւ զնա կիւն կոչի Սուլայլեցիք ի ան. Թղթ. առ կաթուղիկոն ասորայ : * Իսկ Սուլայլեցիք հրաժարեն՝ և թէ մեք թշխատեալ ամ ոչ խոստովանիմք ։

Թրին լեւ : Հիշէ ասող. Թ. 17. առանց յիշատակել լի զգաւառն : * Եւայր թագաւորին արասայ . . . զվարս կրօնաւորութե յանձն առեալ՝ երթեալ բնակի ի տեղին՝ որ թրին վանք անուանի. զի են եկեղեցիք փորածոյ ի սոխտակ քարի ընդդէմ հարաւայ : Սեբեա է նոյն՝ որ ի բասն տեսանի մինչև ցայժմ :

Խաթիվբա : Հայրենիք արիստակիսի վարդապետի, յորոյ ի իորագրի պատմագրութեն արձանագրեալ կայ . * Կատմագիրք արիստակիսի վարդապետի լատիվերաւ ցւոյ, վասն անցիցն անցելոց ի յայտեսեռ աղջաց որր շուրջ զմեզ են, անցք ընդ աշխարհս հայոց : Ի կամեն զուշակել զգաւառ տեղոյս, յակն արեանելով ի նորին իսկ պատմագրին բանս, գտանեմք զյարին գաւառ բարձր հայոց . քանզի ստեպ զկողմն կարնոյ երեւցուցանէ իւր հայրենիս, որովս և զքաղաքն Լըծն ի նմին գաւառի՝ բազում անդամ կոչէ Սեպուղ : Եւ զայն զարմայ Թաւ : Տեղի մեծի պատերազմի հայոց ընդ պարսից առ Թ. վարդանաւ մամիկոնէիս ի Դ. դարու . յիշատակի ի յովհ. կաթող : * Ի ժամանակի աստ խոսրով արքայ պարսից զօր բազում գումարեալ առաքէ հրոսակս վարդանայ . և լինի պատերազմ աստիկ ի դաշտին Խաղամարայ ⁽¹⁾ ։

Խաղամար, կամ ըստ այլ օրինակի՝ Խաղաթար : Հիշաւ տակէ թովմ. արծր. Թ. 2 : * Իրէ (քրիստափոր կաթուղիկոս) և ի կողմանս դերջանու և իրադատածոյ ի նա-

(1) Առ Վարդանայ ի կրկին հնազոյն օրինակս զբի խաղամար :

կիւն, և աշխարհակալ տեարս, և առ եպիսկոպոսոսն .
(զգուշանալ յազանդոյն բարձումայի նեւտորականի) :
Թուի լինել սահմանակից դերջանու :

Խաղաղ առի՞ճ : Լ'մուր՝ զոր լաստիլ . զԼ. Դ. ցուցանել
լինել սահմանակից կարնայ, զի սահ. * Լ'ճեալ մինչև
յամուրն սր կուի Խաղաղ առի՞ճ՝ի ստառուածն կարնայ.
և հասեալ յապարակն՝ որ հայի բնդդեմ ամբողջն . . .
հասին զչլուխ նոցա ॥ () այս տեղի իոստացաւ վասիլ
կայսրն տալ դաւ թի կիւրապաղատի տալոյ՝ ի լինել նորա
նիզակակից կայսեր ընդդեմ սիկլառոնն վարդայ բռնաւ
ւորի : * Խոստանայ (ասէ ասող. Դ. 15 .) տալ նմա
զԽաղաղ առի՞ճն կղևաւրան, զճոր մայրի, և զկարին ։
Հիշէ նա ինքն ասող. և ի Դ. 43. և ցուցանել լինել մերձ
առ կարին : * Վարձաւ նա (այսինքն կայսրն վասիլ) ը
կարին և ընդ Խաղաղ առի՞ճ՝ի կոստանդնուպոլիս ։

Խաբէլ վանք . Տես ի Խաբէլ :

Խառաքը վանք : Հիշատակի ի գիրս ինչ մեկնութեան
տօնից տիրունահանաց . ի մեկն. առաջաւորաց պահոց :

Խծիւմէ, կամ ըստ այլ օրին . Խծիւմէ : Խմբ շինեալ
ի Ժա . դարու ի վեոսն սարգսն իշխանէ, զորմէ գրէ սա
մուկէ ի նժա . թուին . * Խժապատիւ վեոսն սարգիս
զկնի բաղում վնուածոց բերդից և եկեղեցեաց՝ զհրաշու
լի զվանս զԽծիւմէս (1) շինեաց, պայծառ ապիւս զարդա
րեալ զմք քաւարանն՝ որ ճանաչի անունն որ սարգիս ։

Խնաթի վանք : Լ. յա վանք յիշատակի առ զբիպորի մաւ
գիստրոսի ի խորագրի կ. և կա . թղթոց՝ որոց առաջինն
է, * Լ. հայրն ստմուկէ առաջնորդ վանիցն ինաստի . և
երկրորդն * Լ. կրօնաւորսն ինաստի . * Հերկոսին իսկ
ի թուղթս զսամուկէ կուէ * Կրօնաւոր քահանայ, և ծալ
րագոյն հարց ։ Երուլ յայտնի ցուցանել ինչ լինել ինաստի
վանիցն Խաբիսկոպոսարոն, կամ Լ. Թոռ. եպիսկոպոսի :

Խ վախճան Բ. Թղթոյն ցուցանել զանձն ունել իշխու
նութիւն ի վերայ նոյն վանաց . քանզի լուեալ զմահ՝ ծե
րունոյն սամուկէի առաջնորդի վանայն՝ զրէ առ կրօնաւ
որսն : * () ցուշապիւր Ժողովեալ բազմութիւնդ, և ի
միասին ընտրեցէր զառաջնորդն՝ զոր և կամի նժ և զուգ
և միաբանու թի՞ գրեցէր առ իս, և փոյլ առ իս առաքե

(1) Առ կերակոսի ի մեր օրի զԽծիւմէս (կամ Խծիւմէ) շինեաց, պայծառ ապիւս զարգաւորեալ զմք քաւարանն՝ որ և սարգիս ։

ցէր . . . և եկեացէն առ մեզ յանուանէ: և այսորիկ յեղ-
բարցդ՝ զորոց և զանուանան գրեալ էմ իմնիս ձեռնար-
կու [ԹԲ. և այսորիկ փոյ [Թ՝ զի մի յապաղեացին. վասն զի
գրեցից նոցա վճիռ ինչ հաստատական՝ զի մի երբեք յայ-
լում ժամանակի զգրեացին, և լիցի աւերումն այսպիսի
[՝այրաբաղարացեաց՝: 1] Երջին բառդ զհռչակաւոր գոյն
մենաստանին յայտ առնէ: , քանզի օտոբեցան նախնիք
մեր զերեւելիսն 'ի վանորեից՝ [՝այրաբաղար վանս ան-
ուանել:

[Ինչի: ՝] Կատակերտ 'ի սահմանս իշխանութե աղուա-
նից, շինեալ 'ի վաչագանայ արրայէ յանուն զօտեր իւրոյ,
ըստ որում գրի 'ի պատմ. գիւտի նշխարաց արքն գրիգո-
րիո: * [Զ. դուստր մի աղայական հասակաւ իննչիկ ա-
նուն յոյժ սիրելի արքային՝ յորում անուն շինեալ էր դաւ
տակերտ, էտ մասն նմա 'ի նշխարաց արքն, և 'ի նորին
դաստակերտի մեծապէս կատարի յիշատակ պէսպէս պատ-
ուով: ՝] [Լուի լինել յուտի նահանգի:

[Ինչ: ՝] ինչ գրիգ. մագիստ. 'ի [Թղթ. ւն. առ կա-
թողիկոսն ասորաց: * [Զն ոմանք յանիծեալ աղգեդ
[Թոնդրակեցեաց՝ որր անուանեն զինքեանս Վաչեցիք, և
այն էն չարութեն արմատ, և . . . [Թոնդրակեցիքն որ 'ի
իմուն են, և գրեն վասն քոի: 118. [Զ. 'ի Բ. [Թուղթն
առ [Թուղթիցի [Թոնդրակեցիքն՝ 'ի ստուգաբանել զան
ուանս տեղեաց բնակութե նոցա. * զինուն (տոուգու
բանէ) լուցակեալ և իրաւարեալ, և իրորամ [Թին բնու-
կեալ: ՝] Իսկ [Թէ նոյն իցէ սա ընդ ինուս բերդ արաղարի,
(զորմէ 'ի նոր հայաստ. [Թղթ. 81.) լուսիմք ինչ ասել
հաւաստի:

[Ինչ: ՝] իշատակի 'ի կիրակոսէ, զոր և ցուցանէ լի-
նել 'ի կողմանս պարտաւայ և բելուկումայ: * (1) որա-
ժողով լեալ [Թագաւորն վրաց լալան, և մեծ հազարու
պէտն իւանէ՝ եկաց ընդդէմ նոցա մարտիւ պատերազմի,
և իջեալ 'ի դաշտավայր տեղիս՝ զոր իրոնանն անուանեն,
քանզի անդ պատահէր [Թնամեաց], այսինքն [Թաթարաց
Իսկ վարդան զտեղի պատերազմին շնէ լինել առ գե-
տոյն կոտմանայ մերձ 'ի գուգարո, յասելն. * [Զկին մաին
([Թաթար]) յերկիրն գուգարացւոց առ դաշտավայրորն
'ի կողմանցն աղուանից իրեւ [Թէ ին. և կատարէին զա-
մենայն կենդանի զորո գտանէին, և փութով դառնային.
զորոց զհետ մտեալ ամենայն ուժով լան՝ հասանէ առ
գետովն կոտմանայ: ՝] [Եյն [Թուի ընդ իրոնանայ և իրա-

նա՛ն Վաղար՝ յիշատակեալ 'ի վարդանայ, որ 'ի գրեթե
զգեմեարեայ վրաց արքայէ՝ ասէ. * Սխեհաց նոյնպէս
զիշխանութի հօրն, և յաւել ևս զ՝ամանիս, և զյուս
նան բազաբ առեալ 'ի պարսից ॥

Իրաւանիս : Հիշէ խորենացին 'ի ն. 29. թ. 6. 8. ընդ
խրամայ, և ջուղայի :

Իրաւանիս : Հիշատակէ Լիւի : 'ի գլ. 4. Թղթ. 67.
ընդ ամուր տեղիս աշխարհին հայոց զորս առին վարդա
նանք 'ի ձեռաց պարսից : Ղաւուին զանմատոյց ամուրսն՝
զգառնի քաղաք, զանին, զարտագերս, . . զերկայնորդան,
զարհին, . . զաւրձաբօղն, զխորանիստն, զծխանիստն,
զանկասկածելի գողականն ॥ ևն :

Հիծանի : Լան յերկրին արջուց մերձ 'ի տարօն,
կոյեցեալ յանուն Հիծառնիկի ուրումն առն՝ որ գողա
ցաւ զմանս խաւափայտին 'ի սք կարապետէ տարօնոյ հրա
մանաւ իշխանին արջուց յաւուրս 4. ներսէսի կաթու
ղիկոսի, և վահանայ կամարականի, զորմէ ընդարձակ
զրի 'ի պատմ. տարօնոյ. * Եւսանն արջուց կողման գորգ
շատախօս . . . Եկն 'ի դաշտն տարօնոյ առ այր մի որում
անուան էր ծիծառնիկ. աղաւեաց զնա իշխանն և ասէ,
Թէ երթ հնարեալ գողացիր զխաւն . . և առ յինէն զն.
դահեկան : Եւ նա ասէ. դրամն քեզ, զխաւն առնում,
և դամ յերկիրն քո, ընտրեմ ամուր տեղի, և լինեմ
աւան, և զիմ անուան դնեմ նմա 8. Եւ ապա ասէ. * Ինչ
տրեաց տեղի, և ջինեաց եկեղեցի, և անդ եղ զորոն
նեանս նշանն, և անուանեաց զանուն տեղոյն Հիծառ
նի 11. Եւ սակաւ մի զկնի. * Եւ յլ տուր՝ զի երկիրն այն
ամուր է, և ոչ կարեն գողանալ 11. Եւ 'ի վախճանս պատ
մութեն. * Օայս պատմութի գրեալ եղին յեկեղեցին
Հիծառնոյ ॥

Հիւանիս : Լմուր տեղի յաշխարհին հայոց յիշատա
կեալ յեղիշէ. զորոյ զանս տես 'ի վերոյ 'ի բառն Իւ
րանիս :

Հաւա : Տես Լաւանից Բերդ :

Հաւան : Գիւղ յիշատակեալ 'ի Թղթի յովհաննու
բռնեցւոյն, ուր ասի վանս յովհաննու ուրումն վարդա
պետի լինել Եւ ծանս Գեղջի :

Կծան Գրոս : Տեղի՝ զոր յիշատակէ պատմին ուսուպէ
Էանց (տպ. Թղթ. 29.) և ցուցանէ լինել 'ի սահմանս
հայաստանեայց :

Կծաբէի : Կիրակոս զասէ զսա ընդ ամուր բերդա առ

ցախոյ և գուգարաց . քանզի գրէ 'ի զլ . ԺԺ . պատմու-
 լին իւրոյ վասն իշխանաց ամենց հայոց 'ի ԺԲ . դարու յա-
 տուրս զարարիւց և իւանէի եղբարցն . * Եւ ին և նորա
 բազում պատուս 'ի պարսից , և բերդս ամուրս զգարդ-
 ման , զքարհերձ , և զերզկանք , զտաւուշ , զԼիւծա-
 րէթ , գաւրունականն , և զդագ , և զլամբոր քաղաքն .
 և զկնի 'ի զԼ . ԸԲ . գրէ վասն Թաթարաց 'ի ԺԴ . դարու .
 * Եւ յորիկ որ առին զլամբոր՝ եկին ամենայն ոսիւնն իւ-
 բեանց 'ի տաւուշ , և 'ի Լիւծարէթ , և 'ի նոր բերդն , և
 'ի դագ , և որ չուրջ զնորս , և 'ի նեղ արկեալ պաշարե-
 լին զնոսա :

Լիւծան : Յիշատակէ զայս վարդան Երկիցս , և յուցա-
 նէ լինել 'ի կողմանս գուգարաց՝ զի ասէ . * Եւ կրտսեր
 եղբայրն (ի . ամբատայ) Ժառանգէ , զառաքի սեորդուփն
 ձորոզեալին , և զկայեան , և զԼայծոն . . . 'ի գաւառն
 տաւրայ , և այլ բերդք անուանիւր Էհաս գուրգենայ՝ զոր
 փրկր Սոմիէթ կռնն : Եւ այլուր գրէ վասն գրիգորի
 մագիստրոսի . * Տայ զԲնի 'ի մանուսին , և զկույնն ,
 և զԼայծոն՝ զոր ընդ ձեռամբ իւր ունիւր : Արով բանիւ
 Թերէս սահմանակից կացուցանէ , իւր գաւառին սրբա-
 րատայ (յորում Բնին էր ,) զԼայեան որ էր 'ի գուգարս ,
 և ս և զԼայծոն՝ որ աչ հեռի Թուի 'ի Լայեանն :

Լորդ իւր : Յիշատակի առ Թովմայի մեծոք . 'ի պատ-
 մին վասն սրանդարին . * Եւ կեալ զնայր առաջի նոցա
 սակաւ զօրօքն . ողւոյ աւելի կամ պակաս՝ ճանապարհ
 հաւն Լորդ ձորոյ , յետ լերին սո՛ ու խաին Սրանկէադոր-
 ծին : Եւրեի գնել 'ի սահմանս արձնէ քաղաքի :

Լուռն : Վեօղ յիշատակեալ 'ի զաղարայ Թղիմ . 213 .
 * Եւ քաջ սեպուհն մամիկոնէից վասակ՝ քանզի առաջաւ
 պահ էր այն օր՝ զնայր յառաջ 'ի Կեօղն որ անուանի
 Լուռակք : Եւ զկնի ասէ . * Եւ երթեալ 'ի Լուռակս
 յօթ , յանկարծակի յառաւօտուն ծագել՝ հասեալ 'ի
 նոյն գեօղ և մարզպանն պարսիկ ասրովնասայ : Եւ որ
 պէս յայտ է 'ի բանից զաղարայ , այս տեղի վեր ինչ հեռի
 'ի նախնականայ :

Համալին : Քաղաք եպիսկոպոսանիստ , յառաջն կռ-
 յեցեալ Տաթար , յարեմուեան կողմն ձորոսի գետոյն , որ
 պէս յայտ է 'ի պատմութե՛ յովհ . մամիկ . (Ըստ ձեռ .
 քանդի պակասի 'ի տալ . այն գլուխ) ուր գրի վասն վաշ-
 տեայ վրաց արքայի . * Եւանց բնդ գեան ձորոսի , և գնաց
 'ի քաղաքն Համամայ՝ որ կոչի Տամբուր : Եւ ինքն հա-

մամ քանդի նորոգեաց զաս 'ի Է. դարուն, կռեաց յիւր
անուն զքաղաքն Համամաւն. այլ 'ի ժամանակս նորին
Համամայ, և յիս մահուան նորա քաղում քանդմունք
գործեցան յայս քաղաք. քանդի նոյն ինքն արքայն վրաց
որով և հրով գերեաց զքաղաքն, և զքահանայս, և զե-
պիսկոպոս նորա զմանկնոս սպան յեկեղեցւոջ քաղաքին
կռեցելոյ Սբ սիոն. և յայնմմեկ ըստեղոյ պատմադրին՝
զանկծս ընկալաւ քաղաքն յեպիսկոպոսն, թէ՛ * իշդիյի
քաղաքս այս խոպան և աւերակ, և ոչ որ իցէ որ բնակի-
ցէ 'ի սա յաւիտեանս յաւիտենից ॥ իշւ փոքր ինչ զկնի՝
երեք հազարք 'ի միւս՝ գիշերի սատակեցան, և այլքն
փախեան՝ թափուր և աւերակ թողեալ զքաղաքն. ՎՍԼ
որպէս թուի՝ վերստին նորոգեցաւ քաղաքն, թէ և ոչ
բստ առաջնոյն։ Տես զՀանգն 'ի նոր հայաստան. թղթ.
395. 398.

Հերգ. Վաւառ. յիշատակեալ 'ի կիրակոսէ, որ գրէ
վասն սոսկի. կաթուղիկոսի աղուանից ('ի Ժ. դարու,) թէ * Վսր անգր կայեալ մինչև մեռաւ 'ի Հերգ զա-
ւատի ॥ Օ որ չէ մարթ որոշել՝ արդեօք 'ի հայս, և թէ
յաղուանն անկանիցի։

Հեղան. Վ. թովմ. մեծոփ. յիշատակի Սկրտիւ (հն)
'ի Հեղայ. և այլուր յիշէ Օ չաջ Հեղանն։ Տես և 'ի նոր
հայաստան. թղթ. 231.

Հնաբնակեալ. Վ. յապէս գրի 'ի ձեռագիր օրինակս խորե-
նացւոյն. Թ. 7. իսկ 'ի տպ. որպէս և առ յովհ. կաթու-
ղիկոսի բատ միւսմ օրինակի գրի Հնաբնակեալ, ըստ յաղում
(Հնաբնակեալ. խորենացին Վմուր կոչէ զնոյն, և երեւի
դնելուրէր կամ յաղուանս, և կամ 'ի հայս առ սահմա-
նօք աշխարհին աղուանից. գործօրինակ 'ի Թ. 7. (բստ
ձեռ. 8.) յասեւն վասն սիսակեան ցեղին՝ յորմէ էր առան
նահապետ աղուանից. * Վառանգեաց զգաշան տգուա-
նից, և զլեռնակոյմն նորին դաշտի՝ 'ի գետոյն Լքասխայ
մինչև ցամուրն որ ասի Հնարակերտ ॥ իշւ զկնի գրէ
վասն դուշարայ՝ որ յորդուոյն շարայի. * Վառանգեաց
զլեռան միջին որ է Վանդարք, և զկէս մասինն Զաւա-
խաց, զկողը, զծոր, զծոր, մինչև ցամուրն Հնարակերտ ॥
Իւր վերջին բանին ցուցանեն զՀնարակերտ սահմանա-
կից գուգարաց։ Իսկ յովհ. կաթուղիկոս կոչէ զնոյն
Վաղաք, և յուսի գաւառ ձգել Լերի զպիրս նորա 'ի
գրեւն զսահմանաց տերութեան ա. սմբատայ արքայի։
* Ղգեալ աձեցուցանել, զչաւիղ տերութեն իւրոյ յարե-

մտից հիւսիսոյ մինչև յկարնայ բաղար, և անդր ևս քան զկղարջս քերեալ... զկուր գետով մինչ 'ի բաղայն տրի խիս, և զուտի գաւառ՝ մինչ 'ի բաղայն Հունարակերտ, և մինչ 'ի տուս և 'ի շամբոր ։

Զողիբո : Լճան յիշատակեալ յեղիշէ (գլ. 7. Թղթ. 78.) ընդ արբունի ձմերոցս : * Լճերեալ (ուրացեալն վասակ) զրազում տեղիս հայոց աշխարհին, մանաւանդ զձմերոցս արբունի՝ որ կայեանք զօրացն Լին, զդառնին և զերամանս... զփառախոտն, զարդեանին, զՉողկերան աւան, և զբերդն արմուրի ։

Զորոյ ձեռագրէ : Կիշատակի առ զեռնդեայ պամալ գրի գլ. 7. ուր գրէ վասն Թէոդորոսի ուղտունոյ՝ Թէ 'ի զխնէ երկրորդ անգամ իամայլէեան զօրուն 'ի հայս 'ի 3. դարուն, * Լճեալ զօրս իւր կամէր ունել զկիրձն ճաշապարհին Զորայոյ, այլ ոչ կարաց ժամանել յառաջ նոյս ։

Զբ աղից : Լճողիկ 7. 41. երևի դնել զնոյն 'ի տահմանս բաղրեսնդ գաւառի՝ մերձ 'ի լեռան նպատ :

Խեօրայ Էմի : Կիշատակի յայսմաւորս յունիսի 19. 'ի վարս յովսէփայ դէնեցոյ՝ որ նահատակեցաւ 'ի Թուսկանիս ոթգ. յորում ժամանակի կային 'ի նմա բաղմու թիւք կրճաւորաց :

Խեօնաբէր : Կիշատակէն զայս տեղի վարդան և կիւրակոս, որոց երկոցունց իսկ բանք ոչինչ որոշակի նշանաւ կեն զգաւառ տեղւոյն, այլ ընդհանրապէս ցուցանեն լինել 'ի կողմանս գուգարաց, մերձ կայենոյ. վարդան այսպէս գրէ վասն դաւթի արքայի վրայ. * Լճեալ... զկայեան, և զկայծոն, և զուռ, և զտաշիր, և զԼճեալ կանաքերդ : Բայտ այսմ գրէ և կիրակոս վասն իշխանի ուրումն. * Լճոս դարձ էղև իշխանին բրդի 'ի հայրենիս իւր՝ զալ յաշխարհն կայենոյ և Լճեալ կանաքերդոյ : Բայր զԼճեալ կանաքերդ որպէս ասացաք՝ սահմանակից Թուի կացուցանել կայենոյ : Լճ զինի Թերևս որոշել Թուի յասէն. * Բրդիք քեռ բարեպաշտ իշխանին բրդին՝ որ ընդ այն ժամանակս իշխեր բերդին կայենայ և գաւառին. և ցուցին նմա ։ Լճ աշա 'ի բաղդատել զվերջն բանս կիրակոսի ընդ առաջնոյն, զԼճեալ կանաքերդ պարտ է դնել 'ի գաւառին կայենոյ. զի յառաջնուն զաշխարհն կայենոյ և զԼճեալ կանաքերդ. Հայրենիք ասէ քորդ իշխանին, իսկ 'ի վերջին բանսն Թէպետ յիշէ զԼճեալ կանաքերդ, այլ զիշխանն տիրել ասէ կայենոյ և

գաւառին՝ յորում խմանայ և զ]]ահկանարեւոյ :

]]աշխատեալ տեղի : { Յիւստակի 'ի բուզանդայ Դ. 30. ուր գրէ. *]ալին հասանէին 'ի տեղին որ կոչի]աղխալ զեան : } Յայլ օրինակի]ախալեան կամ]աղխալեան :]աղխալեան յիշէ և Դ. 47. ուր և գրի]աղխալեան : (]աղխալեան 'ի խորխորանիս, ըստ որում]աղխալեան լինէ պաշտօն՝ նոցին տոհմին էր սեպհական :

]]աճուլ, կամ չաճուլ աստ : (]ատմին օրբէլեան զԼ. Դ. թղթ. 25. դնէ զսա 'ի նախջուան գաւառի, այլ քան զի նաև զերբոյն երնջակայ 'ի նոյն կարգ դասէ (ըստ վիճակի իւրոյ ժամանակին,) յայն սակս չէ մարթ որոշել ' թէ արդարեւ 'ի նախջուան անկանիցի]աճուլ կամ չաճուլ ասան, էթէ 'ի սինիս : () Բանս օրբէլեան պատմագրի տեա 'ի նախջուան գաւառի :

]]աշխատեալ Լուս : (]աճակ հանդէպ զանձակայ, նախալ կան ժառանգութիւն օշնի իշխանի՝ զորմէ գրէ շարունակօրն սամուէլի. *]ա շիր. ամին 'ի բռնակալութիւն տաճկայ՝ ել օշնի իշխան 'ի ժառանգութենէ իւրմէ որ կոչի]այրեաց ջուրը հանդէպ զանձակայ . . . և եկեալ յաշխարհն կիւրիկեցաց || և :)

]]աշխատեալ Գիւղ : { Յիւստակի թովմա մեծոյ. յասեւն. *]ա տան գերի (տարեալ էին) 'ի միում տանէ 'ի դէշէն]աջառուց : }]ալեի դնել զնոյն 'ի կողմանս քաջբերանեաց :

]]աճկերտ : (]ա տեղի յայտնի է մեզ վինել 'ի ստորին բասեն. տես 'ի նոր հայաստան. թղթ. 91. :]ալ զի իւրեք 'ի գիրս եղև մեզ գտանել թէ յոր գաւառ անկանիցի]աճկերտ, յայսմ վայրի 'ի կարգ անձանութից հարկ եղև դասել :]ա ստորագրութիւն եպիսկոպոսաց ժողովոյն սոյ 'ի ԺԴ. դարուն գտանի և ստորագրութի կիրակոսի եպիսկոպոսին]աճկերտոյ :

]]աճիւր : (]աւառ՝ որպէս թուի 'ի հիւսիսակողմն հայաստանեայց, զոր և յիւստակէ յովհաննէս կաթողիկոս յասեւն վան հայկազուն իշխանացն սահակայ և վասակայ՝ որը ամրացեալ էին 'ի սեան կղզի յերեսաց ասպառ տակութեց յուսփայ՝ էթէ *]ա մտի եղեալ 'ի միասին սիրելի եղբարցն՝ թէ զուցէ . . . մատնեային 'ի ձեռս հեթանոսական բռնադատացն . . . նաւեալ անկանէին հալալալի. յամուր գաւառն]աճիւրոյ : ()]ալէ զինի, թէ յորժամ և անդ զճետ պնդեցան նոցա թէ նախք, *]ալ թեալ . . . զարդարէին յանձաւախիտ ամրոցս մայրեացն

գարդմանայ և արցախայ : Սոյն բանս ընդօրինակի և ստեփ. օրպէլ : 'ի զԼ. ԼԵ : 'ՐԴ' 'ի վերջին բանից յովհ կաթողիկոսի . յոյտ և թէ Սիւսիոր գաւառ էր ի միջ արցախայ և գարդմանայ որ էր յարցախ , և սահմանացն ծախակին գեղամայ :

Նիւն գայս գաւառ . Վաղար անուամբ և կիրակոս 'ի պատմ . 'ի գրէն վասն յովհաննու աղուանից կաթողիկոսի , թէ զիւնաց նա գալ յերկիրս հայոց 'ի կողմանցն դանձակայ , և * Ննակեցոյց զնա իւսնէ 'ի քաղաքն Սիւսիոր 'ի վանքն որ կոչի իսմէլ : Սա սկսաւ շինել անդ Էկեղեցի մեծ և հրաշալի , և մինչև էր աւարտեալ իւսփանուան Էղե , զի Էկն սուլտանն խորասանայ ջալալագինն կոչեցեալ : Եւ յուր նա ինքն կիրակոս 'ի գրէն երկին անգամ զնոյն յովհ . կաթողիկոսի' կոչ զՍիւսիոր : Վաւառ : * Տի յովհաննէս ամս իս , որ շինեաց Էկեղեցի մի հրաշալի 'ի Վաւառն Սիւսիոր , 'ի վանքն որ կոչի իսմէլ :

Սղաճի : Վեօղ անձանթ , յիշատակեալ 'ի Թովմայ արծր . Դ . 11 . ուր գրէ վասն արշաւանացն գորդէնի Էղէ բոր գաղկայ արբայի արծրունոյ , թէ * Հասին 'ի զոգ անդի մի 'ի Սղաճիս գեօղ . և որպէս Թուի 'ի նախընթաց և 'ի Տեառեալ բանից' էր 'ի կողմանս պարսկա-հայոց :

Սշեփէն : Նիշատակի 'ի վարդանայ 'ի Եղ . Թուին : * Եղև շարժ աշագին , և փաւ պաճուճազարդ Էկեղեցին որ 'ի Սշեփովանս , 'ի մետասանն յունուարի 'ի ժամ ճաշոյ , և զ . պատարադող ի մեծ զենմանն նախրեցան :

Սուղ : Վաշտ 'ի մեծն հայս , ուր ըստ գրելոյ խորեն . Գ . 10 . յարչաւրէ կամսարականէ 'ի պարտու թի մասնեցան պարսիկք : * Վուամբէ (շապուհ արբայ պարսից) զօրս բազում 'ի ձեռն ներսեջի Էղսոր իւրոյ . . և առաքի յաշխարհս մեր . . . որոց պատահեալ քաջին արչաւրի կամսարականի' հանդերձ ամենայն հայաստանեայցս զօրու , ճակատ տուեալ 'ի Սուղն անուանեալ դաշտի . . փախստական առնեն զզօրս պարսից :

Սրէն : Վաղարագեօղ յիշատակեալ նախ 'ի դազարայ Թղէ . ԳՑ . * Եւ զԵրանէի Էրէյն խորեն 'ի Սրէնոյ , (և Թղէ . Դ .) ուր յետ յիշելոյ զԵպիսկոպոստոնս Ժողովոյն արտաշատու առ Խո . յօփսփ կաթողիկոսաւ , 'ի վերայ բերէ : * Եւ յորիկ ամենեքին եպիսկոպոսրս , և 'ի պատուական երիցանց' նրն զԷսնդ , և խորեն 'ի Սրէ .

նեայ : Բայտ չինեցաւ մեծապայծառ եկեղեցին 'ի Է. դա-
րու 'ի ժամանակս իշխանութեան դաւթի սահառունոյ :
* Եւ 'ի հրամանն նորուն չինէր իսկ (ասէ յովհ. կաթմ.)
եկեղեցին գեղեցկաբարմար որ 'ի քաղաքագեղն Սրեն :
զոր սամուէլ՝ կաթմուղիկէ անուանէ՝ յաղիւսակին առ-
կի՝ . Թուականուն հայոց , * Ընունած կաթմուղիկէին
Սրենոյ ॥ ⁽¹⁾ : Բա ասողկայ իւ. շ. գրի Սրեն ուր ասէ
վասն դաւթի սահառունոյ . * 'ի Սրեն զեկեղեցին սա-
չինեաց ॥ Իսկ վարդան վնոյն կրկնէ յասէն . * Եւ չի-
նեայ զեկեղեցին Սրենոյ :

'ի ԺԲ. դարուն առաւ յեւտկուզայ ամրոցն Սրենոյ և
այրեցաւ , բայտ որում պատմէ վարդան . * 'ի ԺԲ. (Ժ. ին
(իբրեւ առին վիրք զգուին և այրեցին) . . . լուեալ էլու-
կուզն՝ գայ յայրեցեալ և 'ի քանդեալն դւին , և խոցո-
տեալ սրտիւ և միմեալ իբր զգազան կատաղի՝ գայ 'ի
Սրեն , և այրէ անդ զամրոցն , ուր ողջակիզեցան վասն
քնի ողկի իբրեւ ն , և դառնայ 'ի դաշտն գազայ :
'ի քանից աստի վարդանայ երևի եթէ Սրեն անկանէր
'ի չիւսիսայ դունայ , որպէս թէ Ը միջ դունայ և գազայ :

Եւ ԺԳ. 'ի իւղ յիշատակեալ 'ի ստեփ. օրպէլ . գլ. Ժ.
ուր գրէ վասն տարայիձի որդւոյ իսկարտին . * Ըն-
քան ողորմած և զԺած եղև առ ամենեւին , մինչ զի 'ի
Եւսիս գիւղ՝ որ է 'ի վերայ հուրատտան գետոյ՝ զխաւ-
կանգնէին , և անուամբ նորա կուէին զնա :

'ի ԲԵՐԴ : Եւ իշատակեն վարդան և Երրակոս 'ի կարգի
այլոց տեղեաց արցախոյ , գուգարաց , և ուտիոյ . * () ա-
մենայնն առեալ էին (Ժաթարք , գրէ վարդան ,) զտա-
ւուշ , զԵլածարէթ , զտերունականն , զերգիվանքն , զգ-
մաճնաբերդն , որ էր կիրիլեանց ասխաթմանայ , զԵր-
բերդ , որ էր վաստկայ Ժագաւորագնին , և զքաւազինն
անմարտնչէի ամրոցն : Իսկ կիրակոս գրէ վասն դաւթի
հոր վաստկայ . * Եւսրեուք վարեցաւ (ընդ կիրիլեանս)
դաւթի ի վասն 'ի որ բերդին , զի էր և նա յազգէն բազ-
րատունեաց , հայրն վաստկայ իշխանին՝ որ չինեայ զե-
կեղեցին հրաշազան 'ի վանքն որ Եւսպատն կուի , հուպ
'ի 'ի որ բերդն , առաջնորդութիւն և ձեռնատուութիւն արեւ-
սիսկուպոսին յոջաննիսի տուեցոյ ॥ () Եւսպատն զինի և զպա-

(1) Կիրակոս զչինութիւն կա ինքն գաւթի 'ի կիւ. Թվականին
Թա. զիկէին գծէ 'ի կիւ. Թա. ին եղև չինուած կաթմուղիկէին Սրեն.
յասէն . * Եւսպատն որքա (այս նոյ :

շարունակ՝ Լոր բերդին ի թաթարաց :

Լոր շերտն : (1) Իշխան այսր սահմանի յիշեն նախնիք
բնդ մեծամեծ իշխանս հայրաստանեայց, որք ի վնուորու-
թեան կարգի էին առաջինք, և կռիւն բղէշն, և սահ-
մանակալք : Լքաթ . Թղթ . Եհէ . զրէ . * Լ զնուորա-
կան կողմանէն (առնոյր տրդատ ի գնալն ի հռոմ .)
դարեւին գահերէցս իւրոյ տաճարին, որ բղէշն կռիւն :
(1) առաջին սահմանակալն ի Լոր շիրական կողմանէն .
ձրկորդ սահմանակալն յաւորեստանեաց կողմանէն, Էր-
րորդն յարուաստան կողմանէն, չորրորդն ի մաղրթաց
կողմանէն ॥ Է : Եղնպէս և բուզանդ Ի 50 : * Լայց
այսմ գնալոյ (ապստամբութիւն ի թաղաւորէն հայոց ար-
շակոյց) սկիզբն առնելին մեծամեծ աւագանին . նախ
բղէշն աղջնեաց . և Լոր շիրական բղէշն, և մահկեր-
տանն, և նիհորականն . . . և յետ սորա գողորեաց բը-
ղէշն . . . և ամուր աշխարհն կորդեաց . և նոր գաւառին
կորդուաց ॥

Լքդ՝ Թէպէտ այսպէս մեծ էր իշխան սորա, բայց թու ի
Թէ այս իշխանութիւն չէր կարգեալ ի վաղարշակայ, այլ
ի տրդատայ, զի ոչ յիշէ զայն մարիրաս, ուտաի և ոչ
խոր, այլ ագաթ, բուզանդ, և յետադայր : Լք Թէպէտ
այսպէս երեւելի իմն էր այս իշխանութիւն, բայց ոչ որունն
ինչ բնաւ պատմագիրք մեր զսահմանն՝ Լոր շերտն անուա-
նեալ, միայն յայտ առնեն Թէ Լոր առ սահմանօրն ասոր-
ւոյ : Լքաթ . ի յիշեն զսահման քարոզութիւն սրբն զրի-
գորի, և իշխանութեն տրդատայ, զրէ . * Լք յամիւս-
ւոյ քաղաքին մինչև առ մծբին քաղաք, քերէր առ սահ-
մանօրն ասորւոյ, առ Լոր շիրական երկրաւն, և առ
Լորդուոր մինչև յամուր աշխարհն մարաց, մինչև առ
տամին մահրրտեան (1) իշխանին, մինչև յատրպատական
ձկտեր զքարոզութիւն իւր ॥ Լ նոյն կողմանս զնէ և թո-
մաւ արծ . Դ . 3 . յառնէն . * Լք յասորւոյ կողմանէ զա-
սորեստան, և զմծուին, (որ է մծբին), և զԼք - շերտն,
մինչև զսահմանս տաճկաց ॥

Լքդ՝ բանք պատմագրացս զայս ինչ քաջայայտ ասան
իմանալ : Լքաթ՝ Թէ Լոր շիրական երկիրն ոչ էր ի հայոս,
այլ արաւարոյ մեծին հայոց բնդ տէրութիւն մերոյ թաղա-
ւորաց . յոյր սակս Թէպէտ անկ էր յայնմ վայրի ճառել
զայսմանէ, ուր ունիմք ճառել զաշխարհաց ոյր էին ար-

(1) Դոյն անուն է. զոր բուզանդ ի վերոյ կոչեաց Մահկերտանն .

տարոյ հայաստանեայց՝ այլ ընդ տերութիւնս մերոց թագաւորաց . բայց քանզի միմին բանք պատմագրաց զիջանն սորա դասելով ընդ մեծամեծ իշխանս ընդի հայաստանեայց, հարեանցիկ ընթերցողաց ցուցանեն լինել ի հայս, առ ի բաց բառնալ զշփոթութիւնս՝ յայսմ վայրի ձառեցար :

Երկրորդ՝ այս երկիր ոչ էր նորոգ ինչ յաւելեալ ի տրդատայ, որպէս իմ առաւել ընդարձակ տիրելով նորա քան զվաղարեակ, այլ ընդ տերութիւնս հայոց էր նաեւ յաւուրս վաղարեակայ . վասն որոյ մեզ թուի զանունս միայն փոխեալ և զիջանութիւնս, որպէս դէպ լինի բազում անգամ : Արդ՝ ի քննելն գտանեմք յաւուրս վաղարեակայ սակալ յիշատակել զՍղեւորն, զոր ոչ գտաւ նեմք յիշատակեալ յայլ սրատմագիրս յաւուրս տրդատայ :

Այս կէտք էր ընդ տերութիւնս մերոց թագաւորաց, որ քա. անուանէր Վելթերեա, և լա. Չէթերեա : Այն այս անունս Վելթ որ է Վորիք, ըստ դատման իմոյ փոխեալ կարծեմ յաւուրս տրդատայ ի Երեւան անուն, և առ նմին յաւելեալ ապա զանունս Վոր. կոչելով Վոր շերտեա : Հաւանական համարեմք ևս՝ թէ նաեւ ընդ նոր անուանս՝ նոր սահմանք եղեն կղեսուրայ յաւուրս տրդատայ . իբր զի Վոր շերտեանն ոչ բովանդակէր զշաւմօրէն կղեսուրն՝ որպէս յաւուրս վաղարեակայ . և որպէս ինք թուի՝ էր խառնեալ ըստ մասին ի կղեսուրայ, ըստ մասին ի միջագետաց, և նմին յարակցաց, զի զայս թուի ակնարկել վերոգրեալ բան թովմ. արծ. զնուշերտեանն ձգելով մինչև ցաահմանս տաճկաց, և ըստ մասին նաեւ ի հայաստանեայց . որով ի դէպ էր համարեն կոչել զայս Երկիր ոչ զէլթերեա, այլ Վոր շերտ, որ է Վոր շերտեա :

Ատեփ. օրս լեան, գլ. 7, ի յիշելն զիջանս տրդատայ արքայի, ոչ յիշել զիջանն Վոր շերտեան. զի այսպէս ունի բանն . * Իսկ զօրայն և աշխարհին՝ Դ. միայն կա ցուցանել իւրոյ թագաւորութեւ երկրորդ հրամանատար ի վերայ ամենայնին : Արեւելեան կողմանն իշխանն օրեւնայ իս. իշխանօր : Հիւսիսայն կողմանն բղեչին գաղարացոյ իբ. իշխանօր : Արեւմտեան կողմանն՝ կորդուացին իս. իշխանօր : Հարաւայն կողմանն՝ իշխանն անգեղ տանն իբ. իշխանօր : Այս այսպէս (դ տար) ի ի գահ նամակի իշխանայն հայոց, զոր զեւոյզ գրեաց, և ստի. և մի ցուցանել ազատանգեղն, և ներսիսին : Այս

զաթմանդեղոսին յիշելով, զվերոգրեալ նորին բանն ոսկե
արկէ, բայց զարմանք էն, զի ազաթմանդեղոս յիշէ զիշ
խանն նոր շիրական, իսկ ստեփաննոս՝ ոչ։

Եւ որպէս երեւի՝ զենդ ուտի առնու ստեփաննոս՝
զիշխանու թիւնս հայաստանեայց կամեցաւ անուանել ոչ
յանուանի, սահմանացն՝ այլ յանուանի, կողմանցն համե-
րէն աշխարհին, ի ցուցանել թէ, որ իշխանք տիրէին ի
հիւսիսային և ի հարաւային, յարեւելեան և յարեմտեան
կողմն հայոց. վասն որոյ և ի վերոգրեալ բանս ստեփան-
նոսի՝ զիշխանն կորդուաց և անդեղ տան՝ չի պարտ առ-
նուլ փոխանակ երկրին կորդուացւոց, և երկրին անդեղ
տան. զի երկիրն կորդուացւոց ոչ անկանի յարեմուտո
հայոց, և ոչ երկիրն անդեղ տան ի հարաւակողմն հայոց։
Եւ պարտ է առնուլ փոխանակ անձանց. կամելով ա-
սել թէ տրդատ՝ ի վերայ արեմտեան կողման մեծին
հայոց հրամանատար կացոյց զայն՝ որ էր իշխան ցեղին
կորդուաց, և ի վերայ հարաւային կողման մեծին հայոց
հրամանատար կացոյց զայն՝ որ էր իշխան ցեղին ան-
դեղ տան։

Եւս աշխարհ նոր շիրական՝ թէպէտ ապստամբեալ էր
յաւուրս արշակայ արքայի ըստ գրեղոյ բուզանդայ, այլ
յաւուրս պապայ արքայի ի հնազանդութի նուաճեաց
մուշեղ սպարապետ նորա, որպէս գրէ նոյն բուզանդ. Եւ ց-
ուր նոր շիրական աշխարհն՝ յօրինակս ինչ գրի Վրէ-
թիւն։

Եւսսափոն Բաւլէի։ Տես զբանս զազարայ ի բառն
Ուրծ։

Եւսսափոն Բաւլէի զորոյ զառաջին յինու թին կիրակոս
լնծայի Եւթայ ուրումն խազրի որդւոյ Զաբուխայ յա-
ւուրս իոսորովու պարսից արքայի ի Կ. դարու։ * Սա չի
նեաց (ասէ) քաղաքս Ե. յանուն շաթայ. զՇ աթար,
զՇ ամբոր, զՇ արի, զՇ իրուան, զՇ ամախի, զՇ ապո-
րան։ Նշատակեալ քաղաքի երեւին լինել յազունս,
բայց վասն շամբոր քաղաքի բանք յոհ. կաթուղիկոսի
ցուցանեն զնէլ ի ծայր սահմանացն ուտի նահանգին⁽¹⁾.
զնոյն ակնարկեն և բանք վարդանայ և կիրակոսի, որր և
ստեպ յիշատակեն։

Ի ԺԳ. դարու տիրէր այսմ քաղաքի վահրամ ոմն իշխան,
որ և նրն էր տէրունականին, երդեվանից, և մեծնա-

(1) Տես զբանս նորա ի բառն Հնարակերտ։

բերդին . յորոյ 'ի ձեռաց առին թաթարք , և անդրին
դարձուցին առ նա : * Ա'ի ոմն յաւագացն (թաթարաց ,
ասէ կիրակոս) որում անուն էր մուր նուին , որոյ հա-
սեալ էր բաժին կողմանցն այսորիկ . . . առաքեաց ('ի
մուղան դաշտէ աղուանից ' ուր բանակեալ էին ,) ասկա-
զօր իբրեւ . արա հարիւրա , որ եկեալ հասին առ դրանս
քաղաքին Շ ամի որոյ . . . խի . քաղաքն այն էր յայնժամ
ընդ իշխանութի վահագնաց և որդւոյ իւրոյ աղրուղային՝
զոր առեալ էին յառաջագոյն 'ի պարսկաց . . . խի զօրք
սյլազգեացն օրջատօրէ յաւելուին 'ի թիւն , մինչև եկն
գլխաւորն իւրեանց . . . և ետ պատերազմ ընդ քաղա-
քին , և զփոսն որ շուրջ զպարսպովն էր քաղաքին՝ երկ
փայտիւ և ցօղնով՝ զի գիւրաւ ելցեն ընդ պարիսպն , և
նորա 'ի ներքուստ հօւր ընկեցեալ 'ի գիւերի ուրեցին
վնաս : խի 'ի վաղին ետեա զայն միւրա նուինն՝ հրամայ-
եաց զօրսոյն բառնալ բեռն մի հող իւրաբանիւրոցն , և
արկանել 'ի փոսն . և իբրեւ արկին , լցաւ հաւասար պարբւ-
սին . և գիմեաց զօրն իւրաբանիւր հանդէպ երեսաց իւ-
րոյ 'ի քաղաքն , և առին զնա , և կոտորեցին զամենեկն
բերանով սրոյ , և այրեցին զշինուածն որ 'ի նմա : Ա'
բանից աստի կիրակոսի յայտ է լինել այսր քաղաքի մերձ
յոյժ մուղան դաշտի . քանզի և ըստ գրեւոյ վարդանայ՝
թաթարք զառաջինն բանակեալք 'ի դաշտն մուղան՝ նախ
առին յարձակմամբ զայս քաղաք : * Ա'ւ նախ առնու-
(ասէ՝ միւրա նուինն) զՇ ամբօր հնարիւք , և վահագմ
(նոր երկրին) փախչի 'ի տեղաց 'ի տեղիս . . . և ասպա ե-
կեալ առնողր զառեալն 'ի նոցանէ՝ զգղեակս և զգաւառն
որ սեպհականն լեալ էր նոցա 'ի հայրենեաց , որ և զամե-
նայնն առեալ էին :

Շ արաւորայ 3րդ : Ա'իլատակէ թովմոս արծր . 4 . 2 .

* Ա'իլատակաց զայս մեծ քահանայն տամուէլ յաւանին ար-
տամէտ . նորա լուեալ էր 'ի պարսկի , ումնն՝ 'ի Չորոյն
Շ աստուանոյ : Ա'ւ ցէ պարտ է լինել 'իլատուանոյ ձոր ,
որ ցարդ գտանի նմանանուն տեղի առ ծովուն բզնունեաց՝
'իլատուան կոչեցեալ : Տեա 'ի նոր հայաստան :

Շ արեւ : Ա'իլատակի 'ի կիրակոսի և յայլոց . և առ-
տեփ . օրպէլ . 4 . Ժ . 'ի սեռականն Շ արոյ , որ և ամի
արկէ լինել իբրեւ տեղի 'ի նահանգին սիւնեայ . տեա
զրանս նորա յանձանօթմ սիւնեայ : Ա'ւ կիրակոսի յիշա-
տակի և նրն Շ արոյ . 'ի գրեւն վասն դաւթի աղուանից
կաթուղիկոսի 'ի լմ . դարա . * Ա'ա օրհնեաց զանօրին

ամուսնութիւն Շարդ անի:

Դժոյ: Հիշէ՛ զսա լաստիւ. Դ. զոր և ցուցանէ լինել
մը՝ ի սուլքորայ գիւղ բասենայ. * Հետ այսորիկ թու
դեալ թագաւորին զրանսկեալ իջաւանն ի սուլքորայ,
խաղայ զորզին յառաջ ի տեղեղ որ կոչի Շարդայ:

Այն, որ կոչի ևս Շարդ: Հիշատակի ի դազարայ
Թղթ. 395. * Երթեալ Նանգէր զինացեալ մասն ի գիւ
շերոյն յԱղին գիւղն՝ զոր Շտեայ անուանեն՝ ի գոմն
տեղեացն, մինչև յառաւօտուն ծագել, և ի ծագել լու
սոյն՝ երթեալ բնակէր ի գիւղն Շտեայ: Եւ իսորդ պատ
մութեն զանազան ցուցանեն լինել շԱղին և զՇտեայ,
բայց այսպէս պարտ և զգուշութիւն իմանալ, որպէս՝ զի
վախն զմնացեալ մասն գիւշերոյն հանդեաւ ոչ ի յԱղին,
այլ ի գոմն որ կին առ Աղին կամ Շտեայ գեղորն. ա
պա ի ծագել լուսոյն՝ եմուտ ի նոյն իսկ ի գիւղն Աղին,
որ և Շտեայ: Եւ ի՞նչ ցուցանէ լինել ի հաշտեանս և
յարջամանիս՝ յորում էր գիւղն Երթայ:

Այն, Տեղին բնակութե տղայոյն արչակաւանի, զորս
յեա աւերման քաղաքին մեծն ներսէս ըստ գրելոյ իսորեն.
Կ. 27. * Հրամայեաց կրել որթութիւն ի գոմ մի, և դար
մանս և մնացողն նոցին կարգեալ, որք յետոյ Եւանա
յեալ⁽¹⁾ անուանեցան Արթիւ այսորիկ աղադաւ: () Գա
ւառ տեղոյն ուրիշ յիշատակէ, և թերեւս էր ի նոյն
տահմանս արչակաւանի:

Այն, և Եւանա, և կամ Աւան: Հայտնաւորս
տէր իսրայէլի փետր. 16. ի վարս յուղայի յակորեան
գրի վասն նորա. * () նայ ի յԱրթիւ քաղաք հայոց, և անդ
կատարեաց զնթացս իւր. և անդէն թագեցաւ: Եւ
վասն սիմոնի եղծօր յուղայի գրի անդ. * Կատարեցաւ
յԱրթիւ թաւա՝ մտեալ ի միջակ և զօր իւրոյ (յուղայի՝
որ յԱրթիւ կատարեցաւ) () այս տեղի՝ այլ օրինակք
յայտնաւ. դնեն ի թիկանց որմեայ, զորօրինակ ի յուն.
30. գրի վասն սիմոնի կանանացոյն. * Կատարեցաւ ի
քաղաքն յԱրթիւ թաւ՝ որ ի թիկանց յԱրթիւ կայ: Իսկ
ի փետր. 16. ստի վասն շմառնի՝ որ է նա ինքն սիմոն.
* Եւ արդեաց զքի՝ ի քաղաքս և ի գիւղս և ի գաւառս
հայոց և մարայ և ասորոց, և կատարեցաւ յԱրթիւ թաւ

(1) ի մի. իսր. գրի Եւանա. Եւանա, Եւանա և մթութիւն
նշեալ տեղեւոր, այլ որպէս
յայտ և՛ չէ հարգաւոր ընկերայ. զայն՝ որոց զնա զնայոց:

ուրիայ, ուր և ամրացաւ յերեսաց ուխտաւոր համարաւ
բայն հայոց: Տէս 'ի սինիս 'ի գաւառին վայոյ ձորոյ գլխ
զահանք:

Չորեքէր. ԼՅ՝ՆԱ. ԼԻ՛ՐԷ՝Ո՝: Տեղեր 'ի սահմանս խա
չենոյ կամ արցախոյ՝ ըստ որում յիշատակէ կիրակոս
'ի զԼ. Կ. վասն իշխանին խաչենոյ և արցախոյ՝ Ջալալն
կուէցելոյ. * Լճս 'ի նա զհայրենիս իւր զ՝Սարաբերդն,
և զԼ՝կանն, և զԼ՝արկաւ, զոր հանեալ էին յառաջու
դոյն 'ի նմանէ ազգն Թուրքաց և վրաց: Զիշատակի
Սարաբերդն և 'ի սլաւմ. օրբէլ. զԼ. Ե. տայ. իմի՛. 2՛. 2՛.
ուր սաի վասն զարարելի և իւանելի ի. և զորաց. * Լ՝ռին
զգարդանն, զչանձաւ, զՍարեւր, զՏեր, զճամբոր, զու
քի, զգարտաւ, զՍարաբերդ. ուր յայտնի զանազանէ
զՍարաբերդ 'ի Սարեբէ, զորմէ ստորէ:

Չորէ. Ի՛ւկրդ՝ զոր յիշէ կիրակոս 'ի գրէն վասն կա
թուղիկոսին աղուանից և որոյ ընդ նմա. * Լ՝ւեպ եղև.
նոցա գալ 'ի քարայր մի 'ի սահմանս բերդին. ուր կոչի Սա
րեբ, և անդ դադարել, և անդուստ հովուել զհօտ իւր. *
Լճս այլուր վասն յոհաննու յաջորդին ստեփ. 'ի ժ. Գ. դու
րուն գրէ. * Սա հաստատեաց զաթոռն իւր 'ի սահմանս
Սարեկին, 'ի քարի անդ՝ զոր ասացար վերագոյն. *
Լ՝նմին դարու յարձակեցան 'ի վերայ սորա մուղալ:

Պ՝իկայ Գ՝ՆԱ. Լ՝ Ե. զրէ վասն զօրայն
յունաց յաւուրս արախմարոսի կայսեր յաջորդին յուս
տինիանու, Թի. * Լճկեալ պատերազմեցան ի նմա (այս
ինքն՝ ընդ սմ ասոյ վարազախրոցեան) 'ի մարամջ գաւ
տին Պայիկայ. և բազում և զեն հարուածք զօրաց հայոց:
Լճս 'ի խորագրի նոյն զԼ. գրի. * Սա մօրին կուտին:

Պ՝նչհան. Տեղի՝ ուր էին գերեզմանք իշխանացն իւս
նէի, և աւագայ. * Թաղեցաւ (ասի կիրակոս՝ վն աւագ
իշխանին), 'ի Պլինձահանքն 'ի գերեզմանի հօր իւրոյ իւս
նէի. * Լճս վարդան. * Լ՝ ող. Թ. իմ ին մեռաւ աւագն որ
դին իւանելի, և Թաղեցաւ 'ի Պլինձահանքն ընդ հօր իւ
րում:

Ծբ՝Լճի՛. կոչի և Ս՝նքնէբէնէայ Լճս, ըստ որում յիշէ
ստեփ. օրպէլ. զորոյ գրանու տէս 'ի սինիս 'ի բառն Ս՝ու
քենիս. Զիշատակի և 'ի ճառ բնախրս 'ի պատմու իմեան
գիւտի նխարաց այն գրիդ օրիսի. Տէս 'ի վերոյ և զՍ՝
աւկան:

Ս՝ուրոյ Էբէր՝ Տէս 'ի բառն Ս՝րծ:

Ս՝ուրէի՝ Լ՝միոյ՝ մերձ 'ի շամուղէ, զոր յիշէ յոհ.

կաթողիկոս : * Իւ խնայ ապա (աշտո թ .) վայելուչ եղ-
բարքն իւրով արասաւ և թծ . արամբր երթեալ առկայա-
ցեալ զաղարկը զարկը մերձ յամբոցն որ կոչի Սակու-
լեթ : Սակու լինել յաշխարհին հայոց , քանզի ստորե-
յիւն զգրաց աշխարհն իբրեւ այլ 'ի հայոց , յասելն վասն
նորին աշտոյ ' թէ զնայ զեղծմբ : Զրոյ աշտոյն : Սակու
լինել 'ի գուգարս , յորում էր և շամուղէ : Օ այս բերդ-
կաւրապաղատն տայոց դաւիթ առեալ 'ի լմպաւորէն
ափխազաց ' ետ չեւմբատայ արքայի , ըստ գրելոյ ասողկայ
7 . 28 . այլ զկնի մահուանն ամբատայ էանց վերստին առ-
ափխազս :

ՍԵՒԵԼԵ : Զիշատակի առ վարդանայ : * Ի գալ թուր-
քին 'ի դահն , և սփռեալ ասպատակս ' ել ընդդէմ նոցա
քաջն վասակ , և ցուցեալ մեծ քաջութիւնս ' դառնայ 'ի
Սերկելի , և հանգչեւն անդ սակաւ մի քնով , քարիւ հա-
րեալ զգլուխն այր մի յանգչեալ մեռանի :

ՍԵՒԵԼԵ : Զիշատակի առ եղիշէի 7 . թղթ . 67 . ը
ամուր տեղին աշխարհին հայոց ' զորս առին վարդանանք
'ի ձեռաց պարսից : * Իշնուին զսնմատոյց ամուրսն ,
զգառնի քաղաքն , զանին , . . . զվանն աւան , զՍ ասակա
շատն :

ՍԵՒԵԼԵ : Ի խաղ յիշատակեալ 'ի զազարայ թղթ .
213 : յարեմուտս հիւսիսոյ երասիայ , 'ի նախճաւան , և
կամ 'ի սահմանս դունայ , 'ի դաւաթայրի : * Իւ եկեալք
'ի գիւղն որ անուանի Ս արազկերտ , լուան էթէ գունդն
պարսից անցին ընդ դեռն (երասի) ամենեքին : Իւ քաջ
սեպուհն մամիկանից վասակ ' քանզի առաջնապահ էր
այն օր , զնայր յառաջ 'ի գեօղն որ անուանի Սաուակը ,
թերեւ լինիցի ինչ հնար . . . առնուլ զցնդին պարսից
զհանգամանս : Իւ զկնի . * Հրաման տայր (վասակ մե-
միկանեան) երկուց երկուց զոյգ , և կամ երից , և կամ
ևս յորովից ընդ այլ և այլ անյայտ տեղիս և ընդ փողոցս
էլանել 'ի շինէն (կռուակաց) , և զատ 'ի միմեանց փու-
թալ հասանել 'ի գեօղն Ս արազկերտ . ուր նախարարք և
այրուծի հայոց էին : Իւ 'ի թղթ , 214 : * Իւ եկեալ
քաջն (վասակ) 'ի գունդն հայոց ' պատմեաց նոցա թէ
գունդ քաջումէ , այլ յորովք 'ի նոսա անպիտանք են . . .
Իւ լուեալ . . . արք զօրուն հայոց ' խորհուրդ 'ի մջ ա-
ռեալ ասաց , թէ պարս և զի 'ի Սաւաթն 'ի լեռնակողմն
փոխել . խորհելով միարսն զայս . . . յուեալք բանակե-
ցան 'ի գեօղն մասեաց , որում անուն էր ակոռի :

ԱՊՐԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆ : Հիշատակէ Էդիքէ ընդ արքունի ձմերոցս
 'ի գրէին վասն ուրացեալն վասակայ Կ. Թղթ. ԴՏ. * Լ'է.
 բեալ գրադում տեղիս հայոց աշխարհին, մանաւանդ զձմե-
 րոցս արքունի ար կայեանք զորացն Էին, զգառնին, և
 զերամանս, զդրժանակերան, զՎաստակերան մեծ ըդ
 Արդանաշատն, և զամուրն աշական :

ԱՐԵՆՈՒԹՅՈՒՆ : Լ'ան առ երասխայ մօտ 'ի նախնուան :
 Հիշատակէն խորեն. ան. 29. (1) և ասող. Բ. 3 :

ՏԵՐԻՄ, և ՏԵՐԻՄ : Տեղիք առ Էրասխալ յիշատա-
 կեալք 'ի խոր. ան. 29 :

ՏԵՐԻՄ : Լ'ան՝ զոր հանդերձ ագարակօրն Էտ տի-
 բան ան. արքայն՝ դրուասպայ պարսկի : Խոր. Բ. 59 :

ՏԵՐԻՄ : Լ'երդ ամուր, յիշատակեալ 'ի կիրակո-
 սի. զոր առին 'ի պարսից զարարիա և իւանէ. և զկնի
 յարձակեցան 'ի վերայ նորա մուղալ Թաթարք : Տես
 զբանս կիրակոսի՝ զոր Էդար Արդէվանք :

ՀՅՈՒՆԵՐ : Լ'ան 'ի կողմանս լերինն մասեաց, շինեալ
 'ի յօլակայ որդւոց ամասխայ նահապետին : Տես առ խո-
 ըննացոյն. ան. 11 :

ՈՒՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ : Լ'ան 'ի կողմանս մասեաց լերին, շինեալ
 ըստ խոր. ան. 11. յամասխայ նահապետին, յորում և
 բնակեցոյց զորդի իւր զՎարդիս, յորոյ անուն կոչեցաւ և
 աւանն : Լ'դիւն 'ի գլ. 4. Թղթ. ԴՏ. զասէ ընդ արքու-
 նի ձմերոցս, զորս աւերեաց ասպատակութիւն ուրացեալն
 վասակ :

ՎԵՐԵՐԷՐ : Լ'երդ ամուր՝ զոր առին 'ի պարսից զարա-
 բէ և իւանէ Էդարքն, որպէս պատմէ կիրակոս :

(1) 'ի խորեն. ըստ մեզ՝ գրի. 'ի Նախնուան գաւառի 'ի Լա-
 Վրանիւնի : Տես զբան ասողայ պարսկան :

Յ Ա Ն Կ Գ Ր Ո Յ Ս

ՀԱՅ ՎԱՐՔԻ ԱՅԲՈՒՐԵՆԻՑ

Բառից գաւառ. 281 :
 Արասաձոր գիւղ. 313 :
 Արեղեանք գաւառ. 387 :
 Արովագիրին. Տ. Կաթնաւան :
 Եւ Արթուրիան. 200 :
 Արարականի քեր. 148 :
 Արիւնի. Տ. Եղեղեղ :
 Արուստ Եւան. 216 :
 Արաւաւ քար. 198 :
 Արշիւն Եւան. 401 :
 Արամեան. Տ. Հազարեան :
 Արաւ Եւան. 469 :
 Արիւնի. Տ. Հանձիւ :
 Արեւաւ Եւան. Արեւաձոր գաւառ. 67 :
 Արաւ. 69 :
 Արեւաւայ գիւղ Եւան. 19 :
 Արեւաւ. 505 :
 Արեւ. Արեւ գաւառ. 326 :
 Արեւեան. 505 :
 Արաւաւ. 267 :
 Արաւեան. 403 :
 Արաւան, Արեւան գաւառ. 326 :
 Արեւիկ Եւան. 276 :
 Արեւաւայ գաւառ. 59 :
 Արեւան գաւառ. Տ. Երեւան :
 Արեւ Եւան. 505 :
 Արեւաւայ. Տ. Արեւաւան :
 Արեւ. Տ. Արեւ :
 Արեւան. 505 :
 Արաւ քաղաք. 366 :
 Արեւիկ Եւան. Տ. Երեւան :
 Արեւիկ. 373 :
 Արաւաւ, Արաւեան Եւան. 407 :
 Արաւայ Եւան. 505 :
 Արաւ գիւղ. 129 :
 Արաւիկ Եւան. 369 :
 Արեւան. 536 :
 Արեւ գաւառ. 201 :
 Արեւայի, Արեւայի. 201 :
 Արեւ. 443 :
 Արեւիկ. 386 :
 Արեւիկ. 207 :

Արեւիկի, Արեւիկի գիւղ. 186 :
 Արաւիկ. 277 :
 Արաւիկ, Արաւիկ. Արաւիկ գաւառ. 279 :
 Արաւաւայ. Տ. Երաւաւայ. Արաւաւ, Արաւաւ. 505 :
 Արաւիկի գիւղ. 506 :
 Արաւ, Արաւ գաւառ. 206 :
 Արաւիկ. 148 :
 Արեւիկի գաւառ. 384 :
 Արեւիկ գիւղ. 456 :
 Արեւիկ Եւան. 4 :
 Արեւ գիւղ. 290 :
 Արաւ Եւան. 153 :
 Արեւաւ, Արեւաւ. 172 :
 Արեւիկ, Արեւիկ գաւառ. 124 :
 Արեւ գիւղ. 506 :
 Արեւ Եւան. 130 :
 Արեւ. 297 :
 Արեւ. Տ. Արեւ :
 Արեւայ գիւղ. 23 :
 Արեւիկ Եւան. 62 :
 Արեւիկ գաւառ. 162 :
 Արեւիկ գաւառ. 506 :
 Արեւիկ. Արեւիկ գաւառ. 163 :
 Արաւ Եւան. 128 :
 Արաւիկի քեր. 507 :
 Արեւիկ Եւան. Տ. Արեւիկ :
 Արեւիկ, Արաւիկ գաւառ. 337 :
 Արեւիկ Եւան. 268 :
 Արաւիկ Եւան. 358 :
 Արաւիկ Եւան. 507 :
 Արաւ Եւան. 440 :
 Արաւ. 375 :
 Արաւ. 373 :
 Արեւ, Արեւան. 282 :
 Արաւիկ. Տ. Արաւիկ :
 Արաւայ գիւղ, կամ Արաւիկ Եւան. 306 :
 Արաւաւ. Տ. Արաւ :
 Արաւ գիւղ. 153 :

Լրատվից վանք. 262.
 Լրարտա նահանգ. 376.
 Լրայի. 509.
 Լրբեհու աղբիւր. 22.
 Լրգատառվա գաւառ. 234.
 Լրգելուն վանք. 194.
 Լրգինայ լրգարաղեղ. 426.
 Լրգալիւն. 43.
 Լրգակ. Տ. Լնգակ.
 Լրգալիւր. Լրգալիւրդար. Լր.
 գալի. Լրգալիւր. Տ. Լր.
 տաղիւր.
 Լրգարտագա. Տ. Լրարտա.
 Լրգանա գիւղ. 500.
 Լրեան լիւ. 147.
 Լրեղ գաւառ վարդապետառ. 472.
 Լրեքանոս լրգար. 509.
 Լրեիք. Լրեիք. Լրեւելիք գա.
 առ. 295.
 Լրեւոյ. Լրեւոյ լրեւ. 112.
 Լրեւելան. Լրեւելան. Լրեւել.
 նան. Տ. Լրեւոյ.
 Լրեւ. Տ. Լրեւել.
 Լրեւ գաւառ. Լրեւ. Լրեւ. 67.
 Լրեւել. Լրեւելգիւ. 69.
 Լրեւելալիւր. 385.
 Լրեւելի գիւղ. 35.
 Լրեւել 412. տն. Լրեւել.
 Լրեւելի բերդ. 451.
 Լրեւել. Տ. Լրեւել.
 Լրեւել. Կալ Լրեւել. 112.
 Լրեւել լրեւել. 35.
 Լրեւելալիւր. 127.
 Լրեւելի. Լրեւելի. Տ. Լր.
 լիւր. բերդ.
 Լրեւելի գիւղ. Տ. Լրեւել.
 Լրեւելայ լր. Տ. Լրեւել. լր.
 Լրեւելի. Տ. Լրեւելալիւր.
 Լրեւելայ գիւղ. 257.
 Լրեւել. 510.
 Լրեւել. 510.
 Լրեւել. Տ. Լրեւել.
 Լրեւել լրեւել. 112.
 Լրեւելայ գիւղ. 198.
 Լրեւել գիւղ. 289.
 Լրեւելալիւր գիւղ. 289.
 Լրեւել. Տ. Լրեւել.
 Լրեւել լրեւել. 126.
 Լրեւելալիւր գաւառ. 162.
 Լրեւել լր. Լրեւել լրեւել. 226.
 Լրեւել լրեւել. 363.
 Լրեւել լր. լրեւել. 492.
 Լրեւելալիւր. Լրեւելալիւր. Լր.
 տաղիւր. Տ. Լրեւելալիւր.
 Լրեւելալիւր. 448.
 Լրեւելալիւր. Տ. Լրեւելիւր.
 Լրեւելալիւր. Լրեւելալիւր գա.

առ. 389.
 Լրեւելալիւր. Տ. Լրեւելալիւր.
 լիւր.
 Լրեւելալիւր. 440.
 Լրեւելիւր. Տ. Լրեւելալիւր.
 լիւր.
 Լրեւելիւր. 385.
 Լրեւել. Լրեւել. 510.
 Լրեւելիւր. Լրեւել. 510.
 Լրեւել. Լրեւել լր. 112.
 Լրեւելալիւր. Լրեւելալիւր. լր.
 396.
 Լրեւել գաւառ. Լրեւելալիւր.
 Լրեւելալիւր. 201.
 Լրեւելալիւր. Տ. Լրեւելալիւր. Լր.
 Լրեւելալիւր գաւառ. 356.
 Լրեւելալիւր. Լրեւելալիւր. Լրեւել.
 լիւր. 187.
 Լրեւելալիւր գաւառ. 511.
 Լրեւելալիւր լրեւել. 485.
 Լրեւելալիւր տն. 227.
 Լրեւելալիւր գաւառ. 163.
 Լրեւելալիւր գաւառ. 163.
 Լրեւելալիւր գիւղ. 297.
 Լրեւելիւր գաւառ. 471.
 Լրեւելիւր գիւղ. 109.
 Լրեւել լիւր. 167.
 Լրեւել. 61.
 Լրեւելիւր լրեւել. 301.
 Լրեւելիւր գիւղ. 511.
 Լրեւելալիւր. 511.
 Լրեւելիւր գաւառ. 124.
 Լրեւելալիւր գիւղ. 357.
 Լրեւելիւր. Լրեւելիւր. Լրեւել.
 լիւր. Տ. Լրեւել.
 Լրեւելալիւր. Լրեւելալիւր գաւառ.
 151.
 Լրեւելալիւր լրեւելալիւր. 257.
 Լրեւել գիւղալիւր. Տ. Լրեւել.
 Լրեւելիւր գիւղ. Լրեւելալիւր. 205.
 Լրեւելալիւր լրեւել. 112.
 Լրեւելալիւր լրեւել. 416.
 Լրեւել. 385.
 Լրեւել. Լրեւելալիւր. Լրեւելալիւր. 336.
 Լրեւելալիւր. Տ. Լրեւելալիւր.
 Լրեւելալիւր. Տ. Լրեւելալիւր.
 Լրեւել. Տ. Լրեւել.
 Լրեւելալիւր. Լրեւելալիւր. 227.
 Լրեւելալիւր. Լրեւելալիւր. Լրեւելալիւր. 224.
 Լրեւելալիւր լրեւել. 25.
 Լրեւելալիւր գաւառ. 326.
 Լրեւելալիւր. 511.
 Լրեւելալիւր լրեւել. 326.
 Լրեւելալիւր. Լրեւելալիւր. Լրեւելալիւր.

[illegible]

Օկրայիս գետ • 82 :
 Օկրայիս գետ • 82 :
 Օսարթիկ աղք • 85 :
 Օսթրին մեծասան • 84 :
 Օսկ • Օսկայի • Օսկայի ամրոց • 135 :
 Օրհակ ուխտ • 272 :
 Օսարանու • Օսթանու • Տ • Օսթանակ :
 Եղեղենի • Եղեղենի • Տ • Եղեղեն :
 Եղեղեն • 273 :
 Եղեղեն • 473 :
 Երախանի թերթ • 373 :
 Երեւան • Տ • Կարնդի քաղաք :
 Երեւանի Ամբի • 227 :
 Երեւանի ձոր • Տ • Անձախան :
 Երեւանիս Էտան • Երեւանիս • Երեւանիս • 165 :
 Երեւանի գիւղ • 500 :
 Երեւ • 429 :
 Երեւ գաւառ • 153 :
 Երեւանի • Տ • Երեւանի :
 Երեւ • 471 :
 Երեւան • 534 :
 Երեւանի գիւղ • 388 :
 Երեւանի գիւղ • 441 :
 Երեւանի • Տ • Բարդուղ :
 Երեւանի • 113 :
 Երեւան արդարացի • 267 :
 Երեւանի • Կամ Երեւանի • 260 :
 Երեւանի • 276 :
 Երեւան • 74 :
 Երեւան • 454 :
 Երեւան • 454 :
 Երեւանի • Երեւանի • Երեւանի :
 Երեւանի • Տ • Կարնդի քաղաք :
 Երեւան • Տ • Երեւ :
 Երեւանի քաղաքի • 195 :
 Երեւ • 18 • 104 :
 Երեւ • 520 :
 Երեւ • 519 :
 Երեւ • 40 :
 Երեւ • 111 :
 Երեւ • 130 :
 Երեւ • 520 :
 Երեւ • 209 :
 Երեւ • Կամ Երեւ • 6 :
 Երեւ • 147 :
 Երեւ • 62 :
 Երեւ • 373 :
 Երեւ • 84 :
 Երեւ • Տ • Երեւ :
 Երեւ • 356 :

Երեւ • 152 :
 Երեւ • 520 :
 Երեւ • Տ • Տ :
 Երեւ • 111 :
 Երեւ • 86 :
 Երեւ • 99 :
 Երեւ • 134 :
 Երեւ • 373 :
 Երեւ • 437 :
 Երեւ • Տ • Ս :
 Երեւ • 450 :
 Երեւ • 70 :
 Երեւ • 520 :
 Երեւ • Տ • Ս :
 Երեւ • 187 :
 Երեւ • 23 :
 Երեւ • 382 :
 Երեւ • Տ • Փ :
 Երեւ • 227 :
 Երեւ • Տ • Ե :
 Երեւ • 289 :
 Երեւ • 351 :
 Երեւ • 300 :
 Երեւ • 415 :
 Երեւ • 300 :
 Երեւ • 361 :
 Երեւ • 21 :
 Երեւ • 520 :
 Երեւ • 343 :
 Երեւ • 520 :
 Երեւ • 521 :
 Երեւ • Տ • Մ :
 Երեւ • 129 :
 Երեւ • Տ • Զ :
 Երեւ • Տ • Զ :
 Երեւ • Տ • Տ :
 Երեւ • 23 :
 Երեւ • 300 :
 Երեւ • 177 :
 Երեւ • 207 :
 Երեւ • 304 :
 Երեւ • 126 :
 Երեւ • 344 :
 Երեւ • 59 :
 Երեւ • 110 :
 Երեւ • 113 :
 Երեւ • 130 :
 Երեւ • Տ • Կ :
 Երեւ • 521 :
 Երեւ • Տ • Կ :
 Երեւ • Տ • Զ :
 Երեւ • 25 :
 Երեւ • 521 :

Յր. Կարապետ. S. Ենեանեան

Վանք :
Կարապետներ. Կարթագենիք. Կա-

րթագենիք. գաւառ. 138 :

Կարբի. Գարբի գիւղ. 503 :

Կարբին. 277 :

Կարբն գաւառ. 27 :

Կարբինիս. 61 :

Կարբուս. 535 :

Կարբինեան. 193 :

Կարմոյ. ԿՏ Կարմոյին քաղաք. 28 :

Կարմիր գետի. 211 :

Կարմիր օտարի. 58 :

Կարա քաղաք. 433 :

Կարգիք աշմ տահանոյ. S. Առ

բիվանք :

Կաւակերտ աւան. 501 :

Կաւարդ. 285 :

Կաւկա քաղաք. 108 :

Կաւար գաւառ. 371 :

Կաւարներք, Կաւարներք. 295 :

Կէկիկ գաւառ. 67 :

Կէզաւք, Կէզաւան. 106 :

Կէնաց վայր. 111 :

Կէչոր, Կ Կէչառու. 504 :

Կէրէմ գիւղ. 297 :

Կերմանից գիւղ. 127 :

Կիւանոյ. S. Վանաց վան.

Կիւն. 571 : 306 :

Կիւնի. 45 :

Կարլիք գաւառ. 366 :

Կիւտուր. 86 :

Կիւս. 135 :

Կոգ. Կոգովիտ, Կոգովիտ գա-

ւառ. 446 :

Կոթ, Կոթ գիւղ. 273 :

Կոթակոյ քաղ. 277 :

Կոթիւր աւան. 21 :

Կոթուանից գիւղ. 186 :

Կոնիւր լեւան. 4 :

Կոդ, Կոդ գաւառ. 372 :

Կոդովոր, Կոդովոր գաւառ. 346 :

Կոզմ, Կոզմի գաւառ. 356 :

Կոզմ Կոթուանից. S. Բարսի Կոթուանից. 367 :

Կոթուանից, Կոթուանից գիւղ. 416 :

Կոթուանից, Կոթուանից գաւառ. 295 :

Կոթուանից գիւղ. 454 :

Կոթուանից գիւղ. 85 :

Կոթուանից քաղ. 209 :

Կոթուանից, Կոթուանից գաւառ. 146 :

Կոթուանից գաւառ. 138 :

Կոթի գաւառ. 89 :

Կոթի լեւան. 108 :

Կոթի. 138 :

Կոթուանից քաղ. 137 :

Կոթուանից քաղ. 524 :

Կոթուանից, Կոթուանից, Կոթուանից.

S. Կոթուանից :

Կոթուանից աւան. 442 :

Կոթուանից աւան. 105 :

Կոթ. 110 :

Կոթուանից, Կոթուանից գաւառ.

193 :

Կոթուանից վանք. 300 :

Կոթ քաղ. 366 :

Կոթուանից, Կոթուանից, Կոթուանից. S.

Կոթի լեւան :

Կոթուանից. 524 :

Կոթուանից. 227 :

Կոթուանից գաւառ. 212 :

Կոթուանից, Կոթուանից, Կոթուանից.

Կոթուանից. S. Կոթուանից :

Կոթուանից գաւառ. 281 : Կոթ ԿՏ

փոքր Կոթուանից. 306 :

Կոթուանից քաղաք. 206 :

Կոթուանից. 69 :

Կոթուանից, Կոթուանից. Կոթուանից.

Կոթուանից. 312 :

Կոթուանից վանք. 344 :

Կոթուանից աւան. 223 :

Կոթուանից, Կոթուանից. 524 :

Կոթուանից քաղաք. 201 :

Կոթուանից. S. Կոթուանից :

Կոթուանից գիւղ. 357 :

Կոթուանից, Կոթուանից, Կոթուանից.

315 :

Կոթուանից, Կոթուանից. 112 :

Կոթուանից քաղ. 159 :

Կոթուանից քաղ. 199 :

Կոթուանից քաղ. 101 :

Կոթուանից. S. Կոթուանից :

Կոթուանից քաղ. 281 :

Կոթուանից. S. Կոթուանից :

Կոթուանից, Կոթուանից, Կոթուանից.

Կոթուանից. 43 :

Կոթուանից գաւառ. 43 :

Կոթուանից վանք. 438 :

Կոթուանից. S. Կոթուանից :

Կոթուանից. 289 :

Կոթուանից, Կոթուանից գաւառ.

305 :

Կոթուանից գաւառ. 115 :

Կոթուանից գաւառ. 96 :

Կոթուանից գիւղ. 144 :

Կոթուանից գաւառ. 222 :

Կոթուանից, Կոթուանից քաղաք. 374 :

Կոթուանից Կոթուանից քաղաք. 5 :

Կոթուանից, Կոթուանից գաւառ.

380 :

Կոթուանից. S. Կոթուանից :

Հաւուց Թառ . 369.
 Հեր . Հեր ցաւառ . 155.
 Հերակելայ առնապատեան . 93.
 Հերգ ցաւառ . 525.
 Հերեան . 120.
 Հերեմ . Հերեմ գիւղ . 127.
 Հերմանավանք . Հերմանի վանք . 261.
 Հիգան . Հիգան . 525.
 Հիմանիս . Տ . Հոգեաց վանք .
 Հիմուց վանք . 35.
 Հոգեաց վանք . 197.
 Հոգեյիմ . խաղչիմ . խաղչիմ .
 գիւղ . 266.
 Հոգոյ . Հոգոյ գիւղ . 84.
 Հոնրնիկ . 111.
 Հոռահան . Հոռան . խոռահան . 107.
 Հոռոմայր վանք . 362.
 Հոռոմանի . Հոռոմոց վանք . 429.
 Հոռոմոց ցաւան Տեղբանակերան . 83.
 Հոռոմոց մարդ . 501.
 Հոգանոց խաղչիկայ . 266.
 Հովեանք . 74.
 Հոնարանիւր . Հնարանիւր . 525.
 Հոնիսիւնանց վիայարան . 481.
 Հոնիւրան գեւ . 457.
 Հրակաւարդ . Հրակաւարդ . բերդ .
 հրակաւայ . 257.
 Հրաքոս ցաւառ . 326.
 Հագ . հ . Հագավանք . 455.
 Հագեմար . 281.
 Հիւրա . ցաւառ . 403.
 Հիւնասարա վանք . 300.
 Հիւնիկա ցաւառ . 108.
 Հիւսիւսան . 454.
 Հիւնասեանք . Հիւնասեանք . 196.
 Հոգիւր . 526.
 Հորայոյ ճանապարհ . 526.
 Հոր ցաւառ . Տ . Հորոփոր .
 Հոր աղան . 526.
 Հոր հասիւ . 201.
 Հորաղեա . Հորոյգեա . 416.
 Հորայն . 66.
 Հորոփոր . Հորոյ փոր . Հորափոր .
 ցաւառ . 356.
 Հորոն . 289.
 Հորոյ վանք . Հորավանք . 186.
 Հորք ցաւառ . 293.
 Հորք տեղի . 211.
 Հրա գիւղ . 412.
 Ղաղարա վանք . 102.
 Ղանդուպոյիս . 382.
 Ղորդոս . Տ . Օլբաիս .
 Ղակաս . Ղակ ցաւառ . 371.
 Ճակաթ ցաւառ . 443.

Ծաւուկ . Դաւաւ ցաւառ . Դեր
 ճէս . 144.
 Ծաւուկ . Ծաւուկ ցաւառ . Դաւ
 ճիս . 255.
 Ծաւաւառ . տեղի Կապեմայ . 473.
 Դաւաւաւառ . 61.
 Դորո . Տ . Դորո .
 Դուա . Դուա ցաւառ .
 Դուա . Տ . Դուա .
 Դուա ցաւառ . 457.
 Դուա ցաւառ . 472.
 Դուանարդ . 351.
 Դուանարդ վանք . 526.
 Դուա ցաւառ . 201.
 Դուա ցաւառ . Տ . Դուա ցաւառ .
 ցաւառ .
 Դուանարդ . 526.
 Դուա ցաւառ . 110.
 Դուա ցաւառ . 111.
 Դուանարդ . Տ . Դուանարդ .
 Դուա ցաւառ . 110.
 Դուա ցաւառ . 169.
 Դուա ցաւառ . Դուա ցաւառ . Դուա
 ցաւառ . 527.
 Դուա ցաւառ . 132.
 Դուա . Դուա . 185.
 Դուա ցաւառ . 298.
 Դուա ցաւառ . 127.
 Դուա ցաւառ . Դուա ցաւառ .
 26ան ցաւառ . Տ . Դուա ցաւառ .
 Դուա ցաւառ . 61.
 Դուա ցաւառ . 57.
 Դուա ցաւառ . 57.
 Դուա ցաւառ . 375.
 Դուա ցաւառ . 527.
 Դուա ցաւառ . Դուա ցաւառ . Դուա ցաւառ .
 վանք . 45.
 Դուա ցաւառ . 388.
 Դուա ցաւառ . Դուա ցաւառ . 116.
 Դուա ցաւառ . 74.
 Դուա ցաւառ . 167.
 Դուա ցաւառ . 22.
 Դուա ցաւառ . Տ . Դուա ցաւառ .
 ցաւառ .
 Դուա ցաւառ . 4.
 Դուա ցաւառ . Դուա ցաւառ . Դուա ցաւառ .
 ցաւառ . Դուա ցաւառ . Տ .
 Դուա ցաւառ .
 Դուա ցաւառ . 120.
 Դուա ցաւառ . 527.
 Դուա ցաւառ . 110.
 Դուա ցաւառ . 444.
 Դուա ցաւառ . 76.
 Դուա ցաւառ . 377.
 Դուա ցաւառ . Դուա ցաւառ . 96.
 Դուա ցաւառ . 35.

Սուրբնայ անասան. 475 :
 Սուրբնաթի, Սուրբնա. Սուրբ Ժու-
 թի. 444 :
 Ստանդ արանդեփրոս գաւառ. 326 :
 Սփեր գաւառ. 25 :
 Ստոթի. Տ. Տաթի :
 Սեբրից գաւառ. 289 :
 Սրբենու. Տ. Սրբենու :
 Սրբուի. 411 :
 Սրենուար, Սրենուար. 431 :
 Սրենդ ձոր. 111 :
 Սրենդ քերդ. 148 :
 Ստեան անասան Կոստանիան 499 :
 Սփիթի. Սփոթիթի, Սփեթ. Տ-
 Տուփի :
 Սարափգիթի. 41 :
 Սալեթոգիթի. Տ. Սարաթի-
 ցաւ :
 Սարաթի, Սարափգիթի, Սեւթի
 քիթի. Տ. Բաթի :
 Սախաւան. Տ. Բաթի :
 Սեփրաւանդիթի, Սեփրաւանդիթի.
 Տ. Բաթի :
 Սահագիթի քիթի արան. 94 :
 Սահանդիթի. 111 :
 Սահանու ձանդ. 300 :
 Սահանուիթի գաւառ. 380 :
 Սահիճանիան ձիւն. 93 :
 Սահանդիթի. քիթի և ձանդ. 286 :
 Սահարաւիթի, Սահարաւիթի.
 405 :
 Սահարաւաթի. 471 :
 Սահարաւան. 385 :
 Սահարի քիթի. 367 :
 Սահիթիթի, Սահիթիթի գաւառ. 305 :
 Սալոյ, Սալոյ ձոր. 255 :
 Սան քաղաք. 179 :
 Սանայ ձաճ. Տ. Սահիթիթի :
 Սանանայ քիթի. 299 :
 Սանանդ, Սանանու գաւառ. 431 :
 Սանանդ քիթի. 416 :
 Սանանդիան, Սանիճան, Սանիճան.
 277 :
 Սանասոյ. Տ. Սան :
 Սահիթի քիթի. 350 :
 Սասիկաթի. 337 :
 Սասիկաթի քիթի. 273 :
 Սասիկիթի. 21 :
 Սասիկաթիան Սահիթի, Սա-
 րաթի, Սահարաւաթի. 156 :
 Սասիկան գաւառ. 318 :
 Սարաթ. 190 :
 Սարաթիթի. 311 :
 Սարաթիթի. 537 :
 Սարաթիթի. Տ. Սարաթ :
 Սարաթիթի գաւառ. 89 :
 163 :
 457 :

Սարաթիթի քիթի. 128 :
 Սարաթիթիթի գաւառ. 331 :
 Սարաթիթի Սարաթիթի. 289 :
 Սարաթիթի. 538 :
 Սարաթիթի քիթի. 372 :
 Սարաթիթի անան. 471 :
 Սարաթիթի քիթի. 442 :
 Սարաթիթի Սարաթիթի. 400 :
 Սարաթիթի Սահիթի. 239 :
 Սարաթիթի. 416 :
 Սարաթիթի քիթի. 276 :
 Սահ. 257 :
 Սահիթի ձանդ. Տ. Սահիթիթի :
 Սահիթի քիթի. 442 :
 Սահիթի. Տ. Բաթի :
 Սահիթի քաղաք. 112 :
 Սահիթիթի. 388 :
 Սահիթի անան. 281 :
 Սահիթի ձանդ. Տ. Սահիթիթի. Տ. Սահիթի. 149 :
 Սահիթիթի անան. 538 :
 Սահիթի. 61 :
 Սահիթի. 287 :
 Սահիթի ձանդ. 469 :
 Սահիթի. 538 :
 Սահիթի, Սահիթի գաւառ. 353 :
 Սահիթի. Տ. Սահիթիթի :
 Սահիթի ձանդ. 368 :
 Սահիթիթի, Սահիթի գաւառ. 163 :
 Սահիթի քիթի. 315 :
 Սահիթիթի ձոր. Սահիթիթի. 358 :
 Սահիթիթի. 300 :
 Սահիթի, Սահիթի գաւառ. 360 :
 Սահիթի քիթի. 290 :
 Սահիթի. Տ. Սահիթի :
 Սահիթի անան. 538 :
 Սահիթի գաւառ. 67 :
 Սահիթիթի, Սահիթիթի, Սահիթի.
 Սահիթի. Տ. Սահիթիթի :
 Սահիթիթի. Տ. Սահիթիթի :
 Սահիթիթի. Տ. Սահիթիթի :
 Սահիթի. 290 :
 Սահիթի գաւառ. 89 :
 Սահիթի քիթի. 153 :
 Սահիթի, Սահիթի, Սահիթի. 349 :
 Սահիթիթի ձանդ. Սահիթիթի.
 487 :
 Սահիթիթի. 368 :
 Սահիթիթի քիթի. 538 :
 Սահիթիթի քաղաք. 74 :
 330 :
 Սահիթի քիթի. 64 :
 Սահիթիթի քաղաք. 469 :
 Սահիթիթի քաղաք. 112 :
 Սահիթիթի անան. 16 :

- Տերունիք գիւղ. 413:
 Տիւրի. Տ. Կորի:
 Տղմու գետ. 205:
 Տմբիք. Տ. Կորգրիք:
 Տոլ գիւղ. 271:
 Տոխ. Տ. Ոխա:
 Տորտափ. 120:
 Տոհ. Տոհ գաւառ. 337:
 Տոս. Տոս գաւառ. 378:
 Տորունոս գիւղ. 297:
 Տու. 385:
 Տաւարածատափ. 89:
 Տոմ. Տոմ. Տ. Խորտու:
 Տուչատափ. Սաւանատափ գաւառ. 337:
 Տուս գիւղ. 351:
 Տաւրաբերան նահանգ. 89:
 Տրի գիւղ. 297:
 Տորոս լեռան. 90:
 Տորոս լեռին բնակիչ. Տ. Սաւան:
 Դախաւ, Ծաղաւ քար. 260:
 Ծանրաբերք գիւղ. 276:
 Էփսոս լեռ. 123:
 Եղաներ. 538:
 Եռլ լեռան. Տ. Տորոս:
 Եռլ գիւղ. 292:
 Եռլտաւերք. 299:
 Եռլքին. Տ. Զուքին:
 Երոնք. 89:
 Փայտակարան նահանգ. 317:
 Փայտակարան քաղաք. 326:
 Փայտկաւան գիւղ. 227:
 Փանգիկ. 112:
 Փառամունկերտ. 453:
 Փառախոս. 538:
 Փառխոս, Փառնէս գաւառ. 309:
 Փարակ. Տ. Փարակ:
 Փարչուաց բերք. 124:
 Փեռտաւ. 155:
 Փնուեր. 277:
 Փռոյ լեռ. 207:
 Փռիւշ. 26:
 Փողունք. 257:
 Փոր. Փորակ լեռայ. 216. Տեւ և Վանանք:
 Փոր Զաւթ. 13:
 Քաւայ սրահ. 223:
 Քաւանիւս. Տ. Չէրպիս:
 Քաղանոս գաւառ. 326:
 Քաղաքաւորտ. Տ. Վաղարշապատ:
 Քաղաթաղ. Տ. Վաղարշէք:
 Քալէ Թաղաւք բերք. 279:
 Քաւանիք. 296:
 Քաւերունիք. Տ.
 Քաւաւանիք տեղ.
 Քաւաւս, Քաւաւս. 475:
 Քարազուխ. 111:
 Քարազուխ. Տ. Սաւանկերտ:
 Քարաւանիք գիւղ. 255:
 Քարրերք, Քարրեղի Քարրեղի. Տ. Խարրերք:
 Քարթլ. 338:
 Քարիփ. Տ. Խաւանկերտ լեռ:
 Քարիքի. 538:
 Քարիկոյ. 283:
 Քարոս գաւառ. 421:
 Քարաւիշ քաղաքիկ. 269:
 Քաւաւս. Տ. Վանանիք:
 Քաւաւս. 91:
 Քաւաւս. Տ. Քաւաւս:
 Քաւաւս. 47:
 Քաւաւս. 294:
 Քաւաւս լեռ. 185:
 Քիւ լեռան. 315:
 Քիւրտ, Քիւրտիւման. 144:
 Քարայր, Քարայր. 362:
 Քակեան գաւառ. 326:
 Քաւակ գաւառ. 306:
 Քարաւ. Տ. Կարաւ:
 Քորվանդուխ. Տ. Վաւրանոս:
 Քուլմափ գիւղ. 482:
 Քուտափ գաւառ. 306:
 Քուտափաւան գաւառ. 309:
 Քանդր. Տ. Տաւթ:
 Քորյնի. 42:
 Քուտաւէնա, Քորտուէնք. Տ. Կոր.
 գաւառ:
 Օգդաւ գետ. Տ. Տիգրիս:
 Օգիւնի, Օգիւնի. Տ. Սաւի:
 Օթմուշ. Տ. Սաւմու:
 Օծաւ. Տ. Սաւմու:
 Օհաւ. 385:
 Օձ ձոր. 227:
 Օձ քաղաք. 108:
 Օձաւ գիւղ. 364:
 Օշակաւ տաւան. 439:
 Օշակաւ գիւղ. 359:
 Օսի գիւղ. 206:
 Օսի. Տ. Սաւի:
 Օրբէի. 363:
 Օրբիկ. 286:
 Զաւանք, Զաւանիս, Զաւանիս. Տ. Քաւան:
 Զիւն անրոյ. 56:

ԱՎԳ ՏՊԱՐՈՒԹԵԱՆ

		Սիւն.	Ուշիւ.
12	Հեն.	գաղաճեանց	գաղաճեանց .
22	26	երեքին	երեքին .
26	33	գաւառի	գաւառի .
110	82	Աւարակ	Կամ Անգակ .
122	87	Գլխաւոր	Գլխաւոր .
124	89	Մեծ	Մեծ .
127	92	Մեծ	Մեծ .
127	100	Մեծ	Մեծ .
130	103	Մեծ	Մեծ .
134	107	Մեծ	Մեծ .
138	111	Մեծ	Մեծ .
142	115	Մեծ	Մեծ .

